

Михаило Грушевський

Історія
України-Русі

ТОМ I

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ I

ДО ПОЧАТКУ ХІ ВІКА.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА”
НЬЮ ЙОРК 1954.

Передрук офсет-друком з третього доповненого видання,
що вийшло у Київі 1913 року

Printed in U.S.A. by
NOBLE OFFSET & PRINTING CO.
400 Lafayette Street
New York 3, N.Y.

MYKHAILO HRUSHEVSKY

**HISTORY
OF UKRAINE-RUS'**

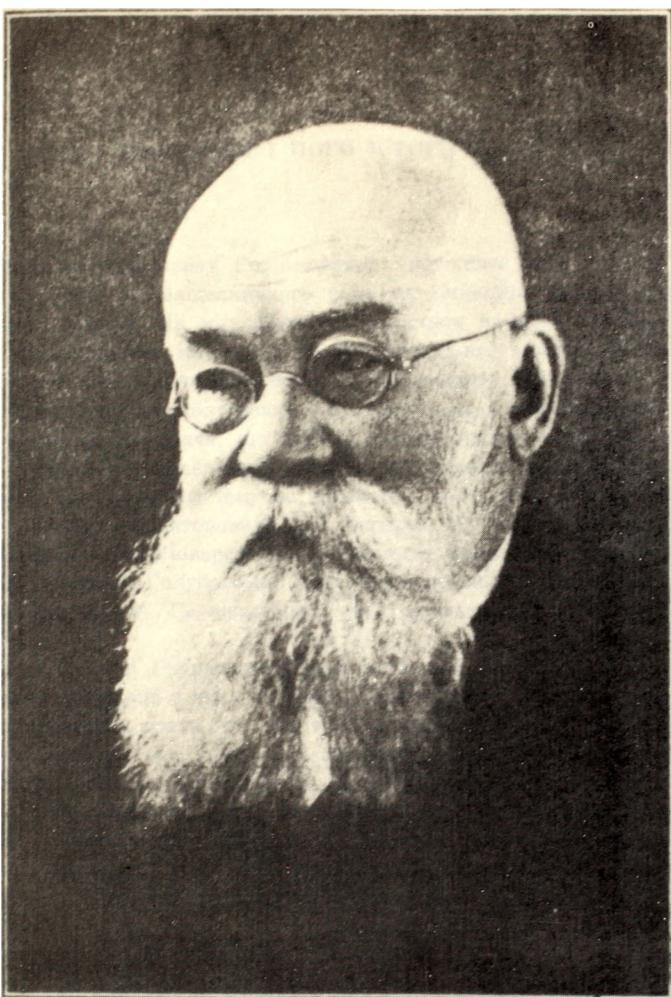

Volume I

To the XI. Century

Published by
K NYHO-SPILKA
New York 3, N. Y.
1954

М. Груценовский

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І ЙОГО ІСТОРИЧНА ПРАЦЯ

I.

Михайло Сергійович Грушевський¹ народився 1866 року в родині урядовця із священицького роду на Київщині. Будучи сином заможних батьків, він міг цілковито віддатися науковій праці. Людина надзвичайних здібностей та феноменальної пам'яті, Михайло Сергійович легко проходив науку в Київському Університеті, мав дуже добру наукову підготовку і був вихованцем славного історика Володимира Антоновича, що займав катедру старої російської історії у Київському Університеті (відповідної катедри з історії України не було і лекцій на цю тему не читалося). Серед істориків, що складали „школу” В. Антоновича, (Д. Вагалій, М. Довнар-Запольський, проф. Київського Університету і наступник Антоновича по катедрі, М. Дащевич, В. Голубовський, Ол. Грушевський, В. Ляскоронський і т. д. і т. д.), М. Грушевського треба вважати найздібнішим його учнем².

Вже в Києві Грушевський став магістром історії і написав ряд цінних монографій, з яких особливу увагу на себе звернули „Очеркъ исторіи Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV в.” (Киевъ, 1891) і магістерська дисертація „Барское старство” (Киевъ, 1894) з підготовчими до неї студіями на підставі нових архівних даних з Київського, Варшавського і Московського архівів, студіями, що були видані Грушевським у двох томах „Архива Юго-Западной Россіи” (Київ, 1893, відд. 8, т. I і 1894, відд. 8, т. II.) її освітлювали соціально-економічні відносини Барського староства (на Правобережжі) у XV-XVI вв.³.

Не дарма ж В. Антонович вибрав саме М. Грушевського кандидатом на катедру східно-європейської історії (фактично української історії) у Львівському Університеті. Цей його учень найбільше надавався до професури в Західній Україні і ґрутовним методологіч-

¹. Література про М. Грушевського величезна. В сміграційних умовах вона тільки частково доступна дослідників. Тому я не можу навіть мати претензій на повноту образу. Можуть бути і неточності, за які я наперед пропоную вибачення. Б.К.

². Д. Дороненко — Антонович. Прага. 1942. Вид. Ю. Тищенка. ст. 162-163; Д. Дороненко — Огляд української історіографії — Прага. 1923. ст. 185.

³. Порівн. рецензію Н. Молчановського — „Кіевская Старина”. 1895. III. 103-112.

ним та документальним вишколенням, здобутим пильною архівною роботою, і своїми солідними працями¹. А це було дуже відповідальне завдання особливо у зв'язку з плянами переорганізації Товариства ім. Шевченка, яке було засновано в 1873 р. у Львові. Щойно 1892 року з ініціативи В. Антоновича та інших київських громадян воно стало Науковим Товариством, і вже в тому році (за допомогою Т. Рильського та В. Симиренка) видано було перший том „Записок“ Товариства.

Переорганізація НТШ стояла у зв'язку з так званою „новою ерою“, порозумінням, яке за посередництвом В. Антоновича мало бути складене між польською і українською сторонами. Переговори почалися в 1890 р. і привели до довірочої конференції українських сеймових послів з галицьким намісником графом Казимиром Бадені. Згідно угоди поляки мали поробити певні поступки українцям в ділянці культурно-національного життя: малося на увазі заснування кількох нових українських катедр у Львівському Університеті, кількох українських гімназій та учительських семінарів, як і взагалі поширення прав української мови в ділянці громадського життя. Українські посли зі свого боку відмовлялися від опозиційної тактики в самій і від спілки з мософілами.

Цей тимчасовий компроміс випав на користь НТШ, новий статут якого, вже як Наукового Товариства, був затверджений 1892 р. львівським намісником. Весною 1893 р. на зборах реформованого Товариства було обрано Ол.Барвінського, видатного галицького діяча і енергійного співробітника В. Антоновича у справах „нової ери“, на голову Товариства.

Саме Ол. Барвінський багато зробив длясянення іншої мети, яку поставили собі українські патріоти обох боків Збруча, а саме: заснування при Львівському, по суті польському університеті катедри української історії з українською викладовою мовою. Ол. Барвінський в повному порозумінні з В. Антоновичем енергійно взявся за цю справу в 1891 р., коли його було обрано послом до парламенту. І дійсно, в 1892 році австрійський цісар підписав постанову про заснування катедри східно-європейської історії (з особливим узглядом на історію України) у Львівському Університеті. Очі українців-пародовців, що вели акцію (і навіть причасних поляків), звернулися тепер на В. Антоновича, якому й було запропоновано зайняти ту катедру. Але Антонович після довгих роздумувань і вагань врешті

¹. Проф. Багалій у своїм „Нарисі історії України на соціально-економічному грунті“ (ДВУ, 1928, т. I, ст. 76) та окремій статті („Червоний шлях“, 1927, I. високо оцінив наукові заслуги М. Грушевського вже в цім часі. Багалту літературі подає Л. Доброзвольський у своїй статті „Київщина та Київ в працях М. Грушевського“ — Юбілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського. Київ, 1928, I. 416-427.

категорично відмовився, вказуючи на свій вік і хворобливість, які перешкоджатимуть йому у виконанні цього важливого і трудного завдання. Він запропонував на своє місце Мих. Грушевського. І так дійсно й сталося: весною 1894 р. Грушевського було іменовано професором східно-європейської (української) історії у Львівському Університеті.¹.

В 1894 р. молодий Грушевський (тоді йому було 28 років) приїхав до Львова й у Львівському Університеті обійняв катедру східно-європейської історії та заснував при ній семінар української історії, з якого вийшли найвидатніші галицькі історики і співробітники М. Грушевського по НТШ. Без Михайла Грушевського НТШ не можна собі навіть уявити. Коли Товариство широко розгорнуло свою діяльність, що могло еисунути обґрутовану претензію бути Академією Наук України і такою фактично було, то це сталося найперше завдяки невтомній діяльності М. Грушевського, як блискучого організатора, що зробив НТШ науковою інституцією, відомою всьому культурному світові.

Він був довголітнім директором Історично-Філософічної Секції, головою Товариства (1897-1913), а з 1895 р. й редактором „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ (1895-1913) та „Літературно-Наукового Вісника“ (1898-1905). Редактором останнього він був і пізніше, коли видання „Вісника“ перебрала Українська Видавнича Спілка, і залишався ним аж до серпня 1914 р., коли з початком першої світової війни у серпні 1914 р. журнал заборонено.²

Історично-Філософічна Секція, на чолі якої стояв М. Грушевський, розгорнула інтенсивну діяльність (праці секції появлялися у „Збірнику Історично-Філософічної Секції“, де друкувалися й основні праці самого Грушевського) з участю видатних українських істориків, здебільшого учнів М. С. Грушевського, таких як Ст. Томашівський, І. Крипякевич, М. Кордуба, В. Гарасимчук, І. Кревецький, О. Терлецький, М. Чубатий, І. Джиджора та інші.

З ініціативи М. Грушевського повстало року 1895 Археографічна Комісія, що її головою він був довгі роки. Пляні Археографічної Комісії були з самого початку дуже широкі: задумано було видання літописів і хронік, матеріалів правничого, історико-літературного, історично-етнографічного характеру, історія церкви, освіти, матеріальної культури тощо для всієї території України в її історич-

¹. Ол. Барвінський — Засновання катедри історії України у Львівському Університеті. Зап. НТШ., т. 141-143, ст. 3-4.; Д. Дорошенко, — В. Антонович, там же, ст. 79-85; Історія Науков. Тов. ім. Шевченка (1873-1948). Нью Йорк — Мюнхен. 1949, ст. 7 і далі.

². Історія НТШ. Нью Йорк — Мюнхен. 1949, ст. 18.

ному минулому.¹. Найперше з'явилися дві серії публікацій — „Жерела до історії України-Руси” (серія історична) і „Пам'ятники українсько-руської мови” (серія філологічна). В 1906 році, так само з ініціативи М. Грушевського, НТШ приступило до нової серії видань, знаної під назвою „Українсько-Руського Архіву”, де друкувалися матеріали до історії селянства і господарства Галичини та її минуло-го культурного життя й освіти — особливо в XIX ст. (праці М. Грушевського, Ів. Франка, С. Томашівського, К. Студинського, М. Тершаківця та інших). В 1894 р. Товариство перебрало на себе видання заснованої в 1883 р. під редакцією Ол. Барвінського „Руської Історичної Бібліотеки”, де в перекладах на українську мову з'явилися найважливіші монографії наддніпрянських істориків — В. Антоно-вича, О. Січинської, М. Костомарова, Я. Шульгина, І. Линниченка та інших.².

Основним дітищем М. Грушевського в його галицьку добу був квазальник — „Записки НТШ”, де поруч з іншими в першу чергу узглядновалися питання історичного характеру, і місячник — „Літературно-Науковий Вісник”, який теж довгими роками виходив в імені НТШ.

В „Записках” з'явилися численні дослідчі статті і рецензії М. Грушевського та його галицьких учнів, як рівно ж і вчених з Наддніпрянщини, бо ж видання їхніх праць на Наддніпрянщині було утруднено тодішніми обставинами поліційного російського режиму у Східній Україні. „Записки” були сuto науковим органом, в той час як „Літературно-Науковий Вісник” мав характер публіцистичного органу, що в добу консолідації політичної думки і партій в Галичині (народовці або націонал-демократи, радикали, москофіли і т. д.) грав важливу роль герольда ліберально-демократичної думки. В цьому була європейська і разом українська місія М. Грушевського, як у він виконував разом з другим редактором І. Франком, даючи українцям найкращі твори західно-європейських авторів та маючи співробітниками українську літературну еліту з майже цілої української території (за виключенням Карпатської України). В руках таких досвідчених редакторів (Грушевський і Франко) „Літературно-Науковий Вісник” виробився на трибуну цілого українства, західнього і східнього, з проблематикою, яка не була спеціальним відгуком парламентарних дебатів Галицького Сойму і Віденського Пар-

¹. „Жерела”. т. I. вступ I-II; М. Грушевський. — Львовське учене общество импнї Шевченка и его вклад в изучені Южной Руси. Журн. Минист. Народн. Просвещ.. 1904. III. 121.

². Історія НТШ., 1949, там же, ст. 19; Б. Крупницький — Українська історична наука в НТШ на чолі з М. Грушевським, „Українські Вісти”, Новий Ульм, 1950, ч. 50.

ляменту за участию українців, але віддзеркалювала стреміння будувати „українську культуру соборність, як передумову соборності державної”. Щодо „Записок”, то М. Грушевський підняв їх до рівня найліпших наукових органів західно-європейського типу з надиво добре організованою інформаційною частиною, з численними рецензіями і бібліографією, що надходили до Львова із Заходу і Сходу. Без „Записок” не можна було бути правдиво поінформованим про наукове життя Сходу Європи, слов'янських країн і України. Найважливіші рецензії М. Грушевський перебирає на себе, але він мав цілу сітку кореспондентів не тільки для „Літературно-Наукового Вісника”, з його прекрасними оглядами українського життя, але й для „Записок”, інформаційний відділ яких був іхньою гордістю і окрасою, а рівночасно й прикрим завданням для їх редактора, який мусів підганяти своїх кореспондентів. Грушевський був енергійний і нетерпеливий, вимагав багато від своїх співробітників, сварився з ними, турбуючись про своєчасний випуск чергової книжки „Записок”, і не раз переливав „увесь гіркий ‘намул із своєї душі” на найбільш відданих йому співробітників, які спокутували за „гріхи” своїх часто недбалих літературно-наукових інформаторів.”.

В Галичині М. Грушевський виконував різновідні завдання і кожного разу ґрунтовно і з відповідним ефектом. Він був не тільки репрезентантом загально-української думки із значним впливом на галицьке громадянство, але й організатором наукової праці, з якою тісно перепліталася його власна історично-наукова творчість. Не забуваймо, що перших сім томів його „Історії України-Русі”, що були епокальною подією в дослідженні нашого минулого, з'явилися як видання „Збірника Історично-Філософічної Секції” (1898-1909), а почасти і восьмий том, що був виданий коштом Товариства (Київ, 1913).

Але велике полотно „Історії” вимагало сили допоміжних студій. Грушевський мусів не раз заглиблюватися в окремі нерозроблені питання, навіть відшукувати вперше відповідні архівні матеріали. З непочатого краю нерозроблених джерел, архівів і зв'язаної з ними проблематики треба було витворювати і передісторію України, і її князівську добу, і литовсько-руську добу, і козаччину, і хмельницьчину тощо. Це були студії архівального, джерельно-критичного, історіографічного характеру. Так повстав предовгий ряд праць, що ними зарясніли „Записки” й інші видання НТШ. „Історія України-Русі” Грушевського вироблялася, можна сказати, на сторінках „Записок”

НТШ, і цих допомогових студій було так багато, що за перше десятиліття діяльності Грушевського на львівському ґрунті їх накопичувалося цілих п'ять томів, окрім виданих під назвою „Розвідки і матеріали до Історії України-Руси” (Львів, 1896-1905, т. I-V).

В перших роках діяльності М. Грушевського на галицькому ґрунті висувається на перше місце дослідження історичного минулого Галичини. Тут була потрібна така сила праці, що й сам Грушевський мусив взятися за вивчення основних джерел старогалицької історії, а передусім Галицько-Волинського літопису, його тексту (т. 8 „Записок”), його хронології (т. 8 і т. 52 „Записок”) тощо¹. Галицького ґрунту торкається і власна археографічна праця М. Грушевського, що вся проходить в імені Археографічної Комісії НТШ². Це було ніби продовження праці кіївського періоду. Грушевський займається тут питаннями, з якими він познайомився вже під час видання актів Барського староства. Його львівське видання було аналогічним виданням „Кіевской Комиссии для разбора древнихъ актовъ” (Архивъ Юго-Западной Россіи), і за зразком цих видань він випустив 4 томи ілюстрацій королівських домен окремих західноукраїнських територій 60-х років XVI в. (взято з Коронної Метрики Варшавського Головного Архіву і з Архіву Московського Міністерства Юстиції і надруковано в 1895-1900 рр. у „Жерелах до історії України-Руси”, т. I-III i VII) та „Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України” 1361-1530 і 1531-1574 рр. (взято з архівів Львівського, Варшавського Головного і Міністерства Юстиції у Москві і надруковано у „Записках” НТШ, т. 63-64 і 69; окрім видання Археографічної Комісії у Львові 1906 р.). Майже до кожного тому дано розвідку про селянство. Грушевський не робив широких оглядів, але виходив тільки із свого матеріалу, притягаючи до нього, правда,люстрації і інвентарі ранішого і пізнішого часу, а тому й висновки його обґрунтовані, хоч і вузькі (до слід королівських домен)³. Безперечно, локальний характер дослідів вимагається також браком матеріальних засобів, які тільки повні ліпшиали, а особливо після надання дотації з боку австрійського уряду. На початках треба було користуватися тими архівами, які лежали, так би мовити, під рукою, тобто насамперед львівськими. Так з ініціативи М. Грушевського почалися два томи „Мате-

¹. Б. Крушинський. Українська історична наука в НТШ. „Українські Вісті”, 1950, ч. 48.

². B. Krupnyckyj. Die archaographische Tätigkeit M. Hruschewskyj. Jahrbücher f. Kultur u. Geschichte der Slaven. Breslau, 1935, Bd. XI, II. 3-4. 5. 611.

³. Б. Крушинський. Українська історична наука в НТШ. „Українські Вісті”, 1950, ч. 48.

⁴. B. Krupnyckyj. Die archaologische... ibid., 611-613,

ріялів до історії Галичини", виданих Ст. Томашівським, що торкалися історії Галичини за доби Б.Хмельницького, часів 1648-49 і 1649-1651 („Жерела", 1898, т. IV і 1901, т. V), і були взяті з Львівського державного і міського архівів, з бібліотеки Осолінських тощо. Особливо важливе було тут вияснення контакту козаків з галицьким населенням, питання, яке дуже цікавило самого шефа галицької „школи". Але й поза Археографічною Комісією з'явилось велике число розвідок і дрібніших матеріалів, присвячених Західній Україні, найперше в „Записках". Тим зайнівся цілий ряд дослідників зі „школи" М. Грушевського.

Але локальними дослідами не був задоволений ні сам майстер, ні його учні. Грушевський здавна хотів вийти з цих локальних меж, по суті з самих початків своєї праці, коли він, засновуючи Археографічну Комісію, поставив їй завдання видавати джерела для всієї території України в її історичному минулому¹. На одному засіданні Археографічної Комісії НТШ наприкінці 1904 р. було прийнято запропонований Грушевським план організації систематичного збирання матеріалів до історії козаччини від початків до занепаду козацької організації в середині XVIII в. в межах національного, політичного і соціально-економічного розвитку всієї України.

Починаючи з 1905 р., Грушевський із своїми учнями, членами Археографічної Комісії, розвинув енергійну діяльність на цьому полі. Брали на увагу досліди не тільки у своїх архівах, або польських та російських, а і в західно-європейських. Було послано І. Джиджору до Харкова, В. Гарасимчука до Петербургу, В. Залізняка до Москви, М. Кордубу до Відня, Ст. Томашівського до Ватикану². В результаті з'явилися в „Жерелах" матеріали до історії козаччини: Крипякевича з львівських і краківських архівів (Львів, 1908, т. VIII), матеріали Кордуби з віденських державних архівів, почасти з бібліотеки Осолінських та Московського архіву Міністерства Закордонних Справ (Львів, 1911, т. XII) і Томашівського з Ватикану (Львів, 1919, т. XVI). Ці матеріали охоплюють вже чимало джерел, потрібних для освітлення доби Б. Хмельницького, якою пильно займаються галицькі вчені.

Взагалі досліди над козацькою добою і особливо над добою Б. Хмельницького — це мабуть найповажніше, чим може похвалитися НТШ на полі української історії. Безперечно, імпульси й тут виходили від голови Товариства М. Грушевського. Зрештою і він сам був зацікавлений як історіограф, що потребував для свого широкого малюнку „Історії України-Русі" глибших підготовчих студій. Га-

¹ „Жерела", т. I.. вступ I-II.

² „Жерела", VIII. вступ V-VII: Б. Крупинський — Історична українська наука в НТШ. „Українські Вісті", 1950, ч. 49.

лицька „школа” Грушевського — це майстерня, що мала допомагати шефові в його велетенській праці.

А все ж не можна сказати, що характер цих дослідів визначив сам майстер. Те, що дає право назвати гурт львівських істориків галицькою „школою” Грушевського, полягає в методі і матеріалі, але не в характері й інтенції самих студій. Ідеологічно галицька „школа” Грушевського поволі відходила від свого шефа. Для неї народництво не було вже задовільняючою концепцією історії України, і вона поволі шукала нових, так званих державницьких шляхів. Таким чином шеф і його „школа” опинилися на роздоріжжі: Грушевський все ще тримався старого народницького світогляду і тільки час від часу завертав до державницького підходу щодо українських історичних подій.

Поволі НТШ в його історичній праці звільняється локального характеру. З часом в „Записках” почали друкувати свої розвідки і замітки такі видатні наддніпрянські історики, як В. Барвінський, М. Василенко, О. Грушевський, В. Липинський, В. Модзалевський, М. Слабченко та інші¹. Історична праця охоплювала вже не тільки Західну, але й Східну Україну (проф. І. Джиджора у своїх дослідах Гетьманщини у XVIII в.) і поширювалася на Середню та Західну Європу (проф. Ст. Томашівський).

О. Лотоцький², один з близьких до Грушевського людей, розповідає у своїх „Сторінках Минуłого”, що восени 1906 р. Михаїло Сергійович повірив йому свій план перенести свою працю з Галичини на Україну. На його думку, прийшов тоді час на те, щоб підготувати праця, що її провадили українці в Галичині, принесла свої результати вже й на Україні³.

Дійсно, після революції 1905 р. перед східними українцями відкривалися широї перспективи, і Грушевський хотів їх використати. Це була одна об'єктивна причина. А з другого боку Грушевський все більше відчужувався від галицького життя. Як доводить В. Дорошенко, у кожній своїй речі він стояв на всеукраїнськім становищі, намагався недопустити розходження між Україною Східною і Західною, особливо ж поборюючи вузький галицько-буковинський провінціалізм, а з цього приводу виникали тертя, конфлікти й непорозуміння. Чільні члени націонал-демократичної праці повели проти нього кампанію, щоб змусити його до виїзду з Галичини та до зрешчення від університетської катедри і головування в НТШ. Незабаром боротьбу було перенесено в саме НТШ, де знайшлася група опозиціонерів. І хоч напад на Грушевського, як голову товариства, не вдався, то все ж проведено було чимало неприхильних Грушевському людей

¹. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка, там же, 1949, ст. 23.

². О. Лотоцький. Сторінки минулого, ч. третя, там же, ст. 353-354.

у Відділ Товариства. Тоді Михайло Сергійович сам зрікся головування в НТШ. Це сталося 1913 року. А без свого енергійного і нейтомного голови Товариство майже цілком занепало (новим головою був обраний Ст. Томашівський, 1913-1918)¹.

Але це вже епілог його діяльності в галицьких колах. Поволі майстер української історії переносить свою діяльність з Галичини на Східну Україну. Першим етапом цієї зміни був „Літературно-Науковий Вісник”, видання якого перенесено зі Львова до Києва в 1907 р. Це сталося дійсно в той момент, коли після революції 1905 р. впали цензурні пута, принаймні на деякий час, і „Літературно-Науковий Вісник”, якому загрожувала доля стати галицьким провінційним часописом, міг виконувати нове і важливе завдання національного виховання швидко зростаючих кіл української інтелігенції, а також і розбуджених до національного життя народних мас Східної України². Незабаром М. Грушевський став головою заснованого в Києві 1908 р. „Українського Наукового Товариства”, в якому сам організує наукову роботу на зразок учених Товариств і Академії³ та видає „Записки” Товариства. Пізніше (від 1914 р.) М. Грушевський видає — хоч і короткий час — історичний квартальник „Україна”.

Саме тоді Грушевський виступає і як популяризатор української історії. Здавна вже відчувалася гостра потреба в загальному систематичному курсі історії України з оглядом цілого процесу українського історичного життя. Цим вимогам української громади Грушевський пішов назустріч, видавши в 1904 р. в Петербурзі (перше видання) „Очеркъ истории украинского народа”, що склався з викладів, читаних ним в 1903 р. в „Російській вищій школі супільних наук” у Парижі. Ця друкована праця мала значний вплив на розвиток українського національного руху, але особливого значення набрала вона в київський період діяльності М. Грушевського, коли спопуляризований курс появився українською та російською мовами як „Ілюстрована історія України” (Київ, 1912 — українське видання; С. — Петербург, 1913 — російське видання), а так само в першім томі Енциклопедії (СПБ, 1914) у статті „Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ” вміщено широкий нарис історії українського народу спід пера М. Грушевського, особливо цінний своїм представленням розвитку української історіографії, під назвою „Разввитіе украинскихъ изучений”. Не кажу вже тут про численні переклади курсу української історії на чужинецькі мови — болгарську, німецьку,

¹. Порівн. В. Дорошенко. Літературно-Науковий Вісник. ВУАН. Авгсбург. 1948, ст. 9-10. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. 1949, там же, ст.22.

². В. Дорошенко. Літературно-Науковий Вісник, там же, ст. 7.

³. Тому їй Київське Наукове Товариство стало підвалиною для заснованої в 1918 р. в Києві Української Академії Наук.

французьку, які з'явилися частинно перед війною 1914 р., частинно в різні періоди¹.

Це були часи, коли вплив М. Грушевського в українських колах Східної України досяг найбільшої сили. Без нього ні в Києві, ні в Москві, ні в Петербурзі нічого не діялося. В справах громадських, політичних, літературних (напр. видання тижневика російською мовою „Український Вѣстникъ“ в 1906 р., в якому основні лінії української політики надавалися в передових статтях М. Грушевського, що заступав автономію для України) він мав ряд відданіх йому співробітників і грав роль свого роду диригента, що кожного ставив на своє місце, примушував робити відповідну національну працю. М. Грушевський був найвпливовішим особою поза кулісами українських думських фракцій у перших Державних Думах в Петербурзі, поки такі фракції могли ще існувати і т. д.

Велика Світова Війна (1914-1918) приносить з собою розгром українського національного життя. Вона застас М. Грушевського в Галичині, відкіля він виїздить (через Австрію) до Італії, а восени 1914 р. повертається до Києва, не будучи по суті людиною пра-австрійської чи пронімецької орієнтації. Російська влада арештовує його в Києві й висилає на заслання спочатку до Сімбірську, а згодом до Казані. Тут Грушевський перебуває до 1916 р., коли йому було дозволено переїхати до Москви². Саме на кінець вигнання припадає видання (Київ, 1916-1918) його популярно написаного шести томового „Короткого огляду світової історії“.

Революція 1917 р. не тільки звільняє його із заслання, але й підносить на один з найвищих щаблів українського національно-державного життя. Він повертається на Україну, очолює Центральну Раду і стає одним з найважливіших чинників української революції.

Саме в цей момент, і то дуже несподівано для всіх почитателів його особи, наступає в ньому зміна, яка своїм радикализмом відштовхує від нього всіх його колишніх співробітників. Це була соціалістично-революціонерська демагогія, якій підпав Грушевський на схили свого життя.

Замість виконувати свої обов'язки Голови Центральної Ради в напрямі погодження розбіжних громадських настроїв, в напрямі рівноваги й співпраці на якомусь загальному ґрунті, він кинувся в обійми наймолодшої на Україні партії, що складалася здебільшого з молодиків-студентів. Таким чином, замість заспокоєння бурхливих хвиль революції поміркованими засобами, Грушевський скріплював соціальну демагогію. В його особі політично недосвідчені кадри соціал-революціонерів дістали авторитетний атут для своєї непримі-

¹. Д. Дорошенко. Огляд української історіографії, там же, ст. 194.

². Порівн. Д. Дорошенко. Огляд української історіографії, там же, ст. 186.

рено-різкої політики. Не було більш фальшивої тактики, як бульшевізувати настрої селянства та старатися переплюнути бульшевиків крайніми гаслами, що робили соціал-революціонери на шкоду Україні, спираючись на авторитет Грушевського¹. О. Лотоцький, що сам був людиною демократичних переконань, говорив тоді в очі Грушевському, що не він кермус своєю молодою гвардією соціал-революціонерською, — навпаки, сам він плентастися в хвості за нею та своїм авторитетним іменем піддає їм духа й санкціонує чини, що без тієї санкції не мали б такого невідповідного характеру². Це було банкрутоство великої особистості, що в найважливіший момент української історії виявила хворобливу наївність і ілюзіонерство³.

Михайло Грушевський сам упав жертвою своєї крайньої політики. Разом з упадком Центральної Ради в квітні 1918 р. він сходить з широкої політичної арени і врешті опиняється на еміграції у Відні. І тут він ще користується значним авторитетом, але розходиться з міродайними українськими академічними колами у справі перенесення заснованого у Відні Українського Вільного Університету до Праги, як і в питанні статутарних форм останнього.

Але й розчарування, які пережив Грушевський у Києві, не могли зламати цього могутнього дослідника української історії. Він засновує у Відні Український Соціологічний Інститут, який перенесено пізніше до Праги, та видає курс генетичної соціології під назвою „Початки громадянства” (Віденсь, 1921). Цей курс є своего роду теоретичним підсумком його практичної діяльності, як історика України. Під час еміграції і по поверненні на СРСР Україну Грушевський доконав ще одної великої праці, видавши „Історію української літератури” (1923-1927; перший том вийшов у Києві-Львові 1923 р.). Його поява була великою несподіванкою для європейського наукового світу, що не сподівався від нашого історика такої грунтовної аналізу літературно-історичних питань.

В 1924 р. М. Грушевський повертається на Україну. Безперечно, існували можливості для наукової праці і за кордоном (в Празі, наприклад). Українські діячі, що опинилися на еміграції, відряджували Грушевського від цього кроку. Він і сам відчував добре цілу небезпеку під бульшевицьким режимом, і все ж на його думку батьківщина відкривала значніші можливості, які він міг знайти на еміграції. Спочатку воно так і було, але досить було загострення соціального курсу на Україні під тиском Москви, щоб його жертвою став зараз же і Грушевський.

М. Грушевський плянував свою працю, безперечно, у зв'язку з міродайними советськими колами у Харкові. Його було покликано як шефа української історичної науки на підставі нового українсько-

^{1, 2, 3} О. Лотоцький. Сторінки минулого. ч. 3. ст. 353, 356, 357.

го курсу, що саме тоді у зв'язку з НЕП-ом набрав особливого значення на Советській Україні. Знайомство з міродайними урядовими особами в Харкові дало йому можливість створити собі особливе місце в Академії Наук. Ряд історичних інституцій, заснованих майстром, були свого роду Академією в Академії, і для них він мав окремий, урядом приділений бюджет, завдяки якому могли появитися численні періодичні і неперіодичні видання, хоч і ці засоби були скромні і викликали з боку Грушевського склероз і жалі¹.

Поява Грушевського в Києві, безперечно, надала життю Академії більшої оживленості. Він відновлює роботу Історичної Секції Українського Наукового Товариства, яку було прилучено до УАН, і стає її головою. Йому доручається катедра української історії при УАН (другу катедру займав проф. Багалій). Під його проводом в рамках історичної секції утворюються численні комісії: Комісія історичної пісенності, Комісія стародавньої історії України, козацької України та новітньої історії України, цілий ряд комісій порайонного дослідження історії України, археологічна секція, археографічна комісія, історично-географічна комісія (під проводом проф. Ол. Грушевського, брата Михайла Сергійовича)².

М. Грушевський був і директором особливої науково-дослідчої катедри історії України у Києві, інституції, до якої він притяг ряд важливих українських вчених і який надав значення виховного центру для нових кадрів українських істориків, для т. зв. аспірантів, що мали випробовувати свої сили на полі науково-дослідчої праці³. В її імені було видано кілька томів „Студій з історії України” (з 1926 р. три томи). При катедрі було засновано „Кабінет примітивної культури”⁴ на чолі з дочкою М. Грушевського Катериною Грушевською, що видала кілька цікавих і цінних публікацій під загальною назвою „Первісне Громадянство” (1926-1929).

Під проводом М. Грушевського Історична Секція Академії випускає свої „Записки”. Серед серії публікацій, що видавалися під назвою „Записок” та її поза ними в загальних виданнях Історично-Філологічного Відділу, згадуємо тут „Науковий Збірник Історично-

1. D. Doroschenko. — Die ukrainische Akademie der Wissenschaften in Kiev, *Mitteilungen der Ukrain. Wiss. Institutes*, Berlin-Leipzig, 1927, N. I, 5, 14. Д. Багалій. Організація української історії за рр. 1917-1927 на Україні; Бібліографічний Збірник. Харків. 1930, ст. 6.

2. B. Krupnyckyj. — Die Ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921-1941. *Jahrbücher f. Geschichte Osteurora's*, 1941, N. 2/4, 5-129; M. Андрусяк. Українська історіографія. ст. 9; О. М.. Українська історична наука в 1920-х рр.. Сучасник 1948. ч. I. ст. 80.

3. О. М.. Українська історична наука, там же, ст. 80.

4. Це було продовженням праці Українського Соціологічного Інституту, заснованого колись у Відні.

Секції (з 1925 р. 6 томів), „Історично-Географічний Збірник” (з 1926 р. 3 томи), „За сто літ” (з 1927 р. 6 томів надзвичайно цінних матеріалів і дослідів з громадського і літературного життя України переважно XIX ст.), в імені комісії порайонного дослідження історії України „Київ та його околиця в історії і пам'ятках”, „Чернігів і Північне Лівобережжя” і т. д., низка видань Археографічної Комісії УАН як „Український Архів” та „Український Археографічний Збірник” і т. д.¹. Грушевський, безперечно, мав на увазі терitorіальні досліди і досліди історії Лівобережжя і лівобережної державності, коли давав теми своїм учням і співробітникам. Це робилося в протилежність до виключного заняття історією Правобережної України в урядовім „Архиве Юго-Западной России”, і в цьому ріжниця в позиціях В. Антоновича і М. Грушевського. За останнього українська історіографія знайшла працю, яка була найпотрібнішою.

Дуже велике значення мав історичний журнал „Україна”, який продовжував традиції „України” з 1914 р. і був органом Київського Наукового Товариства. Навколо цього журналу об'єдналися в рр. 1924-1930 майже всі українські історики, і він став відомим далеко поза межами Советської України. Знову був це Грушевський, який створив цю трибуну українознавства, боковий орган української історичної думки, в якому було вміщено силу наукових статей, розвідок, матеріалів та близькуче поставлено критично-бібліографічний відділ. Особливо багатим був журнал на історіографічні статті, в яких оцінювалася праця дотеперіших видатних дослідників історії України — М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Драгоманова, В. Антоновича, Д. Багалія і т. д. Організаційний талан М. Грушевського знову виявив себе з повною силою в умінні підібрати відповідників співробітників. Ними стали такі поважні вчені, як його брат Ол. Грушевський, В. Данилевич, П. Клименко, І. Гермайзе, В. Щербина, Л. Добропольський і т. д., а до його учнів належала його дочка Катерина Грушевська, Сергій Шамрай, Олекса Баранович, Микола Ткаченко, Віктор Юркевич та інші². Саме за совєтських часів з'явилася капітальна праця М. Грушевського про Хмельниччину в двох книгах („Історія України-Руси”, т. IX, ч. 1 і 2, 1928-1931. Київ) та про Виговського³. Рівночасно продовжено „Історію України”

¹. О. М. , там же, ст. 81; Андрусяк. Українська історіографія, там же. т. 9; В. Кріпнускуj, Die ukrainische Geschichtswissenschaft, ibid., 130.

². О. М., там же, ст. 80-81; порів. „Україна”, Київ, 1926, ч. 18, ст. 163-164 і 1929, ч. 38, ст. 166 (Хроніка).

³. Перша частина про Виговського до Гадяцької унії (1657-1658) з'явилася як т. X „Історії України-Руси” в 1937 р. Це посмертне видання зредагувала К. Грушевська. Воно було сконфісковано і зараз являється бібліографічною рідкістю.

їнської Літератури", почату ще на еміграції і доведену в 5-му томі (1927) до початків XVII в.

Безперечно, вплив Грушевського на київську „школу” був і в совєтські часи великий, хоч українські громадяни м. Києва здебільшого не були захоплені появою старого майстра, запрошеного советською владою, бо в Києві панували тоді живі опозиційні настрої. І тут були нераз тої думки, що корисніше було б для української справи, коли б Грушевський залишився на еміграції.

Створена ним схема української історії (про неї ми ще будемо говорити) залишилася міродайною і для істориків Советської України за винятком офіційно визнаного історика-комуніста Яворського — основоположника марксистського розуміння історії. І народницький напрям, заступлений М. Грушевським і тільки трохи загострений поняттям „трудового народу” або „революційного народництва”, міг далі існувати, бо все ж тут ходило про народ, себто і пролетаріат. Безперечно, паралельно існував і державницький напрям, але він вимагав великої обережності і свого роду езопівської мови, але у всікому разі не міг бути консеквентним з огляду на малу зазнайомленість з державницькими працями Ст. Томашівського, а особливо В. Липинського¹.

Ціла схема української історії М. Грушевського була свого роду прaporом національного усвідомлення. В ній була вже заложена тенденція відокремлення, відділення, а не наближення до Москви. Саме ця тенденція дуже захопила всі кола українських істориів і пейсториків, не виключаючи і марксиста-соціяліста Гермайзе та марксиста-комуніста Яворського. Особливо багато зусиль було покладено на сепарацію українських визвольних змагань в XIX в. від Москви і створення генетичного процесу української національної думки в XIX в., що з огляду на дозволену критику царського режиму було навіть не тяжко переводити, поки совєтський центральний уряд не додумався, що це шкідливо для його інтересів.

Колись „соціял-революціонер”, Грушевський і тепер не знайшов відповідного тону в стосунках з совєтським урядом, та й не міг його знайти, бо залишився вповні незалежним ученим, який не дуже то прислухався до голосу згори. На верхах Грушевським, безпereчно, були незадоволені.

А тут ще в 1929 р. повстала зміна ситуації, яка привела до цілковитого розгрому українського національного життя. Це була проклямація нової сталінської „генеральної лінії”, пляну п'ятилітки, індустриалізації Сов. Союзу, колективізації сільського господарства, що вперше була випробувана на Україні і коштувала їй мільйонів

¹. Порів. О. Гермайзе. Українська істор. наука за останні десятиліття. Студії з історії України, Київ, 1929, т. II, ст. XVI.

жертв, бо селянство ту політику совєтського уряду зустріло вперше спротивом, за який так жорстоко поплатилося (голод 1933 р., заслання в табори далекої Півночі на примусову працю, розстріли та інше). Війна між урядом і селянством була рівночасно ознакою того, що урядові була вже непотрібна українська інтелігенція, що колись мала бути містком між комуністами і селом і не виконала свого завдання. Почався жорстокий похід проти української інтелігенції, який так яскраво дав себе знати в процесі „Спілки Визволення України” в 1930 р.

Жертвою стали й українські історики. Похід проти них почався не з нагінки на буржуазних істориків, але на марксистів. На Всесоюзним конгресі істориків наприкінці 1928 р. у Москві голова марксистського напрямку в Росії — Покровський повернув свою зброю проти М. Яворського, як репрезентанта марксистської історичної школи на Україні, за його національний ухиляві від „класово-національну методу”¹. Цей національний ухиляві у підручниках Яворського з української історії дійсно був, і тому саме проти його було висунуто обвинувачення в націоналізмі та інших гріхах. Обвинувачення проти Яворницького з'явилися в таких органах, як „Правда” (стаття Горіна, секретаря російського товариства істориків-марксистів), і була висловом думки російських істориків-марксистів, підтриманих широким російським загалом.

Саме тепер, опинившись в критичній ситуації і сподіваючись урядових репресій, Яворський почав наступати на позиції Грушевського в Академії. Йому ще раз усміхнулася доля, бо на засіданні УАН 29 червня 1929 р. його було обрано дійсним членом (по історичному відділу) одночасно з видатними комуністами О. Шліхтером, В. Затонським і М. Скрипником. Тоді ж було обрано і двох істориків-некомуністів — Слабченка і Еварницького².

З появою комуністів в Академії Наук почалася доба перебудови Академії в напрямі марксизму, діялектичного матеріалізму тощо³. В Історичній Секції Яворський виявив велику енергію в поборюванні М. Грушевського, як шефа майже всіх історично-наукових інституцій Академії. На пропозицію Яворського, Багалія і Слабченка⁴ в кінці листопада — початку грудня 1929 р. на засіданні Історично-Філологічного Відділу Академії було постановлено ліквідувати ство-

1. Josef Pfizner.— Die Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion, Bolschewistische Wissenschaft und Kulturpolitik — Sammelwerke. Königsberg und Berlin, 1938, — 188, 194, 195.

2. Вісті УАН, 1929, ч. 5-6, ст.32-36.: С. Сірополко. Народня освіта на Советській Україні. Праці Укр. Наук. Інституту. Варшава, 1934, т. XXII, ст. 143.

3. Вісті УАН, 1929, ч. 11-12, ст. 25; С. Сірополко. там же, ст. 144.

4. Є голоси серед істориків-колег закордоном, що заперечують участь Багалія і Слабченка в цій акції. Б.К.

рені М. Грушевським комісії Лівобережної України, Південної України, найновішої історії України, одночасно доручивши створення нових комісій Лівобережної та Слобідської України академіку Багалю, комісії Південної України академіку Слабченко, комісії історії революції акад. Яворському¹. М. Грушевський протестував, але безуспішно. Він робив з свого боку пропозиції, проєктував з'єднати ряд територіальних комісій в одну порайонного дослідження історії України (замість комісії Лівобережної України, Південної України тощо) та просив залишити їому тих науковців, які працювали досі під його проводом, щоб не загинули результати їх праці.

Але Історично-Філологічний Відділ (напередодні свого розв'язання) не був на боці М. Грушевського. Тут поставилися до його пропозиції холодно й відмовно. Навпаки, члени Історично-Філологічного Відділу на засіданні 22 грудня 1929 р. постановили ліквідувати ще одну підлеглу Грушевському комісію, а саме старої історії України ніби на тій підставі, що стара історія України належить до катедри Слабченка (т. зв. катедра феодальної доби на Україні). Знову М. Грушевський звертав увагу на поспіх, з яким це все постановлялося, і висловлював сумніви, чи Слабченко дійсно вдається зорганізувати таку комісію, в той час, як комісія під його проводом давно вже значила проблеми і теми, над обробленням яких працюють її члени. В очах Грушевського ціла акція проти його була руйнацією старого, а не будовою нового². Так було усунено Грушевського від активної історичної праці. Діяльність М. Грушевського на Советській Україні була скінчена.

В 1929 р. його було обрано разом з Любавським дійсним членом Російської Академії Наук, але разом з ним було обрано й офіційного історика Покровського та теоретиків марксизму Рязанова і Бухаріна³. Вибори Грушевського відбулися вже в зреформовану Російську Академію Наук, з якої було створено Всесоюзну Академію Наук. М. Грушевський вважав помилкою створення Союзної Академії без відповідної реформи бази. А вийшло так, що Союзна Академія була рівночасно й Академією великоруського народу. На думку Грушевського правильно було б паралельне існування Союзної Академії і окремої Академії Наук для Росії (Великоросії).Щоб принаймні направити цю непослідовність, український академік пропонував створення трьох Інститутів в рамках Союзної Академії: Інституту російської історії, Інститут української історії і Інституту білоруської історії. Аргументи Грушевського ніби залишилися не без враження, і коли він на засіданні Союзної Академії 21 квітня 1929

¹. „Україна”, 1930, ч. 40, ст. 187-188.

². „Україна”, 1930, ч. 40, ст. 187, 188.

³. J. Pfizner, ibid., 190.

р. запропонував в першу чергу створення Інституту української історії в рамках Союзної Академії, то йому було доручено скласти умотивований проект¹, але навряд чи приступлено до його реалізації. Незабаром прийшли нові реформи Академії, і нікому було думати про ці речі. Але Грушевський, очевидно, не вгадував правдивих інтенцій, які вкладали росіяни в цю реформу. Послання Союзної Академії з Російською залишилося і по цей день, і воно, очевидно, мало бути доказом на те, що й на полі науки ведучою й направляючою націю є великороси, що рівночасно мають репрезентувати і свою локальну науку і науку цілого Советського Союзу.

В Союзній Академії Грушевський пропонував поставити напершті в рамках Філологічного Відділу справу з термінологією так, щоб не траплялося більше непорозумінь: або говорити про східнє слов'яство, або про великорусів, українців і білорусів. Але російські вчені на це не погодилися, і так залишилася стара назва „руssкие“ далі міродайною, хоч в дійсності вона покривалася (бо вже існували офіційно окремі назви українців і білорусів) одними тільки великоросами. Зате вдалося переконати російських вчених, що плянували в рамках Філологічного Відділу створення російської секції з українською і білоруською підсекцією, в потребі перенесення української і білоруської мови до секцій „інших слов'янських мов і літератур“ (з двома окремими Інститутами — українським і білоруським), що й було постановлено². Не дивлячись на всі старання М. Грушевського, створення Союзної (Російської) Академії Наук вирішувало долю Української Академії Наук: вона під іменем Академії Наук УССР (замість колишньої Всеукраїнської) переходила на ріоль провінційної інституції.

Розгром інституцій, створених М. Грушевським, не дав нічого на їх місце. Слабченка, як учасника процесу Спілки Визволення України, було заслано, проти Яворського піднялася нова хвиля обвинувачень вже на Україні, внаслідок яких на початку 1930 р. його було виключено з рядів комуністичної партії і з заснованого ним же товариства істориків-марксистів³. В дальшому на нього чекали Соловки. Напершті в тому ж 1930 р. було реорганізовано Академію: зліквідовано Історично-Філологічний Відділ, і залишився тільки Відділ Соціально-Економічний, до якого були приєднані деякі комісії і секції Історично-Філологічного Відділу, та Фізично-Технічний (під назвою Природничо-Технічного). Проваджена Грушевським Історич-

¹. Доповідь Грушевського про засідання Союзної Академії у квітні 1929 р. „Україна“. 1929, т. 34. ст. 167, 168, 169.

². Доповідь Грушевського, там же, ст. 170.

³. Літопис Революції. 1930, ч. I, ст. 327-329.

на Секція перестала існувати. В тому ж 1930 р. припинив своє існування і журнал „Україна”¹.

В 1931 р. кампанія проти Грушевського досягла свого апогею. „Школу” Грушевського (його співробітників і учнів) примушено було замовкинути. В Києві весною 1931 р. були організовані прилюдні дискусії проти вчення Грушевського². Частина прихильників Грушевського капітулювала, частину було заарештовано й заслано. Зрештою і самого Грушевського було примушено покинути Україну: його було заслано до Москви. У Москві він тримався завдяки самовідреченим турботам його дочки Катерини і час від часу брав участь в академічних російських виданнях. Та скоро Михайло Сергійович осліп, захворів і незабаром помер в 1934 році³. Поховали його на державний кошт у Києві. Але це було тільки „для очей” України та закордону. Твори Грушевського і далі лишалися забороненими для широкого вжитку. Цитувати їх могли тільки російські вчені, а українці мусіли (так залишилося й дотепер) тільки лаяти так званого „буржуазного націоналіста”, що не хотів стати папою від марксистської науки. Така була трагічна доля найбільшого історика українського народу.

II.

В чому тайна величезної продуктивності М. Грушевського? Вже одно вичислення його праць (понад 2.000) вимагає грубого тому книжкового формату. Але ж він був одночасно і політично-громадським діячем, і організатором письменства і науки, що вимагало теж сили часу. Безперечно, всі пояснення, які до цього часу висувалися, мають ґрунт під собою: і феноменальна пам'ять Грушевського, і здібність скоро й легко формулювати свої думки, і видатний організаційний талан тощо⁴. Але дуже мало уваги звертали на те, що Грушевський навчився майстерно використовувати свій час. А може ця трохи педантична риса взагалі лежала в його натури? Залишалося таке враження, що Грушевський все мас вільний час і стоїть кожному до розпорядимости. Це вміння ставить його вряд з великими західно-європейськими вченими найвищого калібру. Він був над-

¹. D. Doroszenko, Ukrainska Akademja Nauk i jej losy, *Przeglad wspołczesny*, 1935. ч. 157. ст. 12-13.

². Л. Окиншевич. Націонал-демократична історія права України в працях акад. М. Грушевського. „Україна”, 1932. I-II. ст. 93.

³. В. Кірпуцький. Die Ukrainische Geschichtswissenschaften in der Sowjetunion, 1921-1941, *ibid.*, ст. 147.

⁴. Z. Kuziela, M. Hruschewskyj und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern, *Beiträge zur Ukrainekunde des Ukr. Wiss. Institutes*, Berlin, 1935. III. 5. 32.

звичайно дисциплінованою людиною, що наперед розподіляла свою щоденну працю і сувро дотримувалася програми дня. Працьовитість його була надзвичайна. Вставав він рано і встигав за кілька ранішніх годин написати чималу статтю (або й кілька), зробити дослід, розібратися в джерелах, чому дуже допомагала та обставина, що він розпоряджав величезною власною бібліотекою¹. А потім починалися лекції, громадська праця, турботи з НТШ і Літературно-Науковим Вісником, зустрічі з людьми, участь в різних громадських імпрезах і т. д.

Де б Грушевський не появився, він завжди був центральною особою. Таким чудодійним був його широкий розум, вміння логічно думати і представляти справу. Приїзд М.Грушевського до Києва чи Петербургу був свого роду святом. Зразу ж оживлювалося місцеве життя, під досвідченням проводом майстра влаштовувалися доповіді, реферати, провадилися святкування і ювілеї, задумувалися нові видання і т. д. Українська столична інтелігенція якось шанолюбно взирала на Грушевського, як свого проводиря і вождя.

Був він малого росту, з великою головою і великою бородою. Таким він був в пам'яті О. Лотоцького ще перед від'їздом до Галичини. „Виразно бачу, — каже Лотоцький, — у своїй пам'яті тогочасного Михайла Сергійовича. В глибокій задумі вид його робив сумовите й навіть трохи суворе враження — з глибоким поглядом очей і вже тоді з довгою бородою, що ми називали її „бородою св.Онуфрія”. Ale як бував він серед людей, жива вдача його зразу відмінювалася: на обличчю у його світилася характерна його усмішка — і юмористично-іронічна, і разом привітно-тепла; усмішка та живі іскорки в очах робили цілком натуральним м'ягкий, напівжартовливий характер бесіди, тим непомітно скрашуючи „гірке зерно” часом сухого змісту розмови².

Саркастично-іронічний тон до певної міри помітний не тільки в обходженні М. Грушевського з людьми, але і в його писаннях. Загальне враження і від його лекцій ніби таке, що вони сухі і не в стані захопоти молоді. А тим часом майстер зумів створити цілу велику „школу” солідних дослідників. Хто уважно читав його „Історію України-Русі”, той не раз захоплювався широтою малюнка і вмінням бачити суттєве в подіях. Цілі великі відділи, напр. про козаччину, оживлені цікавими джерелами, читаються легко і з великим інтересом. Іноді здається, що автор схиляється до матеріалістичного підходу до історичних подій, але це тільки тому, що Грушевський звертав велику увагу і на економічний фактор в історії

1. Z. Kuziela, *ibid.*, ст. 32.

2. Див. О. Лотоцький. Сторінки минулого. ч. I. Праці Українського Наукового Інституту, Варшава, 1932, т. VI, ст. 181.

України, не надаючи йому рішучого значення. В Росії звичайно йому робилися закиди не тільки в політичній неблагонадійності, але і в матеріалізмі, безбожності.. Ці закиди походили здебільшого з кіл зросійщеного духовенства на Україні. Знову той же О. Лотоцький пише: „Що до Грушевського, то я його добре знаю особисто і глибоко поважаю, се один з найближчих мені людей, а з погляду релігійного я мало знаю людей, щоб так щиро і глибоко вірили”¹.

Грушевський був особою нелегкою в обходженні. Як пояснює Ю. Сірий, що завідував у Києві „Літературно-Науковим Вісником”, він вимагав від своїх співробітників дуже багато, але ще більше від себе самого. Був часто нетерплячий, автократичної вдачі, хоч ліберал і демократ з переконання, навіть прикрій і несправедливий, що не рахувався з обставинами і не шанував, як слід, дрібної, мозолистої праці². Могуча його натура все входила в конфлікт з людьми навіть недрібного характеру, особливо коли ходило про видавничі справи, невиконання яких дуже зlostило невточного майстра. Тим може пояснються ворожнеча деяких науковців і громадян до його особи в Галичині, а пізніше і в Києві.

В чому полягали суттєві риси історичної творчості М. Грушевського? Я вже підкresлював раніше, що галицька „школа” М. Грушевського врешті-решт не пішла слідами свого вчителя, хоч перебрала від нього історично-документальну методу. Тут шеф і його учні опинилися на роздоріжжі. В цьому ріжниця між „школами” Антоновича і Грушевського. Київський гурт учнів Антоновича виходив з тих же основ, що й іх майстер, жив, можна сказати, одним духом. Саме найвидатніший учень В. Антоновича М. Грушевський перебрав чимало історично-народницьких концепцій свого вчителя та залишився, як то кажуть, останнім магиканом народництва. „Я був вихований, — каже він, — в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і тердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить на стороні влади, бо інтерес трудового народу — це найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі цьому трудовому народові не добре, це його право обрахуватися з нею”³.

Але таким суворим народником, як він тут себе рекомендус, Грушевський врешті не був. Доба народництва поволі відходила в минуле. Скоріше можна говорити про подвійне ставлення Грушев-

¹. О. Лотоцький, Сторінки минулого, ч. I., 1932, ст. 147.

². О. Лотоцький, Сторінки минулого, ч. III., 1934, ст. 353-354.

³. Тут М. Грушевський досить виразно характеризує слово історичне наставлення, хоч уже і з партійного штандпункту. Див. М. Грушевський, Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. „Борітесь — поборите”. Віденський, 1920, ч. I, ст. 12.

ського. В працях про Хмельниччину він і далі залишився послідовним народником, але не в працях, напр., про Мазепу.

Новий державницький напрям поволі народжувався в рамках старої ідеології. В. Липинський і Ст. Томашівський були засновниками цього напрямку. Крипякевич, Кревецький, Гарасимчук, Чубатий і інші мали подібні інтенції. Завершенням цього процесу усвідомлення нового державницького напряму була прекрасна стаття І. Кревецького, де вперше фіксується епохальне значення праць Липинського і Томашівського, як творців державницького напряму в українській історіографії.

Особливо яскраво виступає новий напрям в ювілейному збірнику НТШ (т. 92), присвяченім Мазепі (1707-1909), де фіксується виразно позитивне ставлення до Мазепи. Не було тут якоїсь змови, але давала себе знати тенденція поставити справу Мазепи на реальний ґрунт, зрікаючись психологічних конструкцій Костомарова та беручи самі факти. Цей об'єктивізм був заслугою самого М. Грушевського, що вже у вступній статті „Шведсько-український союз 1708 р.” виявив нову державницьку ноту. Вона була помітна в підкресленні традиції, в нав’язанні визвольницької орієнтації Мазепи на Карла ХІІ з такою ж самою орієнтацією Б. Хмельницького на шведів. Цікавий був підхід історика і до Мазепи, як державного діяча, що опинився в скрутній ситуації. Мазепа у нього не тільки репрезентант національно-політичних стремлінь старшини. Він був скоріше поставленний між старшиною, що штовхала до антиросійської орієнтації, і масою народу, ворожою йому — ніби вірному слузі царату. Щоб вийти з цього небезпечного, загрозливого становища, він мусів шукати союзу з шведами. Його шведська орієнтація була не стільки вільним вибором, скільки гіркою конечністю — *dura necessitas*.

Сьогодні ми не дуже погоджуємося з цією, ніби пасивною, ролею Мазепи і не перекладаємо цілої ваги тодішніх державницьких змагань на саму старшину. Але важливо вже те, що в цій праці Грушевського був зроблений перший реальний крок до критичної оцінки Мазепи і мазепинців без старих костомарівських трафаретів¹.

Ми назвали цей час в українській історіографії добою роздоріжжя. Але саме в першім десятилітті ХХ ст. сталася подія, яка надовго зафіксувала напрям української історіографії в однім з її найсуттєвіших пунктів. Знову це був М. Грушевський з його дорогоцінною схемою української історії, що знайшла свій вплив в окремих курсах і статтях майстра².

¹. Порів. Б. Крупницький, Українська наука в НТШ, „Українські Вісти”, 1950. ч. 49.

². Підставова стаття „Звичайна схема „русскої исторії” й справа раціонального

Ця стара або „звичайна схема”, як каже проф. Грушевський, веде свій початок з історіографічної схеми московських книжників, і в основі її лежить ідея генеологічна — генеології московської династії. З початком наукового підходу до історичної науки, а вже цілком виразно у Карамзіна її покладено в основу історії „Россійского Государства”. Таку ж схему прийняла і наука „Історії русского права”. До цієї схеми через довге вживання звикли, а тим часом вона зовсім нерациональна¹. Передусім її хибою є сполучення старої історії південних племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII-XIV вв. так, наче це останнє було його продовженням. Тим часом Київська держава, право, культура була утвором одної народності, української, Володимиро-Московська ж — другої, великоруської. Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII в. потім в Литовсько-Польський XIV-XVI вв. Володимиро-Московська держава не була спадкоємицею ані наступницею Київської; вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської держави можна б порівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не пресвітством двох періодів в політичнім і культурнім житті Франції. Київський уряд пересадив на великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на цій підставі ще не можна включати Київську державу в історію великоруської народності.

Тим часом наслідком „пришивання” Київської держави на початок державного і культурного життя великоруського народу історія великоруської народності залишається властиво без початку. Історія зформування великоруської народності залишається невиясненою через те, що її історію починають досліджувати від середини XII в. і не досліджують докладно процесу рецепції і модифікації на великоруськім ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури. В таких формах, які вони мали в Києві, на Україні, їх просто включають в інвентар великоруського народу, „Русского Государства”. Фікція „Київського періоду” не дас змоги відповідно представити історію великоруського народу.

Тому, що „Київський період” прилучається до державної і культурної історії великоруського народу, зостається бея початку і історія українського народу. Підтримуються старі уявлення, що історія України, „малорусского народа” починається доперва з XIV-XV вв., а що перед тим — то „общерусская история”. В результаті укра-

уїладу історії східного слов'янства”, Сборник статей по славеновъдѣнію. Академія Наук, СПБ. 1904. вип. I.

¹. Порів. Д. Дорошенко. Огляд української історіографії. Прага, 1923, ст. 187.

їнська народність виходить на арену історії в XIV-XVI вв. немов щось нове, іначе її перед тим не було або вона історичного життя не мала. Ще гірше на цій схемі виходить народність білоруська, — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської і навіть за великим князівством Литовським.

З цього поміщення трьох понять — російської держави, історії Росії або трьох руських народностей і історії великоруського народу найліпший вихід був би, на думку Грушевського, в представленні кожної народності зокрема в її генетичнім пресмістві від початків аж доині¹.

Таким чином було доконано великого діла. М. Грушевський уgruntував і впровадив в учене життя самобутню схему історії українського народу на цілім просторі його історичного життя на заселений ним території, як один суцільний і нерозривний процес. Цю схему прийняли всі українські історики, старші і нові, народники і державники. Під її впливом стояли й такі видатні російські історики як Пресняков і Любавський. Вслід за Грушевським українська новітня історіографія бере київський період (можливо з передісторією) за вихідний пункт і відціляє послідовно переходить до галицько-волинського періоду XII-XIV ст. та литовсько-руського XIV-XVI ст., щоб потім у звичайній у нас спосіб говорити про Україну під Польщею, про козаччину, Україну і Москву та національне відродження XIX-XX вв.

Завдяки схемі Грушевського визначилася основна національна лінія. Ця схема (вона й зараз міродайна) не зазнала поважніших модифікацій, хоч в першій половині нашого століття прийшов до слова державницький напрям української історіографії. В дійсності Грушевський проклав тільки перші шляхи. Його схему треба ще виповнити реальним змістом, сьогодні в державницькому дусі. Фактом є, що українська державність існувала. Вона існувала в київський період, за галицько-волинського королівства, як спільна в литовсько-руській державі, як козацька держава і як модерна спроба української державності наших часів.

Безперечно, тут немає безперервності, але є пов'язаність. Ми почувасмо себе пов'язаними з цими старими типами української державності. Безперервність дає нам національна схема М. Грушевського, бо ця схема є передусім історія народу, а народ живе завжди і при всяких обставинах, чи він має своє незалежне життя, чи входить до складу якоїсь чужої держави. Ми всі входимо з національ-

¹. D. Doroschenko, Was ist osteuropäische Geschichte, Zeitschrift für osteuropäischen Geschichte, 1934, Bd. IX, N. I, 57 f; Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, там же, 187.

но-народньої схеми М. Грушевського, але саме тепер висуваємо на-перед моменти державного існування України¹.

Один з наших заслужених історіографів говорить, що праці Грушевського (передусім його „Історія Україпи-Русі“) не могли відограти скількинебудь провідної ролі в розвитку напрямних ідей української національної політики власне через брак у ній визнання своєї державності. А тому його головна праця полягає в систематичному зводі науково перевірених і проаналізованих відомостей історії України, об'єднаних провідною думкою про тягливість історичного процесу українського народу на заселений ним ще на світанку історії землі. Це наче велика історична енциклопедія, де зведені до купи й систематично впорядковано здобутки наукової праці цілого попереднього розвитку української історіографії².

Безперечно, Грушевський, як систематизатор і критик величезної літератури і джерел, грав дуже визначну роль. Без його грунтовної чистки „авгієвих конішень“ українського минулого ми б і зараз не були вільні від цілого ряду легенд, якими, напр., була особливо багата доба Хмельниччини. Документально-критична праця М. Грушевського, як продовжувача такої праці свого вчителя В. Антоновича, дала українським історикам тверду історичну методу і сприяла значному розквіту української історіографії в перших десятиліттях нашого століття. Ale ж він був не тільки систематизатор, але й творець, хоч і не державник. Значення його основної думки про тягливість і неперевіність українського історичного процесу було величезне і залишилося таким понині.

Вже вказувалося на те, що М. Грушевський належав до останніх репрезентантів народницького або народовецького напряму. Народницька традиція зв'язуала його з попередниками — Костомаровим і Антоновичем. В суті це був необхідний етап в українськім історіографічному розвитку, передусім XIX ст., якого останнім звеном була — перед появою нового державницького або навіть і державницько-консервативного напряму — особа Грушевського. Симпатії до народу, інтерес до народних рухів були особливо міродайними для нього з його народацьким світоглядом, хоч він значно обережніше і спокійніше висловлювався в цім напрямі ніж хоча б Костомаров. Ale він, як вірний прихильник народництва, ставив народні права на перше місце, при чому народ був для нього не збірним або цілостевим поняттям для всіх верств українського населення, а тільки означав масу простого народу, селян і козаків. В конфліктах між владою (чужою і навіть свою власною) і простим народом він завжди висту-

¹. Порів. Б. Крупницький. Основні проблеми історії України. Видання Українського Вільного Університету (в друку циклостилем).

². Д. Дорошенко. Огляд української історіографії, ст. 193.

пав в обороні останнього і виправдовував по можливості його постулювання. Державний принцип здавався йому не таким важливим, як принцип народній, соціальне питання розумів у тім значенні, якого надавали йому українські народовці. Тому не дуже імпонували йому історичні особистості. Він недооцінював ролі київських і галицьких князів в українській історії. Для нього галицько-волинський король Данило, як відомо сильна і еластична індивідуальність, не був політиком великого формату. З певним скептицизмом він ставився і до політичної ролі великого українського гетьмана Богдана Хмельницького¹, хоч сам він дав нам цілу епопею Хмельниччини, широкий, як море, образ епохи, для з'ясування якого притягнуто безліч архівних і інших матеріалів. Але гетьман Б. Хмельницький — не герой Грушевського, і тенденція автора-народника виявила себе зовсім в тому, що „не Хмельницькому — вождіві, а творчим стражданням українських народних мас”² присвячено працю. Він оцінював Б. Хмельницького в той спосіб, що „як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком він був не великим і, поскільки керував політикою своєї держави, виходила вона не дуже мудро”.

В очах Грушевського Хмельницький не був послідовним державником, що мав одну велику мету здобути незалежність козацької державі, не думав гетьман, як слід, і про інтереси народні, бо інакше не тримався б так уперто союзу з татарами, які завдали саме за Б. Хмельницького стільки горя українським народним масам. Нерозваженою і незручною, на думку Грушевського, була його політика і супроти Москви. Взагалі в політиці Хмельницького не було ні ясного пляну, ні виразної державної ідеї, ні послідовного проведення її в життя. Майже в тих словах, що й його вчитель Антонович, Грушевський підкреслює, що в політиці Хмельницького зустрічались різні настрої і орієнтації, перехрещувались, боролись і навзасм невтілізувалися.

І дивно, що оцінка з'явилася після того, як стали відомими позитивні характеристики Б. Хмельницького з боку польського історика Кубалі і українського історика В. Липинського. Грушевський навіть сам висловився, що він своїм критичним підходом (по суті скептичним підходом, бо грала роль не стільки грунтовна і переважна аналіза джерел, скільки ідеологія автора) хотів запобігти „нездорових ідеалізацій доби й індивідуальності Хмельницького”, що на його думку мало місце у творах Липинського³.

¹. B. Krupnyckyj, M. Hruschewskyj als Wissenschaftler, Beitrage zur Ukrainekunde, Berlin, 1935, N. III, 5. 19-20.

². Що то за „творчі страждання”? Б. К.

³. Б. Крупницький. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії. Арка, 1948, ч. 3-4, ст. 7.

Рівночасно з таким стриманим відношенням до великих індивідуальностей української історії Грушевський велику увагу звернув на прояви народної актиности, стоячи на ґрунті поглядів батька українського народництва Костомарова. Тому й не диво, що у нього так багато говориться про конфлікти віча з князями в XI-XII вв., про рух громад у XIII в. і реакцію населення на татарський напад 1240 р., коли і поодинокі оселі і громади, а то й цілі краї мали б піддаватися татарам, бо не хотіли більше знати своєї держави і своїх князів, а згодні були радше бути під безпосередньою владою татар та платити їм данину, — погляд у всякому разі спірний. Так само уважно поставився Грушевський і до деяких рухів населення (повстання Мухи в Галичині у XV в.), до початків масових рухів у Східній Україні в XV і XVII вв., долі народних мас за Хмельницького тощо¹.

Рядом з народно-соціальними проблемами, що відбивали боротьбу верхів і низів, і в зв'язку з ними стоять і нахил Грушевського до представлення самого процесу українського історично-го життя надто наладованим соціальними напруженнями, господарськими конфліктами, культурною боротьбою, правними тяготіннями і змінами. Він був еволюціоністом, для якого історичний процес був процесом, виповненим силою й динамікою, як це відповідало і його власній, повній енергії натури. Не випадково ж він вживав гегелівську філософічну термінологію (це робив, між іншим, вже найстарший представник народницького напряму Костомаров), щоб український історичний процес представити як тезу, антitezу й синтезу, при чому київська доба була тезою, козацька антitezою, а українське національне відродження XIX ст. синтезом цього розвитку. Цю „стару історіософічну термінологію”, як він її трохи зневажливо називав, він все ж таки вживав і не заступав іншою (напр., антигегелівською теорією доби Ранке).

Як учений із всебічним знанням і широким розмахом, як своєрідний енциклопедист, Грушевський будував свою монументальну „Історію” не тільки з політичного, але й культурного, соціального і господарського погляду, не спускаючи з очей ні фольклористики, ні літератури й мистецтва, ні природних і релігійних факторів. Деякі розділи, (напр., література) у нього розросталися у величезні окремі досліди. З його п'ятитомової „Історії української літератури” (1923-1927), яку доведено до початку XVII ст., видно, що йому ходило про розбудження інтересу до основних, мало досліджених проблем історії української літератури. Він, в протилежність до інших дослідників, приступив до неї скорше як соціолог (історія лі-

¹. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, там же, ст. 191; М. Андrusяк, Українська історіографія, там же, ст. 45.

тературі с для нього по суті історія української культури), вживавши порівняльно-соціологічні методи та користуючись між іншим фольклорним і етимологічним матеріалом як джерелом своєї праці, що вже свого часу влучно підкреслив проф. Кордуба. Так само і своїм змістом його праця завжди приносить нове: чи він вводить українську поезію в свою „Історію літератури”, чи збагачує її усною словесністю передкнязівських і князівських часів, чи дає відповідне місце старогероїчному українському епосові (билини) київської доби на сторінках „Історії”, чи аналізує болгарський культурно-літературний вплив на Україні в XV-XVI вв.¹. тощо.

Він був майстром широкого, з далекими горизонтами малюнку, з якого не хотів би випустити жадної своєрідної риси. З першого погляду здавалося б, що соціально-економічна еволюція України займала в першу чергу його увагу і що його позицію можна витлумачити, як нахил до історичного матеріалізму. Але Грушевський не був матеріалістом і не любив взагалі крайніх поглядів. Саме у нього ми помічамо тенденцію до зрівноваження ріжніх історичних факторів. Політичне і державне життя на його думку — це самозрозуміло дуже важливий фактор, але рядом з політичним фактором стоять економічний і культурний, які набирають то більшого то меншого значення, але у всякому разі не знаходиться десь позаду політичного фактора.

Іого історичний суд і осуд базувався на твердій національно-українській ідеології. Для нього, як українського патріота, Україна і її національно-народні інтереси були самозрозумілим вихідним пунктом. Іе раз пробиваються у нього нотки іронії і сарказму, цієї специфічної зброй Грушевського, що робила його таким небезпечним для історичного ворога або в літературній полеміці. Його зображення подій є не раз сухим, але не раз оживлюється, захоплює і робить нам епоху близькою і зрозумілою.

І все ж йому ніколи не бракувало об'єктивності. Вихований у строгій школі наукового критицизму, він був видатним документалістом і завжди ставився з пошаною до наукового аргументу і його доказуючої сили. Девізою його, яку він виставив уже в 1898 р. в першому томі своєї „Історії України-Русі”, була наукова і історична правда. Історична наука існувала, на його думку, не для того, щоб замазувати та загладжувати помилки національного минулого, але щоб подавати його читачеві без усякого сторонництва в його світлих і темних сторонах, такими, якими вони були.

Цьому відповідає і його історична метода. Людина великого критичного хисту, він склонявся більше до вживання аналітичної ніж синтетичної методи. Але не бракус у нього і великих конструктивних

¹. В. Krupnyckyj, M. Hruschewskyj, als Wissenschaftler, ibid., ст. 27-28.

думок систематичного характеру. Треба підкреслити, що його підхід до окремих проблем української історії був завжди самостійним, чим би він не займався: чи визначаючи середнє Подніпров'я за правітчизну українського народу, чи добачаючи в антах предків українського народу, чи новими аргументами обґрунтовуючи, як антиформаліст, походження „Русі” від полянської річки „Рось”, чи характеризуючи „віче” київської князівської доби як органічний додаток до князівської влади, як орган з надзвичайними функціями і т. д. Оригінальним і класичним є його представлення повстання козацтва і поступового розвитку його організації. В його освітленні особливу увагу звертає на себе розріжнення між козаччиною, що є проявом українського народнього життя, яке виходить з глибин віків, і козаччиною, що є організацією (особливої верстви людей), яка зформувалася в XVI в. і є кінцевою на порозі XVII в.

Багато чого можна було б сказати на цю тему, але обмежимося підкресленням, що Грушевський йшов своїми власними шляхами. В основі його фундаментальних праць лежить не література предмету, а джерела, інтерпретацію яких він здебільшого й сам займався. Поруч Антоновича його можна назвати майстром архівного і джерельного досліду. Його джерелознавча критика була виявом якогось геніяльного інстинкту, і він майстерно вмів встановити генезу та правдоподібність джерела і витягти з нього все, що було характеристичним для певної події або особи.

Гарасимчук влучно називає методу Грушевського генетично-емпіричною. Але до цього треба додати, що великий історик не забував і порівняльної методи, коли вона була потрібною. Генетична метода знаходить своє теоретичне завершення в спеціальнім курсі генетичної соціології, що його видав Грушевський у Відні 1921 р. Тут пов’язаність з основними методологічними засобами майстра очевидна. Особливо цінним є те, що автор поруч гострої критики західно-європейських соціалістів (Карла Маркса і Енгельса) і еволюціоністів (Дарвіна, Спенсера, Бундта тощо), як представників соціології, дає оцінку соціологічної праці українських учених.

Генетизм ясно помітний у Грушевського в його тенденції представити еволюцію українського історичного життя з його власних підстав. Він не надавав поважного значення рецепції або перебранню чужого права і чужих інституцій, що в дійсності мало — і то не раз — місце в історії України. Але коли вже визнавав таку рецепцію, то вона приводила, на його думку, здебільшого до негативних результатів. Так він заперечував тісний зв’язок між українськими релігійними братствами і перебранями з Західної Європи цехами. Для нього Тоскаріства були твором самого українського народу, і повстали вони з його основ, з родово-племінного побуту. Так само

він відмовляв рацію норманістам з їх скандинавською теорією походження „Русі” і надавав варязьким дружинам в Київській Русі тільки другорядного значення, хоч всі ці питання і до цього часу залишаються спірними. Організація українських міст за Магдебурзьким правом була в його очах негативним явищем, бо перебрання цього права, яким нормувалося самоврядування міста, перетинало стародавній зв'язок міста з землею, з позамісцевим населенням, для якого місто з'являлося природньою базою оборони та співжиття.

Але у вживанні генетичної методи Грушевський зостається обережним. Коли В. Антонович так далеко заходить у своїм генетичним підході, що сполучає вічову організацію князівських часів з коцькими інституціями XVI-XVII вв., як окремі пункти одної і тій ж еволюції, то для Грушевського тут існували тільки аналогії, подібності, але у всякім разі не генетичний зв'язок. Козацтво, як організація, як окрема верства населення із своїми твердо встановленими традиціями, є для нього новотвір. І тут мусимо призвати йому рацію¹.

Історична думка Грушевського ширяє і поза межами України. Він не раз думав над історичним процесом взагалі², так як він відбився у світовій історії. І тут, безперечно, вирізняла його оригінальність думки. Він ішов проти традиційного представлення історичного розвитку, і не без добрих аргументів, як це треба йому призвати. Світова історія, на його думку, не може обмежитися представленням минулого „історичних народів”, які в процесі культурного розвитку створили щось велике і міродайне. Все в історії пов'язане і нічо не є в ній загублене. Зв'язки між ріжними народами в іх минулому такі виразні, як свідчить історичний досвід, що навіть ніби на сьогодні безкультурні і відсталі народи заслуговують на увагу історика, тим більше, що вони зберігають не раз старі, забуті культурними народами форми життя, які кидають світло і на процес розвитку так званих культурних народів. Та ѹ світова історія має бути історією людства, а не тільки деяких вибраних народів. Тому на нашу увагу заслуговують не тільки народи середземсько-морської і європейської культури, але ѹ народи Китаю, Кореї, Японії, Індо-Китаю, Індії, середньоазійських і африканських країн та старих культур Америки³.

Не будемо тут повторювати, яке значення мав Грушевський для українського загалу як популяризатор, організатор, дослідник української історії, як соціолог, історик літератури і історик світової іст-

¹. В. Kripuskyj, M. Hruschewskyj, als Wissenschaftler.. ibid., 19-23.

². Результат цих роздумувань — популярно написаний шоститомовий „Короткий огляд світової історії” — з'явився друком у Києві в 1916-1918 рр.

³. В. Kripuskyj, M. Hruschewskyj als Wissenschaftler, ibid., 26-27.

торії. Він був людиною, що стояла на порозі XIX-XX вв., і тому не все було в гармонії з новою добою. Але значення його праці величезне, і ще не один історик буде вчитися у цього майстра-педагога, як треба приступати до джерел і літератури, щоб знайти вірний образ нашого минулого.

Проф. Б. Крупницький

Ся книга в новім виданні виходить значно обновленою. Богато додано нового против попередніх, а й деякі давнійші сторінки заново написані для цього видання. З формального боку зроблено ту переміну, що ще більше матеріалу з приміток після тексту перенесено в нотки під текст: пропущено карти, бо вони вже перейшли до популярного видання. Використано новійшу літературу, натомість пропущено подекуди меньше важну давнійшу літературу щоб не давати книзі занадто розростися. Збільшене формату також покрило в значній мірі її розширення, так що число сторін зросло досить незначно в порівнянню з збільшеннем змісту.

Друк тягнув ся довго, і тим поясняється деяка нерівномірність в використанню новійшої літератури. Перші глави друковано в р. 1910, тим часом, як в останніх я міг скористати і з наукових появ 1911 р.

M. Г.

В серпні 1912 р.

Передмова до першого видання.

Досі їми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути користною. І загальний плян дав я низше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні близші томи надіюсь я дати в короткім часі.

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільності. Приглянувшись близше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мині здався далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; се й мав я на оці. Але при тім мині хотілося зробити свою працю, не ухиляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публіки; для того все спеціальніше виносило я в нотки, а їх подав у кінці, зіставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення. Рівно ж на кінець виніс я спеціальне обговорення двох справ—нашої найдавнішої літописи і норманської теорії початку Русі.

Підмогою при читанню цього тому можуть служити мої Віймки з жерел до історії України-Русі (1895), де зібрани головні тексти з чужих джерел для цього часу. Перед читанням іроншу справити похибки, визначені в кінці цього тому, бо де-які з них змінюють текст.

Мині мило, що вихід сеї книги припадає на століттє нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом! Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумнійший може часом ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. „Ув'єсте истину, и истина свобождитъ вы!“ — сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по п'ятьдесятю літах, додаючи тільки „волю“ і „працю“, як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучності свому народу.

Грушівський хутір.
1898, серпень.

Моїй Дружині.

I.

Вступні замітки.

Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується ся те що ми мислимо тепер під назвою українського народу, інакше званого „малоруським“, „південно-русським“, просто „русським“ або „русинським“. Ріжнородність сих назв не має особливого значіння, бо покриває понятє само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшло ся пережити сьому народові. Його старе, історичне ім'я: Русь, Русин, руський, в часи політичного й культурного упадку було присвоєне великоросійським народом, котрого політичне й культурне життя розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, і великоросійські політичні організації — як вел. кн. Володимирське і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави, передовсім — наслідком династичних звязків своїх з київською династією. Уже в XIV в., коли вага політичного життя пересунула ся в сторону великоросійську, а українське політичне життя концентрувало ся в західній Україні, в державі Галицько-волинській,—до сеї держави прикладається ся ім'я „Малої Руси“. Так Юрий-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) *dux tocius Russie Mynoris*¹⁾. Частіше уживается ся се ім'я в грамотах царгородського патріархату XIV в., що протиставляє тою назвою (*ἡ Μικρὰ Ῥωσία*) галицько-волинські епархії північним, московським землям²⁾; може бути, що під впливом сеї церковної термінології ужив сю назву і Юрий-Болеслав. Потім ся назва виходить з уживання, але коли в XVII в. укра-

¹⁾ Видана в факсімілі в збірці петерб. академії: Болеслав-Юрій II (1907), табл. IX.

²⁾ Так в грамоті ціс. Іоана Кантакузена 1347 р. — Русская истор. бібліотека VI дод. З, і в пізнійших.

їнський народ також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відріжити його від московського народу, термін: „малоросійський“, „Малороссія“ стає офіціально прийнятим на довго, в російській державі і по сей час, а під впливом сеї офіціальної термінології і в літературнім уживанні в Росії і в західній Європі се означення починає випирати старші означення (в німецькім *kleinrussisch*, в французькім *petit-russe* і т. и.). Але серед української суспільності ім'я се не приймало ся і натомість все в ширше ужуваннє входила назва „Україна“, „український“. Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значенню погранична¹), а в XVI в. спеціалізована в приложені до середнього Подніпров'я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, — набирає особливого значення з XVII в., коли та східна Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антitezі суспільно-політичному і національному укладови Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Ім'я „України“ зростається ся з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського життя, що для пізніших поколінь стає провідним огнем, невичерпаним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродження XIX в. прийняло се ім'я для означення свого національного життя. В міру того як зростала свідомість тягlosti і безперервності етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширяло ся на всю історію українського народу. Щоб підчеркнути звязки нового українського життя з його старими традиціями, се українське ім'я уживано також (в останній чверті минулого століття) в зложеній формі „Україна-Русь“, „українсько-руський“: старе традиційне ім'я звязано з новим терміном національного відродження і руху. Але останніми часами все в ширше ужуваннє і в українській і в інших літературах входить просте ім'я „Україна“, „український“, витісняючи інші назви. В дальшім викладі буде уживати ся як сей новий термін так і старий „Русь“, „руський“, „староруський“, і зложеній — „українсько-руський“, відповідно до часу і поняття про який йде мова, хоч властиве значення їх одно — вони означають те що ми мислимо тепер як український народ: його територію і жите в сучаснім і минулім і ті етнографічно-політичні групи, організації, форми, з яких організувало ся сучасне українське жите. Для означення ж усієї суми східно-слов'янських груп, яку сучасні фільольоти звуть звичайно

¹) Інат. зіт. с. 429, 447, 490, 586.

„руською“ (*russisch, russ.*) буду таки уживати назви „східно-словянський“, щоб не допустити якоїсь неясності, якоїсь замішанини з історичним значіннем терміну „Русь“, „русський“, що й досі в повній силі задержалося в західній Україні: в Галичині, Буковині, Угорській Україні, в значенню півдневої, української групи східно-словянської галузі. Групу північно-західної буде називати білоруською, групу північно-східної називатиму великоросійською.

В сій неясності і поплутанні самої термінології відбила ся неприхильна історична доля, яка випала українському народові. Некористні історичні обставини позбавили його всякого значіння в сучаснім культурному і політичному життю, хоч по числу належить він до більших народів Європи, займає в компактній масі велику й гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив проречисті свідоцтва своїх визначних культурних прикмет, богатих здібностей і здобутків довгого історичного життя. Розбивши його політичне життя, привівши до економічного, культурного, а з тим і національного упадку, сій неприхильні історичні обставини притисли світлі і славні моменти його життя, прояви його активності, його творчої енергії й на довгі віки кинули його на роздорожі політичного життя, як беззоронну, беззахистну здобич для зaborчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імені.

Правда, тепер сей упадок українського життя в значній мірі являється вже пережитою стадією. З року на рік слідно в тім значний поступ. Відживає свідомість і активність суспільності, оживають традиції. Розуміння української історії як одної тяглої і неперерваної цілості, що йде від початків, або й з по-за початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвою до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестає й чужим здавати ся чимсь дивним і стрітичним, як здавало ся воно десять літ тому, коли починала виходити ся праця.

По традиціям старої московської історіографії, переднятим новішою російською, — події української історії звичайно входили епізодами в традиційну схему східноєвропейської, чи як вона зветься звичайно — „русскої історії“. Вона починала ся з перед-історії Східної Європи (звичайно — з не-словянської кольонізації її), по огляді словянського розселення оповідала історію Київської держави, доводила її до другої половини XII в., потім переходила до в. кн. Володимирського, від нього до в. кн. Московського і слідила історію Московської держави, потім Російської імперії. Епізодично, для пояснення деяких моментів в політичній еволюції Московсько-Російської держави входили сюди часом такі епізоди, як держава Данила, прилучене бі-

лоруських і українських земель до в. кн. Литовського і унія його з Польщею, церковна унія, козацькі повстання і війни Хмельницького. Таким чином початкові стадії історичного життя українського народу тонули в сій „руській історії“, середні віки (XIV — XVI) пропадали в історії в. кн. Литовського і Польщі, і при українській історії, як вона звичайно мислила ся, зіставалися тільки часи „отпадення оть Польши“ й „присоединення къ Россії“, себто історія української козаччини, яка уривала ся з кінцем Гетьманщини безповоротно або продовжувала ся *ad libitum* історією українського відродження. І перші проби звязати в органічну цільність з сими загальнопризнаними „українськими часами“ попередні віки історичного розвою українського народу приймали ся з недовір'ям або й гнівом, як недотепна забаганка, як проявя якихось укритих тенденцій, як вплив політиканства в науці, як оден з проявів українського сепаратизму. Та мабуть не мене ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здавати ся таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавало ся (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задумати ся) оте вклєюваннє українських епізодів в традиційну схему „государства Россійского“¹⁾.

В парі з розвоєм і поступом українського життя, все менше мають гостроти, все менше уваги збуджують і загальні спори про національну окремішність українського народу, що так завзято і голосно лунали давніше. Питання окремішності української історії входило як складова частина в ці спори, але вони розвивалися головно на ґрунті фільольогічнім, і найбільш гострим і рішучим моментом в них було все — чи українська мова осібний язык, чи тільки нарічє того „руssкого“ язика, до котрого належить яко друге „нарічє“ великоросійське з білоруським „піднарічєм“. Ряд дуже визначних і безсторонніх фільольогів призначав її осібним язиком, як з другого боку не бракує й тепер фільольогів, що признають її тільки нарічєм. Лінгвістична близькість до сусідніх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати існування й права на самостійний культурний і політичний розвій українського народу. Такі голоси давали й навіть досі дають себе чути з польської й великоросійської сторони. Вони представляли українську народність тільки провінціалізмом народності польської чи великоросійської й хотіли бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівлям матеріалом для нації польської чи великоруської. Розуміється ся,

¹⁾ Див. про се мою статю: Звичайна схема „руssкой“ історії й справа рационального укладу історії Східної Європи, в збірнику петерб. академії: Статьи по славяновѣдѣнію, I.

в основі таких поглядів лежали мотиви чисто політичної натури — вони були випливом національного егоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частях української території, хотіли-б задержати українську народність в служебній ролі на завсіди. Але сі змагання укривають ся дуже часто науковим плащиком — а власне лінгвістичним, особливо в Росії, де справа української мови все ще зістасьється дражливою. Репрезентанти таких змагань кладуть тиск на те, що українська мова — це тільки нарічє „руssкого языка“ і не повинна розвивати ся як літературний і культурний язик: Українці повинні тримати ся „общерусского“, себто великоруського літературного язика. Та тут, очевидно, підмінюють ся поняття, бо великоруський язик, живий і літературний, зовсім не „общерусский“ язик, а таке саме тільки, як і український, „нарічє“ того ідеального „руssкого“ язика, чи східнослов'янського, що в дійсності конкретно не існує й не існував ніколи¹). Далі, поняття язика й нарічія вповні конвенціональні — вони устанавливають лише повне степенование в язиковій діференціації, відносини роду до виду, *genus* до *species*, але абсолютно взявши ледво чи можна поставити певні критерії, яким повинна відповісти певна мова для того, аби бути признакою язиком. Тому й українську мову одні уважають язиком, інші нарічем²). Культурне-ж значеніє певної мови залежить не від лінгвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від жизненных, культурних сил самого народа. Без сумніву, успіхи українського життя за останнє десятиліття перехилили на користь українства погляди на культурну і національну повноправність української народності більше, ніж всі наукові аргументи, і перехилили умуть все більше з дальшим своїм поступом.

Чи будемо називати українську мову язиком чи „нарічем“, однаково треба признати, що українські говори складають ся в певну язикову цілість, яка в граничних говорах вправді зближається до сусідніх слов'янських мов — словацької, білоруської, великоруської, поль-

¹⁾ Дуже гарно виясняє це записка петербурзької академії, виготовлена з приводу дебат про скасування заборон української мови: Императорская Академия Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатного слова 1905, і нове виданнє 1910 р. (українське виданнє під титулом: Петербурзька академія наук у справі знесення заборон українського слова, Львів, 1916).

²⁾ В сю фільольгічну контроверсію може ввести спір про українську мову з приводу заборони читати на ній реферати на київськім археольгічнім зізді 1899 р., — іпр. статя К. Михальчука Чо такое малорусская (южнорусская) рѣчь, Кіїв. 1899 (відб. з часоп. „Кіевская Старина“) — там вказана й інша література, також недавно видане його ж Откритое письмо къ Пыпину о спорѣ между Южанами и Сѣверянами (1909).

ської, але в тих діалектах, що становлять головну її характеристичну масу, відріжняється від них сусідніх і найбільш зближених слов'янських мов дуже замітно цілим рядом фонетичних, морфологічних і спітактичних прикмет. Так само відріжняється українська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними — в будові тіла, і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовій. Сії психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсім виразно звязують в національну цілість поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвою.

Сучасний стан українського народу представляється так: Збитою масою (значить — не числячи українських островів поміж чужою людністю) займає він територію, що протягається від більше менше між 45° і 53° географічної ширини і 39° і 62° географічної довжини, оточуючи широким поясом північне побережжя Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карпатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночі границю дає більше менше поріччя Припети, але українська територія виступає на північ по за сю лінію двома виступами, розділеними білоруським клином, а то над Вугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь бассейн Донця, окрім самого низу його, і врізується в поріччя середнього Дону. На півдні сягає чорноморського побережжя й виїгає досить далеко на південний схід на кавказькім побережжю, захоплюючи значні частини басейнів Кубані, Куми і Манича, місцями заходячи в гірську область Кавказа і Каспійські степи. За те поріччя нижнього Дона переважно займає великоруською кольонізацією, низше Подунав'я опанувала кольонізація волоська, а Крим зистається з етнографічного погляду ще інчим¹⁾). Всієї української території можна лічити більше менше 850 тисяч кв. кільометрів або 15 тис. кв. миль (не рахуючи етнографічних островів) з загальною людністю звищ 40 мільйонів.

В політичному поділі вона належить до трох держав — Росії, Австрії й Угорщини.

¹⁾ Див. „Народонисну карту українсько-руського народу“ д-ра Г. Величка, 1896, В. К—го Національно-територіальні межі України (ЛНВістник 1907), С. Рудницького Коротка географія України, 1910. Докладніше про етнографічні граници буде мова низше.

В Росії: цілі губернії Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська, часті більші або менші губернії: Чернігівської, Курської, Воронізької, Донської, Кубанської, Таврійської, Бесарабської, Люблінської, Городенської, Сідлецької й Минської.

В Австрії — Східня Галичина і підгірський пояс Західної та північна частина Буковини.

В Угорщині — більші або менші значні частини комітатів Спишського, Шаришського, Землинського, Ужського, Бережського, Мармароського й Угочського.

На сій території українська людність сидить збитою масою, без значніших чужоплемінних островів серед неї. В західній частині чужоплеменні домішки — Поляків, Жидів, Угрів в сумі не переходятя за 30%, хоч і тут стрічаються місця з одностайною українською людністю — напр. в гірських частях Галичини і угорської Русн, де навіть офіційна статистика рахує українську людність на 90%. Досить розміщана українська людність Чорноморя і східніх окраїн, кольонізованих Українцями спільно з Великоросами й іншими народностями, хоч і тут теж стрічаються місця з дуже одностайною людністю, 80—90% навіть по офіційній статистиці. В центральних же частях українська людність особливо одностайна і вагається між 80% і 98% навіть по офіційній переписі. Загалом усього українського народу треба рахувати тепер на сій території коло 33 міліонів (вповні докладно означити цифру неможливо, бо при урядових переписях українська народність обраховується все більше або менше не корисно для неї) ¹⁾.

Опанованням теперішньої території — розселенням на ній розпочинає своє історичне життя український народ. Розселенням на сій території

¹⁾ В Росії перепись людності з 1897 р. на українській етнографічній території нарахувала 21.400 тис., але ця цифра значно низша дійсної; тепер української людності на сій території треба рахувати коло 28 міл.

В Галичині урядова перепись 1900 р. числила Русинів коло 3.075 тисяч, але в дійсності треба рахувати їх тепер на 3½ міліони На Буковині та-ж перепись виказує коло 298 тис.

В Угорщині офіційна статистика начислила близько 429 тис. Русинів, в дійсності треба рахувати їх коло 590 тис.

Див: А. Ярошевичъ, Малороссы по переписи 1897 г. (К. С. 1905, VI), Охримовичъ З поля національної статистики Галичини (Студії з поля суспільних наук, I), С. Томашевський Угорські Русини в съвітлі мадярської урядової статистики (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVI, 1903). Незадовго в виданню „Украинский народъ въ прошломъ и настоящемъ“ мають вийти статистичні огляди української території О. Русова, В. Охримовича і С. Томашевського.

торії східнословянських племен, його предків, відокремляла ся східнополуднєва українська група від своїх близших своїків і під впливом території, її фізичних прикмет і культурних впливів, в які вводила вона свою людність, довершується сформовання з цих племен окремої етнографічно-культурної одиниці. яку мислимо собі як український нарід.

З лінгвістичного погляду трактується ся він як східнословянська галузь іndoевропейської язикової родини. Та ся язикова спільність лише одна сторона його етнографічної фізіономії. Язикова спільність покриває собою той досить ріжномастний конгломерат, що протягом тисячоліть під ріжними впливами — в переважній більшості виовні недовідомими нам, формував ся в ту етнічну групу, з якої розвинула ся українська народність. Її фізичний тип, мішаний, як і у інших європейських народів, відкриває, або ліпше сказати — натякає на довгий процес метисації, мішання ріжних рас, котрим був вироблений нинішній етнічний тип. Зовсім виразно відріжняється ся в нім і тепер тип ясеній і темний, а хоч тепер панує тип короткоголовий, то у старім археологічнім матеріалі, перших віків по розселенню, виступає поруч короткоголового сильно зазначений довгоголовий тип, як побачимо нижче. Уже в моменті розселення українська була продуктом довгого мішання народностей і рас. Спільність культури, а в першій лінії спільність язика, що нащадків ріжних мас і племен вводила в іndoевропейську сім'ю, до певної міри обєднала їх і звела до одного етнографічного типу ще в іndoевропейській, чи в прасловянській іравітчині. Дальше відокремлення па новій території і спільне переживання всяких географічних, політичних і культурних впливів, фактів і пригод продовжувало далі сей процес споювання в одностайну етнічну масу тих ріжнородних поколінь, тих поодиноких племен, вигладжуючи спільністю матеріального побуту, одностайністю історичного і культурного виховання старі етнічні відміни, будуючи національну одностайність над колишньою антропологічною та етнічною ріжномасттю.

Дві великі творчі сили в житю кожного народа — народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дального розвою його. Навіть в пізнійших, тим більше — в початкових стадіях народного життя оба ці елементи являють ся діяльними творчими силами — територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх населенників і останки їх, що примішують ся до нової кольонізації — все се многоважні сторони, якими територія могутно впливає на дальшу історію народа.

Пригадаймо собі в головних лініях перед усім ії фізичні прикмети.

Орографічний скелет її становлять Карпати й ряд височин, що від Карпат тягнуться над Чорним морем до Каспійської низини. На заході вона перетята карпатським луком, вузьким і досить легким до переходу в середині, розвиненим в цілі системи хребтів і височин на західній і південній своїм краю. На півдні до сього луку (до його центральної частини) безпосередно прилягає тисько-дунаїська низина. На півночі переходом до прип'єтсько-деснянської низини служать галицько-волинські височини, на сході подільська високорівня, сильно розмита водами, так що подекуди вона має вигляд майже гірський. Ся височина продовжується в східноподільському напрямі до Дніпра гранітним хребтом, понижуючись в сім напрямі і перегорожуючи порогами корита Дністра і Дніпра. За Дніпром сей хребет підноситься знову в виді Донецької височини, стрічаючи ся з південним краєм центральної східноєвропейської височини, і потім губить ся за Доном в Каспійській низині.

На південь від сїї гряди, по чорноморському побережжу, а далі на схід (за Дніпром) обіймаючи її сю полудневу височину, стеляться травяні степи — висока рівнина, перерізана річними долинами і ярами, („балками“), вкрита грубою верствовою гумусу (чорнозему). Сей степовий пояс служить безпосереднім продовженням середноазійських степів, але стає що раз менше диким в своїй західній частині. Він заходить з Азії в Європу клином: границя його йде з північного сходу на південний захід, займаючи центральне й низше Подоне, низше Подніпров'я і Подністров'я. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він звязаний з Азією й стоїть під впливом східних вітрів, тим часом як краї середнього Подніпров'я і Подністров'я стоять уже під впливом західного клімату.

Північна частина нашої території входить в пояс лісовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лінія лісу в головнім і тепер сходиться з границями піскуватого поясу; вона йде з північного сходу на південний захід, займаючи Подесенс, басейни Ірпеня і Тетерева, середні частини Горини і Случі, Побуже та багнисту Принпетську низину. Ліс і тепер, невважаючи на довге инищення, займає тут превеликі площа; се краї мало здатні на хліборобську культуру, а здавна богаті на ріжні лісові промисли.

Середину між лісовим і степовим поясом заповнює край передстеповий, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, богатий лісовими зарослями й водою. В центрі протягтий він широкою долиною Дністра. Правий беріг Дністра занятий згірєм за-

хідної гряди, лівий — згідною центральної височини, що заповнює межиріччя Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді цього краю протягом століть людське життя — се зменшення лісу. З тим в парі зменшилася вогкість ґрунту й змаліли ріки, але се ще в більшій мірі було проявом натуральним, наслідком висихання землі, що йде неустанно, і тільки прискорене було ріжними проявами людської „культури“, в роді інтенсивного вирубування лісу. Протягом ста літ, від часу загального поміру ґрунтів в Росії (в 1774—8 р.) сконстатовано зменшення площи лісів в деяких центральних лісових губерніях на 20 до 30%; анальгічне явище мусіло мати місце і в нашім лісовому поясі. Ще сильніше, розмірно, поменшало лісу від часів людського життя в посередній поясі, між степовим і лісовим краєм; навіть історичні звітки з трохи-чотирох останніх століть виказують тут велику силу зарослей, тепер уже знищених. Се зменшення ліса впливало на висихання ґрунту і зменшення вод. Останки великих човнів або кораблів в ріжких менших українських річках, тепер уже не плавних, показують, що вони були далеко богатіші водою; де-які річки вже на пам'яті історії цілком змаліли, от хоч би історична київська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був за всіди степом, чи не знищило в нім лісу людське життя; але досліди показали, що слідів значніших лісівих просторів тут нема, були тільки поодинокі лісові острови, степовий же чернозем утворив ся з травяних останків.

В заводненню краю важне значення мають галицько-волинські височини: вони її їх продовження відділяють басейн Дніпра і Зах. Буга від басейнів Дністра і Дунаю (Прута і Серета). Дністер з з його нечисленними закрутами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунікаційного значення в давнину, як і тепер, особливо в верхній частині, де його ліві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога; але його праві притоки були важними кольонізаційними дорогами в гірській поясі Карпатськім і звязували Подністрове безпосередньо з Поттсем і Подунавем. Велетенська водна система розлягається ся за те по другім, північно-східнім боці галицько-волинських височин. Головною водяною артерією тут слугить Дніпро, що збирає воду з цілої просторони між галицько-волинськими й центральною східноевропейською височиною і від давна був для неї головною торговельною дорогою. Головні Дніпрові притоки — Припеть і Десна, з рядом менших своїх і Дніпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сітю доріг і звязують її з сусідніми

річними системами. Система верхнього Дніпра в'яжеться дуже тісно з системою верхньої Волги, західної Двини й системою північних озер. Система Припети — з системою Німана та західного Буга і Висли. Система Десни — з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонем, а Посемє і середній притоки Дніпра — Ворскла й Самара близько звязані з системою Донця. В результаті маємо величезну систему доріг, а її головні артерії збираються в середнім Південному й його натуральному центрі — старім Київі, що засів тут від початків людського життя на Дніпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усіх головних Дніпрових приток.

Як побачимо низше, середнє Подніпров'я з усікою правдоподібністю можна вважати працічиною нашого народу. З великою словянською міграцією східнословянські племена, що увійшли в склад нашого народу, опанували майже всю теперішню етнографічну територію. Правда, ся перша кольонізація не вдержалася відразу на своїх займанщинах; значні частини наших країв залюднювалися вдруге, в третє і в четверте, але все залюднювалися нашою людністю, або з повною перевагою нашої кольонізації. Є вправді теорія, немовби східня частина сей кольонізації належала до великоросійської групи, пізніше виселилась, а її місце зайняла українська колонізація з Волині і Галичини; я буду ще низше говорити про сі згадки, тепер тільки за знаю, що ся теорія не має за собою ніяких реальних доказів, і не в однім розминається з очевидними фактами. Від часів словянського розселення історія нинішньої української території стає історією українського народу. Страти понесла наша кольонізація головно на заході — на пограничну з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь. Колись вона не обмежувалася там вузьким гірським поясом; на півночі і на півдні території з мішаною людністю простиралися широко, заходили може і в Семигородську височину і в наддунайські краї (на лівім боці Дунаю). Але протягом віків українська людність відпливала з заходу на схід, ослаблюючи свої західні граници — даючи можливість західнім сусідам розширити ся на її ракунок. За те дещо прибала на сході, — з усікою певністю можна сказати за кавказьке побереже і Крим (кольонізація найновіших часів).

Кольонізаційні пертурбації стояли в тісній залежності від фізичних прикмет території, що в сій точці і в інших мали превеликий вплив на економічну, культурну і політичну історію нашого народу, і на саму етнічну еволюцію його. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, а на півночі лісовий, з

12 ВПЛИВИ ГЕОГРАФІЧНИХ І КОЛЬОНІЗАЦІЙНИХ ОБСТАВИН

непрохідними петрами і болотами, обидва мало приступні для живійших зносин, мало вигідні для людського життя, були найбільш консервативними частями, де найбільше заховувалося і досі заховалось останків колишнього. Вони не грали ніколи особливо визначної ролі в політичному і культурному життю, але мали важне значення, служачи сковищами, резервоарами, куди збиралася людність з слабше захищених країв і переховувалася в небезпечних часах.

Степовий пояс на півдні служив широким шляхом з Азії в Європу, де без кінця товклися різні кочовничі орди в своїм вільнім і невільнім поході зі сходу на захід. Осіла слов'янська кольонізація тільки часами, уривком опановувала степи і аж до останніх часів (XVIII—XIX в.) не могла міцно присвоїти. Степи отже не мали в цій часі тоді важкої ролі в культурному розвою, яку мали перед тим і тепер могли б мати по географічним своїм обставинам — як приморська територія і як вигідний сухопутний міст з передньої Азії до південної західної Європи; навпаки, вони стали тінер небезпечним, шкідним сусідом і для дальших земель, а часто, завдяки небезпечному сусіству з ними, лежали пустинею і переходові, передстепові простори.

Посередін краї між степом і „лісовою стороною” — галицька площа, півднєва Волинь, середнє Подніпров'я і Піднісін вигодами зносин і всікими господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролі в культурному і суспільному розвою нашого народу. Але що близше сходу, Азії, тим даліше на північ заходять границі степу і небезпечної передстепі, забираючи у осілої кольонізації її благословлені простори. Кольонізація Піднісін не була трівкішою від чорноморських побережжих степів. Само середнє Подніпров'я жило тривожним, небезпечним життям і переживало від часу до часу сильні кольонізаційні лихоліття і катастрофи. Головні культурні центри його сиділи на підлісю, і тут на нограничу безпечної лісу і богатогого, вигідного передстепа найсильніше жило і держалося українське життя — культурне й політичне. Сам Київ уже лежить в лісовім поясі, на його південній границі, але й він — то передова крійость українського культурного життя, і па нього набігають степові хвили, а часом і заливають його.

Даліше на захід — було безпечніше, бо даліше від Азії, від степу, близше лісу, між лісом і горами. Тому в Галичині й на Волині могла неперевало держатися культура і суспільно-політична традиція українського життя. Але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинутись широко. Не раз, коли Подніпров'я надало під патіском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, переховували українське життя до лінійних часів; але тільки па Подніпров'ю,

в сім натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало ясним огнем.

Обставина ся, що більша частина української території, і то як раз найщедріше обдарована природою, підпадала кілька разів повному спустошенню під впливом кочовницького натиску, мала величезний вплив на всю українську колонізацію. Вона викликала величезні рухи серед української людності, піддержувані й збільшувані до того ще й спеціальними суспільними й політичними моментами. Коли східно-полуднева частина української території, степовий пояс ставав кочовищем азійських орд, а передстеповий підпадав їх руїнним нападам на осілу людність, ся остання відливала відси в краї північні й північно-західні, ліпше захищені горами, лісами й болотами. Але як тільки минав ся, або бодай слабнув турецький натиск, то потомки емігрантів, і просто маси людності з тих північних і північно-західніх країв без стриму сунули в пусті й небезпечні, але богаті дарами природи полудніві краї, здобували їх знову для осілої колонізації, й жите закипало тут горячим ключем. На памяті історії знаємо кілька таких великих, більших і менших приливів і відливів, не кажучи за дрібніші: відлив української людності з степів і передстепових країв під натиском Печенігів в Х в. і новий рух в степі в середині XI, коли ослабла печенізька орда; новий відлив з кінцем XI в. під натиском Полоців, і новий рух у степі в XII в. з упадком половецької сили і хижості; татарська туча XIII в., що приносить страшеннє знищеннє всьому українському Подніпров'ю, і колонізаційні успіхи XIV—XV в., коли Татарська орда в роскладі й усобицях тратила всяку активність і силу; кримські спустошення кінця XV й першої половини XVI в., що в пустку обертають всю українську передстепову територію, і новий колонізаційний рух, що з розвоєм вонених сил української людності (козаччини) посуваеться в спустошенні простори з кінцем XVI і в XVII віці.

Від другої половини XVI в. слабне натиск турецьких орд, але соціальні, політичні й національні причини викликають нові великі хвилювання серед української людності. Зріст панського господарства й погіршення селянських обставин викликають масовий рух селянства з північних і західніх частин в східні й полудніві часті України в XVI—XVII в., що повторяється потім знову в XVIII і навіть в XIX в., коли українські селяни втікачі залиднюють величезні простори Чорноморя (Новоросії), Бесарабії й Кавказа. Соціальні й національні рухи українські, війни України й за Україну приводять до масових переходів української людності на схід, де вона колонізує землі на вододілі Дніпра й Дону й басейн Донця (XVII в.). Сі ру-

хи і війни приводять в другій половині XVII в. до повного спустіння великих просторів на правім боці Дніпра і в басейні Бога, і вони ново кольонізують ся потім протягом XVIII в. Зруйноване Січи приводить до української кольонізації кавказького Чорноморя, і т. д.

Отсі зміни, сі кольонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глубокі сліди в фізіономії української народності. Вони протягом століть, рядом таких пертурбацій неустанно вимішували українську людність, приводячи її до одностайніших форм. На мові се видко найвиразніше: старі архаїчні діалекти зацілili тільки по окраїнах, найменые зачеплених сими кольонізаційними хвилями — сі архаїзми стрічаємо в західнім, гірськім, і північнім — лісовім поясі; решта українських діалектів мають уже закраску пізнішу, новотвірну, і дуже мало ріжнятися між собою, тим часом як старі діалекти відріжняють ся і від них і між собою дуже значно. Яких чотири п'яті української людности говорять тепер сими новішими діалектами, що й дають головний тон українській мові, і лягли в основу літературного язика. Вони — результати цього вимішання української людности, яке рідко де у якого народа мало місце в таких величезнах розмірах.

Te саме що з мовою, діяло ся з антропологічними прикметами, з матеріальною культурою і з духовим надбанням народа. Вони стрічались, перехрещувались, модифікували ся і в сих змінених формах розходили ся на широких просторах української кольонізації. Повної одностайноти вийти, розуміється ся, з того не могло, але вийшла велика подібність, якою визначається ся український етнографічний тип і досі на переважній часті своєї території. Таку етнографічну подібність при такій великій території і великій численності також не часто можна стрінути. Масові рухи осягнули те, що було б не можливо при браку одностайної політичної організації, при слабких внутрішніх зносинах, при географічнім відокремленню значних частин етнографічної території. Рухи сі безперечно причинили ся до удержання серед української людности почуття своєї народньої близькості, одности, взагалі національного почуття, при всіх некористних обставинах для його розвитку.

В тім можна бачити позитивну сторону тих пертурбацій, на які виставили український нарід географічні обставини його життя. Взагалі ж беручи, впливи сих пертурбацій були в високій мірі шкідні для нього, хоч заразом прийшло ся йому в своїй боротьбі з степом відігррати почесну роль заборона европейської культури від азійських орд.

Страшні спустошення від азійських кочовників приносили величезні утрати в людях і майні. Тільки в кінець зруйнована, приведена до

роспукі людність рішала ся кидати насиженні місця та йти в бідні й негостинні лісові чи гірські краї, іти в наймити і робітники в чужі господарства або пробувати знайти серед них місце, щоб на ново за-господарювати ся. Величезних засобів енергії і матеріальних трат коштувала така зміна. Потім, коли кольонізація рушала назад, в стечі, економічні засоби й сили людності напружуvalи ся, росилівали ся в господарській екстензивності; вкладалися маси енергії й достатку в культівованнє, присвоєні оселій культурі здичілих просторів, щоб вернути їх в колишнє культурне становище. В цих флюктуаціях згинула страшена маса народнього капіталу. Величезна маса народу не могла віками підняти ся над примітивні клопоти про охорону свого істновання та створення найелементарнішіх підстав економічного життя. Ціла народність не могла зібрати свободних достатків і сил для задоволення вищих культурних потреб.

Боротьба з степом протягом віків забирає енергію парода, його вищих верств і правителств. Кольонізаційні економічні хвилювання не давали стверднүти ні суетливим, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій півднево-східній граничній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержати ся, коли з тилу на лінії північно-західній або північній сформувалися якісь міцніші політичні організми. Вони ставали здобиччю сих ліпше захищених, в ліпши обставині поставлених сусідів. А політичний упадок тягнув за собою остаточне розшарпаннє і присвоєні чужеродними суспільними верствами всього, що становило національні засоби. Вищі, культурніші верстви і нагромаджені ними культурні засоби, капітал і нерухомий маєток, природні багацтва краю і вищі форми хазяйства — все опинилося кінець кінцем в руках чужеродних господарів, володарів краю, а по стороні української зісталася гола «народня маса — поневолена, позбавлена всяких економічних і культурних засобів, всяких політичних і горожанських прав. Проходять століття повного застою і упадку українського життя. Народні маси вкінці відповідають масовою реакцією, народніми війнами на сей режим поневолення і обробовання народніх мас. Сі війни ще на кілька століть забирають усі сили, всю енергію народу; але не вважаючи на масу енергії, героїзму, навіть організаційної творчої здібності, вложеній в сю боротьбу, не приносять трізкого поліпшення народнього життя. І обезсилені маси спускають байдужо руки на довгі часи.

Дозвільні, роскішні простори, що припали на долю українському народові в його історичному житті, сі текущі медом і молоком краї, що були предметом зависті сусідів, сей „тихий рай“ української природи, оспіваний поетами — не принесли щастя. Географічні прикмети

краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурному і національному житті. В богатій святими, благородними, навіть близкучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячолітє історичного життя передало сучасним поколінням, — українська територія богато завинила.

Через ті неприхильні обставини цього життя, українському народові тільки часами удавалося жити самостійним політичним життям, всею повнотою національного життя, і не цілості, а тільки деякими частями його.

Широким і сильним, інтенсивним політичним життям український народ жив в перших віках свого історичного істновання. Створена ним політична організація служила творящим центром для всеї Східної Європи, будувала її політичне, соціальне, культурне життя, клада підвалини йому на довгі віки: в основі всього нинішнього життя Східної Європи лежать і досі підвалини, заложені Київською державою. Очевидна річ, що процес, котрим творився сей політичний, державний організм і його розвиток з огляду на свої глубокі і далекосяглі впливи має високий історичний інтерес і варт уважнішого слідження. Але він вироджується скоро — політична сторона його слабне,тратить свій інтерес. Вся вага і весь інтерес лежить в тих соціальних і культурних процесах, що розвивалися на сїй політичній основі, силою раз даного могутного імпуту. І процеси ці мають уже чим далі, тим більш місцевий, локальний характер, а не загально-державний характер. Державне життя інтенсивніше продовжується тільки в Західній Україні, в державі Галицько-волинській. Потім, з середини XIV в. почавши, український народ уже входить в склад інших, чужих держав, то становлячи пасивний об'єкт чужої управи, чужого, на інших підставах витвореного права, то стоячи в більш або менше виразній та гострій опозиції до сїї чужої управи і цього чужого права. Коли ж за самостійного політичного життя українського народу політика звичайно лежала в руках правителів меншості, що правила народом часто і проти його волі, — то тепер на політику не мали впливу ані вищі, ані низші верстви української суспільності, і через те політичні обставини цих часів можуть інтересувати нас лише о стільки, о скільки безпосередно впливали на національне, економічне і культурне положення української людності. Суспільно-економічна і культурна історія українського народу в тих часах — одинока його історія. Політичний рух і потім оружна боротьба — ряд повстань української людності.

їнського народу під проводом козаччини в першій половині XVII в. дає можність вирвати ся частині України з-під чужого права і жити знову державним, хоч і не суверенним житем протягом цілого століття. Але соціальні і культурні процеси і в сей період політичного відродження українського народу заховують свою домінуючу роль, а з упадком того політичного життя знову стають єдиною історією українського народу.

Соціальний і культурний процес становить таким чином ту пропівідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя — через стадії його піднесення і упадку, та вяже в одну цілість історію українського життя не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося їй переживати. Звичайно робилося це навпаки: сліди історію політичних організацій, пришивано кусні історії українського народу до історії державного життя польського, чи великоросійського народу, і вона роспадалася на ряд розріваних, позбавлених всякої тягlosti і звязи епізодів. Навпаки, вона стає органічною цілістю, коли в основу досліду кладеться соціальний і культурний процес, де тягlostь не переривала ся ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, трівку основу, яка тільки поволі зміняла ся під їх впливами. Він визначає нам пропівідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддаватися досліду, слідженню їх еволюції.

До недавніх часів історія народів починала ся від перших історичних, письменних звісток про них. Тепер молоді науки — передісторична археологія чи археологічна етнографія з антропологією і порівнянною соціологією, з одного боку, й порівняне язикознавство (гльтотика) та фольклор з другого, розширили науковий обрій далеко поза межі письменних звісток.

Що правда в теперішнім своїм стані в обох сих напрямах більше відкривається від перспектив, ніж заповнюють ся вони якимсь вповні позитивним змістом. Всі ці науки ще в початкових стадіях свого розроблення, і дуже не легко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з них те, що повинно бути введено в історію українського (чи якого іншого) народу для розсвітлення її початків. Гльтотика напр. на пункті методу далеко не сказала ще останнього слова, і в певних точках її разслідів можливі великі сумніви. Антропологія ж і археологія, особливо східної Європи, все ще стоять в стадії збирання матеріала, і сам він збирається часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша на-

хідка вносить значні переміни в суму відомостей¹⁾). Самі сї дісціпліни — фольклорічні й археольогічні, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійти ся: серед археольогів і антропольогів не рідко можна стрінути дуже зневажливе помітуваннє виводами гльотики — заперечується сама можливість добути якісь користні результати цею дорогою, і з другого боку подібні ж скептичні погляди на виводи антропольогів і археольогів можна стрінути серед язикознавців. В дійсності, розуміється ся, вся вага в методах препарування і студіювання матеріала. Язикознавці і археольоги однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного досліду, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережнім і методичнім студіюванню. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народу, виражена в його язиці; вихідна точка других — культурна історія певної території, втілена в матеріальних останках її культури. Ідучи кождий своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати руку й помогти одні одним своїми спостереженнями. Для цього треба тільки наукової обережності й можливої широти в досліді, і не вважаючи на всій трудності, історик ніяк не може помітувати здобуками цих дісціплін, коли мова йде про дуже темні й інакше зовсім неприступні питання в історії народу чи його території. Для культурної історії української території уже тепер робить дуже важні прислуги археольогія, не вважаючи на свій досить ще примітивний стан. Вона має перед нами ту спадщину, яку дістали українські племена при своєму розселенню, і ту культурну сферу, в яку вийшли сї племена з своїм розселенням. Для культурної історії нашого народу в передісторичні часи важні вказівки дає гльотика і помогає вияснити культурну фізіономію українських племен в період розселення. Антропольогія відкриває перед нами фізичну еволюцію, покриту покровом культурної одності. Порівняння соціольогія і фольклор відкривають богаті перспективи духової і соціальної еволюції, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту.

Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш народ можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи: його життя не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків передісторичного життя. Порівняння язикознавство слідить їх по язиковому

¹⁾ Се можна бачити з порівняння розділу присвяченого археольогії українсько-руської території в отсім ьпданню і в понередніх — як богато зміняється в пій за кілька літ.

запасу, а пізнійші історичні й археологічні дані помогають контролювати його виводи і доповнюють в цілім ряді пунктів. Сим питанням присвячена перша половина цього першого тому.

Розселення українсько-руських племен на своїй нинішній території припадає як раз на початки його історичного життя. Століття безпосередно по сїм розселенню приготовляють організацію Руської держави, що служить головним змістом першого періоду історичного життя українського народу. Заходами київської династії й дружини сполучено в одно політичне тіло, хоч на недовгий час, усі частини нашого народу, і ся політична одність відбила ся на його культурі й суспільнім життю загальними прикметами. З них найважнішими було заведення християнства, що потім протягом довгих віків переходячи помалу в народні маси, впливало на народне життя; многоважнє значіння мали разом з християнством принесені тісніші звязки в візантійським культурним світом; далі — розповсюдження київського права й суспільно-політичного устрою. Суспільно-економічна еволюція сїї доби характеризується такими фактами, як двостість громади і дружини, витворення купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, сильний розвій (і потім упадок) торговлі й промислу й т. і.

Сій добі присвячена друга половина, першого, другий і третій томи сїї „Історії“.

Середніми десятиліттями XIV в. відкривається ся другий, переходовий період нашої історії. Українські землі входять у склад двох сусідних держав — в. кн. Литовського і королівства Польського. В культурній сфері бере перевагу західний вплив над візантійським, в економічній іде все скорішим темпом утворення привілегіюваної вищої верстви і повне економічне і правне поневолення народної маси; заразом ся привілегіювана верства все сильніше відрівається ся від народної маси культурно й національно. Форми суспільного побуту і культурного життя, вироблені століттями самостійного політичного життя, підпадають різким перемінам під впливами польського й переднього ним римського і німецького права. Вони почали витісняються, почали спускаються ся в нижій верстві, в сферу етнографічного селянського побуту, звичаєвого права, уступаючи перед новими поняттями і формами, як явищами вищого, привілегіюваного порядку. Антагонізм мас до правительственної й привілегіюваної меншості, котрого початки існували вже в попередніх часах, загострюється ся тепер національною й релігійною ворожнечою. Розбудження відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті, повної економічної руйни та поневолення, проявляється ся зпершу культурно-релігійним національним рухом, але він відкриває дорогу конфліктови

політичному, оружному, що й розпочинається, завдяки кольонізаційним обставинам східно-південової України, на Півднепров'ю з кінцем XVI в. Оглядови сих переходових, литовсько-польських часів присвячені томи IV, V і VI нашої „Історії“.

Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформовання суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливості, — становить зміст третього періоду. Суспільно-економічна боротьба сполучається з релігійною й національною, через те вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви. Аrenoю її все служить східна Україна. Тут суспільно-економічний і політичний устрій переходить через повний перестрій, як рідко подибуємо в історії. На руїнах скасованого шаблею казацького польсько-шляхетського клясового устрою робиться грандізна проба відбудування нового соціального і політичного устрою. Заразом національне почуття доходить до небувалого напруження, як і жите релігійне. Натомість в західній Україні по закону реакції прискореним темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Та боротьба кінець кінцем програна і в східній Україні; розмах народної енергії упадає, знесилений стрічкою з непереможними перешкодами. Крізь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробиваються ся нестримно старі течії клясового устрою і литовсько-польського права та розвиваються і руйнують підстави нового ладу. Останні відгомони могутнього руху, політичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповнюючи загальний образ повного занепаду. Сій недовгій, а многоважній добі найбільшої активності нашого народу як народу — його широких мас, — сій великий трагедії українського життя, не позбавленої своєї величини і краси навіть в своїм сумнім закінченню — мають бути присвячені томи VII, VIII, IX, може і X.

Уживши старої історіософічної термінольгії, сії дві доби політичного українського життя — стару, княжу, і новійшу — народну (казацьку), можна б назвати тезою й антitezою, що доходять до синтезу в століттю українського відродження. Народні змагання відновляються й прояснюються в світлі поступових європейських ідей та присвоюються новою інтелігенцією, що з'явилася на тім новім ґрунті під спливом поступових ідей. Культурні елементи лучать ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурливого періоду, і на місце оружної розпочинається ся культурна боротьба для осягнення ідеалів, що в'язнуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією. *Si datur venia* — оглядом сієї доби повинна бути закінчена отсія „Історія“.

II.

З перед-історичних глубин.

Історія нашого краю як території — як просторого суходолу зачинається доперва з останніх геологічних формаций. Що сива старавина для історії — свіжа новина для геології. Не тільки людське, взагалі звіряче життя являється не більше як свіжим мохом на предвічному камені старих геологічних формаций землі, а й самі простори нинішніх суходолів явище сорозмірно дуже недавнє. Наш край в теперішньому своїм виді просторого суходолу, обведеного з країв морями і гірськими хребтами, перерізаного річними долинами, виступає доперва тільки в формaciї третичній, одній з наймолодших (чи навіть наймолодшій — бо ж пізніші формациї можуть вважатися просто верхніми верствами сеї третичної формациї). Третична формація характеризується в наших сторонах власне повільним уступленням моря на південь та формованням нинішнього суходолу, що поволі зближався до теперішнього свого орографічного та гідрографічного вигляду. На початку третичної формації (в т. зв. еоцені) півднева частина східноєвропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без віймків, не без перерв в виді островів, що висувалися серед цього східноєвропейського моря. Пізнішіше стає суходолом середнє Подніпров'я та нинішня Донецька височина. А в новіших часах формації (плюоцені) море виступало на північ вже мало що по-за теперішніх берегів Чорного і Азовського моря — що лучились тоді ще в одне велике море з Каспійським. Процес сей — зменшення чи відступлення моря пішов потім навіть ще далі, так що пізніші, в діловіальних часах, береги Чорного та Азовського моря поступили значно на південь і тільки пізніші прийшли до теперішнього свого вигляду¹).

¹) Для необзінайомлених пригадаємо геологічну термінологію, з котрою прийдеся нам мати діло. Верхні верстви землі звуться алювієм, сesto „наносом“ діловіальних вод; верстви ці утворилися в часи, коли фізичні обставини земної поверхні їх житя не відріжнялися

Таким чином третична доба — її середина і друга половина, і доба ділювіальна — се ті часи, в яких протягом довгих десятків і соток тисяч літ формувала ся і приходила до теперішнього свого вигляду наша територія. Тектонічні процеси другої половини третичної доби творять нинішні гірські хребти її. Інші зміни земної кори значно наблизили її до теперішнього вигляду вже на вступі ділювіальної доби. Але вона мала ще перейти різку метаморфозу, яка відбила ся дуже сильно і на вигляді її поверхні, і на всім органічнім життю її: була нею ледова доба в середині ділювіальної епохи.

Третична доба взагалі характеризується повільним упадком температури. Еоцен визначався високою температурою і вохким повітрем, буйною ростинністю і незвичайним розвоєм звірячого (животного) світу. Се була епоха розвою вищих родів звірят, що виступають в незвичайній багацтві і рожнородності родів, так що пізніший і теперішній звірячий світ — се бідні, нуждені останки, найбільш витривали, що вміли придатити ся до тяжких обставин пізніших тісних часів. Підсоне Європи в тій добі мало чисто тронікальний характер, також ростинність і фавну. Але в середніх часах третичної доби воно прохоложується, а заразом ще й зміни орографічні, поява середноєвропейських гірських систем — виливають на те, що підсоне і жите північно-східної Європи холоднішає і біднішає. Все ж таки і в останніх часах третичної доби клімат в наших сторонах був лагідніший і прихильніший від теперішнього, ростинність і фавна ріжнородніша, зложена з теперішніх родів і з представників горячішпих країв, — і таким переходить се жите в ділювіальну добу, що в своїх початках не відділяється ся нічим різким від доби третичної. Але далі в ділювіальній добі переходят різкі кліматичні зміни. Під впливом близше не-

значно від сучасних. Під алювіальними ідуть верстви ділювіальні („потопові“ — назва ся, дана під впливом біблійних традицій про потоп і передпотопове жите, відповідає в лійсності великим водам, коли топилися тодішні гігантські ледівці); сі верстви носять сліди великих кліматичних перемін: сильного охолодження температури в звязку з широким розповсюдженням ледівця в центральній Європі, а за тим — і сильних перемін в фльорі і фавні сих країв. Алювій і ділювій разом становлять формациєю т. зв. четверичну; під нею лежать верстви формaciї третичної, спідня (давніша) частина її зветься еоценом, друга — олігоценом, третя міоценом, верхня плюоценом. Тому що ділювіальні верстви не відріжняють ся різко від шерхніх третичних, ділювій часом прилучають до третичних верств, як найвищу й останню з них (плейстоцен) — тим більше що й хронологічно взявши четверична доба являється ся сорозмірно коротким епільгом далеко довших третичної доби — як і третична доба що до часу далеко коротша була від старших доб: крейдяної та юрської.

вияснених ще причин температура північної Європи обнижасть ся, збільшують ся атмосферні опади, зростає вологість¹). В північній Європі розвивають ся великі ледівці, зростають величезні маси леду і снігу і розширяючи ся звідти опановують все більші й більші простори центральної і східної Європи. Східна Європа і центральна в значній частині була захоплена величезним ледівцем фінсько-скандинавським: він дійшов величезних розмірів в фінсько-скандинавських сторонах і відсі м розширяючи ся розширяв ся на південний і південний захід. В моменти найбільшого свого розширення він захопив весь басейн Висли, Німана, Пріпети, середнє Подніпров'я. Слідами цього розширення зістали ся валі морені, глиби північного каміння, принесеної ледівцями, та інші прикмети великих мас каміння, пересуваних ними. На підставі цих слідів вважають, що в момент свого найбільшого розширення ледівець сягав мало не до порогів Дніпрових, виступаючи широким клином в долині Дніпра, а другим таким клином в поріччю Дона, тим часом як волинсько-подільські височини (майже вся Галичина і південна частина Волині) не були ним захоплені²). Дуже можливо однаке, що тут, в долинах Дніпра і Дону за сліди ледівця взято сліди розмиву його, принесені водою, коли ледівець топився (т. зв. флювіогляціальні наноси), і в дійсності дніпровський ледівець не заганявся так далеко на півдні³).

Як довго тривало таке широке розширення ледівця, неясно. В звязку з повищенням температури й іншими кліматичними змінами його розміри і границі безсумнівно змінялися. То процес роставання брав перевагу над процесом нарощання мас леду і снігу, і тоді ледівець відступав на

¹) Звичайно причину бачать в самім пониженню температури, але тепер дослідники не вважають можливим пояснити сим одним отсе явище і шукают різних причин метеорологічних і навіть тектонічних (змін в поверхні землі). Зрештою саме се явище не було чимсь зовсім новим, і в старих геологічних епохах стрічають сліди ледових періодів, анальгічних з нашим діловіальником. Про цю діловіальну ледову добу новійши праці: Penk u. Brückner, Die Alpen im Eiszeitalter, 1901—9. Hess, Die Gletscher, Брауншвайг, 1904. F. Geinitz, Die Eiszeit, 1906 (в серії Die Wissenschaft, вин. 16, Брауншвайг, F. Wieweg). Wahnschaffe, Verflachengestaltung des Norddeutschen Flachlandes, 1909. Також Kayser Lehrbuch der Geologie т. II, вид. 1908 р.

²) Ось так близше означають границі ледівця на підставі матеріалу, зібраниого Нікітіним: від верхів'я Висли на Овруч, звідти на Умань або Звенигородку, Кременчук, потім, від Полтави на північ до Козельська і Лихвина і знов на південний до Острогожська і Роздорівської стан. на Дону.

³) Такі підозріння були висловлені проф. С. Рудницьким, Коротка географія України, с. 72.

північ, полищаючи різні сліди свого розпросторення в виді морен, покладів каміння, піску і глини. То ослаблювалося топлення, зміцнювалося наростиане, і ледівець знову посувався на півднє, громадячи на старих слідах свого побуту нові морени, нові маси північного каміння. На підставі таких чергувань, таких верств покладів ледівця звичайно приймають істновання більше і менше довгих між-ледових періодів, коли простори східної й центральної Європи зовсім очищалися від леду і органічне життя входило в свої права. Таких міжледових періодів рахують для ріжних місць ріжно — для центральної Європи чотири періоди розширення ледівця і три міжледові періоди, для Англії п'ять періодів розширення ледівця і чотири міжледові періоди, для Скандинавії шість ледових періодів; все це однаке річ доста ще гіпотетична — і ті числа ледових періодів, і рахунки часу їх поширення та міжледових періодів, які пробувано робити¹⁾). Останніми часами підіймаються скептичні погляди і що до тих більших чисел ледових періодів, і що до довготи їх істновання; де-котрі вважають можливим приймати наявність оден лише ледовий період, хоч із певними ваганнями в границях — з моментами розширення і зменшення просторів занятих ледом, так що кінець кінцем питання — як значні були простори свободні від леду в певних часах, в перервах між розширеннями ледівця, і як довгі були самі перерви, — вимагає ще довгого і детального студіювання і то для кожного краю окремо. Що ледівець в моменти свого найбільшого розвою займав своїми періферіями значні частини України, це факт (відповідало б це другому ледовому періоду Західної Європи, по звичайному прийнятті схемі). Але чи після уступлення цього ледівця,

¹⁾ Гільдебрандт напр., приймаючи чотири ледові періоди рахує їх так:

- 1 ледовий період 20 тис. літ.
- 1 межиледовий період 85 тис. літ.
- 2 ледовий період 40 тис. літ.
- 2 межиледовий період 120 тис. літ. (в тім 50—60 тис. літ ледівець топиться).
- 3 ледовий період 15 тис. літ.
- 3 межиледовий період 195 тис. літ.
- 4 ледовий період 25 тис. літ.
- післяледовий період 30 тис. літ.

Разом 530 тис. літ. Але напр. Пільгрім обчислює ю добу вдвічі більше. Пор. новіший перегляд питання: Penck: Das Alter des Menschengeschlechtes, Ztschr. f. Ethn. 1908. Але в ґеологічній літературі відзначаються голоси й против таких щедрих обчислень періодів розширення і уступання ледівців і всю взагалі ледову добу вони вважають можливим рахувати далеко коротшими періодами, не десятків і сотень тисяч, а простих тисяч і десятків тисяч літ.

при нових поступах його на півднє він коли небудь знову захопив українську територію — се непевно і сумнівно.

Поява цього грандіозного ледівця в сих сторонах, як і скрізь, мала величезний вплив на тутешнє жите. Топленнє величезних мас леду і снігу, особливо в періоди, коли ледівець інтензивніше топив ся і відступав, творило величезні маси ґрунтової води. Бурні потоки лилися з під ледівця, несучи маси осадів — каміння, піску і глини. Глибокі і широкі річні долини, тепер безводні, або з течіями мініатюрними в порівнянні до великоності долин — се памятки тих бурливих, могутніх вод часів топлення ледівця; верстви ділювіального піску і жовтої ділювіальної глини (так званого льосу), часом грубі на кілька метрів — се намул тих ледових потоків; наші озера, болота, мочари — останки тих мас води, що застосувалися, не маючи виходу. Вся фізіономія нашого краю дісталася новий вигляд від сеї доби, під впливом сеї маси опадів, сих мас води. Можна сказати, що весь пізніший час до нинішніх днів був одним процесом повільного висихання від великих мас вохкості ледової доби.

В звязку з сим переходили великі переміни і в органічному житю. Які б не були причини того розросту ледівців, але саме се явище мусіло сильно вплинути на клімат, а далі й на ростинність і звіряче жите сих сторін. Клімат ставав холодним і вохким. Ростинні і звірячі роди північних, підарктичних сторін находили в сї більш південні простори, витісняючи роди давніші, що не могли приладити ся до супровійшого клімату і труднішних обставин життя¹⁾). Зміни в розширенню ледівця викликали таким способом ріжні переміни в характері фльори фавни і в розповсюдненню їх родів, вносячи все нові зміни в сю сферу — хоч вони й переходили поволі, довгими тисячами літ. То брала перевагу фльора і фавна теплого півдня, вічнозелених лісів, то холдинавих степів, то північних тундр. Але старі представанті теплої ростинності і фавни кінець кінцем убували, і фльора та фавна зближалися до сучасної²⁾.

¹⁾ Не треба собі представляти однаке, щоб природа в близькім сусідстві ледівця набирала вповні вигляду північних тундр. В недалекім сусідстві сучасних ледівців бачимо пастівні і сіножати, рослинність і звірят уміркованого пояса. Не конче мусіли стелити ся самі тунди і коло старих ледівців, особливо коли вони убували.

²⁾ Одним з характеристичних проявів цього процесу — важним для археологічної хронології находок, була напр. зміна і вигасання слоневих пород Європи: *Elephas Meridionalis* в третичній добі; згодом поруч цього виступає *El. Antiquus*, а *Meridionalis* вигасає — се передледова доба; поруч *El. Antiquus* *El. Primigenius* (мамут), *Antiquus* вигасає — рання ледова доба; *El. Primigenius* вигасає — пізня ледова доба.

Разом з сими змінами міняли ся й обставини життя чоловіка.

Ледова доба має ще той інтерес, що се перша безсумнівна доба чоловіка, задокументована вповні ясними і базперечними слідами його існування. Що перед тим — все більш або менш гіпотетичне або й сумнівне.

Чоловік перебував довгий процес розвою від чоловікоподібної мавпи до того що ми називамо людиною, *homo sapiens*. Третичина доба, як звичайно приймають, була власне добою цього розвою, що поглишив нам свої сліди в виді бічних галузей родословного дерева чоловіка — чоловікоподібних приматів сучасних (шіпманз, гібон, оранг) і вимерших, звісних тільки з находок, як *pliopithecus*, *dryopithecus*, і нарешті знайдений тому кільканадцять літ т. зв. *pithecanthropus erectus* з острова Яви, найбільш дорогоцінний переходовий тип від мавпи до чоловіка. Розуміється, тільки приблизно і більше менше конвенціонально можна означити момент, коли з поміж чоловікоподібних приматів, чи „гомінідів“, як їх ще називають, виступає сотовірнє, яке можемо призвати людиною. Неясним зістаеться ся і се, як давно се настало¹⁾). Останніми роками се питання трактувало ся дуже живо, і до рішення його крім спостережень антропольогічних та палеонтологічних пробувано підійти дорогою археологічною, за помічю т. зв. еолітів, камінних виробів з третичної доби (назва досить кучерява, від грецького *eos*, розсвіт, і *lithos*, камінь, камінне з розсвіту людського життя). Се старе питання останніми роками дебатувало ся з небувалим ще завзятем, з великим накладом наукової енергії, і теорія третичного чоловіка придбала собі багато прихильників. Ряд дослідників признає в кремінних фрагментах ділювіальних верств ріжких місцевостей знаряди, штучно вироблені (т. зв. артефакти), уживані чоловіком, їх істновання чоловіка в другій половині третичної доби — в міоцені та

¹⁾ З величезної літератури останніх літ назву Haeckel Anthropogenie und Entwicklungsgeschichte des Menschen, 6 вид. 1910 р. Hertwig Lehrbuch der Entwicklungsgeschichte des Menschen und der Wirbeltiere, 9 вид. 1910 р. Klaatsch Entstehung und Entwicklung des Menschengeschlechtes, в серії Weltall und Menschheit, 1902, Schwalbe Die Vorgeschichte des Menschen, Штутгарт, 1906. Kohlbrugge Die morphologische Abstammung des Menschen, Штутгарт, 1908. Magnus Vom Urtier zum Menschen, Гале, 1908. Haeckel Unsere Ahnenreihe, Єна, 1908. Buschan Menschenkunde, Штутгарт 1909 (Naturwissenschaft. Wegweiser). K. Günter Vom Urtier zum Menschen, Штутгарт, 1909. Mahoudeau L'origine de l'homme 1909 (Revue de l'Ecole d'anthrop.) Hoernes Natur-und Urgeschichte des Menschen, Віденсь, 1909. Див. також низше літературу ділювіального чоловіка.

пліоценії¹) став уважати фактам. Але критична оцінка доказового матеріалу не залишила поставити ряд сумнівів і що до штучного оброблення того що оборонці еолітичної культури вважали людськими „артефактами“, і що до третичної приналежності найбільш інтересних еолітичних находок²). В результаті культура третичного чоловіка зістась ся гіпотезою і в теперішній хвилі, як і чвертьвіка тому, і безсумнівно задокументованою зістась ся тільки культура чоловіка ділювіального, особливо з доби ледової. Розуміється, тут маємо вже документи досить високого розвою людського життя, людської культурності — через те тільки сліди людського життя й стають замітними і безсумнівними; а priori треба прийняти довгий період попереднього людського життя на границях третичної і ділювіальної доби, але се попереднє не піддається ся близьшому досліду і констатованню, принаймні — поки що.

На заході Європи особливо богато заховало ся слідів життя ділювіального чоловіка в печерах, що служили йому оселями: там часом в верствах землі й сміття можна слідити цілий повільний розвій сієї геологічної культури, окрім тільки найстарших типів, що в печерах не стрічаються ся³). Особливо на території Франції, де ледівець і

¹) Тенейскі еоліти олігоценські признаються сумнівними самими прихильниками еолітичної теорії

²) З великої літератури останніх літ вкажу Rutot Eolithes et pseudo-eolithes, Брюссель, 1906, його-ж Un grave problème. Une industrie humaine datant de l'époque oligocène (Bull. d. l. soc. Belg. de Géologie, 1907). Qu'est ce qu'un Eolith, Une industrie eolithique, 1908 (Congrès préhist. de France). Obermayer Zur Eolithenfrage (Archiv für Anthr. 1906). Verworn Archäolithische und paläolithische Reisestudien in Frankreich und Portugal (Ztschr. f. Ethn. 1906) i Ein objectives Kriterium für d. Beurteilung d. Manufaktur geschlagener Feuersteine (ib. 1907). Wieger Die natürliche Entstehung der norddeutschen Eolithen (ib. 1906). Mayet La question de l'homme tertiaire (L' Anthrop. 1906). Obermaier Das geologische Alter des Meschengeschlechtes (Mit. Geol. Ges. Wien 1908). Sarasin Einige Bemerkungen zur Eolithologie (Ihrb. d. Geogr.-Etnogr. Ges. in Zürich, 1909). Бібліографію питання до 1905 р. зібрає Curdy The eolithic probleme (Americ. Anthropol. 1905).

³) Про ділювіального чоловіка й його побут див. G. et A. Mortillet Le préhistorique, origine et antiquité de l' homme, нове вид. 1900 (про українські находки тут с. 657). M. Hoernes Der diluviale Mensch in Europa, 1903 (про українські находки с. 181—2, 187—8). L. Reinhardt Der Mensch zur Eiszeit in Europa und seine Kulturentwickelung bis zum Ende der Steinzeit, 1906 і напійше видання. Sophus Müller L'Europe préhistorique, 1907. Pohlig Eiszeit und Urgeschichte des Menschen, 1907. Behlen Der diluviale (paläolithische) Mensch in Europa nach den geolog., palaeont. u. anthrop. Forschungen, 1907 (Mitt. d. anthrop. Ges. n. Wien). Driesmans Der Mensch der Urzeit, 1907. Kollmann Die Nean-

під час найбільшого свого розвою полішивав великі простори людському житю, останки найстаршої, ділювіальної культури найбогатші, й найліпше вистудіовані, так що дають доволі повний образ житя і культури ділювіального чоловіка, а навіть історію її розвою¹). Бачимо, що в сій добі чоловік не мав ще зовсім домашніх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь, був кочовим звіроловом і рибалкою, позбавленим всяких релігійних

dental-Spy-Gruppe, 1908 (Bericht über Prähistorikersammlung in Köln). Forrer Urgeschichte des Europäers von der Menschwerdung bis zum Anbruch der Geschichte, 1908. Birkner Der diluviale Mensch in Europa, Монахів 1910. Déchelette Manuel d' archeologie préhistorique, Париж, 1908. Також археологічні словарі (новійши — Шлем, Форрера). Про палеолітичну техніку ішле: G. i A. Mortillet Musée préhistorique, 1901, Hoernes Urgeschichte der bildenden Kunst, 1898.

¹) Схема розвою її, ниведена з французьких находок, і наступство типів чи епох (що носять ім'я від найбільше типових французьких находок), — вироблені головно працями пок. Габріеля Мортіле, широко приймаються в науці, як універсальні для Європи, ба навіть і всєї землі. Схема ся така:

Найстарша епоха ділювіальної культури — Шельська (Chelléen), що часом розділюється на дві — Шельську (старшу) і Септ-ашельську (молодшу), з часів передледових, з теплим кліматом і підтропікальною рослинністю і фацею; чоловік ще не жив в печерах; знаряде з кременя лише місцевого, без всякої спеціалізації інструментів.

Епоха Мустье (Mousterien) — з часів розпросторення ледівця; часи мамута: початки спеціалізації кремінного знарядя.

Епоха Солютре (Solutréen) — ледінець зачинає уступати. Головну ролю грає північний олень (рен.) Кремінне знаряде тонко оброблене. Під кінець впроби з кости.

Епоха Магдаленська (Magdalénien) — по уступленню ледівця. Півпічпа фавна. Мамут зникає. Широко розвинені вироби з кости й рога (орнаменти).

Часи переходу від геольгічної (палеолітичної) до новійшої — пеолітичної культури: Tourassien (кінець палеоліта) і Tardenoisien (початок пеоліта) — фавна сучасна, вироби з кости, дрібне кремінне знаряде правильних форм.

Новійша ревізія сеї схеми: A. de Mortillet Classification paléolithique, 1908. До центральної і тим більше до східної Європи ся схема пе може приймати ся на сліпо, з огляду на відмінні фізичні і культурні обставини тутешнього житя. Віденський археольог Гернес, простудіювавши палеолітичний матеріал центральної Європи (Німеччини, Швейцарії й Австро-Угорщини) дав був схему Мортіле в такій формі (Der dill. Mensch, с. 8):

Перший міжледовий період, Elephas merid., antiquus i primigenius. Шельсько-Мустерська культура.

Перерва — другий ледовий період.

Другий міжледовий період, епоха мамута, Солютрейська культура.

ідей (це виявляється в повнім браку похоронного обряду)¹). Самим фізичним виглядом мусів він відріжняється від сучасного чоловіка, маючи деякі відмінні в формі костей (вправді — другорядні) і визначаючи ся взагалі грубішою і тяжшою фізичною організацією. Але в матеріальній культурі під кінець діловіальної доби поступив вже богато, не вважаючи на те що розпоряджав тільки деревом, кістю і каменем для своїх виробів. Техніка сих виробів стоїть високо, і в орнаментації своїх виробів тодішній чоловік підімається навіть до артизму. Тому що головним ресурсом сеї культури був камінь (особливо кремінь), вона зветься палеолітичною (себто старо-камінною, в відміну від новійшої камінної культури пізніших часів).

Але на нашій території кам'яних печер взагалі дуже мало, а на відкритих місцях останки людського життя тільки особливим щастям могли заховатись, тож і не диво, що такі останки трапляють ся досить рідко. Все ж таки досі відомо їх на Україні з десяток: в Київі (кілька), коло с. Селища над Дніпром (в Канів. пов.), в Полтавщині на р. Удаю (в. с. Гонцах), в Чернігівщині над Десною коло с. Мізиня, на Поділлю російським в двох місцях: коло Камінця і коло м. Студениці, на Волині коло Рівного²). До сьогодні можна додати ще сумнівні находки над Вислою,

По третім ледовім періоді:

Третій міжледовий період, відповідає культурі Магдаленській (епоха північного оленя) і Турасьєнській (епоха благородного оленя).

Четвертий ледівець — перерва.

Але в новійшій праці (*Natur u. Urgesch. des Menschen II* с. 151) Гернес вже майже зовсім залишає всякі проби геологічного датування археологічного матеріалу. Він вагається, чи рахувати Мустьє до останнього, чи передостаннього ледового періоду, і всі пізнійші стадії — Оріньяк, Солютре, Маделен не проробує геологічно докладніше означити. Обер-маер (*Les formes glaciaires et l'homme paléolithique, L'anthrop.* 1909) кладе більш рішучо шельсько-мустьєрську культуру на останній міжледовий період, солютрейсько-магдаленську на часи після-ледові. Кінець кінцем, як бачимо німецькі нові археольоги звертаються до системи Мортіле, тільки замість ледівця взагалі говорять іро останній ледівець. Для нас схема при-альпейських країв і їх чотирох ледівців не має значення; у нас поки що напевно можна говорити тільки про один ледовий період, що мусів відтиснути всяке живе жите в приморські краї. Чи були потім якісь перерви — на се поки що немає ніяких певних слідів.

¹⁾ Останніми часами певні сумніви викликала находка людських останків в Дордоні, з епохи Мустьє як міркують, і з натяками на похорон, як думають; але справа ще вимагає докладнішого обслідування.

²⁾ Недовго А. Мортіле (*L'industrie Acheuléenne en Galicie, L'Homme préh.*, 1909) порушив питання про палеолітичну добу в Галичині

коло Н. Александрії (Пулав), на р. Воронежі (в с. Костенках), і в печерах Крима¹). Далі на північний схід слідів діловіального чоловіка не викрито.

Окрім кримських печер тільки одна нахідка — в м. Студениці над Дністром вказує на житє тодішнього чоловіка в печерах; інші нахідки маємо нросто при берегах рік. Докладнійше з них висліджені: одна з київських стоянок, мізинська і гонецька: тому вони найбільш цікаві. Київська належить до ранніх після-ледових або — навіть межи-ледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (13—20 метрів під поверхнею) і досі являється найдавнійшим слідом і документом людського життя в східній Європі²). Останки

східній, підносячи, що тут правдоподібно існувала рання неолітична культура, бо ледівець сюди не заходив; він вказує на нахідку з Чистопадів (пов. Броди), що на його погляд має типові прикмети техніки Сент-Ашель. Але він бачив сей предмет *in situ*, а в музейній колекції, і досі докладно констатованіх палеолітичних нахідок з української Галичини ще не маємо.

¹⁾ Про нахідки київські, мізинські і гонецькі див. низче. Про нахідки коло с. Селища подав звістку проф. Криштафович в рефераті на XI зізді російських природників, і потім в Древностях моск. арх. общ. XXI с. 178. Про подільські — Уваровъ ор. с. с. 111 (з околиці Камінця) і Труды VI археологич. съѣзда I с. 95 і новіше — Древности моск. общ. XXI I. с. (Студеница). Про нахідки волинські кажуть на основі устних відомостей. Про нахідку пулавську — Криштафовичъ Послѣтретичныя образованія въ окрестностяхъ Н. Александрії, 1896. Про воронізьку: Кельсіевъ Палеолитические кухонные остатки въ с. Костенкахъ Ворон. у. (Древности московск. археол. общества т. IX, II). Про кримські: Уваровъ Археология Россіи I с. 282, II с. 144, Древности моск. археол. общ. XII. I (статья Мережковского), Извѣстія географ. общества XVI. 2. Див. ще про нахідку в с. Шаповалівці — реферат Самоквасова в кн. Антропологическая выставка т. III, с. 388—9 (Извѣстія общества люб. естествоzn., антроп. и этнографіи т. XXXV); про катеринославську — К. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поль въ Екатеринославѣ т. I, 1893 с. 4 (Ковалъська балка коло Кривого Рога, однаке деякі з речей тут зареєстрованих мусять належати до пізніших часів, як по-лірована сокира-молоток, N 82 і спис з слідами політури — N 83, заходи коло провірення палеолітичності сеї нахідки пе удали ся). Про нахідки ще менше певні або ще меньше звістні див. в вид. 2.

²⁾ Про київські нахідки — Публичная лекція по геологии и исторії Киева проф. Армашевського й Антоновича 1897 і протоколи XI зізда — Труди II с. 141—3. Хв. Вовк Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Київі (Матеріали до українсько-руської етнольогії т. I) і Магдаленське майстерство на Україні (про орнаментовані сікачі мамута) — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLVI. В. Хвойко Каменний вѣкъ средняго Приднѣпровья — Труды XI археол. съѣзда т. I, його-ж Decouvertes paléolithiques recemment faites en Russie (L'Anthrop. 1901) і реїлї-

людського житя займають тут досить значну просторонь (близько гектар), в великій масі, й судачи з їх положення і з ріжниці в останках звірят, що стрічаються разом з ними¹), зложилися вони за доста довгі часи. Мізинська стоянка лежить між двома верствами льосу, в верстві звітrolого ледового штурбу, під доста грубим покладом льосу, але не так глибоко як нахідка київська, а головно — над верствою льосу грубою коло одного метра, так що се одно вказує на її пізніший час; фавна тутешня також молодша — поруч останків мамута і восорожця стрічаемо північного оленя²). Нарешті стоянка гонецька лежить вже вище верстри льосу, отже належить до пізніх після-ледових часів, коли людність вже вповні опанувала вільні і від леду і від води простори³). Таким чином находки сі в сумі констатують існування чоловіка в наших сторонах протягом дуже довгого часу, десятків тисячоліть діловіальної доби, другої її половини — в часах що відповідають пізній палеолітичній культурі центральної і західної Європи — епохам Солютре-Магдален і переходовим⁴). Людське знаряддя виступає в них разом з останками мамута і деяких інших вимерших

ка на статю Вовка про магдаленську культуру: Кіево-Кириловская палеолитическая культура и культура эпохи Маделенъ (Археологическая літопись Южной Руси 1903, I — при перекладі статті Вовка). Hoernes Der dil. Mensch, як вище. Želizko—Časopis vѣ. spol. muz. v Olomisu, 1907. Городцовъ Первобытная археология, 1908. Про іншу київську нахідку, над Дніпром же, але на другім кінці нинішнього Київа, коло т. зв. Протасового яра, — тільки коротеньке донесеніе в Кіев. Старині 1903 кн. X. Невважаючи на велике заінтересовання, збудження першою київською нахідкою, і на те, що знайшла ся вона в такім науковім центрі як Київ, виступовані київські розкопки дуже лихо, і тому що до самих находок є богато непевного. Нема ані докладних ситуаційних плянів, ані дневників розкопок.

¹⁾ Тим часом як у долішніх верствах в великих масах приходять останки мамута (самих скіфів його знайдено звиш 100 штук), в верхніх мають виступати останки піщаного медведя (*ursus spelaeus*), гієни (*hyena spelaea*), льва (*felis spelaea*).

²⁾ Про мізинську стоянку стаття Хв. Вовка в Записках київських т. IV: Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині; обіцяна друга, про дальші розкопки.

³⁾ Про гонецькі нахідки — реферати Каминского і Оеофілактова в Трудах III археол. зізда, т. I (це була перша палеолітична нахідка і викликала велике заінтересовання).

⁴⁾ Вовк зачисляє однаково і київську і мізинську стоянку до „магдаленської доби“, з огляду на різблену мамутову кістку, що характеризує магдаленську добу в Франції. Гернес по аналогії з близьшими подунайськими находками, з огляду на фавну і глибоке положення, зачисляє київську стоянку до епохи Солютре. Нарешті чеський археольг Жельзко пересуває її до шельско-мустьєрської доби. Вище я сказав уже, як трудно підтягнати східноєвропейські нахідки під сі французькі поділи.

геологічних родів звірят: їх кости носять на собі часом сліди зужиття їх тогочасним чоловіком: вони розбиті задля мозку, часом обпалені, покарбовані, оброблені й навіть орнаментовані.

Чоловік, що лишив свій слід в сих останках життя, зробив вже значні поступки на культурному полі — я вже сказав, що взагалі сліди людського життя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури. Як показує углє на місцях сих стоянок, сей чоловік умів вже користати з огня, а се було дуже велике культурне придбання; він уживав його для готовання їжі, значить перестав бути виключено спирідцем: про се свідчать обпалені звірячі кости. Не задоволяючись примітивною збросю, якою міг слугувати йому дикий камінь, гиляка або кістка, він навчився зручними ударами відбивати від камінню декотрих родів кусники потрібної йому форми: особливо служив йому службу кремінь, легкий до оброблення зручними ударами, а при тім міцний, трівкий, що міг в потребі колоти, різати, рубати. В сій добі знаходимо вже кілька спеціалізованих родів кремінного знарядя: вістря, більші і менші, такі що уживалися просто з руки і насажувалися на держак, також шкрабнички (для обдирання й шкробання кости, шкіри чи дерева), ношки і пилки. Знаряде се, розуміється, що дуже примітивне, зроблене самим відбиваннем, без поштучності, без висвердлин, які мають пізнійші, ліпше вироблені інструменти. Чоловік тодішній обробляв також дерево, кістя, ріг (ріжні вістря в нахідці на Удаю і Десні). Особливо інтересні орнаментовані вироби з мамутової кости: в київській находці маємо великий мамутовий сікач, орнаментований пінійним рисунком, досить нескладним однаке: в мізинській — bogato предметів вирізблених з кости і орнаментованих.

Для осель служили натуральні печери, де вони були — як на Подніст्रянщині; що до інших наших нахідок, неясно, чи маємо місця осель, чи тільки місця, де ловився й споживався ріжний звір.

Так представляють ся нам, на підставі наших небогатих знахідок результати людського розвою протягом довгих тисячоліть ділювіальної доби¹⁾. Непомітно переходила ся стара культура в новішу

¹⁾ Всі хронологічні обчислення його, розуміється, можуть бути тільки приблизні, гіпотетичні тим більше, чим далі вони йдуть в глубину минулого. Подаємо напр. такі обрахунки з новішої археологічної літератури: пізній палеоліт, магдаленська і солютрейська доба 40.000—15.000 літ перед Хр., переходова 15.000—5.000, ранній неоліт 5.000—3.500, пізній неоліт 3.500—2.100, мідняна культура 2.100—1.800, брон-

і більш розвинену культуру останньої, сучасної нам геологічної доби, як непомітно переходило саме житє землі з ділювіальної доби в сучасну алювіальну. В західних нахідках можна його тепер слідити уже досить докладно. Не що давно була гадка, що між давнокамяною і сею новійшою культурою в західній Європі була певна перерва (*hiatus*), й се привело було учених до здогаду, що повисіннє тепла в кінці ділювіальної формації, примусивши звірят тікати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середно-европейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новійші находки дали посередні типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся з ділювіальної повільною еволюцією. На нашій території, при малому числі нахідок, не можемо докладно вислідити переходу старої культури в новійшу і вищу; можемо тільки констатовати істнованнє її.

Ся новійша культура істновала вже серед фізичних обставин більш меньш однаких з сучасними, серед сучасного звірячого й рослинного царства, розпоряджала знарядем також камяним тільки, але значно кращим, ліпше обробленим: вона зветься через се неолітичною (новокамяною) в противність попередній, ділювіальній камяній культурі, що визначається ся більшою примітивністю своїх виборів та зветься давнокамяною (палеолітичною).

Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених нахідок, з неолітичною епоховою стоїть річ далеко краще. Богаті останки новокамяної культури покривають, можна сказати, всю країну нашу, а коли в деяких околицях їх не знаємо, то се передовсім залежить від малої уваги, які ті місця звертали на себе; хіба сильно багнисті околиці лісового пояса, тоді ще далеко більше неприступні як нині, або околиці гірські були незалюднені. Окрім поодиноких виробів, що стрічають ся спорадично, ми маємо з сеї доби цілі осади тогочасної людності з ріжнородними останками тодішньої культури — вони звуться стаціями, стоянками, коли мають самі останки іжи, знарядя, посуди, і робітнями — коли на них зістались сліди виробу знарядя чи посуди на тім місці. Маємо також і могили або цілі цвинтарі з сеї доби.

зока 1.800—1.000, рання залізна (Ділільон-Вілянова-Гальштат) 1.000—500, культура Тені від 500 до Хр., римська від Хр. до 300. В наші сторони карпатсько-дніпровські нові культурні течії доходили з значнім опізненням: римські впливи в II—IV в. по Хр., тенські коло 200 л. перед Хр., гальштатські коло половини останнього тисячоліття перед Хр., і початки металічної культури мусіли теж значно припізнати ся.

Цілі групи таких осад напр. ми знаходимо на території теперішнього Київа, властиво його передмість¹⁾ (в самім місті такі сліди познікали). Особливо богаті й ріжнородні останки тодішнього життя викриті в північній часті Київа (коло Кирилівської улиці). Неолітичний чоловік жив тут в печерах, штучно викопаних в грубій верстві глини (льоса), довгих і вузьких (на один метр широкости). В одній печері, що удалося захопити невищчищеною, знайшлися останки їжі: маса річних черепашок, та рибачі й звірячі кістки: волові, кінські, свинячі, розбиті за діля мозку (але кісток в порівнянню з черепашками було не багато): тут же перепалене камінне від огнища, камінні знарядя й останки глиняної посудин, лихо, з руки виліплоної і слабо випаленої (печера коло Кирилівського монастиря). В сусідстві тієї печери, коло Кирилівської улиці, в верхніх верствах землі, над вище згаданими останками палеолітичного життя, теж знайшлися сліди неолітичних осад — давніших, з більш примітивною культурою, й новіших. Тут люди жили на поверхні землі, у влоговинах чи виконаних в землі домівках: в них знаходилися теж огнища, останки їжі, знарядя кремінне, костяні, багато приборів з рогу оленячого або лосячого; тут же знайшлися досить добре зроблені печі й гончарські горни для випалювання посудин. Ріжна давність, ріжній ступень культури цих осад дає себе найвиразніше знати на гончарських виробах: на старших осадах (в глубоко викопаних в землі домівках) стрічаємо глиняну посудину дуже примітивно вироблену і дуже лихо орнаментовану, тим часом як в інших бачимо віріо далеко кращий, краще орнаментований, є початки малювання посудин, а в найновіших стрічаються уже зроблені дуже добре, майже як теракотові, росписані начиння, що належать до тої пізно-неолітичної (т. зв. передмікенської) культури, про яку будемо говорити ниżej. Поруч з поступом в техніці бачимо зміни і в самім побуті: змінюються ся останки їжі, маси черепашок старших осад дають місце кісткам рибачим, звірячим і пташиним, поліпшається ся урядження домівок, і т. д.²⁾.

¹⁾ Кирилівська ул., Флоровська гора, Юрковиця, Преорка, Соломянка, Лиса гора.

²⁾ Про неолітичні печери Київа — Антоновичъ Археологическая находки и раскопки въ Киевѣ и въ Киевской губерніи въ 1876 г. (Чтения киевскы I), Антоновичъ и Армашевскій ор. с. 31—3, Уваровъ ор. с. 276, Труды IV съѣзда т. I Про богаты, хоц і недбало використанії находки Хвойки коло Кирилівської ул. — передо всім його власна публікація: Каменный вѣкъ средніго Поднѣпровья с. 754 і далі. Більше науково, але тільки на підставі уділених йому звісток і рисунків, студіював їх Вовк ор. с. (Матеріали I). Коротші замітки, але оперті на автопсії, вповні або в часті — Антоновичъ і Армашевскій ор. с. 29—30, Записки Наук. Тов. ім Шевченка т. IX, Труды XI съѣзда II с. 141.

Взагалі береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті останками неолітичної епохи — стоянками й робітнями, що в сумі виказують істнованнє досить значної людності в ті часи: на просторони яких п'ятьдесяти верст між Київом і Трипіллем їх було помічено по обох боках Дніпра кільканадцять (тут сі спостереження можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові кучугури, відкриває сіправікові останки людського життя). Також печері, викопані в верствах глини, які ми бачимо під Київом, ідуть далі Дніпровим побережем; між Вишгородом і Терехтемировим в наддніпрянських кручах звісно звиш 50 таких печер, хоч вони досить легко зникають — нищаться, засуваються ся землею¹⁾). Як особливо богату останками назву околицею с. Вишенько під Київом, незвичайно богату кремінним знарядем дуже тонкої і ділікатної роботи. Трохи низше Дніпром, в порічю рр. Стутни і Красної в околиці Трипілля викрито сліди множества осад сей передмікенської культури (по місцю нахідок названої трипільською). Люди жили тут в хатах, углублених в землю, а зверху надбудованих з дерева, виліпленої глиною; зроблені проби реконструкції такої домівки представляють її в виді неглубокого заглублення в землі од 3 до 5 метрів в довжину і ширину, з глубшою ямою в центрі, де міститься огнище; стіни робилися з частокола або плетня і обліплювалися глиною змішаною з полововою або висівками. Центральна яма, в сусідстві огнища була завалена останками іжі — особливо кістками звірят (оленя, кози, свині, корови, вівці, коня), рибачими кістками і лускою, черепашками, перемішаними з поплом, черепками з розбитої посуди, і знарядем камінним, роговим і кістяним. Останки попілу стрічалися також і по за домівкою, на дворі. Відмінний від сих хат тип дають т. зв. точки, що в Трипільській околиці стрічаються поруч них. В них нема слідів таких богатих останків, за то маса глиняної посуди, цілої або побитої, часом з слідами попілу і недопалених людських костей. Підлога в них з паленої глини, без центральної ями: стіни були також ліплені з глини. Висловлена була гадка, що сей другий тип то гробовища мешканців передмікенських осель. Але докладно відмежувати сі два роди будови, що стрічають то поруч себе, то тільки

¹⁾ Про неолітичні гнізда в околицях Київа і по Дніпру — Археологическая карта Киевской губ. В. Антоновича, статті М. Біляшевського Первобытний человѣкъ на берегахъ р. Днѣпра вблизи Киева, в Кийовской Старинѣ 1890, IV, Нѣсколько новыхъ стоянокъ — ibid. 1891, III, і Слѣды первобытнаго человѣка — Труды VIII съѣзда т. III, К. Мельник в Трудах IX съѣзда т. II і Каталогъ коллекціи Поль (таб. I — Вишеньки), Т. Кибалъчик в Сборнику археолог. института т. III, Самоквасов в кн. Антропологическая выставка III (с. 339—400) и ін.

одні в даній місцевості, не завсіди можливо, і спеціально похоронне призначеннє тих глянчих „точків“ також вимагає ще вияснення¹).

В міру того як робляться пильніші досліди, викриваються богаті сліди людського життя в побережах і інших ріках: так напр. показується, що смітниками, останками життя неолітичних часів покриті береги р. Уша і його допливів, особливо р. Норини, де бачимо численні сліди осад й фабрик кремінного знарядя (а особливо прясел на веретена, що вироблялися тут з шифера і звідси широко розповсюджувалися по Україні, навіть в історичних часах). Неолітичні останки викріти також в сусідстві нижнього Уша, в поріччю Припети й нижнього Тетерева; в великом числі сконстаторовано їх в поріччю Буга (прослідженено береги між Берестем і Володавою), і т. д. Велике гніздо осад і робітень виступає в південній Волині, в околицях верхньої Горині й Ікви, де звістно вже близько сорока таких місць, і між ними кілька незвичайно богатих фабрик, головно полірованого камінного знарядя (як В. і М. Мощаниця, Радимин). З інших, особливо визначних багатством останків місць згадую Юрієву гору коло Сміли, де назирають з півтори тисячі знарядь. Велика робітня відбиваного і полірованого камінного знарядя, костяніні вироби і посуди висліджені коло с. Волоського на Дніпрі (нинішнє Катеринослава). Богату останками стоянку викрито в с. Пироговці на Десні (Новгородсьверського пов.), в Хайлівщині на Донці і взагалі на піщаних берегах Донця, й ін.²). Сліди осель-мазанок з мальованою посудиною (т. зв. передмікенської культури) від київських околиць³) тянутися передстеповим поясом далеко на південний захід в басейн Дунаю: гнізда сих осель викріти в поріччю р. Гнилого Тикича коло с. Колодистого в Звенигородському пов., в поріччю Кодими

¹⁾ Про трипільські нахідки: Хвойка Каменний вѣкъ р. Приднѣпровья, і його: Раскопки 1901 г. въ области трипольской культуры, (Записки отд. русской и слав. археологии Русского Археол. Общ. т. V). Про інші низше.

²⁾ Автонович Археологическая карта Волынской губ. (тут і дрібнійша література), його: О каменномъ вѣкѣ въ Зап. Волыни (Труды XI зізду т. I). Якимович Дюнныя стоянки неолитической эпохи въ Радомыльскомъ уѣздѣ Кіевской губ. (Археолог. лѣтопись Южной Россіи, 1908). Н. Бѣляшевский Дюнныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ Западнаго Буга (Труды XI зізда, I). Бобринский Курганы и случайная археологическая находки близъ м. Смѣлы 1 с. 122 (Юрієва гора). Каталогъ коллекціи Н. Поль (с. 113 — Волоскье). Самоквасовъ — Антропологическая выставка III, с. 339 (поріччя Десни). Городцовъ — Труды XII съѣзда с. 175, 249, й ін.

³⁾ В літературії з'явилися глухі звістки про нахідки в поріччю Десни (у Хвойки), але близьше про них нічого не звісно.

коло с. Криничок (Балтського пов.), в порічю Ушиці коло с. Крутобординець (Летичів. пов.). Далі велике множество бачимо їх в Галичині, в порічах лівих притоків Дністра — Збруча, Ничлави, Серета, Джуриня (коло Васильківця, Зеленчі, Капустинеца, Золотого Більча і найновійші коло Кошиловеца), і над самим Дністровим (коло Городниці і Мільниці). Викрито їх в порічю Прута на Буковині (коло с. Шипинці) і на Бесарабії (Петрені в Білецькому пов.), і відсі сліди анальгічної культури йдуть далі на захід¹⁾). Скрізь в наших находках виступають тут поруч характеристичної мальованої посуди отсі характеристичні також останки глиняних мазанок (вимощені глиною стіни, місцями глиняна підлога і глиняна ж стеля) з обстановкою пізнього неоліту — знарядем з каміння, рога і кости, з виразними слідами одомашнення звірят і початків хліборобства.

На Подністрянщині сліди неолітичного чоловіка бачимо в скельних печерах, як і в палеолітичні часи. Печери з слідами неолітичного побуту знайдено також на галицькім Поділлю (коло Золотого Більча).²⁾

Камінь і в сій стадії культури зіставався головним матеріалом для всякого знарядя, але техніка його значно вища в порівнянню з палеолітом: знаряде відбиті зручним ударом вирівнюються і вигострюється дрібними ударами — тим надається йому й краща, правильнійша форма, і більша користність. Деякі знарядя, як молоти, сокірки, долота, клини, делікатно політеруються. Для насаджування на держалло просвердлюються акуратні діри, чого не знала палеолітична техніка. Саме знаряде стає більш ріжнородним, появляються нові форми його, напр. булави, долота; сокіри й молотки приberають ріжні варіації.

¹⁾ Відомості про сій нахідки до р. 1908—4 зібрані в 2 вид. цього тому і в статті Вовка: Вироби передінського типу у неолітичних стоянівщах на Україні (Матеріали до українсько-рус. етнографії, VI ст.). Доповнити її треба такими важнішими публікаціями: Хвойка Розкопки 1901 г. (як вище); R. Kaindl Prähistorisches aus der Bukowina (Jahrbuch der Zentral Kommission, 1903 і 1904, осібно п. т. Beiträge zur Vorgeschichte Ost-europas, 1910) і Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowiec (ibid., 1908) — нахідки в музею львів. унів. знаю з автопсії; Niederle Slovanské Starož. I гл. XI: A. Спіцынъ Раскопки глиняныхъ площацокъ близъ с. Колодистаго (Ізвѣстія археол. ком. XIII, спровозданіе пок. Доманицького). Штернъ Довторическая греческая культура на Югѣ Россіи (Труды XIII археол. зізду, I, 1907). Реферат Хвойки про розкопки в Крутибородинцях — виходить в Трудах XIV арх. зізду, див. Ізвѣстія с. 47. Про розкопки криницькі знаю від А. Спіцина.

²⁾ Materjaly antropologiczno-archeologiczne IV c. VII—VIII. Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, c. 118.

Окрім каміння обробляли кістяк і ріг; київська оселя при Кирилівській улиці дала особливо богату колекцію виробів з рога оленячого чи лосього: сокіри, вузькі і ширші, поліровані, також долота, спиці, вістря, шила і т. і. В великім числі стрічають ся отсі кістяні і рогові вироби поруч камінних в оселях передмікенської культури.

Дуже важним культурним здобутком був виріб посуди з глини і випалювання її в огні; в київських оселях, як я згадував, знайшлися гончарські горні для випалювання посуди, викопані в землі, густо обтікані патичками і вимазані глиною, а зверху заложені глинняним чerenem і теж вимазані глиною. Фабрикація й орнаментування посуди доходить в сій добі до дуже значного розвою й висоти.

Сі технічні здобутки передовсім кидають ся в очі в неолітичних нахідках. Але і в матеріальній і в духовій культурі чоловіка помічамо ще інші, далеко важніші зміни. Чоловік не задоволяється вже природним захищением, а робить собі штучні домівки, крок за кроком поліпшуєчи їх. Він копає печері в землі, далі будує стіни з паль і плоту, обмазуючи глиною; доходить ріжних поліпшень в урядженню огнища, печі і т. і. Глиняні хати осад викритих в околиці Трипілля часом стоять кругом, іноді по кілька десять, творячи таке чимале село (хоч не всюди ясно, чи маємо до діла з хатами, чи з якими похоронними будовами). Нахідки в полудневій Волині в деяких городищах численних останків неолітичної культури (Будераж, Радимін, Васильковичі) вказують, що тодішній чоловік будував уже городки для безпечної оборони, чи може й інших цілей, а великі розміри декотрих сих городищ (що займають часом гектар і навіть кілька гектарів поверхні) вказують на значну великість громад, що будували сігородки. Вони лежать в сусістві ріки, обведені високим округлим валом і звичайно по за ним мають ще другий концентричний вал, тільки неповний — він боронить слабшу, приступнішу сторону городка¹⁾.

Ловецтво, рибальство й просте збиралнє ідібного матеріалу перестали бути одинокими способами виживлення чоловіка. Він уже господарить. Західноєвропейські неолітичні нахідки не лишають місця для сумніву, що неолітичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнішого з них, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кости сих звірят в великім числі стрічають ся тепер в загаданих мазанках з мальованою посудою, пізно-неолітичної доби, і по всякій правдоподібності се вже худоба домашня. Найбільше сумнівів будуть численні кости коня — чи був се кінь одомашнений чи дикий (дикі коні в великім числі

¹⁾ Аятоновичъ Каменный вѣкъ въ Зап. Волыни, і його же карта Волыни, sub vocibus.

жили в наших степах, і навіть одомашнене коня взагалі деякі дослідники ведуть зі східноєвропейських степів). Не підлягають сумніву початки хліборобства: в тих же глиняних будовах в значних масах стрічаються зерна збіжжя ячменя й особливо пшениці, в цілім виді, і в виді круп, також пшенична, просяна й ячмінна половина. Для мелення і обдирання зерна служили заглублені камні з другим округлим каменем до ростірання, що дуже часто стрічаються в неолітичних осадах Подніпров'я і Подністрия, — ці зернотерки були прототипом ручних жорен¹⁾.

В сумі образ матеріальної культури пізніх неолітичних часів, який дають наші розкопки, відповідає досить близько тому образу, який досліди лінгвістичні дають іndoєвропейській культурі на переломі неоліту й металічної культури, перед розселенням іndoєвропейських племен. Се побачимо низше.

Естетичному розвою неолітичної людності наших країв дає високе свідоцтво малювана й гравірована кераміка з кінця сеї доби (т. зв. передмікенська). Хоч початком своїм вона, мабуть, не була свійська, але в кождім разі розвинула ся й держала ся на широкій простороні нашої території роботою свійських майстрів: численні гончарські горни й смітники з невдалим начиннем і слідами випалювання свідчать про се виразно. Способи виробу дуже примітивні — начиння роблять ся ще

¹⁾ Про нахида згадані статті Хвойби, Вовка, Штерна. Спеціальна стаття про кости з кошиловецьких розкопок: Dure, Untersuchungen über neolithische Knochenreste aus Ostgalizien (Ztschr. f. landwirtschaftl. Versuchswesen in Oesterreich, 1909). Про одомашнене звірят і початки хліборобства взагалі крім нового, на ново обробленого видання класичної праці Гена (V. Hebn., Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das ubrige Europa, дав.: E. Hahn Die Haustiere und ihre Beziehung zur Wirtschaft des Menschen, 1896. C. Keller Die Abstammung der ältesten Haustiere, Піріх, 1902, його ж Naturgeschichte der Haustiere, Берлін, 1905 i Die Haustiere als Menschlicher Kulturerwerb (в серії Der Mensch u. d. Erde Кремера, б. р.). O. Albrecht Zur ältesten Geschichte des Hundes, Монахів, 1903. P. Matschie Die Verbreitung der Haustiere (Mensch u. Erde). Hahn Zur Entstehung des Getreidebau 1903 (Ztschr. f. Ethn.). Hoops Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum, 1905. M. Much Vorgeschichtliche Nähr-und Nutzpflanzen Europas (Mitt. d. anthrop. Ges. in Wien 1908). Перегляд матеріалу про домашніх звірят — Much Die Heimat der Indogermanen im Lichte der vorgeschichtlichen Forschung, 1902, розд. VI, підручники Шрадера, Гірта й ін. Спеціальніше, про східноєвропейські краї: Д. Анучинъ Изъ древнейшей истории домашнихъ животныхъ въ Россіи — Труды VI съѣзда т. I. О. Кеппенъ Къ исторіи тарпана (дикого коня) въ Россіи і Д. Анучинъ Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и ихъ прирученіи въ Россіи — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1896 кн. I і VI.

без гончарського колеса, що найбільше вигладжують ся дощечкою, або роблять ся на глиняних правилах; але посуда ся виріжність ся вже дуже високою технікою в виробі і випалюванню глини, що в певних родах зближається своїм виробом до теракоти. Крім посуди дуже ріднородних, часом дуже орігінальних і куріозних форм (збанки форми груші або бомби, миски для привіщування, підставки, двоякі форми біонокля і т. і.), в великих масах стрічасмо глиняні фігури людської подоби і звірачої; на посуді теж, хоч і рідше, стрічають ся малюнки людей і звірят. Маємо отже зовсім серіозні початки артистичної творчості; розуміється ся, вона дуже наївна, але сміливо береться до розвязок проблем пластики, помічує реальні форми, рух (малюнки собак). Але все ж таки найбільше вражає богатий і повний смаку орнамент і поліхромія мальованої посуди. Орнаментація зложена головно з ріжнородних комбінацій кривих спіральних ліній: на одних начинях, не мальованих, сі лінії витискані, чи гравіровані, і взір складається з комбінацій таких концентричних ліній; на посуді мальованій сей орнамент мальований на тлі натуральнім, або на помальованім кольоровим. При цьому сей спіральний орнамент визначається дуже значним артизмом, правильністю, різновидністю й смілістю комбінацій; гамма красок — білих, червоних, чорних, каштануватих (на червонім полі чорні або каштануваті взори, на білім — червоні і т. і.) має в собі також багато артистичного, як і сама форма посуди, так що сі вироби серед бідної обстанови неоліту і прийнятих звичайно поглядів про некультурність і примітивність тодішнього чоловіка вдають незвичайно — як щось неможливо високе. Але сума наших відомостей, зростаючи все більше з часом, власне протестує все голосніше против таких поглядів на тодішнє жите як щось дуже примітивне.

Бачимо вже культ небіжчиків, — се незвичайно характеристичне для чоловіка явище, що вказує на цілу еволюцію в кругі ідей, звязаних з смертю, матеріальною і духовною істотою чоловіка і т. і. Похорони небіжчиків — принаймні в другій половині неолітичної доби (бо для ранньої неолітичної культури похоронів ми досі не можемо на певно виказати у нас), уложилися вже в певні вироблені, рітуальні форми, і сі похоронні обряди в своєму переведенню вимагали часом чималого накладу кошту і праці (високі могили, може похоронні глиняні будови), а се вказує на велике значінне, привязуване до сих виразів пошани і заразом — способів охорони від злоби небіжчиків і шкоди від них.

В рітуалії сім переходили часом більше або менше різкі зміни, розширяючись на великі простори. Такі перейняття обрядів, як і ріжні культурні течії, також не раз дуже розширені, дають характеристичну

вказівку на широкі зносини, обмін ідей і продуктів між тодішньою людністю, бо обяснити це відміни, як то до недавна роблено, а й тепер часто робить ся — самими лише міграціями, переходами племен, що, мовляв, переносили з собою певні обряди й культурні форми, нині вже ніяк не можна¹).

В археології прийнято, що старшим обрядом було ховання небіжчика в землі, а палення трупа — новішим. Се само по собі вповні правдоподібно, але з наших находок такого хронологічного наступства не можна поки що уставити, бо похоронних находок з часів раннього неоліту не можемо на певно вказати, а в пізнійшій неолітичній добі поруч себе виступають обряд ховання і обряд палення.

Найстарший обряд ховання, який можна сконстатувати — се похорони т. зв. скорчених скелетів. Небіжчика ховають в ямі (рідше на поверхні землі), й над ним сиплють могилу, часом досить високо (і досі ще бувають могили до 10 м. високі). Найбільш типова форма похорону — де труп лежить на боці, скорчивши ноги, з притуленими до лица руками; але вона вагається значно: часто труп лежить де-що скорчений тільки, або й випростуваний. Особливих рітуальних подробиць в похороні не примітно; стрічається камінє знаряде й глиняна посуда; часом яма має сліди деревляної цямрини, або обложена каміннем; загалом же обстановка похорону дуже бідна. З такими пріметами виступає він на широкім просторі східної і центральної України (Підніпров'я і далі на схід до долішнього Подністров'я). Там де в могильних насипах стрічаємо кілька типів похорону, се звичайно найстарший. В західній Україні (Галичині) звістні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звісні й далі в західній Європі). Місцями сей рітуал додержав ся до початків металічної культури (бронзи й навіть заліза)²). Зовсім конвенціонально і безосновно його тепер звати часом „кімерійським“.

¹⁾ Про се моя стаття: Етнографічні категорії і культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи, 1904 (Статті по славяно-вєдінню, вид. петерб. академії, I).

²⁾ Бранденбургъ Объ аборигенахъ Киевского края — Труды XI съѣзда т. I (там іде що з іншої літератури сих находок); Еварницкий Розкопки кургановъ въ Херсонской губ. — ibid.; Кнауера, розкопки бесарабські, ibid. т II і в Членіях київ. істор. товариства т. III — VI; Антоновичъ Каменный вѣкъ въ Западной Волыни (Труды XI съѣзда т. I) и Археол. карта Волинской губ. — показчик с. 126—7; Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyśkiem i Krakowskiem (Materiały antrop.-archeologiczne т. III, 1898); дрібніші звістки в Археол. лѣтописі Юж. Россії, 1899 с. 212, 1900 с. 19 й ін. Про розповсюдженне цього типу по інших краях і різниці обяснення незви-

При кінці неолітичної культури на сім похороннім типі слідний новий дуже характеристичний обряд: обсипування, або обмазування небіжчика червоною краскою (охра, окис зеліза)¹⁾. Нахідки таких т. зв. фарбованих скелетів вказують на широке розповсюдження цього обряду, особливо в надморськім і степовім поясі: могили такі звісні в дуже великім числі, часом великими гніздами, по кілька десять або кілька соток, від Кубані до Бесараїї; на півночі вони сягають в полудневу Київщину і в порічі середнього Донця, в Харківщині; звісні і в Сибірі²⁾. Хронологічно сей обряд припадає на кінець неоліту й початки металічної культури³⁾. Що до самого крашення були ріжні обяснення, але докладніші спостереження не лишають уже місця сумніву про його походження: положений в могилу труп посипався або мастився зверху краскою, часом лише голова і верхні частини, часом цілій, і з розкладом тіла фарба осідала на костях⁴⁾. Зрештою крашеннє не-

чайної пози мерця R. Andree *Ethnologische Betrachtungen über Hockerbestattung* (Archiv f. Anthr. 1907 — сам Андре толкує позу мерця звя-зуванням трупа (щоб не дати йому вийти і шкодити живим), практико-ванням у ріжних племен. Інше обяснення — як пози спочинку — F. Regnault *Des attitudes dans la race humaine* (L'Homme préh. 1909).

¹⁾ Переїзд до цього нового обряду дуже добре слідний напр. на розкопках Еварницького — Труды XI съезда т. I. Навпаки в харків-ських розкопках пні Мельникъ-Антоновичъ (I. с.) фарбовані скелети бачимо в споді могили, а в насипах не фарбовані; але се ще не значить, що сам сей тип був пізніший (див. в Трудах XII съезда с. 190).

²⁾ Нахідки на нашій території (з Кавказом і Кримом включно) до року 1898 досить повно зібрані й описані д. Спіциним в статті: Курганы съ окрашенными kostyakami (Труды отдѣленія рус. и слов. археологии т. IV, 1899). Нахідки пізніших літ в статтях Брандебурга, Кнауера, Еварницького в Трудах XI съезда, пні Мельник, Данилевича, Городцова, Покровского, Янчука в Трудах XII съезда, Городцова і Еварницького в Трудах XIII съезда, Бобринского і Спіцина в *Ізвѣстіяхъ археол.* ком. XII, XX, Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 58, 116—7, 212, 1900 р. с. 8, 181, 1901 р. с. 91, 177.

³⁾ Веселовский пробував довести, що вони належать до бронзової епохи, й камяне знаряде в них в них мало лише рітуальне значення. На сім стоїть і Городцов. Подібне доводив Бранденбург для похорону з нефарбованими (скорченими) скелетами (оп. с.). Але іх доводів не можна прийняти: по перше, неправдоподібно, щоб за коротку бронзову епоху лишила ся така маса сих похоронів, по друге — дуже неправдоподібно, аби металічна культура не зраджувала себе замітніше нічим в такій масі похоронів з обстановкою камінної культури. Див. в сій справі ще дебати XII археологічного зізу — Труды т. Ш с. 363.

⁴⁾ Спостереження Антоновича, Спіцина, Кулаковского, Кнауера, Городцова покінчили з давнішими обясненнями фарбовання: що небіжчики були ховані в червонім убранню, або що крашено відчищені від мяса ко-

біжчиків звісне і в інших краях — напр. в Італії, південній Франції, північній і півдній Америці, Океанії. Його досить правдоподібно ставлять в звязь з рітуальним значінням червоного кольору як краски жалоби — широко розповсюдненим (включно до „червоної китайки“ наших козацьких похоронів).

В південній Волині і на Поділлю червоних скелетів не бачимо, натомість виступає такий варіант: небіжчика клали на поверхні землі, підсилаючи йому під голову ясної глини; зроблені з сеї ж глини валки клались на труп; з ним ховали камінне знарядя і глиняні судини і насипали могилу¹⁾.

На галицькім Поділлю і подекуди на Волині стрічаємо похорон трупів в камяних скринях (кістах), зложених з камяних плит, старанно притесаних, з плитняним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуд і камінне знарядя. На жаль досі не удалось захо-

сти небіжчика (се обяснює повторив іще недавно Нідерле — Человѣчество въ доистор. времена с. 147—8). Антонович вказав нахідку скелета, у якого фарба лежала на глині, що закривала очі небіжчика; Кулаковський вказав на оден кримський похорон в кісті, де земля не привалила небіжчиків, і на них і на пілстілці видно було смугу насипаної червоної фарби. Співн згадує аналогічний факт, де кости скелета були зверху носипані фарбою, а зі споду були білі, і т. і. Природознавці-хемики вказали що кістя прийняла фарбу тільки долго по похороні, не лише обгнівши, але й висохши. Див. комунікати з рефератів Антоновича в Трудах УШ съѣзда с. III с. 91—2. Трудах IX з'їзда т. II с. 108, Веселовского в Записках имп. археол. общ. 1901 (нова серія т. ХІІ). Бобринський Курганы близъ Смѣлы I с. 58. П с. 59 і Отчетъ о раскопкахъ в Черкасск. и Канев. у. въ 1901 г. (Ізвѣстія археол. коміссіи IV) Кулаковский Къ вопросу объ окрашенныхъ костякахъ — Труды XI съѣзда т. I і Sur la question des squelettes colorées в київ. Універс. ізвѣстіяхъ 1905. Якимовичъ — Объ окрашенныхъ костяхъ, находимыхъ при археологическихъ раскопкахъ і О микроскопическомъ строеніи молочныхъ зубовъ нижней челюсти человѣка каменного періода (Університетська ізв київ. 1900 кн. ХІ с. 302 і далі — в обох рефератах ішла мова про мікроскопійний дослід крашених костей). E. Krause Zur Frage von der Rothfärbung vorgeschichtlichen Skeletknochen — Globus т. 80 і Menschliche und Tier-Knochen mit rothen Flecken — Verhandl. d. Berlin. anthr. Ges. 101. Knaueur Menschliche Knochen mit rothen Flecken aus bessarabischen Gräbern (ib.). Dühn Rot und Tot (Archiv. f. Religionswiss. 1906) і замітка Сопні тамже.

¹⁾ Розкопки Любі-Радзімінського, справоздання в Zbior'i wadomości do antropologii krajowej т. I — III: результаты, з численными ілюстраціями, зібрани в Трудах IX з'їзда т. II — Памятники каменного вѣка части зап. Волини Здобуті з сих могил кости описав Коперніцкий в I і III томах Zbior'a. Для пов. Камівецького див. Pułaski Poszukiwanie archeologiczne na Podolu rosyjskiem — Zbiór т. XIV.

пити ні одної такої скрині цілої, не попсованої, або не спорожненої^{1).}

Похоронний обряд з паленнем мерця бачимо також в ріжних відмінах.

В лісовім поясі — в київськім Полісю й на Волині, бачимо урни з поплом небіжчика поховані в камяних скринях. Сей похорон стрічається дослідникам досить рідко, бо сі скрині не мають над собою могил і лише припадково видобувають ся; але в кількох випадках такі гроби удалося оглянути докладно. В неглибокій ямі під верхньою верствою землі поставлено довгим чворокутником, на один — два метри довго, вісім камяних плит, зтесаних з верху, аби не виставали, і зверху накрито девятою великою плитою: в такій скрині (кісті) стояло по кілька горнів з поплом і лежали поліровані камінні сокіри^{2).}

На сході, в басейні Донця викрито похоронні поля з паленням мерців, з грубо зробленою глиняною посудою і таким же грубо-зробленим (може спеціально для похорону) камінним знаряддем^{3).}

В осадах з мальованою і орнаментованою посудою ми бачили „точки“ з похоронними урнами, що містять в собі спалені кости небіжчиків; при них посуда і ріжне знаряддя. Але брак докладніших дослідів не дає ще можности відрізнити помешкання від таких похоронних будівель, ані здати собі справи з урядження сих похоронних „точків“^{4).}

Всі отсії відмінні типи і варіації похоронного обряду вказують на етнографічні або культурні ріжниці, зміни і рух в житті нашої території тої доби — не завсіди ще зрозумілий в своїх причинах, але

¹⁾ Замітки Кіркора в *Zbior'i wiadomości* т. I—III с. 67, Археол. л'єтопись Южн. Россії 1901, с. 30 і 163, 1902 р. с. (Подоне). Ізв'єстія археолог. ком. XXIX с. 54 (полуд. Волинь).

²⁾ Вишевичі і Глинниця Радомиського п., Жидовці Сквирського, збраїка Овручського п., Окиніши, Новий Малин, Верхів Острозького п. — Антововичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ (Материалы по археологии России, изд. Археологич. комиссіею) с. 21, 49—51 і його ж Археологическая карта Киевской губ. с. 58, Археол. карта Волын. губ. с. 90, 95, 96 (докладно описані тільки нахідки з Вишевичі).

³⁾ Данилевичъ Раскопки кургановъ около Будъ и Березовки Ахтырского у. — Труды XII съѣзда (вони називають ся тут могилами, але властиво могильних наспівів сліве не замітно).

⁴⁾ Про нахідки недопалених людських кісток в урнах „точків“ — Хвойна оп. с.; він каже однаке, що знаходить на „точках“ і цілі скелети, черепи і т. і. і оден раз скелет з обпаленими кістками — се могло стати і просто від пожежі. Дебата про похоронний характер „точків“ дів. Археологическая л'єтопись Южной Россії 1904, № 3 і 4. В їх похоронним характері сумніваються ся дослідники і нині.

в кождім разі очевидний. Найбільш однаке проречистим проявом руху і змінності життя тих часів являється все таки сама отсія культура глиняних мазанок і мальованої посуди. Крім самої високої вартості своєї (розмірно висока техніка, багацтво форм, перші безсумнівні початки артистичної творчості, в деякому — високий поступ ⁱⁱ) — вона викликає ряд інтересних питань з життя нашої території сих часів. Різко відріжнаючи ся від попередніх і сусідніх верств неолітичної культури, вона з характеристичними прикметами одностайності прокидається ся раптом на великій території, від нижньої Десни до середнього Дністра і Прута. В анальгічних нахідках мальованого начиння і глиняних статуеток проходить на захід на Молдаву і Семигород, далі аналогії для неї бачимо в нахідках середньо-дунаїських країв і Адріатицького побережжа, з другого боку вони прокидаються в останніх нахідках Тесалії і в памятках старої егейської культури передмікенських часів. Сі подібності не одному досліднику піддавали гадку, що в сій нашій культурі мальованої посуди масмо відблиски перед-мікенської або й мікенської культури егейського побережжа; се дуже привабне обяснені, але трудність в тім, що тамошня передмікенська культура, що цвіла коло 2000 літ перед Хр., як звичайно приймають, розпоряджала високо-розвиненою бронзововою культурою, і трудно собі представити, що людність наших країв переймала орнамент і техніку росписування посуду, а не перейняла від своїх учителів чи посерединників металічного знарядя, ані навіть уживання гончарського колеса, добре звісного в передмікенській добі. Тому інші дослідники склонні бачити в нашій культурі явище старше від перед-мікенської культури егейського побережжа, деся коло 3-ої тисячі літ перед Хр., або навіть — прототип перед-мікенської культури, що був принесений в ті полудневі сторони якоюсь мандрівкою — напр. тракийських племен, що мандрували з чорноморських сторон в краї балканські ¹⁾). Той факт, що в початках металічної доби ся культура зникає, не лишаючи ніяких слідів, ніякої спадщини у пізнішої кольонізації, справді дає аргумент за мандрівкою представників тої пишної культури, — поки що найменні.

З другого боку признаннє сеї культури незалежною від егейської,

¹⁾ Крім цитованих статей Бовка і Штерна див. ще Hubert Schmidt: Troja-Mykene-Ungarn (Ztschr. f. Ethnol. 1904), M. Hoernes: Die neolithische Keramik in Oesterreich (Jhrbuch der Zentral-Comm. 1905) і Les premières céramiques en Europe centrale (Compt. gen. XIII congrès d'anthrop., 1908). Про розширення мальованого начиння й спірального орнамента в центральній Європі див Much Heimat der Indogermanen розд. III.

розуміється, висуває на чергу питання — під якими ж впливами розвинула ся вона у нас, де її вихідна точка? Як на таку іншу можливу вітчину її пробувано вказати на стару Персію¹⁾. Правда, не бракує голосів і за тим, щоб бачити в наших нахідках культуру самостійну, яка зробила великий вплив на європейську культуру²⁾. Але недавні нахідки на Північному Кавказі і Туркестані посуди і фігури нераз дуже близьких до наших, а також і подібних глиняних будівель, з кремінним і мідяним знаряддем (в нахідках туркестанських) роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самостійності і більш кажуть сподівати ся розвязання справи від дальших азійських нахідок. Остаточно розвязати се питання було б передчасно силкувати ся тепер, коли ми ще так мало знаємо про цю культуру у себе — коли в нашім розпорядженню лише кілька відокремлених гнізд, більш менш припадково викритих, переважно лихо розслідженіх і лихо описаних. Я спинився на сих здогадах тільки на те, щоб зазначити, які інтересні перспективи відкривають перед нами сії нахідки.

Меньше ніж для студіювання неолітичної культури, зроблено досі для вияснення фізичного типу неолітичної людності наших країв. Досі можна констатовати лише одно: се була людність довгоголова³⁾.

¹⁾ Див. Ізвѣстія XIV арх. съѣзда с. 51. Про найстарші типи малярованої посуди з Месопотамії і їх впливи на середземельну кераміку: J. de Morgan *Observations sur les origines des arts cérampiques dans le bassin méditerranéen* Revue de l' ec. anter 1907. Див. ще до цього: Peet, Wace i Thompson, *The connection of the Aegean Civilisation with Central Europe* (Classic. Review, 1908). Vassits South-eastern elements in the prehistoric civilization of Servia (Annual British School in Athens, 1908).

²⁾ На такім становищі став напр. в останнім часі, під впливом находок трипільських і петренських одея з найбільш авторитетних істориків старинного світу Ед. Майєр. В останнім обробленню своєї історії (*Geschichte des Altertums*, I. 2, вид. 1909, § 533, 537, 543, 545, 570) він признає за цю культурою велику орігінальність; вважаючи європейську культуру взагалі пасивною, вповні залежною від культури південно-західного Сходу, він в нашій культурі „на схід від Карпатів“ бачить одяг з немногих (двох тільки) моментів, коли в Європі розвинуло ся щось незалежне від впливів Полудня. Особливо в похороннім обряді — паленю мерця бачить він цю орігінальність і відсі виводить пізніше розширення цього обряду в егейській культурі.

³⁾ До пояснення, кому се треба: форма черепа обчислюється ся відносинами його широкості (виступів над ухами) до довжини (від виступа чола над носом до потиличі): сі відносини, помножені на 100, дають „черепний показчик“: коли, скажім, голова о третину довша в порівнянні з широкістю, то відносини сі = $\frac{3}{4}$, отже показчик = 75. Показчик сей вагається ся на людських черепах між 58 і 98, але найчастішіше між 70 і 85. Черепи з показчиком вище 80 звуться короткоголовими

На інші антропольогічні прикмети зважалось дуже мало, аби було можна щось загальніше вивести, але де звертали увагу на форму черепа (і розуміється — де похоронний обряд зіставив кістяк цілим, не спалено його), звичайно виявлялося, що неолітичні черепи довгоголові¹). Виїмки рідкі, одиничні, і то в похоронах переходового часу, напр. в похоронах з фарбованими кістяками, що стоять уже на порозі металічної культури²).

Я згадав вище, що в деяких глиняних камерах в околиці Трипілля, з мальованим начиннем, знайшлися при урнах мідяні сокірки. Се не одинокий випадок у нас, де серед обстанови неолітичної культури виступають якісь металічні предмети вироблені з чистої міди. Напр. звісна така находка з Угорської Руси (Лучка в Ужській столиці), де в похороннім полі камяної епохи знайшлася мідна сокірка; в деяких могилах з Поділля поруч камяних виступають теж мідяні предмети, так само в могилах з фарбованими скелетами Харківщини. Нахідки альпейських країв (осель на палах) не лишають місця сумніву, що першим металем який почав входити в уживання серед неолітичної культури Європи, була чиста мідь, і тільки пізніше стала розповсюджувати ся бронза, себ-то сполучене міді з циною (більше менше в

(брахікефальні); границю довгоголовості беруть різно: 77 (показчик Брокá), тепер частійше 75. Черепи з показчиком 75 (або 77) і нижче будуть довгоголові (доліхокефальні), між 65 і 80 — середні або ортo-кефальні; крім того часом ще розріжняють довгуваті (субдоліkefальні) і широкуваті (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, чим більш має показчик, і тим довша, чим нижший показчик.

¹⁾ Див. Богданова О черепахъ каменного вѣка, найденныхъ въ Россіи (Антрапологическая выставка т. IV) и Quelle est la race la plus ancienne de la Russie Centrale (Congres internat. à Moscou т. I). Антоновичъ О каменномъ вѣкѣ Зап. Волыни (с. 1). Talko-Hryncewicz Przysunek do rozwinięcia świata kurhanowego Ukrainy (Materiały antropologiczno-archeologiczne, IV) (тут однаке злучені до купи могили камяного віку з могилами переходового часу й початків металічної культури). Меньше цінні загальні, голословінні характеристики, які різni дослідники дають неолітичній людності, хоч би й на підставі власного матеріалу: напр. Бранденбургъ Объ аборигенахъ Кіевского края (с. 158) — про довгоголовість скорочених скелетів, Спицынъ Курганы съ окрашенными костяками (с. 80) — про довгоголовість фарбованих скелетів, Пулавский Археологическая находки въ Подольской губ. (Труды XI съезда П. с. 147) — про довгоголовість в тутешніх похоронах, і т. д.

²⁾ Напр. у Бобринского (Курганы II с. 54 і 140) опублікований оден похорон, де фарбований скелет був короткоголовий — показчик 82,3.

пропорції одної частини на дев'ять частей міди). Се зрозуміле само собою. Мідь металъ найбільше приступний, найлекший до примітивного оброблення. Вона вправді далеко менше практична менше тривала і плястична ніж бронза; але щоб зробити бронзу, треба знати два металі — мідь і цину, і то в їх чистій формі, бо нема такого природного сполучення міди й цини, аби дала бронзу безпосередньо при обробленню, і навіть мідяна та циняна руда дуже рідко трапляють ся разом¹⁾. Таким чином виготовлення бронзи вимагає вже досить значного поступу металічної техніки, і вона здавляється в ужитку значно пізнійше від чистої міди²⁾.

Що правда, мідяні вироби звістні і деинде, а у нас особливо в досить малім числі. Але на се є свої причини, якими пояснюють ся мала численність цих нахідок: мідь тримається в землі далеко гірше ніж бронза, а з розвоєм бронзових виробів мідяні предмети в великому числі мусили перетоплюватись на бронзу. Та й увагу на мідяні вироби звернено дуже недавно, й що йно зачинають їх виріжнити в осібну категорію від бронзових; тому й число звісних нахо-

¹⁾ Властиво природне сполучення міди й цини звістте тільки в одній місці — в Корнуельсь, в Англії; але домішка цину тут далеко більша, ніж потрібно для бронзи, й для того, щоб добути з сеї руди бронзу, треба перше вилучити з неї осібно цину і мідь.

Про мідяну техніку взагалі — Much Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen, 2 вид. Єна 1893, для Угорщини — Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, 1884.

²⁾ Галицькі нахідки вказані в іраці Муха і в Oesterreich-ung. Monarchie im Wort und Bild, угорсько-руські — у Муха і Пульского. З центральної України — Ханенко Древности Приднѣпровья I с. 14 (тут видано 7 мідянів сокір різних форм, серп, спис і долото з Київщини, серп і спис з Катеринославщини, з-над Дніпрових порогів); Антоновичъ Археологическая карта Киев. г. с 77 (мідяна сокіра знайдена разом з бронзою); Хвойко Начало земледѣлія и бронзовыі вѣкъ въ среднемъ Поднѣпровье (Труды XII съѣзда) — мідяні і бронзові нахідки з Київщини; Сѣцинській Археол. карта Подольск. губ. с. 45, 81, 97 (мідяні сокіри). Звістка про мідяні ножі „серповидні“ і сокірки з Елисаветградського пов. в Археологическихъ извѣстіяхъ 1895 с. 371

Без сумніву, й серед інших колекцій „бронзових річей“ знайдеться чимало мідяніх, тим більше що хемічного аналізу звичайно не робить ся, й мідяні предмети дуже часто з поміж бронзових не вилучають ся. Так в тім же виданні д. Ханенка одна таблиця має підпосій: предмети з міди й бронзи. В богатій публікації Штуценберга Матеріали для изученія мѣдного (бронзового вѣка восточной половы Европейской Россіи Извѣстія общества археологіи, исторіи и этнографіи при Казанскомъ университетѣ, 1901 т. XVII) також в суміші подані і мідяні й бронзові річки.

док мідяних виробів зростає з року на рік. Замітно виступає мідяна культура і на Україні. Досить богате гніздо мідяної культури виходить наяв і на східніх границях на Подоню, в теп. Вороніжчині¹). Однак треба відрізнити річи початкової мідяної техніки, коли ще бронзи не знали, від пізнійших мідяних виробів, що виливалися замість бронзових, як бракувало цини; а така ріжниця не зовсіди робить ся.

Мідь, потім бронза і золото — се металі, що становлять ранню металічну культуру. Значно пізніше в уживанні входять зелізо й срібло.

Своєю появою металії не зробили перелому від разу. Навіть там, де бронза входить згодом в дуже широке уживання і стає головним матеріалом для всяких виробів, від зброї до ріжних окрас, творячи певну епоху бронзової культури і там мідь, потім бронза стрічається якийсь час, і навіть досить довго поруч виробів камяних і кістяних, лише поволі випираючи їх з уживання: Мідяні й бронзові вироби все були рідкі, дорогі, й не могли вийти в ширше уживання від разу. Перше від мідяні вироби встигли поширитися відповідно, зявила ся бронза. У нас же й бронза не встигла запанувати на добре, як явилося зелізо.

Досить розповсюднений в археологічній літературі погляд взагалі заперечує істновання бронзової культури в східній Європі, окрім крайньої східної частини, азійського погранича, що входило в круг азійської бронзової культури — сибирської й середньо-азійської²). Так

¹⁾ Разкопки й нахідки з Задонського й Землянського пов. Воронізької губернії (с. Скорняківка і Скакун) — про них Сизовъ Скорняковські курганы Воронежской губ. — Древности моск. арх. общ. т. ХІІІ, Спилльмъ Обозрѣніе — Труды отд. слав. арх. т. I с. 134; річи (списи, сокири, долота) в москов. історичнім музею (показчик вид. 1893 р. с. 46—7 і 600, скакунівські нахідки записані тут бронзовими). Особливо інтересні тутешні могили, де знайшлися самі камяні і мідяні вироби. Також могили знайшлися, очевидно, і в донецьких розкопках Городкова, але він не відрізняє міди і бронзи, подає їх в суміші.

²⁾ Найбільш авторитетним і рішучим заступником погляду, що в східній Європі бронзової культури не було, був пок. Антонович; на жаль, його реферати в сій справі не надруковані, короткі резюме див. в Четніх кнів. істор. тов. т. V с. 4—5, Трудах IX зізду т. П протоколи с. 74—5 і справозданні з засідань в Історическім Обозрѣнію 1894 р. В першім із згаданих рефератів віл уважав придніпрянську бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунах, Аварах, Утрах; в другім він виводить її з торговельних зносин, зазначаючи дороги сих останніх; істновання бронзової культури він признає тільки на заході нашої території (за лінією Смотрича і Зах. Буга) і на Чорноморю. Анучин (Труди IX зізду т. П. с. 75—6), відміняючи погляди Анто-

загально заперечити її не можна, але для центральної України буде відай оправданий такий погляд, що дійсно „бронзової доби“ тут не було. Тому що ані міди, ані цини у нас не здобували на місці, бронзові вироби були зістались в наших краях річкою привозною¹⁾). Чезре тє тільки в тих частях нашої території, що лежали в близькім сусідстві великих огніщ бронзової культури, могли бронзові вироби, бронзова культура прийти до більшого значення. Так карпатське згіре входило в круг впливів інтенсивної середньо-дунайської чи адріатицької бронзової культури; впливи сі були мабуть далеко сильніші, ніж би можна судити по нечисленним звістним нам нахідкам бронзових виробів на галицькім підгір'ю і в горах (тоді мабуть ще переважно зовсім або дуже слабо залюднених)²⁾). З другого боку, недавні розкопки в поріччю Донця (в Ізюмськім пов.) наводять на гадку, що тут між камяною і зелізною культурою були часи досить розвиненого уживання знарядь мідяних і бронзових, що могло стояти в звязку з досить сильною бронзовою технікою Подоння, під впливами чи уральської, чи скорше може — кавказької бронзової культури (могили сеї доби дуже біdnі інвентарем, предметів бронзових стрічається ся мало, але брак знарядь камяних і зелізних, істнованнє форм для відливання бронзових предмет-

новича, з ріжними застереженнями признавав бронзову культуру в східній Європі, в тім розумінні, що в певні часи бронза уживала ся для всіх виробів більше ніж зелізо, хоч би зелізо й було відоме вже. Інша менш важна давнійша література була вказана в 2 вид.

¹⁾ Чутки про сліди давнього добування мідяної руди у нас (Бурачковъ Объяснительная записка — Древности Моск. общ. с. 12, Ястребова Обозрѣніе древностей Херсонской губ. с. 28, Нидерлс с. 208) до тепер не спрважнені, скільки знаю.

²⁾ Про нахідки в Галичині бронзових річей техніки середньодунайської й адріатицької, т. зв. гальштатської (ix відграничити не завсіди можна): Demetrykiewicz Vorgeschichte Galiziens (Oester.-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 120—2), моя стаття: Бронзові мечі з Турецького пов. в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXXIII (три бронзові мечі, — по кілька таких мечів є в ріжних львівських збірках), Przybyslawski — Skarb bronzowy znalezionej pod Uniżem (Teki konserw. I), також Pułaski Wiadomość o dwoi zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu (Pamiętnik Fizyograficzny т. IX) і Труды XI съѣзда II с. 150. Про нахідки з Угорської Руси — Undset Etudes sur l'âge du bronze de la Hongrie, 1880; Hampel Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie, 1886, його ж Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890 (тут видано звише 1000 предметів, а долучений (с. 12 — 4) географічний показчик дає спроможність орієнтоватись спеціально в підкарпатській культурі); в мадярськім виданні його праці: A bronzokor emelekei magyarhonban (Памятки бронзової епохи з Угорщини) подані відомості про нахідки пізнійші.

тів і сліди уживання в роботі добрих, металічних знарядь наводять на гадку, що бронзове знарядє граво в певнім часі тут досить визначну рольу¹⁾.

В центральні українській землі — в басейн середнього Дніпра й Буга бронзові предмети могли приходити як з заходу, так і зі сходу (з уральських і кавказських країв), а ще більше мусіли приходити з чорноморського побережжа. Виразний паралелізм в бронзовій культурі північного Кавказа і середнього Подунавя, останніми часами констатований на великій масі матеріалу²⁾, не полишає сумніву, що між сими двома культурами була звязь, а таким посереднім містком між ними мусіло служити чорноморське побережje, з аналогічною бронзовою культурою. Дійсно, в побережju нижнього Дніпра сліди фабрикації бронзи досить богаті.

Не маючи місцевих джерел, бронзова культура на великих просторах нашої території могла лише дуже поволі розпросторюватись. Камінь і кість мусіли заховувати своє значіння в місцевій культурі ще довго по тім, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перші ніж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, з'явилися уже вироби зелізні. Тим можна собі пояснити, що коли в одних нахідках бачимо в обстанові неолітичної культури предмети мідяні (як вище наведених), а в інших по камяній безпосередньо наступає бронзова культура (нпр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з камінем починає виступати бронза), — то маємо знову нахідки, де поруч із камінем виступає безпосередньо вже зелізо як його наступник. Такі напр. могили с. Гатного, с. Янкович коло Києва, де зелізні знарядя знаходимо в могилах разом з полірованими камінними і дуже примітивною посудиною³⁾). Отже виключаючи західні й східні краї нашої території, так слабо ще досліджені — ми скорше можемо говорити про переходовий період від каменя до металю взагалі й сюди зачислити і нахідки металічних виробів разом з камінем і нахідки мідяного та бронзового знарядя⁴⁾.

¹⁾ Див. розкопки Городцова і пані Мельник-Антонович в Трудах ХІІ і ХІІІ археол. зізду.

²⁾ Див. інтересні паралелі в статтях Wilke Archäologische Parallelen aus dem Kaukasus und den unteren Donauländern (Ztschr. f. Ethnol. 1904) i Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen Kaukasus und dem unteren Donaugebiete (Mitt. der anthrop. Ges. in Wien, 1908).

³⁾ Могили с. Гатного й Янкович — Труди III зізда т. I, протоколи с. 80 і далі, та рисунки до них, і Археологическая карта Киевск. губ. с. 21.

⁴⁾ Сю переходову епоху звуть часом „неолітичною (мідяно-каменою).

З тим всім бронзові вироби були навіть в центральних частих України досить розповсюднені. Не тільки такі як стрілки, зеркальця й ріжнородні окраси, що йдуть потім далеко в часи зелізної культури, — в досить широкім уживанню були й такі характеристичні вироби як бронзові сокіри, списи, мечі, ножі, що зараз були заступлені зелізними, скоро тільки зелізо стало розповсюднютатись¹⁾). Бронзові вироби привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місці, як показують нахідки камінних форм до відливання бронзових сокір, списів, серпів, або кусні приладженого матеріала навіть з середнім Подніпров'ю²⁾). Але могил з типовою бронзовою культурою в центральних землях майже не звісно; де й маємо такі, може бути питаннє, чи не припадково трапились в них самі лише бронзові річи³⁾.

Рання зелізна культура наших країв в археології залюбки зветься скитською. Але се назва наскрізь конвенціональна; вона означає взагалі перші стадії зелізної культури, в котрій між іншими народами жили на нашій території й Скити: сею назвою противставляється вона пізніший зелізний культурі, головно слов'янській. Взагалі дуже богатий і ріжнородний матеріал доісторичної зелізної культури наших країв далеко ще ані використаний аї вистудіований в тій мірі, аби можна було його уложить в докладну хронологічну та

¹⁾ Нахідки бронзи див. в Археологічній карті Київщини (з двадцять харacterистичних нахідок), також Волини й Поділля, див. показчики. Каталогъ колекції Поля розд. II (найбогатша колекція української бронзи). Рос. исторический музей (бронза з Харківщини й Полтавщини). Ястремовъ оп. с. с. 11 (Херсонщина). Розкопки Городцова і пні Мельник, як вище. Aspelin I, дод. 1 про українську бронзу (кілька річей з України).

²⁾ Нахідки форм: Zbiór wiadomości do antropol. kraju. XIII с. 34 (тут особливо інтересно було б справдити гадку автора, що знайдені форми зроблені з місцевого каміння с. 37 і 50) Археол. карта Кіев. губ. с. 47. Ханенко Древности Поднѣпровья I табл. X—XII. Труды VIII съѣзда т. IV с. 52. Каталогъ колекції Поля с. 36, 40—1. Ястремовъ Обозрѣніе древностей Херсонской губ. с. 28. Краткий указатель музея одесск. общества исторіи, 1892, с. 44. Городцовъ в Трудах XIII з'їзда I с. 228—9. Россійск. историч. музей (московський) (колекція камінних форм з с. Кардашинки Тавр. губ., з над нижнього Дніпра). Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1900 с. 24. Aspelin Antiquités du Nord finno-ougrien, I додаток 1.

³⁾ Могили с. Должика і Романовки в Київшині — Археологическая карта с. 57 і 68, деякотрі могили Гермесової блізниці і Бел. Білозерки—Забѣлинъ История русской жизни I с. 617—8, Бобринський Кургани III с. 23—5 і ін.

етнографічну схему. Тому ліпше оминати етнографічних назв там, де нема певності що до етнографічної принадлежності, і держатися фактів самої культури.

Я вже згадував, що ми маємо такі нахідки — головно в північному поясі України, де зелізо безпосередньо наступає по камяній культурі. Нпр. в згаданих могилах північної Київщини (с. Гатного, Янкович) зелізна зброя виступає разом з камяним знаряддем і дуже примітивними глиняними виробами. В інших знову нахідках старі культурні типи неолітичної доби переходять до зелізної культури через більшу або меншу домішку мідяної або бронзової. Так в могильах порічка Донця похорони з фарбованими кістяками, без значних відмін, стрічаються то в обстанові самої неолітичної культури, то з знаряддем камінним і бронзовим (або мідяним), то крім бронзи появляються ся вже показчики зелізної культури — зброя зелізна, скло, срібло¹). Похоронні поля, в великім числі викриті в поріччю Буга дають предмети від неолітичних часів до досить пізньої зелізної доби, без виразних відмін в типах похорону чи іншій культурній обстанові. Що правда студіюваннє їх лишає богато до бажання.

В північним лісовим поясі отсії похоронні поля тепер являють ся найбільш типовим явищем з часів ранньої і пізнішої зелізної культури (з перед часів великої славянської міграції) і через те мають велику цікавість, та тільки в останніх часах стали звертати на себе увагу і досліджені дуже мало і слабо. Похорони в них стрічаються великими групами, без могильних насипів, під поверхнею землі, часто в суміші — погребаних і спалених небіжчиків. Старші поля, як от побужські, поруч пережитків неолітичної культури дають вироби бронзові (окраси), зелізні, камяні, з слідами впливів ранньої залишеної культури Заходу (гальштатської). Молодші, як розкопані досі подіїпрянські визначаються ся характеристичними предметами останніх століть перед Хр. і перших по Хр., як фібули — т. зв. римських провінціональних або кельтських типів, скляну посуду й намиста; глиняна посуда, поруч примітивних виробів, стрічається ся в дуже гарних, правильних формах, роблених на колесі. Орнамент сей посуду не богатий, часом дає лише дальшу аналогію з пишною орнаментацією неолітичних точків; малюваного начиння не бачимо — культура глиняних осель, як я вже сказав, не лишила у нас спадщини в пізніших верствах кольонізації²).

¹⁾ Розкопки Городцова і пні Мельник як вище.

²⁾ Хвойка Поля погребений въ среднемъ Приднѣпровье (Записки рус. археол. общ. т. XII, вип. 1) — дуже коротенькі записки з сумарич-

Культурні верстви цього північного поясу, де камінне знаряддя виступає всуміш з зелізом, або з бронзою і зелізом, або серед бронзових та камінних предметів прокидають ся такі показчики пізнішої культури як золото, скло, посуда пізніших типів — вони хронологічно мають, очевидно, відповідати старшій зеліній культурі середземельного басейна, т. зв. гальштатському періодові (більш меньш до VI в. перед Хр.). До сеї доби належить і найбільш богата і близьку ча нахідка тих часів — золотий скарб михалківський, знайдений в розмивах Збруча під с. Михалковим (знайдено його ще в 70-х роках, але довго переховувано секретно і тільки тепер опубліковано). Він містить в собі діадему з золотої бляхи, богато застіжок (фібул), кілька наручників, круглих блях (фаллярів), гудzikів і інших окрас; деякі предмети мають повну анальгію з окрасами гальштатського типу з золотих скарбів сусідньої Угорщини¹⁾. Бронзові окраси гальштатських типів стрічають ся також в похоронних полях Побужа і Подніпров'я²⁾. Чого небудь оригінального, місцевого з сих північних сторін поки що не можемо вказати як для цього ранішого, так і пізнішого, кельтського періоду (т. зв. культури la Tène)³⁾, що обіймає останні століття перед Хр. і в деяких характеристичних своїх виробах також прикидається часом і у нас не тільки на Подніпрові, а і далі на схід — розуміється ся вже в останніх століттях перед Хр.⁴⁾. Взагалі північний пояс (більше меньше від Києва і Львова на північ) — скільки можна розуміється ся судити по дотеперішньому дуже бідному

ними характеристиками. Предмети видані у Ханенка Древности Придніпровья вип. IV. Видані гарно, але тільки з сумаричними замітками, так що не можна часом виріжнити їх з поміж інших. Про похоронні поля на верхівях Буга — Шараневича Сmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku (Teki konserwatorska II) і Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1901), і мос: Похоронне поле в с. Чехах — Записки т. XXXI.

¹⁾ Muzeum imienia Dzieduszyckich: Złote skarby Michałkowskie opracował K. Hadaczek, 1904. По них K. Hadaczek Zum Goldschatz von Michałkow (Jahreshefte des archäol. Instit.). Hoernes Goldfunde aus der Hallstattperiode in Oesterreich-Ungarn (Jahrb. der Zentral-Kommission, 1906).

²⁾ Напр. нахідки Київської губ. — Древности Подніпров'я I табл. XVI ч. 60, Бобринській III с. 23 і таб. II, Матеріали до укр. етнол. III с. 6—8 й ін.

³⁾ Зветься так від богатої, типової нахідки на мілині (tène — мілина) Наїбурського озера в Швейцарії.

⁴⁾ Бъляшевский Поле погребальныхъ урнъ la Tène въ Radomysльскомъ у. (Археол. лѣтон. Ю. Р. 1904). Спинъ Памятники латенской культуры въ Россіи (Извѣстія археол. ком. XII). Про нахідки галицькі—Oesterreichische Monarchie, Galizien.

матеріалу — як в попередній, неолітичній, так і в новій, металічній добі, аж до великого словянського розселення жив дуже нерухомим житєм, без різких культурних і етнографічних пертурбацій. Не видно нічого, що вказувало б на якісні різкі зміни, нові могутні хвилі, які б захоплювали старе житє. Відгомони великих культурних перемін здається, в безмірно ослаблених продирали ся сюди і тихо осідали на старе житє, на старі форми, не маючи сил їх опанувати й витиснути новими, вищими. Таке, повторюю, вражіннє дотеперішнього нашого знання; може несподівана нахідка відкриє нам зовсім нові перспективи.

Далеко виразніше й інтензивніше ніж в сих північних сторонах виступає еволюція зелізної культури останніх 500—600 літ перед Христом в приморськім степовім поясі і передстеповім Подніпров'ю (з полудневою Київчиною й Полтавчиною виключно). Тут бачимо кілька сильних культурних течій, що стрічають ся й комбінують ся з собою.

Перший тип, се зелізна культура з виразними слідами античних впливів — нахідки й могили з грецькими річками, або зробленими з грецьких взірців. Найбільш звістні богаті типові могили сеї категорії в Кул-оба коло Керчи, Карагодеушах коло ст. Кримської на Кавказі, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівська в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з багатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених до вимог варварського життя (в виборі тем, орнаменту і в самих річках) як от славні вази кул-обська і чортомлицька з сценами скитського життя; як витискані з золота бляшки для нашивання на одежду, по варварській моді; як ріжні богаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людністю. Сі могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно, на підставі стилю й техніки виробів, і кладуть ся на V—II в. перед Христом, — часи скитсько-сарматські. Окрім таких особливо богатих похоронів більше відокремлені сліди впливів грецької, потім грецько-римської культури виступають в численних нахідках — чи то в могилах, чи на останках осад, в великім числі в виді чи то металічних виробів, чи монет. На Подніпров'ю вони сягають майже лінії лісів, на вододілі Дніпра і Дона, в басейні Донця сягають такого глибокого передстеповя як Харківщина¹⁾.

¹⁾ Головне: Ашикъ Воспорское царство, 1848, *Antiquités du Bosphore Simmérien* 1854, Древности Геродотовой Скифии т. II, 1874, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* т. XII, Лаппо-Данилевский і Мальмбергъ Курган Каргодеушахъ (Матеріали по археології Россії N. 13), загальнє: Толстой і Кондаковъ Русская древности т. I і II. Про нахідки античної посуди і монет ще ниże.

Поруч з сими античними впливами стоять інші, що стилем своїх виробів і предметами відходять від Передньої Азії, Туркестану і Сибіру. Вони характеризуються богацтвом бронзових річей, особливо окрас кінських і колісничих, з характеристичним орнаментом — звірячим (цілі звірі і поодинокі частини звірячі — головки кінські й пташині дзюби, лапи, тощо). Орнамент сей виконаний сухо, схематично, утріовано, в противність елегантному реалізму грецької штуки. Той же стиль і той же орнамент стрічаємо і на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характеристично виступає він в нахідках могил Лугової (Александровільської) й Краснокутської недалеко порогів, на правім боці Дніпра та (в Катеринославському повіті), Аксютинецької й інших коло Ромна¹⁾.

Сі дві течії на Україні стрічаються й комбінуються з собою: бронзові, кістяні й інші вироби того східного стилю надibusмо часто в одних могилах з античними річами, стрічаємо теми того середньоазійського стилю в античній передачі, змодіфіковані, ублагороднені, як з другого боку бачимо елгістичні теми варваризовані роботами тубильних майстрів²⁾.

Хронологічно і етнографічно відграничити сі два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок. Вони безперечно стрічалися у одних і тих самих народів. Разом взявши можна їх характеризувати богацтвом бронзи і золота, а рідкістю срібла (є нахідки, де при богацтві золотих і бронзових річей не знайшлося нічого срібного)³⁾, та сими характеристичними впливами — античним (грецьким) і азійським.

З усіх типів ранньої зелізної культури (повторяю — всіх її численних варіантів ще далеко не можна звести в якусь систему) сі мішані типи найскоріше можна назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронологічного й культурного, ніж етнографічного погляду, бо ся культура певно переходила і до дальших сусідів Скітів та Сарматів. Навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки політичній перевазі, і нахідки скитсько-сарматського типу середнього Подніпров'я не можна вважати слідами Скітів-Сарматів.

Безпосередно перед великою словянською міграцією, в ·II —

¹⁾ Древности Геродотовой Скифии т. I, Бобринский — Кургани близъ м. Смѣлы, II—III, Ханенко Древности Приднѣпровья вип. III—IV (тут і мішані елгістично-орієнタルні нахідки).

²⁾ Напр. в інших аксютинецьких розкопках — див. Самоквасова Основания хронологической классификации (1892 с. 28 і далі), або і в Чортомлицькій та Луговій могилі.

³⁾ Пор. Дарієвка, Аксютинці — Бобринський П с. 128—9, 162.

IV вв. по Хр. бачимо нову течію в техніці і стилю, так званий ґотський або (як звуть його в західній штуці) меровінгський. Назвається о стільки лише оправдана, що стиль сей, розвинувши ся в наших краях безпосередно перед міграцією Ґотів на захід, був ними присвоєний і широко розвинув ся на заході, в новозаснованих германських державах. Походження-ж він безсумнівно східнього, і йшов з Персії й Туркестану. Характеризується він також замілованням до золота й бронзи, але здоблених не пластикою, а садженем ріжнокольоровим каміннем, шклом, або емаллю. Місце пластиичної орнаментації займає інкрустація; давній звірячий, більш реалістичний орнамент никне, панують схематичні або геометричні форми. Прототипи цього стилю новіші розкопки в Персії викривають нам з перед кількох століть перед Хр.¹⁾). Інтересна находка в Керчи викрила похорон з предметами ґотського стилю цінний тим, що він має дату в виді відтиска римської монети — кінця III або початку IV в.²⁾; се час коли той ґотський стиль починає поширювати ся в наших краях.

З словянською міграцією в лісовим і передстеповим поясі визначаються нові словянські культурні типи — в похоронах і осадах. Їх характеризує богацтво срібла, що переважає над золотом: бронза грає досить малу роль — лише як заміна дорожчих металів для біднійших верств; орнамент і стиль вповні ріжнять ся від скитсько-сарматських і ґотських. Про сю культуру будемо говорити низше. В степовому поясі рух турецьких орд (VI—XII в.) приносить нові типи похоронів і похоронних памяток: се т. зв. камяні баби — грубо різьблені з каменя фігури різних типів, характеристичні монументи турецьких народів, і похорони з конем, що покривають собою степові простири нашої території, кінчаючи південною Київщиною (Поросем) на півночі. Се найчастіші могили впущені, се-б то викопані в вершку вже готової, давнішої могили. В степовому поясі могили старших члів (з скорченими червоними скелетами, або скитсько-сарматськими похоронами) дуже часто мають зверху такі пізніші похорони кочовни-

¹⁾ Такі напр. видані з розкопок Моргана інкрустовані річи з ахеменідських могил — *La délégation en Perse 1897 à 1902*, par J. de Morgan, 1902, c. 30, 92.

²⁾ Э. Штернъ Къ вопросу о происхождении „готского стиля“ предметовъ ювелирного искусства — Записки одес. общества истории т. XX. Про „готський“ стиль в наших краях — Толстой і Кондаковъ Русская Древности кн. III, Ханенко Древности Приднѣпровья кн IV, de Bay La bijouterie des Goths en Russie, 1892. Пор. находки з дальншого етапа в розпросторенню цього стилю — з середнодунайської рівнини: Hampel Alterthumer des fr en Mittelalters in Ungarn, 1905, III, „перша група“.

ків з конем цілим, або його частями (найчастійше голова й ноги коня). Могили з сим похороном вінчають ся часом камяними бабами; останніми часами роскопки кількох таких могил уставили безсумнівно і звязь сих похоронів з камінними бабами¹). Значіннє сих памяток й іх етнографічна приналежність вияснила ся таким чином зовсім певно. Перед тим, навіть дуже недавно ще в похоронах з конем бачили похорони словянські (Полян)²): однаке коли почали такі похорони викривати ся в більших масах у всім степовім чорноморськім поясі, мусіло таке обяснення рішучо захитатись. Невияснimi зостають ся тільки деталі: в яких саме часах сі похорони зявляють ся, до яких самих орд належать; але що маємо тут останки турецьких орд, не можна сумнівати ся. Також ясна справа північних могил цього типу — в південній Київщині: се могили Чорних Клобуків, XII в.³). Ми входимо з сими памятками уже в вповні історичні часи.

З антропологічного погляду похорони з часів металічної куль-

¹) На призначенні й привалежність камяних баб кинули світло відкриття в північній Монголії, зроблені в 1890-х рр. Уже Радлов у своїх *Alttürkische Inschriften* вказав на подібність камяних баб до старотурецьких „балбалів“, намогильних статуй з VIII в., знайдених там, і висловив гадку, що саме слово „баба“ — се тільки змінене „балбал“. Се потвердило звістку, дану ще Гойброком, що камяні баби — намогильні памятки Половців (*Recueil de voyages* IV с. 237). Новіший досліді потверджують звязь іх з могилами кочовників; лішається ся лише докладніше уставити їх хронологію і еволюцію типів. Див. Бранденбургъ Къ вопросу о каменныхъ бабахъ — Труды VIII съѣзда т. III; Кулаковский Къ вопросу о каменныхъ бабахъ — Археол. извѣстія, 1898; Мустафинъ Каменные бабы (Проток. туркестан. люб. археол. 1898); Мінлерь Археологическая изысканія въ окрестностяхъ Таганрога — Археолог. лѣтопись 1903 і в *Bulletin et memoires de la Soc. d' Anthropologie*, 1903. Трифильевъ Курганы съ каменными бабахъ у. и Веселовский Новый типъ каменныхъ бабъ — Труды XII съѣзда т. I і III. Ще: W. Demetrykiewicz Figury kamienne t. zw. bab kamiennych i stosunek ich do mitologii slowiańskiej (*Sprawozd. akad. um. w Krakowie*, 1910).

²) Теорія Антоновича — його *Раскопки въ странѣ Древлянъ*, і чиленні реферати, напр. в Трудах VIII съѣзда IV с. 69.

³) Речником нового погляду виступив особливо пок. Бранденбургъ, в рефераті „Какому племени могутъ быть приписаны тѣ изъ языческихъ могиль Киевской губ., въ которыхъ вмѣстѣ съ покойниками погребены остовы убитыхъ лошадей“ — Труды X съѣзда т. I, дискусія тамже т. III с. 67—8, і на XII зізді, з поводу реферата Городцова: Погребеніе съ конемъ въ Европейской Россіи (Труды XII съѣзда III с. 30 286). Також Спицынъ Курганы кievskихъ Торковъ и Берендѣевъ — Труды отд. слав. археології т. IV, Ханенко Древности Приднѣпровья т. IV.

тури відкривають перед нами існування в наших краях нової раси — короткоголової¹). Довгоголова людність, яку ми бачили тут в неолітичних часах, не зникла, ми її бачимо далі нпр. в похоронних полях, і в більше або менше чистих формах довгоголовість виступає потім в пізніших похоронах словянської доби. Короткоголових стрічаємо в степових скитсько-сарматських похоронах, і в тих впущених могилах з конем (тим часом як старші, первісні похорони належать до людності переважно довгоголової). Часами, як пізнійша спорадична домішка, виступають короткоголовці і в похоронах старших типів. Недавні розкопки в порічку Донця виказали, що тим часом як в старших типах похорону з фарбованими кістями переважає довгоголовість, в пізніших беруть перевагу середнеголові, а у впущених могилах з конем — уже чисті короткоголовці²).

¹⁾ Звичайно говорить ся про тип скитський, чи „скитсько-сарматський“, але се поняття о стільки широке, елементи культури, що його характеризують, так широко розпросторені, в додатку похорони сих типів так часто комбінують ся з пізнішими в одніх могилах, що про характеристичний антропологічний тип іх при теперішній стані антропологічних дослідів приходить ся говорити з дуже великою обережністю. Перші наукові спостереження принесла стаття Бера в Древностях Геродотовій Скиїї т. I, про черепи з Лугової могили (повторена з ріжними примітками в Archiv für Anthropologie 1877); Бер поміряв 5 черепів, було 3 широких і 2 довгих. Богданов у своїй розвідці О могилахъ скіфо-сарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краинологии Сквоевъ (Антропологическая выставка, III і потім в Quelle est la race) розпоряджав матеріалом з Посуля (аксютинецькі могили), себ то з території, що лежала далеко за границами Скіїї. Нічого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки — се факт дуже інтересний для розріжнення скитсько-сарматської культури від скитського народу; не зваживши на се, Богданов вивів хібно, що Скіїти були довгоголовою расою. Талько-Гриневич в своїй цитованій праці до скитської категорії зачислив 15 до 18 черепів з тих якими розпоряджав (в ріжних місцях праці число подане ріжно), з них 6 довгих, 4 коротких, 2 середніх, (показчик 75 до 77), але всі вони походять з південної часті Київської губернії (могили з під Холодного Яру Й Рижанівки — див. с. 6), і в деяких з сих могил скитський тип не виражений досить сильно (додати-б можна дешо з II т. розкопок Бобринського — нпр. с. 224 й ін.). В кождім разі матеріал так малий і так мало характеристичний, що про короткоголову скитську расу не можна ще так загально і категорично говорити, як говорять (нпр. Бобринській ор. с. III с. VII).

²⁾ Див. Покровского О черепахъ кочевниковъ — Труды XI съезда И, Анутина О черепахъ изъ кургановъ и могильниковъ Изюмского у — Труды XII съезда I.

Оглянувши таким чином сліди культурного життя на українській території, зовсім натурально буде поставити питання: В яких відносинах описані зміни культури і ріжні форми її стоять до тих етнографічних груп, які пробували колись на сій території? Чи стоять ці зміни в якимсь зв'язку з рухами, міграціями тих давніх мешканців? і в яких культурних формах в сім археольгічним матеріалі проявляли себе представники словянської, і спеціальніше — східнословянської людності, предки теперішньої кольонізації.

Археольгія сама не може дати відповіди на ці питання, тож мусимо звернути ся до інших дісциплін. Історія може дати тільки дуже неповні відповіди, бо не проникає далеко в глибину сих країв і їх минувшини. Тому перше ніж звернути ся до її даних, попробуємо ужити до помочі інших джерел, а перед усім порівняного язикознавства, що береться до розвіздання цих питань з своєї сторони і своїми засобами: спробуємо вяснити ці питання опираючись на студіюванню язиків, що не тільки устанавлює відносини тих язиків і їх споріднені, але й старається вяснити рівень культури даних народів, іх культурні відносини, і взагалі ставить собі задачі з кругу історії культури іх.

Та як то часто буває, і лінгвістика з далеко більшою легкістю давала відповіди на такі питання на перших кроках свого розвою, ніж пізнійше, коли поставлені були більші вимогання щодо методів цього студіювання¹⁾.

Не дуже давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике індоевропейське племя²⁾ (зване також індогерманським або арійським³⁾), в склад котрого входили і предки, чи асимілятори сучасних словянських народів, перед своїм роскладом

¹⁾ Історія наукових студій над сими питаннями докладно представлена у О. Шрадера *Sprachvergleichung und Urgeschichte* (3 вид. 1996, Ена), Е. de Michelis *L'origine degli Indo-Europei*, Турин, 1903, також С. I. Tylor *The Origin of the Aryans*, Лондон, 1889 (французький переклад 1895, російський 1897), I. Schmidt — *Die Urheimath der Indogermanen und das europäische Zahlensystem — Abhandlungen der Berliner Akademie*, 1890.

²⁾ У терміні назви „індоевропейське племя“, „арійські народи“ можуть уживатися тільки з повним застереженням, означаючи народи, що говорять індоевропейськими мовами, хоч належать безперечно до різних асимільованих рас; М. Мілер дотепно сказав, що як казати про арійську расу, то однаковим правом можна б говорити про доліхокефалічну лексіку і брахікефальну граматику.

³⁾ Найбільш відповідною назвою для групи цих мов уважаю „індоевропейське“, а „арійське“ не годить ся зовсім, бо означає тільки східну галузь сієї групи — мови іранську і індійську, хоч уживається часто і в загальнім значенню.

на поодинокі галузі і групи мешкало в Азії, на західніх згірях Болортага і Мустага, на північ від Гіндку. Там дійшло воно значного культурного розвитку: знало важніші метали (бронзу, золото, срібло, зелізо), було добре обзнайомлене з хліборобством, мало значно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій. В такім високім культурнім стані поодинокі члени індоевропейської родини приходили потім звідти в Європу. Таким виводом дуже улекувалось орієнтування в археологічному матеріалі: признавалось за певне, що кождий індоевропейський народ прийшов в Європу з металічною культурою, значить кольонізація чи то палеолітична чи неолітична була не індоевропейська, а старша, і треба було тільки в зеліній культурі відшукувати культуру того чи іншого індоевропейського народу.

Ta однаке проти сих виводів, що знайшли собі найбільш повне представлення в голосні свого часу праці Pictet¹⁾), виступили цілім рядом закиди і поправки. Передовсім таким суперечним питанням стала справа правітчини індоевропейських народів. Почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цілий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносячи індоевропейську правітчину в Європу та уміщуючи її в різних краях останні, і тепер європейська теорія рішучо переважає²⁾.

Ще важче узяла ся критика до справи індоевропейської культури. Тим часом як Пікте і за ним інші представляли собі індоевропейську людність з значно розвиненою металічною культурою, новіші дослідники признали за нею з усіх металів знайомість лише з мідкою (навіть не бронзою), але й уживання цього металю вважають ще мало розвиненим, так що індоевропейські народи під час свого розселення перебували властиво в неолітичній і аж розійшовшись прийшли до металічної культури. На правітчині се був народ головно пастуший, кочовий, а хоч був обзнайомлений з почatkами хліборобства, то воно значнішу роль осягнуло аж на нових осадах³⁾.

Розуміється ся, як би культурно-історичні досліди язикознавців

¹⁾ Pictet — *Les origines Indo-européennes ou les Aryas primitifs*, т. I вийшов в 1859 р.; нове, не змінене в головних поглядах видання 1877 р. в трьох томах.

²⁾ Ріжні погляди в літературі були вказані в 2 від., тепер їх пропускаю. Докладну бібліографію до р. 1899 дав. W. Ripley *A Selected Bibliography of the Anthropology and Ethnology of Europe*, Бостон, 1899. Головніше в курсах Шрадера і Міkelса.

³⁾ До таких виводів прийшли два авторитетні історики культури як Ген (V. Hein) і О. Шрадер і тепер, хоч з деякими ваганнями, в головнім се погляд майже загально прийнятий.

могли дати певні вказівки що до виходної точки іndoевропейської кольонізації, її розвою і того культурного стану, в якім та кольонізація переходила, то се-багато помогло нам до орієнтування в справі передісторичного залюднення нашої вітчини і початків слов'янської кольонізації. Досі маємо тілько правдоподібності. Такими правдоподібностями вважаю виводи (прийняті рядом визначних учених) — по перше, що старим осідком іndoевропейських племен була східня Європа; друге — що ці племена почали ділiti ся ще в неолітичній культурі. Се друге виводить ся з того, що спільніх назв для предметів вищої культури в язиковім запасі іndoевропейськім не знайшло ся, а неймовірно, аби така спільна назва могла затратитись цілком, не лишивши ся бодай у декотрих груп, — тому звідси вивід, що назв для предметів вищої культури не було перед розселенням, отже й самої її не було. Що до правітчини, то се справа більш складна, і тому муши коло неї бодай коротенько спинити ся. Перед усім треба піднести, що за азийською правітчиною не промовляє ніщо; ся теорія уложилася силою традиційного призвичаєння дивитись на Азію, як на вітчину людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се лінгвістичні звязки Іndoевропейців з Семитами, але таких старих звязків до тепер не виказано, і ся теорія стратила кредит. Натомість все більше звертають на себе увагу і здобувають значні звязки і подібності Іndoевропейців з Фінами. Вони ще не проаналізовані докладно і не оцінені рішучо, але безсумнівно існують, і вказують на східню Європу як місце споконвічного сусідства Іndoевропейців з Фінами¹⁾. В східній же Європі заховалися й найбільше архаїчні язикі іndoевропейської родини (литовсько-лотишська група). Цілій процес кольонізації іndoевропейських народів далеко лекше пояснити собі з азийською правітчиною, а що особливо важно: лінгвістичні стичності різних груп між собою вказували-б, що вони на правітчині, перед міграцією були розміщені між собою анальгічно з їх теперішнім розміщенням, а се дуже тяжко, попросту неможливо помирити, припустив-

¹⁾ Про них і про генетичну звязь (спільне походження) Іndoевропейців з Фінами, що приймають декотрі дослідники на підставі тих стичностей — Anderson Studien zur Vergleichung der indoerdm. u. finnisch-ugrischen Sprachen, 1879. Thomsen Beröringen melllem de finske og de baltiske Sprog, 1890. Весь Славяно-фінській культурній отношенія по даннимъ языка, 1890. J. Mikolla Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I, 1894. H. Sweet The history of language, 1900. Wiklund Finnisch-ugrisch und Indogermanisch (Le monde oriental, 1906). Інша давнійша література в 2 вид. Див. ще низше про фінсько-іранські стичності.

ши міграцію в Європу з Болортага. З сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина в східній Європі.

Ся правітчина мусіла займати значні простори, бо скотарський, переважно кочовничий спосіб життя Індоевропейців вимагав великих просторів, а сей пранарід мусів бути численним з огляду на його пізніше розпросторення. Правда, він певно асимілював при розселенню, а мабуть іще й перед ним у великім числі чужі народності; на се виразно вказує антропологічна мішаниця індоевропейських племен — типів ясних і чорних, короткоголових і довгоголових, а й сама язикова діференціація була безперечно прискорена сею асиміляцією чужеродних елементів. Але сама така асиміляція можлива тільки при значній асиміляційній масі. Брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі, могли лише декотрі племена доходити до моря (Чорного чи Балтійського). Скотарське господарство — з одного боку, з другого знайомість з медом, пчolioю і медведем, засвідчена фактами мови, — вказували-б як на найбільш правдоподібні місця індоевропейської правітчини на пограничі степу і лісу, що тягнуться в полуднево-західнім напрямі через східно-европейську рівнину. В такім разі Словяне, і навіть ще близьше — наш народ може бути автохтоном на певній часті своєї території, і його пізніші міграції були розмірно не великі.

Все се, що правда, тільки правдоподібності. Не маємо ніяких вказівок на те, аби індоевропейські народи виemiгрували в Європу з Азії. Нема ніяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території перед індоевропейською колонізацією існувала яка-небудь інъша¹⁾). Але треба додати важне обмеженіс — не маємо того всього в нашім теперішнім матеріалі, при тих засобах досліду, якими розпоряджасмо. І рахуючи ся в повній силі з тими правдоподібностями, які дає нам теперішній дослід, мусимо памятати се і не дуже налягати на тих правдоподібностях.

Відкриваючи нам перспективу культурного розвою народів індоевропейської групи, зводячи їх широко розстрілені проміння до певного, правікового ядра, язиковий матеріал дає тільки дуже загальні вказівки на ту конкретну територію, ті реальні обставини, в яких переходив сей розвій. Так само як історичне слідженіс індоевропейського розселення тільки приблизно приводить нас до тих — все таки дуже широких, докладно

¹⁾) Досить розповсюднена фінська теорія — що східню Європу перед індоевропейцями цілу займали Фіни, не має ніяких реальних підстав. Тільки в північній її часті при пізнішому розселенню Словяне посунули Фінів далі на північ.

не вияснених просторів, з котрих мусіло йти се розселення. Супроти своєї цілі ми й на сій дорозі — іndoевропейських старинностей кінець кінцем опиняємо ся в подібних обставинах, як на дорозі археологічного та антропологічного слідження. Там даеть ся наряд і його культура, шукаємо території; тут територія і культура, або територія, культура і фізичний тип — шукаємо народу-носителя тої культури і фізичних прикмет, наслівника території. Одинока спільна величина, яка могла б послужити нам до зведення у одно сих проблем — культура, але вона занадто загальна. Як би нам міг бути до того однією точкою ще фізичний тип — але й сього нема! Археологія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед славянською міграцією два відмінні типи: довгоголовий — неолітичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи металічної культури. Питання, котрий тип іndoевропейський або спеціально словянський? На се антропологічне питання не можна цілком відповісти. Як я вже згадував, народи іndoевропейської родини мають мішаний тип: чорний і ясний, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічаємо навіть на територіях самих народів; полишаючи на боці кольор, напр. північні Германці довгоголові, а південні короткоголові, північні Італійці довгоголові, північні короткоголові і т. і.; в результаті одні уважають первісним іndoевропейським типом довгоголовий („германський“), інші — короткоголовий (т. зв. „кельто-словянський“¹). І можливо зовсім, що ся мішання типу у іndoевропейських народів старша і від часів розселення, то значить, що сї племена ще перед розселенням, на правітчині не були чистим типом, одностайною антропологічною расою²). Самий етнічний і язиковий тип іndoевропейський міг утворитися наслідком мішання, метізациї рас, як і потім таке мішання, асимільоване чужеродців вплинуло, без сумніву, і на розділ іndoевропейської групи і на пізніше відріжнене поодиноких іndoевропейських груп, на витворене в середині їх поодиноких народів³). Таким чином справжнього іndo-

¹⁾ Література в 2 вид.

²⁾ Такугадку з усю рішучістю висловив Вірхов ще в 1883 р. (Correspondenzblatt der deut. Ges für Anthropologie), і до неї все більше схиляються ся дослідники.

³⁾ Про вплив етнічного мішання, метісації на в'ідріжнені язикове — напр. Ascoli Sprachwissenschaftliche Briefe (пер.), 1887, Тейлор op. c., Гірт Die Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen (Indogerm. Forschungen, 1894) і новійша його праця Die Indogermanen 1905, т. I, Бодуен де Куртене О см'ышанномъ характерѣ всѣхъ языковъ (Ж. М. Н. П. 1901, IX). Против надуживання цього обяснення справедливі замітки висловив Ягіч (Einige Streitfragen, Archiv XXII), указуючи, що діалектичні

европейського типу може бути й не було зовсім, як не було може й „первісного слов'янського“ одностайнього антропологічного типу. Теперішній Слов'яне переважно короткоголові: на заході й півдні тип сильно короткоголовий, в напрямі на північ і схід він слабнє — сильно переважає ще у Українців, але у Поляків і Великоросів з ним уже бореться середноголовий, з значнішою домішкою довгоголових¹⁾). Матеріал з старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам уважають за слов'янські, довгоголовість навіть переважає: але тип уже й тут не одноцільній, а мішаний: є й короткоголові й середні типи.

В таких обставинах хопити ся якоїсь антропологічної прикмети, наприклад довгоголовості, і взяти її за етнографічну прикмету Індо-європейців; приняти певні культурні прикмети, певний похоронний обряд за їх спеціальність і звязавши се з поняттям індоєвропейської правітчини, відтворювати образ індоєвропейського розселення—було б з методичного становища повною довільністю²⁾). Які ріжниці народностей і рас могли покривати ся покровом одної чи подібної культури, і навпаки — як значно ріжнити ся могли в певних побутових формах Індоєвропейці неред своїм остаточним розріжненням! Яку ріжнородність етнічну міг покривати собою тип похорону з скорченим кістяком, що протягається на такі величезні простори, без особливо характеристичних відмін!

При сучаснім стані наших відомостей ні археологія з антропологією з одного боку, ні лінгвістика з другого, ні разом в сполученню не можуть розвязати з повною рішучістю проблем індоєвропейської старовини, не дають цілком певних вказівок для етнічного орієнтован-

ріжниці в кождій більшій лінгвістичній масі і без того неминучо мусять бути. Але се зовсім не зменшує впливів мішання на язикову діференціацію, що хотів новійше заперечити Шрадер (оп. с., вид. 3).

¹⁾ Про се I. Deniker *Les races des l' Europe* I. Indice céphalique en Europe), 1899, II. La Taille, 1907. W. Ripley *The races of Europe*, London, 1900. Niederle O příbodu Slovanů i Slovanské Starožitnosti rozd. III. Taldo-Hryncewicz W kwestyi pochodzenia Słowian — Wisła 1902. Новіший перегляд питань: Hoernes Natur u. Urgeschichte I (1909). Старша література в 2 вид.

²⁾ Тим способом утворена була десять літ тому теорія германсько-індоєвропейської правітчини Муха і Косінни. Ототожнивши культуру перед-історичної Німеччини з культурою індоєвропейською, довгоголовий германський тип прийнявши за первісний індоєвропейський, зробивши Німеччину правітчиною індоєвропейських германських народів, а Германців — безпосередніми спадкоємцями і продовжателями індоєвропейської культури, вона попала в тон амбіціям німецької суспільності і здобула чимало прихильників. Але з наукового становища зісталася ся фантазією.

ня в археологічних останках. Через се для орієнтування в передісторичній етнографії нашої території все ще приходить ся нам уживати історичних відомостей. Але як скомбінувати їх з фактами археології, антропології й лінгвістики, вони не в однім зможуть вияснити нам дaleко більше і кинути світло в значно давніші часи і в ширші простори, куди зовсім, або майже зовсім не сягає історична традиція.

Сею дорогою належить нам піти в висвітлюванню етнографічних відносин нашої території — в етнографічнім орієнтуванню серед культурного матеріалу її.

Закінченіє спільнотого пожиття індоевропейської родини й повне вирізненіє з неї поодиноких народів і язикових груп, приймаючи що ся стало ся в початках металічної культури, кладуть більш-меньш за дві тисячі літ з лишком перед нашою ерою. Не пізніше, бо в першій половині другого тисячоліття бачимо арійські народи вже на південні в Азії, далеко від їх правітчини. Не дуже раніше з огляду на появу між Індоевропейцями металічних виробів ще перед розселенiem¹⁾). Розуміється ся, дата дуже загальна і приблизна, гіпотетична. Так само тільки в найзагальніших рисах можна собі уявити самий процес розділу індоевропейської родини, що зазначив ся тоді. В лінгвістиці, що досі одиноко рішає се питаннє, до недавна стояли дві теорії — генеалогічна, що признає виділеніє ціліх груп і істнованнє якийсь час спільних язиків для сих груп, до нового розділу кождої групи на мови чи групи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що вирізнені мов обясняє повільним процесом діференціації ще в тих часах, коли стичність між пародами не була розірвана, і один язик служив посереднім переходом меж двома сусідніми²⁾). Тепер сі теорії найчастійше комбінують ся. Дійсно, вирізнені лінгвістично-етнографічних атомів не розривало язикової й етнографічної звязи відразу. Се вирізнені мусіло почати ся вже за часів етнічної „індоевропейської спільноти“, і між іншим проявляло ся в мові; але етнографічна одність брала якийсь час перевагу над сим процесом відрізнення, діференціації. Він зростав через розширеніє території, через асиміляцію все нових чужородців на нових окраїнах і в звязку з сим

¹⁾ З лінгвістичного становища против сеї дати підносять часом заекд, що за такий недовгий час не могла розвинутися язикова діференціація, яку бачимо пізніше; але не треба спускати з очей можливості, що асиміляція чужородців і скоріший культурний розвиток в нових обставинах могли значно прискорити язикове розрізненіє.

²⁾ Перегляд питання — див. Schrader Sprachvergleichung² с. 68 і далі (тут схематичні рисунки).

збільшалися відміни в побуті і мові; з їх зростом все слабша ставала одностайність цілої родини, але все ж вповні жива і замітна була звязь між поодиноками групами тих атомів, на які роспадалася цілість. І навіть після того як нарешті міграція, мандрівка робила рішучий початок відокремленню даної племінної одиниці, ся звязь з своєю групою, а через них — і з іншими, не зникала відразу. Територіальне віддалене і ослаблене географічно звязи з давнішими земляками — з одної сторони, пожите з новими чужородцями і мішання з ними — з другої, розвиваючи ся паралельно, з обох кінців надривали старі етнічні звязки, але рвали їх помалу, і певні звязки з близькими сусідами з-поміж своєї давнішої родини ще довго могли жити.

Замітне язикове явище — зміна паліяльних звуків в двох різних напрямах, що зазначила ся безсумнівно ще під час „іndoевропейської спільноти“, зістала ся слідком такої дуже старої росколини, що ще перед рішучим віріжненням поділила ся іndoевропейську родину на дві галузі — східну і західну¹⁾). До східної належали племена арийські (іранські і індійські), тракийсько-албанські (предки теп. вірменського і албанського), словянські й литовські (і може ще які нам невідомі); до групи західної — грецькі, італійські, кельтські, германські. Але між обома сими групами не бракувало переходових членів, що переплітали посередніми звязками сії дві половини іndoевропейського світу. Словяно-литовська група з одного боку стоїть в близьких відносинах до групи арийської, з другого — близько підходить до германської. Як би живі були мови тракийської групи, може би ми побачили, що вони були переходним огнivом між групою словянською, грецькою й іранською — але мови сії вигасли, і в сім місці тепер прогалина (такі прогалини взагалі в значній мірі повинні толковуватися тим, що деякі посередні огнiva попропадали). Але близші звязки словянської мови з іранською на щастя не пропали для нас і свідчать про близшу звязь між словянськими й іранськими племенами, навіть і після мандрівки арийських племен, коли іndoевропейська родина почала роспадатися. З другого боку звязки між різними племенами іndoевропейської родини свідчать про те, що по мандрівці полудневої, арийської групи — північні племена жили ще в тіснім сусідстві.

Деякі дослідники навіть приймали істновання спільної західної, європейської мови по відділенню східної, арийської, себто ірансько-індійської групи, і противставляли їй сю західно; але повної ана-

¹⁾ Се так звані група-сатем і група-кентум, по тим формам в які уложилося слово сто (в санскр. *çatem*, в латинським *centum*, вимовл. *kentum*).

льогії тут нема. Далі, тому що словянська група з одного боку близько споріднена з литовською, а з другого певні звязки лучать її з германською, то заступники генеальогічної теорії для словянсько-литовської групи разом з германською приймали певний періодъ спільної мови — се так звана у них північна, або північно-східня група. Але тепер і сей погляд стратив віру¹⁾). За те тісна звязь Словян з литовською (инакше — балтийською) групою не підлягає сумніву, і всі лінгвисти всяких напрямів сходяться на признанні тісної спільноти словянсько-литовської групи — що вона після відділення інших споріднених народів і груп становила певну цілість. (Цілість, розуміється ся, тільки релятивну, бо певну діференціацію в тих часах треба припустити навіть в середині самого Словянства, не тільки між групами словянською й литовською).

Велика язикова близькість словянських і литовських племен наводить на гадку, що спільне жите сієї групи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, вважаючи на кольонізаційні обставини. Тим часом як міграції Германців на захід, а Іранців на схід ослабили їх звязки з Словянами і стичність зісталася тільки на розмірно незначайній лінії сусідства, — Словяне з литовськими народами жили в тіснім географічнім сусістві дуже довго, аж до початків великої історичної міграції Словян. Приймають, хоч і гіпотетично, що тільки в середині останнього тисячоліття перед Хр. відокремлення племен словянських від литовських зазначило ся вповні²⁾). В історичному матеріалі воно виступає перед нами як факт довершений в І в. по Хр., коли словянські і литовські племена виступають з осібними іменнями (Венеди і Еісти). Нарешті велика словянська міграція в III—IV вв. по Хр. розірвала до решти сю словянсько-литовську близкість, а заразом дала останній імпульс виріженню поодиноких словянських народів.

В часах перед повним відокремленням від інших іndoєвропейських народів і на останку від Литовців (сі часи можна-б назвати перед-словянськими або словяно-литовськими) предки Словян зробили дальші кроки в сфері матеріальної та духової культури в порів-

¹⁾ Пор. напр. Бремера Ethnographie c. 761, Гірта Indogermanen I c. 127.

²⁾ Язикові критерії непевні, про них не буде говорити (про оден, досить популярний — назу півня у Словян була мова в 2 вид., друга — се форма імені Неврів); важніша обставина, що в тім часі, з рухом германських племен на Захід мусіли справді бути сильні пертурбації і в словяно-литовській кольонізації.

чнянню з побутом іndoевропейської епохи¹). В ці ж часи мусіли вже зарисуватись певні відміни в самім тілі будущого Словянства, що потім стали початком його діференціації на галузі й народи. Причини мусіли впливати ті самі, що й на розріжнення серед іndoевропейської родини: розширення території, збільшене віддалення між ріжними частинами, мішання з чужеродцями, неоднакові поступи матеріальної і духової культури поодиноких частей. Ці всі процеси переходили потім свій дальший розвій в самім Словянстві, коли його одність з литовською групою ослабла і воно відріжнилось від неї в осібну групу. В цій добі — которую можемо назвати прасловянською — дозрівав процес розріжнення словянської групи, якому велике словянське розселення дало змогу тільки розвинути ся у всій виразності.

Для доби словяно-литовської і ще більше — доби пра-словянської ми можемо викомбінувати вже з значною правдоподібністю територію словянського розселення (розуміється — в загальнійшій формі). Якби не стояла справа про правітчину іndoевропейської родини, де-б не була вона, кінець кінцем в усякім разі словянсько-литовська доба, пережита була не де як у східній Європі: словянсько-литовські племена своє спільне життя безперечно прожили тут. З міграцією Германців на захід, в центральну Європу визначила ся західня границя їх території; полудніва уставила ся за розселенням в чорноморських степах іранських племен; на південній заході предки Словян стикалися з народами тракийської родини найправдоподібніше. Се все були свояки. Тільки на широкій лінії, що йшла з північного заходу на південний схід через східно-европейську низину, стрічались границі словянсько-литовської кольонізації з чужою — фінською.

В історичних відомостях найраніші визначається полудніва границя. В дальшім викладі ми переглянемо докладно історичний матеріал що сюди належить, тепер же поки що зазначу загальний вивид, який виходить з його: не кажучи за давніші, загальні згадки, з V в перед Хр. почавши маємо ми докладніші відомості про кольонізацію чорноморських степів і з них бачимо, що кочовнича іранська, або

¹) Про спільній словесний запас „північно-східної“ і потім словянсько-литовської групи і образ культури який випливає з нього—Fick Vergl. *Wörterbuch der indogerm. Sprachen*. I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen. C. Förstemann Sprachlich-naturhistorisches. R. Hassenkamp Über den Zussammenhang der lettoslawischen und germanischen Sprachen. A. Brückner Die slavischen Fremdwörter im Littauischen. Є тут в самій основі bogato суперечного, а для словянсько-литовських відносин зроблено ще дуже мало. Тут не входжу в справу, там більше, що нам важливіший культурний стан прасловянський, про котрий будемо говорити низше (поз. V).

іранізована скитсько-сарматсько-алянська людність не переходила на північ далі за порічя нижнього Дністра — Буга — Дністра. Геродот, найважніше наше джерело в сій справі, виразно відріжняє народи, що сиділи далі на північ, в районі середнього Дніпра — се-народи не-скитські.

На південнім заході карпатське підгірє з II в. перед Хр. покриває міграція Бастарів; їх оселі простяглися звідти аж над нижній Дунай; там вони були „приходнями“ (*ἐπήλυδες*), і такими-ж були очевидно і в карпатських сторонах. До їх приходу з півночі, слов'янські осади могли сягати її Карпатських гір, в басейні верхнього Дністра, Сяна й Вісли, і так само по ослабленню сїї бастарнської колонізації могли простягати ся туди. Самий гірський пояс карпатський займала група народів найправдоодбініш — тракийських. Так винесняється перед нами найдавніша територія слов'янських і літовських племен, яку можемо прослідити. Постараємося означити її докладніше.

На заході перед останнім, історичною міграцією Германців (т. зв. великою мандрівкою народів) германська колонізація межувала з слов'янськими і літовськими народами в басейні Висли. Бачимо се з звісток I в. по Хр.: Плінія, Таціта і Птолемея, що писав в II в., але опиравсь головно на праці Марина Тірського з I в., доповнюючи й поправляючи її новими джерелами¹⁾). Докладніші відомості для означения етнографічної границі дає поміж ними власне Птолемеї. У цього Висла межує „Германію“ з „Сарматією“ від верхів'я до моря. Межи „великими народами“ (*ἐθνη μέγιστα*) Сарматії вичисляє він „Венедів по цілій Венедській затоці“ коло „Венедських гір“: між меншими народами згадує Готів (*Γόθωνες*) над Вислою, на південь (*βό*) від Венедів: ще дальше на південь від них — Фінів і ряд народів з покрученими або неясними назвами²⁾). З цього виходить, що східною гра-

¹⁾ Про Птолемея: Schwarz Der Geograph Cl. Ptolemaeus (Rheinisches Museum, 1893). Glazebrook Rylands The Geography of Ptolemy, 1893, Дублін. Boll Studien über Cl. Ptolemaeus (Jahrbücher für Cl. Phil., 1894). Holz Über die germanische Völkertafel des Ptolemäus, 1894. Berger Die Grundlagen des Marinisch-Ptolemaischen Erdbildes (Verhandl. d. sächs. Gesell. d. Wis. 1898). Аналіз його відомостей зі східної Європи: Müllenhof Deutsche Altertumskunde II с. і далі. Králiček Die Sarmatische Berge, der Berg Peuke und Karpaten des Cl. Ptolemaios, 1894. Браунъ Розысканія въ области гото-словянскихъ отношеній, 1, 1899. Кулаковской Карта Европейской Сарматії по Птолемею, 1894, і додовнення в Філол. Обозр. 1899. Niederle Slovanské Starož. I гл. X.

²⁾? Σούλανες (ed. princeps: Βουλανες), Φροւγουδίωνες і коло верхів'я Висли — Αὔχαρηνοι (або Ἀζαρηνοί), на схід від Венедів — Γαλίδαι, Σούδηνοι, Σταχνοί — Ptolemaei III 5.

шицею германських народів була Висла, але на нижній Вислі Готи сиділи вже на правім боці її (що сиділи вони на нижній, а не горишиній Вислі, се видно з того, що Тацт уміщує їх безпосередно на північ від Лютів — германських народів по Одеру¹). На схід від Висли і на північний схід від Готів сидів „превеликий“ народ Венедів — Словян, і литовські народи, у Тацта означені загальною німецькою називою *Aestii, Eisten*²). Так розміщує Птолемей: Пінній і Тацт, не даючи близших вказівок, потвержують відомості Птолемея; Пінній згадує про Вислу, як границю Сарматії, й Венедів уміщає десь коло неї; Тацт згадує Венедів на східніх границях Германії, за Готами³). Чи переходили осади Словян за Вислу бодай подекуди, ще перед пізнішою їх мандрівкою на захід, як се часом припускають на підставі хорографічних і археологічних даних, се зістаеться непевним⁴).

Хоч Птолемей зачисляє Венедів — Словян до більших народів Сарматії (расом з Бастаранами, Язигами, Роксолянами) однаке на його мапі східня Європа так замощена ріжними іншими народами, що для цього „великого“ народа зістаеться дуже не велике місце. Причиною цього була велика плутанина в іменах, і та форма, в якій Птолемей уявляє собі східну Європу — форма узької ший між океаном і Меотідою. Усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублетів, з лівого боку Висли на правий, і ті що за тіснотою місця з прикарпатських і донсько-кавказьких країв простягнулись на Птолемеєвій малі за-далеко на північ, здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпров'ю і далі на схід, де Птолемей, чи його джерело — Марин з Тира, не знав в дійсності ніякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птолемей виразно уміщує венедські осади над берегом моря, „по Венедському заливу“, що тягнеться у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Сього мусимо триматись. Правда, у Тацта за германськими народами на лівім боці Висли згадуються „на правім боці Свебського моря“ Литовці, *Aestii* з їх торговлею горючим каменем (*янтаремъ, Bernstein*). Але ся звітка не виклю-

¹⁾ Germ. 43—4.

²⁾ Пізнійше в IX—XI в. ся назва перенесена на фінських Естів.

³⁾ Hist. Nat. IV. 27, Germania 46.

⁴⁾ Оборонці ріжніх „словянських“ теорій підносять, що Германія має географічне, а не етнографічне значіннє, як і Сармати; але в сій часті „Германії“ Птолемей вичисляє ряд народів, котрі трудно від призначати за германські. Що найбільше — можна призвати, що Словяне ширілися, як низша верства, під пануванням тих племен. Се пробують довести археологічним матеріалом. Поки що доказів певних нема.

час звістки Птолемея: Венеди і Литовці могли на сім побережу сусідувати¹⁾). Також не маємо підстави відсувати Словян з-над моря, щоб умістити там Готів, як роблять інші²⁾.

З згадних у Птолемея сусідів венедських не тяжко відгадати в Галіндах пізніших пруських лаїндів (Голяд наших літописів), в Судінах — може пруських же Судавів; сі народи відповідали-б загальній згадці про Aestii на балтийському побережу у Таціта. Тільки у Птолемея вони відсунені від балтийського побережа осадами Венедів. "Оссіо" пригадують річку Оссу в Прусії. Кілька інших імен, що зістають ся на Птолемеєвій мапі між Вислою та „океаном“, не можна добре обяснити, і сама реальність їх лишається ся непевною³⁾.

Для визначення докладнішої границі Словянщини з Фінами нема історичних відомостей. Таціт і Птолемей лише згадують про них, і Птолемей навіть всадив їх, як оден з „меньших“ народів над Вислу, вище Готів: очевидно, він не знов про них нічого крім імені. Звістки сих письменників свідчать тільки, що в І в. по Хр. Фінів знали недалеко від Балтийського моря⁴⁾). На другім кінці граничної лінії сліди

¹⁾ Браун (Розысканія с. 334), щоб погодити Птолемея зі звісткою Таціта робить інше припущення — що Венеди означають і Словян і Литву. Але сей здогад, принятий ще деким, противить ся всій сумі наших відомостей, і викликав тому рішучу відправу.

²⁾ Згадка Пітеаса про Готів над морем (у Плінія XXXVII § 35 — Gutones) перестала бути аргументом, з того часу як Міленгоф поправив її на Teutones (Deutsche Altertumskunde I с. 479). Деякі історики (от нир. Wietersheim Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 145) мотивували уміщення Готів над морем тим, що воїни пізніше показують обізначення з морем; але в дійсності вони показують повне необізначення. Браун (Розысканія с. 29, пор. 331) містив Готів над морем, опираючи ся на оповіданню Йордана (гл. 3), але джерело се дуже непевне (сам Б. бачить в нім ріжні недоказливості). Аргументи contra див. нпр. у Бремера ор. с. 826; він вказує на Таціта, але для Брауна нпр. Таціт і Птолемей говорять про ріжні стадії в міграції Готів.

³⁾ В Boύλαχοι бачили польських Полян, ще частійше в Ставанах „Славян“ (против цього див. Müllenhof с. 21, Krek² с. 293), в Вельтах — Οὐέλταχ — Вільцив - Лютичів, а Міленгоф (П с. 25) поправляє їх на Λετούαι, і т. і.

⁴⁾ Дуже важним для історії кольонізації було б піднесене лінгвістами помічення, що в найдавніші часи Фіни стикалися з готськими й литовськими народами (десь значить коло Балтийського моря) і аж пізніше, по розділі на свої головні галузі — західну й східну, стріли ся з Словянами. Готські елементи в фінській мові признають ся старшиими від готської мови Ульфіли, значить належать до часів перед готською мандрикою і тоді готська й литовська кольонізація мала-б іти клином між фінською й словянською, відрізуючи Словян від моря. Див. цитовану

присутності -Фінів бачать в фінськім імені Волги у Птолемея (*Rā* — у Фінів і досі *Rhav*, *Rawa*); також імя Урала — *Дাচ* обясняють з фінського. Певнішу вказівку на фінську кольонізацію на півдні дають лінгвістичні сліди довгої культурної стичності між фінськими мовами середнього Поволжа (Перм'яків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспійських степах Фіні жили на середнім або низькому Поволжу. Середину граничної лінії між сими крайніми точками виповнював катальог народів Германарихової держави, де бачили імена поволжських фінських племен Мері й Мордви (не кажучи за більш неясні). Але не знати, чи дійсно тут маємо сій ймення, а не прості созвучності, і в кождім разі про територію згаданих племен не можна з цього витягнути ніяких вказівок¹⁾. Археологічні і антропологічні розсліди досі не могли що-нічого дати для розяснення цього питання²⁾. Пробовано ще використати несловянські назви в хорографії верхнього Дніпра і Десни, ще більше — в басейні Волги, Оки й Дона³⁾; але сій вказівки добре не перевірені, та їх позбавлені хронології: вони вказують на несловянську людність (припустім — фінську) в часах перед словянською кольонізацією IX—XI в., але не мають доказової сили для давніших часів, бо під час словянського руху на захід і південний словянські правітчинні краї могли (бодай по частині) спустіти, і Фіні могли їх на якийсь час тоді опанувати. Таким чином тут кольонізаційної границі не можемо вказати близьше, як те, що басейн Волги і великих озер був в головнім територією фінською.

прапо Томсена, Доннера *Vergleich. Wörterbuch der finnischen Sprache*, Aspelin *La Rosomonorum gens et le Ruotsi*. Однака сій спостереження треба б ще докладніше й ріжносторонніше перевірити й освітити, щоб на їх основі установити кольонізаційні відносини перед великою міграцією.

¹⁾ Про катальог сей див. вище, в гл. III.

²⁾ Були проби оперти ся на поміченнях про розширення довгоголової раси в найдавніших находитках, але етнографічного критерія з цеї довгоголовості супроти Фінів так само не можна зробити як і в інших випадках: Фіні як і Словяне з фізичного погляду мішанці. Так само неєвні і діякі археологічні прикмети в ролі етнографічних критеріїв. Див. статті Европеуса *Die Verbreitung der Finnen in älterer Zeit* (*Verhandl. d. Berlin. anthropol. Ges. 1875*), також *Ztschr. f. Ethn.* 1876 й ін. А. Богданова *Антропологическая выставка т. IV I с. 141—2, i Compte rendu du congrès à Moscou, I (Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale)*, Голубовський *История Смоленской земли*, Данилевичъ *Очеркъ истории Полоцкой землі*, й ін.

³⁾ Надеждинъ *Опытъ ист. географії русского міра. Барсовъ Географія Начальнай лѣтописи с. 74 і далі, 258—9. Голубовский История Смоленской земли с. 31 і далі. Новійші автори (Браун, Погодін, Нідерле) не посунули сій справи на перед.*

Виключивши території інших племен, дістаємо для старої словянсько-литовської кольонізації четверокутник, що обмежується ся лінією Висли на заході, Балтійським морем на півночі, на півдні займає краї по середньому Дністрі й Богу, а на сході — басейн Дніпра (може — крім верхів самого Дніпра й його головних східніх приток). Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена словянсько-литовська територія перед міграцією. Литовські народи займали її північну частину. Як ми бачили, Таціт виразно уміщує їх на східнім березі Балтійського моря, і це підтверджується як хорографічними й лінгвістичними номіченнями. Правда, у Птолемея Галінді й Судині сидять не на самім побережжю, а віддалені від нього осадами Венедів, але це також помилка як перенесення на тій же мапі Фінів на середню Вислу, або ж на балтійськім побережжю треба припускати інші литовські племена, упущені Штолемеєм. Близше означити тодішню литовську територію можна тільки гіпотетично¹⁾. Орієнтоватись в тодішній литовській кольонізації пізнішими етнографічними границями можна тільки до певної міри, тим більше, що і в означеному пізнійших етнографічних границях є багато непевного. В пізнійших часах східнє побережжя Балтійського моря аж до Курішгафа займають Фіни (Корсь і Либь Початкової літоіниси), — вони відгинули відтіснені Литовців. Литовці займають цілій басейн Німана, а навіть в басейні Березини і Припетні (на лівім боці її) пробовано виказати несловянські (ніби литовські) елементи²⁾. Доєї однаке литовські елементи в порічях Припетні й Березині на певно не сконстатовані, а як і приймати їх, то ще велике питання: що треба-б тут зачислити до кольонізації пра-литовських часів і що може бути слідом пізнішого розпросторення Литви на півдні. Подібно як Словяни, литовські на-

¹⁾ Див. праці: Bielenstein Die Grenzen des lettischen Volksstamme und der liettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII Jhrt., 1891. Bezzenger, Bemerkungen zu dem Werke von A. Bielenstein (Ізвѣст. петерб. ак., т. IV, 1895). Погодинъ Изъ древнейшей исторіи литовскаго племени (Вѣстникъ археол. и исторіи, 1898). Kurschat Die Verbereitung des litauisch-liettischen Volksstamme (Mittheil. der lit. litter. Ges., XXIV, 1899).

²⁾ Вже Надеждін вказував несловянські елементи на північ від Припетні — Опытъ географії русской міра; за ним пішов Барсовъ Географія² с. 74 і далі. Пробували їх потім виріжнити Філевичъ Исторія древней Руси с. 123 і далі, Кочубинский Територія давностіческой Литвы — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1897, I, с. 62, 78, Погодинъ Изъ исторіи, розд. IX. На жаль якихось певних результатів ці праці не дали (див. рецензії в Записках т. XVIII і XXI). В кождім разі нема підстави виключаючи категорично з словянської правітчини землі за Припетню (як то часом роблять).

роди разом з словянським рухом, в IV—V в., могли пересунутись на південь і захід, полішивши фінським племенам північно-східну частину своєї території; могли опанувати тоді колишні словянські землі манцини, та по якісь часі знову їх стратити під поворотною хвилю словянської кольонізації — коли замкнулись південні і західні границі словянського розсіяння, і словянський кольонізаційний рух, по реакції, відбився о північні границі.

Виділивши, хоч з певним, далеким приближенням для литовської групи по її відокремленню балтийське побереже і що найменше — землі між Німаном і Двіною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, край верхнього й середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейна — спірні), та краї між Вислою й Німаном аж до моря (о скільки сі краї не були заняті готськими й литовськими осадами). Таке означення прасловянської території в головнім (з ріжними другорядними відмінами) досить приняті в науці і дійсно опирається на цілі сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою¹⁾.

Не можу проминути мовчанням, що при таким виводі словянської і спеціально східно-руської правітчини ми зовсім розминаємося з нашою історичною традицією, представленою автором вступних глав „Повісти временных літ“. Для нього вихідною точкою словянської кольонізації було середнє й нижнє Подунав'є, і словянське розселення у нього йшло на північ, північний схід і схід. „По мнозѣхъ же временехъ, каже він, сѣли суть Словени по Дунаеви, где есть нынѣ Угорская земля и Болгарская; отъ тѣхъ Словенъ роздоша ся по земли и прозваша ся

¹⁾ В головному стрічачмо його вже у Суровецького (*Słedzenie poczatku narodów słowiańskich* — *Dzieła* вид. Туровського с. 382) і потім у Шафарика *Slov. starožit.* I, 10 § 1. Численних новіших праць, що стоять на сім становищі, не буду вичисляти, а згадаю про їх відміни. Відміни сі в подіноких поглядах головно такі: деякі на сході прасловянську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, інші, розширюючи прасловянську територію на північний схід, ограничують на південній захід, вважаючи басейн Дона заселеним чужеродцями. Деякі протягають словянські границі далі і на захід — на вододіл Висли й Одера, або й до самого Одера. Однаке від розширення на схід повздежують несловянські хорографічні елементи, хоч можливість такого розширення не можна категорично заперечити. Заходню границю ставить виразно Птолемей. Необережно висловлена гадка Нідерле (*Staroveké zpravy* с. 69, Sl. Starož., I с. 30), що словянські осади над Дніпром могли сягати до моря, потім взяті ним назад (ib. I с. 260).

імены своїми¹⁾). Традиція ся противить ся всій сумі наших відомостей про словянську кольонізацію: се невдала гіпотеза київського книжника. Скомбіновала ся вона в тих часах, коли память про словянську міграцію вже затерлась: піddали її ріжні факти — як загадки народньої поезії про Дунай, біблійне оповідання про загальне розселення народів з півдня, а головно мабуть навіяли її свіжіші факти витискання Руси з середнього і нижнього Подунав'я в Х—XI в. Навіть в народніх переказах вона, очевидно, не мала ніякої основи і не може мати ніякого значення для історії словянської міграції²⁾.

Мушу згадати ще новішу теорію — популярну головно в історіографії російській, — що правітчину словянську уміщує на Підкарпатію, в Галичині й сусідніх частях Волині. Головною і властиво одинокою підставою сеї теорії (що правда, ніхто докладніше аргументувати її й не постарав ся досі) послужило помічене, що найбільшу чистоту словянських елементів в хорографії показує територія на південь від Припети й на захід від Дніпра, особливо теперішня Волинь і Галичина³⁾. Сі хорографічні помічення самі таким чином не дають підстави обмежити сеї правітчини західною, прикарпатською частиною. Нема ніяких причин виключати придніпровських країв, з хорографічного становища також вповні словянських⁴⁾ (а й сліди несловянської кольонізації на північ від Припети і на схід від Дніпра, як казав я, ми не маємо права переносити в часи пра-словянські та виключати сї землі з словянської правітчини, бо в сих несловянських елементах могли відбити ся переміни з часів словянського розселення). Нема причини абсолютно виключати і Прикарпаття, але класти во главу угла словянської іправітчини саме прикарпатські краї

¹⁾ Іпатіївський кодекс с. 3.

²⁾ Про традицію дунайської правітчини в пізньішім письменстві і противну їй теорію сарматську, що у західних письменників виступає ще скоріше (у равенського космографа, VII в.: *Scytharum patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia*), найповніше у Нідерле *Slovanské starožitnosti* розд. I. Тут і критика аргументів дунайської теорії), які були виставлювані нечисленними її обронцями (як Дрінов, Самоквасов, Шіч, з наших Ф. Вовк).

³⁾ Надеждін ор. с., Барсон Географія² с. 73. і повійші цраці: Ист. древней Руси Филевича, цитованна монографія Смоленщины Голубовского, і особливо Курсъ русской истории Ключевского (I с. 22) — найбільш авторитетного представника сеї теорії.

⁴⁾ Історичні звістки — напр. текст Йордана, на який покликується Ключевский — також не дає ніякої підстави до того, аби тримати ся виключно Прикарпаття. Та й звістки се пізніші, уже з часів словянського розселення.

незвичайно трудно супроти того, що тут як раз маємо ясні сліди іншої кольонізації в близьшім сусідстві — гірські краї карпатські займають племена безсумнівно неслов'янські (тракийські правдоподібно¹), і в сучасній хорографії Карпатів ми справді маємо масу елементів неслов'янських, може новіших — волоських, а може й старіших. В часи старшого германського руху підкарпатське підгір'я займає германська кольонізація (була тут в III—IV вв. перед Хр.). Перед ним могла тут бути й слов'янська кольонізація, але могла бути й інша, напр. кельтська, як по інших областях тодішнього розширення Германців²). Полуднева частина галицького підгір'я — порічє середнього Дністра, як ми бачили, в часах індоевропейського розселення зайняте характеристичною культурою глиняних будовель, яка розширяється відсі зовсім не в напрямках пізнішого слов'янського розселення на північний захід і північний схід, а на полудні і схід, і не полишає в районі пізнього слов'янського розселення скільки небудь виразного наступства. Всі ці факти роблять для Прикарпаття ролю слов'янської правітчини майже неможливою. Заразом отся маленька аналіза може послужити ілюстрацією, як трудно пересувати єю правітчину куди небудь з тої простороні, яку ми вище визначили для неї³).

Поява осібного імені для певного народу буває звичайно одним з характеристичних симптомів довершеного відокремлення. Для Словян ми маємо його тільки в звістках з I в. по Хр. Вони виступають у авторів I—II в. по Хр. під назвою Венедів: *Venedi* у Плінія, *Veneti*

¹⁾ Про це низше, в гл. III.

²⁾ Про ці згадки про Кельтів див. там же.

³⁾ Не уважаю потрібним застановлятися на ріжних зовсім ненаукових і фантастичних розширеннях слов'янської території в ріжних теоріях, що вважали Слов'яни тубильцями в Германії, на Балканах і т. і. Підставою для них служила тотожність або подібність імен; таким чином до Слов'яни зачислялися напр. Венети італійські й арморицькі; за тим ішло накручування на слов'янське ріжних чужих імен, напр. Свебів = Свевів на Слов'яни, Семонів на Ziemian і т. і. Проби — підперти ці теорії далеко ранішого слов'янського розселення на заході і полуднівім заході археологічними доказами, як то подібно у чеських археологів, не можуть переконувати, бо їх докази самі ще не мають доказової сили. Огляд цих теорій і їх старшої літератури див. у Крека² с. 313—6, огляд новіших праць цього напряму — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LIII і XV, Наук. хроніка. До нашої історії з них близьше належать: численні студії нашого земляка Ол. Іартицького, зведені в його „Старинній історії Галичини“ т. I, 1894, Самоквасова — Ізслідування по історії руського права, I—II (1896—7), Філевича Історія древній Руїн, т. I, 1896 (про них Записки т. V і XVI).

у Таціта, О^бзене^дж у Птолемея¹). Значінє цього імені — Veneti, неясне; очевидно се не була свійська назва²; через Германців перейшла вони в античну літературу, так само як і до фінських народів: західні Фіни й досі називають Росіян Venäjä; самі Німці досі звуть Венедами декотрих західніх Словян (Лужичан і Словінців)³.

Прокопій (VI віка) оповідає, що давнійине Словян взагалі звано Σπόροι; се слово він толкує з грецького слова σπέρω, розсіваю, „бо залюднюють край розкиданими осадами“. Відкидаючи сю хибну етимологію, се слово часто звязують з словяниським Серб і уважають се давнійшим своєнародним іменем Словянства⁴). Шукали їх в Птолемеївих Σέρβοι (варіанти Σέρψι): але сі Σέρψοι сидять далеко па сході, в околицях Волги⁵). Документально ж імя словяниських Сербів виступає доперва в пам'ятках IX—X в. Що воно могло мати колись ширше, загальне значине, на се міг би вказувати факт, що пізнійше два зовсім ріжні словяниські народи носили се ім'я (Серби балканські і лужицькі), але однакові народні назви в Словянстві стрічають ся дуже часто, а Словяне в ті початкові часи навіть не конче мусіли мати свою власну загальну назву для означення національності: такі назви часто виробляють ся лише з часом. Назва „Словен“, „Славен“ виступає в перших звістках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Словян західніх. Найбільш правдоподібний вивід сеї назви від

¹) Старші звістки, що прикладають ся часом до Словян, непевні — про них Niederle Slov. Star. I с. 190 і далі.

²) Цайс (с. 67) обяснює се слово з ґот. vinja = пасовище, лука, осадники на луках; се обяснене за браком лішшого приймало ся часто. Останніми часами вийшов на верх вивід з кельтського vindos — білій; вказують дійсно цікавий факт — широке розповсюдненне нпя vend. vind в хорографічних і особистих іменах на кельтській території. Але стичність Кельтів з Словянами — річ досі не доведена. Обясняли Венедів і з словяниського үт, вাশиі — більший, отже „велитні“ (против цього виводу Брікнер в Archiv f. sl. Phill XXII с. 236) Звязували їх з іменем Вятичів (Гільфердінг, Браун, Беселовский), і т. і.

³) Sclavos, quos nos Vionudos dicimus, каже Алькуін про побідн Кароля Вел. (Monum. Germ., Epist. IV с. 32).

⁴) Так думали вже Добровский і Шлецер, потім Шафарик I. 7. 15 і Цайс с. 67 (обережно). Етимологія слова Серб неясна, див. про неї екскурс у Крека² с. 248 і далі. Новійше обяснене Нідерле — Σπόροι з Βέσποροι (Uber die Sporoi des Prokopios — Archiv t. XX) стріло ся з однодушною опозицією в науці. Зauważу ще, що з словом Серб ставить ся в звязок наше серб, сябр = спільник в господарстві. Про тотожність Серби = Σπόροι = Spali, що припускали декотрі, див. низше.

⁵) Прокопій De b. Got. Ш. 14. Птолемей V. 9 §. 21.

“*слоу*, слово: люде що говорять зрозуміло, в противність чужеродцям—
„Німцям“, що не вміють говорити¹⁾). В чужеземній традиції вона одночасно приходить звичайно з вставним *κ*: *Sclaveni*, *Sclavini*, Σκλαυτροί, Σκλαυτροί, арабське Сакаліба, пізніше також і з *m*: — Σθλαζτροί.

Скільки небудь докладні відомості про Словянство ми взагалі починаємо мати тільки з часів його остаточного розріжнення, спричиненого, чи ліпше сказати — завершеного великим словянським розселенням: ослабленням територіальної звязки, приладженням до нових і відмінних обстанов, пожитком і мішанням з чужеродцями. Але так як свого часу серед народів індоевропейської родини, так і в сім'ї словянських племен етнографічна діференціація зачала ся задовго ще перед сим розселенням.

В лінгвістії згожують ся на тім, що язикова діференціація серед Словянства зачалася ще на правітні, довго перед великою словянською міграцією, а відміни язикові були тільки одним з симптомів етнографічного розріжнення. Хоч проби — знайти вказівки на час, коли вже показало ся на добре се розріжнене між головними галузями Словянства — західною й північно-східно-південовою, не довели до результатів²⁾, але факт дуже ранньої діференціації не підлягає сумніву. Чи будемо триматись генеалогічної теорії, що приймає утворення з прасловянської маси насамперед двох чи трьох осібних галузей, а з них аж пізніше виріжнене поодиноких племен, чи далеко реальнішої теорії „переходів“ чи „хвиль“, що вказує па переходові явища й стичності між поодинокими мовами всіх груп, — се не робить ріжниці³⁾. В обох разах буде певним, що ще перед розселенням при-

¹⁾ Словян від слова виводив Коляр. Против цього виступав Добронский (*Cas. Čes. Mus.* 1827). Шафарик (Пс. 25, 8), недавно ще Крек² с 300 підносили, що наросток ени вказує на місцевість, має географічний початок; та ледво чи можна се так виключно брати; пригадаю хоч би народну форму: Нѣмчинъ заміськъ Нѣмецъ. Інші виводи не дорівнюють в правдоподібності Коляровому. Але при тім не виясненою лишається ся однаковість вставки *κ* в західніх і орієнタルних передачах словянського імені.

²⁾ Про них напр. у Нідерле О рѣводу с. 122—3.

³⁾ Генеалогічна теорія погрішає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; більшу етнографічну одиницю всюди і завсіди складає сума льокальних, дрібних варіацій, що переходят з одної групи в другу певними посередніми відмінами. Словянські галузі — східня, південна й західня, лучать в собі непевними спільними прикметами групи окремих діалектів, яких діференціація може бути так само давня, як і знаменні відміни самих галузей. Справедливо каже Бругман (*Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen*): не можна собі уявити мови якоїсь більшої народної маси, котра-б мала за собою дов-

готовались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед Словянства, які тільки виразніше виявились після розселення, завдяки територіальному віддаленню і новим етнографічним стичностям.

Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення Словянства в повній відповідає його діалектичному поділові, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й язикові цілості. Це показує, — і се нині признається загально — що велика словянська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі давніші відносини сусідства¹⁾. Словянська купа розкотила ся в ріжних напрямах з прасловянського центра в його периферію без замішань і перебоїв. А з цього виникає важливий вислід, що напрями кольонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських племен на правітчині, і теперішнє розміщення словянських народів відповідає їх утворенню на правітчині. Таку гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетніших, талановитіших заступників повійшої лінгвістики: „Порівнявши сій кольонізаційні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) в історичними, помічаємо, що невважаючи на значні переміни занятої Словянами території в історичних часах, — обопільні відносини (сусідства) і тепер також, які мусимо приймати для передісторичних часів“²⁾.

Сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє підтвердження в історії кольонізації: Словяне в остаточному розселенню переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переваж-

ший процес розвою, а була-б без діалектичних відмін. Теорія в повній одностайному прапризнику — чи іndoевропейського чи прасловянського — є фікція, бо перше піж такий язык сформується ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу. Се визначив з усією виразністю Дельбрік що до іndoевропейського язика, а в славістції сей погляд з цілою рішучістю розвинув Ягіч в статті *Eine einheitliche slavische Ursprache?* (Archiv XXII). Ділячи Словянство на язикові групи: західну, східну й південну, він дивиться на сей поділ не з генетичного погляду, а з становища сучасної статтики, і такий погляд все більше знаходить собі признання.

¹⁾ Уважаючи на повторення однакових етнографічних назв в ріжних частинах Словянщини, колись словянську кольонізацію порівнювано навпаки з розсипаною всуміш грою карт. Але однакові етнографічні назви не значать, що то одно племя розбилось на частини, і слідів такого „розсипання“ в Словянстві як раз зовсім не можна вказати.

²⁾ J. Schmidt *Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus* II с. 198. Сей погляд при нагоді, в полеміці з Лесківом підпер рішучо Ягіч (*Einiige Streitfragen—Archiv* XX с. 22), вважаючи пізніший образ словянського розселення „досить докладною відбиткою передісторичного словянського мікрокосма“.

но тихомиро: про се свідчить сама невідомість і мовчаннє джерел про те, як відбуло ся словянське розселенне. Порожні, спустілі простори протягом III — IV в. відкривали ся на словянськім пограничу на великій пристороні на захід, полудень і південний схід. Тож кольонізаційне розпросторенне Словян могло йти досить правильно, без мішанини, без великих перескоків; племена, що сиділи даліше від кольонізаційної періферії, вступали в землі, що полишили їм, посувуючи ся наперед, племена даліше висунені на захід або полудень. Інакше з мішанини-б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і діференціація мусіла-б наново початись аж після розселення.

Сі спостереження дуже важні; вони дають нам спроможність з пізнішого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщенне поодиноких словянських галузей перед розселенням, на правітчині, відгадувати порядок і напрями словянської міграції.

Відповідно до положення Української Руси на сучасній мапі Словянщини, ми повинні умістити наших предків в південново-східній частині прасловянської території. Значить, коли ми правильно означили територію словянської правітчини, то на оселі племен східно-південнової, української групи припадає східно-південна частина того прасловянського осідку, а саме — порічє середнього Дніпра. Як ціла словянська кольонізація ішла в напрямі на захід, південний захід і полудень, так і українське розселенне мало йти в тих же напрямах, — на захід і полудень. Сей вивід стоїть в повній згоді з фактами словянської кольонізації, які розглянемо низше.

Отже правітчину нашого народу можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпров'ю, де він міг бути автохтоном в тім значенню що сидів тут з таких часів, в які ніяка історія не сягає. Такий льогічний вивід дають ті звістки й факти які ми переглянули. Розуміється, що в повній незмінності в своїх границях ся прасловянська, чи спеціально східнословянська територія не могла бути. Рух південних сусідів — земляків з сатем-групи, іранських і тракийських народів на південний схід і захід, опорожнивши значні простори в сусістві прасловянської території, міг викликати розширення словянської кольонізації на півдні. Пізніший рух з Азії досить замітний по фактам археологічним та історично-етнографічним, викликавши пертурбації в степовім поясі, міг спричинити поворотний рух тієї прасловянської кольонізації назад.

За помічю сих даних ми можемо робити проби — хоч би скромні, орієнтовання в культурному матеріалі нашім. Ми бачили вище, що як раз на границі передстепового пояса з лісовим на Подніпров'ю ми

помічаємо певну культурну границю — в передстеповім поясі розвивається та характеристична культура глиняних будов і уривається потім, не лишаючи продовження в із'їйшій культурі сих країв; тут же розширяється похоронний обряд з посипанням мерця червоною фарбою; потім та течія середноазійська, в зеліній культурі, що перехрещується з культурними впливами грецької колонізації побережжа. На границі ж лісового пояса і далі, за лінією лісу бачимо похоронні поля, що з Подніпров'я тягнуться і далі на захід; від передстепового культурного матеріалу, як ми бачили, вони відбивають сорозмірною бідністю і одностайністю життя, браком різких змін і потрясень — принаймні в дотеперішнім іх матеріалі. Коли дані історичні і лінгвістичні нам кажуть, що сей лісовий пояс був по всякий правдоподібності осідком словянським, а краї степові були зайняті людністю іранською, — в культурі похоронних піль і в ранішіх культурних останках ми можемо бачити остатки словянського життя і в них образ його культурної еволюції, а в долгоголовій людності сих культурних останків — репрезентантів старого словянства. Тутешній антропольогічний тип однаке, як ми бачили — не відріжняється ся від дальшої передстепової і степової людності з часів перед азійською міграцією: домішка короткоголового типу виглядає як чужородна домішка з якоєюсь азійської течії, може якихсь тюркських елементів. Але антропольогічний матеріал поки що дуже убогий, і тяжко тут робити які небудь дальші виводи. Коли культура глиняних будов не проявить ся ані далі на захід ані далі на північ, здобуде ще більше правдоподібності висловлений останніми часами здогад, що се культура тракийська, і зникла вона з наших країв з міграцією в балканські і закарпатські краї тракийських племен. Але границі культур не мусять вповні згоджувати ся з племінними границями, — хіба з де-більшого тільки, — незалежно навіть від колонізаційних змін, коли одна колонізація вступала в старі сліди життя і культури своїх сусідів. Тому звичайно оден культурний тип заходить за другий — як ми й бачимо в археольогічних нахідках.

Стільки небогато вважав я можливим сказати що до нашого орієнтування в археольогічних слідах людського життя на нашій території, — почавши від пізнього неоліту. Далі, в ранній неоліт або в палеолітичну добу не сягають ніякі етнографічні критерії, ніякі лінгвістичні виводи з мов іndoевропейських чи мов інших груп, і зовсім даремно було на се спокушати ся і фантазувати.

Еволюцію людського життя на словянській території, від неолітичних часів зазначили нам з грубшого археольогічні викриття. Вони показали нам тяжкий розвій тутешнього життя в глухих кутах лісового поясу, далеко від живійшого життя побережжа і степових країв, з їх

лекшими і живійшим зносинами з культурнішими краями. В порівнянню з культурними краями жите лісового Подніпров'я запізнилося на багато століть. Бронзова культура, що заяняла там майже ціле тисячоліття й дійшла високого розвою, сливє не дійшла сих сторін, — захопила сильніше побереже Подоне, Прикарпате, але в краї словянської правітчини, Подніпрянські особливо — ледво доходили її слабі рефлекси. В Гомерівську добу сї краї мабуть ще жили в пережитках неоліту; відблиски бронзової й зелізної культури, долітаючи сюди, приміщувалися до старої неолітичної культури, але камінь і дерево мусіли зіставати ся тут головним матеріалом, коли навіть в центральній Європі металічна культура була в повній силі. Докладніший розслід тутешніх могильників (поки що — найбільше занедбаних, власне через бідність і непоказність їх культурної обстанови) дасть з часом можність ліпше прослідити еволюцію тутешнього життя¹⁾. Результат сїї культурної еволюції — в виді образу культури словянських племен в епоху розселення і безпосередно по нїй на підставі даних археологічних, лінгвістичних і історичних подамо низше. Деякі поняття про ті зверхні фактори, під впливом яких розвивалося жите словянських країв протягом тисячоліття, що ділить епоху словянського розселення від перших історичних відомостей про Схід Європи, — дадуть нам звістки з історії Чорноморя. Схована в глибині лісів Словянщина була глухим кутом, куди поволі, ослаблено долітали рефлекси політичного і культурного життя більш культурного Чорноморя і сусідніх степів, де стрічалися й перехрещувалися культурні впливи середземельної і передне-азійської культури з течіями середне-азійськими. Безпосередньо в територію, вислідженну нами для Прасловянщини, — історичні звістки наші не заходять сливє зовсім, то значить дають кілька зідірваніх, небезсумнівних імен, кілька натяків — в звязку з докладнішими вістями про полудневу, чорноморську кольонізацію. В сїм звязку ми й оглянемо їх низше.

¹⁾ Се повинно бути найважнішим завданням східно-словянської археології, яка навпаки хапається за показніші памятки античної та т. зв. скитської культури.

III.

Історичні дані з часів перед словянським розселенням.

Які маємо історичні відомості про східню Європу за тисячолітє перед словянським розселенням, маємо тільки з античної традиції, а сей відкрила перспективу в ті далекі „гіперборейські“ краї грецька колонізація Чорноморського побережжа. Правда з сих глухих і далеких чорноморських осель також тільки рідкі і убогі вісти доходили до більших центрів грецького та римського життя і в ту літературу, що розвивала ся там. Але сим небогатим рефлексам в античній літературі, та убогим останкам місцевої епіграфіки — фрагментам написів з чорноморських осад, недогризеним зубом часу, завдячуємо велику пайку того що взагалі знаємо про життя Східної Європи сих часів. І з сеї причини свій перегляд відомостей мусимо зачати від самої сеї грецької колонізації, — тим більше, що вона була не тільки джерелом відомостей про Східню Європу, але і джерелом, з якого йшли проміння культури в глубину східно-європейського суходолу. Було се його вікно в Європу, в культурний світ, майже одиноче в тих часах.

Колонізація ся розвинула ся під впливом торговлі, що вела ся на побережах Чорного моря. Торговля ся дуже стара. Сліди чужоземної, південної торговлі на нашій території ми можемо бачити від кінця неолітичної культури: екзотичні черепашки (мушлі) дуже ранніх могил (камяної культури і ранньої металічної), чужесторонні сорти каміння, мідяні й бронзові вироби вказують зовсім виразно на істнованнє таких зносин і торговлі. Хоч при теперішнім стані нашого археологічного матеріалу не можна категорично сказати, що то все приходило як раз з Чорного моря, але богато з того безперечно приходило таки звідти. Таким чином найстаріші стадії чорноморської торговлі в наших краях вповні виходять за границі історії. Найдавнійші провідники чорноморської торговлі, на яких може вказати історія, були Фінікіяни і малоазійські Карійці. Торговельні зносини їх з пів-

нічним берегом Чорного моря не підлягають сумніву супроти того що знаємо про їх зносини з полудневим побережем Чорного моря. Але за браком історичних звісток і фінікійська і карійська торговля лежить за границями докладнішого знання: історичні часи застають сю черноморську торговлю вже в руках Греків.

По традиції, головну роль при тім мала відограти славна азійська республіка Мілет. Заснована Йонійцями на території Каріїв, Фінікії, і ще славних мореплавців Критян, ся осада стала натуральним учасником фінікійсько-карійської торговлі, особливо на Чорнім морі, і згодом заступила в ній місце тих своїх попередників. Почавши торговлею, Мілетяне далі засновують на черноморським побережжу свої постійні факторії (про фінікійські та карійські факторії на північнім березі не маємо відомостей). З них факторій в вигідних обставинах витворюють ся постійні осади.

З значніших кольоній північного черноморського побережжа виразно звуться мілетьскими Тира, Ольбія, Теодосія і Пантікапей: до них же, певно, належала більшість менших, заснованих Мілетянами безпосередньо чи посередно—їх кольоністами з старших кольоній. Страбон каже, що Мілет залюднив цілий Евксинський Понт і Пропонтиду¹⁾, і взагалі Мілетянеуважались головними кольонізаторами Понта. В сій традиції мусіла задержати ся пам'ять головно про ініціативу Мілетян в закладанні факторій і кольоній, залюдняли ся-ж вони кольоністами з різних міст: заселити власними силами всі кольонії, що вели свій початок з Мілета (рахували їх на вісімдесят!), мілетьська громада, розуміється ся, не була в силах. Де які ж з черноморських кольоній були засновані таки й зовсім незалежно від Мілетян. Так одну з найважливіших кольоній — Херсонес засновали виходні з Гераклії Понтійської, дорійської кольонії, заснованої в VI в. головно Мегарянами, що взагалі мали в історії кольонізації Понта найважливішу роль по Мілетянах. Фанагорію засновали виходні з Теоса²⁾.

Початки сеї кольонізації сягають дуже далеких часів. Одиночка мілетьська кольонія на північному побережжі Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датується серединою VII в. перед Хр. Але такими датами звичайно означається ся вже остаточне сформовання кольонії, початки-ж факторій і перших осад мусимо класти на ще раніші часи. Коли засновання деяких колоній на полудневім березі (як Кізік, Сіноп) датується ся VIII віком, навіть початком його, то іевно, що вже тоді істновали бодай початки осад на північному побережжі. VIII—VI віки були часами особливо інтензивної мілетьської

¹⁾ XIV, 1. 6.

²⁾ Аріан у Евстатія 549.

кольонізації; се мало свої причини в тяжких обставинах цієї республіки: VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лідійським царством, а потім наступила завзята, нелюдська внутрішня боротьба — воєна демократичних і аристократичних сторонництв, що могла богатом надати охоту шукати долі в північних краях.

В археологічному матеріалі Чорноморя ся перша, мілетська доба тутешньої колонізації донедавна представляла ся досить слабо, але останніми часами памятки іонійської культури виходять наяв все в більших масах не тільки в останках самих колоній, а й за їх околицями, та вказують на значну інтенсивність торговельних зносин і культурних впливів уже в VII в. В світлі сих фактів набирають відповідного значення і ті пережитки грецького архаїзму, що довго держалися в чорноморськім житю, ведучи свої початки просто з мікенських часів, і були пересаджені і закріплені в сім чорноморським світі першими кадрами колоністів. З VI віку, з доби Пізістрата слідний сильний атенський вплив — він полішив численні памятки по собі в атенській чорнофігурній посуді тих часів, що з часта стрічається в руїнах Ольбії, Теодосії, Боспора. І потім з певними моментами ослаблення або переривами (в одну з таких перерв VII віку дуже визначну роль в чорноморській торговлі здобуває о. Тазос) атенська торговля і атенські впливи культурні панують на нашім побережу протягом V, IV і в початках III віку. Докази того в виді атенської посуди з червоними фігурами, в незвичайнім богацтві лишилися не тільки на місцях чорноморських колоній, але в величезній масі стрічаються в могилах і останках осад середнього Подніпров'я (в південній Київщині). Навіть в мові написей іонійських колоній нашого побережя слідний в сім часі сильний атенський вплив (тільки Херсонес держить ся міцно свого дорійського діалекту). Не вдоволяючи ся пануваннем на тутешнім торгу Атени пробували стати ще міцнішою ногою на сім побережу. В V в. маємо звістки про кілька морських експедицій на Чорне море (Арістіда, Перікла), і досить правдоподібним здається, що в епоху найбільшого розвою морської сили Атен і наше побереже було введено в круг атенської гегемонії¹). Опорним пунктом атенських впливів був Німфей на Керченській протоці, на півдні від Пантікея; там була атенська залога. Але під час розгрому атенської держави при кінці V в. пропала ся опорна база: Боспорянне захопили Німфей, атенський комендант віддав сю кріпость боспорському володареві²) і Атени, очевидно, помирилися з сею утратою:

¹⁾ Про се див. особливо в статтях Брандіса.

²⁾ Aeschinis III. 171.

вдовольнилися вигодами торговлі і підтримували приятельські відносини з боспорськими володарями взамін за ті особливі торговельні пільги які давали вони атенській торговлі. Так було в IV в. З упадком Атени в III—II в. в археологічному матеріалі виступають на перший план мотиви фабрикати Малої Азії, Родоса, Александриї. Александрийські впливи проявляють себе особливо сильно і замітно. Далі, уже від II віка виступають вироби італійські, римські спеціально, що зміцнюють ся ще більше з розповсюдженням політичного впливу Риму на нашім побережжю (в I в. перед Хр.) і панують аж до упадку Римської держави. Аж потім, по більших або менших — як в котрій місцевості — перервах бурного періоду мандрівки народів, виступає наслідник і наступник сих римських впливів — візантізм, що свого розцвіту і сили доходить в Юстініанову добу і служить головним культурним фактором тутешнім аж до XI—XII в.

Так представляються головні напрями торговлі й культурних впливів і связаних з ними — кольонізаційних течій в сих грецьких осадах¹⁾. Тепер оглянемо коротенько долю головніших чорноморських кольоній²⁾.

Починаючи від заходу першою з грецьких кольоній на тім побережжі була Тира, на місці теперішнього Акермана, на Дністровім лимані; стара її назва була Офіуса („Зміїна“), потім названа вона Тірою від імені ріки³⁾, мешканці звались Тірянами (Τύρανοι). Се була мілетська кольонія, невідомо коли заснована, звістна в джерелах IV в.⁴⁾. Вона становила осібну республіку, з вічем і сенатом (βούλῃ) та чотирма архонатами на чолі. Відомо про неї дуже мало. В середині I в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима й належить до пров. Мезії; останні звістки про неї маємо з другої четверти III в. (монети з іменем Александра Севера): догадують ся, що вона загинула під час готських нападів⁵⁾. Останній відблиск її добрих часів — се монументальні написи цісарських декретів 201 р., що підтверджували Тірі свободу від мита при довозі і вивозі товарів⁶⁾. Т. зв. Скімн, письменник II або скоріше I в. перед Хр., підносить вигоду Дністра для плавання, гарні пастовні по-

¹⁾ Див. статию проф. фон-Штерна: Значеніе керамическихъ находокъ на югѣ Россіи для выясненія культурной истории черноморской колонизации (одеськіе Записки XXII, 1900), де зроблено першу пробу освітити історію чорноморську торговлю на підставі находок головно керамічних, і пізнійши публікації Йогож: Музей одесского общества I—III, Die griechische Kolonisation и ін.

²⁾ Літературу див. в примітках (1). ³⁾ Пліній Hist. Nat. IV 12.

⁴⁾ Згадується ся в перше у т. зв. Скіляка.

⁵⁾ Момзен Römische Geschichte V с. 217—8.

⁶⁾ Inscr. Ponti Eux. I ч. 3.

його берегам і богатство риби; Деметра з колосками (або самі колоски) і Діоніс з лозою на монетах вказують на інші ще джерела тутешнього достатку й торговлі — хліб і вино.

На тім же лимані, насупроти Тіри лежало інше, менше значне місто, звістне теж від IV в. — Ніконіон. Далі на схід, між Дністром і Дніпром — порт Ісаїків (як думають, на місці Одеси), порт Істрян і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

Теперішній острів Березань, в устю Дніпровсько-Бузького лиману, в тих давніших часах бувши виступом, півостровом, звязаним з північним берегом, — служив в перших стадіях грецької кольонізації досить важною факторією. Пороблені останніми роками досліди відкривають інтересні сліди осель з тих перших віків, кінчаючи V віком перед Хр.¹⁾). Правдоподібно, з розвоєм торгівельного значіння Ольбії, положеної далі, в глибині лиману, березанська оселя стратила своє значіннє і остров зістав ся простою морською стацією, якою бачимо його пізніше.

Ольбія лежала при лимані Гіпаніса-Бога, на правім боці, коло сучасного села Парутина-Ілінського. Ольбією зве її звичайно сама громада в написях і на монетах, а себе — Ольбіополітами; посторонні звали Ольбію Борістеном, задля близькості Борістена-Дніпра, а мешканців її називали Борістенітами, і так звала себе часом і сама громада²⁾). Ольбія і Пантікапей — то були найславніші мілєтські кольонії на нашому побережжі. Засноване Ольбії античні джерела (т. зв. Скімн) кладуть на часи „медійської зверхності“ (VII в.), а в каталогу Евзебія-Єроніма воно датується 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна вважати часом остаточного сформовання цієї осади, а пічатки її могли бути положені далеко скоріше. Систематичні розкопки, розпочаті останніми роками, викрили сліди початкових земельних укріплень, котрі поволі заступали ся камяними мурами. Старі мури дуже гарної будови V—IV в. незвичайно сильні, до 3 метрів грубости, і будовані дуже солідно і багато, обложені гарно витесаним камінем, свідчать не тільки про оборонність, але й заможність і багатство міста³⁾). В середині V в., коли звідав її Геродот, Ольбія справді була богатим і важним

¹⁾ Про ці розкопки звістки Штерна в Записках одеського товариства XXVII і XXVIII і стаття його в Klio, 1909, також Ізвістія XIV арх. зізду с. 91.

²⁾ Див. розвідку Штерна в XVI т. одеських Записок; Пападімітру недавно (*ibid.* XXVIII) доводив, що емпорісм Борістенітів, потім Борістеном звали ся Березанська оселя. Ся стара назва, очевидно, звучить і в нинішній.

³⁾ Див. особливо новіший реферат Фармаковского про розкопки 1901—8 рр. в Ізвістіях арх. ком. кн. XXXIII.

містом. Не тільки розжила ся сама, але встигла вже взяти під свій культурний вплив сусідніх варварів: коло Ольбії бачимо елснізованих Скитів Каліпідів, а й дікійши Скити та їх царі не могли устояти ся перед чаром грецької культури — як нещасливий Скіль, що згинув за свою прихильність грецькій культурі (як оповідає Геродот). Сі впливи її не обмежили ся близшою околицею, а йшли далі, в глубину варварських країв, по порічях обох великих рік, що сходили ся під Ольбією — Дніпра і Бога. Те що розвідав ся Геродот під час свого побуту в Ольбії, показує на широкі торговельні звязки, що виходили далеко в глибину краю, і безсумнівно з Ольбії головно йшли культурні впливи в центральну Україну. Вона була головним огнищем грецької, взагалі середземельної культури в останнє півтисячоліття перед Хр., що поліпшила свої сліди в нахідках Подніпров'я.

П'ятий вік і перша половина четвертого були часом найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом богатства для неї були торговля й господарство: хліб, риба, худоба, як і у Тіри¹⁾). Крім того, по словам Геродота, в Дніпровім лимані добували сіль — велика се була вигода для солення риби, важного предмету торговлі. Місто було незалежною республікою, правилось народнім вічем і сенатом (βούλη), екзекутивну владу мали архонти й стратіги, скарбу пильновали колегії „девяти“ й „одинадцяти“, а торговлі й промислу доглядали колегії агорономів і астіномів; взагалі завдяки численним написям устрій Ольбії відомий ліпше від інших тутешніх міст.

Та за тим розцвітом, в якім бачимо Ольбію за Геродота, наступили для неї гірші часи. В 2-ій пол. IV в. їй прийшлося витримати тяжку війну з якимсь Зопіріоном: як звичайно приймають, був то воєвода Александра В. Громада мусіла напружити всії свої сили і шукати надзвичайних засобів, щоб устояти ся. „Бористеніти обложені Зопіріоном, дали свободу невільникам, признали чужеземцям горожанські права, заложили нові книги (правдоподібно — списали довги в заміну жертв на оборону), і тим способом змогли оборонитись від ворога“, оповідає пізніший письменник²⁾). Але за сим потрясінням прийшли нові біди — Ольбії тяжко приходилося від сарматських і скитських орд і від нового варварського руху в придунайських краях — від „Галятів“ як вони звуться в місцевих написях (думають, що то були Бастири або дунайські Кельти), також від Скірів, пізнійше — від Гетів. З декрету на честь Протогена, ольбійського громадянина — найбільшої й найінтереснішої

¹⁾ Геродот IV. 54, Скімн.

²⁾ Macrobii Saturn. I. 11. 18.

ольбійської написи (час її невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр.¹), бачимо, що Ольбія тоді мусіла відкупатись від сарматських орд рік-річними „дарунками“, чи по просту сказати — данею. Вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: „через війни і неврожай“ місто цілком збідніло, так що архонти мусіли заставляти храмову посуду, а в місті був голод. Пізніший Діон Хріостом каже, що Ольбію не раз тоді брали вороги²). Немалій час, — хоч може і не безперервно, вона мусіла признавати над собою зверхність скитських царів. На се вказують монети Олбії з іменами кількох варварських царів³) — на жаль без хронології. Нарешті в 2-ій четверті I в. перед Христом Гети цілком зруйнували Ольбію, „як і всі інші міста на лівім (північнім) березі Понту аж до Апольонії“ (коло теп. Бургасу). По словам Діона Хріостома Ольбіополіти тоді розібглисі і вернулись на старі похища пізніше — „як здається, за приводом (чи дозволом) самих Скитів, що потрібували торговиця і зносин (торговельних) з Греками, а ті перестали приїздити до них по зруйнованню міста“. Ся нова, реставрована Ольбія одначе виглядала і сто літ пізнійш дуже нудженно, як описує її Діон, що особисто був тут в 80-х рр. по Хр. Вона займала тільки незначну частину старого міста; купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень, обгорожена дрантивенькою стіною; в храмах не можна було побачити одної цілої статуй: все було покалічене. Се справді потвержують і новійші розкопки: нове місто, убоге і нудженно, займало тільки частину старого. Сама людність змінилась, каже Діон, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се потвежджують написи де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен⁴). Та по словам того ж Діона, ся була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то дуже нудженно, і з сильною участю варварських елементів.

Вернувшись до давнього розцвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; не так складали ся обставини: приходило ся жити серед трівог, серед дальнього неустанного руху в степах. Діон, як самовидаць, дає нам образок неспокійного життя цього міста при кінці I в. по Хр., серед страху від ворогів. Бористеніти зходять ся послухати

¹⁾ *Inscriptiones Ponti Eux.* I ч. 16. Перегляд питання про час декрету у Латишева оп. с. гл. III. ²⁾ *Orafo XXXVI.*

³⁾ Фарзоя, Інісмея, Каніта, Сарії, Скілюра; з них Скілюр правив мабуть в другій половині II в. перед Хр.

⁴⁾ Аналіз варварських імен написів нашого побережа дав В. Мілер в розвідці: *Этнографические слѣды иранства на югѣ Россіи — Ж. М. Н. П.* 1886, IX, теж коротше в т. Ш Осетинских этюдів.

зайзього рітора на улюблену тему — про Гомера, про Ахіля, що був предметом місцевого культу—але приходять узброєні, брами міста замкнені, і на мурах стойть воєнний прапор, бо Скити попереднього дня набігали на ольбійські землі. Се ілюстрація ольбійського життя всіх сих століть.

На сю вічну боротьбу з варварськими сусідами не ставало Ольбії своїх сил. Коли першою силою в pontийських сторонах став Мітрідат, Ольбія, як і інші чорноморські кольонії, шукала у нього помочі і захисту; недавно віднайдена ольбійська надпись кинула світло на сї зносини її з Мітрідатом¹⁾). Коли Мітрідат згинув в боротьбі з Римом, Ольбія шукає помочі і опіки Римлян. Не знаємо подробиць сих відносин довший час: джерела не говорять про Ольбію спеціально. Але нема сумніву, що за Нерона, коли римське правительство енергічно вмішало ся в чорноморські відносини, і римські війська боронили від варварів Херсонес, а римське правительство хотіло поставити в безпосередню залежність від себе навіть далекий Боспор—близші оселі, як Тіра. Ольбія й ін., тим більше мусили стояти під опікою Риму. Пізнійше знаємо, що за Антоніна Ольбія зверталась за помічю до Рима проти „Тавроскітів“ і дістала підмогу. За Септимія Севера (між 196 і 198 р.) перейшла вона під формальну зверхність Рима і війшла в склад провінції Мезії, так само як і Тіра. І Рим все, коли тільки інші клопоти не паралізували його тутешньої політики, — не відмовляв, в своїх інтересах, своєї помочі і опіки тутешнім грецьким громадам. Недавно знайдена ольбійська надпись 248 р. показує, що тоді ще, перед самою готською бурею була в Ольбії римська залога²⁾). Правдоподібно, слідом Ольбія була зруйнована нападами Готів, але не зникла відразу, ще відживала кілька разів (як показують розкопки), хоч і дуже нужденно,—поки стала зовсім порожньою руїною (останні монетні знахідки тутешні походять з VI в. по Хр.).

Перейдім до дальших осель.

Затока при Перекопі (між Дніпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінітською (інакше — Таміракською) по імені Каркіни, міста на її північнім березі. Торговельного значіння ся затока не мала, як і кілька малозначних осель на її побережju. На західнім побережju Крима лежало місто Керкініт (де теперішня Евпаторія)³⁾—теж нічим особливим не визначне. Важне значіння мав тільки крайній східно-полудневий виступ півострова, між затокою Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символів (теп. Балаклавська). Витворений сими затоками півостров звав ся

¹⁾ Извѣстія археол. ком. XXV. ²⁾ Извѣстія арх. ком. X с. 6.

³⁾ Див. про місце його новіші замітки Романченка в Извѣстіях археол. ком. т. XXV.

Херсонесом, як і цілий Крим: для відріжнення від цього великого Херсонеса, той малий півостров звуть звичайно Херсонесом Гераклейським, по осадниками, що прийшли з Гераклєї Понтійської. Херсонесом же Гераклейським, Таврійським або Мегарським¹⁾ звало ся саме місто, положене на сім малім півострові.

Засновали Херсонес, як я вже сказав, виходні з Гераклєї Понтійської, кольонії Мегарян (на південнім березі Чорного моря (тепер по Турецьки Ереѓлі). Недавно знайдена надпись, де Херсоніти звуть Геракліїв своїми „шановнішими батьками“²⁾, потвердила літературну традицію, що Гераклея була метрополією Херсонеса. Т. зв. Скімн каже, що в заснованою Херсонеса брав участь також і Дельос; але ся звістка нічим не потверджується. Головна маса людности була в усякім разі дорійська — се показує виразно дорійський діалект написей³⁾. Коли засновано Херсонес — невідомо, але в кождім разі належав він до молодших, а не до старших кольоній. Сама Гераклея заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес зявив ся значно пізніше. Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скіляк (IV в.). Припускають, що й за часів Геродота Херсонес вже існував, тільки сей не згадав про нього, але се здогад не дуже певний, і в усякім разі з херсонеських находок поки що для V в. нічого певного не можна виказати.

Оселючись в сусістві диких і нелюдських Таврів, про котрих оповідались всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечності. Для того місто з початку осаджено не при котрійсь з двох загаданих бухт, а на крайнім виступі півострова, над т. зв. Козачою бухтою, бо там він лекше міг бути оборонений. Подвійний мур боронив його і сей малий виступ від суші. Але з цього безпечноного кута Херсонес здавна почав розселяти ся і далі на північ, над теп. Каракинною бухтою (де тепер Севастополь), і тут викрито теж старі стіни з першої епохи міста, з гарного тесаного каміння — але вони мабуть не були докінчені тоді, і тільки пізнійше, уже в римській добі обведено муром се нове місто наоколо, і воно стало головним огнищем тутешнього життя. Взагалі ж жите цього далекого геленського закутка в перших віках його існування не визначало ся ні блеском ні богатством — енергічні розкопки останніх двадцяти літ не викрили ні артистичних будов, ні роскошних похорон; херсонеська монета —

¹⁾ Plinii Hist. Nat. IV. 12, 26.

²⁾ Inscr. P. E. IV ч. 72.

³⁾ Скаж, окрім свідоцтв інших авторів, уніважнюю хібну очевидно звістку Страбона, що Гераклея була мілєтською кольонією.

сей перший показчик торгового розвою — не стрічається в великом числі. Громада херсонеська жила більше господарськими інтересами, що вимогали богато енергії й праці. Працею й культурою приходнів камінцюватий і непривітний півостров справді гарно оброблено: заховались досі останки штучних водопроводів (труби для води): півостров укрили штучні городи і виногради. З збіжем було мабуть труднійше, судячи з того, що в присязі своїй горожане обовязують ся „збіже з рівнини“ не продавати нікуди инде oprіч Херсонеса¹⁾. Західне побереже Крима не з родючих.

Крок за кроком опанувавши близшу околицю, Херсонес по волі забрав в руки все се західне побереже від Каркінітської затоки до „бухти Символів“. Замітних осад однаке тут крім самого Херсонеса не було: згадана присяга згадує між його провінціями тільки Керкініт, „Гарний порт“ (десь над Каркінітською затокою) і крім того глухо — „всі інші укріплення“ (такі сліди укріплень перетинають шию між Ктенунтом і бухтою Символів).

І тут, як в Ольбії, сусідня варварська людність підпадала не тільки впливам грецької культури, але й самі приставала до неї. В реєстрах дельфійських проксенів кінця II в. перед Хр. стрічаємо „Гімна Скита Херсонесця“, і в недавно відшуканім херсонеськім реєстрі розпроданих міських ґрунтів знаходимо між херсонеськими горожанами справді того Гімна Скита і якогось другого Скита поручнього²⁾.

В сфері політичній Херсонес з початку стояв під опікою своєї метрополії, що за нього мабуть звела війну з заборчими заходами Пантікалія в першій пол. IV в. Але поволі він виростає і як центр і столиця західного Крима вже в III в. грає роль в чорноморській політиці. Припадком перехована звістка про угоду уложену між малоазійськими володарями називає між державами, які були обняті сим трактатом, попруж Гераклєї також Херсонес³⁾. В сій добі був він незалежною, демократичною республікою. В недавно знайдений, згадуваний вже вище присязі горожанський з початків III в., як міркують по письму, горожанин присягає: „разом з усіма дбатиму про добро і свободу города і горожан, не продам Херсонеса ні Керкініта ні Гарного порта ні інших укріплень ні інших земель, які Херсонезити держать або держали, нічого ні кому, ні Гелену ні Варвару, але пильнуватиму для

¹⁾ Inscriptiones P. E. IV № 79. Може бути однаке, що в тім була якась фіскальна справа.

²⁾ Dittenberger Sylloge inscriptionum Graecarum № 268, Inscriptiones P. E. IV ч. 80.

³⁾ Polybii XXV. 2. 12.

народу (громади) Херсонесців, ані народовластя (демократії) не нарушу ані поможу, коли хто продаватиме або нищитиме, і не затаю, але сповіщу держателів (деміургів) «города»¹⁾.

Але з історії міста сих часів не знаємо сливе нічого, аж до самого кінця II століття перед Хр., коли Херсонес притисли сусідні Скити, що зайняли степові частини Криму і притиснули тутешніх Греків, захопили провінції Херсонеса і саме місто тримали в облозі. Херсонес удався тоді під протекцію славного і голосного в тих сторонах pontийського царя Мітрідата VI Евпатора просячи помочі і захисту. Факт сей, докладно не датований, дослідниками кладеться коло 110 р. Для Херсонесців, кольоністів малоазійської Гераклесії, що все стояли в тіснім звязку з полудневим побережем Чорного моря, було се зовсім натуруальним кроком, але зробив він важливий поворот в житті нашого Чорноморя. Перед усім, потягнувшись за собою участь Мітрідата в кримських справах, він привів до обеднання всіх грецьких громад північного побережжа під владство pontийського царя. По друге — ще важніше в своїх наслідках — він увів грецькі громади нашого побережжа в круг римської політики, перекинув боротьбу Рима з Мітрідатом на північний берег, і в результаті — привів се чорноморське побереже під владу і опіку Рима, під впливи римського державного і культурного життя.

Мітрідат не зістав ся глухим на поклик Херсонесців. Його воєвода Діофант зайняв ся енергічно боротьбою з напастниками. Від Старбона і з херсонеського декрету на честь сьогоднішнього Діофанта (це найбільша і найважнішіша з херсонеських написів) довідуємося, що Діофант кількома разами побив „скитського“ царя Палляка і його сторонників Ревксіналів (Роксоланів, як думають звичайно) і визволив Херсонес²⁾). Після того Херсонес з Боспором і північним побережем (Ольбією, Тірою і ін.) увійшов у склад pontийського царства. По упадку Мітрідата якийсь час належав до Боспорського царства під зверхністю Рима, але потім був признаний автономною республікою, під номінальною римською зверхністю. На монетах його пишеться Хερσονέζος ἐλευθέρας (Херсонес незалежний) і має він не тільки срібні, але й золоті власні монети, без жадних цісарських імен, як самостійна держава, так що становище його далеко було вище від Тира та Ольбії — провінціональних міст Римської держави. Але фактично мусів залежати дуже сильно від шефів римських сил, що держали тут свої залоги для охорони, часом і флоту в Херсонесі.

¹⁾ Inscriptioes P. E. IV c. 79.

²⁾ Страбон VII 4. 3, Inscriptioes Ponti Eux. I. ч. 185 і IV ч. 67. Детайлічний історично-топографічний коментар до декрету в Записках одеськ. тов. т. ХІІІ Ізвѣстіях археол. ком. ХХІ.

ськім порті, і побирали ріжні доходи з міських оплат на удержання воєнної сили¹⁾.

Взагалі ті перепетії, які переходив Херсонес в сій вік римської зверхності (від І в. перед Хр. до III по Хр.) зістають ся все ще в значній мірі неясними²⁾. Звістки долітають до нас відірвані, уривкові. Так в написи мавзолея Плявція Сільвана читаємо звістку про те, як він між іншим, під час своїх подвигів на Чорноморю в 60-х рр. по Хр. відогнав скитського царя, що взяв був Херсонес в облогу³⁾. В іншій написи, в честь херсонеського діяча, що їздив до Риму в справах херсонеської ἐλευθερία згадуються інтриги якогось „тірана“, що хотів захопити владу над містом, опираючи ся на прихильну партію в самім місті⁴⁾—може боспорського царя. У пізнішого історика є звістка що за царя боспорського Котіса (124 — 131) Херсонес належав до Боспора⁵⁾. Довгі історії про війни Херсонеса з Боспором росповідає Константин Порфирородний⁶⁾, але в вповні легендарній формі і з них тяжко витягнути якийсь реальний зміст.

Сліди римської залоги і римської опіки уривають ся і тут, як і в Ольбії, на середині III в., і Херсонес тоді, як і все побереже, були полішенні самі собі перед готською бурею. Як пережив він сей бурхливий час, не знаємо. Перші сліди відновленіх відносин з римською державою-протекторкою маємо з кінця IV в.⁷⁾. Звістки про відбудоване

¹⁾ Inscr. P. E. IV 81.

²⁾ Звичайно приймало ся, за Беком (Corpus inscr. graec. II с. 89), що херсонеська ера, від якої раховано літа в Херсонесі — 24/5 р. по Хр., як тепер рахують — се був час, коли Херсонес дістав ἐλευθερία від Римлян і увільнився від Боспору. Однака найранійшу звістку про ἐλευθερία Херсонеса маємо у Плінія Hist. nat. IV. 12 (26), а Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII 4. 7) зовсім виразно говорить, що за його часів — себ-то в 1-й четверті I в. по Христу, Херсонес ще належав до Боспора. Сю звістку вважано хибою, але тепер все більше прибуває вказівок на те, що ἐλευθερία Херсонеса справді могла наступити пізніше і взагалі в відносинах Херсонеса до Риму були й пізніше фази більших і менших автономічних прав. Літературу цього питання і перегляд його дають статі Берте Делагарда: Надпись времени императора Зенона (на сій написи оперті рахунки херсонеської ери) і Ростовцева Рим. гарнізони.

³⁾ Corpus Inscr. Lat. XIV ч. 3608.

⁴⁾ Inscr. P. E. IV, ч. 68.

⁵⁾ Fragm. Hist. Graec. III с. 602.

⁶⁾ De adm. 53. Див. Момзена Röm. Gesch. V. с. 291.

⁷⁾ Inscr. Pon. E. VI ч. 465, Ізвѣстія археол. ком. 22.

мурів римсько-візантійським правителством за ціс. Теодосія при кінці IV в., потім за ціс. Зенона при кінці V¹), і знову за Юстиніана вказують правдоподібно на періоди упадка, по яких місто з подвобіною енергією, під опікою цісарства, брало ся до забезпечення від ворогів. За Юстиніана Візантія енергічно взяла ся до реставрації полудневого кримського побережя: були відновлені укріплення в Херсонесі і в інших місцях — в Горзувитах, Алусті, Пантікапеї. Херсонес стає адміністраційним центром цілого Криму, столицею його візантійської адміністрації. Починається ся доба його розвитку. Починаються монументальні церковні будови, що відкриваються з руїн все в більшім числі, починаючи від недавно відкритої хрестової церкви як приймають V в. Не обходило ся, правда без замішань. Хозари, що заволоділи східним Кримом, простягали нераз руку і на Херсонес, і на початку VIII в. бачимо тут їх намістника „тудуна“²). Але потім Херсонес уже без перерв належить до Візантії як головне місто і столиця Крима. І тепер в нім бачимо автономний устрій³): на чолі міста тояв місцевий *протεύων*. Аж у IX в. для зміцнення своєї влади візантійське правительство стало присилати сюди своїх стратігів⁴). Се, правдоподібно, дуже не сподобалось громаді: при кінці IX в. сталося повстання, стратіга вбито, а Константин в своїй науці сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонітів до послушності, як би вони „забунтовали або спротивились велінням імператора“. Сі способи — перешкоди в торговлі й доставі в Херсонес збігають на інших потребних річей.

В сей візантійський період Херсонес має для нас особливе значення, бо він був найближшим огнищем візантійської культури для східніх Словян після їх розселення, коли вже не існували інші грецькі кольонії, як Тира, Ольбія. В наших очах се надає йому великий інтерес, над всією грецькі кольонії Чорного моря — Херсонес тоді був найближчим огнищем твоєї культури, яка мала таке значення в усій еволюції Східної Європи в IX—XI вв.

¹⁾ Сборн. Христ. надп. ч. 7, Извѣстія археол. ком. 22.

²⁾ Nicephorus ed. de Boor pag. 45, Theophanes ed. de Boor I p. 376.

³⁾ При ріжніх відмінах в устрою Херсонеса і в степені залежності від Риму, а потім від Візантії можна тільки в певних монетах констатовати певний устрій Херсонеської громади

⁴⁾ Константин De adm. 42 кладе се на часи імп. Теофіля, проти цього датування див. Успенского Візантійська владбіня на східному березі Чорного моря К. Ст. 1889, V. Херсонеський стратіг згадується вперше з нагоди повстання за імп. Льва: Continuator Theophanis, імп. Лев гл. 10, Амартол вид. Муральта 774—5 (під 892 р.).

З упадком Візантії й переходом чорноморської торговлі в руки Генуезців упадає Й Херсонес: при цьому його тиснули нові турецькі опри: Половці, пізніше Татари. Вже в 1-й пол. XIV в. (1333 р.) пала засновуючи в Херсонесі латинське біскупство, говорить про нього як про колишнє місто¹). В XVI в. подорожник Броневський застав його цілком порожнім — самі руїни²).

На південному побережжі Крима споміж кількох звістних нам осель (Харакс, Лямпад, Атеней і т. н.) видатнішою була Теодосія (на місці теперішньої). Се була, як уже сказано, мілєтська кольонія. Час засновання її нам невідомий: в 1-й пол. IV в. її підбив собі боспорський архонт Левкон, і від того часу вона входила в склад Боспорського царства. Демостен хвалить її великий порт, „як кажуть корабельники — не гірший від боспорського“; Страбон славить родючість околиць Теодосії³). Але не вважаючи на свій справді дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнішого значення: аж в середніх віках (XIV—V) Генуезці, оселившись сут, надали їй всесвітню славу під іменем Кафи.

Без порівняння важніше значення в старинні часи мав Пантікапей, осада на місці теперішньої Керчи, „метрополь всіх мілєтських кольоній Кімерійського Боспора“⁴) (звичайна форма імені Παντικάπαιον, мешканець звався Παντικαπαῖτης, Παντικαπεύς, Παντικάπαιος). Його історія стає нам відомою тільки з кінцем V в., але з огляду на таке першеньство його поміж тутешніми кольоніями здогадують ся, що заснована (себ то — остаточно сформована) ся осада була скорше, що наїпізніше — десь в середині VI в. З початку се була аристократична республіка, на чолі котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактідів⁵). Потім в середині V в. (438/7) забирає в свої руки владу династія Спартокідів — якась чужа і не грецька родина, як показують імена її членів: вона править тут потім протягом трохи століть. Але й Спартокіди довший час титулують ся тільки архонтами Боспора і Теодосії, а царями називають себе тільки в відносинах до підластніх

¹⁾ Theiner Monumenta Poloniae et Lituaniae I ст. 457.

²⁾ Tatariae descriptio, 1595, витяги див. в одеських Записках т. VI с. 341—2.

³⁾ Демостен проти Лептіна § 33, Страбон VII. 4. 4.

⁴⁾ Amian XXII, 8, 26.

⁵⁾ Діодор XII, 31. 1; він взагалі подає з літературних джерел найбільшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII—XX 2, витяги в збірнику Латишева II с. 473 і далі).

варварських народів. Аж пізнійше (в III в.) затирається отсія ріжниця титула, і вони титулуються царями взагалі.

Власть сих династів не обмежалась самим Пантікапесем: під свою власть згодом забрали вони грецькі кольонії по обох боках Кімерійського Боспора. З них на європейськім березі важнішими осадами був Німфей і Теодосія, на азійськім — Фанагорія (в куті Таманської затоки, коло ст. Сінної) і Горгіпія (теп. Анапа). Ся держава звалась Боспором, а її народ Боспорянами. На захід, в Криму, вона довший час не простягалася далі за Керченський півостров, що був для безпечності відгороджений від решти Крима валом. Але Спартокід Левкон в IV в. перейшов за сю початкову границю й прилучив до Боспору Теодосію. Крім грецьких міст беспорським династам підлягали, бодай часами, сусідні варварські народи кавказького берега — Сінді і Меоти з дрібнішими їх племенами. Нарешті до Боспора-ж належав Танаїс — кольонія Боспорян на устю Дона-Танаїса. Старий Танаїс, судячи по розкопкам останніх літ, стояв мабуть при лівім гирлі Дона, коло теп. ст. Єлісаветської (розкопки дали культуру V—IV в. перед Хр.); останки пізнійшої осади, римської доби, виявилися при правім гирлі, т. зв. Мертвім Донці, коло с. Недвигівки¹). По словам Страбона, се було найбільше торговище для варварів після Пантікапея: там боспорські Греки торгували з кочевниками європейськими і азійськими (себе то тими, що жили на захід і схід від Дону). Крім торговлі тут, на азовськім побережу, в великих розмірах ловили вони рибу й солили²). При кінці I в. перед Хр. боспорський цар Полемон зруйнував був зовсім Танаїс за непокору, але як видно з численних написів, кольонія ся відновила і в II—III в. по Хр. прийшла була знову до значного розвитку. Друга важна торговельна осада, Фанагорія, по словам Страбона, була центром „азійських Боспорян“; сюди прибували товари з кавказьких країв сухопутем, тимчасом як Пантікапей держав у своїх руках морську торговлю: він мав варстти на 30 кораблів³.

Крім торговлі і рибного промислу Боспорянне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту під Теодосією й Пантікапесем. Боспор орудував великими масами хліба, збераючи його чи то з власного господарства, чи то через торговлю з сусіднimi варварами. Від Демостена довідуємося, що в серед. IV в. половина всього привозного хліба в Атику, яких 400 тис. медіннів

¹⁾ Старі розкопки (в 1853 р.) ведено коло Недвигівки да Мертвім Донці. Потім звернули увагу нахідки коло ст. Єлісаветської. З 1908 р. ведуться в обох пунктах систематичні розкопки, див. реферат про них в Ізвѣстіях XIV зїзду с. 136 і Ізвѣстіях археолог. ком. кн. XXV.

²⁾ Страбон VII. 45 і XI. 2. 4.

³⁾ Страбон XI. 2. 10 і VIII. 4. 4.

(коло 400 т. гектолітрів) ішло з Боспора¹). Під час дорожні в IV і III в. боспорські Спартокіди нераз посыпали значні маси хліба в дарунку; Страбон каже, що Левкон послав Атенянам одного разу міліон гектолітрів (2.100,000 медімнів) з Теодосії: цифра може й побільшена, але можемо з того зрозуміти розміри хлібної торгівлі Боспора. По словам того ж Страбона, хлібом платив Боспор і частину своєї дані Мітрідата: 180.000 медімнів хліба і 200 талантів срібла²). А звісний вже нам Пл. Сільван між іншими також і тим визначався, що привівши кримські сторони в тіснійшу залежність від Риму, прислав „з тої провінції велику масу пшениці народови римському“³).

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, сильно терпів від сусідніх варварів. Подібно як Ольбія, він мусів їм оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддався під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і останній Спартокід Перізад, „не мавши змоги витримати з варварами, що вимагали все більшої данні“. Він заховав свою владу під зверхністю Мітрідата: але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників „Скітів“⁴). По тім Боспор перейшов під безпосередню владу pontийських царів, а по упадку Мітрідата — під римську протекцію. За римських часів він становив васальну державу, з своїми царями, з початку з династії Мітрідата (по жіночій лінії), а з третьої четверти I в. по Хр. з якоїсь, теж варварської, очевидно, династії Рескупорідів (чи була се зовсім нова династія, чи споріднена з попередньою, властиво зовсім невідомо). Відносини Рима до Боспору подібні до херсонеських: римське правительство опікувалось Боспором, коли й скільки могло, тримало тут часами свої залоги, але полишало досить широку автономію. За Нерона, в 60-х рр. воно попробувало було взяти Боспор в безпосередню свою владу, але се показало ся, очевидно, непрактичним, і автономію його відновлено, під управою старої династії. Відносини і степень залежності зрештою могли бути ріжні в ріжні часи.

Історія Боспорського царства за римських часів взагалі дуже мало звістів. Головним джерелом служать монети й написи; по нім династію боспорську можна слідити до першої половини IV в. Цілий сей час царство зіставалось під римською протекцією — очевидно, само трима-

¹⁾ Против Лептіна § 31—3.

²⁾ Страбон VII. 4. 6, Демостен против Лептіна § 33; про сей текст див. примітку Шерро в Revue historique 1877, IV с. 53; він думає що се не був дарунок. Див. ще мову Ісократа Тράτες τικός 57.

³⁾ Согласно Inscr. Lat. XIV с. 3698.

⁴⁾ Inscr. P. E. I N 185.

лось її, навіть в часах коли Рим не міг ані дати реальнішої помочи, ані боронити своєї влади над цею васальною державою. Сама Боспорська держава переходила ріжні фази сили й упадку. Міру її сили й значення в світліші моменти показує фрагмент написи з Танаїса¹⁾, з кінця II в. по Хр., де згадується про побіди боспорського царя Савромата над Скитами й Сіраками (на східній березі Меотиди), про прилучення землі Таврів і увільнення від піратів моря в Понті й Бітінії. Про тенденцію Боспорської держави — захопити західне побереже з Херсонесом, я вище згадував.

В останнє Боспор згадується, як принадений до Рима край, в 366 р.²⁾. Монети боспорської династії переривають ся ще перед тим на 340-х роках, і се натякає на якусь катастрофу — може в звязку з рухом Готів на Крим. Потім Боспор опанували Гуни, і в руках гунських династій він залишився півтора століття. Аж в VI в., за імп. Юстіна (518—27) Боспор вернувся знову під візантійську зверхність: тут поставлено візантійську залогу, і старий Пантікапей разом з іншими кримськими містами на ново укріплено³⁾. Однаке влада Візантії тут не була міцною: при кінці VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанагорію, що приймає нове ім'я Таматархи (руський Тмуторокань), бачимо в руках Хозарів⁴⁾. В іх володінні залишилися ся вони довго, десь до половини X в. Хозари самі розселилися тут, по обох боках Боспорської протоки і в східній Криму, і се мало своїм наслідком інтересне культурно-історичне явище — розширення між ними юдаїзма, що звідси, з хозарських осель пізніше поширився в ріжних напрямах. Боспор здавна став одним з огнищ жідівської діаспори (розсіяння). В написи 81 р. по Хр. ми вже стрічаємося з громадою еленизованих Жидів і їх синагогою в Пантікапеї⁵⁾, і між намогильними написами Боспора римського і пізнішого часу стрічаємо чимало слідів жідівського культу. Поруч чистого юдаїзма стрічаємо по ріжних містах Боспорського царства сліди громад свободних монотеїстів, чтильів „найвищого бога“ — явище взагалі широко розповсюднене й по інших містах, де жідівські громади входили в близшу стичність з світом поганським⁶⁾. Потім юдаїзм з Боспора розширився між Хо-

¹⁾ Inscr. Ponti Eux. II ч. 423.

²⁾ Am. Marcellinus XXVI. 10. 6.

³⁾ Malalas ed. Bonn. 431, Theophanes ed. de Boor I р. 175, Procopii De bello Persico I. 12, De b. G. IV. 5, De aedif. III. 7.

⁴⁾ Nicephorus ed. de Boor р. 40—1, Theophanes ed. de Boor I р. 373. ⁵⁾ Inscr. II. 53.

⁶⁾ Schürer Die Juden im bosporanischen Reiche und die Genossenschaften der σεβόμενοι θεόν ὑψίστου ebendaselbst — Sitzungsb. berl. ak. 1897.

зарами, так що став релігією хозарського кагана і його двора¹), і пізніші сліди і прояви юдаїзма в ріжких сторонах і моментах (включно до „жидовствуючих“ XV—XVI в.) в значній мірі звязані генетично з сим боспорсько-хозарським огнищем його.

Від Хозарів, з упадком Хозарської держави Тмуторокань перейшов під владу руських князів; в X в. вони, здається, чи не держали в своїх руках і східної частини Крима. В ХІІ в., за імп. Мануїла бачимо керченську протоку знову в якійсь залежності від Візантії, судячи по його умовах з Генуєю (1167—70). При кінці ХІІ в. (1190) Боспор в усякім разі фактично належав до Візантії: херсонський дукс відновляв тут фортифікації².

Як бачимо, чорноморські кольонії жили дуже тривожним життям, і треба дивувати ся тій витривалості, з якою сі дрібні осади держалися в таких небезпечних позиціях протягом цілого тисячоліття, при дуже малій або ніякій підпорі зі сторони метрополій та політичних своїх зверхників.

Промисл і торговля були тими силами, що притягали грецьких кольоністів в сі далекі краї, звабляли їх осаджуватися на чужині серед диких і непривітних народів, заохочували цілими віками удержуватися тут перед всяких недогідностей і небезпечностей, устоюватися перед переважних ворожих сил то збросю, то дипломатією, то грошиною, і дійсно — давали спроможність сим роскіненим серед варварського моря самітним острівцям утримуватися протягом цілого тисячоліття під натиском варварів.

Припускають, що першою принадою для заморських торговельників, яка притягала їх до наших берегів, була торговля горючим камнем, янтарем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізніші грецькі кольонії північного чорноморського побережя мали метою більш звичайні річи щоденної потреби: на широку міру експлоатували вони богаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу — вимірювали на предмети грецької культури сирові продукти у сусідніх народів та висилали їх з великою, розуміється ся, користю для себе в грецькі краї. Коротку, але добру характеристику pontийської торговлі дає Полібій в своїм оповіданні про стару Бізантию: „з припонтийських країв іде до нас худоба та велика сила невільників, і то безперечно найкращих, а з принасів постачають вони мід, віск, солону рибу в великих масах: з продуктів, котрими богаті

¹⁾ Маркварт (*Osteuropäische Streifzüge* с. 284 і д.) вказує ще інші дороги, якими міг ширити ся між Хозарами юдаїзм — з Арменії

²⁾ Corpus Inscr. Graec. N 8740. Про умову з Генуєю див. т. IV гл. III цієї історії.

наші краї, вони дістають оливу і всякого рода вино, а хлібом міняють ся, то присилаючи, то дістаючи від нас“. Доповненням до цієї характеристики може служити оповідання Страбона про боспорську торговлю в Танаїсі: „кочовники привозили сюди невільників, шкіри й інші кочовничі продукти, Боспорянне нацість — одіж, вино й інші річі культурного побуту“. Або отсє свідоцтво з одної Демостенової промови: корабель з Пантікалея віз до Теодосії вовну, кілька черпяночок соленої риби й козячі шкіри¹⁾.

Хліб і рибу — два головні предмети античної грецької поживи, чорноморські Греки добували й вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хліб на половину всього хлібного привозу Аттики. Розуміється ся, в часі непокоїв чи неврохажів могла траплятись потреба хліба і в чорноморських осадах; деякі, як от Херсонес, ледво чи й сіяли досить хліба для свого виживлення. Се мабуть і розуміє Полібій, кажучи, що хліб часами вивозили з кольоній, часами возили до них. Але властиво хліб був предметом вивозу у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить богато звісток. Риба вялилась і сушилася в чорноморських факторіях і в такім препарованім виді висидалась до Греції. В значній мірі й хліборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно: ці продукти йшли й від тубильної людності, і участь її в цій торговлі для нас особливо інтересна. Геродот, як побачимо ниże, згадує виразно про Скитів, що сіють хліб на продаж. Про хліборобство ріжних сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон. Він же оповідає про рибальство Меотів, що поруч Греків, займалися ним на Меотиді, правдоподібно теж па продаж²⁾. Не виключене, що й дальші народи, між ними навіть і Словяне, могли брати участь в цій торговлі хлібом, хоч посередно. За те можна сказати певно, що в торговлі медом, воском, шкірами й невільниками, брали участь і вони — ці продукти мусіли збератись в грецькі міста з великого простору східної Європи і се як раз ті товари, що виступають пізніше спеціально в руській торговлі, як східноєвропейські товари, що посылалися в грецькі міста в обмін на предмети грецької торговлі. Крім того через словянські землі могла йти перевозова торговля деякими продуктами, напр. горючим камінем, північними футрами й невільником. Всі оті предмети могли привозитись в грецькі осади самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими агентами та

¹⁾ Полібій IV. 38, Страбон XI. 2. 3, Демостен проти Лякріта § 34. Літературу понтийської торговлі див. в примітках (1).

²⁾ Геродот IV. 17, Страбон VII. 3. 17, XI. 2. 1 і 4.

купцями. Геродот згадує про грецьку факторію Гельон в землі Будинів, описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію, дає звістку про плавбу Дніпром¹⁾). Про плавання Дністром згадує т. зв. Скімн. Се все вказує на те, що грецькі купці не обмежались торговою на побережжя.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, згадується вино, оливки, ріжні матерії, загальніше кажучи — предмети промислу й грецької штуки. Вино, як я згадував, культивувалось Греками в Криму й па Дністрі (в Тірі): сліди культури олив захованісь подекуди в Криму. Але сієї місцевої продукції не вистачало і для тутешніх Греків, не тільки для торговлі. Привіз вина з островів Середземельного моря, особливо з Рода, Таза, Кніда, зіставив богаті сліди в виді ручок від амфор з написами й марками на місцях чорноморських осад. По словам Демостена, вино в Понт возили ще з Пепарета, Коя (Кіос), Менди і з інших міст²⁾). Вино, безперечно, ішло далі на північ: Скити нпр. славились як добре пяниці. В звязку з сим стояло широке розповсюдження грецької посуди, а може й перенесення типу глиняної амфори в краї середнього Подніпров'я, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, стрічаються досить часто, не залежно від грецького привозу.

Про широке розповсюдження грецької кераміки в землях навіть значно віддалених — як південна Київщина, я вже згадував. Найстарші з тутешніх находит сягають V—VI в., але в великий масі виступає головно атениська посуда чорнолякова, з червоними фігурами IV—III в. Такі нахідки посуди, і артистичної роботи, і більше щоденного ужитку, в південній Київщині звітні десятками³⁾). Ювильтські вибори грецькі, особливо богаті в степовій полосі, також заходять в південну Київщину й Поділі⁴⁾). Ще дальше сягають монетні нахідки, що можуть вказувати коли не на безпосередню, то посередню торговлю з чорноморськими містами й Подунав'ям — вони заходять глубоко в інтереси країн Балканського півострова.

¹⁾ Геродот IV. 22—7. 53, 109.

²⁾ Проти Лякріта § 35. Ручки амфор описані Бекером і Юр'евичом в раді статей — *Mélanges Gréco-Romaines I*, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII, XXI, XXII, див. також *Ізвістія арх. ком. III*. Вони мають увійти в III т. *Inscriptiones P. E.*

³⁾ Про сі керамічні нахідки стаття фонть Штерна: Къ вопросу о воз-
дѣйствіи античной культуры на области, расположенные внѣ района
древнихъ поселеній на южномъ побережье Чернаго моря, въ одесскихъ
Запискахъ т. XXIII, 1901; також цитовані на с. 87 статі: Значеніе кера-
мическихъ находокъ и т. д.

⁴⁾ Див. вище с. 55.

боку в лісовий пояс, але належать головно до пізніших часів, I—III в. по Хр., зрідка стрічають ся нахідки IV—I в. перед Хр.¹).

Особливо сильні, розуміється, були впливи грецької культури на степову людність прибережних країв. Коли з одного боку бачимо, що грецькі майстри кольоніальні, а мабуть (судячи по високому артизму деяких «виробів») і столичні робітні приладжувались в своїх виробах до уподобань і вимогів варварської людності, для якої призначалися сії вибори — на продаж чи на замовлення, — то з другого боку бачимо, як мотиви грецької штуки, грецького ремесла переходили в штуку варварську, як пересякає грецькими виробами ціла обстанова степового ватажка. Се саме вже дає свідоцтво і міру великого впливу грецької штуки на тубильну людність наших країв. Зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки: така звістка Геродота, згадана вже вище, про еленізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи еленізовану варварську людність — Μεέλληρες в околицях Ольбії в пізніших часах згадує декрет Протогена. Страбон константує, що Меоти близші до Боспора (значить близші і до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянні з своїми північними земляками, і т. і.²). Про варварські домішки серед людності самих кольоній я згадував також: вона зростає особливо в римських часах, але і в раніших часах варварські елементи не були в них рідкістю³).

З меншою силою, в ослаблених формах сії культурні впливи йшли і в землі, зайняті словянською кольонізацією, або сусідні з нею, як виразно свідчать нам археологічні нахідки. Безперечно, вони не лишалися без сліду в розвою матеріальної культури тутешньої людності: широке розповсюдження грецької кераміки й ювелірства в сих краях може ручити нам за се. Правда вказують на повний брак у словянських мовах запозичень з грецької мови сії доби як на доказ, що Словяне в ті часи не стикались з Греками безносередно⁴). Але се вказує тільки, що торговля й впливи Греків на Словян були посередні, через степові племена.

¹⁾ Див. низше — гл. IV.

²⁾ Inscr. Ponti Eux. I ч. 16, Страбон XI. 2. 4.

³⁾ До наведених вище можна додати ще каталог побідників на публичних грах Гергіїї, десь з III в. перед Хр., де серед переважної маси грецьких імен стрічаємо „Скітів“, „Сіндів“ або прозиваних так по батьку. Inscr. P. E. IV ч. 432.

⁴⁾ Соболевский Vestnik sl. star. IV с. 192, Липовский — Труды XII съезда т. III.

В звязку з відомостями про жите грецьких кольоній на Чорноморю довідуємося з античної традиції дещо і про дальші, степові простори нашої території. Від початку історичних відомостей, протягом яких тисячі літ, були вони зайняті на пів кочовникою на пів осілою варварською людністю, що зловіщою хмарою висіла над геленським житем Чорноморя.

Найдавнішую відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми в Іліаді, в тій частині однаке, що не належить до старших складових частин епоса, і в дуже загальній формі. Тут в однім образі представлений Зевс, як він дивиться „далеко на землю добрих йздців Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних кобилодоїльців, що годуються молоком, бідні і найсправедливіші з людей“¹). Пізніші письменники зробили з цих гомерівських епитетів назви народів (*Ιππημολγοί*, *Ἄριοι*, *Γαλακτοφάγοι*). Але вже Страбон розумів, що тут іде мова про чорноморських кочовників. Гезіод знає вже ім'я іх — Скити, і прикладає до них той самий геомерівський епітет кобилодоїльців: *Σχόδαι ιππημολγοί*²).

Більше оповідав про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса, автор Арімаспейської поеми (*Αριμασπεῖς*), присвяченої спеціально північно-східнім краям. Його географічні відомості вплетені в ту поему не мали доброї слави в античній літературі, — правдоподібно завдяки своїй отій поетичній формі, до того ще і неприступні перевірці пізнійших письменників. Страбон просто зве Арістея брехуном. Але в сучасній науковій літературі були висловлені гадки, що Арістей з скитськими караванами справді міг побувати в середній Азії і там зібрати свої відомості³). Подекуди, виключивши поетичні прикраси, вони дійсно мають признаки певності. В усякім разі його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід. З його відомостей користав і Геродот та й переховав найбільше відомостей з цієї страченої для нас поеми.

¹⁾ νόστριν ἐφ' ιπποβόλων Θρηκῶν καθορώμενος αἴτιν
Μοσῶν τὸ ἀγγεμάτην γαὶ ἀγαυῶν ιππημολγῶν
γλακτοφάγων ἀβίων τε δικαιοτάτων τὸ ἀνθρόπων—ХІІІ. 6.

²⁾ Сю згадку в тексті Гезіода деякі теж датують значно новішими часами після VIII в.—Див. Müllenhof Deutsche Altertumskunde III р. 22.

³⁾ Див. спеціальні розвідки Турне (Tournier, De Aristea Proconesio, 1863) і Томашка (W. Tomaszek, Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimasische Gedicht des Aristaeas — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Інші, скептичніше приймаючи відомості Арістея, й самий вік його посугувають на перед — на VI в.

Геродот в середині V в. звідав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання¹⁾), тут з власних розвідів на місці доповнив свої літературні відомості і на всі пізнійші часи став головним джерелом про степову людність нашого краю тих часів. Непевні ніби то звістки, які закидали йому і в античній літературі (так що Плютарх написав спеціальний трактат про неймовірність Геродота), і в новійших часах, тепер що далі знаходять собі все більше підтвердження, і нині в науковій літературі певність Геродота не підлягає найменьшому сумніву там, де оповідає він як свідок; що інше, де оповідає він з переказів: сі оповідання дуже нерівної вартості²⁾.

З переказів, які він чув, Геродот силкується оповісти щось про давнійшу, перед-скитську кольонізацію чорноморських країв. Каже, що сі сторони перше займав кімерійський народ, і Скити звідти його витиснули. Покликують ся на вказівки про Кімерійців в місцевих топографічних назвах, на істнованнє кімерійського Боспора (Керченська протока), Кімерійських бродів, Кімерійських стін, на могилу кімерійських царів на Дністрі. Але його відомості про сей кімерійський народ дуже бідні, і він йому самому представляється ся, здається ся, в такім самім „кімерійськім тумані“, що в Одесії окриває царство цього напів-мітичного народу:

Там Кімерійці живуть, і їх місто, та й ціле їх царство
Хмарами вкутані вічно й туманом, бо яснеє сонце
Не поглядає на той край горячим проміннем ніколи³⁾.

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселяватись на Чорноморю, сієї перед-скитської людності, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерійців добре звістне з малоазийських джерел (жидівське Gômer, вірменське Gamîr, в асирийських написях Gimîtri)⁴⁾. В грецьких джерелах знаходимо звістки про напади Кімерійців, що робили вони разом з тракийськими ватагами в VII—VІІІ в. на грецькі володіння на малоазийськім побережу. Але власне се широке розповсюдження імені на-

¹⁾ Про се спеціальна стаття Мищенка — К. Старина 1880. VI.

²⁾ Література Геродотових відомостей про Скітію в примітках (2).

³⁾ Одісея XI, 14. Геродот IV, 11—8. В літературі погляди розходяться — чи вважати тут Кімерійців етнографічним попялем, чи просто поетичним образом хмарного царства. Пор. Bury The Homeric and the historic Kimmerians (*Klio*, 1906).

⁴⁾ Теж ім'я бачать в осетинськім гумірта = велетень, в грузинськім gmîri — герой, лазькім gomîri — сміливий (В. Міллерь Черти старини въ преданіяхъ Осетинъ с. 199, Томашекъ Kritik der ältesten Nachrichten с. 64).

водить сумнів, чи не маємо тут якоїсь загальної назви, скоріше географічної ніж етнографічної (подібно як се пізнійше було зі Скитами). В такім загальнім, не-етнографічним значенню се імя могло бути чи Греками, чи може ще давнійше їх попередниками в чорноморській торговлі — Фінікіянами або Карійцями перенесене на Чорноморе для означення тутешньої перед-скитської людності. На ім'я отже нема що наполягати¹⁾). Се степова людність перед приходом Скитів в чорноморські стели, котра могла називатися ріжно і до ріжних племен належати. Тому відгадувати, якого саме племени були ті Кімерійці — даремна забава, приналежні при теперішнім стані наших відомостей²⁾.

Скитів грецькі письменники представляють приходнями зі сходу. Геродот каже, що Скитів витиснули з-за Аракса (себ то Яксарта, тепер Сир-Дарії) іх соплеменники Масагети, і додає, що так оповідають

¹⁾) Мілснгоф ішов іще далі і взагалі заперечував істновання на нашім Чорноморі якоїсь кімерійської людності (навіть в вищі сказані значенню — взагалі перед-скитської колонізації). Він бачив тут комбінацію Арістея й інших, що тим витисненням Кімерів з північного берега Чорного моря в Малу Азію хотіли обясняти собі прихід Кімерів до М. Азії, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масагетами, що в дійсності мала місце ва полудень від Каспійського моря, перенесли на північ від Каспія, і так, мовляв, утворилася історія приходу Скитів в наші степи (Deutsche Altertumsk., II, 26). Проти цього гіперкритицизму можна вказати — перше, що ми не маємо ніяких причин вважати Скитів автохтонами, в супереч грецьким відомостям, по друге — що нема поводів думати, мовби натови Масагетів не міг викликати руху іранської людності заразом і в Європі і в Азії, на північ і на півднє від Чорного моря.

²⁾) Найчастіше уважають їх Траками — ще свого часу Аделюнг Mithridates II. 163, з новітнього див. Томашка Uber das Arimasische Gedicht c. 77б—7, Lehmann — Verhandlungen des XIII Orientalisten Kongresses, Kossina — Zeitschrift für Ethnologie, 1902 c. 210, Hubert Schmidt — op. c. ibid. 1904 c. 632. Іранцями вважав їх з новітніх нпр. Бремер (op. c. c. 757) Шрадер недавно виступив з теорією турецько-татарського походження Кімерійців (Sprachvergleichung³ II c. 529): він звернув увагу на старинний поділ Турко-Татар на кочових і оселих, jürük і çomru, і бачить тут Гередотових Іурків і Кімерів; домішкою Кімерійців пояснює він турецько-татарські прикмети скитського побуту. Натомість Ед. Майер вказує інтересний факт, що в навилонських написах перське Sakâ, Саки, передається через Gimiri. Кімерії мішаються або отожнюються з Скитами. Що в російській археології повелося ся неолітичну культуру називати кімерійською, зовсім конвенціонально, — я вже згадував (c. 41). Кімерійська людність чорноморського побережжя під час скитської мандрівки в кождім разі жила не в неолітичній культурі: між скитською мандрівкою і „кімерійським“ похоронним типом може бути дуже велике віддалення.

і Греки і самі Скити, але Арістей, мовляв, давав ще ширше обяснення сьому рухови, звязуючи його з змінами в середній Азії: Арімаспи потиснули Іседонів, Іседони Скитів¹⁾). Таке обяснення скитської міграції зовсім можливе: міг справді тут відбити ся етнічний переворот в центральній Азії²⁾). Держачись теорії європейської правітчини Індоевропейців, се треба уважати за поворотний рух кочових Іранців на захід, викликаний пертурбаціями в центральній Азії. Що до часу цього руху, то по гадці Геродота мав би він стати ся десь в другій половині VIII або поч. VII в. Але се датованне його опирається на фантастичному обясненню скитського нападу на Малу Азію: Скити мовляв уганяли за Кімерійцями, що прийшли в М. Азію, витиснені Скитами з Чорноморя в половині VII в.³⁾ Таким чином дата ся не має значіння. В дійсності Скити могли прийти раніше, а мандрівка їх могла тягнути ся довший час. Але дуже можливо й таке, що Геродот трапився вправдиву дату — що натиск східніх Іранців на своїх західніх земляків коло того самого часу дав себе знати і в Європі і в Азії: одні скитські орди під сим натиском посунулися в наші степи, інші — звістні під іменем Саків (друга форма тогож імені Скитів) в Малу Азію. Подібно як пізніше, в II віці бачимо знову натовп іранських орд разом в наших степах і в Азії.

Приймаючи таку мандрівку скитської орди з передньої Азії, не треба одночасно розуміти се так, що вона дала нашим степам нову людність. Зявилася ся тільки нова зверхня орда, вона покрила своїм іменем давнішу степову людність, а навіть і в свій склад могла принести певні елементи сеї давнішої людності. І коли ся зверхня і ще якісь інші орди були скитсько-іранські, се не виключає присутності в тім самім часі в степах людности інших народностей, давніших від Скитів. Тут могли лишити ся останки іранської кочової людности з давнішого розселення, останки тракийської і бог зна ще якої кольонізації. Подібне бачимо й пізніше в наших степах, коли зі зміною зверхньої орди степова люд-

¹⁾ Геродот IV. 12—3.

²⁾ Але з скитської генеалогії, поданої Геродотом (VI. 5), виходило-б, що Скитиуважали себе автохтонами (виводили себе від доньки Бористена).

³⁾ Оновлення Геродота про погоню Скитів з Європи за Кімерійцями, розуміється ся, зістаеться комбінацією учених Греків. Його поправляють ріжними способами: що Кімерійці мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через балканські землі, і там прилучились до них товариші їх малоазійських походів Тракийці, або що Кімерійці з наших сторон нападали на малоазійські землі. Але сі поправки не можуть уратувати цього оповідання.

ність дістає нове ім'я, тим часом як склад її зовсім не переміняється так рішучо.

Так як чорноморська степова людність ґрупувалась після руху Скитів, ось як представляється вона у Геродота¹). На схід від Тавайса (Дона) живуть Савромати, народ споріднений з Скитами, але осібний від них. На захід від Танаїса живе народ Скитський, що поділяється на чотири племена: між Танаїсом і Герром (незвісною річкою на схід від Дніпра) мешкають Скити Царські, *Βασιλέως*, „найсильнійші й найчисленнійші Скити, що інших Скитів уважають за своїх рабів“²). Між Герром і Пантікапом на 14 днів дороги (на лівім боці Дніпра) живуть Скити-Кочовники, „що нічого не сіють ані орять“. Між Пантікапом і Гіпанісом (Богом), по обох боках Дніпра живуть Скити-Хлібороби (*Γεωργοί*) ; іх осади тягнуться з заходу на схід за три дні дороги, а на північ через їх край треба приступити 10—11 днів Борістеном (Дніпром). На верхнім Богу (в дійсності правдоподібно — на середнім, бо Геродотові відомості про сю ріку не сягали верхівя) сидять Скити - Орачі (*Αροτύρες*). „що хліб сіють не на свою страву, а на продаж“³.

Окрім цих чотирьох народів, що становлять скитський народ в тіснійшому значенні слова, Геродот зачислює до Скітів племена Алязо-

¹⁾ Розміщення вичислених у Геродота народів на сучасній мапі дас подекуди непереборені труднощі, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се богато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Пантікап був на правім, чи на лівім боці Дніпра (одні бачать в нім Інгулець, інші Конку). Герр представляє собі Геродот так, що він витікав із Дніпра, десь понизше Порогів, впадав в р. Гіпакір, а сюди текла в Чорне море; такої річки в дійсності нема. Мені здається ся, в кождім разі з Геродотового оповідання виходить зовсім ясно, що Скити-Хлібороби мешкали по обох боках Дніпра, і Пантікап мусив собі Геродот представляти на лівім боці (VI. 18 і 53).

²⁾ Замісьць *Βασιλέως* проектировано читати *Βαρσιλέως* і звязувано се з Барсиліями і *Βερβάλια*, звістною їм в гунсько-хозарських часах; але й поправка ризиковна, і сей звязок, при загальнім руху Скітів на захід, непевний.

³⁾ Вже з огляду на те, що відомості про Дніпро у Геродота не йдуть далі порогів (чи властиво не доходять і до них), треба сумнівати ся, чи він зінав дійсний початок Бога, чи не уважав він початком те місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок якийсь з його притоків? Дійсно, у Геродота Бог має всього дев'ять днів дороги, тим часом як на Дніпрі до порогів рахує він 14 днів. Відомості Геродота про верхівя Бога й Дністра дуже поплутані і недовідкладні; очевидно, верхіві Дністра представляє він собі просто на північ проти його устя, на північ від верхівя Бога (IV 51—52).

пів—полудневих сусідів Скітів-Орачів, на середнім Богу, і елснізованих Скітів Каліпідів¹) на нижнім Богу. Вони відріжняють ся від інших Скітів (розуміти — кочовничих) тим, що єють і їдять хліб і городину, а поза тим мають звичаї скітські. Каліпіди є анальгічні з Μεξέλληρες ольбійського декрета Протогена, що мешкали в околицях Ольбії.

На заході скітська територія простягалася до Дунаю (Істра)²). Що правда у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину без жадних звісток, але мусіла вона мати скітську людність, бо звалася „давньою Скітією“. На північ живуть вже народи песькітські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоїди (*Ἄυδρόφραγοι*) та Чорноуbrane (*Μελάχλαχοι*) далі на схід від них. В Таврії теж заховалася давніша перед-скітська людність (Таври) — головно в горах, тим часом як степову частину півострова займали Скіти.

Крім вище поданого територіально-культурного поділу Скітів, Геродот знає ще генеалогічний. Від трьох синів першого чоловіка Тарітая, що родився від Зевса і дочки Бористена, Ліпоксая, Арпоксая і Коляксая пішли скітські роди Авхатів, Котіарів і Траспіїв, та Паралятів; при тім рід молодшого — Параляти уважався старшою династією. Але здається, що ся легенда належала лише до племені царських Скітів і поділу їхого на коліна: імена їх у Геродота більше не виступають, аж пізніше стрічаємо подібні назви народів³).

Назва Скітів у Геродота обіймає всі народи, підластні „царській“ орді. Се само наводить на гадку, що деякі з цих півласних народів зачислювали до Скітів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежності. Назва Скітів мала етнографічне значіння тільки що до головної орди (тому Геродот говорить про мову і звичаї скітські), а поза тим уживала ся в політичному значенню — про людність підластну Скітам. При тім Геродот зазначає, що Скіти самі називають себе Скілотами, по імені царя, Скітами-ж їх звуть Греки. В дісності

¹) Καλλιπίδαι: ἐόντες τῆς Ελλήνες Σκύδαι (V. 17). У т. зв. Скімна (що цитує тут Ефора, з IV в.) натомість є Карпіди — тому деято зазує сей народ з карпатськими Карпами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

²) Геродот IV. 17—21, 100—1.

³) Авхети (*Auchetae, Euchetae*) і Котіери у Ілінія VI. 7 17, що при тім покликують ся на звістки генерала Ш. в. Демодама; але виступають вони на далішім сході; Нейман (108—9) і Міленгоф (III с. 23) уважали їх тими Скітами, що зістались на своїх початкових кочовицях. Знов інші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпаніса.

се дві форми того самого імені¹). У Персів Скити фігурували під загальною назвою Саків; чорноморські Скити в написі Дарієвого гроба звуться „заморскими Саками“.

Що до національності Скітів Геродот дає лише деякі вказівки. Каже, що Савромати говорять мовою скитською з певними відмінами і споріднені з ними (по легенді їх родили Амазонки від Скітів): значає також деякі подібності Скітів до Масагетів і говорить, що інші зачисляють Масагетів до Скітів²). У пізніших письменників від чорноморських Скітів виводяться Парти³), а Аміан, зовсім пізно що правда, але теж мабуть переказуючи старшу традицію, каже, що Перси були одноплеменниками Скітів⁴). Традиція іранського походження Скітів в античному письменстві зазначилася таким чином досить виразно. В новійшій науковій літературі богато говорилося й писалося в сій справі, зачислювано Скітів і до монгольської або взагалі північної, урало-алтайської родини, бачили в них і Словян і Германців, нарешті — мішанину арійських і монгольських елементів. Але помічення над мовою Скітів і споріднених їм Сарматів, ті звязки, які лучать їх між собою, а з другого боку — з сучасним одиноким останком іранської людності в сих краях — кавказськими Осетинами, нарешті — деякі характеристичні ознаки скитської культури — все вказує, що ми маємо в скитській орді іранську людність, хоч із чужими мабуть домішками⁵).

Взагалі етнографічна близкість Сарматів зі Скітами не підлягає сумніву. Окрім слів самого Геродота, маємо ще й інші факти: сліди іранства в мові (особливо в особистих іменах), подібна культура й побут виступають у зверхніх орд однаково і в часи скитського і в часи сарматського панування. Тим часом про спорідненість Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, передану давніми авторами. Діодор звє їх „кольонією з Мідії, осадженою коло Танаїса і названою Сарматами у народів“: Пліній згадує про погляд на Сарматів як на галузь Мідян⁶). Помічення над

¹) Вивід обох імен досі не удавався; прооці обяснити з іранських пнів khud — skud („стрільці“) див. у Мілленгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungsbl. т. 116 с. 778.

²) I. 291. 215.

³) Curtii Rufi Hist. Alexandri IV. 12, VI. 2, Iustini II. 1, Jordanis Get. 6. Маркварт вважає джерелом сих звесток Агатархіда, історика Азії, II в. перед Хр. — Untersuchungen zur Gesch. von Eran I с. 35 і II с. 39.

⁴) Аміан XXXI. 2. 20.

⁵) Літературу питання див. в примітках (2).

⁶) Діодор II. 43, Пліній VI. 7.

невеликим числом перехованих скитських слів і імен, а також варварських імен, що стрічають ся в грецьких чорноморських написях скитсько-сарматських часів, виказали багато подібностей з мовами іранськими і найближче — з осетинською. Вкажу напр. що наросток „*каїс*“ скитських імен се не що інше як іранське *khsaia* — пан, володар. Має значине й істнованне скитсько-іранських подібностей в побуті, в обрядах, в віруваннях, хоч і тут, розуміється, треба-б ѹще відрізняти своєнароднє від того загального, що характеризує найріжніші народи на подібних, початкових ступенях культурного життя¹⁾). Кінець кінцем сума всіх фактів і анальгій робить зовсім певним, що в наших степах були іранські елементи в скитський період, і то як в півластній людності, так і в зверхній скитській орді. Іранське племя, вилившися одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, під назвою Скитів, Сарматів, Алянів і ріжніх дрібніших народів. Ale можливо, що і в скитській людності і пізніших степових ордах була певна домішка і урало-алтайських елементів; поруч Іранців під загальною назвою Скитів, Сарматів, Алянів могли критись ще якісь інші народи, тільки їх не можна близше виказати.

Геродот та інші грецькі письменники, очевидно, близше знали і в своїх оповіданнях про Скитів взагалі мали перед очима головно кочових східніх Скитів, а особливо ту головну орду, що панувала над іншими і зветься у Геродота „Царською“. Двоюким уживанням скитської назви — раз про саму головну орду, другий — про неї разом з півластною людністю, пояснюють ся деякі суперечності Геродота²⁾. Очевидно, він говорить про зверхню орду, коли, оповідаючи про Скитів взагалі, представляє їх кочовою, воєвничою ордою, з суворими звичаями і з деспотичним устроєм. По його словам Скити живуть зі своїх стад і кочують з своїми, поставленими на возах, житлами; не мають ані

¹⁾ Нарешті і то ще годить ся згадати, що виразні сліди стичності між східно-фінськими мовами й осетинською показують, що прикаспійська іранська людність колись сягала значно дальше на північ; так напр. імена металів — срібла, міди, стали, олова в осетинськім спільні з східніми Фінами: Пермjakами, Вотjakами, й взяті від них, тим часом як знов цілій ряд слів в східніх фінських мовах мають свій початок в іранських пнях. Про фінсько-іранські (і особливо осетинські) стичності — див. в 2 вид.

²⁾ Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовниками (як і Гіпократ), тим часом сам оповідає, що деякі скитські племена живуть з хліборобством; говорить про їх відчуження від чужоземних звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про еленизованих Скитів — Каліпідів, і т. і.

міст, ані кріпостей¹). Молодший о півстоліття від Геродота Гіпократ в своїх оповіданнях про Скітію ще докладніше представляє сей кочовничий побут: Скити не мають домів, а живуть в повстяних будках, поставлених на чотироколісні або шостиколісні вози і уряджені як хати, з двома-трьома відділами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і вих будках сидять жінки з дітьми при переїздах, чоловіки-ж їдуть верхи; за ними йдуть слідом стада овець, коров і коней. На одному місці вони перебувають, поки худоба не спасе паші, тоді переходять на інше місце. Вживають варене мясо, пить кобиличе молоко, їдять кобилячий сир. Мясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш²).

Звичай Скітів у Геродота суворі й воєвничі. Одинокою святощою у них старий зелізний меч, виставлений на стосах прутя — знак бога війни. Така святощ була в кождім окрузі, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей: з сотні взятих на війні в неволю жертвували одного, виливали його кров на той святий меч, а тіло розрубували й розкидали навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війні ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказав ся такою голововою, мав участь в здобичі. Шкури з голов ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору; ті, що мали їх більше, шили з них собі часом цілі плащи³): таким же способом уживались часом і цілі шкури ворогів на ріжні воєнні прибори. З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пихою. Хто вбив найбільше ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцю вина на публичних пирах; хто не вбив ворога, не мав зовсім участі в пирах, і сеуважалось найбільшою ганьбою⁴.

Звістки про релігію Скітів досить неясні; Геродот уживає грецьких назв для скітських божеств і тим, розуміється ся, лише затемнює

¹⁾ IV. 46, 127.

²⁾ Такі казани, як чаші на підставці, в скітсько-сарматських могилах дійсно не раз траплялися: сей казан, очевидно, ставився серед огнища й обкладався багатем; зовсім подібні казани існували у сибирських народів.

³⁾ Цікаву паралелю сьому звичаю стрічаємо в сучасних осетинських переказах. Нарт (богатир) Созрико переміг нарта Єлтагана і обскальпував. Приїхавши в аул (село), він зібрав дівчат та молодиць і сказав: пошийте мені кіожуха з шкір з голов і вусів. І побачили молодиці, що Созрико виніс шкір від голов і вусів; одна каже; се шкіра з моого батька, інша: се шкіра з усами моого брата; третя: се шкіра з голови моого чоловіка. — В. Мілер, Черты старины въ сказанияхъ и бытѣ Осетинъ с. 106. ⁴⁾ Геродот IV. 64—6.

справу. Найбільш поважав ся бог-опікун домового огнища — Табіті (Геродотом прирівняний до грецької Ἔστια). Найбільшою присягою було — присягти тим божеством, і неправедна присяга тим опікуном царського огнища уважалась переступом проти царя, бо стягала на нього неласку богів¹⁾). Сей культ домашнього огню, що заховав свої сліди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іранським культом огню (саму назву звязують з пнem τær — горіти)²⁾). Крім того Геродот виразно каже про культ землі — Апі (порівн. латинське Ops). Біг Γοτόσχωρος, прирівняний Геродотом до Апольона, в одній італійській написи прирівнюється теж до Апольона, а заразом і до Мітри, перського бога сонця: та сю напись уважають фальсіфікатом³⁾). Етимологічно його ім'я толкують як „опікуна стад“ (до Геродотової інтерпретації се досить підходить), як і Αργίμπαсу (по Геродоту „небесну Афродіту“) — охоронницю худоби⁴⁾). Про решту названих у Геродота богів (Зевса — Папая, Посейдона — Тагімасада, Арея і Геракля) трудно що небудь сказати близше. Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім країці кусники вареного мяса кидалися, як присвячені богу⁵⁾). Слідів якогось організованого культу, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожбітів, дуже числених, що ворожили на паличках і кусничках кори.

Докладні звістки дав Геродот про похоронний обряд, спеціально що до скитських царів. Тіло царя, каже він, насамперед обов'язили по всіх підвластних народах, щоб вони віддали йому почести, потім ховали у викопаній в землі камері, і разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найкраще з худоби (срібла й

¹⁾ IV. 59, 67, 127.

²⁾ В. Мілер в згаданій розвідці про осетинські звичаї вказує на особливі поважання до ланцюха, що висить над огнищем: ним кленуться, викинути чиється ланцюхи за двері — найбільша образа (с. 205).

³⁾ Corpus Inscript. Graec. N. 6013 Θεα Σηλ. Ωτοσχωρα και Απολλωνιος Οιτοσχωρος Μεδρα M. Ουλπιος Πλοκαριος αγεθ., див. Zeuss op. c. 289 Толстой і Кондаковъ Русскія древности II с. 44, Müllenhof III с. 121. Про скитський культ взагалі див. особливі у Цайса, Бонеля і Толстого і Кондакова, де він порівнюється з іранським, і Наймана, що порівнює його з монгольським. Проти перецінювання значення таких подібностей можна повторити лише слова самого Наймана: Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen (p. 245).

⁴⁾ Marquart Untersuchungen zur Geschichte Erans II с. 90.

⁵⁾ Геродот IV. 60.

міди, каже Геродот, Скити не уживають зовсім); над гробом насипали могилу як наийвище. По році справляли поминки: п'ятдесят найкращих слуг і стільки ж коней забивано і випхавши половою розставляно навколо могили на палях, а слуг розсаджувано на сих конях, мов би сторожу¹⁾.

Сі царські могили, по словам Геродота, були в місці званім Геррос, до котрого Дніпром можна було плисти — там з Дніпра витікала річка Геррос. Се до певної міри підтвержується ся фактом, що як раз коло Дніпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом зовсім подібним до оповідання Геродота. Правда, могили се пізнійші, скільки можна судити по стилю й техніці, за браком інших дат. Взагалі досі не можна було напевно констатувати похорону, який би належав спеціально до Геродотових Скитів: скитсько-сарматська культура в археології становить досі одну нероздільну цілість²⁾.

Державний скитський устрій в оповіданню Геродота, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому він звелить з Скитів, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі. Коли цар захорує, ворожбити обяснюють звичайно, що причиною була неправедна клятва богом-опікуном царського огнища, і вказують на якогось чоловіка, що мовляв так фальшиво поклявся; коли сей вирікається, заяву ворожбитів перевіряють вороженем інших ворожбитів і кінець кінцем карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпромітованих ворожбитів, палячи їх; при тім цар карає смертью й синів їх. Всі справи своєю волею рішають цари. З оповідання про похід Дарія у Геродота виходило-б, у що Скитів було рівночасно кілька царів: виступає їх тут три; можливо, що належали вони до трьох згаданих колін, і цар з коліна Паралятів був головним³⁾. При всій легендарності оповідання ся подробиця може бути вповні реальною.

Така була орда, що пановала в Скитії. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвlasних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід уважають дуже великим і

¹⁾ IV. 71. Паралелі до цього звичаю у ріжних примітивних народів див. у Мищенка К. Ст. 1884, V с. 66.

²⁾ Про скитські могили див. вичислені в прям. 2 праці Ашіка, Древности Геродотовой Скиеї, Толстого и Кондакова П., Лашпо-Данилевского і Мальмберга ор. с.

³⁾ IV. 120, пор. 5—6, 71. Маркварт толбує назву Паралятів як „первородних“, „перших“ (I. с. с. 77).

заразом самих властивих Скітів рахують на дуже мало¹⁾). Та власті царів сїї головної орди розтягла ся в пол. V в. на всю територію від Дунаю до Дону. На північ їх власті сягає у Геродота десь до Дніпрових порогів: він каже, що людність Герра — то крайній народ, півлластний скітським царям²⁾). На захід від Дніпра, як ми бачили, Геродот уміщує крайні скітські осади на верхнім Богу й Дністрі, але по всякій правдоподібності їх треба умістити на середнім Дністрі й Богу. Далі на північ сиділи не-скітські народи.

Про ці північні не-скітські народи оповіджене Геродотом зістається єдиним на довгі часи. Тому тут переглянемо також ці звістки його, можливо уважно.

На північ від верхів'я Дністра Геродот уміщує Неврів. Озеро, що з нього витікає Дністер, по Геродоту мало бути границею Скітів і Неврів. Але що відомості Геродота взагалі не сягали далі середнього Дністра й Бога, то ці означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Неврами Геродот не знає вже ніякої людності³⁾). Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш казкові відомості, і сам не дуже надавав їм віри. Оповідали йому, що кождий Невр кілька день до року буває вовком. Казали, що в їх землі виплодилася сила змії, а ще до того найшло їх з пустині, так що мусіли вони перейти до землі Будинів — очевидно на якийсь час, і потім вернулися. При такім стані Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значення словам його, що Неври мають скітські звичаї⁴⁾). Важнійша негативна сторона його відомостей, що він виразно відріжняє Неврів від Скітів⁵⁾.

Словами Геродота про скітські звичаї Неврів давали привід деяким ученим зачислюти і їх до скітського племені; інші відріжняли їх від Скітів і бачили в них Словян, виходячи з міркувань про тодішні селища словянські. Тепер сей погляд має багато прихильників⁶⁾, і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В самім імені Неврів бачать звичайно словянський пень н у р (порівнюють з тим

¹⁾ IV. 81. ²⁾ IV. 71 i 119. ³⁾ IV. 17 i 51. ⁴⁾ IV. 105.

⁵⁾ IV. 51, 119.

⁶⁾ Такого погляду, пущеного в курс Шафариком (I § 10. 2), трималися з новійших учених напр. О. Шрадер, Лескін, Мілснгоф, Томашек. Сей в своїй розвідці *Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden* (*Sitzungsberichte* т. 117 с. 3) висловився: *Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemein anerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich.*

Нур — доплив Буга й Нурську землю); згадану вище легенду про вовків звязують з словянською вірою в упирів — вовкулаків. Та ці аргументи не так сильні, важніше географічне положення Неврів, бо відповідає території словянської правітчини, а також те що Геродот відріжнює їх від Скітів. Ми можемо уважати їх з значним правом за Словян на їх правітчині.

Пізніші відомості про Неврів дуже бідні, властиво не дають нічого¹⁾.

Географічно на туж словянську територію припадають Андофаги, бо у Геродота мешкають вони на середнім Дніпрі. Може їх страшне імя і характеристика були причиною, що їх приналежність до Словян і взагалі до індоєвропейської родини має далеко менше оборонців, ніж Неврів, і їх з більшою охотовою уважають за Фінів. Геродот оповідає про них, що се народ „окремий і зовсім не скитський“, що „з усіх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають поняття правди й ніякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скітів, але мову мають осібну, і лише вони одні з тутешніх народів їдять людей“. Іх відділяє від Скітів простора пустиня, а за ними вже „правдива пустиня, і ніякого народу нема, скільки відомо“²⁾.

Відомості Геродота, подані про сей народ, як бачимо, дуже неясні. Пустиня, що ділить у нього Скітів і Андофагів, зявилася по всякій імовірності з того, що на Дніпрових порогах уривалася комунація, зносини з середнім Подніпров'ям ішли іншим, сухим шляхом, і в відомостях повставала прогалина для країв вище Дніпрових порогів. Характеристика Андофагського народу мабуть в значній, або і повній мірі основана на самих виводах з іменні, а імя се в переданій Геродотом формі має в своїй основі мабуть якусь легенду або етимологічне непорозуміння³⁾. У Птолемея на ту придніпрянську територію припадає імя Амадоків, що мешкають під горами того ж імені.

¹⁾ Згадка Плінія (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелі (П. 1 — Neuri) цілком певно — мали своїм джерелом Геродота (Міленигoff III с. 46—7, Шафарик I § 10. 2. 6). Чи *Ναυαροι*: Птолемея (III. 6 § 25) належать до Неврів, не певно (пор. *Ναυαρον* (вар.: *Ναζαρον*) місто на р. Каркиніті), ще менше *Negianoi* Географа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5).

²⁾ Herod. IV. 18 і 106. Деякі подробиці додає про Андофагів Ісігон (у Мілера Fragm. h. gr. IV), але вони перенесені на них з Геродотового описування про Скітів, отже не мають вартості.

³⁾ Порівняти сучасних „Самоїдів“: імя се очевидно має той же корень, що ім'я Лопарів „Сам“, західних Фінів „Суом“, а в росийській народній етимології (Volksetymologie) вийшли з того люде, що себе самих їдять!

ни і мають місто Амадоку, пристань на Дніпрі¹⁾; ся звітка про Амадоків має свій початок у псевдо-Геляніка²⁾, що користав з давніх джерел, і з деякою правдоподібностю можна думати, що маємо тут властиве ім'я Геродотових „Людоїдів“. Саме ім'я толкують з з санскр. āmād, āmādaka — сироїдці, що їдять сирове мясо³⁾; се толкування досить добре б підішло до Геродотових „Людоїдів“. У всяком разі на середнім Дніпрі в тих часах трудно припустити якусь іншу людність крім словянської.

Далі на схід, за Андрофагами, у Геродота наступає територія „Чорноубраних“, Мелάγχлако, що припадає десь на вододіл Дніпра і Дону. Про них Геродот каже лише, що то народ не скитський, але має скитський побут і носить чорну одіж—також характеристика виведена з самого імені⁴⁾. Та не вважаючи на те, що Геродот називає сей народ не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в нім споріднений з Скитами народ іранського кореня: серед ріжних кочових народів, що виступають пізнійше в околицях Ольбії, бачимо Савдаратів, і се ім'я не що інше як Геродотові „Чорноубрані“⁵⁾, а Діон Хрізостом оповідає про мешканців Ольбії, що вони носили чорне убраннє, перейнявши се від „скитського народу Мелάγχлако“. Досить правдоподібно, що ті Чорноризці Геродота становили частину савроматського народу, відтиснену далі на північний захід від головних осад (може навіть таки рухом самих Скитів), а з пізнійшим рухом Савроматів опинилися потім в сусідстві Ольбії.

До Словян деякі учени зачислили ще Будинів Геродота. До цього спонуковало їх ім'я, споріднене з словянським пнem буд або *ῳδ*, та звітка Геродота, що Неври тікаючи від змій, перейшли в край Будинів. З цього виводять, що Будини в дійсності мешкали в сусідстві Неврів. На підтвердження до того вказують на Вωδεοί під горою Вωδιού або Вωδіоу у Птолемея, та уміщують сих Будинів коло Дніпра⁶⁾. Але Геродот уміщує Будинів на північ від

¹⁾ Птолемей III. 5 § 16, 25 і 28. Як ві ні непевне Птолемеєве угруппування географічних імен взагалі, тут пристань Амадока на Дніпрі, здається ся мені, служить певною точкою опори.

²⁾ Ἀμάδοκοι, σλούθιδον ἔθνος, Ἐλλάσκος ἐν Σχοδικοῖς — Стефан Візантійський *sub voce*.

³⁾ Томашек — *Sitzungsberichte* т. 117 с. 8, т. 128 с. 98.

⁴⁾ IV. 20, 108.

⁵⁾ По осетинські са ў — чорний, д а р а е с — одіж, та — наростокального числа. Осетинський словник ен. Евгенія, пор. Мілера Осетинські *етюди* III. с. 79.

⁶⁾ Птолемей III. 5. § 15 і 24.

Савроматів, отже в басейні Дона та Волги, а при тім міг мати якісь певніші відомості про їх край, бо знав грецьку факторію в їх землі — деревляне місто Гельон¹⁾). Супроти того здогадують ся, що був інший народ подібного імені коло Дніпра, і що Геродот помішав сі два народи²⁾). Але уміщуваннє Птолемеївих Будинів над Дніпром вповні гіпотетичне, і таке громадженнє можливостей на можливостях не лишає ніякого поважного значіння за гіпотезою про словянство Будинів.

Від сих північних сусідів Скитів вертаємося знову до степової кочовничої людності й її дальшої долі.

Ми бачили звістки грецьких письменників, що Скитів вигнали в чорноморські степи кольонізаційні перевороти середньої Азії. Сей напір з Азії тривав і далі, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів, загострюючись від часу до часу і прибираючи тоді характер етнічних вибухів. З другого боку мінялось становище і роля тих орд, що мали зверхність над степовою людністю. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна „Царська“ орда, чи ще менше — колінно Паралятів панувало над всею степовою людністю від Дону до Дунаю, і наслідком того імена Скитів і Скитії прикладалися до всіх народів, що йому підлягали. Пізніше політичне першество здобували все нові орди. З переміною зверхності мінялися і етнічні назви степової людності (бувши в ґрунті річі властиво термінами політичними). Сі дві обставини обяснюють нам дальші переміни в кольонізації наших степів і в її номенклатурі.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла в V в. ще міцно. Однаке вже почавши з другої половини цього віку можна помітити, що ся орда відступає під натиском на неї зі сходу. Сей натиск виявляється ся в повільнім розпросторенню савроматських орд на захід: у Геродота їх східню границю становить Дін; у Гіпократа — значить в кінці V і на поч. IV в. — Савромати вже мешкають наоколо Меотийського озера, виходило-б отже, що вже по обох боках Танаїса. Доказаніше се видно з іншого молодшого письменника IV в., т. зв. Скіляка: у нього за Скитами, що займають східні частину Таврії, сидять Сармати (*Σαρμάται*), по обох боках Танаїса³⁾.

¹⁾ Була ж така гадка, що Гельон — то Київ. Недавно до цього фантастичного здогаду прилучився їй Нідерле (I с. 287), а доказ на те побачив — в нахідках трипільської культури (sic).

²⁾ Шафарик I § 10. 3—4 (за Оссолінським. *Wiadomości historyczno-krytyczne*), Mair Das Land der Skythen, O. Schrader *Schrachvergleichung*² с. 619 (за Лескіном), Браун Разысканія і т. ін.

³⁾ Гіпократ *De aere 24*. Скіляк — у Мілера *Geographi gr. minores* I fr. 68, відомості сії кладуть на другу половину IV в.

З тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східніх країв, що як раз були областю зверхньої, головної орди — „Царської“. В звязку з сим правдоподібно стояв той факт, що останній промінь скітської сили й могутності блиснув в другій половині IV в. вже на західніх границях Скитії. Розумію Скітське царство Атея, відоме нам з нагоди його війни з Філіпом македонським. Страбон згадувавсь, що до держави цього Атея належала більшість варварської людності між Меотидою і Дунаєм. Знаємо, що він воював з сусіднimi тракійськими народами та грецькими побережними містами (Істрополем, Візантією) і тут прийшов до конфлікту з Філіпом; в сїй війнї Атея побито, і сам він наложив головою¹⁾). Так само нещасливо закінчилась для Скитів і війна з Лізімахом в 313 р., коли вони разом з Траками були союзниками чорноморських міст в їх повстанню проти Лізімаха²⁾.

По тім і ся західня скітська держава тратить значине й зникає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, а Траків і Бастарнів з заходу й півночи³⁾. В оповіданню Поліена, що може належати не пізнійше як до другої пол. II в. перед Хр., Сармати вже панують на чорноморському побережжю, скітська держава згадується в східній Таврії і поруч Сарматів стоїть на підрядні становищі⁴⁾. В ольбійськім декреті Протогена, що датують III або II віком, бачимо західні степи в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів: між ними Скити виступають як одна з менших, слабших орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Галятів, хочуть знайти собі захист за стінами Ольбії. В часах християнської ери і пізнійше — у Страбона, Овідія, Діона Хрізостома, Сармати виступають як головна орда на всім просторі від Меотиди до Дунаю, зайнявши місце Скитів, і Дідор в своїм оповіданню про Скитів поясняє, що Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих літах розмножилися, зруйнували і

¹⁾ Про державу Атея — Юстін Hist. Philipp. IX. 2, Страбон VII c. 3. 18 (р. 306), Арістокріт у Клименті Stromata V. 31, Фронтін Strateg. II. 20.

²⁾ Діодор XIX. 73.

³⁾ Томашев — Sitzungsberichte т. 128 с. 98, висловив дуже інтересний згад, що Саї Протогеновного декрета, що жили тоді в околицях Бога, мають називу від kshaia, отже се Царські, *Βασιληδος* Геродота. Се зовсім відповідало-б тим колонізаційним перемінам, тільки мені ся етимологія здається не зовсім певною.

⁴⁾ Polyaeni Strategicum VIII. 56. Дехто (напр. Латишов — Изслѣдованія объ истории и государ. строѣ Ольвії с. 88) закидають неважливість сюмого оповіданню; однак обставини, як вони в нім представлени, здається ся, вказують на добре джерело.

в пустиню обернули більшу частину Скитії й вигнали її людність¹⁾. На тлі тих же обставин, коли Сармати мали повну перевагу над Скитами, оповідає Люкіян в Токсаріді свою, фанастичну в фабулі, але інтересну в обставинах історію про Скитів-побратьимів²⁾.

Правдоподібно, сей новий натиск іранських орд був наслідком переворотів в передній Азії, які дали себе знати заразом і в землях на південь від Каспійського моря³⁾. Натиск тривав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V, а найпізніше — в початках IV в., то викликаний ним рух тягнувся кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули іранську людність з наших степів майже зовсім.

Про залюднення степової території після розпросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом слугує Страбон. Він писав десь коло 18 р. по Христі, операючися на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях в I в. перед Христом. Ale його оповідання далеко менше докладне ніж Геродотове, і що головне — терміни „Скити“ і „Сармати“ в його устах не мають докладного значення, так що й до нього можна приложить в певній мірі пізнійші слова Плінія: „імя Скитів все переходить на Сарматів і Германців, і ся стара назва прикладається все до найдальших народів, що живуть майже невідомо для інших людей“⁴⁾.

У Страбона просторонь від Дунаю, де сарматські орди стикалися з Гетами й Бастирами, на схід Дніпра займають сарматські народи: Язиги, Царські (*Βασιλεοι*) і Ургі (*Ούργοι*). Між Дніпром і Доном живуть Росколяни (*Ροξολανοι*). За Доном уміщені Сармати без близьшого означення, та Аорси і Сіраки — народи, із знійшо обняті, разом з іншими, загальною назвою Алянів. Далі па схід, за Каспійським морем — „східні Скити“⁵⁾.

Скитська держава заціїла була ще в східній Таврії. В кінці II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покликаним Херсонесцям на поміч проти сих Скітів, але в 60-х рр. по Хр. знов бачимо облогу Херсонеса якимсь „скитським царем“, місцевим очевидно⁶⁾. Страбон

¹⁾ Оповідання Діодора про Скитів взагалі — наукова комбінація, що не має великої цінності; але сам натиск Сарматів на Скитів був для нього свіжою подією, і сюди подробицю можна трактувати серйозно.

²⁾ Страбон III с. 7. 13. 17; XI с. 2. 1. Овідій *Tristia i Ex Ponto*, *passim*. Діон Хрізостом V. II р. 48—51 ed. Dindorf. Діодор II 43. Люкіян *Τόξαρης* ḥ Φιλία 39—41.

³⁾ Müllenhof *Deutsche Alterthumskunde* III. 41.

⁴⁾ Nat. Hist. IV. 25. ⁵⁾ VII. 3. 17, XI. 1 i 5, 8.

⁶⁾ Страбон VII. 4. 3 i 7, *Inscriptiones P. E. I* ч. 185 (декret Діофанта), *Corpus I. L. XIV* ч. 3698.

каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звались малою Скітією. В оповіданнях Овідія в околицях Дунаю поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скітія (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вичисленими у нього сарматськими народами бачимо Геродотову „Царську“ орду, у Плінія — Авхетів (порівняти Геродотове коліно Авхатів¹⁾.

Се все показує, що давнійша „скітська“ людність під сарматським натиском не зникла, лише сковала ся під новою назвою головної орди, як давнійше під іменем Скітів могли перебувати всякі інші ріжноплеменні підвласні народи. Під натиском Сарматів одні племена могли посунутись на південний або на північ; інші розбились, а сформувались натомість нові племена; з під звісних нам перед тим етнічних назив виринули давнійші, що були ними затерті. В результаті етнічний склад людності змінився далеко менш ніж її номенклатура.

Етнографічні відомості про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на них наші джерела, друге — при недокладності етнографічних відомостей самих географічних письменників сарматського періоду трудно з їх оповідань вибрати те, що з усюю певністю можна приложить як раз до Сарматів.

Передо всім що до імені. Воно значно ріжнить ся що до форми: у грецьких письменників пишеться воно Σαρμαται. Συρμαται, у латинських *Sarmatae*. Його обясняють з іранських пнів *sag* (володар) + *mada* (жінка)²⁾. Се обяснення тим правдоподібне, що відповідає двом іншим назвам: Геродот каже, що Скити звуть сарматських жінок-амазонок Οἰόρπεται, а се обяснюється з арийських пнів *vīga* (муж) + *pati* (пан, володар)³⁾: в грецьких же джерелах, почавши від т. зв. Скіляка, Сармати звуться Γυνακοράτοιμενοι — підвласні жінкам⁴⁾. Всі назви таким чином означали-б „людей, що правлять ся жінками“, „жінок, що правлять чоловіками“. Окрім впливу „народної етимології“ що й тут мабуть відограла головну роль, Сармати могли завдячувати такі свої прізвища особливому станови-

¹⁾ Nat. Hist. IV. 12. В Страбонових Уграх теж добавачали Геродотових Γεωργοί, і сей здогад держить ся ще й досі — напр. Кулаковского Алани с. 98.

²⁾ Є однаке і інше обяснення, з авестийського *saorinānt — уоружений мечем.

³⁾ Сам Геродот хибно обяснює: οἰόρ — муж, πατά — вбити.

⁴⁾ Геродот IV. 110, Скіляк fragm. 70—1.

щу своїх жінок, що не пересиджували в будках, як скитські, а їздили й собі верхи та стріляли з луків, як чоловіки.

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовнича, тільки подекуди займається потроху хліборобством: коло Дунаю і Метонди він спеціально згадує за таку хліборобську людність. Кочовників описує він подібно, як Гіпократ Скитів: живуть в повстяних будках, перевозять їх на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Поза тим се воєвничий народ, славний в кінній війні; їх їздці мали шеломи й панцири — шкіряні або металічні, уживали до бою списів, луків та мечів (Страбон і Тацит кажуть се про Роксоланів)¹⁾. Вигляд таких тяжко узброєних їздців маємо ми в образах Язигів на римських барелефах колонн Марка Аврелія і на керченських фресках, де представлені війни з сусіднimi варварами: варварські їздці тут мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, низькі коліні, нашиті твердими плитками халати, так що мусять сидіти на конях по жіночому²⁾. По словам Павзанія (П. в. по Хр.) Сармати, за браком зеліза, дуже штучно виробляли свої панцири з плитокъ, нарізаних з кінських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в роскопках³⁾), і з тієї ж причини уживали кістяні вістря для списів і стріл. В убранию Сарматів античні письменники зауважали повну подібності з персидським убранием⁴⁾. Вони носили широкі сподні, і взагалі одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосе, були біляві (*flavi*), з суворим і диким виглядом. Про мову їх наводив я вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релігію маємо дуже скупі відомості: є звістка про поважання огня й меча, але не знати, чи се не перенесені звісток про Скитів, як і пізніше оповідання Аміана про культ меча у Алянів.

Що до політичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу політичну організацію, що обіймала-б цілу кочновничу людність на цілім просторі наших степів, як за Скитської орди. Навпаки, маємо загадки про більше число сарматських династів⁵⁾. Сьому

¹⁾ Страбон VII, 3, 17, Тацит Hist. I, 76 ; Страбон каже ще за плетені з галузя щити їх, Тацит заперечує уживання щитів.

²⁾ Образки керченських фресок див. нпр. в приступнім виданнію Толстого і Кондакова т. I і II. ³⁾ Бобринський П с. 73.

⁴⁾ Меля Ш, 4, Таціта Germ. 17. Звістки письменників про сарматську культуру взагалі зібрані у Укerta *Skythien* с. 513 sq.

⁵⁾ *Sceptuchi* у Таціта An. VI. 33. пор. *σκηπτούσοι* в декр. Протогена.

відповідає й велике число етнографічних груп, на які розпадалося сарматське племя. Так крім згаданих вище етнографічних груп — Язигів і Роксолянів, знаємо коло Дунаю в I в. по Хр. Кораллів, в в ольбійських написах бачимо Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських Ургів (?), Авхетів, а в східніх краях — Яксаматів, Аорсів, Сіраків і т. і. Ріжні назви виринають і зникають серед боротьби орд, що поволі сунуться все на захід, під натиском зі сходу.

У Страбона на правім боці Дніпра виступає народ Язигів; безперечно, тоді, на початку I в., се була головна орда в сих краях. Та вже в середині I в. по Хр. вандрує вона далі на захід, в дунайські краї, де займає землі між Дунаєм і Тисою: се Язиги Переселенці (Μετανάσται) Птолемея¹⁾. Від часу сеї міграції Язигів перше місце в наших степах займає Роксолянська орда. Судячи по звіткам про їх війни з Римлянами й напади на Мезію²⁾ та по відомостям географів, виходить, що перед приходом сюди германських племен Роксолані становили головну й найбільшу народність в придніпровських степах і далі на захід від них³⁾. Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, значить не що як „Білі Аляни“ (сучасне осетинське үрс — білій)⁴⁾. (Прикметник — білій дуже часто служив у кочових орд для розріжнення певних частин народа, одної одноплеменної орди від другої). В декреті Діофанта Роксолянів бачать під назвою Ревксіналів (Ρευξιναλοί).

Поруч з сими „Білими Алянами“ виступає вже в I в. по Хр. ім'я просто Алянів (у Плінія: Alani et Roxolani). В 60—70-х рр. вони звертають на себе увагу римської політики своїми походами на закавказькі землі, і очевидно — Алянами звали ся тоді коліна, що сиділи десь в сусідстві Дону й Каспійського моря⁵⁾. В першій полу-

¹⁾ III с. 7. Інша частина Язигів, згадана у нього разом з Роксолянами над Меотидою (III с. 5, 19) — се, здається ся, простий анахронізм.

²⁾ Таціта Hist. I с. 79. Діон Касій LXXI 19, Scriptores hist. Augustae, M. Antonius 22, XXX тут. 10, й ін.

³⁾ На малі Птолемея (III. 5. 19 і 23) Язигів і Роксолянів відтиснуто над Меотиду наслідком невідповідного розтягнення прикарпатських і придунайських народів на схід.

⁴⁾ Мілер (Журналъ Мин. Н. Просв. 1886 IX. 86 і Осет. этюды III с. 86) виводить се імя трохи інакше, по формі ще близьше, хоч по значенню меныш певно: з рохс — ясний (пор. Томашек Sitzungsberichte т. 117 с. 37). Порівняти з сим 'Алакурсо! поруч 'Алачо! Σχύδαι у Птолемея VI. 14. 9.

⁵⁾ Звітки класичних письменників про Алянів зібрали Кулаковський

вині II в. з алянським іменем стрічкою ся вже коло Дніпра, в другій половині — коло Дунаю¹). Тут, з одного боку, бачимо дальший рух на захід іранських орд, з другого — розширення нового імені. Ім'я Алянів прибирає ширше значення й заступає в східніх степах давнійшу загальну назву Сарматів, як ся була свого часу заступила ім'я Скитів. Аміан Марцелін, з четвертого віку, оповідає про Алянів: „за Доном залюднюють безмірно просторі скитські пустині Аляни, названі по імені гір; помалу ослабивши сусідні народи частими побідами, вони, як і Перси, передали їм і своє ім'я“²). Китайські (хинські) літописи теж знають про розширення цього імені в передній Азії: кочовничий народ *An-tsai*, що мешкав в краях на схід від Каспійського моря й далі на захід до *Ta-tsіn* (Римської держави) і залежав від кочовників Согдіані, за часів династії Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) прибрав ім'я *Alappa* і став незалежним³). Отже дійсно десь в I — II в. по Хр. слово „Аляни“ стає збрінним іменем для ріжних кочовничих народів, головно і мабуть переважно — іранських поколінь, що мешкали по обох боках Каспійського моря. На кілька століть воно обняло останки кочовничої скитсько-сарматської людності наших степів⁴.

Через се Алянів описують подібними ж рисами, як Сарматів і Скитів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову, однаково убирають ся, тільки інакше носять волосся

в статті: Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византійскихъ писателей — в XIII т. Чтецій київ. істор. тов. 1899. Також Томашек в Pauly-Wissowa Reallexicon, Alani (1894). Новійша аналіза Täubler Zur Geschichte der Alamen (Klio, 1909).

¹) Птолемей містить їх на кількох місцях — в європейській і азіатській Сарматії — 5, 7; III. 5 9; VI. 14, 9.

²) Кн. XXXI. 2. 13. Кулаковський оп. с. с. 114 відкидає сю звістку, але аргументація його не стійна й він ігнорує при тім наведену низше звістку китайських джерел.

³) Ritter Die Erdkunde von Asien V ч. III (т. VII) с. 625—6, Hirt—Sitzgsber. d. bayr. Ak. 1899 с. 250.

⁴) Хинську назву *An-tsai* вважають рівновідповідною Аорсам античної традиції — Hirt China and the Roman Orient с. 139, Gutschmid Geschichte Irans с. 121; але против цього зрівняння підносять лінгвістичні закиди, і Маркварт (Untersuch. II с. 240) кінець кінцем зрівнює *An-tsai* з Macagetae; назву Аорсів він вважає політичною почесною назвою, яка прийнята була певною групою племен з тим, як масагетська орда здобула над ними владіння і приложила до себе сю почесну назву Аорсів — шановних, славних, замість давнійших Macagetae — „рибоїдів“. Так само „Алян“ (славний, побідний) толкує він як почесну назву, котру приложила до себе зверхніча орда і за нею прийняли потім під власні племена. Новіші замітки ще у Тейблера I. с.

(стрижуть ся)¹). Аміан, сучасник війни Алянів з Гунами, описує Алянів як кочовників, що не знають ані домів, ані хліборобства, живляться ся мясом і молоком, живуть в возах, і де знаходять добру пашу для своїх стад і кінських табунів, там отаборюють ся, уставляючи свої вози кругом: вони однаке мають звичаї побут культурнійший від Гунів, гарні з себе, бльондинуваті, мають легку зброю: дуже воєвничі і свободолюбні: всі у них рівно благородні й судіями вибирають вони найбільш уславлених на війні. Далі уваги Аміана про алянську культуру будуть певні підохрінням свою повною подібностю до Геродота, хоч самі по собі нічого не мають в собі неможливого: у Алянів, каже він, нема більшого похвалення, як убитим чоловіком: шкіру вбитих вони уживають на окраси для коней; храмів і святощів не мають ніяких, але встремлюють в землю голий меч і шанують його як Марса, опікуна околиці: ворожать паличками²). Коли ми згадаємо, що під іменем Алянів виступає по частині, або й переважно та сама людність, що перед тим фігуровала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нічого не було б у тім дивного, що певні прикмети повторюються при описі тих чи інших. Питаємо тільки, чи Аміан взяв сі прикмети з дійсного життя, чи з Геродота по просту.

Якийсь час алянське ім'я панувало на просторі від Дунаю до Межирічя (за Аральським морем). Але не довго. В II—III в. по Хр. з західної частини чорноморських степів витискає кочовничу іранську людність германська міграція. А з сходу в III в. напирає гунська орда, і під напором її та інших орд, що слідом посунули нашими степами на захід, розбилася алянська група племен. Європейські Аляни відірвані були від азійських і самі розділилися на кілька частин: одна частина їх прилучається до мандрівки Вандалів і Свебів 406 р. і з ними разом опиняється аж в північній Африці; друга по упадку гунської держави переходить границі Візантії і осажується в Нижній Мезії³). Частина зістається в прикавказьких степах, і останки її, загнані в гори, заціліли до цього дня в маленькім Осетинськім народі⁴).

¹⁾ Τόξαρις ἡ Φελία; автор мусів тут взяти реальні подробиці життя.

²⁾ XXXI. 2. 18—24.

³⁾ Про мандрівки Алянів на захід: Zeuss c. 700 і далі, Dahn Könige der Germanen I c. 261—4, Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker I c. 223—3, Кулаковський op. c.

⁴⁾ Про дальшу долю прикавказьких Алянів і їх звязок з Осетинами (установлений від часів Кляпрота — Klaproth Memoire dans lequel on prouve l'identité des Ossètes avec les Alains, Paris, 1822):

Інша частина заховала ся в Криму, де ще в середні віки існувала алянська людність¹). Деякі останки з подонських степів, де вони довго ще могли зіставати ся, і таки зіставали ся в дійсності, могли бути прибиті і до північних берегів степового розселення. Сі степові останки великої іранської кольонізації нашої території ще ждуть свого близшого розслідження²).

Отак на степових просторах нашої території протягом якої тисячі літ, аж до II—III в. християнської ери панували кочовничі й па-пів кочовничі народи головно іранського племени і культури. В краях гірських, карпатських бачимо під той час групу народів, що найправдоподібнійше могли належати, як і їх полудніві наддунайські сусіди, до тракийської галузі індоевропейських племен — галузь колись сильної, широко розповсюдженої по обох сторонах Чорного моря — на європейськім і малоазійськім боці, але непривітною історичною долею зведені до незначних слідів в теперішніх винародовлених і зроманізованих Волохах-Румунах. Однак тракийська національність тих карпатських народів тільки гіпотетична, бо відомості наші про ю європейську людність далеко бідніші, ніж про степову. Та й відомості про тракийську кольонізацію, до котрої ми зачисляємо карпатські племена, дуже небогаті й біднішають власне в напрямі з полудня на північ³).

В. Мілеръ — Осетинские этюды III, гл. II (спеціально про останки алянського імені на Кавказі ів. с. 111 і далі), Кулаковский ор. с. і Христіанство у Аланъ, Византійскій Временникъ 1898, I.

¹) Про кримських Алянів — особливо у Васілевского, в історії Судака — Сугдея, що досить правдоподібно. сама була алянською колою, Русско-византійські отривки — Лѣтопись занятій археографической комиссії т. IX с. 168—9, також у Мілера ор. с. с. 77. Про інші останки у Кулаковского, Аланы, розд. IX.

²) В останніх роках звернули на себе увагу могильники Харківської губернії з похоронним типом і культурою анальгічною з осетинськими могильниками Кавказа, особливо великий могильник в Верхніх Салтах, що розкопується ся від р. 1901: культура та вказус на VІІ—IX вв. В цих могильниках добачають сліди тодішньої алянської — яської людності Подоня. Особливо сей погляд розвинув недавно А. Спіцин в своїй статті „Исконные обитатели Дона и Донца“ (Іст.-археол. размежування Ж. М. Н. П. 1909, I): він готов приймати існування алянської людності на всім Подоню аж до XI—XII вв. Належить при тім однаке відразу відділити спільність культури і спільні впливи від етнічної пріналежності і почекати трохи докладнішого археологічного розсліду Подоня. Поки що, при наших історичних даних існування скільки не будь густої алянської кольонізації по цілому Подоню в таких пізніх часах виглядає мало ймовірним.

³) Важнішша література: Цайс с. 258 і далі, 696—700, Roesler

Відомості про наддунайську тракійську людність маємо від Геродота, з V віку перед Хр. На чорноморськім побережжю між Дунаєм і Балканом сиділи Кробізи, а на південний захід від них Терізи; вище по Дунаю, за Янтраю (Атрас) сиділи Гети, „найхоробріші й найсправедливіші між Траками“¹⁾). Дунай уважався границею між Траками й Скитами, але був нею здебільшого тільки. Вже Геродот, кажучи, що за Дунаєм починається „властива стара Скитія“²⁾), натякає, що в дійсності осади скитські вже й тоді переходили за Дунай в пізнійшу Малу Скитію (Добруджу). З другого боку—гетьські осади місцями переходили за Дунай. В IV в. тут, на лівім боці Дунаю, воював з Гетами Олександр Македонський. Тут була „Гетьська пустиня“, де трохи не пропало військо Лізімаха (313—218) в поході на готського короля Дроміхайта: сама держава Дроміхайта була на лівім боці Дунаю, в теперішній Валахії³⁾). Але гетьські осади сягали й далі на схід, коли прийняти (а се дуже правдоподібно), що Тірагети Страбонових часів були придніпровські Гети, може відрівні від решти свого народу бастарнським клином. Страбон уміщує їх між Гетьською пустинею й кочовищами Язигів, а Пліній, кажучи про залюднений Тірагетамі острів на Дністрі, говорить очевидно про устє Дністра⁴⁾.

Die Geten und ihre Nachbarn — Sitzungsberichte der Wiener Akademie t. 44 його ж Româniische Studien (1871) і Einiges über das Thrakische — Zeitschrift für oest. Gymn. 1875. Kretschmer Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 1896, с. 171—243. Tomaschek Die alten Thraker, Sitzungsb., т. 128, 130, 131. Brauhn Razyskania с. 132—178, A. Погодинъ Къ вопросу о фракийцахъ (Вѣстникъ археол. и истор. XIII, 1900), також Mommsen Römische Geschichte вид. 1885 с. 189 і далі, Müllenholz Deutsche Alt. III, с. 125 і далі, Much Die Südmark der Germanen (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache hrsg. von Sievers XVII) с. 16—7, И. Смирновъ Очеркъ культурной истории южныхъ Славянъ I с. 12 і далі. Новіше: Niederle SI. Starož. I с. 404 і далі. Štastný Die Thraker, 1907, Прага. G. Buschan: Die Balkanvölker in Vergangenheit und Gegenwart, Штутгарт, 1910. В нашій літературі багато займається Траками неб. О. Партицький в своїй Старинній історії Галичини, але він і в Траках добачав Слов'яни і з цього становища освітлював усе.

¹⁾ Геродот IV. 49 і 93, Страбон, VII. 5 § 12.

²⁾ αὐτὴν ἡδη ἡ ἀρχαίη Σκοθίη (IV. 99).

³⁾ Страбон VII 3. 8 і 14, Павзаній I, 9.

⁴⁾ Страбон VII. 3. 17, Пліній IV. 26. Про „острів Тірагетів“ стаття Бруна — Черноморье т. I. Між Гетами й Агатирсами уміщує Геродот скитський народ Сітінів, але що в інших джерелах Сітіні виступають коло Каспійського моря, то не безосновно підозрюють, що Геродот помилко переніс їх сюди — пор. Roesler Român. Studien I. с. 9—10, Müllenholz Deut. Alt. III с. 2.

На північ від Гетів, на Мароші (Μάρφας), значить — в теперішнім Семигороді, сидять у Геродота Агатірси, народ, по його словам, близький Скитам¹⁾, але з тракийськими звичаями. Завважену Греками близькість Агатірсів до скітських сусідів можна толкувати близькістю тракийського народу до Іранців взагалі, а самі Агатірси належали з усякою правдоподібністю до Траків. Перехована у Стефана Візантійця гльоса пояснює, що Агатірсами звали Греки Травсів²⁾, а тракийський народ Травсів знаємо в Родопах³⁾: за принадлежністю Агатірсів до Траків промовляють і деякі побутові подробиці напр. татування. Пізнійше на їх місці виступають Даки; з II в. перед Хр. маємо уже звістку про їх боротьбу з Бастарнами⁴⁾. Тракийська народність Даків не має сумніву, і з цілою правдоподібністю можна прийняти, що се нове ім'я покрило Агатірсів, а може й інші сусідні тракийські народи, наслідком якої політичної переміни⁵⁾.

В I в. перед Хр. Гети й Даки сполучились в одну політичну цільність — сильну державу Бойребісти (Бурви), що дала себе знати страшними походами наоколо, між іншим — зруйнованням Ольбії й інших грецьких кольоній аж до Апольонії⁶⁾. Розпавшись по смерті Бойребісти, ся гетсько-дакийська держава доходить знову великої сили в кінці I в. по Хр. під рукою Декебала, талановитого організатора й політика, що в союзі з іншими сусідніми народами розпочинає боротьбу з Римом (в 80-х рр.). Вона йшла для нього щасливо на початках (за Доміціяна). Але відновлена Траяном, війна ся, по тяжких напруженнях, закінчилася руйною дакийської держави (коло 106 р.). На її місці утворено римську провінцію Дакію і кольонізовано ріжноплеменним людом з інших провінцій.

Провінція Дакія, як її описує Птолемей (Ш. 8), обіймала край між Тисою, Дунаєм, верхнім Дністром і Серетом, тим часом як чорноморське побереже, себ то грецькі кольонії, як Тіра, Ольбія й ін., зачислялося до Нижньої Мезії. Головним огнищем римської кольонізації й римського життя була долина середнього Маріса (Мароша) і Сама (Самош). Принадлежність до Римської держави карпатського згіря і тим більше закарпат-

¹⁾ В переказній ним грецькій легенді Агатірс, Гельон і Скит були брати — сини Геракла (IV. 10).

²⁾ Стефан *sub voce Трхісіс*.

³⁾ Траками виразно зве їх Лівій — XXXVIII. 41. 6.

⁴⁾ Юстин — XXXII. 3. 16.

⁵⁾ Юстин: *Daci quoque soboles Getarum sunt* (I. c.); Страбон VII. 3. 13: ὁμόγλωττοι δέ εἰσιν οἱ Δακοί τοῖς Γέταις; пор. Діона Касія LII. 22.

⁶⁾ Страбон VII, 33, 11, Діон Хріостом ог. XXXVI.

ських країв була більш або цілком номінальна. Як далеко сягали на північ римські укріплення, досі не вияснено докладно. Останки римських граничних валів бачать в земляних валах Галицького Поділля (в розі між Збручом і Дністром) і в Бесарабії в двох великих „Траянових“ валах, що рівнобіжно протинають межиріччя Прута й Дністра¹): але римський початок цих валів все ще гіпотетичний, і звязки їх з якоюсь системою римських укріплень досі не вияснені.

Римська окупація Дакії тривала трохи більш як півтора століття. Уесь сей час Дакія зіставалась відокремленим передовим укріпленням Римської держави (від провінції Панонії її відділяла територія Язигів між Дунаєм і Тисою); удержувати її було дуже тяжко, і коли в середині III в. з особливою силою розпочались напади на Римську державу сусідніх народів, Авреліан, для улекшення оборони, постановив вирікти ся сею провінції. Римську і романізовану людність виведено в Тракію і Мезію, Дакію полишено (274), а щоб страта була меньше болючою, утворено нову провінцію Дакію на правій боці Дунаю в Мезії.

Аж по упадку дакійської держави за Траяна виступають на верх дрібнійші прикарпатські народи. На жаль, Птолемей, головне джерело, наробив великої плутанини в розміщенню прикарпатських народів, так що трудно віднайти їх (дійсне розміщення²). Ідучи від верхів'я Висили на схід сидять у нього Ἀνάρτοι, Αραιάται, Σαζόκοι, Πεγγύται Βέσσαοι, Κοιστοβόκοι, Καρπιανοί³). З цих народів більш інтересні для нас остатні три. Беси сидять під „Карпатськими горами“, що припадають у Птолемея на верхів'я Дністра й Сяна; чи сидять вони на південній чи на північній боці гір — такої доказності від Птолемея не можна жадати. Койстобоки (Costoboci римських джерел) сиділи на схід відти. У Птолемея се ім'я повторяється ся дівчи, розділене Дністром і Певкінськими горами (Карпатами); з цього можна б виво-

¹⁾ Про „Траянів вал“ на Галицькім Поділлю див. статю Кіркора в *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* т. III с. 38 і далі. Про бесарабські вали можна тільки повторити слова Момзена ор. с. с. 206: „вони, певно, можуть бути римські, але досі на те бракує якогось певнішого доказу“; обидва визначені впр. на спеціальній мані російського генерального штабу. Є „Траянів вал“ і на російськім Поділлю, в повітах Камінецькім і Проскурівськім (Съцинського Археологіческая карта Подольской губ. — с. 153 і мапа), але він близьше не додіджений, а можливість римських валів тут ще меньша. Давніше Траяновими уважали навіть старі вали Кіївщини: див. про це статю Антоновича в К. Старині, 1888, III.

²⁾ Por. Müllenhof D. Alt. II с. 81 sq.

³⁾ III. 5 § 20, 8. § 5.

дити, що сиділи вони по обох боках гір, але можливо припустити й скомбіноване двох звісток про те саме¹). У всякім разі вони на півднівім згірю Карпатів були. Карпи — ім'я, очевидно, звязане з назвою Карпатів — теж двічі згадуються у Птолемея (*Карпі:χνο!* і *Αρπο!*), в обох разах далі на схід, в сусідстві Бастарнів і Тірагетів²) — десь ніби коло Дністра й Прута, хоч ім'я Карпатів у Птолемея прикладається як раз до більш західної їх частини, коло верхньої Тиси (тому деякі учени тут уміщують Карпів).

Сі три народи виступають в історії під час Маркоманських війн і по них, як герої пограничних війн і розбійничих нападів на римські землі. Найменьше з них звістно за Бесів: поминаючи невповні ясні звістки про них з над нижнього Дунаю у Овідія, вони згадуються тільки як участники Маркоманської війни, разом з Койстобоками. Але за Койстобоків знаємо більше: маємо звістки, що вони пускалися в далекі походи, заходили в Ахайю та Македонію, грабуючи скільки сили (похід 165 р.). З одної написи знаємо ім'я їх короля — Піепора³). Напади їх мабуть були причиною, що коли Вандали під час маркоманських війн прийшли в Дакію — шукати тут осад собі, то римський намісник напустив їх на Койстобоків, і Вандали дійсно побили їх й опанували їх землю, і після того за Койстобоків не чути більше⁴).

Не так легко відчепились Римляни від Карпів. Перший датований їх напад на Мезію маємо з 230-х рр. III в., але з оповідання Петра Патріція, те належить до тих же часів, бачимо, що Карпи вже вважали тоді себе спеціалістами до таких нападів, ще ліпшими від Готів, славних тоді своїми нападами на римські землі⁵). При нагоді брали вони участь і в походах Готів. Цісарі Філіп Араб і Авреліян звісні своїми побідами над Карпами: Авреліян по своїй побіді осадив частину Карпів на римських ґрунтах⁶). Розпочате ним пересадження Карпів на римські землі довершено за Галерія й Діоклетіана: по

¹) Є їй ще інший здогад — що маємо тут слід переходу Койстобоків з північного підгір'я на південне.

²) III. 5 § 24 і 10 § 13.

³) Овідій — *Tristia* III 10. 5 і IV. 1. 67 (про Бесів на нижнім Дунаю у Брауна с. 161). *Scriptores hist. Augustae* — *Ant. Phil.* 22. Павзаній X 34. 5. В. I. L. VI N 1081, *Arch.-epigr. Mitth.* 1890. XIII. 189.

⁴) Діон Касій LXX, 12.

⁵) *Script. hist. Aug.* Maximus et Balb. 16, Фрагменти Дексіса і Петра Патріція — *Hist. gr. min.* I p. 176—7. 428—9.

⁶) *Script. h. Aug.* Aurelian. 30. Зосим I 22. 27. 30, Аврелій Віктор *De caesaribus* 39, 43,

якісь близше нам незвісній війні переведено на римські ґрунти (правдоподібно—до Панонії й Мезії) решту Карпів — цілій народ їх, разом з Бастарнами. Тим способом звичайно задовольняв тоді Рим докучливих сусідів, і сей перехід Карпів та Бастарнів був ма-
бути скорше добровільний, ніж вимушений¹⁾). Можливо, що на се-
вплинув і натиск чорноморських Германців від південного сходу, а
може й натиск Словян на північний згірь Карпатів (взагалі історія
кольонізації карпатського згіря тих часів для нас майже не істнє).
Після того тільки раз, при кінці IV в. згадують ся якісь Карподаки,
що разом з ватагами Гунів і Скірів пробували перебитись за Дунай²⁾).
Може се були останки тих панонських осадників?

Про етнографічну приналежність сих карпатських племен маємо тіль-
ки деякі натяки. Передо всім вони становлять північний край тракійської
кольонізації, подунайської й семигородської, і се перше, що наводить на
гадку, чи не були й вони Траками. За таким здогадом, дійсно, про-
мовляв би ряд інших фактів. Імя карпатських Бесів повторяє імя
Бесів тракійських коло Родопа. Назва Карподаків могла б натякати на
спорідненість Карпів з Даками. Імя короля Койстобоків Піепора і його
свояка Натопора мають характерний наросток, що в формі поріс
повторяється в численних тракійських і дакійських іменах³⁾). Особливо ж
важним здається мені факт, що Птолемей вичисляє в Карпатах і на
верхнім Дністрі й Сереті ряд осад з закінченням д а в а, δαυα⁴⁾), ха-
рактеристичним наростком дакійських осад, що виступає й по інъ-
ших тракійських землях⁵⁾). Припустити, що всі отсі міста заблукали

¹⁾ На се натякають слова Ідація і Ам. Марцеліна; тексти до цього
факту див. Dahn Wietersheim *Geschichte der Völkerwanderung* I с. 287
(вид. 1880). Про осади переведених — Ам. Марцелін XXVII. 5. 5 і
XXVIII 1. 5.

²⁾ Зосим IV. 34.

³⁾ Див. про сей наросток у Томашка *Sitzungsberichte* т. 181 с. 21,
теж Момзена оп. с. с. 207. Се-ж імя Піепора пригадує Dac(i) Pe-
tororiani на Tab. Peutingeriana (як справедливо зауважив ще Цайс с.
с. 697, Томашек — оп. с. т. 128. с. 108); можливо навіть, що то по-
мили замість Pieroriani; себ значило, що Койстобоки = Даки. Сі „Пе-
топорові Даки“ сидять на мапі вже на східнім згірь Карпатів, на лівім
боні Дністра. Може теж імя криється в імені міста Пірофоріδауа у Пто-
лемея (III. 10.8).?

⁴⁾ Кληπίδαυα (коло Дністра). Δοκίδαυα. Πατρίδαυα. Καρσίδαυα
Πετρόδαυα. Σάνδαυα. Ούτιδαυα. Ζαργίδαυα. Ταμασίδαυα. Πιροφορίδαυα
(між Дністром і Серетом) — Птолемей III. 5 § 30, § 6—7,
10 § 15.

⁵⁾ Tomaschek *Die alten Thraker* III с. 70.

на північ від Карпатів з дакійських країв тільки за браком місця на мапі, здається мені не правдоподібним.

Отсі й деякі дрібніші обставини надають значну правдоподібність згадованих, що сі карпатські племена належали до тракійської родини. В основі своїй була то може змішана з Траками й асимільовані ними ще старша, не-індоевропейська людність, тої раси, що в своїх останках звістна нам в альпейських краях, а могли задержати ся також і в гірських, малоприступних околицях Карпатів; але так далеко в глубину цього етнічного процесу не можуть нас вести ніякі досліди¹⁾. Досить розновидністю свого часу погляд, що ті карпатські племена були слов'янами, немає під собою позитивного ґрунту. Против цього промовляють особливо рішучо звістні нам Койстобоцькі імена: передані в написах, поставленій Койстобоком, вони мусіть бути передані вірно, а тим часом звучать зовсім не по слов'янськи²⁾. Не можна звести цілого карпатського населення і до кельтської колонізації, навіть хоч би й приймати тут певні сліди кельтизма³⁾. Гіпотеза тракійська має все ж таки без порівняння більше позитивного під собою, ніж такі згадки.

Як далеко на північ сягала б ся тракійська колонізація, чи виходила вона за межі гірського карпатського пояса, не можна сказати: сліди її на північному згіру досить не ясні⁴⁾. Тут за давніх часів, як я згадував⁵⁾, тракійська колонізація могла стрічати ся і з слов'янською. Бастирнський клин розірвав на якийсь час сю стичність, хоч може й не по цілій лінії. Поодинокі слов'янські ватаги могли заходити в гори й пробиватися на північні згірі Карпатів тоді й перед тим: але ми не маємо можності слідити їх розселення.

¹⁾ Може бути, що з часом дасті нам щось антропологія. Не безінтересний факт, що як раз гірські краї альпейсько-карпатські виступають краси найбільшої короткоголовості. Може тут власне виступає перед нами слід старої раси, що була асимільована Індоевропейцями і вилинела на їх антропологічний тип. Пок. Потканьский в своїй статті її *O pochodzeniu Słowian* (Kwart. histor. 1902), звернувшись увагу на сей факт, хотів толкувати розвід короткоголовости в Карпатах впливом Кельтів, якби „альпейської раси“. Але далеко простійше спітати — чи та альпейська раса не сиділа в Карпатах незалежно від Кельтів і цілого індоевропейського розселення?

²⁾ Койстобоцька напись в *Corpus inscr. latinarum VI N 1801: d. m. | ziai | tiati. fil. | daceae uxori | piepori. regis | coisstobocensis | natoporus. et | drilgisa. aviae | cariss. b. m. fecer |*

³⁾ Про них зараз низше — с. 137.

⁴⁾ Тримати ся географічного положення осад на -dava, поданого Птолемеєм, розуміється ся не можна.

⁵⁾ Див. с. 70.

Про побут і культуру карпатських племен не маємо майже ніяких спеціальних звісток, хіба припускаючи, що то були племена тракійські чи Траками асимільовані, можемо взяти де що з відомостей про інших Траків (Гетів, Даків й ін.).

Була однаке велика ріжниця між деякими полудневими, приморськими тракійськими племенами, що рано присвоїли чужі культурні впливи, і північними, що довго заховували малокультурний, примітивний побут. Між тими північними Тракійцями ще в історичні часи відомі були осади на паяхах, а коло Дунаю згадають ся „трогльодіти“ (мешканці печер). Але у інших Траків вже були тоді й міста, й замки. Переїждало жите пастуше; дуже люблено ловецтво. Суворий побут Траків був широко відомий, рівно ж їх надзвичайна воєвничість, охота до бйок і повна зневага смерти. З тим разом ішло славне тракійське панництво (звичайно на підпитку виходили вони й до бою) та непорядність в відносинах чоловіків і жінок — нознаки неунормованої, енергічної натури. З диких прикмет кидало ся Грекам вічні татуіровані, широко розповсюднені, звісне і у Гетів і у Агатірсів-Даків (*στιλοσις, ricci*). Агатірси славились богацтвом золотих окрас. Мала славу і тракійська зброя взагалі. Виглядали Тракти на погляд Греків білявими йrudimi (πυρροί). Вигляд їх на різьбах Траянового стовпа зовсім пригадує Скитів чорноморських різьб і — Германців Аврелієвого стовпа: теж довге волосе її бороди, той же склад лиця, подібне убрання (широкі, фалдисті сподні, короткі сорочки, плащи). Сі численні побутові подібності, які можна знайти між Скитами й Траками, пояснюють ся, як сказано вже, загальною етнографічною близкістю цих галузей іndoевропейської родини, зближених між собою й географічно й етнографічно.

З сфери духового життя можна піднести широкий розвій пісні: не кажучи за звістних на тім полі полудневих Траків, про Агатірсів оповідано, що у них закони укладають ся в піснях, для памяті; гетьські посли виходили з кітарами, граючи на них. Широко звістна була також віра Гетів в несмертельність: Гети-невмираки (*ἀθάνατοι Κούτες*) — було звичайним їх прозвищем. Ся віра, що дуже вражала Греків з їх слабо розвиненими представленнями про посмертне істновання, стояла у Гетів в звязку з культом Замолкса, бога умерших і заразом бога відновлення життя в природі. При похоронах чоловіка забивали найулюбленнішу жінку — се служило заразом докором тим жінкам, що зіставались живі. Жерці мали великий вплив: політичне відродження тракійських племен за Бойребісти доконано впливом головного жерця. І пізніше — до упад-

ку дакійської держави жерці заховують в ній першорядний політичний вплив¹⁾.

З упадком дакійської держави прикарпатські народи, як ми бачили, в значних масах були винищені або переведені на римські землі. Семигородська людність була в значній мірі романізована й разом з римськими кольоністами виведена за Авреліана в близші римські провінції. Се все мусіло дуже значно ослабити тракійську людність карпатських країв, звести її вже тоді до незначних останків. Слов'янська кольонізація, рушивши в Карпати в великих масах, мабуть не багато що з неї застала.

Коло останків старої семигородської кольонізації обертається румунське питання. На утворення румунської національності витворились в останніх десятоліттях два погляди: одen твердить, що волоська людність Семигорода (гнізда волоської національності) зложилася з пізнійших вільних і невільних (переведених Болгарами) емігрантів з балканських земель, отже з романізованих Траків балканських — бо давня романізована людність римської Дакії була виведена звідти в III в. в Мезію. Другий стоїть на тім, що останки романізованих Даків заховались в семигородських горах; розмножившись, вони утворили тут численну волоську людність, котра починає звідти потім (в XII—XIII в.) виливатись в краї нижнього Дунаю. Посередній погляд, признаючи існування останків романізованої людності в Семигороді, вважає їх незначними, а пізнійший зриє її поясняє пізнійшими міграціями романізованих Траків з балканських країв до Семигороду²⁾. Сей посередній погляд має найбільше правдоподібності за собою. З певними змінами можемо приложить його й до східніх Карпат — там, як і в Семигороді, також лишилися мабуть останки старої кольонізації (тільки тут вони ледви чи були захоплені романізацією хоч трохи). В хорографічних назвах і в діалектах східніх Карпат є чимало такого, що підсугає гадку про останки старої кольонізації, — незалежно від тих елементів волоських, які можуть пояснити ся

¹⁾ Про побут і культуру Траків див. особливо відомості у Томашка Die alt. Thraker I с. 111 і далі, II — культ. Див. також новійшу роботу Бушана і Fischer Die Haar-und Kleidertracht vorgeschiedlicher Karpathen-und Balkanvolker (Archiv f. Anthropol. 1909).

²⁾ Більше про це питання і його літературу було в 2 вид., перегляд його в працях: Densusianu Histoire de la langue romaine, I, 1901, Paris. Jireček Die Romanen in der Städten Dalmatiens, 1902. Onciul Romanii in Dacia Traiane, 1902. Fischer Herkunft der Rumänen, 1904. Jorga Geschichte des rumän. Volkes. 1905. Vasmer Die neuesten Forschungen zur Frage über die rumänisch-slavischen sprachlichen Berührungen (Rocznik Sław. 1909).

пізнішими переходами і впливами пізніших осад „волоського права“¹). Розвій сих осад, закладаних з кінцем XIV в. емігрантами з волоських земель Угорщини, а потім на їх взірець — і місцевими людьми, звісний нам документально. Знаємо зовсім певно, що ці осади були явищем новим, і не можна їх ставити в безпосередню звязь з передсловянською колонізацією східних Карпатів. як роблять деякотрі, з історією наших країв необхідні люди²).

Чи до тих часів дожила тут яка небудь місцева несловянська гірська людність — річ не звістна й сумнівна. Відрізнити принесене пізнішими волоськими осадниками від того старого, що лишилося в хорографії й мові нашої гірської людності, було б завданнем дуже вдачним, але до нього досі не бралися скільки небудь серйозно³).

Між ті карпатські — гірські, та степові — іранські народи клином втискується пізніше нова міграція — бастиарнська⁴).

Етнографічна приналежність її не зовсім ясна. Таціт в клясичнім своєму уступі про Бастиарнів вагається, не знаючи, до якої групи їх зачислити — до германської чи до сарматської. Він знаходить в їх мові та способі життя більше подібності до Германців, хоч знову

¹⁾ З назви *боки, що виступає в іменах Сабоків, Койстобоків, виводять нинішню назву Буковину — як пам'ять по сих *боках — земля Боків (Міленгоф. Браун, Вессловський). Шафарик бачив в сих „боках“ словянське бокъ, бік, новіші дослідники — тракійське ім'я народу. Біда тільки, що назва Буковини виступає так безмірно пізно! Через се ж трудно виводити її ім'я Бесарабії від Бесів. як то роблять деякі дослідники ще й досі (нпр. Браун).

²⁾ Праці Мікльосіча і Калужняцького *Uber die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und Karpaten*, 1880 (Dengschriften віденської академії) зроблені з чисто фільольгічного становища, з повним поминанням історії пізнішої колонізації „волоського права“, але дуже популярні в науковій літературі, послужили одним з головних поводів до таких хибних виводів. Ще недавно відкликався до них пок. краківський учений Потканьский (*O pochodzeniu Słowian*), доводячи з великою певністю, що гірські карпатські краї в часах словянського розселення і пізніше були доменом волоських пастухів.

³⁾ Нова робота Czirbusz A Kárpátok hedyenek és folyoinak nevei, 1908 (етимології географічних назв карпатських) теж не посувас питання.

⁴⁾ Про Бастиарнів див. особливо Zeuss *Die Deutschen* с. 126, 442, Müllenhof D. Alt. II с. 104 sd. Hahn Die Bedeutung der Bastarnen für d. germanische Altertum, 1865. R. Much Die Bastarnen, 1890 (Mittteil. d. Anthropol. Gesel. in Wien. XX), Die Südmark der Germanen i Deutsche Stammsitze. Sehmsdorf Die Germanen in den Balkanländern bis zum Auftreten der Goten, 1899. Bremer Ethnographie. Браун Розысканія.

неохайність цього народа і особлива покірність старшині промовляє йому против сїї гадки; вкінці знаходить вихід, здогадуючи ся, що се германське племя підпало сарматському впливови через мішані шлюби з Сарматами. Окрім Таціта ще Страбон і Пліній, отже письменники тих часів, коли вже вміли відрізняти Германців, зачисляють Бастирнів до германського племені¹⁾. Інші письменники (Полібій, Лівій, Плютарх) звуть се племя то Бастирнами, то Кельтами: ольбійський декрет Протогена говорить про грізний напад Скірів і Галятів, і в них часто бачать Бастирнів. Але Кельтами в грецькій літературі часто звано Германців, особливо — поки ще близше з ними познайомилися і навчилися відрізняти. А ім'я Скірів — германського народу готської групи, що в згаданім ольбійським декретом виступає разом з „Галятами“²⁾, власне промовляє за правдоподібністю, що в Бастирнах маємо ми передові ватаги той германської міграції на південь, котра роспочала ся більшими масами аж пізніше³⁾. При тім однаке — як то й приймають нині в літературі, бастирнське племя могло дійсно мати значні кельтські домішки в культурі, або і в самім своїм складі, а прийшовши пізніше в близшу стичність з степовою людністю, воно могло дійсно приподобитись де в чім і до Сарматів.

З кельтськими елементами Бастирнів можна звязувати деякі сліди кельтської народності чи культури в тих краях, де сиділи Бастирні⁴⁾. Так напр. ми знаємо назви племен і міст кельтського кореня на нижнім Дунаю і навіть (коли покладати ся на докладність їх розміщення) — на Дністрі⁵⁾. Дехто бачить в них сліди кельтської кольо-

¹⁾ *Germania* 46. Страбон VII 3. 17 (обережно: σχεδόν τε καὶ χρήτοι τοῦ Γερμανικοῦ γένους ὄντες). Пліній IV. 14.

²⁾ Прокопій (De b. G. I, 1) навіть називає Скірів готським народом, але ся звістка нічого не варта, бо разом з ними називає він готським народом і Алянів. (Цайс с. 705—4 таки й уважав Скірів алянським народом, через те, що тут у Прокопія і у Йордана виступають вони разом з Алянами).

³⁾ За Германців уважали Бастирнів Цайс, Кіперт (*Lehrbuch der alt. Geogr.*), Міленгоф, Семздорф; Бремер (оп. с. с. 180) уважає die germanischen Nationalität des Volkes (Бастирнів) als gesichert. Кельтів бачили в них напр. Гавель, Томашек, Нізе й ін.

⁴⁾ Про сліди кельтізма на нижнім і середнім Дунаю та в карпатських краях — див. Томашка рецензію II т. Міленгофової *Deutsche Altertumskunde in Göttinger Gelehrten Anzeigen*, 1880, с. 300. R. Much *Die Bastarnen* (як вище) і *Die Südmark der Germanen* с. 14 і далі. Браунъ Розысканія (с. 126 і далі). Веселовській в *Извѣстіяхъ* от. рус. язика (14—5, 20). Погодинъ Изъ истории слав. передвиженій с. 96—7. Див. ще в 2 вид.

⁵⁾ Напр. на нижнім Дунаю племя Брітолятів, місто *Noviodunum*, ма-

нізації з IV в. перед Хр., звітної нам в західніх балканських землях¹). Але сі сліди кельтизма на нижнім Дунаю можна б звязувати і з бастарнською колонізацією, як то роблять інші дослідники. Незалежне від Бастарнів походження напевно треба призвати кельтській номенклатурі середнього Дунаю — вона тут також досить сильна, і правдоподібно мусить бути поставлена в звязку з більше західніою кельтською колонізацією східніх Альп і Морави. В східній Карпати кельтські елементи могли бути занесені і кельтською середньо-дунайською колонізацією і бастарнською міграцією, але тут кельтизм вказати далеко тяжче — те що зібрано досі або дуже іпотетичне, або не свободне від непевностей²). Географічно беручи не неможливо, що тут, в карпатських краях мали нагоду зіткнути ся з Кельтами і Словянами перед своїм розселенням. Однаке бачимо, що ім'я східніх Кельтів — Вольків, яке послужило потім загальним іменем для романізованих народів, було прийняте Словянами не безпосередньо від Кельтів, а від Німців (може Бастарнів), в тім же значенні яке воно мало у Німців (латинське *Volcae*, нім. *Walhoz* — слов. Волох). Се промовляло б против безпосередніх стріч Словян з Кельтами. Слідів безпосередньої стичності з Кельтами в словянській культурі теж на певно не можемо вказати. Супроти того така кельто-словянська стичність (з культурно-історичного погляду дуже важна) лишається сумнівною.

Близші відомості про бастарнське розселення маємо з I віку. Передні їх ватаги займали тоді дунайську дельту — „острів Пев-

бути також 'Ал'оэрс, далі *Карфодонуон*. (*Ωραχτοσσάριον* (у Птолемея) — назви, дійсно, характеристично кельтські.

¹⁾ Сих придунайських Кельтів бачать і в Галатах декрета Протогена ті, що не згоджуються призвати їх за Бастарнів.

²⁾ На верхівію Дністра, під Карпатами, міститься Птолемей м. Кародун, але на певність цього уміщення не можна покласти ся. Обяснення з кельтської мови хорографічних назв (напр. Вягр — *Wehra*, Лаборець — *Laber*, з кельт. *labara*, шумливий) лишають ся іпотетичними. Мало правдоподібний і вивід Галича з назви Галатів (Кельтів), як „память по Кельтах-Галатах, так як безперечно заховалася вона в малазійській Галатії і правдоподібно — також в іспанській Галіції“. Браун (оп. с. 166—174) дас досить богато місця цій справі. Справедливо відкидаючи виводи Галича з **sal* (сіль), і з полського *hala*, гора, він однаке сам не годен знайти ніякого підтвердження гіпотезі про походження Галича від Галатів. Галич мовляв руська форма *Galatz* (Галац на Дунаю). Але наведені самим же Брауном паралелі — Галичі (Gács) в словацьких Карпатах промовляли б самі против такого обяснення. Тому й пок. Веселовский в своїй взагалі прихильній рецензії „генеалогію“ Галича прийняв син *grano salis* (с. 15).

ку¹), з того звали ся вони Певкінами. На півночі Бастиарни сидять на східнім краю Карпатських гір, що від них у географів II—III в. по Хр. звуться Певкінськими і Бастиарнськими горами. На північному заході Бастиарни притикали до своїх земляків — Германців, на південному сході — до придніпровських Тірагетів. З поодиноких бастиарнських племен Страбон крім Певкінів згадує на ймення ще Атмонів і Сідонів².

Для хронології бастиарнської міграції дуже-б важним фактом був той ольбійський декрет Протогена, коли-б він був датований, і в додатку — коли-б не було ніякої непевності, що його Галати — то Бастиарни. Але що така непевність є, і декрет датують то III то II віком, як раз виходячи з його етнографічних вказівок, тож для вияснення хронології бастиарнської міграції він не може нічого дати по над інші джерела. В тих інших джерелах Бастиарни вперше з'являються в р. 180, коли закликав їх до помочи проти своїх ворогів Філіп II македонський³). Вони виступають тоді на лівім боці Дунаю, й звичайно приймають, що десь коло того часу Бастиарни й прийшли туди, бо звуться в Н. в. ще „приходніми“ (ἐπέλθοδες)⁴). Розуміється, що під час боротьби Олександра В. і його наступників з Гетами на Дунаю Бастиарнів ще там не чути. В підкарпатських краях могли вони з'явитися значно скоріше ніж стають нам звісні⁵).

Найбільше розголосу в наших джерелах доносять Бастиарни в часах римського цісарства. Воєвничі й неспокійні, вони були дуже немилими сусідами взагалі, а спеціально для Римської держави, бо дуже нападали на пограничні землі⁶). Вони пригадують тим своїх карпатських сусідів — Карпів, і мали туж долю. Імператор Проб вивів

¹) Про неї є спеціальна розвідка Бруна — Чорноморье т. I.

²) Страбон VII, 3 § 5 15 і 17, Птолемей Ш. 5 § 15 і 19, Tabula Peutingeriana.

³) Лівій XL. 5. XLI, 18—19, XLIV, 26—7, Полібій XXLI. 9==XXV. 5 ed. Hultsch; зрештою тексти авторів зібрані у Цейса.

⁴) Т. зв. Скімна fr. 50 — Müller Geogr. gr. m. t. I с. 229 (Міллэр уважає це взятим з Артемідора, серед. II в.).

⁵) Недавніми часами Браун (Разысканія) на підставі лінгвістичних комбінацій (переголосовання Lautverschiebung) пробував датувати міграцію Бастиарнів V віком перед Хр., але ці комбінації дуже гіпотетичні; ще менше щаслива гадка його ж — звязати Геродотову легенду про міграцію Неврів з приходом Бастиарнів (оп. с. дод. 16).

⁶) Діон Касій XLVIII, 10 і LI, 25—6, Script. hist. Aug. — Anton. Phil. 22; про виведені на римські ґрунти — Script. hist. Augustae Probus c. 17, Зосим I. 71.

100 тисяч Бастарнів, разом з ватагами Готів і Вандалів, і оселив десь в Тракії, де вони, як зазначає історик, стали вірними підданими Риму. За часів Галерія знову виведено разом з Карпами масу Бастарнів; може бути, що вивели тим разом ціле племя Бастарнів, як переведено тоді ціле племя Карпів. Приайнмні — Бастарни зовсім сходять після того з історичної сцени.

Я вже вище згадав, що в Прото-геновім декреті разом з Галатами виступають Скіри. Окрім того Скірів згадує Пліній¹⁾ і з його звістки (досить загальної) виходило-б, що вони мешкали коло нижньої Висли. На тій підставі їх уважають східно-германським племенем, якого одна частина рушила на південь разом з Бастарнами, а друга емігровала пізніше. В такім разі сей похід Бастарнів і Скірів був би початком східно-германської міграції, передовим полком її²⁾. Се дуже правдоподібно, хоч і гіпотетично.

. Але як би там не було з Скірами і Бастарнами, маси східно-германської кольонізації рушили на південь значно пізніше. Перші звістки про них ідуть аж з 2-ої пол. II в. по Хр., з Маркоманських війн. Війни сі, що велися від 164—5 року, в певній мірі самі були результатом цього руху. Юлій Капітолін, оповідаючи про них, каже що ріжні народи, виперті дальшими варварами (від півночі), дотрагалися тоді у Римлян, аби вони їх прийняли на землю, інакше відгрожувались, що будуть воювати³⁾). Дійсно, між народами, що шукали собі землі в Дакії, згадує Діон вандальський народ Асдинтів, а між учасниками війни, окрім давніших сусідів, стрічкою Вандалів і Віктофалів — все племена з східно-германської групи⁴⁾.

Еміграція ся вийшла з басейна Одри і Висли, де сиділи тоді східно-германські народи т. зв. готської або вандальської групи⁵⁾.

¹⁾ IV. 13. ²⁾ Міленгоф II, с. 110—1.

³⁾ Antoninus, 14: aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperenetur bellum inferentibus.

⁴⁾ Capitulinus ed. Peter с. 22 (з поправками Міленгофа і Момзена), Діон Касій LXXI. 12, LXXXII. 2. Про цю еміграцію див.: Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 36 і далі. Müllenhof II с. 5, Kaufmann Deutsche Geschichte, I с. 72 і далі. й ін.

⁵⁾ Новіші дослідники (напр. Браунъ Разысканія въ области гото-словянскихъ отношеній, I — Готы на Вислѣ, 1899. Bremer Ethnographie der germanischen Stämme—Paul Grundriss III²) доводять, на підставі головно лінгвістичних спостережень, що готські племена давніше мешкали далі на південний захід, і аж пізніше (коло IV в. перед Хр.) пересунулись над Вислу. Але є й досі ще оборонці готської традиції (переказаної Йорданом), що Готи прийшли над Вислу з Скандинавії.

В I—II в. виступають тут (на правім боці Висли) Готи, з їх галузями: Гепідами й Тайфалами, Люгії на горішній Одрі, Вандали (на Одрі ж), Бургунди і дрібніші коліна — Руги, Скіри, Герули, Туркіїнги, Лемовії¹).

Притиснені зі сходу Словянами, що безпосередньо притикали до них на балтійськім побережжі і в басейні Висли, а з заходу своїми західніми земляками, ся готська група мусіла шукати виходу для своєї розмноженої людності в міграції на південь. Словянський натиск мусів тут мати не малу роль: проти сеї гадки вказувалось, що се мов би заперечус напрям готської міграції, бо вона пішла на схід. Однак Готи йшли не на схід властиво, а на південь, а той факт, що для готських виходнів не знайшлося ніде по дорозі місця, й вони вискочили аж на чорноморське побережжя — не дуже пожадане місце для їх осад, показує що вся територія на північ від побережжя була вже тісно залюднена — людністю словянською очевидно²).

Історія сієї готської міграції майже зовсім незнана³). Як бачили ми, вже в середині II в. по Хр. деякі ватаги з східно-германської групи мандрують на південь, в просторі середнього Дунаю; сюди дорогою пішли Вандали, пізніше Гепіди, Льонгобарди, і Йордан цитує сучасника вандальської міграції Дексіпа, що Вандали з понад океана мандрували цілий рік на свої нові осади — мовляв задля великого віддалення (властиво можна-б було дивуватись, коли-б дійсно ся міграція перевела ся протягом одного року).

Інтересніша гадка, піднесена Брауном (ор. с. 327—336), що Готи перед своєю міграцією на Чорноморе кілька століть були все в стадії міграції.

¹⁾ Тацит Germ. 44. Пліній Hist. N. IV 14—14, Птолемей II. 11 § 17, III. 5 § 20.

²⁾ Гадку про вплив словянського натиску підніс ще Шафарик Slov. starož. I. 18 § 7, проти неї дав. у Вітергайма I с. 149, Dahn Urgeschichte II. 170.

³⁾ З величезної літератури крім вказаного в двох попередніх примітках вкажу лише де що. З давнішого: Zeuss Die Deutschen, sub vocibus. W. Bessel — монографія про Готів в енциклопедії Ерша і Грубера серія I т. 75. Dahn Könige der Germanen, т. II і III. H. Bradley The Goths from the earliest times to the end of the Gothic dominion in Spain, 1888. R. Much Goten und Ingaevonen (Beiträge zur Gesch. der deutsch. Sprache XVII). Далі O. Gutsche und W. Schulze Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zu Karolingern, I, 1894. B. Rappaport Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin, 1899. Ludw. Schmidt Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, 1904 (Sieglin Quellen u. Forschungen, VI) і його ж Allgemeine Geschichte der germanischen Völker 1909 (Handbuch d. mittel u. neuere Geschichte).

Готи взяли більше на схід. Про мандрівку їх оповідає Йордан більше як про Вандалів¹⁾. Та сї відомості, як і взагалі все, що оповідає він про історію Готів незалежно від античних джерел, представляє з себе лише наукову як на той час, а по теперішньому — дуже невдалу комбінацію устних переказів готських з відомостями античних письменників, і користати ся з неї треба дуже обережно.

Передо всім однаке треба піднести, що самий факт сїї мандрівки Готів з над балтійського моря цілком суперечний з тенденцією історії Йордана, чи властиво його джерела Касіодора — звязати історію Готів з чорноморськими Гетами. Очевидно, мандрівка була фактом загально звістним, переказаним в народній традиції, так що замовчати його не можна було. Дійсно се потвержується звістками про готські осади над балтійським морем в I—II в. і не підлягає найменьшому сумніву (кажу се з огляду на піддержану деяким в нашім століттю, особливо Яковом Грімом, стару теорію, що Готи — то давні Гети, і ніякої готської міграції не було). В готській народній традиції, передаваній у Йордана, переховались спогади про мандрівку неперехідними багнистими просторами — очевидно, поліськими: там на гатах провалилась і згинула сила людей. Переїхавши сї багна, Готи перейшли в край, прозваний ними *Oium*²⁾, але тут мусіли витримати війну з тубильцями (у Йордана *Spali*)³⁾. Хоч традиція представляє сю боротьбу ща-

¹⁾ *Getica* 4, 22.

²⁾ Се толкують словом аи або аиє — перерізана ріками країна.

³⁾ Сї *Спали* своєю загадковістю досить дражнили дослідників. Вперше імя їх знаходимо у Діодора: Πάλος і Νάπτης — сини Σκύθης-а стають патріархами народів Πάλοι і Νάπται. Отже Πάλοι се частина скитського народа, ще до міграції його з-за Танаїса в Європу (П. 43). Звідти перейшли вони до Плінія, де виступають в подвійній формі: Ιναραι — Spalaei і Naraei — Pelaei та містяться в околицях Танаїса (Мілленгоф думав, що тут треба розуміти Яксарт — D. Altert. III с. 23 і 51). Spali йордана мабуть були книжною ремінісанцією сих Παλів — Spaleiv і трудно в його оповіданню при них шукати якогось дійсного імені. В літературі Шафарик (І. 15. 1) уважав їх за неслов'янське (скитське або чудське) племя, що жило коло Дону, думав, що сей народ був звістний Слов'янам, і з його іменем виводив від слова сполинъ, исполнъ = гігант, подібно як з іменем Аварів-Обрів виводять слов'янські слова обринъ = olbrzymu, або з Птолемеївих Велтів — велеть, велетень (по анальгії з німецьким Hünep = Гуни = велетні) (див. Крек² с. 252—3, Беселовский в *Извѣстіяхъ рус. языка* 1900, I). Цейс (с. 67) і за ним ряд пізніших учених, як Пальман, Пер沃尔ф й ін., звязували се імя з Σπάροι Прокопія, бачучи тут стару назву Слов'ян, а Іловайский (Разискання о началѣ Руси вид. 1882 с. 68) виводив навіть від них імя Полян. Див. ще деято в 2 вид.

сливою для Готів, але в дійсності мусіло бути інакше, коли Готи не зістались в сих привабливих, як каже традиція, краях, а мусіли „спішити на край Скітії, над Чорне море“.

Крім Готів властивих мандрували разом з ними чи слідом за ними ще інші іх близіші й даліші своїки. Запевно се знаємо про Герулів і Тайфалів¹). Участники готських походів звані в джерелах Уругундами — народність зрештою близьше незвістна, могли бути колонією Бургундів. Інші дрібніші готські народи — напр. Скірів, Ругів, стрічасмо з Готами доперва в Панонії, і не знати чи перебували вони перед тим на Чорноморю, чи прийшли над середній Дунай просто з балтійського побережжа, як Вандали, Геніди й ін. В околицях нижнього Дунаю застали ще Готи Бастарнів — своїх правдоподібних своїків: але нездовго потім вони, як знаємо, зійшли зі сцени.

Мандрівка з над Балтійського моря серед мочарів та безграниціх болот східної Європи мусіла тягнути ся не коротко, поки готські виходні, не знайшовши собі ніде притулку, опинились в чорноморських просторах, зрідка лише залиднених сарматськими племенами, після того як Язиги вийшли звідси над середній Дунай. З того що в готській традиції не переховалося ніяких звісток про боротьбу з степовою людністю, можемо догадувати ся, що при готськім оселенню обійшлося без великих війн — простору було досить. Про долю тутешніх Іранців не маємо ніяких відомостей: можлива міграція їх — по часті до західних земляків — над Тису, по часті до східніх, на Дін²), можливе й спільне пожите з Готами на Чорноморю³). В Йорданових Rosomorum gens infida, що счинила повстання против Германариха, напр. бачили часто Роксолянів. Але се толкованіє неправдоподібне⁴).

¹⁾ Зосим IV. 25.

²⁾ Кулаковский згадується ся, ор. с., що Готи вже в своїй міграції відрізали й відішкнули далі під римські граници західної частину Алянів, котра в III в. виступає в різних війнах з Римом. Се можливо. Меніше правдоподібний його згадок, що Готи ж загнали Алянів у Крим.

³⁾ Трудно згодити ся з ним уже передовсім тому, що імя Роксолянів Йордан знову знає (с. 12), а тим часом в цій місці ві оден кодекс не має нічого подібного до їх імені. Найправдоподібнішою уважаю гадку, що назва Розомонів зовсім лігендарна, епічна (див. в покажчику Момзено-вого видання Йордана с. 164, також Grundriss der Germ Phil. Паудя III² с. 683, стаття Сімонса, і особливо Jiriczek Heldensage с. 60 і далі). Що правда, ні одно з дотеперішніх толковань сей назви як епічного прізвища не прийняло ся в наукі (від rosamo — червоність, як „руді, підступні“, hrausamuni „хоробрі“, й ін.). Про інші, історичні обяснення див. в 2 вид. (крім Роксолянів звязувано Розомонів з прикаавказькими Оромусками Менандра і Росмосоками Мойсея Каганкатоваца, кавказько-гунськимъ народом). Старі згадки, що тут криється ся імя Руси (Grimm

На нових своїх осадах Готи дають вперше за себе знати конфліктом з Римлянами — в першій чверті III віку. Цісар Каракаля під час своєї подорожі в Азію 214—5 р. стрів на дорозі якісь готські ватаги і їх розіграв¹⁾). Сей факт дає нам крайню дату, *terminus quo post quem*, але з того доміркуватись докладнішого часу готської кольонізації, розуміється ся, не можна. Міграція Готів мусіла зайняти довший час — десь на початках III і при кінці II в. Близше означити його не можна.

Більш як два століття пересиділи Готи в наших степах, однаке відомості про се перебуваннє їх досить бідні. Знаємо про їх напади на Римську державу в III в., а з рештою — аж до гунського находу одиноким джерелом для історії Готів служить Йордан, з нього-ж не богато певного можна зачерпнути. Його відомості про часи передгунські не йдуть далі невиразних спогадів; імена вибрані з народної традиції і очевидно — довільно укомбіновані з літературною, античною традицією. Тільки інерцією традиційного пістизму можна обяснити, що в науковій літературі, особливо німецькій, не вважаючи на сконстатовані недорічності, все ще не відважаються вирікти ся цих відомостей Йордана²⁾.

Про саму кольонізацію знаємо, що Герули зайняли східні краї — над Меотидою і по частині в Криму. Готи властиві сиділи по Дніпру й далі на захід — до Дунаю і карпатського згіря. Вони поділялись

Geschichte d. deut. Sprache, Asperlin La Rosomonorum gens et le Ruotzi, 1884) відогрів недавно Маркварт Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1903: він вважає Розомонів епічною назовою Герулів, звязує з сим Hros сирійської компіляції V в. і пізніше 'Рѡс' (с. 365). Про сей вивід мова далі, тут зазначаю що сей згадок Розомони-Герули вповні гіпотетичний, опертий тільки на тім, що Герули вели завзяту війну з Германаріхом. І виходила б з того досить дивна історія, що самі готські історики не пізнали в сім імені добре їм звісних Герулів.

¹⁾ Спартіан (Caracallus c. 10) каже: *Gothi Gethae dicerentur, quos ille (Caracallus), dum ad orientem transit, tumultuariis praeliis devicerat.* Тримаю ся звичайного погляду, що ці Готи дійсно були Готи. Інші, як напр. Бессель в Енциклопедії Ерша і Грубера с. 99, Кунік О записків готського топарха с. 24, Момзен (оп. с. с. 217) думали, що тут мова про Гетів = Даїв. Звістку свою Спартіан подає на поясненіє злісного жарту: Каракалю називали Maximus Geticus мов би з причини побіди над Готами, а в дійсності натякаючи, що Каракаля забив брата — Гету. Не маємо причини не вірити виразній звістці Спартіана, що то були Готи, — бо Гети були б йому для толковання того прізвища наручнійши. Новіші оцінки цього питання — Drexler Caracallas Zug nach dem Orient, 1880 (дісер., Гале); Karpaport оп. с. с. 19 і далі.

²⁾ Напр. Вітергайм, Пальман, Мілленгоф, Дан, Кауфман.

на східніх — Остроготів, інакше Грейтунгів (це виводять з *gruit* пісок, мешканці піскуватих степів) і західніх — Візіготів або Тервінгів (*triu* — дерево, лісові люде). Назви єї мусіли бути давніми, бо в VI віці оповідалося про короля Остроготу з давніх, перед-гунських часів¹⁾; але лишається ся неясним, чи ці назви були принесені ще з старої вітчини, чи заявилися вже на нових чорноморських осадах²⁾. Осади Остроготів були над Дніпром, Візіготи сиділи між Дністровом і Дунаєм, а пізніше (вже, певно, по виході Римлян з Дакії) розпросторилися вони й далі на північ — в семигородські Карпати, витиснувши звідти Гепідів і Вандалів. Як далеко готські осади протягалися на північ в Подніпрянщині, немаємо ніяких вказівок. За Герурами на схід, в придонських і прикавказьких степах сиділи алянські народи³⁾.

В готській традиції, переказаній Йорданом, в давнішіх часах всі Готи — східні й західні мали становити одну державу, аж пізніше Візіготи відділяють ся осібно. Дійсно, вже Тацит завважив у Готів особливий розвій королівської влади і під час довгої вандрівки на південний схід, серед боротьби з ріжними народами, могли ці германські ватаги сформувати ся в одну воєнну організацію, а при широкому розселенні по степових просторах мусіла ся консолідаційна сила з часом знову ослабнути⁴⁾). У Йордана всі Готи виступають в останнє в одній державній організації за часів короля Остроготи, тобто в середині III в., але для нас ці датовання не мають значення, — констатуємо тільки, що часи політичної одноності Готів в традиції лежать далеко по заду, в легендарних часах, що безпосередньо наступили по міграції⁵⁾. Пізніше (в IV в.) бачимо королівську владу розчинено

¹⁾ Імена: *Grutungi*, *Austrogoti*, *Teruingi*, *Visi* відгадав Міленгоф у Требелія Поліона в попсованих назвах біографії цієї Клавдія (с. 6); по тим є вони у Аміана, а ім'я Вестготів — у пізніших письменників V—VI в.

²⁾ Звичайно толкують ці назви Остроготів і Візіготів як „Східніх“ і „Західніх“ Готів, так як сиділи вони на Чорноморі, і як потім розмістилися в дальшій мандрівці на Захід. Так толковано ці назви вже в тих часах (Iord. 82). Але останніми часами здобуває поле нове обяснення від **austra* близький і **visi* — добрий.

³⁾ Iord. с. 17, 22, 23, Amm. Marcel. 31. 3. Про розселення готських племен на Чорноморі Раушапорт р. III, Loewe Die Krimgotenfrage (Paul u. Braune Beiträge, 1902).

⁴⁾ Се справедливо завважив Дан — Die Könige der Germanen II с. 87—8.

⁵⁾ Однака багато учених приймало існування спільнотої держави аж до часів Германаріха — Кепке, Зібелль, Вітергайм — див. у останнього оп. с. II с. 6.

у Остроготів, тим часом як Візіготи роспадають ся на дрібніші групи, з вождями на чолі, яких сучасник Аміан зве судіями, — *judices*¹⁾.

Як я вже сказав, відомості про Готів в старших джерелах маємо з їх походів на Римську державу²⁾. В сих походах знайшов собі вихід войовничий запал Готів, розвинений в війнах мандрівки. Вони займають собою ціле пів століття, від другої четверти III в., та для нашої мети вистане коротенько про них сказати.

Звістки про перші походи дуже скромні. Здогадують ся, що початком їх було зруйнування Істрополя на чорноморськім побережжю (р. 238). Напади припали на час сильних замішань в Римі; пограничні римські намісники, не маючи помочи від центрального правительства, мусіли уложити з Готами умову, і на основі її вони побирали річну платню від римської адміністрації. Правдоподібно, задержаніс сїї платні стало ся потім причиною великих спустошень, які починили Готи в Мезії і Тракії кілька років пізніше. Цісар Децій, що хотів положити кінець сим пустошенням, наложив сам головою разом з сином в битві (р. 251). Хоч наступник Деція довів до угоди з Готами, але й се не спинило готських нападів; тільки ми про них маємо дуже скромні відомості. Частими походами пустошать Готи землі Балканського півострова, не задоволяючись ним, переходять далі за Пропонтіду в Малу Азію, а разом з походами суходолом розпочинають потім і морські; цікаво, що при тім Готи показують себе народом цілком не обізнаним з морем: розпочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребців і майстрів до будови човнів³⁾. Участниками таких походів виступають разом з Готами їх сусіди — Герули, Борани⁴⁾, Уругунди, Карпи.

З часом готські находи приberають все ширші розміри, обіймають все більші території, спустошення тривають все довше, в міру того як Римська держава показується безсильною їх повздержати. З розбійничих нападів вони починають вже приберати характер

¹⁾ 27, 5; 31, 3.

²⁾ Про них див. особливо Rapport op. c., Dahn-Wietersheim т. I гл. V і далі, Васильевский — Русско-византійські отримки VII — Житіє Іоанна Готського (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1878, I) с. 87 і далі, L. Schmidt Gesch. d. deut. Stämme, I.

³⁾ Зосим I с. 31, 32, 34. Зазначаю се, бо Готів вважають за народ мореходний, і се служило підставою для ріжних виводів і противставлень їх „сухопутним“ Словянам.

⁴⁾ Сей народ теж цілком не звістний близьше. Здогад (нпр. Раффпорта op. c. 36), що перед тим стала ся нова германська міграція з басейну Висли над Чорне море і тоді прийшли Бургунди, Борани, Герули, має зовсім гіпотетичний характер.

окупації. В останній великий похід 269 р. Готи разом з ватагами Герулів, Гепідів, Бастарнів вибирають ся з родинами й рабами. Тут уже зникала ріжниця між походом для грабовання і мандрівкою народу, і ми не можемо знати, чи то був тільки надовго замірений похід, під час якого вояки не відважились лишати своїх родин і господарств, чи — проба міграції. Заносилося дійсно на нову мандрівку Готів і їх своїків-союзників, та сей великий похід, споряджений морем і суходолом, що ціє. Клавдій рахує на 2000 човнів і 320 тис. мужа, закінчив ся нещасливо. Германські ватаги понищено, а ряд енергічних імператорів, що роспочав собою Клавдій, зміцнив сили імперії.

До того прилучилося іще, що Авреліан слідом потім покинув Дакію (274), перевівши її осадників до Мезії. Наслідком того германські народи здобули собі новий кольонізаційний терен, і туди мусіла звернути ся головна увага Готів. Прикарпатські землі переходятять тепер головно в їх руки. Сей готський натиск від сходу міг вплинути на те, що решта попередніх осадників — Карпів і Бастарнів кидає карпатські краї при кінці III в. й переходить на римські ґрунта, — так само як в північних прикарпатських землях міг на се вчинути на тиск словянський. Та те, що діялось тоді на північ від Карпатів, нам майже невідомо, дещо знаємо тільки про рух германський на півдні. Віз'оти опанували семигородські Карпати, витиснувши відті Вандалів і Гепідів. Вандали опановують опорожнені Римлянами землі Дакії від північного заходу. Крім них осаджують ся в колишній Дакії Гепіди, Тайфали, Віктофали¹⁾). При тім не обійшло ся без конфліктів і війн між сими германськими народами, але пам'ять про них переховалась тільки в непевних спогадах Йордана²⁾). Отсей кольонізаційний процес зі своїми війнами відвернув готські племена від походів на Рим; з IV віку знаємо лише досить рідкі випадки їх війн з Римом. Правдоподібна крім того й відомість Йордана, що тоді був відновлений давній „союз“ Готів з Римлянами: на підставі його вони діставали від Римлян запаси, й за те платили воєнною помічю³⁾.

Сі близші звязки готського життя з римським світом мали певне значіннє в культурній еволюції східно-полудневої Європи і між іншим проявили ся в поширеню християнства між Готами і появі готського перекладу св. Письма; автором його був Ульфіля, фундатор аріанської церкви серед Вестготів (341—8). Вестготські

¹⁾ Евтропій VIII. 2. Див. Hunfalvy Ethnographie von Ungarn 68—9.

²⁾ Йордан гл. 17, 22. Деякі здогади у Рапапорта с. 105—6.

³⁾ Про сї відносини у Вітерсгайма-Дана і новійше у Л. Шмідта.

старшини, противники римських новин, що правда, підняли нагінку на Ульфілю і його вірників, але се не перешкодило християнству ширити ся серед Готів і пізніші¹⁾.

Таким чином історичні факти вказували-б з кінцем III в. на західній напрям готських інтересів. Натомість в легендарній традиції, переданий Йорданом, готські сили звернені на підбивання північних і східніх сусідів, і тут перед гунським находом нечуваним світом мало засяти остроготське королівство Германаріха (чи Ерманаріка або Ерманріха, як його звуть сучасні германісти). Королівство се було б для нас дуже цікаве, як би готські передання про нього можна було взяти за чисту монету.

Крім Йордана говорить про Германаріхову державу ще сучасник Германаріха Аміан²⁾. Він оповідає про нього, що се був воєнпічий король і з причини численних щастливих воєн був страшним для сусідніх народів: зве його край просторим (*late patentes*) і родючим. В сих відомостях Аміана трудно знайти доказ якоїсь незвичайної могутності, але в готській традиції держава цього останнього короля прибрала нечувані і — зовсім неправдоподібні розміри. В тій формі, як ми її маємо у Йордана (гл. 23), вона вже літературно перероблена. В основі її лежить народня сага про Германаріха, що переходила поза тим і в північній поетичній традиції саг, і в ріжних літературних обробленнях (в Кведлінбурській літописі, Вірцбурській хроніці й ін.). Але сю сагу мабуть уже в джерелі Йордана — у Касіодора перероблено, змінено, розширене на основі інших відомостей літературних і устної традиції. Немилосердно покрученний уривок з якоїсь готської пісні чи саги має представляти реєстр півлластних Германаріху народів³⁾. Не здоволяючись ними, Германаріх підбиває сусідів — Герулів, потім роспочинає війну з Венетами, що закінчилася підбитем їх всіх! Литовські народи (*Aestii*), „що залюднюють предовте побереже Німецького океана“, закінчують реєстр півлластних народів, і Германаріх панує „над всіми народами Скітії і Германії, як над своєю власністю“.

Сі останні слова дають обяснення цілому оповіданню: Германа-

¹⁾ Перегляд справи в статті Фогта в Allgem. Deutsche Biographie т. XLIV (1898), F. Kaufmann Texte und Untersuchungen zur altgerman. Religionsgeschichte, 1890.

²⁾ 31. З. Про Германаріхову легенду див. прим. 3.

³⁾ Каталог народів Германаріхової держави в рецензії Момзена читається так: *Habebat siquidem quos domuerat Goltescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Imniscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas* (Getica стр. 23).

ріх, „деякими предками справедливо прирівнюваний до Олександра Великого“, як каже Йордан, подивив собі всі народи Скітії й Німеччини, і відповідно до того легенда вложила в реєстр підбитих ним народів всіх, кого йна знала (як се було і з Олександровою легеною). Коли в тих покручених назвах можна справді додати імена Мері і Мордви (*Merens, Mordens*) або як припускають, що й Чудь і Весь (*Tadzans i Vas*), а не прості зозвучності, то ми могли б бачити тут вихоплений з якоїсь готської традиції й приточений до Германаріха ряд північних фінських народів, що могли заціліти в ній ще з часів як Готи мешкали на півночі і потім мандрували на верхів'я Дніпра. Легенда долучила до цього назви сусідів і взагалі східноевропейських народів, які знала з історичної традиції, і зробила їх підданими Германаріха — бож усі сусідні, близькі і далекі народи, мали стати його підданими, так як у легенді про Олександра В.

Легенда однаке сама видає себе о стільки, що представляючи в таких незвичайних розмірах власті Германаріха, не вміє замовчати незалежності Візіготів від нього, а оповідаючи при нападі Гунів, нічого не знає про ту велику монархію Германаріха, про ті підвласні народи, що мусіли відограти таку чи іншу роль при тім нападі. Не знає про них нічого й Аміан, оповідаючи про напад Гунів, і ми відповідно до його слів мусимо представляти собі дійсного, не легендарного Германаріха воявничим королем просторих придніпрянських остроготських країв і тільки! В оповіданню Йордана можна-б іще бачити пам'ять про війни з сусіднimi народами — Герулами, Словянами, але нема підстави думати про якусь власті Остготів над численними і далекими народами, маючи перед очима міру дійсної власті Германаріха — факт що Візіготи від нього не залежали.

Супроти такої ілюзоричності великої монархії Германаріха упадають, розуміється, проби новіших учених — за помічю Йордана притягнути до готської держави деякі подробці пізніших скандинавських саг та з них витягнути вказівки на готську державу на середнім Дніпрі з столицею Германаріха в „Дніпровім городі“ (*Danparstad*) — ніби то в Київі і т. і. Сі звістки навіть при повній категоричності та згоді з Йорданом не багато-б значили: показували-б тільки, що Германаріхова легенда в подібній версії була перейнята не тільки Йорданом, а й сагами. А в своїм нинішнім стані, коли маємо в сагах (та й то ще в верзіях значно пізніших) тільки дуже неясні згадки про „Дніпровий город“, „Дніпровські місця“ Готів, без найменьшого натяку на середній Дніпер і Київ, — сі згадки саг не можуть дати нічого певного, і готська держава на середнім Дніпрі

зістасть ся не на чім не оперти мітодом або мітом¹⁾). Повторяю, ті реальні подробці, які собі запамятала Германаріхова легенда, зовсім не свідчать за особливістю великої держави Остготів. До кінських країв було їй ще далеко-далеко!..

Тим поясняється і слабість Остготів у боротьбі з гунським потоком, що заливає в останній четверти IV в. готські осади. Ніякими особливими силами вони не розпоряджали.

Ми вже бачили вище, що приплив іранських орд в Чорноморські степи, скільки можемо їх слідити, були результатом етнографічних переворотів в середній Азії, себто натиску на іранську людність Межиріччя турецьких орд північної Азії. Під цим натиском іранська людність уступала по частині на захід, по частині на південь, доки потік північних орд не пробив ся через сю іранську греблю й не вилівся сам у чорноморські степи.

Вже в давнійшій степовій людності, почавши від Скитів, як згадувано, могли бути північно-азійські елементи, хоч і не так значні. Масовий рух північно-азійських (урало-алтайських) орд в європейські степи починається з пізнього. Першою ордою, що пробивається скрізь іранську людність в наші краї, була гунська. Під натиском її іранська кольонізація уступила ся на південь і захід, зіставивши тільки слабші сліди на своїх давніших осадах. Одна частина європейських останків іранської людності рушила на захід разом з Гунами і Германцями, друга була притиснена до гір — кавказьких та кримських, і з часом все губче в них входила. Степи наші дістають інших хазіїв. Цілий історичний час аж до III в. по Хр. вони були арендою головною іранською кольонізації, а почавши від кінця IV в. аж до XVII—XVIII, з певними перервами, чорноморські степи стають краєм головною кочових орд турецької родини, з значною участю фінських й монгольських елементів. Германська міграція була незначною інтермедією в цій кольонізаційній процесі. Важніше значине мала кольонізація словянська, але в чорноморських степах вона, як побачимо, була теж тільки розмірно недовгим кольонізаційним вибігом в спокійніший перерві між степовими бурями турецької міграції, і новий рух турецьких орд досить скоро примушує словянську людність вертати з степів назад на північ.

Вихідною точкою нового міграційного процесу були степи Монголії й басейн Амура — правітчина турецьких і монгольських орд. Довгий ряд віків минав, перше ж натиск зроблений десь над Аму-

¹⁾ Про неї ширше в примітці (3).

ром, передавав ся по тих степових просторах на остатнії свої иєріферії — в чорноморські і вкінці — подунайські рівнини, і міграційна хвиля досягала сеї своєї границі. Але який етнографічний переворот мусів повставати на шляху такої світової міграції, і які ріжнородні домішки прибирав сей самий міграційний потік по дорозі! Коли одна частина орди рушала далі, а друга не йшла безпосередно за нею, в покинених просторах розсаджувались зовсім сторонні етнографічні елементи, і потім поневолі брали участь в дальшім поході її, захоплені її рухом. Вже ся одна механічна причина — *horror vacui*, що майже так само значить в кольонізації, як у фізиці, мала величезні впливи, не кажучи за завойованнє, примусової переселення і всяки інші спеціальні причини.

Значної культурної ріжниці не було між тими ріжними елементами і через те найріжніші племена — монгольські, турецькі, угорсько-фінські, іранські, і хто зна ще які — втягали ся в сей вир, затирали ся в нім, входили в склад нових політичних і етнічних конгломератів. Тому докладне означення етнографічного складу деяких орд мабуть на завсіди зістанеть ся, задачею не можливою до розвязання. Для нас, розуміється, вони інтересні в міру свого значіння в нашій історії. Побут одних орд на нашій території часом був дуже короткий, так що вони тільки переходили нашими степами. Інші зіставлялись тут на кілька століть. Через се одні мають більше, інші менше значіннє в історії нашої кольонізації, в культурній і політичній історії, хоч майже завсіди значіннє їх тільки негативне.

Попередні стадні цього міграційного процесу відомі нам дуже недокладно¹⁾. Дещо знаємо про нього головно з джерел хинських.

¹⁾ Головніша література: Ritter Die Erdkunde von Asien I (1832) с. 190—6, 241—3, 359—2. Neumann Die Völker des südl. Russlands (1849) гл. II. Іоакінєв (Бічурін) Собрание свѣдѣній о народахъ обитавшихъ въ средней Азии въ древнія времена, 1851, I с. 76 і далі. Wylie History of the Heung-nu in their relations with China (Journal of the Anthropological Institute, 1873 і 1875). Ujfalvy Les migrations des peuples et particulierement celles des Touraniens, 1873, с. 83 і далі. Richthofen China, 1877. Веселовський Нѣсколько новыхъ соображеній Ѵ. М. Н. II. 1882, IX. Tomaschek op. с.—Sitzungsbl. т. 116 с. 755, 759—60. Noworth Some notes of the Huns (Actes du VI congrès internationale des orientalistes, IV, 1885). Cahun Introduction à l' histoire de l' Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405, 1896 і його ж Les revolutions de l' Asie (Lavisse et Rambaud Hist universelle II с. 884 і далі). Аристовъ Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей (Живая Старина, 1896). Zaborowski Huns, Ougres, Ouigoures (Bulletins de la Société d' Antropologie, 1898). Hirth Über Wolga-Hunnen und Hiungnu (Sitzgb. der bayer. Ak., 1899). Иностраницъ Хунъ-ну и гунны (Жив.

В них же за часи династії Чеу (до 255 р. перед Хр.) згадують ся на півночі, в степах Монголії кочовничі, розбійничі орди *Hin-yung*, потім за часів династії Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) звані *Hiung-nu*, Гун-ну — що по хінські значить „нуждені раби“ або „раби гун“ (правдоподібно згірдлива перерібка на хинське власного імені цього народу). Сим загальним іменем хинські джерела означають турецькі народи на їх правітчині (а деякі думають, що ся назва була ще ширшею, обіймала й Монголів). Войовничі, неспокійні орди сі давалися сильно в знаки сусідам, і спеціально Хинцям, особливо коли в II в. перед Хр. орди Гун-ну сполучилися в одну політичну організацію. Вічні їх напади спонукали Хинську державу збудовати ті велетенські укріплення, що потім разом утворили великий мур (вже при кінці III в. перед Хр.). Вона загородила свою північну границю системою міст і кріпостей, а заразом, як потім Візантія, шукала способів до ослаблення свого ворога союзами з його ворогами.

Правдоподібно, не без впливу хинської політики виникають внутрішні роздвоєння серед самих Гун-ну. Уже в середині I в. перед Хр. частина Гун-ну признає над собою зверхність Китая, тим часом як інша, більше енергічна шукає собі нового поля діяльності на заході і доходить до Согдіани, до околиць Аральського моря. Се був перший звістний похід Гун-ну на захід — виступ ізньої міграції. Новий такий похід знаємо при кінці I в. по Хр.: держава Гун-ну тоді розбилась, поділивши ся на північну й південну частину, і хинське правительство, опершись на південних Гун-ну, знищило в 90—2 р. сих північних Гун-ну і прогнало від своїх границь. Частина тих північних Гун-ну відступає далі на північ, в Алтайські краї, інша під натиском сусідів рушає на захід. Так поволі приготовляється міграція, що в IV в. проривається в Європу і Гунська орда — очевидно, її старі Хун-ну, на чолі турецько-фінського потока появляється в чорноморських степах¹⁾.

Старина, 1900, бібліографічний огляд питання). Shiratori Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker (Ізв. Акад. Н. 1902, т. 17). Franke Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Centralasiens (Sitzungsber. d. Berliner Ak. 1904).

¹⁾ Що Гуни IV в. — це Гун-ну хинських істориків, таку гадку висловив ще в XVIII віці славний французький орієнталіст Дегінь — De Guignes Mémoire sur l' origine des Huns et de Turcs, 1748 і Histoire générale des Huns, des Turcs et des autres Tatares Occidentaux, 1756—8. Тільки він не робив ріжниці між Монголами і Турками, і до сих „західних Татар“, як їх називав, зачислив і Гунів.

Що гунська орда не була іndoевропейською, се видно з оповідань про вигляд Гунів, поданих Ам. Марцеліном, Аполінарієм Сідонієм та Йорданом. Хоч в таких обставинах перелякані фантазія має великий вплив на характеристику напастників, однаке в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської (фінсько-турецько-монгольської, чи урало-алтайської) раси: темні, безбороді широкі тварі, що так само здавались чудними Іndoевропейцям, як „коячі лиця“ сих останніх Хинцям, котрі знов нічого дивного не заважали в вигляді *Niung-nu*. Марцелін оповідає, що Гуни натинали щоки дітям, аби у них не росло волосе¹), і вони старіють ся безбороді, без жадної краси, подібні до евнухів, кріпкі членами, з товстими шиями, дивні фігурами, невеликі, подібні до недбало нриподоблених до людської фігури колод. Йордан, повторяючи се оповіданнє, додає, що лиця Гунів були страшенно чорні, якісь нефоремні пляцки, а не лиця, з крапками замісів очей. Аполінарій Сідоній теж підносить сей „брак очей“, а при тім завважає широкі щоки та наче придавлені носи, і знов толкує се здогадом, що гунським дітям спеціальні притискають носи²). Що до побуту, звістки сучасників малюють Гунів типовими кочовниками, які ціле жите перебували на коні, вічно переходячи з місця на місце, страшні в кінній нерегулярній війні. В порівнянню з сими „сироядцями“, кочовники — скотарі й ловці Аліані видавали ся сучасникам „жitem i побутом культурнішими“ (*militiores*).

Беручи гунський напад в звязку з тим вище згаданими міграціями *Niung-nu* і дальшим походом турецьких і турецько-фінських орд, стає очевидним, що в Гунах маемо перед собою передову орду того турецько-фінського походу. Чи гунська орда була чисто турецька і тільки підбила фінські та інші народи та потягла їх ватаги за собою, чи в ній помішали ся турецько-фінські елементи вже на працічині, се тяжко сказати. Доказом на те, що Гуни були Турки, а не Монголи, служить те, що Монголи аж пізніше висуваються на захід, і в найдавніших звістках Гуни виступають одноплеменниками Турків — Ту-кю, як звуть ся вони в хинських джерелах. З другого боку не може бути мови також про одностайно-фінську народність Гунів, хіба тільки про фінські елементи в турецькій орді. Популярна-ж своїх часів, а й досі не зовсім забута ще словянська теорія не

¹⁾ Се, розумієть ся, хибне обясненіє безбородості.

²⁾ Аміан XXXI. 1. 2; Йордан гл. 24; Апол. Сідоній вид Baret, с. 604. Аналіз етнольгічних звісток про Гунів у Васілієвского Ж. М. Н. П. 1882, VII.

має за собою нічого крім кількох подробиць, що можуть вказувати що найбільше на словянські елементи в державі Атилі¹).

До Європи вже в I—II в. християнської ери могли доходити вісти про Гунів з західної Азії, коли вони сиділи вже близько європейських границь Звідти мабуть переніс їх Птолемей помилко в околиці Дніпра на своїй мапі. Але тодіжність сих Птолемеївих Хунів з Гунами приймають не всі. Певнішою звістка іншого географа II в. (т. зв. Діонісія Періегета): він уміщує „Уннів“ (Обуго) на західнім березі Каспійського моря²). Вірменські письменники знають їх під іменем Гунк. Але близьші вісти про Гунів заявляють ся тільки від їх нападу на Готів: письменники уміщують тоді Гунів уже недалеко Дону, на північнім сході і просто на сході від нього³). Десь коло 370 р. Гуни знищили Алянів, що сиділи коло Меотиди і на лівім боці Дону, силу їх вирізали, інших прилучили до себе і з збільшеними силами кинулись на Остроготів⁴).

Старий король Германаріх стратив відвагу від цього нападу й не сподіваючись оборонитись, сам себе вбив, аби не бачити упадку держави. Його наступник Вітімер, притягнувши до помочи ватаги Алянів і Гунів, що не тримались головної орди, розпочав був війну з Гунською ордою, але наложив у ній головою. Остроготи по сім страстили охоту до дальшої боротьби й переважна маса їх рушила далі

¹) Головним заступником словянської теорії тепер росийський історик Іловайский — див. його Разысканія о началѣ Руси 2 вид. 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1896, і Вторая дополнительная полемика, 1902 (там же вказівки на полемічну літературу — головне місце в ній займає критика Васілевского на теорії Іловайского в Ж. М. Н. П. 1882, VII і 1883, IV: О мнимомъ славянствѣ Гунновъ, Болгаръ и Роксоланъ, Еще разъ о мнимомъ славянствѣ Гунновъ).

²) Птолемей Ш. 5. 25, Періегет—Geogr. Graeci тіл. П. с. 49.

³) Агатій V. 11, Прокопій De b. G. IV. 5, Йордан с. 242. Оповідання Пріска про переход Гунів в Європу через Керченську протоку, передягните сими письменниками, звільлось або неіорозуміннем або з якоюсь поменшого походу.

⁴) В хінській літописі оповідається, що се стало ся трома поколіннями перед половиною V в. — Гуни напали на край Соктак, над великим морем, де жили давніше Antsai, вбили короля і запанували над тутешнім народом. Про похід Гунів в Європу Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwandr. II с. 12 і далі, Hunfalvy Ethnologie von Ungarn с. 70 і далі, L. Schmidt Gesch. d. deut. Stämme. Іншу літературу див. Dahn-Wietersheim II с. 517. Взагалі по перстарілих працях Ам. Тері і Феєра сильно почувається брак докладної студії про гунську міграцію в Європі.

на захід, над Дністер (десь мабуть на середній, далі від моря). Такоже нещасливо випала проба боротьби з Гунами й для Візіготів. Гуни обійшли їх міцний табор над Дністром, уряджений їх старшиною Атанаріхом, і той рушив тоді на північ в Карпатські (семигородські) гори, „в Caucaland“¹⁾, вигнавши звідти тубильців. Але головні маси Візіготів, не знаходячи собі вигоди в гірських долинах, рушили за Дунай і випросили у імпер. Валента дозвіл оселити ся в Тракії (376). За їх прикладом пішли й Остроготи; не перепущені римськими властями, вони силоміць перейшли Дунай. А кілька років пізніше прилучив ся до них і Атанаріх, запеклий ворог Риму, що був закляв ся не ступати на римську землю, але мусів забути в біді сю кляту²⁾.

Інша частина Остроготів зісталась в чорноморських степах під зверхністю Гунів. Вони, по словам Йордана, заховали свою самоуправу, свого короля, тільки він був обовязаний до послушності Гунам. Та мабуть натиск азійських орд давав себе сильно відчувати тепер в чорноморських степах, і згодом маси Остроготів пересовують ся звідти на захід в подунайські рівнини. Коли се стало ся — не знаємо, бо взагалі відомості наші про тутошні відносини бідні; тільки вже в 1-ій пол. V в. бачимо сих Остроготів на середнім Дунаю. Інтересний епізод з сих часів — се боротьба їх з Антами, та про неї буде мова потім. На Чорноморю лишились лише останки Готів³⁾. Одна кольонія зісталася ся в Криму, де Готи зайняли вкінці край на північнім згірю Яли та на побережу, й існували довго — останки їх були там ще в XVIII в. Інша частина з Криму, по словам Прокопія, перешла на кавказький берег, де бачимо їх в VI в. коло Керченської протоки, під

¹⁾ Ad Caucalandensem locum altitudine siluarum inaccessum et montium (Аміан XXXI. 4. 13). Се ім'я де які обяснюють з німецького Hauhaland = Hochland, інші ставлять в зв'язок з давійським народом Caucoenses і з подібними іменами як Каўхоеς, Каўхаса на Хіосі — Томашек Die alt. Thraker, Sitzgb. т. 181 с. 90—1. Текст Аміана нам інтересний тому, що Карпати і в наших літописях звуться Кавказькими горами — Іпат. с. 2 і 499.

²⁾ Аміан XXXI. 3—4, 5 § 3, Зосим IV. 20, 26, с. 6, Йордан с. 24—5.

³⁾ З великої літератури про сі готські останки згадаю: Куніка О запискѣ готского топарха (Записки петерб. академії т. 24), Васильевского Житіе Іоанна Готскаго (Ж. М. Н. П. 1878, I), Tomaschek Ethnologische Forschungen, I — Die Goten in Taurien, 1881. Braun Die letzten Schicksale der Krimgoten, 1890 (Jahresbericht der Reform. Bürgerschule in Petersburg). R. Loewe Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere, 1896, J. Ziegler und de Krimgoten (Paul u. Braune Beiträge, 1902), Die Krimgotenfrage (Indogerm. Forschungen, 1902). Götze Die Krimgoten (P. B. Beiträge, 1901).

іменем Готів-Тетраксітів. Є звістки ще про значну готську кольонію на нижнім Дунаю, коло Том (Кістенджі)¹⁾. Тим закінчилася фактична історія Готів на нашій території²⁾.

За Готами посувалась в середньо-дунайські степи й іньша чорноморська людність: Герули, Аляни, й самі гунські орди. В V в. застасмо головну орду гунську вже на просторонні між Дунаєм і Тисою — на колишній території Язигів. Звідси Атиля збирав дань з Римської держави. На жаль, поза відносинами до Римського цісарства про Гунську державу знаємо дуже-дуже мало. Про Атилю оповідав римський посел візантійському, що він „панує й над островами океану і крім цілої Скитії ще й з Римлян бере дань³⁾. З цих загальних слів, розуміється, не можна докладніше означити простір гунської держави, хоч то й пробували робити⁴⁾. Над чорноморськими ордами і над іньшою степовою людністю гунська орда могла мати зверхність, певну моральну перевагу; може обовязувала її й більш реальним обовязком помочи; може збирала з деяких сусідніх народів дань, як брала з Римлян. Та докладніше щось уставити тут не можна; навіть залежність чорноморських орд від Гунської держави в тій

¹⁾ Прокопій De bello Got. IV. 5, De aedificiis ed. Bonn. p. 262, Йордан гл. 51, Valafridi Strabonis De rebus ecclesiasticis 7. Найбільше відомостей маємо про кримських Готів: до 80-х рр. XV в. мали вони свою політичну організацію, центром її був теп. Манкуп (давн. Теодоро), аж 1475 р. завойовали їх Турки, а готська спархія перестала тут існувати тільки в 2-ій пол. XVIII віку. Ще в XVI в. подорожник Бусебек записав значне число німецьких слів від тутешніх Готів; пізнійше вони потатарились чи потурчилися. Останки їх бачать у виведених за імп. Катерини з Криму в околиці Маріуполя Татах. Звістки про кавказьких Готів далеко бідніші; Ісве в згаданій праці, звівши згадки про них, думає, що останки їх доховались на Таманськім півострові до кінця XVIII в., але сі звістки занадто загальні, щоб на них можна було б опертися з певністю. Назву кавказьких Готів — Тетраксітів звязують з Таматархю - Тмутороканю (Васілівський, Леве). До котрихось з цих Готів належить згадка Слова о полку Ігоревім про „готських крачних дів“: звичайно думают на кримських, але супроти зібраних Леве відомостей з більшою правдоподібностю можна думати про таманських. Дунайські Готи (про них особливо у Леве, Die Reste гл. V) зникають найскорше: по IX в. нема про них ніяких звісток.

²⁾ Дальше — вже більш фантастичне продовження становить т. зв. готська теорія початку Руси — про неї будемо говорити на своїм місці.

³⁾ Пріск — Hist. gr. min. I р. 312=ed. de Boor (Excerpta de legationibus) I с. 141.

⁴⁾ Нпр. Вітерстайм не вагав ся призвати, що фінські, словянські й деякі германські народи між Понтом і Балтійським морем підвластні були Атилі (II с. 240).

добі не так певна і постійна. Бачимо, що деякі з них чорноморських орд гунська орда тільки ще підиває, а деякі з них виломлюють ся й піддаються під римську зверхність. Батько Атилі перед смертю мусів воювати з придунаїськими ордами, що піддалися Римлянам. Орда Акацирів, що жила в околицях Волги, тільки з приводу особистої образи одного з своїх старшин від Римлян добровільно піддавала ся Атилі і він настановив тоді одного з своїх синів над ними й „над іншими народами, що живуть в припонтійській Скитії“¹). Се все по вказує, як бачимо, на якийсь сильніший, міцніший політичний зв'язок в самих степах: тим менше можемо говорити про народи, що жили далі на північ.

Зі смертю Атилі (453) розірвався і той слабий зв'язок що лунич ріжні племена й орди під його владою. Проти синів його, що мали поділити батьківську владу, піднялось повстання серед народів середнього Дунаю. Про інших не чуємо: в дальших сторонах очевидно, не було чого й підімати повстання, бо та проблематична залежність від Атплевої орди, яка могла тут бути, сама собою зникла певно з його смертю. Повстання вибило гунську орду з середньодунаїських країв, що перейшли в руки головно Германців: Гепidi опанували колишню Дакію, Остготи перейшли в Панонію. Частина Гунів осілась на правім боці Дунаю — в т. зв. Малій Скитії (Добруджі), та в римських провінціях, під римською зверхністю. Частина пішла за Дунай, в чорноморські степи. Йордан каже, що їх орди мешкали тут коло Дніпра: та трудно покладатись на докладність його відомості, що то була як раз орда Атилі²).

¹) Пріск — Hist. gr. min. p. 276 і 298 (ed. de Boor p. 120 і 130). Не доводить нічого ѹ факт походу Гунів колись (*πάλαι*) на Персію (ib. c. 312): не знати, чи була то як раз орда Атилі, та ѹ у такім разі сам похід не доводив би ѹ істновання якоїсь тіснішої організації в чорноморських степах.

²) Йордан cap. 50—2. пор. Prisci p. 345—6 Hist. gr. min. (ed. de Boor p. 587). Йордан каже про Гунську орду, що вона зайняла „eas partes Scythiae, quas Danabri amnis fluenta praetermittit, quam lingua sua Hunni var appellant. Варіянти мають: Danubria i Danubii, давніше читалось Danubii, і се ім'я боронять декотрі з огляду на те, що сини Атилі виступають коло Дунаю (Йордан і Пріск I. с.), але могли орди сидіти и коло Дніпра (розумість ся — нижнього). Давніше читали разом: Hunnivar і бачили тут якусь місцевість, навіть Київ. В дійсності се фінська назва ріки: уже в виданю Момзена вказано на угорське var = ríka: про се стаття Мункачі в угорській Etnographia 1897: A Dnijeper folyónak buszu „Var“ neve (Гунське ім'я „Var“ ріки Дніпра). З сим словом очевидно стоять в безпосередній звязі турецька назва Дніпра „Варух“ у Константина Порфир. De adm. 38 (давніше бачили в ній попсоване „Ворістен“, ннр. Гrot, Vasilevskij).

Але гунська орда Атилі була тільки передовим полком того мішаного, турецько-фінського переважно, кочового потоку, що плинув слідом за нею чорноморськими степами,—плинув довго й поволі, то спиняючись і перериваючись, то прориваючись наглим натиском серед безнастанної боротьби самих орд між собою і з оселими сусідами, де не раз розбивалися й гинули цілі орди без сліду.

В звістках сучасників безпосереднім наступником по гунській орді Атилі виступає болгарська. Вона звітна вже в кінці V в., й ім'я Болгарів уважалось сучасниками мов би другим, новим іменем гунської орди Атилі: порівнянне звісток письменників V—VI в. вказує се цілком певно. В дійсності се могли й не бути як раз Гуни Атилі, а котрась з орд, що була перед тим під гунською зверхністю: могла якася Атилева орда стати й на чолі й якихось нових орд та надати їм своє ім'я. Останки мови дунайських Болгар (особливо особисті імена й титули), а також звістки про їх побут не лишають в кождім разі сумніву, що ся орда була турецька, або принаймні стояла під дуже сильними впливами турецької культури¹⁾). Могли бути в ній елементи фінські, але в дунайській орді Болгарів вони себе не проявляли так як в її північній, волжській галузі, що осіла ся на фінськім ґрунті уже по своїм відлученню від західної (пізнішої дунайської орди)²⁾.

Перед своєю міграцією над Дунай Болгари звітні нам над Метоидою: Вірменський географ VII в., сучасник переходу Болгарів за Дунай, оповідає, що Болгари прибули на усті Дунаю з азовсько-кавказьких країв, і там було їх чотири орди: Купи-Болгар (Болгари кубанські), Дучі-Булкар, Огхондор-Блкар, Чдор-Балкар³⁾. Візантієць Теофан, що писав сто літ по переході Болгар за Дунай, знав в дунайських краях Болгарів Унугундурів і Котрагів⁴⁾, і в сих іменах

¹⁾ Рід „Дулу“, з якого мала походити княжа династія дунайських Болгарів, звісний у Турків ще на правітчні — Аристовъ ор. с. с. 297.

²⁾ Література про початки Болгарів була вказана в 2 вид. Перегляд її — Шишмаровъ Критичень прѣглѣдъ на въпроса за проісхода на ирабългаритѣ (Сборникъ за народни умотворенія, XVI—XVII, 1900). Про „Чорних Болгарів“ див іще Westberg Fragmenta des Toparcha Goticus с. 102 і далі, Къ анализу гл. 5 і Marguert ор. с. с. 503.

³⁾ Користаю з статті вірменіста Патканова в Ж. М. Н. П. 1883, III (Ізъ нового списка географії, приписываемой Моисею Хоренскому), де подані тексти з обох верзій (коротшої і ширшої) вірменської переробки Італімея, надписаної іменем вірменського історика Мойсея Хоренського.

⁴⁾ Theophanes ed. de Boor p. 356: Ούνυγουνδόρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων. Цайс (с. 713) уважав форми Унугури, Унугундурі і Утургурі ріжнimi відмінами одного й того самого імені; се о стільки правдопо-

пізнаємо відомих в візантійських джерелах від VI в. Кутургурів та Онугурів (инакше — Унугурів. Утургурів, Унугундурів,—вірменські Огхондор, в інших джерелах *Woglichondor*, *Vghindur*, *Вечаптар*). В VI віці Кутургурін сиділи на правім боці Дону, Утургурі за Доном, над Меотидою¹). Сучасник Йордан, правда, відріжняє Болгарів від сих гунських народів Меотиди та уміщує Болгарів на північ від них; але як порівняємо його слова про напади Болгарів на Візантію з звістками Прокопія, що сії напади йшли від Кутургурів, то переконаємося, що тут іде мова про те саме: очевидно Кутургурін, проминені у Йордана, звались інакше Болгарами — може по імені головної орди.

В вірменській історії (у Мойсея Хоренського) Болгари виступають вже десь в III в.²). Перші напади Болгар на Візантію відомі з V в.: Теодоріх стрів іх в Мезії ще перед своїм походом на Італію, отже перед р. 487, і побідив там³). Почавши від кінця V в. болгарські напади на візантійські землі повторюють ся майже без перестанку; придунаїські Словяне беруть теж участь в сих нападах⁴). В середині VI в. Болгарам Кутургарам Візантія давала значну річну данину (ббрх), але вони все неустанно пустошили придунаїські землі, „заразом вороги й союзники“, як характеризує їх Прокопій⁵). Вже тоді (в середині VI в.) частину іх оселив Юстініан в Тракії, напустивши на них Утургурів і тим примусивши до міграції. Інша частина іх прилучилася до Аварів і з ними трохи пізніше емігрувала на середній Дунай. Решту опанувала турецька орда, одна з тих орд „з під Золотої гори“ (Алтай), ще в середині VI в. підбивають собі прикаспійські орди⁶).

дібно, що сії відміні не виступають разом. Недавно Мункачі (*Munkácsi Ursprung des Volksnamen Ugor — Ethnolog. Mittheilungen aus Ungarn* т. V) обяснює імя Огандурів як plur. від *ogur*, *ugur* (назви західних Турків й Уйгурів).

¹⁾ Про Кутургурів Procopii *De bello Got.* IV. 5, 18, про Утургурів ib. IV. 5. Прокопій називає їх Гунами, але в його устах це означає не має великої цінності, бо ім'я Гунів уживаве він дуже широко, зачислюючи до них і Кімеріїв. В тексті Йордана, що вичисляє: *Altziagiri*, *Saviri*, *Hununguri*, Цайс поправляє *Altziagiri* на *Cutziagiri* (c. 715), але між варіантами видання Момзена нема нічого подібного.

²⁾ Згадана стаття Патканова с. 25.

³⁾ *Ennodius Panegyricus Theoderico regi dictus* c. V i XII — *Monumenta Germaniae hist.*, *auctorum antiquissimorum* t. XI.

⁴⁾ Сі напади вичислені у Міленгофа, де вибрані й місця з'ї джерел — II с. 379.

⁵⁾ *De b. Gothicis* VI. 5 i 18, Йордан гл. 5.

⁶⁾ Менандр — *Hist. gr. min* II р. 87—9 (ed. Bonn p. 401 i 404).

Під натиском сих орд розбилися болгарські орди, десь при кінці VI чи на початку VII в. Частина їх відступає на північ, де пізніше, в IX—X в., бачимо Болгарську державу на середній Волзі та Камі. Частина під назвою Чорних Болгар лишається коло Меотидн. Частина рушає далі на захід та на якийсь час оселяється ся в т. зв. Углу, „Огулос“, між Дністрем і Дунаєм, „в безпечнім і неприступнім з усіх боків місці“, захищеним багнами й ріками¹⁾.

Якийсь час ся західня орда підлягала зверхності Аварів²⁾. В 630-х р.р. вона звільнила ся від них і вступила в союзні відносини з Візантією³⁾). Але й сії відносини тривали недовго. Далі сії західні Болгари починають зза Дунаю пустошити візантійські землі, а коло 670 р. під проводом Аспаруха осаджують ся на південнь від Дунаю. Підбивши собі тутешніх „сім племен“ словянських⁴⁾, засновують вони болгарську по імені, словянську в дійсності державу, де ся болгарська орда за кілька поколінь зовсім пропадає в масі словянських осадників.

Орда Аварська (Обри нашої літописи) була безперечно турецько-го кореня — близькі свояки й соплеменники Гунів. Вони й звуться в джерелах Аваро-Гунами: Вар-Гуни, Вар-Хонги, і таке племя обмонголених Турків: Уар-Гуни досі звісне в західній Монголії⁵⁾). Але похід Аварів на захід був результатом уже пізніших етнічних переворотів в центральній Азії, ніж гунський — коли на місце Гунів з посеред турецьких племен виступає на перший план племя східніх Турків — Турками вони самі себе називають в недавно відкритих цікавих памятниках їх держави (VIII в.) в басейні Орхона, в Монголії⁶⁾). Як сим-

¹⁾ Коли саме оселила ся вона тут, не знати. Теофан і Никифор кладуть се вже на другу половину VII в., але в їх оповіданню стягнено в кілька літ те, що діялось протягом століття.

²⁾ Теофан р. 357.

³⁾ Теофан р. 358, Никифор р. 34.

⁴⁾ Никифор *Opera hist. ed. de Boor* р. 24.

⁵⁾ Його звязують з назвою ріки Уар або Угар в Алтайській системі — Арістов с. 310, але ми тільки що (с. 157 прим. 2) бачили, що се ім'я було дуже широко розповсюджене взагалі. Більше про Аварів див. у Цайса, Гунфальві, цитовані статті Сахун-і Арістова.

⁶⁾ Про Турецьку орду — Ту-ю чи Ту-кю хинських джерел її історію крім цитованих вище праць (с. 151) див. іще розвідки в *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par V. Thomsen*, 1896, Barthold Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, у Радлова (Radloff) Die alttürkische Inschriften, Neue Folge, 1897, Chavannes Dokuments sur les Tou-Kiou (Turc) occidentaux, 1903. Давніша історія Турків відома з хинських джерел, де їх знають від початку VI в. по Хр. і уважають потомками Хун-ну, а вітчиною їх — золоті гори, Алтун-іш. Коло 600 р.

потом нового етнічного перевороту в центральній Азії з'являється тоді вперше Аварська орда. На границях Європи вона згадується ще в середині V в. Натиснула зі сходу Савирів (в прикавказьких краях), сама натиснена турецькими ордами середньої Азії, „народами з над океану, що покинули свою землю за доля великого туману і грифів, ще поїдали людей“. Авари натисли на Савирів, ті на своїх західних сусідів (між ними Оноґурів). Се було повторення тієї історії, яку оповіли тисячу літ перед тим грецькі письменники про нахід Скитів. Переїбившись нарешті між прикаспійські орди, Авари зіставались в середині VI в. якийсь час в сусідстві Савирів¹). Потім натиск на них східніх Турків, що уважали Аварів „своїми рабами—утікачами“²), був причиною дальнішого походу Аварської орди на захід. В 60-х рр. VI в. (558 р. по Менандру) Авари завязують зносини з Візантією: жадають і собі річних „дарунків“, які поберали від Візантії Болгари, та рекомендують себе, як найсильніший і найбільш воєвничий народ. Сей „союз“ в Візантії прийнято, бо, як поясняє історик: „для Візантії було-б однаково користно — чи то-б Авари перемогли, чи би їх побито“. Довідусмоється, що Авари після цього воювали з Савирами й Утургурами, далі з Словянами — Антами³). На заклик цісаря Юстініана Авари ходили походом на Франків, потім беруть участь в боротьбі Льонгобардів з Гепідами на середнім Дунаю (567). Винищивши Гепідів, Авари оселяються на їх місці, разом з своїми подорожніми товаришами — Болгарами-Кутургурами. Так було у Аварів умовлено вперед з Льонгобардами, що територія Гепідів має припасти Аварам. Але Льонгобарди слідом рушили в Італію, і Авари зісталися панами всієї середнє-дунайської рівнини (568). Сим розпочинається нова епоха в історії Аварської орди. З своїх наддунайських осель розпочинають вони свої страшні пустощення візантійських земель, що тягнуться потім з певними перервами в VI, VII і VIII в. і роблять з Аварів найстрашнішого ворога Візантії та інших сусідів. Про відносини їх до Словян взагалі будемо мати нагоду говорити ще нижче. Тепер же нам треба глянути на результати словянського розселення, що розвивалося серед рухів сих орд.

вони розділюються на західну й східну орду. Історію східніх Турків в VIII в., їх суспільного устрою й культури пояснюють нам ті написи з басейна Орхона.

¹⁾ Те що Менандр каже потім про Аварів, ніби про новоприхожу якусь орду, не знаходить собі підтвердження, та їх ся фраза взагалі риторична — Hist. Gr. m. t. II p. 4 (ed. Bonn. p. 283, ed. de Boor p. 442.)

²⁾ Менандр с. 86—9. ³⁾ Ibid. p. 4—6.

IV.

Словянська кольонізація і турецький натиск.

Період мандрівок турецьких та турецько-фінських орд, від походу Гуїв почавши — се час розвою словянської кольонізації на нашій території. Переходячи з черги до неї, ми насамперед дамо загальний погляд на словянське розселене взагалі, скільки того треба для розуміння спеціально східно-словянського розселення, і перейдемо до сього останнього.

Почнемо від слідів ранійших словенських мандрівок на південно-захід. Вище ми означили, на скільки се можливо докладно, прасловянську територію. В довгім ряді віків, розумість ся, мусіли траплятись певні переміни в границях її території, в звязку з історією кольонізації її близіших сусідів. Поодинокі ватаги або й цілі „коліна“ та племена словянські могли відриватись від головної маси й пересуватись далі на захід і на південь — в чорноморські окраїни, чи за Карпати¹⁾). Сліди таких словянських кольоній бачать в ріжних хорографічних назвах за границями прасловянської території, що звучать як словянські — особливо за Карпатами (як *Pelso*, *Плесо* — Блатенське озеро, р. *Ulca*, *Urbas*, *Bustricius*, а особливо *Tslerua* = Черна, місто на устю р. Черни до Дунаю, передане в сій формі вже

¹⁾ Аргументи за розселенням Словян за Карпатами перед великою міграцією й навіть перед Христом найновійше зберав Нідерле. *Slovanské Starožitnosti* II гл. 3. До лінгвістичних та історичних доказів, вказаних давнійше, прилучає він аргументи археологічні — про словянський тип могильників в Словаччині. Сей археологічний аргумент опирається на однаке на тезах, які самі ще не певні, отже й не багато помогає — не більше від тих ніби словянських назв. Археологічний матеріал вказує на розширення певних культурних типів, а не конче народностей, і коли Нідерле на підставі археологічного матеріалу бачить розповсюдження Словян за Карпатами, Гадачек в цитованій студії (*Cmentarzyska ciałopalne Przeworska*) хоче доказати, що Словяни в II—IV в. по Хр. не було навіть на північнім згіорю між Вислою і Бугом. На подібних же аргументах: ніби то словянських топографічних назвах в балканських землях перед словянським розселенням і

в написи II в.), далі в ріжніх слідах словянських стичностей з римським світом, і т. і.¹). Всі такі сліди однаке не певні; нпр. всі ті ніби словянські хорографічні назви можуть бути простими со-звучностями. Се однаке не значить, що словянські кольонізаційні походи перед розселенням не були самі по собі можливі. Напр. т. зв. Певтін'єрова мапа, що була уложена в IV в., але на підставі, як тепер доводять — старої мапи Агріпи, I в. по Хр., уміщує групу Венедів на північний захід від Карпатів, осібно від інших Венедів, на сході, відділених від сієї передової групи Бастирнами, а знов другу групу Венедів між Дунаєм і Дністром, на південний захід від Карпатів²). Може мазмо тут реальні сліди таких кольонізаційних екскурсій перед великим розселенням. Їх можна б поставити в звязку з ослабленням тракійської й бастирнської людності в карпатських краях в III в. та з її війнами та нападами на Римську державу. Але загалом по за такими спорадичними й не зовсім певними що до свого значіння вказівками ми досі не маємо відомостей про Словян на заході й півдні поза

на римсько-словянських культурних стичностях, що стають звістні однаке аж пізніше, опиралися анальгічна і досить популярна свого часу теорія, що словянська міграція в балканські землі почала ся ще в III в. Ії був виставив Дрінов, в книзі *Заселеніє Балканського півострова Словянами*, 1872 (gl. I.), приняв у змодіфікованій формі Іречек в першім, німецькім виданні своєї звітності „Історії Болгар“ (gl. III), й інші. Ріжниця тільки та, що коли словянське розселення за Карпатами, пропнепевності своїх аргументів, само по собі вповні можливе й правдоподібне, то кольонізація Словянами балканських земель перед великою міграцією має далеко менше такої апріорної правдоподібності. Аргументи цеї теорії основно скриптивав Крек ор. с.² с. 275 і далі, і в новійшій науці вона не має вже ніякого кредиту, хоч недавно іще її повторив, на перекір Німцям, Дені в своїм огляді словянської історії (*Lavisse et Rambaud Histoire générale* 1 с. 690). Інша література в 2 вид.

¹⁾ Про сі назви крім Нідерле див. нпр. ще Кочубинского О русскомъ племени въ дунайскомъ Зальсьѣ (Труды VII зізда т. II с. 47), Філевича Исторія древней Руси с. 158. Словянство Черни (Corpus inscr. latinagum III N. 1568: stationis tsiernen, у Штоломся Азєрух, III. 9, 10, на Певтін'єровій мапі Tierepa) приймають навіть деякі дослідники дуже далекі від словянських фантазій, як нпр. Кіпер Lehrbuch der alten Geographie вид. 1878 с. 337. Против сих виводів див. у Крека, вид. 2 с. 275—6, або у Мілленгофа ор. с. II с. 378 — вони не признають словянства сих назв.

²⁾ Мілленгоф збивав сі вказівки Певтін'єрової мапи тим, що мовляв Венеди перескочили тут на захід завдяки узкій формі мапи — III с. 80; та се не обяснити нам, чому тут Венеди опинилися на захід від Бастирнів. Пор. Rösler Zeitpunkt der slav. Ansiedelung с. 84. Про саму мапу — Conr. Müller Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel, 1888.

границями їх вітчини аж до великого розселення і досить трудно припустити перед нею якісь більші масові рухи словянські їх в сих напрямах — на захід і полудень.

Велике словянське розселення наступило в звязку з рухом германських народів; на південні крім того рішучий вплив на ней мав похід турецько-фінських орд.

Коли справедлива наведена вище гадка, що натиск Словян і Литовців зі сходу був одною з причин, що привели східніх Германців до мандрівки з басейнів Одри й Висли на Дунай і Чорноморе, то очевидно, що за германською міграцією на південний південь мала зараз наступити словянська міграція на захід, в покинені Германцями простори. Та хочби й не було цього словянсько-литовського впливу на вихід Германців, то сей вихід сам мусів викликати словянське розселення в західнім напрямі: коли в сусідстві на заході з'явились порожні краї по них, се не могло не звабити Словян до їх залюднення, до розселення в сім напрямі. Початки германської міграції падають на другу половину II в. по Хр. (мандрівки Вандалів); Готи емігрують не пізнійше як на початку III в. От на III вік і повинні ми положити початки масового словянського походу на захід. Та розселення се йде повільно, без розголосу. То не були воєвничі германські ватаги, що своїми нападами на римські землі робили стільки гуку в історії; Словяне займали переважно порожні землі; конфлікти між словянськими приходнями й Германцями, які зіставались іще в сих землях, не прибирали більших розмірів, а головно — проминули без уваги. Йордан в VI в., говорячи про Словян на Дунаю й Чорноморськім побережжу, все ще кладе границею Германії й Сарматії Вислу й мовчить про Словян на Одери та Ельбі. В інших памятках, що йдуть з тих часів, Германці все ще уважають ся панами земель на захід від Висли; про Словян не чути¹⁾). Тільки припадково, описуючи мандрівку Герулів на початку VI в. з середнього Дунаю до Данії, сучасник Прокопій згадує вже цілий ряд словянських народів на тій дорозі, очевидно — в карпатських краях і в басейні Оdera. Однака й тоді ще словянська міграція не опанувала всієї території: в басейні північної Ельби Герули перейшли велику пустиню, нім прибули на балтійське побереже, до Варнів і Данів²⁾.

Докладніші відомості про словянське розселення на заході почи-

¹⁾ Див. Müllenhof II с. 94 і далі.

²⁾ ἔμειψαν μὲν τὰ Σκλαβητῶν ἐθνη ἐψῆται ἀπαντά. ἕρημον δέ χώραν διαβάντες ἐνυένδε πολλὴν ἐς τοὺς Οὐάρουνος καλούμένους ἐχώρησαν — De h. Got. II. 15.

нають ся тільки з організацією західно-словянської держави під проводом Сама, в 2-ій четверти VII в., і з початком війн Словян з Франкською державою. Але сучасник цих війн, письменник VII в. при цьому говорить про полабських Словян як про давніх уже осадників¹). Тоді вже західні Словяне опанували басейн Ельби до Залі та Айдера, краї на Молдаві й Мораві. Переход Маркоманів в Баварію (на початку VI в.) дав їм можливість свободно розселяватись і в краях горішинної Ельби. На сході ся західня словянська кольонізація операла ся о західні Карпати, на заході поодинокі словянські кольонії заглублялися в Турингію, Франконію, Баварію. На південні — на середній Дунаю, коло Віденського лісу, осади західно-словянської кольонізації сходили ся з південново-словянськими. За недостачею інших відомостей про тутешнє розселення тільки лінгвістичні відміни дають можливість протягнути межу між кольонізацією західньої галузі — Чехів, Моравів, Словаків, і південовою групою — Словянами подунайськими.

На південні Венеди Певтінгерової мали становлять найдавнішую історичну вказівку про словянську міграцію на південний захід під північним згірьем Карпатів. Але масова німецька кольонізація IV в. в карпатські й подунайські краї мусіла перервати сей словянський похід, як що він і розпочав ся. В остготській традиції маємо пам'ять про се. Германаріхове панування над Словянами правда, зовсім мітичне. За те більш ознак автентичності має оповідання Йордана про війну Вінітара, кероля тих Остготів, що лишились під зверхністю Гунів, з Антами й іх „королем“ Бозом (чи Божом). Йордан оповідає, що Вінітар, „не хотячи підлягати гунській зверхності, став відтягатись по малу й хотячи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів“, і побив їх²). Хоч як непевні Йорданові (чи Касіодорові) конструкції тодішньої готської сторії³), самий конфлікт Остготів з Антатами в тих часах має всі прикмети автентичності. Тільки він тут хибно витолкований. В тодішніх обставинах по упадку держави Германаріха, коли самі Готи під натиском Гунів мусіли посувати ся на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сій війні я бачу слід словян-

¹⁾ Qui... ad regnum Francorum jam olim adspexerunt — Fredegari c. 68.

²⁾ Getica гл. 5.

³⁾ Див. L. Schmidt Geschiche d. deut. Stämme с. 107 і далі. Margquart Osteurtopäische u. ostasiatische Streifzüge с. 367 і далі. Маркварт ставить здогад, що ця війна з Антами стала ся ще за Германаріха. Але з другого боку сам дуже правдоподібно толкує „Вінітара“ як епічне призвище Вітімера: побідник Венетів — Антів (як Vandalarius „побідник Вандалів“, Гунімунд — „гунський підданець“).

ського розселення, що зіткнулось з Готами на полудневім заході. Ся кольонізація виходила не з західних осад — прикарпатських, а з античних, значить полуднево-східніх (українських). Важнішого значення сам конфлікт не мав: Гуни взяли Антів в оборону проти Готів і за помічю вірних Гунам Готів знищили Вінітара.

Гунський рух, розбиті Алянів і Готської держави, мандрівка германських народів і степових орд на захід взагалі не могли не розворушити, не втягнути в свій вир сусідніх Словян, жадних нових просторів для своєї стисненої в правітчині людності. Досить правдоподібна гадка, що словянські ватаги брали участь уже в поході Гунів на середній Дунай¹⁾, хоч виразних слідів присутності Словян в гунському поході не маємо, крім кількох слів, донесених з гунського табору, що звучать по словянськи²⁾. Зате зовсім певно можна сказати, що зараз по винищенню Алянів, з походом на захід Германців і самих Гунів, розпочала ся словянська міграція на полудень: се був момент найбільше здатний до того, здатніший навіть від часів по розбитю Атилі, коли вибиті з над Дунаю гунські орди відступили в чорноморські степи, а зі сходу сунули нові орди.

В 1-ій пол. VI в. словянська кольонізація опанувала вже басейн Дону і присунулась до Азовського моря. Прокопій, описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сиділи по обох боках Меотиди, „далі на північ сидять нечисленні народи Антів“³⁾. Разом з тим Словяне займали й західню частину чорноморських степових просторів: Йордан в своїм географічно-етнографічнім огляді східної Європи західньою границею словянської кольонізації кладе Дунай. „Численний народ венетський, каже він, сидить на північних згірях Карпатів від верхів'я Висли, на незмірних просторах,

¹⁾ Гrottъ Моравія и Мадьяры с. 36. Успенський Первая слав. монархія с. 7.

²⁾ Се слово μέδος у Пріска (ἀγτὶ δὲ σῖνου ὁ μέδος ἐπιγυρίως καλούμενος — Hist. gr. min. c. 300, ed. Bonn. p. 183) і strava у Йордана гл. 49 (stravam super tumulum eius (Атилі) quam appellant ipsi ingenti commessatione concelebrant — словянська тривна). Сі слова разом з деякими менш важними (κάμας у Пріска, що обясняли як кумис і квас) були і не перестали бути предметом горячої полеміки; вони служили головним аргументом для оборонців словянства Гунів, з другої сторони — заперечувано не раз навіть саме словянство сих слів. Див. згадані вище статті Васілевського в Ж. М. Н. П. 1882 і 1883, Іловайський Разысканія с. 518, 538, Дополнит. полемика с. 11—13, Гунфальві Ethnographie von Ungarn с. 93, Iordanes ed. Mommsen, примітка на с. 198; перегляд справи у Крека² с. 261 і далі.

³⁾ De b. G. IV. 4.

поділяючись на Словян і Антів: Словяне сидять (по Дунаю) від м. Новіодуну і Мурсійського озера до Дністра і на північ до Висли, Анти-ж понад луком¹⁾) Чорного моря від Дністра до Дніпра²⁾). Сі звістки Йордана потверджує й Прокопій: він згадує, що „Словяне й Анти мешкають за Дунаем, недалеко від берега“³⁾.

Розуміється, кольонізація таких великих просторів, хочби й ріденька, не могла бути результатом кількох років. Очевидно початки її треба відсунути що найменше в першу половину V в. Гадка, що імпульс полудневій словянській кольонізації дали доперва Авари⁴⁾), ніяк не може устоятись. Коли на початку другої половини VI в. Авари з'явилися в чорноморських степах, словянська кольонізація Чорноморя була вже в повній енії й здобувала собі дорогу за Дунай.

Присунувшись на Дунай, Словяне не могли зістатись пасивними свідками нападів на Візантію ріжних степових орд, що виступають в чорноморських степах по упадку держави Атилі. Ще Таціт знов пограничних з Германцями й Фінами Словян як великих забіяк, що нападали й розбивали в сусідніх горах та лісах⁵⁾). Мандрівки і стрічі з степовими ордами могли тільки розвинути далі сей воєвничий, неспокійний характер. Дуже правдоподібно, що Словяне брали участь в нападах болгарських орд на задунайські землі вже з кінцем V в.; джерела, своїм звичаєм, говорять про самих головних учасників —

¹⁾ Чорне море справді тут робить лук.

²⁾ Толковання цього тексту має невід'ємні труднощі. Звичайно толкують, що *lacus Mursianus* — це болота на усті Драви, коло давньої Мурсії (тепер Esseg) (див. літературу в 2 вид.). Для *civitas Novie tunensis* (так у вид. Момзена, за більшістю кодексів) найпростіше обяснення — що тут маємо *Noviodunum* в Нижній Мезії, тепер Ісацка. Але досить дивним тоді стає це означення словянських границь (див. в вид. Йордана Момзена, с. 163, Mülleuhoff II с. 94). З огляду що *lacus Mursianus* виступає як границя „Германії“ і „Скітії“, Вестберг недавно поставив здогад, що це озеро Найзідерське (у Словян Мошопське) і *civitas Novietunensis* стояла коло цього (*Zur Wanderung der Langobarden, 1904* в Записках Петерб. акад.); але такого міста там не знаємо. Старші обяснення цього тексту виходили з хибного варіята *Noui* і не мають значення, як і звязані з тим обяснення: *Nova civitas* = Новгород, *lacus Musianus* = оз. Ільмень.

³⁾ De bello Got. I. 27. Найстаршою звісткою про Словян над Дунаем вважається згадка у псевдо-Кесарія назіанзького (Minya Patrol, series Gr. 38 с. 847 і д., з поправками у Мілленгофа Д. А. II дод. 13); час написання цього трактату однаке не звісний докладно.

⁴⁾ Цайс с. 605. ⁵⁾ Germ. гл. 46.

Болгар, і тільки про пізнійші походи — напр. 559 р. можемо з порівняння ріжних джерел напевно довідатись, що там брали участь і Болгари і Словяни¹). Певно, Словяне робили такі розбийничі напади й на власну руку. Прокопій каже, що „від початку панування Юстініана (527 р.) Гуни (Болгари), Словяне й Анти майже що року страшенно нищили Лірію і всю Тракію, всі землі від Іонійського моря до константинопольських передмість, Еладу й Херсонес“. Особливо звернув на себе увагу напад 551 р., коли прийшло „словянське військо, якого не бувало“, так що Юстініан мусів звернути проти Словян війська призначенні для походу в Італію, але Словяне ухилилися від рішучої битви. Потім знаємо великий похід Болгар і Словян 559 р., коли вони обступили самий Константинополь, виратований одначе Велзарієм²).

Сі походи промошують дорогу словянській кольонізації за Дунай. Першу виразну відомість про таку кольонізацію маємо тільки з третьої четверті VI в. у Іоанна з Ефесу. Оповівши про словянську руйну на Балканськім півострові по смерті Юстіана, він каже, що Словяне, користуючи з тодішніх клопотів Візантії на сході, свободно оселялися на візантійських ґрунтах: напавши по його словам в 580 р. на Візантію, вони „сидять і по сей час (585) спокійно, без страху й клопоту в римських провінціях“³). Але очевидна річ, така кольонізація могла початись значно скорше; хоч словянські, як і болгарські походи мали свою метою здобич, одначе се не виключало й осідання на вигідних, культівованих задунайських ґрунтах. Ініціатива таких осад часом виходила навіть і від Візантії. Юстініан напр. закликав Антів, аби залюднили спустіле місто Турій і сусідні ґрунти (в Дакії) та побирали від Візантії гроші, а натоміс боронили її від Болгар⁴). Тоді,

¹⁾ Müllenhoф D. Alt. II. с. 378 і далі; тут висловлена і дуже правдоподібно умотивована гадка, що „Гети“ Марцеліна — це Болгари і Словяне (с. 383).

²⁾ Прокопій Hist. arcana 18, De bello G. III, 39. Аратій V. 11, пор. Теофана ed. de-Boor. p. 283 (ed. Bonn. p. 360). Катальог цих нападів до приходу Аварів див. у Міленгофа I. с., також у М. Соколова, Изъ древней истории Болгар с. 40 і далі.

³⁾ Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder, VI c. 25 p. 255, англійський переклад Payne Smith The third part of the Eccles. History of John of Ephesus с. 432. Це виразне свідоцтво раз на завсіда збило зручну аргументацію Реслера в його статті Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73), де він а silentio доводив, що словянська кольонізація задунайських земель розпочалась вже по смерті імп. Маврикія, з початком VII в.

⁴⁾ De b. G. III. 14.

здасть ся, до того не прийшло, але могло прийти в інших випадках. Нарешті промощувала дорогу до кольонізації й служба в візантійському війську. Під час італійської кампанії (що вела ся від р. 537) бачимо Антів і „Словен“ у візантійському війську¹), а поодиноких Словян стрічамо навіть на вищих військових посадах: напр. такий Δεραγέζας "Αντρος ἀνὴρ ταξιάρχος (554—5 р.)²). Вислужені ж воїни могли дуже охоче осідати в новім краю.

Походи Словян на якийсь час Візантія здергала, напустивши на них Аварів³). Ale Авари, оселившись на Дунаю, самі стали найстрашнішим ворогом Візантії, і иодунайські Словяне стають їх союзниками в походах на візантійські землі, як були ними давніше для Болгарів. Даремно візантійське правительство пробувало зарадити сьому, напускаючи Аварів на Словян і шукаючи проти наддунайських „Словен“ помочі у їх східніх земляків — Антів⁴). При кінці VI в. імп. Маврикій походами за Дунай примусив був Словян сидіти тихо⁵). Ale но смерти його (602) Візантія прийшла в такий розстрій, що про якесь повздереждання Словяни не було що й думати. Тоді то по словам західного літописця „Словяне відібрали у Римлян цілу Грецію“⁶). Болгарські орди, опановуючи коло 670 р. Мезію, застають тут „сім словянських племен“⁷). Ale словянська кольонізація не обмежалась Мезією; словянські осади являють ся в великий масі в Македонії, в Тесалії, Епірі, Пельопонесі, так що західній подорожний (Вілібальд, VII в.) називав Пельопонес „Словянською землею“ (*Slawinia*). З балканського побережя Словяне переходят навіть в Малу Азію. A іонійське побереже — Іллірік тим часом займають від півночі Серби й Хорвати. „Зісловнялиась вся земля наша і стала варварською“, міг по правді сказати Константин Порфирородний⁸).

На півночі від балканських земель, в краях середнього Дунаю перші партні Словян могли опинитись ще під час гунського походу на захід (не кажучи про попередні кольонізаційні екскурси). Коли

¹⁾ Де. в. г. I. 26, Ш. 22.

²⁾ Арагій III. 21 (пор. III. 7).

³⁾ Див. похвалки Аварів у Менандра — Hist. gr. min. II р. 34, пор. 4—5.

⁴⁾ Менандр с. 98, Теофілякт VIII. 5, Михайло Сирієць X гл. 21.

⁵⁾ Про сі походи див. Rösler Zeitpunkt с. 99 і далі.

⁶⁾ Ісидор Севільський Patrologiae cur. com. Mіня т. 88 с. 1056 (*Sclavi Graeciam Romanis tulerunt*).

⁷⁾ Теофан ed. de Boor р. 359: τῶν παραλειμένων Σκλαυνῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἐπτὰ γενέας.

⁸⁾ De tematibus ed. Bonn, p. 53, Вілібальд в Monumenta Germaniae historica, Scriptores t. XV р. 93.

потім словянська кольонізація опанувала чорноморські простори й присунулась над нижній Дунай, Словяне зовсім природно стали розпросторюватись відсі в краях колишньої Дакії, а заразом далі могли напливати і з півночі, з-за гір Карпатських. Як бачили ми, в середині VI в. Йордан кладе західною границею Словян устє Драви. Його звістку потверджує оповідання Прокопія з початку 50-х рр. того ж VI століття: він оповідає, що велика ватага Словян спустила Ліїрик і невважаючи на вислане військо, перейшла з усією здобичею за Дунай, бо їх перепустили Гепіди. Правдоподібно, ми тут маємо Словян з північного берега середнього Дунаю¹).

На дальнє розпросторення Словян в краях середнього Дунаю не без впливу мабуть зістав ся перехід Аварів в сій стороні, а ще більше значине мав упадок германської кольонізації на середнім Дунаю, з винищеннем Гепідів і переходом Лонгобардів в Італію. Аварська орда не була перешкодою тут, як не перешкоджали словянському розселенню ріжні кочові орди на Чорноморі. Словяне свободно могли розпросторюватись. В другій половині VI в. вони опанували краї на південь від Віденського ліса, долини Драви, Сави, Мура і присунулись до границь Баварії — се видно з боротьби баварських герцогів з ними, що роспочинається ся вже з кінцем VI в. В другий бік Словяне розпросторились до Адріатичного моря. Звідси, з лівого боку Дунаю починають вони пустошити землі на правім боці середнього Дунаю — і осідати по трохи там. Сій походи розпочалися, як можна думати з вище наведеного, ще перед приходом Аварів; але походи Аварів, що з над Дунаю неустанно набігали на візантійські землі в 2-ій половині VI і 1-ій чверті VII в., вплинули ще більше на дальній розвій словянських походів. Свого найвищого пункту сі аварсько-словянські походи доходять в початках VII в.; під їх ударами впали тоді останні огнища римського життя західного Балкану — міста далматинського побережжа. На сей час припадає, очевидно, й кольонізація західніх балканських земель Словянами. Вірменський географ VII в. оповідає, що в Дакії було 25 словянських народів, але на них натиснули Готи, і Словяне, перешовши за Дунай, осіли в Македонії й Тракії, Далмациї й Ахайї²). Константин Порфирородний, що писав три століття пізніше, оповідає правда, що масова кольонізація Сербів і Хорватів стала ся в другій чверті VII в., на зазив візантійського правительства: воно, мовляв, визначило їм сій західній край, зайняті тоді Аварами, і Серби з Хорватами прийшли сюди з карпатських країв³).

¹⁾ De bello Gothicō IV. 25, пор. Rösler Zeitpunkt c. 86.

²⁾ Патканов в Ж. М. Н. П. 1883, III.

³⁾ De adm. 30.

Але се оповіданнє, повне очевидних помилок і непевностей, стратило нинੀ всякий кредит в наукї. Сербсько-хорватська кольонізація в дійсності являєть ся нерозривною частиною в загальнім стихійнім кольонізаційнім руху словянства в над середнього й нижнього Дунаю за Дунай, в VI і на поч. VII віку¹⁾.

В середині VII в. словянська кольонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; словянська територія вимежувалась. На заході словянська кольонізація зіткнулась з германськими осадами і слідом мусіла стати в обороні своєї території. Труднійше означити причини, що спнили її на полудні; в середині VII в. вона припинюється також і тут. Разом з тим починає вона тверднити і кристалізувати ся. Слідом за тим як дали себе відчути крайні граници словянського розселення, мусіли уставитись граници передових ватаж словянської кольонізації у відносинах до тих дальших, що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском попихали їх на захід і полудень. Згодом по тім мусіл сформуватись території і сих дальших етапів, а нарешті — і в тих краях, що були вихідною точкою словянської кольонізації.

Побалтийська, полабська й чесько-словацька група, занявши західнє пограничне, західні „марки“ словянства, дали місце для розспросторення на захід польській групі, що пересовується на лівий бік Висли і в басейн Одера, а також і литовським народам. Міграція полудневої групи, певно, дала їм можливість розпросторитись щось і на полуднє. Загалом напрям кольонізації західній частині словянства можемо собі представляти як західно-полуднівий. Наша літопись доводить вправді, що певна частина західного словянства пішла і в протині напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами, і полуднівими, українськими племенами. В коротшій редакції її читаємо звістку, що племя Радимичів, по ріці Сожу, було „отъ рода Ляховъ“ і переселилося сюди (пришедші ту ся вселиша). Етнографічний огляд ширшої Повісті временних літ під сю звістку підводить і сусідніх Вятичів: і вони і Радимичі „отъ Ляховъ“, походять від двох братів „въ Лясѣхъ“, Радима й Вятка, що переселившись ся відти, положили початок тим двом племенам²⁾). Виходило б, що словянська кольонізація по Сожу й верхній Десні та Оці не належала до східнії групи, до „Словяни“ в тіснійшім значенню, по термінології цього огляду, а були „отъ Ляховъ“, як літопись означає групу польську разом з побалтийською²⁾). Але не кажучи вже, що форма, в якій пе-

¹⁾ Літератур. див. низше.

²⁾ Новгор. лѣт., 1888, с. 33, Лавр. і 11.

редає сю звістку етнографичний огляд не багато варта (сі два брати Радим й Вятко, що з „родами“ своїми переходить на Сож і Оку) — навіть як держать ся простішої звістки коротшої редакції, дещо старшої, — все таки ся звістка про західно-словянський острів на лівім боці Дніпра не знаходить собі півтордження ні в яких інших фактах (лінгвістичних, етнографічних) і трудно приймати її серіозно¹).

Рух українських племен на південь виявив ся в колонізації „Антами“ чорноморських степів — між Дніпром та Доном, констатованій Прокопієм, а на нижньому Дніпрі посвідченій Йорданом. Се перша колонізація українська, яку можемо констатувати, і для того на ній мусимо трохи більше спинитись.

Серед півдневої словянської колонізації, як бачили ми уже, тогочасні письменники розріжняють Словенів (*Σλαβηνοί*, Sclaveni) і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх Словян звагалі він прикладає як загальне ім'я стару німецьку назву Венетів, Sclaveni — то західна частина їх, на захід від Дністра, Анти — східня, за Дністровом. При тім він пояснює, що се назви цілих груп, які складались з поодиноких племен, звісних під різними іменами²). Грецькі письменники не уживають німецької назви „Венети“, вони знають тільки Словян і Антів і близьше границь їх розселення не вказують, але подані ними відомості згоджуються з Йордановими: Словяне сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповідання Прокопія про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.; потім бачимо їх тут при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Ме-

¹) Однак в учених кругах не перестають пробувати витягнути з цієї звістки якісь реальні факти. Так пок. краківський учений Потканьский пробув положити сю звістку „во главу угла“ своєї зрештою не в однім досить критичної праці *Lachowie i Lechici* (Rozprawy wydz. fil. t. XXVII, 1898), приймаючи її без всяких обмежень та стараючи ся лише витягнути з неї різні консеквèції для своєї теорії. Шахматов для своєї теорії групованих староруських племен теж використовував літописне оповідання, але в такій формі, що тут маємо пам'ять про перехід Радимичів і Вятичів за Дніпро з над польської границі, і пробував се підвергти різними аргументами (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчий с. 9—10). Аргументи його однаке досить слабкі, а поправка літописної традиції довільна — коли вже її триматись, то вона називає Радимичів і Вятичів таки виразно Лихами. В новіший свой статі (Южные поселения Вятичей, 1907) він вважає звістку про Вятичів непорозумінem, але Радимичів готові мати за лядське племя, але хіба на віру літописної звістки, бо на півтордження її не наводить нічого.

²) *Quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur* — с. 5.

нандра і Теофілякта¹⁾). Анти-ж сидять десь даліше від Дунаю²⁾. Супроти них вказівок грецьких письменників³⁾, а також і супроти повної віродостойності Йордана, можемо зовсім покластися на зроблене ним означення території Словен і Антів і їх обопільної граници⁴⁾. Він же сам жив в Мезії і був звідком тих неустанних нападів Словян і Антів на візантійські землі, про котрі не раз згадує⁵⁾.

Імя Словен — *Σλαβγοι*. Selaveni ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладається до їх полудневно-західних осад для відрізнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби обяснити се ім'я з словяниської мови або найти її сліди в пізнійших численних іменах словяниських племен не удались. Воно, як і Венети, очевидно — чужого початку, дано Словянам якимсь сусідом. Здогад, що се інша форма тієїже назви — Венетів, дуже привабний, але проти нього роблять поважні закиди з лінгвістичного погляду, та й наші джерела (Йордан) виразно відріжняють єї дві назви — Венетів і Антів.⁶⁾.

¹⁾ Прокопій Де aedificiis IV. 7. Менандр в Hist. Gr. m. II с. 99. Теофілякт ed. de-Boor VI. 6, VII. 15, VIII. 0.

²⁾ Так воно виглядає з оповідання Теофілякта VIII. 5. Згаданих тут Антів Цайс (Die Deutschen с. 606) уважав осадниками на візантійських ґрунтах, в Мезії. Але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію Антів сюди, таки вона ж сама по собі не дуже ймовірна: ціла історія їхнього походу і протест аварського війська (очевидно — проти експедиції в чорноморські степи) рішучо промовляють проти такої гадки. Див. інше Rösler Zeitpunkt с. 113.

³⁾ Ніби суперечне означення знаходимо в недавно опублікованім оповіданню Михайла Сиріна (зачерпненім з хроніки Іоана з Ефесу); він каже, що „край їх“ був на захід від Дунаю (Chronique de Michel le Syrien II с. 361). Але се або просте непорозуміння, або скоріше — належить до краю Словен, а не Антів.

⁴⁾ Нідерле поправляє його так, що Анти сиділи аж до Дунайської дельти, а Словени між Протом і Дунаєм (Slov. st. II с. 196). Але властиво нема потреби в такій поправці

⁵⁾ Rom. с. 388, Get. с. XXIII. Тому не переконує мене здогад Маркварта (Streifzüge с. XXV), що Йордан добре зізнав розселення західних Слован і означив його самостійно, а розселення Антів означив по старому, як Касіодор взяв його з Аблябія: через те Анти сидять у його тільки між Дністром і Дніпром, тим часом як тоді вони сиділи і на схід від Дніпра (як бачимо з Прокопія). Неймовірно, щоб Йордан не зізнав їхнього, і його означення розселення Антів, очевидно, не треба розуміти так, що Анти сиділи тільки до Дніпра.

⁶⁾ Про сей вивід Archiv IV с. 65, 76, VII с. 12, пор. XIX с. 234; Крек² с. 254—6. Взагалі словяниство антського імені лишається с сумнівним і всі проби звязати його з пізнішими словяниськими іменами лишилися без результату. Виводили з нього ім'я Вятичів (Гільфердінг, Пер-

Вперше се ім'я Антів виступає в згаданім оповіданні Йордана про війну з Антами остготського короля Вінітара при кінці IV в.¹). Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія завойовання Венедів Германаріхом, так натомість варта віри ся згадка. Може бути тільки неспевність, чи пе переніс історик сучасного імені Антів на ті часи. Однаке, коли зважимо, що Йордан знав загальне ім'я для всіх Словян — „Венеди“, знав про часткове значинне антського імені, і на інших місцях виразно каже за поділ Словен і Антів як за сучасний²), то приходить ся думати, що ім'я Антів в сім епізоді таки передказане було готською традицією (а в кождім разі уважалось іменем старшим ніж VI століті). Ще Остготи дійсно знали Антів і антське ім'я, се потвержується ся й остготським каталоґом народів, перехованім в пізнішій льонгобардській легенді³), і ся знайомість їх з антським

вольф, Іловайський). Ламбін поставив гіпотезу, що Анти = *Unlizi* = Ульци. Погодін звязував з Антами подобозвучні імення угорських грамот IX—XIII в. *Antus*, *Ont*, *Onthus*, але що найбільше можна думати про звязь їх з слов'янським плем'ям, з якого походило ім'я Антів — як би знати, що воно слов'янське. В такім разі можна вказати Ута (прикметник Утинъ, вар. Уснинъ)—одного з князів чи намістників руських 944 р. (Іпат с. 29).

¹) Перед тим, на одній написі з Боспора III в. (270-их рр.), між іншими Боспорянами згаданий *Αντας* Πατιο... (Πάτιος чи Πατιόν). На цього звернено увагу, як на першого згаданого Анта (А. Погодінъ Эпиграфические слѣды славянства, Рус. Фил. В. 1901). Ся згадка випередила-б о цілі століті Йорданову, але чи маємо тут дійсно етнографічне означення, можна сумнівати ся.

²) Див. вище наведену цитату з глави 23, пор. гл. 5.

³) В традиції про початки Льонгобардів, перехованій в кількох верзіях (в *Origo gentis Longobardorum*, 2-ої пол VII в., і у Павла Диякона, в Історії Льонгобардів) вичисляють ся між іншим такі краї, через які переходили Льонгобарди в міграції з півночі в дунайські краї: *Golanda*, *Anthaib et Bantaib seu et Burgundaib* (*Origo* — ed. Waitz, в *Scriptores Langob. et Italici, i Pauli Diaconi I.* 23). Уже Цайс (с. 472) угадав в *Anthaib* (вар.: *Anthaip*, *Anthap*) „краї Антів“ (*aib*, *eiba* — округ, земля). Але се толкованіє часто відкидають тому, що Льонгобарди не могли стрічати ся з Антами (нпр. Міленгоф И с. 98). Та дуже добре розвязання сеї справи знайшов Браун (Разысканія, с. 308 і далі): він догадав ся, що сдялітерована, очевидно — з якоїсь пісні чи саги урвана фраза, і деякі інші імена народів (нпр. Болгарів) до сеї льонгобардської традиції переїшли від Остготів. Се вповні правдоподібно. і ми в цитованій фразі по всякий імовірності маємо остготську пам'ять про „краї Антів, Венетів і Бургундів“ (останні імена Браун толкує інакшо, але се нам не важко — пор. критику його поглядів у Веселовского в *Извѣстіях рус. яз.* 1901, I с. 26 і далі, але і Веселовський також приймає згадану фразу за *versus memorialis* готської традиції). Вестберг, боронячи льонгобардської традиції, поставив проти сього толковання згад, що Льонгобарди могли перейти через краї Антів (Східних Словян)

іменем в кождім разі не пізніша початку V в.¹⁾.

Поза тим імя Антів приходить до загального уживання у візантійських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана; що жив у східній імперії). Сі письменники майже всі розріжняють Словян і Антів: Прокопій, Агатій, т. зв. Маврикій, Менандр, Іоан з Ефесу, Теофілякт²⁾. На офіційний характер цього імені вказують титули Ἀντίκος, Anticus, що приймалися імператорами з нагоди побід над Антами. Останній раз імя Антів приходить в оповіданню Теофілякта — письменника, що жив в першій пол. VII в., в однім епізоді війни 602 р. По сім антське імя зникає. Але з сим моментом взагалі уриваються ся візантійські звістки про задунайські краї, антське імя могло жити в них і довше, тільки перше ніж в візантійській літературі зявилися нові звістки про чорноморські краї (X в.), антське імя вже вигасло³⁾. Чи не було воно переняте Візантійцями від східніх турецько-фінських орд, що були сусідами власне півднево-східніх Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантією?

Яке значення мав сей поділ на Словян і Антів? Уважати його

в Галичині, на верхівях Дністра і Сяну, навіть бачить в Бардуеві наявність на льонгобардських Barden (Zur Wander. d. Langob. c. 28). Але зовсім неймовірно, щоб при кінці IV в., як він приймає, східні Словяне сиділи на верхівях Дністра і Сяну, а далі на схід Льонгобардів вести мабуть і він не зважить ся. Стріча Льонгобардів з Антами зістається ся неймовірно і таки мусить бути зіставлена І отам.

¹⁾ Маркварт недавно в своїх розвідках Chronologie der alttürkischen Inschriften (1898, ст. 78—80) і Osteuropäische Streifzüge, 1903 ст. 147).

²⁾ Остготська загадка про „край Антів“ належить, очевидно, до часів, коли Остготи жили в наших степах, ще перед 376 р. Меньше правдоподібності, щоб се імя вхоплене було їх традицією вже по переході на візантійські землі. Але в кождім разі по поході Теодоріха Остготи стратили всяку нагоду стрічати ся з Антами.

³⁾ Агатій згадує лише про Анта Дабрагеза. Маврикієм називається ся автор трактата, що між іншим містить спеціальний розділ (XI. 5, вид. 1694 р.): πᾶς δε τὸς Σιλάρος οὐδὲ Ἀνταῖς καὶ τοῖς τοιούτοις ἄρμοζεσθαι (виміки у Шафарика, додаток, і у Крека² с. 295); що автором не був цісар Маврикій — див. Byz. Zeitschrift 1894 с. 440, Krumbacher² с. 635. Звістки інших письменників подав я вище і ще подам декотрі.

⁴⁾ Всі проби вказати його пізніше досі не удавалися. Останню з них дав Нідерле, (1906—1910). Він доводить, що Вантіт арабської географії IX в. (у Кардизія) се Анти, „і се доказує, що ті могутні Анти ще в IX в. існували“ (Sl. st. II с. 271). Але імя се читається ся найріжнішими способами і дуже наївно було б робити з цього доказ істновання античного імені в IX в. Взагалі з арабських звісток, при всіх силкуваннях Нідерле, іому не удавалося нічого дебути для історії Антів.

чисто географічним — трудно. Занадто широко їй консеквентно переходить се відріжнене у письменників VI в.; ім'я Антів згідно й консеквентно прикладається ріжними авторами до цілої кольонізації від Дністра до Меотиди, не тільки до пограничної території Антів і Словян. Ім'я Анта прикладається як призвище до поодиноких осіб з сієї групи (*Δαφραγές Ἄντης ἀνὴρ ταξιαρχος*). Анти і Словени то виступають разом, то воюють між собою (в середині VI в.), і ведуть інзійше цілком противну політику що до Аварів і Візантії. Всі ці факти вказують на осібність цих двох груп, і тяжко було б звести їх до тієї ріжниці, що Словени, мовляв, сиділи по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусіла бути більша.

Висловлялись гадки, що Анти — це ім'я якоїсь політичної організації, — держави, завязаної через завойовання, взагалі політичний термін. Ale ся згадка ніяк не може бути принятого. Що була б се за велетенська держава, що мала б надати нове ім'я сій етнографічній групі — від Дністра до Кавказу! I саме якоїсь сильнішої політичної організації у Антів як раз не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словенами так і Антами не править один чоловік, але здавна вони живуть „демократично“, і дійсно оповідає про одну таку ухвалу, повзяту на антськім вічу¹). В таких політичних відносинах не заважають ся такі величезні державні звязки²).

Одноке можливе обяснене — се поділ VI в. на Словян і Антів відповідав двом осібним етнографічним словянським галузям. Глянувші на розміщення Словян і Антів на південні, переконаємо ся від разу, що назва Словенів (*Sclaveni*), обіймає Словен Мізійських (пізніших Болгар) й Словен Панонських — бо то вони сиділи в першій половині VI в. по Дунаю від Дравп до моря і Дністра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сидіти хто інший, як тільки словянські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мезію, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дністром. „Анти“ можуть відповідати тільки східній групі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало ім'я Антів на північ; теоретично беручи воно могло обійтися всім східнословянським племена, але в наших звістках стрічаємо се ім'я тілько в подіях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише південної, чорноморської кольонізації східнословянської галузі. Анти в нашім матеріалі се півднева частина східної галузі, себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українською.

¹⁾ *De bello Got.* III. 14.

²⁾ Про антське питання див. ще в примітках (4).

Все промовляє за сим ототожненiem Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що ці Анти виступають на території, де пізніше бачимо Русинів і де їх тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий інший словянський народ,—розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тоді був Дністер, але з рухом Словенів на захід і південь вона натурально мусіла посунутись на захід,— і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Словянами. Бачимо, що ці Анти були східними сусідами Словен, і відріжнялась від них як осібна група, найправдоподібніше — етнографічна: се бачимо їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська кольонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонізації могли б викомбінувати про пра-вітчину нашого народу й напрям його кольонізації. Се все, кажу, робить можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українських племен.

Так уставлена тотожність Антів з українськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранійшої історії їх кольонізації.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни Вінітара з Антами. Падає вона на останню чверть IV в., десь на кінець 70-х чи 80-і рр.—блізше дати означити не можна. Як я вже сказав, все промовляє за тим, щоб не збувати в сім епізоді імені Антів гадкою про анахронізм. Додам, що ця війна та могла бути ще дуже далеко від Дніпра, бо Остроготи під натиском Гунів поволі тільки посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю: отже ця географічно взявши ніщо не противить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Тільки, кажу, обяснення, яке дає цей звістці Йордан, треба де що змінити. У Йордана Вінітар, „не хотячи підлягати гунській звірхності, став відтягатись помалу й хотячи показати свою відвагу, рушив з своїм війском на краї Антів; напавши на них, в першій битві він був побитий, але далі воював сміло й іх короля Боза¹⁾) з синами й 70 старшинами казав розіпяти для страшного прикладу“²⁾). Як вище згадано, в цій війні скорше можна бачити симптом словянської кольонізації на південний захід, що зіткнулась з Готами. Гуни, каже далі Йор-

¹⁾ Boz nomine, може Бож-ко, Божидар, Богдан. В нім бачили Бука Слова о п. Ігоревім (готські діви „поють время Бусово“) — гадка дуже привабна, але не зовсім певна. Пор. примітку Міленгофа в Момзеновім виданні Йордана с. 147—8.

²⁾ Getica с. 48.

дан, взяли Антів в оборону проти Готів і при помочи вірної їм частини Готів знищили сього своєвільного Вінітара. Сю память про гунську опіку Антам супроти ворожих Остготів також вважаю цінною— вона кидає світло на перші стадії словянського розселення на Чорноморії.

Про дальший його розвій в V віці не маємо ніяких спеціальних відомостей. Пізніші звітки з VI в. ретроспективно освітлюють раніші стадії сього процесу і бачимо, як степові бурі, рух орд і їх колотнечі в степах захоплювали словянські елементи, поривали їх до спільніх походів та й до мандрівок, і як серед сього степового бурхливого життя сунулися все далі словянські кадри, напираючи одні на других.

В першій половині VI в. Анти виступають в походах при дунайських Словян на Візантію. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників. Йордан закінчує свою римську історію згадкою про „повсечасні напади Болгарів, Антів і Словян“, а оповідаючи про легендарну державу Германаріха і колишню послушність йому Словян, пригадує, що тепер Венети, себ то Анти й Словяне „за наші гріхи скрізь так бушують“. Ще сильніше висловляється Прокопій, — що Гуни, Болгари, Словяни і Анти, від коли настав імператором Юстініан, набігаючи що року на Іллірію і Тракію, чинили страшні спустошення людям. На іншім місці він згадує, що на початку панування Юстініана „Гуни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“¹). З сього виходить, що Анти були звичайними учасниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян і як брали в них участь в перших десятиліттях VI в., так могли брати в них участь ще з кінцем V в. Особливо ж сі болгарсько-словянські напади стали частими в другій чверті VI в., за часів Юстина і Юстініана. З часів Юстина припадком маємо пізнішу згадку про один антський напад, погромлений Греками²). Юстініан, наставши на цісарстві, поручив 530 р. оборону Дунаю магістру Хилвудю, і той потрапив протягом трох років стримувати задунайських варварів— Болгар, Антів і Словен від нападів. Робив навіть походи за Дунай але наложив головою під час одного такого походу в краї Словян, і напади пішли знову³). Вони страшно шкодили сусіднім візантійським

¹⁾ Getica 23, Hist. arcana 18, De bello Got. III, 14.

²⁾ De b. Got. III. 40; лекцію кодексів справляють, замість Юстина даючи Юстініана (і в новім вид. Haugу II с. 476), але на се нема потреби.

³⁾ D. b. G. III. 18. Занотую статейку про цього: Ивановъ Надробниятъ надпись на Хилвуда (Период. Списание т. LXX).

провінціям, але зрідка лише набирали ширшого значіння, і тим пояснюється, що Юстініан не звертав особливої уваги на них і віддавався тим часом плянам далеких експедицій. Докладно участники цих походів не вичислюють ся в коротких звітках сучасників. Найчастіше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен: про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Тільки один раз, говорячи про Антів, Прокопій згадує до речі про їх похід на Тракію за Юстина¹⁾), але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід, чи ні. Взагалі походи самих тільки Антів і напади їх на Візантію на власну руку—не дуже навіть і імовірні. Правдоподібно, Анти бували звичайно тільки учасниками чужих походів: особливо Болгари, ходячи з азовських степів на Візантію, могли приберати собі по дорозі ватаги Антів до участі, волею чи неволею.

В другій половині Анти поріжнилися з „Словенами“; про це оповідає Прокопій, не пояснюючи причин: „пізніше, по смерті Хільвудія (що стала 534 р.) Анти й Словени поріжнилися, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“. Трохи згодом він згадує, що сі народи „вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини“²⁾, се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було між обома сусідами близьких відносин (бодай тоді). Дуже можливо, що се була кольонізаційна боротьба, натиск Антів на Словен (хоч, розуміється ся, могли бути й якісь спеціальніші причини). Війна мусить припадати десь на кінець 530 або 40-х рр. Західну границю антської кольонізації становив тоді Дністер; на захід від нього сиділи „Словени“, ті словянські кадри, що кольонізують протягом VI—VII в. балканські й середнодунайські землі; з поступом сієї кольонізації антська границя з Дністра повинна була поступати на захід, і Анти мусіли натискати на своїх західніх сусідів.

Візантія правдоподібно хотіла використати се поріжнене своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до нього рук). Вона звернулась до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстініан закликав їх, аби оселились в околицях Турія. Се була спустіла римська кріпость, збудована по словам Прокопія Траяном, на лівім боці Дунаю (очевидно в Дакії). Юстініан обіцював за се Антам богату платню й всякі вигоди³⁾, аби вони боронили Візантію від Болгарів (і розу-

¹⁾ De b. G. III, 40.

²⁾ Ἐπεκτηριζόντο γάρ οὐχὶ ἀλλήλοις ἔνεμιγοντο ἀδεῶς οἱ βάρβαροι οὗτοι — De bello Got. III, 14.

³⁾ Σφίσι ἔνοικεν μὲν δυνάμει τῇ πάτῃ. γρύματα δὲ μεγάλα σφίσι προεεθνα — D. b. G. ib.

містъ ся — заразом і від Словен). Однаке тоді, здаєть ся, не прийшло, до порозуміння: розбилось на справі псевдо-Хилвудя, що появився між Антами. Епізод сей докладно оповів Прокопій,—він саме дав йому нагоду до дуже цінної характеристики побуту Словен і Антів та деяких дуже інтересних подробиць. Між невільниками, взятими Словенами в війні з Антами, був молодий Ант на ім'я Хилвудій. Один грецький невільник з Тракії, що перебував між Антами, звернув увагу свого хояїна, що у Словен у неволі перебував Хилвудій, той самий звістний римський магістр, що так дав ся їм в знаки, — але Словени того не знають. Анти викупили того Хилвудія. Хоч він запевняв, що він з роду Ант, Анти не повірили й на загальнім антиськім вічу¹⁾ примусили його, аби удавав з себе магістра Хилвудія. Коли Юстініан зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались пересилитись тільки з тим, аби той ніби Хилвудій дістав назад свій уряд і жив з ними разом в новім краю. Але коли Хилвудій ішав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозі Нарзес і довівши обманство, арештовав тай повіз в кайданах до цісаря. Се й пе-ребило справу.

Та хоч сі переговори не дійшли тоді кінця, однаке хто зна, чи не від цього часу — боротьби з Словенами й зносин з Візантією²⁾), датується ся переміна в політиці Антів. Бо пізнійше ми стрічаємося з Антами уже як з виразними союзниками Візантії. Правда, звістка ся належить до пізнійших часів — ціс. Маврикія.

В 550-х рр. далися відзнаки Антам Авари під час свого переходу з прикаспійських країв на захід. Про се оповідає фрагмент Менандра. Оповіданнє тут без початку; довідуємось, що Антам не пощастило в боротьбі з Аварами, ѿ Авари почали пустошити їх землю своїми нападами та грабувати. Для викупу взятих в неволю своїх земляків Анти вислали одного з видатнійших між собою, Мезамира³⁾. Але коли той став говорити з Аварами згорда, під час свого посольства, використав се один Болгарин (Кутругур), близький до аварського

¹⁾ ἡγείροτο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἀντας σχέδον ἀπαυτεῖ.

²⁾ Антські ватаги на візантійській службі бачимо в Італії і перед сією справою ніби Хилвудія і по ній, але разом з ватагами Болгарів і Словен, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не свідчить про союзні відносини до Візантії, доводить тільки брак якоїсь державної організації у всіх цих племен.

³⁾ Μεζάμπρον τόν Ιδαρίον, Κελαγαστοῦ ἀδελφόν — фрагмент Менандра в Hist. gr. minores II с. 5—6. (I с. 443 нового видання Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti, 1904).

кагана і неприхильний до Антів¹). Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до організації боротьби. Авари послухали і вбили Мезамира, а після цього пустошили ще гірше землю Антів, забираючи невільників й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 550-их рр. Напад Аварів на Антів обясняють тим, що то Візантія їх напустила. Дійсно, уложивши з Аварами угоду, Юстініян поручив їм воювати з ворогами Візантії²). Але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Візантії, і далеко правдоподібніше, що Авари без спеціальних візантійських поручень по дорозі „примутили“ Антів. Се пригадує епізод Повісті временних літ: там оповідається, що „Обри (Авари) воєваша на Слов'яни и примутиша Дул'бы, сущая Слов'яни, и насилье творяху женам дул'бськымъ: аще поххати бяше Обрину, не дадяше въпрячи коня, ни волу, но веляше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“³). В сім переказі мусить критись реальна згадка про насильство Дул'бам від Аварів; хоч літописець зачисляє се до часів імп. Іраклія (610—640), але датованнє се зроблено на основі візантійського оповідання з 610 р.⁴) і довільно накинене тому—очевидно народньому переказови про утиск Дул'бів. Дуже можливо, що в нім маємо пам'ять про аварську біду VI в., передказану Менандром. Розуміється ся, не виключні такі примучування й пізнішими часами, коли Авари жили на середнім Дунаю⁵): але однією звістка яку маємо про відносини Аварів і Антів в VII в. говорить більше *против* як за такий здогад. З епізоду аварської війни 602 р. бачимо, що тоді Словени наддунайські були в відносинах союза й певної залежності від Аварів, Анти-ж цілком були незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло план свого кагана — іти

¹) ὁ Κοτράγηρος εκεῖνος. ὁ τοῦ Ἀβάρος ἐπιτύχειος, ὁ κατὰ Ἀγτῶν τὰ ἔχθιστα βουλευσάμενος (так у кодексах тут: Κοτράγηρος, в інших місцях ріжно, де мова про Кутргур'їв). З сих слів можна-б вивести, що сей Котргур і підлюдив кагана на Антів, може через якесь поріжненне Болгар і Антів; се толкованіє дало-б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було сдине можливе.

²) Менандр, *ibid*.

³) Іпат. с. 7. Висловлював ся здогад, мов би тут книжник переніс на українських Дул'бів утиски, чинені Аварами чеським Дул'бам, через непорозуміннє та тотожність імен (новійше у Вестберга). Але щоб в XI в. до київського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дул'бів, а не Чехів і Морави взагалі, се здається ся мині мало правдоподібним.

⁴) Теофан ed. de Boor I р. 301—2.

на Антів. Воно по просту збунтовалось і не пішло. Отже про пізнійші походи Аварів на Антів при охоті можна ставити ріжні гіпотези, але дуже на них покладатись не годить ся.

З другої половини VI в., після тієї аварської біди, маємо тільки одну звістку про Антів. В 580-х рр. коли каган аварський з Словенами і Льонгобардами напав на візантійські землі, цісар не міг з ними порадити і найняв Антів, щоб вони зробили діверсію на Словенські краї. Анти напали на їх край, знищили, попалили і забрали весь достаток¹⁾. Подібна ситуація повторяється в другій звістці, з 602 р. — останній яку маємо взагалі про Антів. Під час війни з Візантією, коли Греки звернули свої сили проти союзників з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для діверсії вислав був тоді військо, „аби знищити антський народ, що був союзником Ромеїв“. Але аварське військо від такої перспективи стало тікати до Греків, і каган мусів відложить свій план. Епізоди сі цікаві тим, що показують Антів зовсім незалежними від Аварів, союзниками Візантії; як такі, мусіли вони воювати з Словенами, отже тримались від них з-особна і ворожо. Заразом вони характеризують відносини не тільки Аварів до Антів, а й взагалі кочових орд до словянської людності наших країв. Вся увага кочових орд, що мандрують нашими степами, звернена на богаті візантійські землі: з них тягнули вони богаті окупи за „союз“ і збиралі здобич нападами. Відносини до Словян їх інтересували далеко менше, а війна з Словянами звязана була з величими трудностями: Словяне були майстри ховатись у всяких нетрях, як свідчать оповідання Візантійців (Теофілякта, Мавrikія, Льва). Тож війна рідко коли йшла далі „примучувань“ при нагоді, по дорозі, як та аварська біда, переказана нашими й візантійськими джерелами. Се пояснює нам, як то серед самого руху орд по наших степах в V—VII р. сі степи заразом кольонізували ся нашими предками.

Що до Аварів, то навіть Словени нижнього Дунаю в VI віці не були якось тіснійше звязані з їх державою. Правда, при кінці VI в. вони стоять в союзі з Аварами, але перед тим (під р. 578)

¹⁾ Chronique de Michel le Syrien, éditée par Chabot, II c. 361. Михаїло Сирин, патріарх антіохійський з XII в., в своїй хроніці опирався на хроніці свого попередника патр. Іоана з Ефесу, що писав як сучасник (умер в 580-х роках); але від хроніки Іоана в цій частині зісталися самі тільки титули глав. Вони вповні відповідають змісту Михайлівского оповідання, що стало приступним тільки в останніх літах, в повному перекладі Шабо. Перед тим се місце було звісне в переповіданню Бар-Гебрея (XIII в.), але ім'я Антів в нім було зіпсоване.

маємо такий епізод, що Словени відмовили всякої послушності Аварам, і каган аж пізніше, при нагоді покарав їх за се¹). В 1-ій чверті VII в. Аварам підлягали Болгари, поки не увільнились десь в 30-х рр.²): де тоді як раз перебували Болгари, не знаємо, тож не можемо й судити про круг політичного впливу Аварів в тім часі. Що до аварської зверхності над антськими племенами, то хоч можливість її не виключена, особливо що до західних племен, але ми маємо для неї тільки негативне свідоцтво з згаданої війни 602 р. і ніякого позитивного.

В другій чверті VII в. аварська держава вже упадає. В третьій чверті болгарські орди переходять з чорноморських степів за Дунай. Сильна хозарська держава боронить степи від находу нових орд зі сходу. Отже від другої половини VII в. і майже до середини IX — до міграції Угрів і приходу Печенігів зза Дону, був час, коли обставини найбільше сприяли розвою словянської кольонізації, коли в степах не було тяжких ворогів оселю культури. Був се власне час, коли словянська кольонізація могла прийти тут до найбільшого свого розвою.

При кінці VI в. „Словени“ ще займають лівий берег нижнього Дунаю. Тільки з закінченням кольонізації балканських земель, з переходом болгарських орд за Дунай могли Анти опанувати дунайський берег. Вони покривають тут останки словенської кольонізації і пізніше (в IX — X в.) була тут східно-словянська людність. На заході інтенсивний рух полуднево-західного Словянства на південь і захід полишила в другій половині VI і першій половині VII в. українській кольонізації прикарпатські землі. В другій половині VII в. українська кольонізація могла в головнійшім уже опанувати свою територію (кажу — в головнійшім, бо етнографічні граници не від разу міцно усталилися. мусіли перейти через певні вагання, а особливо кольонізація юрських карпатських країв Русинами мусіла йти поволі й закінчила ся, певно, значно пізніше).

На жаль, ми знову не маємо сучасних відомостей про розвій сеї кольонізації. З початком VII в. уриваються ся візантійські відомості про східних Словян. Се по часті залежить від упадку візантійської історіографії, по часті від історичних обставин: Візантію окрім нові словянські держави на Дунаю, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Новим джерелом для історії кольонізації наших країв стає Повість временних літ, передо всім — її етнографіч-

¹⁾ Менандр—Hist. g. m. c. 99.

²⁾ Никифор — Opera hist. ed. de Boor p. 24.

ні огляди, але сї огляди писані в часи значно пізнійші — в XI в. і тільки небогато можуть нам сказати як проте, виглядало словянське розселене перед тими перемінами, які зробив в сїй кольонізації новий натиск степових орд в IX—XI вв. Деякі доповнення до них дають арабські звістки IX і X в., та візантійські X і XI, але вони взагалі дуже небогаті певними географічними вказівками. Для збогачення скупих відомостей сих джерел історик рад би звернути ся за помічю до археології й діалектології, але і сї науки в теперішнім стані дуже рідко можуть дати цілком певні вказівки¹⁾.

Відомості Повісти, доповнені іншими фактами, дають в головних рисах такий образ східно-словянської кольонізації Х—XI в.:

Північну частину словянської правітчини, за виключенням того, що зайняли під час загального розселення литовські народи, бачимо залюднено головно одним великим племенем Кривичами. Се одвічні сусіди літовських народів, що й досі всіх східних Словян звуть Кревами²⁾. Кривичі займають верхів'я Дніпра, Західної Двини й Волги і дуже рано поділяють ся на дві галузі (вже в X віці бачимо сей поділ): на галузь західну, подвинську, з Полоцьком на чолі, і східну, пізніше сформовану, де центром був Смоленськ (се властиві Кривичі Повісти). Кривичі-ж, правдоподібно, кольонізували басейн р. Великої (центр Ізборськ, потім Псков)³⁾. Їх же кольонією уважають ільменських „Словен“ з їх столицею — Новгородом; але для зачислення Новгородців як раз до Кривичів в літописи нема основи, а новгородський діалект значно відріжніється від кривицького⁴⁾, так що

¹⁾ Літературу див. в примітках (5).

²⁾ Kreews — Росиянин, Kreewu seme — Росия, Krewu tizziba — руська — православна віра. Значніс слова Кривичі зістась ся невиясненим.

³⁾ Виразно говорить се лише одна з пізнійших літописних компіляцій (Архангелогородський літоп.), її пояснення може бути і простою комбінацією пізнійшого книжника. Але й комбінація звісток Повісти не залежно від неї промовляє теж за кривицькою основою Псковської землі — див. Барсов Географія² с. 178, Голубовській Исторія Смолен. зем. с. 46.

⁴⁾ Кольонією Кривичів уважали новгородських Словен напр. Соловій (I с. 47), Беляєв (Разказы II с. 215), Барсов Географія² с. 85 і 303 (обережно), Голубовский ор. с. 45 (рішучо). Недавно аргументи за принадлежність новгородських Словен до одної групи з Кривичами зібрали Шахматов (Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій с. 15—6). Уважаючи на подібності новгородського вокалізму до українського, рівно ж на деякі відомони в пізнійшій книжній літературі про прихід Новгородців з півдня, Костомаров висловив був здогад, що Новгородці були кольонією півдневої, української Русі. Він покликав ся в тім і на літо-

могло се бути й осібне племя. Спеціалізацію загального імені „Словен“ для цього племені правдоподібно обясняють тим, що то була крайня словянська кольонія.

З фактів хорографії, а по часті й археології виводять, що кривицька територія мусіла мати колись не-словянську (головно фінську) людність. Вище я вказував¹⁾, як не ясно стоять ся справа. Хорографія не вистудіювана ще докладно, але на загальний погляд дійсно вказувала-б, що перед останнім кривицьким і „словенським“ розселенням, як його бачимо в X—XI в., була тут не словянська людність — на верхівях Дніпра й далі на північ, захід і схід. Потім Кривичі вже на очах історії з властивої своєї території поступали на захід, по Двині (доки не стріли ся тут з німецькою кольонізацією — ливонських рицарів), і ще більше — на схід. З території Кривичів і новгородських Словен словянська кольонізація йшла неустанно в басейн Волги, в землі фінських народів: Веси (що жила на північних ділянках Волги — Тверці, Молозі, Шексні і коло Білого Озера), Мери (в басейні Оки — по Москві, верхній Клязмі і по самій Волзі, на схід від Веси) та Муроми (на нижній Оці, на схід від Мери): тут кривицька кольонізація стрічалась з вятицькою. Вже в X в., ся східня кольонізація була досить значною, бо з кінцем його чи з початком XI засновують ся руські князівства в центрах сієї кольонізації — Ростові та Муромі. Вона була початком сформовання наймолодшого, але й найчисленнішого з словянських народів — великоросийського. Він витворив ся на фінськім ґрунті сією новгородсько-кривицькою та кривицько-вятицькою кольонізацією; асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, ся кольонізація однаке заховала в нім вповні словянський національний тип²⁾.

пись, але літопис не дає в сім ніякої опори. Скритиковав сей погляд Гильфердинг в статті „Древній Новгородъ“ (Собрание сочинений II с. 407 і далі), з фільольгічного становища. Однаке серед українських фільольгів досі підносяться ся гадки, що паралелі в вокалізмі українськім і новгородськім так важні, що не можуть уважатись попросту припадковими; добре було-б, аби се питання раз було вже вияснене.

¹⁾ с. 73—4.

²⁾ Головна література для сеї північної словянської кольонізації Барсовъ Географія² гл. III і VIII, Корсаковъ Меря и Ростовское княжение гл. I і II, Голубовский История Смоленской земли гл. I, Данилевичъ Очеркъ истории Полоцкой земли гл. II; популярна стаття проф. И. Смирнова Значение урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи истории русской народности — Вѣстникъ и библиотека самообразованія, 1903. Археологічні помічення в статті Спицьна Владімірські курганы, 1905 (Ізв. арх. ком. XV).

На правім боці Дніпра, понизше Кривичів Повість уміщує Дреговичів: „сіли між Припетю та Двиною й назвали ся Дреговичі“, каже вона. Назва їх означає „люде з болот“, від слова дрегва, дреговина, — багно, мочари по українськи та білоруськи. З літописного тексту виходило б, що вони займали велику просторонь від Припеті до Двини. Однаке північна частина території між Припетю й Двиною — землі по р. Березині належали не до припетських городів — Турова й Пинська, а до Полоцької землі (князівство Мінське). Се привело деяких учених до гадки, що дреговицька територія обмежалась басейном Припеті, з центральними містами Туровом і Пинськом, а басейн Березини займали Кривичі¹⁾. Розуміється, слова літописи не так виразні, щоб на їх підставі напевно зачисляти до Дреговичів землі до самої Двини. Але й гадка, що басейн Березини не належав вже до Дреговичів, не має за собою нічого більше крім тої політичної принадлежності, а ся не може бути рішучим аргументом.

На заході дреговицька кольонізація не виходила за басейн Припеті, межуючи з побужською людністю Дулібів²⁾. На німанськім во-

¹⁾ Гадку сю підніс Барсов³ с. 124, і до цього погляду прилучилися потім і декотрі інші дослідники (нпр. Багалій *Історія С'єверської землі* с. 10, Мілюков в *Рус. Мислі* 1888, VШ, пор. манку в його *Очерках по історії рус. культури* т. I). Проти неї виступив проф. Завітневич в статті: *Область Дреговичей, де між іншим для означення дреговицької території ужив археологічних спостережень, піддержані потім пізнішими його розвідками — Форми погребального обряду Минської губернії (Труды IX з'їзда т. I) і комунікати в IV і VI т. Членій київ. істор. товариства*. Він показав, що такий похоронний обряд, де небіжчика клали на поверхні землі й засипали, типовий для дреговицької території (таких похоронів Завітневич рахує на 70% між Дніпром і Припетю), переходить і в басейн Березини (див. про се ще в новійшій праці Ол. Грушевського *Пинське Полісся* с. 10—1). Але сей дреговицький похоронний тип не виріжняється виразно від похоронів сусідніх територій і типи находитя та форми похорону зближають його з деревлянсько-волинським, розповсюдженням на південні від Припеті; з другого боку дреговицькі типи переходят в кривицькі й радимицькі, і поки що відріжните мішання типів від переходів їх майже неможливо (пор. Спицьна *Разселеніє древнерус. племен* с. 325—7 — він в похоронах басейна Березини бачить мішанину похоронів дреговицьких і кривицьких). Хіба масова статистика похоронних типів могла б нам щось сказати. Деякі інші аргументи за дреговицькою кольонізацією в басейні Березини вказує ще Шахматов (оп. с. 10—1).

²⁾ Тут можна зазначити факт, що похоронні типи середнього Побужжя (в околицях Дорогичина) вповні відріжнюються від припетсько-березинських. Се потвердило-б гадку, що середнє й нижнє Побужжя належало вже іншому племені, та поки що археологічного матеріалу для сих

доділі Драговичі стикалися з литовськими народами. Докладну етнографічну границю і тут уставити трудно: ані хорографічних ані археологічних фактів не стає ще на се. Подібно як і з Фінами, й тут можна помітити розширення словянської території на некористь литовської, і безперечно, що се розширення йде далеко в давнину. Але сей процес дуже мало висліджено¹).

Поки не розяснені границі драговицької території на північ — чи обмежалась вона землями по Припеті, чи сягала до Двини, не вповні ясним зістаеть ся й те, до котрої з східно-словянських груп належали з початку Драговичі. Тепер драговицька територія належить до української території тільки своєю західною частиною — Пинчиною, краєм верхньої Припеті; по за тим на північ від Припеті живе людність білоруська, а подекуди переходить і на її правий бік. Можна се соби толкувати так, що з початку Драговичі належали до однієї групи з Кривичами (білоруської), а Пинчину асимілювала півднева українська людність; або навпаки — решту Драговичів можна уважати за асимільовану Білорусинами пізніше. Перше обясnenie мало б за собою більше певності, коли б знати, що басейн Березини мав також драговицьку людність. Во в порічі Припеті були занадто сильні зміни і хвилювання — з півдня на північ і з півночі на південь, аби можна було орієнтуватись просто сучасною білоруською більшістю²).

На лівім боці Дніпра в басейні Сожа Повість уміщає Радимичів — племя очевидно невелике, або слабке, аморфне, що не грато ніколи скільки небудь замітної політичної або культурної ролі, а служило предметом ріжних глузувань, мабуть через своє глухе малокультурне житє (в роді записаної літописцем звістки, що „Русь корятся Радимичемъ, глаголюще: „Пищанци волчья хвоста бѣгаютъ“) ³). Вище згадано було про літописну записку, яка виводить їх „от рода Ляховъ“, ма-

країв дуже небогато і з виводами треба почекати; див. Авенааріуса Дрогичинъ Надбужскій — Матеріали по археології Россіи N. 4, і Краткія извѣстія о Бѣльскомъ у. — Труди VIII съѣзда т. III, Завітневича оп. с. в Трудах IX зізда, Спицынъ оп. с. с. 337—8, Ол. Грушевський оп. с. с. 11.

¹) Літературу див. вище, потку на с. 74 і низше с. 220.

²) Про Українців і Білорусинів на Припеті окрім літератури вичисленої в прим. 5 ще стаття М. Карпинського в Р. Филол. Вѣстнику 1888 і М. Довнар-Запольського Бѣлорусское Полѣсье, 1895.

³) Про се племя крім загальніїших праць — реферат Антоновича в Трудах IX арх. зізду, Спицина Разселеніе, монографія Голубовского і Багалія й Карского Бѣлоруссы I с. 71—4.

бути через якесь непорозуміння¹⁾). Головні міста Радимичів були: Гом'я, теп. Гомель, і Чичерськ на Сожі: верхівє Сожа належало вже до кривицького Смоленська, і можливо, що було й залюднене Кривичами. Територія ся увійшла в склад білоруського племені.

Натомісь близші сусіди й одноплеменники Радимичів — як їх представляє Повість, Вятичі належать уже до Великоросів як і вся дальша слов'янська кольонізація в басейні Оки і на верхівях Дона, на грунтах Муроми, Мордви та Мещери — волость Муромсько-Рязанська²⁾). Самі Вятичі теж можуть бути такою-ж слов'янською кольонізацією на фінськім ґрунті.

По словам „Повісти“ вони займали порічє Оки — себ то її верхівія і порічі її верхніх притоків, як звичайно приймають. Від них же виводила ся, вповні правдоподібно, кольонізація середньої Оки — землі Муромо-рязанської, як дальший етап того ж кольонізаційного поступу східного Словінства в фінські землі³⁾). Меньше мас за собою недавно висловлений здогад, що Вятичі займали також порічє Дону⁴⁾ — на се нема ніяких доказів.

Переходимо до полудневої групи.

В центрі української кольонізації сидить племя Полян. „Повість“ не означає їх території близше, каже тільки, що вони „съдоша по Днепру и наркошася Поляне“⁵⁾): очевидно при тім розуміє околиці їх столиці,

¹⁾ Чи не виходило воно з якої небудь созвучності в назві, в роді того як нові фільольги спорилися, чи виводити назву Підляща від „лісу“ чи від „Ляхів“? Пор. сучасне призвище „Польхи“ для східних Білорусинів.

Недавно польський ботанік-етнольог Ростафінський, розсліджуючи значення слова „Лях“, поставив гіпотезу, що се назва господарська, означає людей, що палять ліс і розробляють під „лядини“, lendy: сею назвою сусідні українські (ruskie) племена називали своїх західних сусідів, польські племена, і північних — Радимичів і Вятичів, зовсім незалежно од них від других, а літописець наслідком того вивів Радимичів і Вятичів від польських Ляхів.

²⁾ Барсов² гл. VII, Багалій Исторія Съверской з гл. I, Голубовский Исторія Съвер. з гл. I, йогох Исторія Смолен. з. с. 52, Иловайский Исторія Рязан. княжества — Сочиненія (1884), Шахматовъ ор. с. і новіша статя: Южные поселения Вятичей, 1907, Городцовъ Древнее население Рязанской области, 1908 (Изв. отд. рус. яз.). Мої замітки до сих прапць: До питання про розселеніє Вятичів, Записки львівські т. 98.

³⁾ „Вятичи еже есть Рѣзации“ — поясненіе цілого ряду пізнійших літописних компіляцій (див. у Шахматова ор. I. с.).

⁴⁾ Шахматов, I. с., висловив сей здогад на підставі дотепної, але довільної інтерпретації літописного отовідання про похід Святослава на Вятичів; все сказане ним в сїй справі може мати ціну тільки гіпотези.

⁵⁾ Інат. с. 3.

Київа, де жили „Поляне Кияне“. Вона пояснює ще, що Поляне назвались так тому, бо сиділи на полі, себ то на голій рівнині¹⁾; але околиці Київа, себто ту країну, що в X—XI в. головно була полянською територією, трудно назвати „полем“, і сама Повість, оповідаючи на іншім місці про Полян, каже, що вони сиділи „по горамъ симъ“ (Дніпровим), „въ лѣсѣ на горах, надъ рѣкою Днѣпръскою²⁾). Дійсно околиці Київа на північ від Стугни і тепер богаті лісом, а давнійше були зовсім лісовим краєм³⁾). Найпростійше обяснення сеї суперечності, здається ся, буде те, що давнійше, до натиску степових орд X—XI в., головні осади Полян лежали на полудень від Стугни, де більше було рівнини, „чистого поля“⁴⁾). В противність сїй країні північна частина Київщини звалась „лісовою стороною“⁵⁾; відповідно тому полуднева могла зватись полевою, „польською“, а від неї й мешканці — Полянами. „Польською землею“ Повість справді зве землю Полян, але в її цілості⁶⁾). Можна-б ще гадати, що імя своє принесли Поляне з якогось іншого „поля“, яке замешкували давнійше, або що форма „Поляне“ була тільки етимологізацією, для зрозуміlosti, якогось старшого, відмінного імені⁷⁾). Але се вже будуть чисті згадки, тим менше потрібні, що подібні імена від „поля“ стрічаємо ми і у інших Слов'ян (польські Поляне, болгарські Поляки, Польчане, Польці, словяnsькі Поланці, Поляне в сусідстві Моравян), зовсім не залежно одно від одного⁸⁾.

В X—XI в. земля Полян була дуже не велика; з оповідання й натяків літописи бачимо, що крайніми більшими містами її на північнім заході був Білгород (на Ірпені) і Вишгород (на Дніпрі)⁹⁾.

¹⁾ „Занеже в полѣ сѣдаху“ — Іпат. с. 16.

²⁾ Іпат. л. с. 3, 4, 9. Той факт, що в історичні часи Поляне сиділи в дійсності „в лісі на горах“, вистане сам оден, аби збити нещасливу гадку, кинену проф. Філевичем (Історія с. 144), що „термін Поляне має чисто топічне, зовсім не етнографічне значення“ і ніякої, мовляв, полянської території не було.

³⁾ Згадки про ліси на сїй території див. в Іпат. с. 5, 9, 296, 300, 354.

⁴⁾ „Чистое поле“ за Стугною — див. Іпат. с. 301.

⁵⁾ Іп. с. 575. ⁶⁾ Іп. с. 12.

⁷⁾ Так Іловайский уважав назву Полян народною етимологією імені, яке сам він виводить з „исполнъ“ (велетень), пригадуючи при тім античних Spali (Разысканія² с. 163, 255 — 6, про Спалів див. вище с. 142—3).

⁸⁾ Ireček Cesty po Bulharsku с. 63, 394, 437, Первољфъ Archiv УП с. 597, Філевичъ Історія I с. 143.

⁹⁾ З оповідання Київської літ. (с. 215) видно, що за сими містами вже починалась Деревлянська земля (Дерева); подібний натяк — про

На сході споконвічною границею був Дніпро: хоч до Київа належала, здається, вузька полоса за Дніпром, але Дніпро був і уважався завсіди властивою границею Київщини й Чернігівщини, Поліані і Сіверян¹). Що до півдня, то тут в Х в. крайнім київським пунктом була Родня, „на устю Роси“, але потім всяку думку про оборону Порося від Печенігів князі покинули й почали боронити побережя Струги²). „Польська земля“ була цілком загнана в ліси.

Сим історичним вказівкам не противілять ся й археологічні факти остатілки, що могили характеристичного деревлянського типу виступають уже на лівій боці Ірпеня і в області Раставці, а на лівій березі Дніпра виступають похорони з паленими небіжчиками — характеристичні для Сіверщини³).

Сей малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Росю — це центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імені — це Русь властива. Київщина під іменем Руси, Руської землі, противставляється ще в XI—ХІІІ в. не тільки північним та східним землям (Новгороду, Полоцьку, Смоленську, Суздалю, Вятичам), а і українським, навіть найближчішим, нерозривно звязаним з полянською в одну політичну цілість Древлянській землі.

Так напр. Святослав Ольгович з Новгорода тікає „в Русь к брату“, до Київа. Полоцькі князі не слухають ся Мстислава, коли він їх кликає „в Руску землю в помощь“ (до Київа). Юрій іде з своєї Ростово-суздальської землі, з Ростовцями і Сузdal'цями на Кій „в Русь“. Мстиславичі розмінюють ся дарунками: київський Ізяслав дає дари „от Руських земель и отъ всих царьскихъ земель“ (річи київські і київсько-візантійського привозу), а Ростислав смоленський „что от верхнихъ земель и от Варягъ“⁴). Часом в таких противставленнях

близьку від Київа границю Древлян дає й оповіданні літописи про смерть Люта (с. 49).

¹⁾ Іпат. с. 105—5, 462. ²⁾ Іпат. с. 51, 83.

³⁾ Антоновича — Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 3 і Дневники роскопокъ въ Черніговской губ. (Труды предвар. комитета XIV съѣзда), пор. Рос. истор. музей (показчик 1893 р.) с. 149—151 („паленіи могили“ лівого побережя Дніпра). Перецінювати сих фактів однаке не треба, бо того що б можна назвати полянським похоронним типом, ми досі не знаємо і не можемо сказати, о скільки він ріжлив ся від деревлянського й сіверянського, та й пограничні пояси — береги Дніпра й правий берег Ірпеня не були систематично досліджені (Антонович за характеристичний полянський уважав похорон вояка з конем, але тепер не можна сумніватись, що се похорон турецький — див. вище с. 57—8, і численні такі похорони над Росою належать очевидно до київських Чорних Клобуків). ⁴⁾ Іпат. с. 207, 221, 259, 322

може бути сумнів, чи Руське не означає собою чогось ширшого ніж Київ — всю південну Русь (бо і таке уживання і противставування північним і східним землям земель південних, українських під іменем Руси можна констатувати в ХІІ в.). Але маємо факти, де Київщина під іменем Руси противставляється Волині, Галичині: для Галичан київське військо — „руське“ військо, київські бояре — „руські“ бояре, в противставленні Галичанам; Ізяслав, вигнаний з Київа на Волинь з своєю дружиною, з великою вдачністю підносить себе, що вона за ним „вийшла з Руської землі“, а при переходах з Волині в Київщину зазначає і він і інші про нього, що він вступив в „Руську землю“¹⁾). Тут однаке ще можуть мішатися поняття Київської землі як політичного тіла, себто київських волостей, з старою Київською себто Полянською землею²⁾). Але от стара Деревська земля, що була київською волостью весь час, противставляється Київщині тіснішій, полянській, як Руси в найтіснішім значенні, се вже не лише сумніву що до властивого значення цього терміну. Коли Юрік пробуває в Овручу, в Деревлянщині, а Святослав, його соправитель на київським столі, кличе його „в Русь“, до Київа, то початкове, основне значення цього терміну виступає перед нами з цілою ясністю. Русь — се земля Полян, Русини — се Поляне передо всім, хоч в ширшим значенні се ім'я й обіймало в XI—XII в. всю Україну, а і все східне Словянство, звязане київськими князями в одну державу, під іменем Руси противставлялося теж часом всім іншим політичним організмам³⁾.

Та хоч у Київі і по за Київом в XI—XII в. знали, що Руська земля — то Поляне, однаке в старій київській літописі в її пізнішій редакції (Повѣсти временныxъ лѣтъ) переводить ся одним з її редакторів той погляд, що руське ім'я було перейняте Полянами пізніше: „Поляне яже нынѣ зовомая Русь“⁴⁾). На думку цього літописця ім'я Руси було принесене Варягами, се було ім'я княжої династії й її земляків, варяжської дружини. „Отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а първѣ бѣша Словѣне; аще і Поляне зваху ся, но словѣнская рѣчь бѣ“⁵⁾. Обяснення, розуміється ся, мало імовірне. Ім'я Варягів-Руси, що по сїй теорії були покликані Новгородцями і аж в другім поколіннію перейшли в Київ, а крім Полянської землі розмістилися заразом, і на-

¹⁾ Іпат. с. 215, 284, 289, 299, 319.

²⁾ Шор. „руські волости“ ів. с. 318.

³⁾ В такім значенні Василько Ростиславич зberається ся „мстити ся“ Полякам за „землю Русьскую“, князі на зїзді в Любчу ухвалиють „соблюдати Русскую землю“ — Іпат. с. 167, 174.

⁴⁾ Іпат. с. 15. ⁵⁾ Іпат. с. 16.

віть ще скорше по кількох інших землях, як могло спеціалізувати ся на Полянах (навіть не на Київі й його політичнім окрузі) і зрости ся так з ними, що стало другим іменем їх землі, противставляючи ся таєму варязькому гнізу як Новгород, що дуже довго не підтягається під руське ім'я? Ім'я Руси зявляється на Україні далеко скорше ніж в другій половині IX віка, і вже від IX в. у арабських географів воно спеціально привязується до Київщини: аль Джайгані, дуже авторитетний географ, що писав на уряді великого визира Саманидів, володарів Хорасана (край на півд. схід від Каспійського моря), а черпав свої відомості ще з старшого джерела, середини IX в. як здається ся, розріжнає в Русі три групи чи племені, і властива Русь для нього—це Київщина: „їх володар живе в Київі“ (Куябі)¹). У самого редактора „Повісті“ з-під тих приписок, поправок і пояснень, якими він проводить свою ідею варязького походження Руського імені, виступають виразно сліди старого, загального погляду, що Русь — це Поляне, що це ім'я не варязке, північне, а свійське півднєве. Взяти хоч би наведене вище його пояснення, де він, толкуючи слов'янське походження Руси, зовсім несподівано, як би здавалося, припітає Полян,—очевидно тому що ім'я Руси було синонімом Полян²); або перехована і в Повісті замітка, що новгородські й варязькі дружини, приведені Олегом на Київ, стали звати ся Русю тільки по переході до Київа: „бѣша у него Словѣни и Варязи и прочии прозваша ся Русью“³).

Очевидно „Русь“ було спеціальне ім'я київської околиці, Полянської землі, і як всі проби вивести руське ім'я від інших, чужих народів, північних і південних, не удаються досі⁴), то приходить ся вважати його просто тубильним споконвічним іменем Кіївської околиці. З тим звертає на себе увагу зозвучність цього імені

¹⁾ Див. мої Віїмки с. 34, де ся звістка порівняна з пізнішими передказами арабських письменників X—ХІІІ в. Про правдоподібне джерело Джайгані виводи Маркварта Streifzüge с. XXVII і далі.

²⁾ „Слов'янескъ языкъ и руский одинъ — отъ Варягъ бо прозваща ся Русью, а п'ярѣ бѣша Слов'яне: аще и Поляне звахуся, но слов'янская рѣчъ бѣ. Полянми же прозваща ся, занеже въ полѣ сѣджаху; языкъ слов'янскій бѣ имъ единъ“.

³⁾ Іпат. с. 13. Через те не може устояти ся гадка ак. Соболевского, що таке уживання Русь = Київщина се факт пізніший, ХІІ—ХІІІ в., а „Початковій літописі“ не звісний (Чтенія київські V с. 6—7). Можна і в сїй літописі вказати не мало місць, де Русь значить Київщину. Напр. Ярослав „множество совокупи Руси, Варягъ, Словенъ“ (Іпат. с. 100), й ін. Про тенденцію редактора Повісті — вивести від Варягів руське ім'я, новіше писав Шахматов, Разысканія, § 199 і д.

⁴⁾ Про них див. в екскурсії про норманізм.

з тутешньою річкою Росею, найбільшою рікою (після Дніпра) Полянської землі¹).

На схід від Полян, на лівім боці Дніпра сиділи Сіверяне, Сівера, здається — найбільше з українсько-руських племен. „Съдаша на Деснѣ и по Семи и по Сулѣ наркошася Сѣвера“²), каже про нього Повість. Племя се таким способом мало б займати цілий басейн Десни — може крім її верхівя, що належало пізніше до Смоленської землі і могло бути зайняте Кривичами здавна. Вододіл Сожа й Десни віддіяв його від Радимичів, вододіл Оки — від Вятичів, Дніпро був східною границею від Полян³). На південний літопись протягає сіверянську територію на басейн Сули. Коли ті звістки писались, землі по Сулі були вже дуже ослаблені й спустошені Печенігами й Половцями, так що слова про сіверянську колонізацію по Сулі треба скорше уважати згадкою про часи давнійші, з середини Х в. Вже Володимир, при кінці Х в. для оборони від Печенігів не задовольняється будуванням кріпостей по Сулі, але заразом ставить другу лінію ззаду її по Трубежу й Сейму, і ще третю — по Острі й Десні⁴): видно, що на Посуле не покладав він великих надій. При кінці XI в. Посуле держалось іще кріпостями, але було спустошене до решти — бо й у самім Переяславі Мономах із своєю дружиною бідовав „від рати й від голоду“⁵). В XII в. Посуле колонізувалося на ново, але в головнім, без сумніву, тою ж старою сіверянською людністю⁶).

¹) Вже автор Густинської літописі між ріжними згадає, „чесо ради наш народ Русю наречеся“ згадує, що се виводять „иных оть рѣки глаголемыа Рось“ (с. 236). Недавно проф. Кнауер в статті О происхождении имени народа Русь (Труды XI съѣзда П) доказував звязь назви Русь з пнem *ros i *goѣs (роса і русло, Рось і Руса). Коли сей вивід лінгвістично добрий, звязь Роси й Руси дуже можлива (зам проф. Кнауер вказує на назву Волги — 'Рѣs, але се, історично взявши, неможливо).

²) Іпат. с. 4. Про сіверянську колонізацію див. Барсов² гл. VII, Багалій Ист. Сѣв. зем. гл. I, Голубовский Ист. Сѣв. зем. гл. I, Печеніїги, гл. III.

³) Про відміни похоронного обряду на вододілі Десни й Сожа (Снови й Іпути) спостереження Еременка: Раскопки кургановъ Новозыбковского у. (Труды отд. слав. арх. I).

⁴) Іпат. с. 83. ⁵) Лавр. с. 240.

⁶) В літературі була пройшла гадка про осібне племя Суличів, але се було тільки непорозуміння: між численними варіантами назви Уличів (про них низше) декотрі кодекси (Радивил. і Академічний кодекси Суздалської ред.) в оповіданні про війну Олега з Уличами (під 885 р.) мають: „съ Суличи“ замість „съ Уличи“, „со Уличи“, як мас Лаврентіївський кодекс і всі кодекси полуночної редакції. Що тут маємо тіль-

Далі Сули на південь, а за Посемем на схід Повість вже не каже за якісь словянські осади. Але до печенізького натиску в другій половині Х в. словянське розселення йшло далеко за Сулу на схід і південь. Від Прокопія ми знаємо, що в першій половині VI в. словянська колонізація наближалась, або навіть може й досягала Азовського моря: згадавши про Кутургурів і Утургурів, розділених Меотидою, Прокопій каже, що „на північ від них (Утургурів) сидять нечисленні племена Антів¹). В усікім разі словянська колонізація займала басейн Дона. З сим згоджуються ся відомості арабських письменників. Два арабські історики аль Баладурі (IX в.) і Табарі (X в.), доповнюючи один одного, оповідають про арабський похід на Хозарію в 1-ій пол. VIII в.: арабський вождь Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, напав на Словян, що жили в землі Хозарів, на Словянській ріці (так Араби зовуть Дін, а часом і нижню Волгу, що на їх думку сполучала ся з Доном); він вивів з собою 20 т. людів в неволю (у Табарі — зруйновано 20 тис. домів). Третій арабський письменник, ібн-аль Факіх (поч. X в.), оповідаючи про кавказькі гори, каже, що вони сусідують з Грецькими краями при границі Алянській і доходять до сторін Словянських, а навіть згадує в горах якийсь „рід Словян“ (може котресь племя подібне до Словян). На-

ки разом прочитане „с Уличі“, ясно показується з того, що тіж кодекси не мають цього варіанта в інших місцях, де іде мова про Уличів. Але з Суличів тих кодексів вирости в інших вже Посуличі (Твер. с. 34, і навіть знищений Троїцький — див. в варіантах Лаврент. с. 25), а в літописці вид. Львовим (I. 22) вже попросту Суляне (в новім виданні цієї літописі, з іншою рукописі, в Пол. собр. рус. літ. XX, цього варіанта нема). В результаті зявився новий нарід Суличі чи Посуличі — очевидно з над ріки Сули. Шлецер посадив їх тут, хоч і гипотетично (II с. 281 рос. видання), Карамзін (I⁵ с. 77 і прим.) вже категорично призначав в них посульську галузь Сіверян. Новішими часами захітів їх воскресити проф. Завітневич (Труди VII зізда т. I: Существовало ли славянское племя Суличи); при тім він попробував опертись на істнованню в Переяславщині типу похорон відмінного від сіверянського (де не палено, а ховано небіжчика). Але що сей самий тип виступає поруч палених могил і в околицях Чернигова і Новгорода Сіверського, то ніякою точкою опертія служити він для „Суличів“ не може.

¹) Καὶ αὐτῶν καθύπερθεν ἐς βόρραν ἔχεμον ἐῦνη τὰ Ἀντῖνα ἀμετρα ἕδρουται. — D. b. G. IV. 4. З дальншого оповідання (IV. 5) виходить, що осади Утургурів і Кутургурів мабуть не стикалися з собою на північ від Меотиди, займаючи місця близші до Кімерійського Босфора, отже на північ від Утургурів, що займали східній берег Меотиди, Анти на устю Дона могли досягти моря. Але оповідання Прокопія взагалі не досить ясне.

решті звістний географ Масуді (1-ої пол. Х в.) каже про Дін, що „береги його залюднюю численний народ словянський і інші північні народи¹⁾). Супроти сих звісток трудно сумнівати ся в існуванні словянської кольонізації в донських та азовсько-кавказьких сторонах і вони помагають нам зрозуміти і ту важну роля, яку Словяне, по словам того ж Масуді, мали в Хозарській державі: з них в значній мірі складалось хозарське військо й служба кагана²⁾.

До свідоцтв Арабів про словянську кольонізацію в басейні Дону в VIII—Х в. можна прилучити деякі посередні вказівки й факти з пізнішої історії. Уже само розширення Руської держави над береги Меотиди, де вже в середині Х в. мусіла існувати українська Тмуторканська волость, теж промовляє за існуванням тоді, в Х в., бодай якихось більших останків словянської кольонізації в басейні Дону. Такі останки, в далеко тяжких обставинах, знаємо пізніше, в XII—XIII в.: були руські кріпости в басейні Дону, як Донець XII в., в околиці теперішнього Харкова; в Саркелі (Білій Вежі) була правдо-подібно словянська кольонія, і такі - ж кольонії мабуть були і в „команських городах“ Подоня: на устю Дона звісний в XII в. „Руський порт“, і вище на Дону „Руське село“ (XIII в.), а в тутешніх степах руська людність — т. зв. Бродники звістні в XII—XIII в. Породожник Рюйсброк в середині XIII в. зве Дін границею Руси³⁾.

¹⁾ Гаркави Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ с. 38 і 80—1, 140, *Mélanges asiatiques* VI с. 648. Маркварт, непрерігаючи сі звістки, вказав недавно ще звістку Якубі про похід 854—5 р., де розбиті на Кавказі ілемена тікають „до володаря Ромеїв, до володаря Хозарів і до володаря Словен“ (*Streifzüge* с. 200 і 509).

²⁾ Против цього, загальню прийнятого в науці погляду на словянську кольонізацію Подоня виступив недавно Вестберг в своїх статтях. Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ (Лі. М. Н. II. 1908, II—III). Доказуючи, що в арабських джерелах під назвою Словян криються часом всуміш ріжні народи білої краски, він виводить, що в прикавказьких і придонських Словянах треба бачити Алянів, а словянська ріка се Волга. Сі виводи, підхоплені вже в літературі (Брікнер в *Kwart. Hist.* 1909), однаке не мають в собі нічого позитивного. Нижня Волга і Дін вважалися двома рукавами одної ріки, і через те могла й нижня Волга фігурувати під назвою Словянської ріки, але се імя, очевидно, належить Донови: хоч під назву Словян могли підтягати ся часом і інші ілемена, то приняті у Арабів назва Словянської ріки певно розуміла таки властивих Словян. З маршрутів кампанії Марвана не можна набрати невности, що тут розуміли ся виключно краї іривользькі. А деякі арабські звістки, як ми бачили в тексті (не кажучи вже про Проконія), такі й виразно відріжняють прикавказьких Словян і прикавказьких Алянів — ті самі по собі, а ті теж самі по собі.

³⁾ Про Донець — Інат. с. 438, і новіші розкопки — Труды XII съѣзда т. I. Біловежці, що прийшли „в Русь“ за Мономаха (Інат. 2'5)

З усього цього стає зовсім певним, що Словяне десь між У і Х в. займали Подоне, і тільки натиск Печенігів, а потім Половців ослабив єю кольонізацію й примусив переважну частину людності вибрати ся далі на північ¹). Але яке се племя сиділо на Подоню, літопись, розуміється ся, не подає. З деяких натяків здогадували ся, що й то були Сіверяне — що вони займали не тільки басейн Десни й Сули, але перед XI в. йшли далі на південь і схід, в Подоне, навіть і до самого моря²). Але виразних вказівок на се нема, навпаки є деякі вказівки против того, так що о скільки ся півднева кольонізація не належала до Уличів, то належала мабуть до якогось іншого племені, не звісного нам на ім'я³). Взагалі ми мусимо рахувати ся з можливістю, що київські книжники XI в. далеко не всі племінні імена знали, і подані ними племінні назви далеко не покривали всеї східно-

ї тут засновали нову Білу Вежу, правдоподібно, не були ані Хозарами (як то толкую Густинська літ. с. 291) ані Турками; археологічні розкопки на місці старого, як догадують ся, Саркельського городища, виказали сліди християнської й спеціально — мабуть руської кольонії (нпр. хрестик з образками Бориса і Гліба) — див. літературу низше, с. 233. 3). Про „Руський порт“ і інші осади XII—XIII в. див. в гл. VII тому II, де зібрани відомості про руську людність в степах XI—XIII в.

¹) До сієї подонської Руси прикладав Іловайский (Разысканія² с. 55) звістки Арабів, почавши з Джайгані, про третю групу руських земель — Танію (чи Табію), як вона зветь ся у Джайгані — Арту, Артсанію пізнійших географів (ім'я се має взагалі багато варіантів). Він здається ся на слова Хаукаля: „Арта лежить між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Румом“ (Візантією). Се означення, дійсно, відповідає подонській Русі, але Ідріз каже зовсім що інше: „третій народ зветь ся Артсанія, а цар іх живе в місті Артсан: се гарне місто положене на неприступній горі; воно лежить між Славою і Куябою, від Куяби до Артсана 4 дні, а від Артсана до Слави 4 дні“. Се дало привід іншим бачити в Арті Смоленськ, бо в Славі бачать звичайно Новгород. З огляду на подібність імені (Арта) колись бачили в ній і Мордву-Ерзь. Вестберг недавно запідозрів тут не більше ні менше як Скандинавію, Нідерле — землю Антів. Взагалі в сій справі трудно сказати рішуче слово.

²) Такугадку висловив Барсовъ (Географія нач. лѣтописи² с. 149), її прийняли історики Сіверської землі Багалій (оп. с. с. 216 і далі) і Голубовский (Ист. Сѣвер. с. 3 і далі, але в пізнійшій своїй праці „Печеніги“ він вже її не повторив), а потім і інші дослідники (нпр. Шахматов оп. с. 11—2, Рожковъ Обзоръ русской исторіи с. 55).

³) Що Тмуторокань належала до Сіверської землі, властиво — сіверської династії, то се, очевидно, могло бути також довільною комбінацією, як прилученіє Ростово-суздальської землі до Переяславської волости. Що пізнійший катальог міст (XV віка) згадує Тмуторокань поруч сіверських міст (Мирославиць, Тмуторокань, Остреческий, на Деснѣ

слов'янської кольонізації¹). Тому нема пощо силоміць натягати на Подоне котресь з сусідніх звісних нам племен.

Вище, говорячи про Дреговичів, спинивсь я над питанiem, чи вони належали до північної, по теперішньому — білоруської, чи до півдневої — української групи племен, бо їх територія перерізується ся тепер язиковою границею сих двох груп. Для середнього Подніпров'я — території Полян і Сіверян такої непевності нема: вони належать тепер до української території, й ніщо не вказує на те, аби було колись інакше. Однаке в науковій літературі висловлювалися відмінні гадки і над ними треба нам застановитись.

Вже п'ятдесят літ дебатується в науці питанie: чи стара кольонізація середнього Подніпров'я була українська чи великоросийська.

Чръниговъ — Воскр. I. с. 240) се також ніякий аргумент. Насамперед не маємо права читати се як одно слово — Тмутороканъ остреческий, і і розуміти як Тмуторокань на р. Острі (як розумів Татіщев, і новійшиими часами іроф. Багалій або ак. Шахматов); „Остреческий“ мабуть осібне імя — Остер. Коли-б і був дійсно Тмуторокань в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмутороканя (а в кождім разі не навпаки, бо імя Тмутороканя азовського, розуміється, старше)—просто через те, що сіверські князі, сидівши в сім останнім, могли перенести се імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмутороканя могло й зовсім припадком опинитись в сім каталозі поруч сіверських городів, як волости сіверської династії, і се мабуть ще й правдоподібніше. Що Донець ззвався Сіверським (маємо сю назуву на пізнішій московській мапі, XVI в. — Книга Большого Чертежа вид. Спасского с. 27), се властиво аргумент contra: се імя, очевидно, звязане було з верхів'ям Донця, що дійсно вииливає з Сіверського Пісемя. і се верхів'є з тою назвою противставляло ся чи верхнім притокам Донця, що мабуть мали також назву Донця (так „Донецьке городище“ лежало на р. Удах), або середній і нижній його частин. В пізнішій місцевій номенклатурі, переданий нам в ллюстраціях українських замків середини XVI в., імя Сіверян („уходовъ Сіверскихъ“) звязується ся тільки з територією літописної сіверянської кольонізації і далі Піскуля не йде (Архивъ Юго-зан. Россії VII т. I с. 103, пор. мапку до сих уходів при статті Шадалки О времени основания г. Полтавы, Чтения кіїв. істор. товариства т. X). Се також аргумент contra. Всі отсі спостереження й міркування змусили мене відступити від гадки про сіверянську кольонізацію на Подоню, до якої я сам в першім виданні сеї книги досить прихильяв ся. Шахматов прийняв також сі аргументи contra і замість Сіверян виступив з гіпотезою про Вятачів як осадників Подоня. Гіпотеза ся однаке не можніша від сіверянської (див. вище).

¹) Можливо, що й тут маємо результат комбінативної роботи редакторів Повісті (якої сліди будемо низше бачити не раз) — старання знайти місця для звісних племінних назв і упорядкувати їх так, аби вони по можності покрили територію Руської держави.

Не помічаючи в старих київських памятках характеристичних прикмет української мови, деякотрі дослідники здогадувались, що старі Поляне й інша людність середнього Подніпров'я належала до іншої східнословянської групи („великоросийської“, чи „середньо-руської“); ся стара людність, мовляв, виємігровала на північ від татарських погромів десь в XIII—XIV в., і її місце зайняли в XIV—XV в. насельники з Волині й Галичини, і від них пішли теперешні подніпрянські Українці. Але ся гіпотеза, хоч заступлена й тепер кількома визначними в фільольгії іменами, зовсім не стійна¹⁾.

Насамперед, про масову народну кольонізацію з середнього Подніпров'я на північ в XIII в. нічого не знаємо, а рігорі вона зовсім не правдоподібна і припустити її не можемо: українська людність передніми віками занадто була привичасна до всяких попохів, а мала в лісових краях під боком дуже добре сковища, щоб від татарського погрому XIII в. мандрувати на Волгу чи в області верхнього Дніпра, куди кажуть їй іти оборонці сих теорій. Рівно ж не знаємо нічого про міграцію в XIV—XV в. на Подніпров'я й Задніпров'я західної української людності, і така міграція також неправдоподібна. Бачимо, що до кінця XVI в., коли починається з заходу переселення, викликане зовсім новими, соціально-економічними причинами, осадники в спустошенні подніпровські простори йшли з Полісся, передовсім українського, отже припливала назад людність, що відступила була в ліси—як то бувало звичайно при таких лихоліттях. Як побачимо в своїм місці²⁾, гадки про радикальне спустіння Подніпров'я в XIII в. взагалі опирають ся на односторонньо вибраних і побільшених, або по просту таки непевних звістках. Таким чином теорія заміни старої подніпрянської людності якоюсь новою в XIV—XV вв. сама по собі не має підстави.

Немає ніякої підстави й для того, аби відріжнати стару (Х—ХII вв.) кольонізацію Подніпров'я від західніх племен полудневої (української) групи. Полянська земля, як ми бачили, була тільки маленька територія над Дніпром, з півночі й заходу обніята деревлянською кольонізацією. Припустити, що той полянський куток був чужеплеменним, великоросийським клинцем на правім боці Дніпра, зовсім неправдоподібно; але не меньш трудно припустити, що Деревляне, бувши Великоросами, теж виємігровали на північ з своїх пущ, які давали такий добрий захист від кочових орд, і їх місце потім заступила новійша кольонізація. В деревлянськім Полісію ми маємо безперечно стару, українську кольонізацію, і Поляне мусіли разом з нею належати

¹⁾ По неї ширше див. в примітках (6).

²⁾ В т. III гл. 2.

ти до полуднєвої, української групи. Слабка діалектологічна закраска київських памяток пояснюється передо всім тим, що літературний київський рух був не локальним, а загальним: в нім брали участь і місцеві й прихожі люди, і тут могла виробитися свого рода загальна мова, як гречка *хліб*. Зрештою новішими дослідами все таки виказано в київських памятках, почавши від XI в., ряд язикових прикмет, які поруч західної, галицько-волинської, характеризують їх памятки як осібну східну українську групу.

Супроти того деякотрій оборонці старої теорії про великоросійську кольонізацію Подніпров'я новішими часами відступили ся від Полян, признають в них племя полуднєвої групи, але задніпрянську кольонізацію — Сіверян і людність Подоння та Азовського побережя відлучають від полуднєвої групи, зачисляючи до великоруської чи середньоруської групи. Та се не більше як остатня уступка старій теорії. Сіверяні все стоять як в найтіснішій культурній і політичній звязі з Київом. Похоронні обряди лівого й правого боку Дніпра виказують великі подібності¹⁾. Аргументи інші, які пробувано, за браком язикових памяток, навести за етнографічною осібністю лівобічної кольонізації від правобічної, не стійні. Припускати, що сіверська людність виемігрувала і її місце заступила інша, такоже трудно майже як з Деревлянами — настільки се був край в своїх північних частях добре захищений природою проти степових пападів. А ж до XVI в. бачимо на сіверській території спеціальну місцеву людність з традицією старого імені — т. зв. Севруків; в лісових і багнистих краях середнього Подесеня вона мала всі шанси остояти ся, хоч і помішавши ся дещо з сусіднею білоруською людністю в своїх кольонізаційних хвилюваннях. Теперішня подесенська Сіверщина має північний український діалект, з архаічною закраскою, подібною до діалектів київського Полісся, що виразно відріжняється від говорів посемських і посульських, витворених новішою кольонізацією. В говорах подесенських супроти того маємо очевидні останки старого сіверянського діалекту, що був отже українським. Та обставина, що північна частина старої Сіверщини покрита тепер білоруськими діалектами²⁾ не повинна нас бентежити. Рух білоруської людності на полуднє міг зовсім легко покрити сіверське пограниче³⁾.

¹⁾ Див. Самоквасова Сіверянські курганы (Труды III съѣзда т. I), Бобринскій Курганы II с. 179, Еременка Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уѣзда (Труды отд. рус. и сл. археол. I), Сперанского Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ у. (Археологич. извѣстія, 1894).

²⁾ Проф. Карский теперішній білоруські діалекти протягає по Любеч, Городню і Новгород Сіверський — Білоруссы, I, етнogr. мапа.

³⁾ Добре ілюструють сей рухлюстрації правобічних замків середи-ни XVI в. — Чорнобиля і Мозиря (в Архіві Ю. З. Р. VI. I); на ліво-

Таким чином нема підстави приймати, що старі осадники Задніпров'я не належали до тієї полудневої групи, з котрої сформувався сучасний український народ.

Переходимо до західніх українських племен.

Безпосередніми сусідами Полян па заході були Д е р е в л я н е . „Повість“ нічого не каже, де вони жили і для письменника-Киянина це була занадто звітна річ, тож він тільки пояснює, що Деревляне звали ся так тому, „зане съдоша въ лѣсѣхъ“¹⁾). Тому територію їх треба вислідити іншими способами. Про їх північних сусідів — Драговичів Повість каже, що вони сиділи „між Прип'ятю та Двиною“; отже Прип'ять має бути північною границею Деревлян. Археологічні розкопки (правда — не дуже систематичні, з результатами далеко не категоричними) і порівняннє похоронного обряду по обох боках Прип'яти приводило дослідників до виводу, що Драговичі переважали на північнім березі Прип'яти й мішались з Деревлянами на полуднівім²⁾; отож й се не противить ся вказівці Повісти, що багнiste пебереже Прип'яти з-дебільшого межувало Деревлян і Драговичів. На сході, як було вже вказано, границею Деревлян з Полянами можна прийняти поріч Ірпеня; на північнім сході деревлянські осади могли досягати Дніпра³⁾. Про західню й полудневу границю можемо говорити тільки дуже гіпотетично. На заході — суперечки між київськими й волинськими князями за Погорине⁴⁾ піддають сумку, що тут сходилася колонізація Деревлян і Дулібів; але в останках старого життя виразної етнографічної границі тут не можна запримітити: розкопки могил зроблені новійшими часами в поріччях Случи, Горини й Стира виказали велику подібність в похоронних обрядах і культурній обстанові⁵⁾. Не виключено, що Деревляне сягали в поріччі Горини і навіть Стира, хоч сі порічя, особливо в верхніх своїх частях, від Х в. мабуть сильно бу-

бічу заваджала тоді московська границя, але і перепись Остра дас деякі вказівки в тім же дусі.

¹⁾ Іпат. с. 3.

²⁾ Статі проф. Завитневича в Трудах Київської Академії 1886, VІІІ, Членіях київського історичного товариства т. IV і VI, Київський Старині 1890, V. Див. мою Історію Київської землі с. 3—4 і Ол. Грушевського Пинське Полісся I с. 10—12, де вказана їй інша література.

³⁾ Про новійший згад Шахматова, що літописець зачисляв до Деревської землі Задесенне, див. низше в гл. VIII.

⁴⁾ Про Погорине див. мою Історію Київщини с. 14—6.

⁵⁾ С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Гучанъ, В. Автоновичъ Раскопки кургановъ въ Западной Волини — все в I т. Трудів XI археол. съѣзда.

ли заповнені людністю більше полудневою, що відступала сюди з Побожа — улицькою передовсім. На полуднії звістка Константина Порфирородного, що печенізькі кочовища притикали до земель „Уличів, Деревлян і Лучан“¹), наводить на гадку, що деревлянські осади виходили за границю лісів — переходили в басейн верхнього Бога.

Уличі з початку сиділи на нижнім Дніпрі. Так виразно каже старша редакція літописів²) в оповіданню про війну з ними Ігоря: „и бѣша съядще Улицѣ по Днѣпру вънизъ, и по сем преиодаша межи Богъ³) и Днѣстръ и съдоша тамо“. Хоч при тім не сказано, на котрім боці Дніпра Уличі сиділи, але найбільш просте розуміння текста каже, що сиділи вони на тім же правім боці, і ніщо не примушує відступати від такого толкування.

Пізнійша Повість — в обох редакціях, полудневій (Іпатіська і под.) і суздальській (Лаврентійська і под.) не має сього епізоду. Натомісі вони говорять про чорноморську людність в етнографічних оглядах. „Улутичи Тиверци съядаху по Бугу и подДнѣпру и присъядаху къ Дунаеви; и бѣ множество ихъ, съядаху бо по Бугу и по Днепру оли до моря“ — так в кодексах полудневої редакції⁴); в Лаврентійськім натомість: „Улучи и Тиверци съядаху бо (читай: по Бугу и) по Днѣстру, присъядаху къ Дунаеви, бѣ множество ихъ, съядаху по Днѣстру оли⁵) до моря“⁶).

Таким чином між ріжними редакціями літописи бачимо ваганнє як в самім імені (Уличі, Угличі, Улучі, Улутичі), так і в означенню іх території. На вияснене сієї справи ужито багато труду, і вона має цілу літературу⁷). Справа однаке досить ясна.

¹) Де admin. 37: τὸ δὲ θέμα Ἰαβλεορτίμ πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χώρας τῆς Ρωσίας. τοῖς τε Οὐκτώνοις καὶ Δερβλενίοις καὶ Λεγενίοις καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.

²) Себ то кодекс Археографічної комісії (XV в.) і Толстовський (XVIII в.) 1 Новгородської літописі, вид. 1888 р., крім того в 1 Соф. с. 97, Воскр. I с. 277, Никон. I с. 26, Твер. с. 47.

³) В обох кодексах Новгородської л. попсовано: бѣ, бъи, правдиву лекцію відгадав Ламбін ще перед виданнем їх.

⁴) Іпат. с. 7.

⁵) В Лавр. кодексі: „или“.

⁶) Так в Лаврентійським кодексі; інші кодекси північної верзії мають дуже великі відміни, наближаючись до полудневої верзії (а полудніві кодекси не мають варіантів). Так Троїцький кодекс має: „Лутичи“, і також поправка другою рукою є в Кенігсбергськім (Радивилівськім): Кенігсберський і Академічний замість слів „по Днѣстру присъядаху... по Днѣстру“ мають „по Бугу и по Днѣпру“.

⁷) З чималої літератури про Уличів вичислю лише головнійше: з давнішого Шафарика II. 28. 12 і Надеждіна О положенії города Пере-

Вище наведенім тексті Константина Порфирородного, де він вичисляє племена сусідні з Печенігами, він іде зі сходу на захід і називає слідом за Русю (кіївською, себ то Полянами) Ульців (Οὐλτίνοις), Деревлян (Δερβλενίοις) і Лучан (Λευγενίοις). Очевидно, Οὐλτίνοις — це Уличі; Лучане, Λευγενίοις, очевидно називають ся так від Луческа (теперішнього Луцька) (другою формою їх імені могло бути: Лучичі). Отже Константин розріжнає Уличів і Лучан (Лучичів) і кладе одних на схід від Деревлян, других на захід.

Факт, що Константин знає в сусідстві Деревлян Ульців-Уличів знаходить собі повне підтвердження в нашій літописі. Власне цікаво, що полуднева й північна редакція Повісті, говорячи про Улчів-Уличів в своїх етнографічних оглядах, росходяться в їх іменованню, але згідно і без всяких варіантів говорять про війну Київа з „Уличами“. Всі редакції літописів сходяться на тім, що були „Уличі“, і що перші кіївські князі вели війни з „Уличами“. Правда, в новгородських варіантах тут є ще вагання між „Уличами“ і „Углицями“, і в ріжких редакціях ріжні князі воюють з ними (Оскольд і Дир, Олег, Ігорь), але ясно, що ми маємо тут варіанти одного імені Уличів (думаю, що Угличі — то пізніша етимологізація імені Уличів¹). Був, значить, один народ Уличів (Угличів), з сим народом вели війни кіївські князі, і до нього належить звістка новгородської редакції Повісті, що він сидів по Дніпру і пізніше перейшов в край між Богом і Дністром²). Коли в етнографічних оглядах полудневої

с'євча в Записках одеського історич. товариства т. I, далі: Ламбіна Славянин на с'єверномъ Черноморъ — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1876, V і VI і рецензія на цю працю Бичкова в Отчеті о XIV присужденії наградъ гр. Уварова: Голубінскаго Ист. рус. церкви 11 с. 37—8; Барсова ор. с.² гл. V; Дашкевича Замѣтки по истории литовско-русского госуд. с. 65 і далі; Молчановскаго Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ с. 17 і далі; Соболевскаго в Чтеніяхъ київ. істор. тов. т. V с. 3—4; Партицкаго Хто були і де мешкали Угличі — Діло, 1893 ч. 21, і його ж: Хто були руські толковини (ів ч. 16); Філєвіча Исторія с. 290 і далі; мос Барское староство с. 9—10; Шахматова ор. с. с. 19—20; Веселовскаго Изъ истории герман. и слав. передвижений — Извѣстія отд. рус. яз. 1900, I. с. 20; Маркварта Streifzüge с. 189—195.

¹) Може піддержана потім істнованнем на півночі міста Углица; порівняти Літописець вид. Львова, I с. 42: тут Уличі звуться Угличанами, а замісіть Пересячна — Углеч., але се редакторські поправки див. нове видання в Пол. собр. л. с. 51.

²) Звичайно задачею в сїй справі ставили — вияснити дїсну форму імені племени і на основі її означити територію. Хто приймав форму „Угличі“, шукав „угла“, і знаходили його в „углі“ — “Ογγλος, Буджак, між Дунаєм і морем (напр. Надеждін, Голубінський, Партицький,

ї суздальської редакції стрічаємо Улучів-Улутичів, і є суперечність що до їх осад, то правдоподібно тут помішано східних Уличів і західних Лучичів-Лучан (що у Константина виступають під іменем *Лευτενος*). Крім близької подібності імен помішати їх було тим лекше, що Лучане, судячи з звістки Константина мусіли виступати досить далеко на південь, коли були сусідами з Печенігами. До замішанини прилучилася ще переміна місця. Суздальська редакція говорила про Уличів, що по міграції вони сиділи на Дністрі, а новий редактор поправив се, з огляду на давніші осади Уличів на Дніпрі, і переніс імя. Прецінь писало ся про них тоді, коли давніша уличська кольонізація була давно минулим фактом, досить неясно відомим.

Созвучність імен Уличів і Лучичів, Луческа, що причинила ся до цього помішання, піддавала новійшим дослідникам привабну гад-

Філевіч), або між Дніпром і морем (Веселовский) або в річках — Углі, теперішній Орели, на лівім боці Дніпра (Шлецер III с. 9, Партицький), або Інгулі та Інгульці, на правім (Ламбін). Хто приймав форму „Улучі“, шукав „луки“ — заворота моря або ріки (Дніпра — Філевіч). При тім однаке не звернено увагу на неймовірність такої назви — від „угл“, або від географічного закривлення, корте ми вигідно собі оглядаємо на невеликій мапі, але яке зовсім не виступає так виразно в реальній конфігурації території. Ламбін, основно розібравши звістки про осади Уличів на Дніпром, не відважився звести до них всіх звісток про Уличів і варіантів їх імен та виставив гадку про осінність наддніпрянських „Угличів“ (він приймав сю форму) від західних Уличів, уважаючи їх зрештою за дві галузі одного племені. Се була слабка сторона його виводів. Соболевский, порівнюючи варіанти імен, призначав основною форму „Улучів“ і се ім'я звязав з Лучськом. Та притім йому прийшлося вирікти ся дніпровських Уличів. Перемінюючи інтерпункцію в тексті літописи, він читає: „Къде ныне Волынѧне а Улучичп. Тиверци...“ Таким чином Улучичі у нього стають частиною Дулібів, а звістку про перехід Уличів він відкидає зовсім. Но ирації Ламбіна се був рішучий і нічим не оправданий крок назад. При поправці Соболевского Тиверці по тексту полудневої редакції зайняли-буть край від Дніпра до Дунаю, а Соболевский сам справедливо признає, що ріжницю в словах обох редакціях не можна витолкувати похібкою писця: се свідома поправка чоловіка, який зізнав, що писав. Слова новгородської верзії про перехід Уличів і означення їх території в полудневій верзії підтримують одно одне, і признаючи певну плутанину в сім означенню, ми ніяк не можемо відкидати їх вказівок для визначення території Уличів. Самий факт, що всі, можна сказати, кодекси суздальської редакції поправлені за поправкою полудневої, теж може мати своє значення: навіть лекція Лавр. „Съдаху бо по Днѣстру“ може бути поправкою, замість: „съдаху по ісі Днѣстру“ — по Богу и Днѣстру (так реставрує, припускаю — незалежно від моєgo злогаду в і від. Історії, се місце і Шахматов, I. с.).

ку — звязати Луческ з Уличами (Улучами, Улучичами)¹), але в такім разі прийшлося б припустити, що сії Улучі по імені племени назвали своє місто Луческом, а по імені міста потім звалися Лучанами. Такого другого факта не зможемо вказати, і тому треба вирісти сього обяснення — воно занадто штучне²). Лучане Константина Порфирородного — се очевидно вже політична назва, взята від імені міста, при тім назва досить давньої дати, коли була так добре знана в 40-х роках Х в. Тому звязувати її з міграцією Уличів з над Дніпра досить рисковно — хоч можна припускати, що Уличі потім відступили між іншим і в землю Лучан.

Повість оповідає про міграцію Уличів з над Дніпра за Бог в звязку з „примученнем“ Уличів київським військом: Ігорів воєвода Свенельд примучив їх і примусив платити дань; ся війна тривала кілька років (сама облога Переїсічна тягла ся три роки), і закінчилась, видію, незадовго перед смертю Ігоря. Слова літописи про перехід неясні — чи Уличі перейшли Бог після сїєї війни, чи перед нею, і в літературі є на то ріжні погляди³), але порівняннє літописного оповідання з згаданим текстом Порфирородного про печенізьких сусідів показуvalо-б, що тоді — ще перед 40-ми рр. Х віку Уличі покинули вже Дніпровське побереже. Печеніги у Порфирородного сусідують на правім боці Дніпра передовсім з Русю — Полянами, значить полянські осади вже були відкриті з півдня, і Уличі звідси уступили. Держались ще десь далі на захід, між полянськими осадами (що по Дніпру могли держатись довше ніж де) і осадами деревлянськими. Міграція Уличів вже тоді почалась.

¹) Таку гадку можна знайти вже в старій літературі: порівняти нотку (нову) на боці Тверської літоп. (с. 23: „від них повинний називати ся Луцьк“) або інтересний, але непевний варіант „Россійскої літописи по Соф'йскому списку“ (1795 р., дуже недбале видання): „Лучане“ (пор. Шлецера I с. 212). В науковий оборот ся гадка війшла з статею Соболєвского. В своїй книзі про Барське староство, і потім в 1 вид. Історії я прийняв сю гадку, хоч і з значними змінами — скомбінував її з деякими гадками Ламбіна та висунув наперед звістку Константина Порфирородного, ігноровану Соболєвским. Чому я відступив потім від гадки про звязь племінної назви Уличів чи Улучичів з Луческом, се я пояснив в тексті.

²) Тому й говорити про племя Лучан — як говорять часом дослідники (нпр. цитована розвідка Е. Мельник), властиво не можна — се ледво чи племінна назва.

³) Напр. Барсов² с. 98 думав, що се було перед війною, Філєвіч Історія с. 301 — що після війни. На літописний порядок сих подій, записаних сто літ пізніше, взагалі не можна покладатись, тому над самим текстом нема чого дуже застановлятись.

Чи була ся міграція перед походом Свенельда (се з огляду на Порфирородного я уважав би правдоподібнішим)¹⁾ чи після нього, в усякім разі головною причиною ці не можемо уважати що інше, як натиск Печенігів: самі примучування київських князів не зрушили-б Уличів з насижених місць і не примусили-б шукати нових осад серед заповнених вже іншою люднотию країв, як не зрушили інших народів, що дізнали на собі цього державного процесу. Се річ ясна, і хронольгічно, в першій половині Х в. їх переселеніє припадає на той час, коли чорноморська людність дійсно мусіла відступати на північ. Відповідно до того напрям міграції Уличів ми повинні собі представляти не просто як західний, а більше північно-західний — з країв нижнього Дніпра й Бога в краї середнього і верхнього Бога та середнього Дністра. Чи при тім Уличі виходили на територію чужу, залюднену іншими племенами, чи відступали в безпечніші частини своєї власної території, трудно сказати. Степова, чорноморська кольонізація мала всі причини визначати ся більшою екстензивністю: тут, на кольонізаційній периферії наші племена могли залюднити величезні простори, але зрідка, не густо і потім під натиском кочових орд стягати ся в більше безпечніших частях своєї території.

Отже, збираючи до купи все сказане досі, бачимо, що Уличі найправдоподібніше сиділи на правім боці нижнього Дніпра. Чи переходили на лівий бік Дніпра, чи за Дніпром сиділо інше племя — не знаємо. На півночі Уличі стрічалися з Полянами. На південь, певно, досягали моря, поки не відтиснули їх Печеніги. Се виразно каже сузальська редакція, а хоч тут маємо поправку, але поправку свідому: коли новий редактор зіставив „оли до моря“ перемінивши ріки, то, очевидно, виходив з переконання, чи з традиції, що словянські (улицькі) осади досягли моря і тут. На заході улицькі осади сягали Бога, а може переходили й на правий бік його. В Х в., головно уступаючи від натиску Печенігів, а може — й примучувань київських князів, воїни пересунулися в краї середнього і верхнього Богу та Дністра²⁾.

Край над морем між Дністром та Дунаєм зістається Тиверцям: вони-ж сиділи по Дністру. Близше означити їх границь з іншими

¹⁾ Міграція одного з руських племен з Дніпра на сусідній Дністер не була дуже голосною подією, тому ледви чи могла протягом яких 2—3 років дійти до відомості Порфирородного. Звістки його про печенізьку кольонізацію і руське пограничне показують добре джерело, якусь основну реляцію, і вони варто особливої уваги.

²⁾ Як на сліди сеї міграції вказують на кілька назв в західніх сторонах: Улич коло Стрия і другий коло Любачова, Улич на Сяні, і Улич в басейні Уга (Ung).

українськими племенами ми не можемо; тільки очевидно, що коли Уличів з Тиверцями сузdalська редакція садить по Дністру, то Тиверцям головно зістаеться край на правім боці Дністра. Повість (особливо тут важна сузdalська редакція) виразно каже, що осади для Тиверцям колись доходили до самого моря і Дунаю, та що кольонізація їх була тоді сильна („бѣ множество ихъ“). На північнім боці Дунаю Тиверці в своїм розселенню могли стрічатись з останками „Словен“, що ще не перебрались в Мезію. На північнім заході їх кольонізація могла переходити в гірські краї Карпатів. На верхнім Дністрі вона мусіла стрічати ся з розселенням Дулібів. Містечко Тиврів на Богу (Винницьк. пов.) — одинока осада, що своїм іменем може вказувати на Тиверців, — давало повід розширяти їх територію і над середній Богу¹), та розуміється ся, однокого імені осади на се не вистає. Племінне імя їх звязувано з античним іменем Дністра — Тόρας²); серед інших словянських імен воно, дійсно, не має паралель³).

На захід від Деревлян сиділи Дуліби. „Дулѣби же живаху по Бугу, кде нынѣ Волынѧне“, „Бужане зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волынѧне“, каже Повість про них⁴), поясняючи не тільки місця осад, але й переміни племінного імені. Хоч деякі дослідники ще й досі хотіть бачити в Дулібах, Бужанах, Волинянах осібні племена, що одні по других поступали в сїй території⁵), але такої думки не можна поділляти.

¹⁾ Барсов² с. 96.

²⁾ З сим іменем знову має подібність назва Дністра у Абульфеди—Турлу (Thourlou) і Трѣллос Константина Порфирородного De adm. 38; Голубовский обясняє се з половецького *turlu* = variatus (Печенѣги с. 202), але хто зна, чи нема тут відгомону античної назви.

³⁾ Іловайский Разысканія² с. 286, а потім Філевич в своїй Історії давньої Руси (с. 302—3) виключали Тиверців з числа племінних імен уважаючи се імя ремінісценцією античної традиції — перерібкою імені Тірагетів, Тавроскитів. Але ані дібріти такого античного імені не можна, ані обяснити, чому б літописцю скотілось злучати його з племінним іменем Уличів. Рівно ж не правдоподібні звязування Тиверців з *Верѣхою* (або *Тѣрѣхою*, як читав Шафарік) Константина і Attorozi баварського географа — Шафарік II. 28. 13, або новійші, дані — правда — в дуже обережній формі Веселовским (оп. с. 20) — Тиверців з Таврісками Страбона, а Уличів з Ангіскірами Йордана. Маркварт (I. c.) бачить Тиверців в „Турьси“ жития св. Кирила, де вичисляються народи, що мають славити християнського Бога свою мовою (по вид. Мікльосіча с. 227), а навіть в Тирішкін і Анклін аль-Бекри згадував ся Уличів і Тиверців, тільки взяв потім назад сей згад (с. 510).

⁴⁾ Іпат. с. 6, 7.

⁵⁾ Такий погляд ще недавно обороняв Шахматов в цитованій статї (Къ вопросу объ образ. рус. нар. с. 19); я спинився на нїм близьше в своїй статі: Спірні питання староруської етнографії.

Сама по собі дуже неправдоподібна гадка, що одні українські племя випихало друге в такій стадії оселої кольонізації як VIII—IX вік і в такій далекій від кольонізаційних пертурбацій території, як Побуже. До того-ж ім'я Волинян очевидно — назва політична, взята від міста, а не племінна. Слова ж Повісти, що Бужане сидять і досі по Бугу, подтверджують, що мова йде тут про переміну імені, а не племени¹⁾). Ми маємо перед собою історію заміни старої племінної назви пізнішими, політичними назвищами. Сі політичні назви дуже численні на цій території, і се вказує на сильний розвій тут міського, громадського життя.

Ім'я Дулібів, старе, прасловянське ім'я, що має свої паралелі в хорутанських Дулібах, в чеських і моравських Дуолібах. Очевидно, воно було початковим, тому й виступає в згадці Повісти про Обрів — Аварів, як вони примучували колись сих самих Дулібів. В XI в. се ім'я вже вийшло з уживання. Його застутили пізніші назви Бужан, Волинян, Червнян. Ім'я Волинян при кінці XI в., видко, було найбільше прийнятим, і новіший редактор, стрівши ім'я Дулібів і Бужан, пояснив сі назви сучасною — Волинян. Значення дулібського імені неясне; в деяких словянських діалектах воно має значити тепер дурного чоловіка (рос. Дулеb, болг. Дулуп)²⁾, та не знати в якім звязку стоять се значине з історичними Дулібами.

Ім'я Бужан Повість, чи ліпше сказати — пояснене, приписане одним з останніх її редакторів, виводило від р. Буга. Само по собі можливо, що племя зване на правітчині Дулібами, на нових осадах прозвано було Бужанами. Але той факт, що в переказі Повісти про Обрів Дуліби виступають під своїм старим іменем уже по розселенню, і те, що ми знаємо на їх території місто Бужськ (теперішній Буськ в Галичині) — робить більш правдоподібним, що ім'я Бужан пішло не від Буга, а від міста Бужська, як політичного центра³⁾). Назва Бужан супроти того мала б такий же політичний характер, як і інша назва — Волинян⁴⁾.

Назву Волинян Повість наводить як сучасну, значить вона була росповсюднена в другий половині XI в. Дійсно, хоч в оповіданню літописи про ті часи не стрічаємо її, за те маємо назву для краю:

¹⁾ В такім значину доповняли фразу про Бужан і деякі пізніші переписувачі — див. напр. літописець Перяслава Суздалського або Тверську літоп.

²⁾ Первольф Slavische Völkergeschäfte, Archiv VIII с. 10. Див. ще замітку М. Соколова в Трудах Саратов. уч. ком. XXIV (1908).

³⁾ Сю гадку висловив Барсов² с. 101, против неї Андріашев ор. с. 7.

⁴⁾ Се не одинокий випадок, де Повість замість від міста виводить назву людності від ріки — такий же вивід Полочан від р. Полоти.

Волинь (під р. 1077)¹⁾. Значине її добре відгадав Длугош (а може знайшов се обясненне в сьвіжій ще традиції або в своїх джерелах): Волинська земля, каже він, прозвалась, від Волиня, замка, що був колись на устю Гучви в Буг²⁾). Дійсно в подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велинь, на Бузі: воно, очевидно, було політичним центром краю, але в давніших часах, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь стратив своє значине. Коли-ж він його мав? На се могла-б дати відповідь одна звістка, коли-б ми її могли напевно приложити до наших Волинян. Масуді згадує племя Валіанана³⁾), що „за давніх часів“ мало властив над іншими слов'янськими народами, але потім ся держава розпалась. При всіх трудностях, які вона дає, принадлежність сїї звістки до Волинян має деяку правдоподібність. Вона переносила-б гегемонію міста Волиня на IX вік. Але і без неї не можемо класти сю гегемонію пізнійше як на X в.⁴⁾.

Ще одна анальгічна назва на території Дулібів, але в інакшій формі — се Червенські городи. „грады Червенскыя“⁵⁾). Так на початку XI в. звуться городи сусідні з Червенем (се теперішнє Чермно, на південь від Грубешова). По анальгії з Волинянами, Бужанами, Луцькими, людність цього Червенського краю могла зватись, а певне — і звалась Червнянами. Здогадують ся, що ся назва лишила свій слід в імені Червоної Русі, *Russia Rubra*.

Що до Лучан, як я вже сказав, не можемо певно сказати, чи була то дулібська територія, чи ні. Не виключено, що були се Дуліби, але могла ся територія доперва пізнійше бути притягнено і прилучено до дулібської землі⁶⁾.

¹⁾ Іпат. с. 140.

²⁾ Hist. Polonica I. I (вид. Пшездзецького с. 22). На устю Гучви в Буг є справді городище, що від часів Ходаковського ї уважається місцем Волиня.

³⁾ Варіянти: Вальмана або Валіана, Валіамана, Валінбаба, Влінбаба.

⁴⁾ Гаркави ор. с. 135 і 127 (Внімки с. 53). За Масуді повторив се Ібрагім ібн-Якуб — Аль Бекри вид. Розена с. 46. Де-котрі бачили в сїї Валіанані балтійський Велинь — Юлін, але там князів не знаємо. Див. новійше — Вестберга Комментарій на записку ібн-Якуба, 1903 с. 60, і Маркварта Streifzüge с. XXXVI і 101. Про сю звістку ще далі, в гл. VII і в прим. 4.

⁵⁾ Іпат. с. 101, 105.

⁶⁾ З сїї пізнійшої принадлежності, очевидно, виходив і Длугош, пишучи (Hist. Polonica, вид. Пшездзецького, I с. 62): Dulebyanie a duce eorum Dulyeba vocitabantur, qui postea Wolhanye (замість: Wolhupnalye) sunt et nunc Luczanye appellati. Сї слова Длугоша вказують на той

В кождім разі на території Дулібів стрічаємо кілька політичних назв — від імен міст, і сій імення заступили стару, племінну назву. Питаннє, чи були се загальні назви для цілої дулібської землі, що наступали одна по одній? чи були се часткові назви, імення певних частин дулібської території, що ґрутовались коло поодиноких міст і могли існувати в тім самім часі, одна коло одної? Ще найскорше імя Волиня могло бути загальним, судячи по назві Волини, бо вона вже в другій половині XI в. прикладається до цілого Володимирського князівства, що містило в собі і старий Волинь, і Червень і Бужськ, і навіть Луцьк. Але й тут могло статись перенесення з частини на ціле; тільки як би зовсім певними бути, що звістка Масуді сюди належить, то мусіли-б ми волинській назві дати ширше значення: Волинська держава могла-б тоді виходити навіть за етнографічні дулібські межі, хоч се не виключало-б тіснішого значення Волиня, як центр всіх Дулібів. Мені більш правдоподібним знається ся, що в усіх тих назвах маємо імена дрібніших округів, і вони часом могли існувати разом — нпр. назва Бужан могла прикладати ся до південно-західної частини дулібської землі, крайни верхнього Буга, а назва Волиня до північної частини, крайни середнього та нижнього Буга. Але усте Гучви (Волинь), Чермно і Володимир лежать так близько один коло одного, що в своїй ролі політичних центрів сій городи могли хиба наступати один по однім, правдоподібно — в тім порядку, як я тут подав сій імена: найперед Волинь, потім Чермно, накінець Володимир. В певних моментах Волинь, а може й Бужськ міг мати більше значення, виростати на центр всіх Дулібів, а навіть і ще більших територій, але певних доказів того не маємо. Не підлягає сумніву льокальне значення імені Лучан, але не знати вже, чи се дулібська територія.

Для означення етнографічних границь Дулібів ми взагалі маємо дуже мало підстав. Літонись каже тільки, що се був басейн Буга — вислянського¹⁾). На південнім заході, в басейні Стира, лежала територія Лучан — що до своєї етнографічної приналежності непевна. На півночі, на середнім Побужжі — Берестейська волость вагала ся в XI—XII в. між Київом та Володимиром і взагалі не була міцно звязана з рештою Волині: її окремішність можна толкувати її етнографічними

час, думаю, коли Луцьк став політичним центром Волини, що й дійсно було в XIV—XV віках. Тому не можна напевно вважати се відомою якоєю старої традиції.

¹⁾ Барсов² с. 102 думав, що ся територія займала „верхів'я обох Бугів”, Шахматов (с. 19) — що лежала на Богу. Про Бог не можна думати, з огляду на положення Волиня, від якого дістали імя Волиня: а думати про Буг і Бог разом — се вже вповні довільний здогад.

й політичними причинами. На заході натрапляємо на трудне питання про західну руську кольонізацію взагалі й її племенне ім'я спеціально, і я мушу його трохи ширше пояснити.

Звичайно приймається, ся що на заході за Дулібами сиділо руське племя Хорватів. Сей погляд опирається на звістках Константина Порфирородного про Білу Хорватію¹⁾, і на згадці Повісті, що між руськими народами вичисляє Хорватів²⁾). Але згадка літописи дуже виглядає на інтерполяцію: літописна стаття збирає до купи названих перед тим племена, кажучи, що вони „живиху в мирѣ“, і до цього реєстру дописано Хорватів, про котрих перед тим нема мови — виглядає ся на приписку пізнішого редактора, що почав з цієї фрази робити повний каталог руських племен і між іншими дописав і Хорватів, знайшовши згадку про них в дальшій часті (під 993 р.)³⁾). Ні тут, ні де літопись нічого не каже, де ті Хорвати жили, і нема ніяких певних вказівок на якесь хорватське племя, якусь хорватську територію у нас, а хоч пробовано ріжними способами означити територію тих Хорватів⁴⁾, однаке ніякого опертя сї проби не мають, окрім звістки Константина,

¹⁾ De adm. 13, 30, 31.

²⁾ Іпат. с. 7.

³⁾ Ся літописна стаття стоїть в звязку з попереднім вичисленням „словянского языка в Руси“ (с. 6), і фраза: „и живыху в мирѣ“ служила переходом до дальшої статті: „Имъяхуть бо обычая своя“. З початку вона виглядала мабуть так: „и живыху в мирѣ Поляне, и Древляне, и Северо, и Радимичи, и Вятичи, и Дулѣбі“ — як раз ті народи, про яких говорило ся перед тим і низше. Хорвати ї Тиверці — се додатки низької руки (такі додатки пізніші переписувачі робили ї далі — пор. варіанти низькоїших компіляцій). Таке саме ї пояснення про Дулібі. Тільки про Хорватів сей редактор нічого не вмів пояснити, бо мав голе ім'я в оповіданні про Володимира, де зовсім можливо, що мова іде не про руське племя.

⁴⁾ Напр. Барсов² с. 95 міркував таким чином: ім'я Хорватів показує, що вони жили по Карпатах, бо сї звуться Горбами (Хръби, Хріпи): на хорватську кольонізацію, каже він, тут вказують хорографічні й тоиграфічні назви від верхівя Вислока, Білої й Сяна до Тиси з її притоками Бодром, Самошом і Красною на південу, до Дністра на схід, а на північ до Висли. Однаке наведені Барсовим назви по більшій часті не мають нічого спільногого з Хорватами; щож до звязку імен Хорватів з Горбами-Карпатами, то ся гадка Шафарика (І. 10. 10) відкинена новішими фільольгами — див. Гrott Izvѣstia с. 88, Geitler в Rad Jugoslav. Ak. XXXIV, Иервольф в Archiv VII. 626, Соболевский в Чтеніях київських VI с. 3, Погодін с. 88, й ін., хоч сю гадку ї пробують відогріти (напр. Веселовский ор. с. 14). Кілька назв (з яких чотири) в карпатських краях (Барсов I. с., Піч в Sitzungsberichte der Böh. Gesellschaft dr. Wis. 1888 с. 246), що справді мабуть ідуть від слова Хорват, ніяк не можна положити підвалиною для виводів, що тут була хорватська територія.

і якогось народу, що звав би себе Хорватами, ми на сій території на певно не знаємо.

Оповідання-ж Константина завдає такі труднощі, що більше затемнює справу, ніж прояснює. Він каже, що полудневі Хорвати й Серби вийшли з Білої Хорватії та Білої Сербії, й уміщують сі білі краї між Баварією й Угорщиною, в сусідстві Німеччини¹⁾. Дуже правдоподібно, що в сім означеню Константин виходив із відомостей про полабських Сербів, хибно прийнявши їх за однопременників полудневих Сербів. Що до Хорватів, то нам відомо з інших джерел Хорватське племя, що сиділо десь між Лабою й Одрою²⁾. Виходачи з звістки про руських Хорватів (властиво — здогадів про їх осади) і з звістки Константина, що на Білих Хорватів нападають Печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнула ся по карпатському підгір'ю від басейна Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші — на полудневім згірі Карпатів), в теп. північній Угорщині. Та з того виходить таке диво, що на сім просторі сиділи поруч себе три одноіменні народи, які належали до трьох осібних груп — чеської, польської та руської, а взвісши сліди ще тих полудневих смігрантів, будемо мати якийсь містичний хорватський мікроосм, до котого входили народи всяких можливих словянських галузей³⁾.

В дійсності означення північної, Білої Хорватії у Константина (і не у нього одного) могло опирати ся просто на зозвучності імені Карпатів⁴⁾. Коли-ж припиняти, що в основі цього означення лежить

¹⁾ De adm. гл. 30—33. Виводи про Білу Хорватію і Білу Сербію на підставі його оповідання у Шафарика (ІІ § 31), критикував їх Рачки: Biela Chrvatska i biela Srbija i в полеміці з проф. Гротом, репрезентантом традиційного погляду (Ізвѣстія Константина Багрянородного о Сербахъ и Хорватахъ, 1880) — Rad jugoslovanske Akademije т. LII i LIX, пор. вказівки Крека² с. 323—6, статі Ягіча i Обляка в Archiv für slavische Philologie т. XVII i XVIII, також у Вестберга Комментарій на записку Ібрагіма Ибн-Якуба, розвідка 12, Маркварта Streifzüge гл. 6. Історія і дрібна бібліографія у Нідерле II гл. 5.

²⁾ Розумію підроблений фундаційний привilej празької катедри (див. в гл. IX); імена племен і місць тут певно не видумані.

³⁾ До такого дивовижного виводу мусів прийти пок. Рачки в свої в загалі дуже критичній розвідці Biela Hrvatska i Biela Srbija, бо не вільняються зовсім, не вважаючи на весь скептицизм що до звістки Константина, від Шафарикового (майже загально принятого) погляду на Велику Хорватію, від чеських гір до середнього Дністра (Шафарик ІІ § 31). Та що! по всіх поступах критики підтримує такий вивід *in optimâ forma* останній випуск SI. Starožitnosti Нідерле (272, 279), що хоче прецінь бути синтезом славістичних розслідів останніх десятиліть.

⁴⁾ Особливо в старонімецькій (шівнічній) формі Harfadha (Harfadha föll Герваравсаги — одні толкують се імена як „Карпатські“, інші — як

якась реальна звязь з іменем Хорватів, то можлива двояка гадка. Або в X в. в прикарпатських краях „Хорватія“ була географічною назвою, як пам'ять по колишніх (полудневих) Хорватах, що тут сиділи перед своєю міграцією на полудень, і тоді Хорватами пізніше звались у їх сусідів ріжноплеменні народи, які сиділи на сій території,— як назва кельтських Бойів перейшла на Німців Боюварів і Чехів — Богемів, а назва Скітії переходила на її пізніших осадників, — отже ся назва не мала-б ніякого етнографічного значіння¹), — або Константин в своїй історії про хорватську міграцію виходив із факту, що в прикарпатських краях за його часи жили якісь Хорвати. Що до першого здогаду, то трудність лежить в тім, що ціла Константинова історія про міграцію Хорватів з прикарпатських країв дуже не певна; як я вже згадував, в сучасній науці вона має все менш віри, дуже трудно клести її в основу яких небудь виводів, а з тим дуже тяжко і припинати, що прикарпатські краї мали загальну назву Хорватії. Що до другої гадки, то тут зараз повстає питання — які-ж Хорвати звістні нам напевно в тих краях? Знаємо з інших джерел тільки Хорватів між Лабою й Одрою, і властиво звістки Константина про Білу Хорватію і всякі інші досі вигребані²), всі можуть бути приложені до сієї західної Хорватії, а про якусь східну Хорватію ніщо не говорить. Вказівку на східне положеніс Хорватії бачили в згадці

„Хорватські“ гори). Коли-б знатс, що ся назва була звістна на полудні, вона могло б дуже добре пояснити нам всю єю історію з Хорватією.

¹⁾ Сей погляд дотепно розвинув що до руських Хорватів неб. Крижановський в своїй розіції „Забуяна Русь“ (Собрание сочинений II, 1899, с. 342 і далі) і кінець кінцем до сього ж погляду, що се імѧ має „топічне“, географічне значіннє приходить Маркварт (с. XXXIX). Що назва „Chrobasъ“ в приложені до привислянських країв має тільки історичне (властиво конвенціональне) значіннє, признаяв і Т. Войцехонский в своїй книжці, що носить се імѧ (Chrobasъ с. 2—3), а К. Потканьский в своїй розвідці Kraków przed Piastami (Rozprawy wydz. hist.-phil. т. XXXV) нарешті зовсім зігнорував сих конвенціональних польських Хорватів (пор. його Lachowie с. 208). Клаїч і Кос під Віліми (свобідними, незалежними) Хорватами розуміють державу Само. Вестберг також кладе Білу Хорватію на чесько-словацькі краї, за те Білу Сербію переносить на Галичину, здається ся — з огляду на Воїж. Маркварт вертається до Хорватії на Вислі, і т. д.

²⁾ Норіт короля Альфреда, Хорватін (так принаймні поправляють) у Масуді, Хорвати лсгєнди про св. Вацлава. Недавно Маркварт посталив злогад, що загадкове місто в словянських краях арабської географії IX в. (і відти у ібн-Росте, Карадзіз й ін.), читане досі як Джарваб, Джарват, Хурдаб, треба читати „Хорват“ і розуміти тут Краків (Streifzüge с. XXXIV). Вповні довільний здогад!

Константина, що на Хорватію нападають Печеніги; але Печеніги, згадані у Константина, могли навідуватись і до західніх Хорватів, непокоячи сусідніх Угрів,—тут не було б нічого неможливого (пор. напади Печенігів і Половців на Угорщину в XI в.). Друга подробиця в оповіданню Константина, що мовляв вказус на східні Карпати — се згадане у нього „місце зване *Bojx*“, на пограничу Білих Сербів: в нім довго бачили, і до нині частенько бачать наших Бойків¹⁾). Але дуже мало імовірності в сім: за далеко се для Сербів на схід, тай не видно, щоб ім'я Бойків коли мало такий розголос²⁾.

Зістас্য ся отже для тої карпатської Хорватії тільки наша літопись. Але вона так мало і недокладно знає про західні наші краї, а її згадки про Хорватів такі голі, що тільки комбінуючи їх з Константином і можна було викомбіновати руську подністровську Хорватію. Виходить зовсім безнадійний круг, і тому я вважаю, се питанням відкритим: сумнівна річ, чи було українське племя зване Хорватами і не знати, де воно сиділо³⁾). Разом з тим зістась ся питанням — як далеко на захід ішли граници Дулібів і яке племінне імя мали українські осадники карпатського згірja⁴⁾.

Полишивши на боці, як непорішне і властиво другорядне питання, справу племінного імені, перейдемо до огляду самої західньої української кольонізації. Як я вже сказав, літопись наша дуже мало гонорить про сі західні окраїни (так само і про східні та полудневі) та й не багато знає про них (приклади тому наведу низше). Тому ми повинні звернутись до регресивного методу, і виходити з пізніших фактів про тутешню українську кольонізацію.

Як ми вже знаємо, сучасна етнографічна українська територія ви-

¹⁾ В курс пустив сю гадку Шафарик, і ще в 1894 р. неб. Партицький в сій справі вів горячу полеміку з проф. Верхратським в фейлетонах „Діла“. На виданих Іречком Karten zur Geschichte des h. Oester. Ung. Reiches (1897) теж видніють ся Boik i на Дністрі (мапа VI).

²⁾ Правдоподібніше бачити в *Bojx* покручену назву Boiohem'a—Чехії, як приймають тепер переважно.

³⁾ Нідерле заявив, що не може згодити ся з моїм скептичним становищем супроти сеї подністровської Хорватії, але нічого не міг вказати на доказ її істновання. (Slov. star. II с. 2 65—6); його виклад цього питання — взірець довільноти і неаргументованності, взагалі частих в його претенсійній, але досить слабко зробленій праці.

⁴⁾ Істнованнє кількох назв „Дуліби“ в басейні верхнього Дністра могло б вказувати на пограничне дулібської території (Дуліби коло Ходорова, другі — під Стрілем, треті коло Бучача), але таким відокремленим назвам не можна призначавати особливого значення.

ступає далеко на захід узьким клинцем, затисненим між польською й словацькою людністю. Клинець сей майже досягає верхівя Дунайця й відси розширюючись іде на схід по обох боках Карпатів. Північна границя йде в півнично-східнім напрямі, займаючи верхівя Попрада, Ропи, Вислоки й Вислока до Сяну¹). В околиці Ярослава уступається вона з правого боку Сяну на лівий й іде відси на вододіл Висли й вислянського Буга, що має мішану, польсько-українську людність; більш менш лінія середнього Вепра, по сучасним звіткам, має становити ту граничну лінію, на схід від котрої український елемент переважає, подекуди переходячи й на правий бік його. В басейні Нарева він стрічається з білоруською кольонізацією, що займає тепер південну частину німанського басейна²).

На півдні від Карпат українські осади зачинають ся також від басейна Дунайця, вони однаке тут вже значно пословачені. Узенькою смugoю, вже порозриваною і обтятою словацькою кольонізацією українські осади йдуть по згірям Карпатів вздовж угурської границі над Попрадом, по верхівям Ториці, Топлі, Ондави, Лаборця³), аж над Угом починається більша неперервана українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою⁴) й її притокою Вишевою (Visso)⁵), поки не стрічається на верхівях Вишеви, Бистриці, Молдави з волоською кольонізацією. За границями неперерваної української території, на підгір'ю українські осади йдуть островами між селами

¹⁾ Повіти: Новий Торг, Новий Сонч, Грибів, Горлиці, Ясло, Коросно, де по переписі 1900 р. значилося коло 61 тис. руської людності. Українська кольонізація починається від заходу групою сіл за Попрадом; відрізані від своїх східніх земляків польськими містечками Північною, вони безпосередньо притикають до українських, вже сильно пословачених сел в Спишському комітаті. На схід від Попрада руські осади підходять під Грибів (Королева руська, Богуша), ідуть правим побережем Ропи на північний схід, і з Вислоком переходять, уступаючи на південний, на верхівя Вислока. За Вислоком, виключивши ту підгірську крайну, нема Руси. Край між Вислоком і Сяном залюднений мішаною людністю, і український елемент чисельно слабшає в північно-західній напрямі, в міру віддалення від гір і Сяну; група „Замішанських“ сіл в лузі Вислока між Коросном і Стришовим становить останній виступ: далі руські осади слабшають і звужуються ся до узенького окрайчика над Сяном низше Ярослава, а зараз по тім польська людність переходить і на правий бік Сяну в більших масах і стає майже одноцільною низше Лежайська по обох боках Сяну.

²⁾ Важніша література українсько-польської границі див. в примітках (7); більше в вид. 2.

³⁾ Комітати: Спиш, Шариш, Землин.

⁴⁾ Майже від устя Боршови, трохи вище.

⁵⁾ Комітати: Унгвар, Берег, Угоча і Марамарощ.

вацьку, а потім між угорську кольонізацію, далеко на південь, в басейни Бодрога, Гернада, Солоної (Sájó). Красної й Самоша, хоч сі південні українські острови в значній мірі о стільки вже денаціоналізовані, що про їх українську народність свідчить головно східній обряд.

Вже сама фігура сієї української етнографічної території показує, що ся одностайна українська гірська полоса, з мішаними територіями по обох крилах, з слабими українськими домішками на північ і південь — то тільки скелет, з атрофірованими, майже страченими мяснями етнографічного тіла. Очевидно, що кольонізація гірських країв не могла йти зі сходу на захід самим хребтом: українська людність мусіла заходити в гори з рівнин — з півночі, чи північного сходу, й росповсюджувалась річними долинами¹). Само собою також ясно, що теперішні українські елементи в мішаних полосах — то в переважній частині останки української кольонізації, а не нові здобутки її: нової масової української кольонізації в тим напрямі ми не знаємо, а коли вона давнійше, то мусіла бути давнійше значніша, бо на наших очах український елемент, досить витревалий взагалі, винадозлюється тут на мішаних територіях, в тіснійшій стичності з переважною чужою кольонізацією.

Я почну з польсько-української границі. Порівнюючи навіть дати галицьких переписей з останніх десятотої років, бачимо, що на західній гранічній лінії Русини помалу польщать ся: їх пририст звичайно далеко менший, ніж пририст Поляків, і певна частина їх держить ся ще по традиції „руської віри“, але національність уже стратила²). А процес сей тягнув ся віками. Польська народність, польська мова, польська культура мала перевагу почавши від XIV в., бо тут була Польська держава, а перевага Руси перед тим тривала коротко і мала всякого рода перерви. Католицизм завсіди був агресивним, де стрічався з православною людністю, і тягнув за собою невідмінно польонізацію, а православна віра переважно не виходила за границі оборони, та й то часто дуже слабої. Кольонізаційні змагання тягли українську людність на схід і південь від дуже давніх часів (уже в XI в.), а її місця займала не велика, але все не безслідна кольонізація польська та німецька. Підтримувана за польських часів, і навіть ще перед ними, ся німецька кольонізація (часами досить значна) в результаті зміцняла тільки польські елементи, бо її Німці-католики польщились ранійше чи пізнійше. Коли зва-

¹⁾ Говорю про сю кольонізацію як цілість: міснями могла вона рухатися і просто горами — але хиба виїмково.

²⁾ Процентова таблиця в 2 вид.

жимо се все, прийдемо до переконання, що на сій польсько-українській границі Русь мусіла понести за той довгий ряд віків великі страти на користь польської народності. І ми дійсно знайдемо в історичних джерелах цілий ряд фактів і натяків на такі страти. Привілеїовані громади міські й сільські відтісняють тубильну людність на другий план і винародовлюють. Костели збудовані на ново або „перероблені“ з православних церков перетягають її на католицтво: закриваючи православних церков тягне за собою католицтво і польщене, і т. д.¹⁾.

¹⁾ От нпр. Дубецько, на лівім боці Сяніу. Се тепер чисто польське місто; коло нього село Руська Весь, але в XV в. ся Руська Весь зветься Руське або Старе Дубецько (Akta grodzkie i ziemske XVI N. 1647). Очевидно, старе місто було руське („в Руськім Селі“ і досі українська людність досить сильна), а коло нього засновалось місто на німецькім праві і спольщилось. Сей факт кидає нам світло і на значине такої-ж Руської Весі під Ряшевом, звістної теж з XV віка, (*ibid.* N. 1394): я мабуть не помилюсь, сказавши, що се — старий, український Ряшів (коло неї і „Старе місто“). Взагалі на цілім поріччю Сянового колїна в околиці Дубецька і Динова українська людність уже сильно розведена й перебита польськими осадами. Вона маліє на наших очах, польщить ся і латинізить ся під напором католицьких духовних і світських чинників: латинські съвященики рік за роком прилучають поодиноких осіб до латинської церкви й польської народності, а часом удається притягнути і цілі осади місцями людність ще держить ся по традиції „руської“ церкви, але вже стратила мову й говорить по польськи: місцями задержали ся приписні (філіальні) церкви в маленьких українських кольоніях, як памятка колись більших громад або самостійних парафій. В самім Дубецьку нпр.. невважаючи на істнованнє руської парохії, українська людність маліє: за 70 літ (1833—1903), замість аби подвоїти ся, вона зменшила ся о цілу третину. В Динові з колишньої парафії лишила ся горстка гр.-католиків. яких ледве держить іще при „руській вірі“ старенка церква. Церква, що стояла до кінця XVIII в. в Сяноку, була, як оповідає традиція, закуплена в Ясеніці (між Диновим і Коросном)—а там уже давно нема Русинів. В сусіднім селі Веселій (також на захід від Динова), не знаю чи с тепер яка українська душа, але старі люди памітали в нім ще недавно, що тутешні люди були Русинами, і ще недавно „переробила“ їх на Поляків якася пані, збудувавши латинську каплицю, з котрої виріс потім костел. Повище Динова с. Кремінна на Сяні: тут теж була давніше руська парафія, лишила ся старенка припісна церква і горстка гр.-католиків, що за останні 70 літ також змаліла о цілу третину: церковцю пробували захопити католики за помочию підробленого ключа па костел, але уніятам удало ся її відборонити. Див. шематизми Перемишльської епархії 1833 і 1903 р. Про латинщене тутешніх сіл — брошюра Ром. Прислопського Примѣръ латинизаторської гакати на рубежахъ Галицкой Руси. Перемишль, 1902: тут про Кремінну. Про Веселу *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* XIII с. 151. Такі факти захоплювання руських церков. свіжі в памяті нашій по кількох процесах недавніх літ, розумість ся.

Деякі факти ведуть нас так далеко в глибину польської кольонізації, що се на перший початок здається ся неймовірним. В Казимирі над Вислою була церква св. Духа, як видно з руської записи на евангелію, наданім туди казимирськими міщанами (письмо XV в.)¹⁾. В сусіднім Цмельові (за Вислою) переховалась традиція про руську церкву, а в фундативі привілею 1505 р., надаючи сьому місточку німецьке право, король зносить заразом противні йому права й звичаї польські і руські²⁾. Люблін ще в XVI—XVIII в. був одним з визначних огнищ православія і уважався питоменним руським містом. На поч. XVI в. (1505) кн. Глинський, роздаючи на церкви гроші з майна кн. Дм. Путятича на видніші православні святині, дас і „на церков святого Спаса“ в Любліні 5 кіп, а під час брацького руху при кінці XVI в. (1594) по ініціативі „мещан релії закону святого гречо-

не новина. Звісний цікавий лист властительки Динівського ключа Катерини Ваповської з 1593 року, де вона подає до відомості, що пеклуючись про душі своїх підданих, насамперед спровадила на села езутів з Ярослава, а потім позабирала на костели руські церкви в с. Ізебках. Лубній, Голодні, Бахорі, Вару й на Динівськім передмістю та у фундували на них латинські парохії, аби вони навертали Русинів на латинство й пильнували, аби руських дітей не хрещено у попів. Harasiewicz *Annales ecclesiæ ruthenæ* s. 53—5. Правда, Русини в сих селах поставили собі нові церкви й є тут ще досі численні громади українські, але сей і подібні документи й факти дають розуміти, якими дорогами збільшалося число тутешніх латинників-Поляків.

В луці Сяна між Дубецьком і Переворськом українська людність ще в XVIII в. зовсім інакше виглядала. В Порохницькім деканаті, що тепер числять одинадцять парафій, в XVIII в. було їх по над тридцять. Тепер напр. в Кошичах, що тоді мали свою гр. кат. парафію, є всього 13 душ. Челятичах 12, Хлопичах 5 гр. кат. обряду, і хлопицьку церкву правительство віддало на костел. Шематизм перем. 1879 р. с. 325 і 452, (розпорядження про хлопицьку церкву). Зубрицький Знадоби для характеристики духовенства XVIII в. — Збірник іст.-філ. секції т. V с. 18. Церковні візити з середини XVIII в. дають місцями інтересні вказівки, як руські (уніяцькі) ґрунти переходили в руки латинників, що переставали давати датки на церкву. Під Ряшевом зацілів лише острівець з трьох сіл (Залісє, Біла, Матисівка), облитий на околи мазурською кольонізацією; в Ряшеві держить ся традиція про руську церкву, на місці теперішнього костела, в сусідній Маляїві і Луці — також про руські церкви перетворені на костели. „Руське село“ під Ряшевим — той правдоподібний Старий Ряшів, уже в 1-й пол. XIX в. мало кілька лише душ гр.-кат. (Див. ще в 2 вид.).

¹⁾ Опис Румянцевського музея с. 185. В Сеномонії також часто припускають руську церкву, опираючи ся на Іпат. с. 564, але тут мова йде мабуть про костел.

²⁾ *Starozytna Polska*² II с. 335.

ского" заведено в Любліні при цій церкві православне брачтво. Ще в 1659 р. козаки упоминались між іншими забраними уніятами „монастира і церкви в Любліні". Канонік Красінський († 1612), описуючи границі Руси (а веде їх з під Krakova: non longe ab urbe Cracovia¹⁾), між руськими округами згадує Люблінщину. На Україні, під час розбудження національної свідомості в середині XVII в., „руську" землю означали під Krakів та по Люблін. Хмельницький рахував на поміч православної Руси по Люблін, по Krakів, а „Ляхів" відгружувався загнати за Виселу, що тут має значити етнографічну польську границю. В проектах розділу Польщі 1657 р. Висла знову виступає як границя Руси і православ'я, теж і в умові Дорошенка з Турцією (до Висли і Німана): очевидно, се був погляд загальний, прийнятий, що Русь і православ'я сягають до Висли²⁾.

При світлі цих фактів в зовсім іншім світлі стають перед нами походи в Польшу Володимира Вел. і вічні короводи західних українських князів з Польщею: багато української землі, а ще більше — землі з мішаною людністю зіставалось за границями Руської держави, або прилучалось до неї тільки на якийсь час. Запись польської княгині Оди (кінець X в.) згадує про Русь на пограниччі з Прусами та „русські землі, що протягають ся аж по Krakів", і по всякій імовірності се була Русь не тільки політична, а й етнографічна — о стільки докладно вона відповідає пізнішим етнографічним границям. Але пограничний пояс на рівнині дуже рано був мішаний; вже в XV в. залюднені рівнини по Вислоку і Сяну показують ся мішаними³⁾. Злюстрації XVI в. бачимо, яка маса німецьких кольоністів була в Сяніцькім⁴⁾, і сей процес накликання чужих кольоністів звістний нам

¹⁾ Mizleri Historiarum Poloniae et m. d. Lithuaniae scriptorum collectio I c. 418: quae Carpathios montes attingit non longe ab urbe Cracovia.

²⁾ Michałowski Księga pamiętnicza с. 375—6. Акты южной и зап. России III с. 557: города по Вислу реку и въ которыхъ жили русские люди благочестивые и церкви были". IX с. 167: „Русский народ роздѣлился нынѣ въ различные страны людей... и съ другой стороны отъ реки Вислы, и изъ третьей страны отъ Немана, и изъ четвертые страны отъ Сѣвска и Путивля".

³⁾ Нпр. вибрашин з сяніцьких актів XV в. згадки про руські церкви і священиків, бачу, що воли більше менше припадають на села, що й тепер зістались українськими. Лялин (теп. Ялин), українське село за Сяном, називається ся вже тоді Лялин Руський (Ruthenicalis), і коло нього сидить Лялин Німецький (Theutonicalis, Allemanicum), як поруч українських осад бачимо вже засаджені чужими населниками нове Дубецько, Ряшів.

⁴⁾ Жерела ю історії України-Руси т. II (люстр. 1565 р.).

вже від Данила, а нової сили набрав, коли стало ширитись німецьке право. Початки цього бачимо ще за Болеслава Тройденовича, що надав маґдебурське право німецькій громаді в Сяноку¹⁾). Але крім сїї пізнійшої німецької і польської кольонізації мішаннє етнографічних елементів мусіло початись ще давнійше, через стрічу української кольонізації з польською.

Коли зважити все те, що ми сказали вище про віковічне ослабленнє українського елементу на заході, можна з певною імовірностю висловити здогад, що початкова східно-словіянська кольонізація опанувала була басейн Буга і Сяна і подекуди наближала ся навіть до Висли; та поворотний рух польської кольонізації спер ся з нею на вододілах Вепра й Сяна ще в початках, коли ся українська кольонізація була досить рідка, як на своїй періферії, і вже тоді — дуже рано, зявилась мішані території по Вислокам і між Вепром та Вислою. Протягом віків потім польські елементи припливали сюди, а українські відпливали, а до того й історичні обставини неустанно ослабляли тут українські елементи на користь польських, і вкінці тільки неужиточна гірська країна зістала ся міцно в українських руках.

Далі на північнім заході, на білоруськім пограниччю українська територія тепер кінчить ся більш менш дорогичинською околицею: в басейні Нарева бачимо вже переходові говори, посередні між українським і білоруським (заблудовські говори)²⁾). Українська територія таким чином тепер виступає рогом на північ, в басейні Буга, між польським і білоруським елементом, і відповідає політичним границям Руси XI—XIII в., що досягали р. Нура, правого притока Буга³⁾). Північну частину Побужжя (Дорогичин, Мельник, Брянськ) часто уважають славянською земанчиною на ятвязьких ґрунтах⁴⁾): сей погляд однаке чисто гіпотетичний: про ятвязьку кольонізацію на Побужжі ми нічого не знаємо⁵⁾), як і взагалі не маємо фактів, що вказували-б на якусь пізнійшу руську кольонізацію в сїм краю. Тільки той факт, що берестейсько-дорогичинське Побужжя якось слабше тримається ся Волині, натя-

¹⁾ Див. т. V с. 223 і далі.

²⁾ На лівім боці Буга констатують українську територію дальше, до м. Стердина (Rittich): в ній бачать теж переходи від українського до білоруського (Соболевский).

³⁾ Див. т. II с. 369 і далі.

⁴⁾ Jaroszewicz Obraz Litwy I с. 17; див. до сїї справи Барсова² с. 41 (він кладе ятвязьку кольонізацію на Німані й його полудневих притоках до вододілу з Бугом і Припетю), Андріяшева Очеркъ ист. Волинской зем. с. 39.

⁵⁾ В XIII в., коли ми дійсно маємо звістки про Ятвятів, бачимо їх за Наревом і Бобром.

кає на якусь осібність цього краю — чи етнографічну, чи суспільно-політичну, тяжко сказати. Апріорно можна признати досить можливим, що північна частина руського Побужа, за Берестем, виходячи за лінію припетсько-німанського вододілу, була пізнішою займанчиною; але ніяких певних фактів, що свідчили-б тут про пізніший характер української кольонізації, досі нема. Остаточно справа лишається ся невиясненою. Дуже багато ще є роботи фільольгам, археольгам, етнографам, аби положити підвалини для рішення цього питання, як і взагалі для висвітлення історії теперішньої границі української території на півночі, її відносин до білоруської та племінного підкладу тутешнього розселення.

Переходячи на південні згірі Карпатів, ми і тут бачимо теж явище, що і на північних. Український елемент тримається ся дуже добре там, де сидить в збитих масах (навіть зростає, невважаючи на неможливі економічні й культурні відносини й сильну еміграцію); але в мішаних територіях слабне й постійно винародовлюється ся.

Завважали, що Русини особливо легко підпадають під словацький вплив; нехочі переймати що не будь у Мазурів, вони дуже охоче переймають словацьку мову, навіть ходячи до них на заробітки, тим більше мешкаючи в сусідстві¹⁾). Тим поясняли масу двоязичних словацько-українських сел на західнім краю Руси, але треба-б ще прослідити, докладніше тутешні кольонізаційні відносини: чи не буде теперішня українсько-словакська мішаниця в певній мірі також результатом і старої мішаної кольонізації, а не тільки самого ослаблення українського елементу на його західнім пограничу. Що однаке в мішаних територіях український елемент тут слабне дійсно, се не підлягає сумніву. Русини Спишського комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми Русинами, і над сими „руськими могилами“ уже йде завзята суперечка — чи маємо тут пословачених Русинів, чи споконвічних Словаків²⁾). Документи з попередніх століть виказують Русинів там, де вже тепер сидять самі Словаки; ще на початку цього століття мали бути значні останки Русинів на Гроні (Gran), де тепер вже значать ся самі Словаки.

Подібне діється ся й на українсько-угорськім пограничу, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елементу. Ще на початку минулого цього століття подорожний Росиянин, переїз-

¹⁾) Головацький Нар. п'єсни I с. 743, Broch в Archiv für sl. Phil. т. XVII на вступі, т. XIX с. 17.

²⁾) Статті Шкультетого, Мишика, Цамбеля, Гнатюка.

дячи від Мишкольца через Кошиці на Бардів, чув себе серед руської стихії: „від Мишкольца до границы Польщі (!) села і міста по більшій часті заняті Руснаками“¹). Тут може бути й перебільшення. Але число Русинів на рівнині, між Мадярами таки дійсно на очах маліє. Які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського „тисячоліття“! Мусимо думати, що українські кольонії, які й тепер ще переходять за Солону (Sájó), Красну, Самош, лишилися останками далеко густійшої колись, коли не масової кольонізації (сліди її сильно переховались ще в топографічних назвах). Незалежно від початкового розселення, українська людність мала тенденцію іти з своїх суворих гір на рівнину, шукати лекшого хліба (так повстали й українські кольонії в Бачці, над Дунаем — недалеко устя Тиси, уже в XVIII в.). З другого боку мадярська людність припливала поволі на території пограничні з підгір'ям. В витворених таким чином мішаних територіях український елемент не міг вкінці удержанатись.

В Семигороді вже нема Русинів, вони згинули, можна сказати, на нашій памяті: ще на початку XIX століття мали бути їх останки²). Слід Русинів зістав ся тут тільки в числових хоро- і топографічних назвах на цілім просторі Семигорода. у всяких мадяризованих, румунізованих і германізованих назвах — Oroszzi, Oroszláva, Oroszlegy, Rusesti, Ruseliu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz і т. и.³). Орографічна й топографічна номенклатура Семигорода взагалі зраджує колишню словянську кольонізацію, на котру аж пізніше налягали угорські, волоські, німецькі верстви, — кольонізацію оселу і культурну від початку: на се вказує факт, що експлуатація соляних іrudних богацтв Семигородських гір іде від їх словяниських осадників: окно, баня, сольник — словяниські назви дляrudних і соляних ям, — єї слова в мадяризованих і румунізованих топографічних назвах повторяють ся дуже часто⁴). В документах єї словяниські елементи виступають, від коли починається ся для Семигорода документальний матеріал — в XII в., а численні „руські“ назви на території Семигорода виразно вказують, що той словяниський елемент в деякій часті був українським⁵). Документальні

¹⁾ Бровенський Путешествие отъ Триеста до С.-Петербурга въ 1810 г. (1828) I с. 192, теж I. 137, 159, 163 — див. Ламанского Славяне въ М. Азії й т. и., додатки с. 56.

²⁾ Про се див. в примітках (7).

³⁾ Див. мапку назв звязаних з Русю у Піч Die dacischen Slaven с. 253, Коцубинській ор. с. с. 65.

⁴⁾ Матеріал зібраний у Коцубинського I с. 15 і далі.

⁵⁾ Др. Піч (Die dacische Slaven с. 257) бачить і в типі місцевої людності сліди руського елементу, пор. Отчетъ Филевича с. 19.

сліди руського імені маємо від XIII в.: напр. гора *Ruscia* в грам. 1228 р., місто *Forum Ruthenorum*, засноване на початку XIII в.; показується, що *Bisseni* актів XIII в. теж часом означають Русинів¹⁾). Ще в XV віці було тут чимало Русинів, як бачимо з згадки одної папської булі (1446) про численний і великий руський народ в Угорщині і Семигороді²⁾.

На Карпатських горах руське розселення не кінчилося. Слов'янські елементи в хорографії, що служать нам свідками про стару слов'янську кольонізацію на всім протягу Семигорода, не обмежають ся ним, а йдуть і далі на південний схід — на територію теперішньої Молдавії³⁾. Руську кольонізацію на нижнім Дунаю знаємо документально — вже бачили свідоцтво про неї з нашої літописі: „присѣдяху къ Дунаеви“. Останки її держались тут навіть після турецького печенізько-половецького руху, і були досить значні ще в XII в., коли Галицьке князівство в своїх руках держало нижній Дунай („затворивъ Дунаю ворота, суды ряда до Дуная“ — Слово о полку Ігоревім). Тут перебувало велике число риболовів і ріжних промисловців та всякого вільного люду (прототип пізнішого козацтва), котрого центром був звістний Берладь (Бирлат) на нижнім Дунаю⁴⁾). З півночі до сеї наддунайської української кольонізації безпосередньо притикали української кольонії в Семигородській гірській краю, і коли під натиском Печенигів українські осадники мусіли усуватись з чорноморського побережя, ся чорноморська людність мусіла в певній часті рушити ся і в сім напрямі — в гори, та скріпити початкову кольонізацію.

Таким чином ми подибуємо Русинів на цілім південнім карпатськім підгір'ю, почавши від Татр до південних Трансильванських Альпів, і далі на південь — до моря. Як же могло-б і бути інакше? Коли в загальному руху слов'янства на захід і південь східно-слов'янська кольонізація опановала північне підгір'є Карпатів, а з другого боку — простороп'я між Дністром і Дунаєм („сѣдяху по Днѣстру,

¹⁾ Ще письменники XVIII (як Бенке, Едер) висловлювали згодад, що *Bisseni* то Русини; Коцубинський догадувавсь, що ся назва в актах XIII—XIV в. означає Русинів (с. 63), хоч се імя значить властиво Печенігів; Філевич переконав ся, що в оригіналі грамоти 1324 р. замість *Bisseni* стоїть *Rutheni*; з того виходило-б, що сімена часом уживались без ріжниці (грамота у Філевича Отчетъ с. 27, див. про неї тамже с. 9—10, 12—13).

²⁾ Quod in regno Ungariae illusque confinibus et Transsyluanis partibus nonnulli Rutheni nuncupati gens quidem satis populosa et grandis numero existant. Katonaes Historia critica Hungariae ducum XIII p. 497.

³⁾ На їх вказав ще Реслер ор. с. с. 325.

⁴⁾ Про наддунайську Русь див. більше в т. II гл. 7.

присѣдяху къ Дунаєви“), цілком природно, що ся кольонізація, підймаючись в гору річками і ними-ж спускаючись на другий бік, мусіла опановати й гірський карпатський пояс, майже порожній, позбавлений осілої людності (бо навіть і оборонці теорії, що останки романізованих Даків, предки сучасних Волохів, заховались під час великого руху народів в Карпатських, спеціально — в Семигородських горах, признають сї останки незначними). Інакше не могло-б і бути. І розуміється ся, се мусіло початись зараз, скоро українська кольонізація присунулась до Карпатських гір від півночі і сходу, а се мусіло мати місце десь в VI—VII вв. Тим поясняється ся, що ми не маємо ніяких звісток про міграцію Русинів за Карпати: переселення пізнішого не було, а при першім розселенню ми взагалі про словянську міграцію маємо звістки тільки там, де Словяне в своїй кольонізації приходили до конфлікту з культурними державами. Переселення Русинів в Угорщину, почавши від Альма до Федор Коріатовича, які виказує пізніші угорська історіографія для обяснення української кольонізації¹⁾), се по часті непевні, по часті незначні факти, і вони, розуміється ся, не спроможні обяснити сїї масової кольонізації, а про дійсну українську міграцію ми не знаходимо ніяких звісток в історичні часи.

По думці звістного Аноніма — нотаря короля Белї (ХІІ чи ХІІІ в.), ватагу Русинів привів з собою Альм з під Київа, мандруючи до Угорщини через Русь, а провідниками його через Карпати (бо він ніби йшов з Галичини на верхи Уга) були руські вояки і селяни²⁾. Коли ми зважимо обставини, серед яких мандрували Угри до теперішньої Угорщини — що се була спішна втікачка від Печенігів, і навіть, як каже Константин — Печеніги угнали за Уграми³⁾, то можемо напевно сказати, що ані Уграм не було в голові забирати з собою Русинів, ані Русини не мали тоді охоти до них прилучатись. Для нас Анонім тут служить тілько відомою загальним в ХІІ (чи ХІІІ) в. погляду, що Русини в Угорщині такі-ж давні осадники як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непамятних часів — коли ще Угри мандрували до Угорщини. І по угорській міграції вони мусіли зістатись довший час тут панами. Кудою прийшли Угри над Дунай,

¹⁾ Вони вичислені напр. у Черніга (Н с. 146): Русини приходять на Угорщину чотирма наворотами: з Уграми, за герцога Тоска, з Предславовою — жінкою Кольомана і з Федором Коріатовичем.

²⁾ Анонім у Ендліхера Rerum hungaricarum monumenta Arpadiana гл. 10: Similiter (як і Половці) et multi de Ruthenis, Almo duci adhrentes, secum in Panoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernum diem per diuersa loca in Hungaria habitat (пор. гл. 12).

³⁾ De adm. 38.

це річ неясна і суперечна¹); по всякій правдоподібності вони з над нижнього Дунаю до Угорщини мусіли йти коротшими дорогами, заходячи туди від полудня, а не від півночи. Але кудою-б не йшли вони, в усякім разі вони на початках опанували тільки середньо-дунайські землі і поволі тільки підивили собі сусідні краї. Підгірська карпатська країна остаточно війшла в склад Угорської держави ледви чи скорше XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгірем, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Києва. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати звуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Симон Кеза, XII в., звів їх „Руськими горами“ (*Ruthenorum alpes*)²) — з етнографічного погляду, чи може з огляду на закарпатську, галицьку Русь.

В Семигороді і на північному побережжю Дунаю виключно і єдиною українська кольонізація не була. Не кажучи про Волохів, тут від часів початкового розселення мусіла страйтись східно-словянська і полуднево-словянська (болгарська) кольонізація. Угорська традиція говорить богато про болгарську зверхність в семигородських землях і хоч се зістаеться ся питанiem ще не вповні виясненим, чи Семигород справді належав до Болгарської держави, — дуже правдоподібно, що в моменти особливої сили Болгарської держави, як напр. в 1-ій пол. X в., землі на північ від Дунаю входили в круг її політичного впливу. Про масову полуднево-словянську кольонізацію на території Семигорода і Молдаві джерела мовчать. Новішими часами звернено увагу на словянські елементи в мадярській і волоській мові — що вони в переважній чи значній часті взяті з болгарських діалектів, але се справа мусить бути ще докладніше розсліджена³). Останки семигородських Болгар (особливо в Чегреді), що звернули на себе особли-

¹) Піч нпр. боронить і тепер оповідання Аноніма, що Угри прийшли через Карпати з півночі (*Der nationale Kampf* с. 65—5), Реслер вів їх через зализні ворота (162), Гrot (с. 307) через гори в сусістві Зелізних Ворот., і т. д.

²) Кн. 2 гл. 1.

³) Про се нпр. розвідки Ашбота — *Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung* — Archiv XXII, Болгарское шт и славянская заимствованная слова венгерского языка — *Извѣстія отд. рус. яз. и слов.* 1902, IV. Також Ягіча *Zur Entstehungsgeschichte der kirchen-slavischen Sprache* (Denkschriften віденські т. 47, 1902) II с. 376. Ягіч вказував в топографічних назвах Семигорода словянські неруські назви (Archiv XIX с. 237, пор XX с. 22 — 3). Справа ся також вимагає близшого розяснення.

ву увагу останніми часами¹⁾), уважають ся за пізнійших осадників (XIII — XIV в.) — Богомилів або воєнних невільників.

Стріча з болгарською кольонізацією зрештою не мала важного значіння: болгарська людність очевидно відпливала з сих країв. Важнішим був елемент волоський.

Вище я згадував за суперечку, о скільки волоська людність Семигорода зложилася з місцевих, перехованих з римських часів останків романізованої людності, і скільки тут мала значіння пізніша румунська кольонізація з балканських земель; там висловив ся як за найбільш правдоподібним, що романські останки тут були, але слабші — зміцнила іх уже пізніша міграція з балканських земель. Вона мусіла потопити не тільки словянську кольонізацію Семигорода, але й теперішньої Валахії й Молдавії. Її датують ріжно — і X, і XIII віком, а можна класти ще на давніші часи. Волохів (Blaci) в Семигороді стрічаємо в актах XIII в., але вони мусіли тут з явитись скоріше, бо угорська традиція уважає волоську кольонізацію дуже старою — старшою як угорська²⁾. При кінці XII в. маємо виразні звістки про Волохів на північному боці Дунаю. По упадку Половців, в 2-ій пол. XIII та XIV в., волоська кольонізація мусіла зміцнитись тут ще більше, і вона залила тутешню українську кольонізацію — останки старшої кольонізації, ослабленої турецьким натиском X — XII в., і новішу, що прибувала на Подунав'я від XIII в.³⁾

В результаті — українська кольонізація в басейні верхньої Тиси задержалася до наших часів (в масах на підгірю, островами на рівнині), а в Семигороді і на Подунав'я зникла цілком. На се вплинула неоднаковість кольонізаційних обставин. Початкову українську кольонізацію ми мусимо й тут, на сих західніх окраїнах віповідно до її експензивності представляли собі досить рідкою. Її крайні етапи могли

¹⁾ Окрім праць вичислених вище, згадати треба ще розвідки Конева і Мілєтіча, Български прѣглѣдъ 1894, XI і 1896. VI, статі Мілєтіча в Сборнику болгар. міністерства: Седмиградскитѣ Българы (т. XIII) і Зеселението на католишкитѣ Българы въ Седмиградско и Баятъ — т. XIV, і рецензію Іречка в Archiv für slavische Phil. т. XX.

²⁾ Анонім гл. 24.

³⁾ Шікава згадка Длугоша (що досить близького часом до сїєї волоської міграції на північний берег Дунаю): він знає про витиснення Волохами з подунайської Волощини руських осадників, „давніх володарів і мешканців“ сих країв—Hist. Polon. X с. 277 вид. Штеденецького. Можна б підозрівати, що Длугош тут виходить із згадки нашої літописи, як Волохи виперли з дунайських країв Словян; але бо Длугош говорить про новішу кольонізацію Волохів, і не про словянських, а спеціально руських осадників, випертих відти ними.

заганяти ся далеко, — але вони могли бути тільки дуже слабкі. Тому як на рівнині Дунаю й Тиси зявились Угри, полудневі українські осади, затоплені чужою людністю, стали винародовлятись під впливом політичної і всякої іншої переваги мадярства. Так само згинули слабі останки української кольонізації на Подунав'ю під волоським потопом. На карпатськім підгірю, полищені самі собі, в неінтересних для Мадярів місцевостях Русини протягом віків зміцнили ся й залюдили ці краї збитою масою. В Семигородських же горах вони не були полищені самі собі: східно-полудневу частину їх зайнняли Мадяри (Шеклери) і Німці, а головно, що конкурентами Русинів, спеціально охочими до гірського, пастушого життя, виступили Волохи. Українські елементи, які заходили сюди, мусіли тут відразу перемішатися з волоськими, а що ці привелидало далеко інтенсивніше, а українські кольонії тутешні дуже слабко звязані були з територіями своєї масової кольонізації, тож не удержалися і тут. Але їх останки, як ми бачили, були тут ще досить значні в XV в. На нижнім Дунаю також іще при кінці XVI в. звітні останки „численної й відважної“ Руси: про них згадує папська інструкція легату Комуловичу 1593 р.¹⁾.

Так виглядає українська кольонізація з доби великого словянського розселення. Її максимальне розширення однаке не було трівким і скоро поносить велики утрати, особливо в степовім поясі.

Рух східнословянських племен на південний схід, прокінувшись під час гунського походу, неустанно розвивався потім в V і VI столітті, не вважаючи на трівожне тутешнє життя, серед невпинного руху нових турецьких орд і останків старої людності Чорноморя, що стихійним потоком сунули на захід і знову відливали на схід коли якась перешкода спиняла їх дальший похід. Серед цієї степової грози, не жахаючи ціїх словянських осадників до пол. VI в., як ми бачили, встигли опанувати все побережжя від Дунаю до Подоня. Вони вміли видко, приладити ся до трівожного, воєвничого тутешнього життя, вміли знайти ся в нім, не гірше тих турецьких чи угорських орд, що блукали степами, по між словянські осади. Словянські добровольці дотримували їм товариства в походах, прилучалися до їх мандрівок розбійничих походів на задунайські чи інші краї. Потім, з переходом Аварів, наступило деяке заспокоєння. Турецько-фінські орди на Подоню і Південному Донеччині організувалися під проводом Хозарської орди і

¹⁾ Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de più numero et più feroci dell' altri — Русская историческая библиотека, VIII с. 57.

загородили турецькому потокові дорогу з Азії до Європи на яких два-три століття і дали трохи спокійніше пожитє нашому Чорноморю.

Було се явище не звичайне в житті чорноморських степів і варто придивити ся сим рідким ордам, яких роля в історії слов'янської колонізації і культури виймково випадає позитивно, а не руїнно, як інших. На жаль, відомості про Хозар дуже убогі і далеко не вияснюють інтересніших питань звязаних з історією їх і відносинами до східнослов'янського розселення.

Етнічний склад орд, обєднаних під іменем Хозар, був неоднотайний. Арабський географ ХІІІ в. Абульфеда каже, що між Хозарами були два цілком відмінні типи — чорний і білявий; деякі інші факти також підpirають гадку про помішаннє у Хозар етнічних елементів — що се був комплекс досить ріжнорідного етнографічного складу, з ріжніх орд, які в сім турецько-фінським потоці племен припили на Подонє. Був висловлений здогад, що основа Хозарської орди була фінсько-угорська, а підпала турецькому впливу — чи то культурно чи то через завойоване якоюсь турецькою ордою. Назви вищих урядів у Хозар — турецькі. Істахрі каже, що й мова хозарська подібна до турецької. Але могли бути тут і інші ще етнічні елементи¹⁾.

Під їх пізнійшим іменем стрічаємо Хозар вперше в персидській війні Гераклія, розпочатій 622 р.: вони виступають у ній як союзники Візантії проти Персів²⁾. Але досить правдоподібно, що се той сам нарід, який перед тим виступає під назвою Акацірів. відомою нам

¹⁾ Про Хозарів окрім старої книжки Френа (Frähn), де зведені декотрі арабські тексти про них — *De Chasaris excerpta ex scriptoribus arabicis* (1822) див. статті Грігор'єва в збірнику його „Россія и Азія“: Обзоръ политической истории Хозаровъ О двойственности власти у Хозаровъ. Далі S. Cassel Der chasarsche Königsbrief aus dem 10. Jahrh, Берлін, 1876. Н. Howorth The Khazars were the ugrians or turcs (Труды III междунар. съезда орієнталістовъ въ Петербургѣ, II 1879). Голубовського Болгаре и Хазары (Кievская Старина 1888, VII, тут вичислена інша література). Tomaschek Die Gothen in Taurien. Кунікъ О запискѣ готського топарха с. 84. Гаркави Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan (Russische Revue 1875), Die Schicksale des chasarsischen Briefwechsels (ib. 1877) і Сказанія єврейськихъ писателей о Хозарахъ в Трудах петерб. археологич. общества т. XVII, також Еврейская бібліотека т. VII, 1879, і в Трудах IV археол. зізда I (Нѣкоторыя даныя по истор. геогр. России). Westberg Beiträge zur Klärung oriental. Quellen (Ізвѣстія петерб. ак., 1899) і Къ анализу вост. источниковъ (Ж. М. Н. П. 1908). Marquart Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (1903). Н. Kutschera Die Chasaren, 1909 (2 вид. 1910) — слабка ділстанська компіляція.

²⁾ Теофан с. 315.

вже з середини V в. Ті Акаціри тоді сиділи десь в землях середнього Дону чи Волги, в близшім сусідстві Болгарів¹⁾) Вже за Атилі вони тримались союза з Візантією й воювали з Атилею; але потім добровільно піддалися Гунам²⁾). Турецький натиск в середині VI в. дав себе почути і сим Акацірам: їх підбили собі Сарагури, потиснені Савирами — якась турецька чи мішана орда. Ся нова сполучена саратурсько-акацірська орда входить теж в союз з Візантією, для побирання „дарунків“. Може в звязку з сим, в інтересах візантійської політики, розпочинає вона походи на Персію³⁾). Тотожність політики сих Акацірів VI в. з пізнішою хозарською теж може служити доводом що під назвою Акацірів виступали тіж Хозари⁴⁾.

Коли головні маси Болгар рушили з азовських сторін на захід, Хозари розширяють ся тут на їх старих кочовищах, підбивають собі останки болгарських орд коло Дону⁵⁾, опановують північно-східнє каспійське побережжя; а навіть пробують підбити Закавказє. Ціле століття — від середини VII до пол. VIII в. переходить в завзятущій боротьби Хозар (вже під сим іх іменем) з арабським каліфатом, що опанувавши персидську державу Сасанідів, хотів прилучити й полудневий Кавказ. В результаті сеї боротьби Закавказє лишилось при Арабах. Хозарська границя від середини VIII в. не йшла далі на південь за Дербент, де ще Сасаніди збудували були стіну для оборони від Хозар⁶⁾.

На жаль, дуже бідні відомості маємо про розпросторення Хозарської держави на північ від Кавказу, як раз більше для нас інте-

¹⁾ Пор. Йордан гл. 5.

²⁾ Пріск — Excerpta hist. I. c. 130, 139 (298—9, 310 Hist. gr. min.).

³⁾ Пріск в Hist. gr. m. c. 341, 346 (158, 161—1 ed. Bonn.).

⁴⁾ Акацірів мав за Хозарів вже Географ Равенський: *quos Chazaros suprascriptus Iordanis Agaziros vocat* (IV, 1). Маркварт, недавно на місце цього ототожнення поставив ряд інших (що Акаціри се Угри, або знов що се Мордва — с. 40 i XIV), але ніяких поважніших аргументів за такі толковання, а против ототожнювання Акацірів з Хозарами він не вмів навести. Згадаю толковання Акацірів дане Говордзом, як „Білих Хозар“ (від тур. *ak*, білий). Інше толковання, підтримане недавно Марквартом — „лісові люди“ (від турецького *agac*, дерево).

⁵⁾ Теофан с. 358. Пор. лист кагана Йосифа (вид. Гаркаві як вище). В повнім тексті інтересна згадка, що Хозари зайняли місця народу Ванантар, вигнавши їх. Найбільш правдоподібно, що маємо тут варіант назви Огхондор-Болгарів (пор. вище на с. 158 варіанти: Вогхондор, Унугандур й ін.); інші толковання: Венеди, Анти, Вятичі і т. і.

⁶⁾ Про сі війни у Грігорєва с. 51 — 7.

рече. З подій кінця VII і поч. VIII в. бачимо, що Хозари були панами на Керченськійprotoці (в Фанагорії — Тмуторокані), і в східнім Криму, — навіть в Корсуні зявився був на якийсь час їх намістник (тудун). Корсунь однаке зістався при Візантії, але в східнім Криму Хозари тримались довго¹⁾). Наша літопись каже, що певний час їх зверхність признавали східнословянські племена, не тільки по-донські, а й подальші, як Вятичі на Оці, Радимичі на Сожу, а навіть і Поляне; Вятичі по її словам зіставалися під зверхністю Хозар навіть ще в другій половині X в. В листі хозарського кагана Йосифа (ніби то з другої половини X в.) Хозарська держава на півночі досягає кочовиць Угрів (Гангрін), на північному сході — Яіка²⁾.

Але центром хозарської держави були прикаспійські землі — на устю Волги лежала їх столиця Ітиль; далі на південь, недалеко устя Терека був славний своїми виноградними садами Семендер³⁾). Тут при Каспійським морі мусіла сидіти й властива хозарська людність. Араб ібн-Хаукалъ (X в.) каже, що вона жила в пleteніх з хащу хатах, обмазаних глиною; з оповідання кагана Йосифа виходить теж, що се була людність осіла, жила з хліборобства й городництва; уживала головно рибу й рис, що мабуть сіявся на місці⁴⁾).

Державний устрій Хозар був дуалістичний, досить звичайний у народів турецького кореня або культури; голова держави *каган* був оточений надзвичайним іоважаннем, але не мав дійсної влади, а правив державою властиво його намістник — *бег*. В сим відгадували сліди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою; але може бути, що се було узурпацією влади з боку начальників війська — *бегів*. Як зазначають Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим з магометан і Словян⁵⁾), і власті бега опирала ся на війську. Політичний устрій мав загалом

¹⁾ Никифор ed. de Boor p. 41, 45. Теофан с. 373, 378. Катольські епархії вид. de Boor (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1891). Житие Кирила. Див. вище с. 100.

²⁾ Гангрін — vulgata, але правдоподібна; в перекладі повного тексту виданім Гаркаві (Еврейская бібліотека, VII с. 160, пор. Труди IV зізда) маємо: Гагрії. Між півлінськими народами в цім тексті бачимо „Велтит“ (або Венентин, Ванантят)... Север (Савар, Суур), Славунъ“; Велтит толкують як Вятичів, Север як Сіверу; але обидва імена можуть бути й анахронічною ремісценцією тутешніх Венантарів і Савирів. Лист сей не перестає бути загадкою; але як він сам по собі навіть і апокріф, то здається якісь реальні підстави в традиції.

³⁾ Вестберг op. c.

⁴⁾ Див. у Гаркаві Сказанія мусульманських писателей с. 92 і 220, лист Йосифа — Евр. бібл. с. 161. ⁵⁾ Масуді — у Гаркаві с. 130.

визначати ся великою толерантією для ріжноплеменних підданих, хоч у теорії властивість кагана була вповні деспотичною.

Хозарські міста мали важне значіння як посередники в торговлі й культурних зносинах Європи й Сходу. В Ітилі, як оповідає Масуді (1 пол. Х в.), було сім судів — два для магометан, два для Хозар, два для місцевих християн і один для Словян, Руси й інших поган. Подібне оповідання ся й за Семендер: магометани мали там мечеті, християни — церкви, Жиди — божниці¹⁾. Хозарія провадила велику торговлю з Словянами й іншими східно-європейськими народами й служила для них посередницею в зносинах з каліфатом і передньою Азією, подібно як і Болгар, столиця поволжських Болгар.

Ще важніше культурне значіння мала Хозарська держава, як забороло східної Європи проти азийських орд. Ми маємо докладніші відомості про се тільки з Х в., але вони кидають світло взагалі на становище Хозарської держави. В Х в. Хозари не дозволяли турецькій орді Узів переходити з-за Волги в чорноморські степи і рівно ж не перепускали на схід європейських пиратів-Русинів, що човнами ходили грабувати каспійські береги²⁾. В тім удержанню спокою був економічний інтерес Хозарської держави, що мала під своєю зверхністю і чорноморські і прикаспійські землі та вибирала доходи з торговлі сих земель. Тоді, в Х в., Хозарія була вже на стільки слаба, що не завсіди могла служити таким заборонам для сих розбійничих обосторонніх походів; але в VIII — IX в. була вона сильніша, і значине її в сім удержанню спокою й опіці торговлі було більше.

На жаль, маємо дуже бідні відомості про сю цікаву боротьбу Хозар з турецькими ордами. Орда алтайських Турків, що в другій половині VI в. опанувала була прикаспійські землі, очевидно, незабаром втратила свою силу на заході. Натомість в IX в. починають натискати на Хозарів Угри і Печеніги. В арабських джерелах є звістки що в середині IX в. на Хозар так сильно натиснули турецькі орди, що вони просили помочи у Арабів³⁾. В кінці IX в. Хозари, не мігши дати собі ради з Печенігами, перепустили сю орду в Європу⁴⁾, і дальша східня політика їх лежить в здергуванню орди Узів.

¹⁾ У Гаркави Сказанія с. 129 — 130 і 220, пор. катальог епархій де-Боора, де виступає єпископ ѿ 'Аст'їл — правдоподібно Ітиль.

²⁾ У Гаркави ор. с. с. 131, Каган Йосиф — Евр. бібл. с. 160 — 1. Аналіз звісток у Маркварта с. 337 — 341.

³⁾ Ібн-ель-Асір у Григорьєва с. 58.

⁴⁾ Константин Порфир. De admin. i mpr. с. 37. Константин тільки хибно толкує сей факт, що то Хозари навмисно, в спілці з Узами, прогнали Печенігів в Європу.

Взагалі почавши з кінця IX в. Хозарська держава хилить ся й упадає. Як бачимо з оповідання Константина Порфирородного, Хозари тоді мали проти себе з півдня кавказьких Алянів і Чорних Болгар, що були вже незалежні від них, зі сходу орду Узів, з заходу Печенігів¹). Візантія змінила своє становище в Криму і обмежила хозарські впливи з цього боку, а на Дніпрі формується Руська держава, що не тільки забирає словянські народи з північності Хозарів, але й нищить їх державу своїми походами. Симптомом упадку Хозарської держави уже з IX в., крім згаданої звістки Арабів про їх безрадість в боротьбі з Турками, служить звістний епізод з побудуванням Саркела на Дону за цісаря Теофіля, переданий у Константина Порф. Як ні толкувати сей, в подробицях досить загадковий епізод (чи так, що ту кріпость поставили Греки з власної ініціативи, як забороло для своїх кримських земель против Хозар²), чи дійсно — як оповідає Константин, зробили вони се на прошені своїх союзників Хозарів і для їх оборони), — в кождім разі сей факт показує, що тоді, в 1-ій пол. IX в. Хозари вже сильно підупали. Коли кріпость ставила ся для оборони Хозарів, як категорично каже Константин, то таким небезпечним сусідом Хозарів від заходу були тоді Угри³), а може вже й Русь починала непокоїти Хозарію, і поставленій на Дону Саркел міг мати спеціальною метою — заступити їй дорогу з Дону на Волгу та на Каспійське море⁴): як раз сі походи страшенно нищили Хозарію

¹⁾ De adm. 10—12.

²⁾ Таку гадку висловив Успенский, переносячи заразом сей епізод 1-ої полов. IX на початок X в. (Византійська владіння на съверномъ берегу Черного моря въ IX и X вв., Кіевская Старина 1889, V). Хоц оброблена ним дуже деликатно, ся гадка лишасть ся все таки лише гіпотезою супроти категоричних свідчтв Константина, що до фактичної вірності незбитих. Політика Успенского з Васілевским в цій справі в Ж. М. Н. П. і К. С. 1889. Див. іще Ламапского Житіє св. Кирилла — Ж. М. Н. П. 1903, VI с. 353—4.

³⁾ Пор. арабську звістку (IX в.): „Кажуть, що давнішими часами Хозари, боячи ся Мадярів та інших сусідніх народів, копали рови на оборону“ (Ізвѣстія ибн-Даста с. 27).

⁴⁾ Як місце Саркела вказують на городище на лівім боці Дону, на ґрунтах с. Цимлянської, де розкопки показали сліди мурув з цегли, фрагменти візантійських кольон (може церкви), хрести і монети візантійські і руські. Див. В. Сизовъ Раскопки близь Цимлянской ст. на Дону, Труды VI съѣзда т. IV; Поповъ Гдѣ была хозарская крѣпость Саркель — Труды IX археол. зізда т. II с. 102 — дискусія; Звѣревъ Матеріали по археол. Дона (Памят. кн. Воронеж. губ. 1894). Ласкінъ Сочиненія Константина Багрянородного с. 223 і далі. Вестбергъ ор. с. розд. 4 і Маркварт гл. I (инакші гадки).

в Х в. і вкінці привели до останнього удару за Святослава, що звів до марних останків колишню славну хозарську державу.

Крім ворогів сторонніх на ослабленіс^е Хозарів в Х в. вплинула якась внутрішня боротьба, звісна нам з короткої згадки у Константина Порфир.: по його словам, між Хозарами десь при кінці IX в. настала внутрішня війна і побита партія вийшла й прилучилася до Угрів¹⁾.

Я вже згадав, що в листі кагана Йосифа північна границя Хозарської держави протягається до Угрів; звітка ся в кождім разі правдоподібна, і може не без впливу хозарського натиску західня частина угорського народу, відділившись, пустила ся на захід, під іменем Угрів-Мадярів. Тепер знаємо зовсім певно, що в Уграх, або Мадярах, як вони себе звуть, маємо народ фінського кореня, найбільше зближений до теперішніх зауральських Богулів і Остяків (західні сусіди — Зиряне й Вотяки досі звуть сі народа Jügra)²⁾. Але як показує мова, сей фінський елемент піддав значним впливам турецьких елементів, що могло стати ся чи то через зносили або мішання, чи то через завойовання. Константин Порфирородний оповідає про хозарську зверхність над Уграми й прилученіс^е до них певної часті Хозар; могло бути й більше таких фактів примішування до угорської орди елементів турецьких або панування над нею Турків²⁾.

Нема ніяких певних відомостей проте, коли відлучились Мадяри від своїх земляків і пустилися в мандрівку на захід³⁾). Константин Порфи-

¹⁾ De adm. 39.

²⁾ Вінклер у своїй статті на підставі язикових явищ уставляє такий ряд впливів, яким підпадала фінська основа Угрів: турецький, монгольський, дравідійський, іранський, кавказький. Дравідійські впливи, коли-б на них здатись, вказували-б на глибокий Іран, кавказькі — на краї прикавказькі, як на етапи сеї міграції. Побут угорської орди в кавказьких краях доказує Зічі також і археологічними вказівками.

³⁾ З літератури початків Угрів і їх міграції занотую дещо для нас цікавіше: Hunfalvy Ethnographie von Ungarn, 1877, його ж Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreichs-Ungarns, 1881). Vambery Ursprung von Magyaren і критику Hunfalvy: Vambery's Ursprung der Magyaren, 1883. Гротъ Моравія и Мадяры, 1881, Géza Kuun Relationum Hungarorum cum oriente historia antiquissima, 1895. E. Zichy La migration de la race hongroise, другий титул: Voyages au Caucase et en Asie, 1897. Westberg Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Bulletin de l'Académie de Spbg., V серія, XI, 1899, розд.: Magyaren). I. Hampel A honfoglálási kor hazai emelékei, 1900 (памятки з часів як Мадяри осідали на нижнім Дунаю—реф. в Věstnik Slov. Fil. a Star. I). H. Winkler Das Finnenthum der Magyaren (Zeitschrift für Ethnologie, 1901). Маркварт op. c., passim. Мункачи в Ethnographia 1904. Lütth Ungarnzüge in Europa im 10 Jhrh., 1910.

родний¹⁾ — одиноче більш певне джерело про угорську міграцію²⁾, оповідає, що „Турки“ (як він звє Мадяр) за давніх часів сиділи коло Хозар, під їх зверхністю; той край звався Лебедією, по імені головного угорського „воєводи“ (Յօւթօօ), і був на ріці Խմբաս інакше Խշոօլօ՞ս. Під натиском Печенігів Угри розбились на дві частини: одна зісталась на сході (у Константина — коло Персії), друга перейшла в край Ателькузу і звідти потім емігрувала на середній Дунай. Але при тім виходить, що Угри сиділи коло Хозар тільки три роки; Печеніги прийшли в Європу при кінці IX в., а вже 893 р. Угри емігрували на середній Дунай. Таким чином сей цілий перехід Угрів через чорноморські степи виходить у Константина незвичайно швидким, щось подібно як у Аварів. Се само по собі досить сумнівне і будило ріжні підозріння що до своєї достовірності. Тепер же не може вже бути ніякої непевності в нім, що угорська мандрівка з над-Уралу над Дунай в дійсності розтягнула ся на довгий час, що найменше яке століття. Против пізнішої звістки Константина маємо сучасні арабські відомості. Ряд арабських письменників передають нам звістки про Угрів з часів їх мандрівки, і йдуть сї звістки, очевидно, з джерела середини IX в., або другої четверти його; Угри тоді сиділи в чорноморських або прикаспійських степах і були звісні як воєвнича, розбійнича орда, що сильно докучала своїм сусідам³⁾. З огляду на се мандрівку Угрів з-за Волги приходить ся посунути назад против Константинової дати дуже значно, принаймні на початки

¹⁾ De adm. 38.

²⁾ Оповідання угорського Аноїма — нотаря кор. Белі зовсім сплатило кредит в науці.

³⁾ Вперше сї звістки опубліковано з ібн-Русте, письменника X в., але тоді не було відгадано їх походження; але пізніше, коли прибули анальгічні звістки у аль-Бекрі, і особливо у Кардізі, видані Бартольдом в 1897 р., стало виясняти ся, що маємо перед собою звістки з середини чи навіть першої половини IX в. Здогадують ся, що джерелом їх була географічно-політична праця про Римську (візантійську) державу і сусідні варварські краї Мусліма абу-Джармі — до нас вона не дійшла, але з неї зористав і Джайгані, і географи X віку. Маркварт дає таку табличку сих географічних праць:

	абу-Джармі		
	Джайгані		
Ібн-Русте	N	Бекрі	N
	Мухамед-і-Ауфі	трактат вид. Туманским	Кардізі

Про особу Джармі і його писання деякі відомості подає Масуді — див. витаги у Васильєва Візантія и Араби при амор. династії, дод. с. 73.

ІХ в. З тим набирають вірогідності й ріжні звістки про Угрів на західніх границях в другій половині ІХ в. Очевидно, Константин в своїм оповіданні збив до купи факти з довшого часу¹⁾.

Що до місць, де Угри, по словам Константина, перебували в цій міграції, то Лебедию зовсім не можна докладно означити; уміщують її між Дніпром і Доном (Хүгүлөөс тоді міг би бути Орелею, „єгоже Русь зоветь Уголь“)²⁾, але все се зовсім гіпотетичне. „Ателькузу“ ж безперечно означає край на лівім боці Дунаю (від Дунаю до Дністра чи аж до Дніпра — сього не можна знати). Саме слово толкують як „річка Кузу“, край над Кузу. Се була вже остання станція Угрів по дорозі до середнодунайських країв. Перед тим по словам арабського джерела вони сиділи над „двох ріками, що течуть в Римське (Чорне) море“, в сусідстві Кавказьких гір, мабуть над Азовським морем (коло Кубані або Дону). Весь сей час вони пробували таким чином в безпосереднім сусідстві наших племен³⁾; але се сусідство Угрів, по словам арабського джерела, для наших племен було дуже гарке і мусіло прикро відбити ся на чорноморській кольонізації. „Вони панують над всіми сусідніми Словянами, обтяжають їх тяжкою дадиною і поводять ся з ними як з своїми невільниками. „Вони неустанно нападають на Словян“. „Воюючи Словян, вони забирають у них невільників та відводять їх берегом морським до одної з пристаней римських, що зветься Karsch (мабуть Керч). Греки виходять ім на зустріч, Мадяри заводять торг з ними, віддають ім своїх невільників, а за те дістають грецькі паволоки, колвористі коври й інші грецькі товари“⁴⁾. Наша Повість, знаючи про перехід Угрів, нічого не ка-

¹⁾ Оден з новійших мадярських істориків Marczali (у Szilagy i A magyar nemzet története I c. 20 і далі), найдалі відходячи від Константинового оповідання, припускає, що Угри вже коло 700 р. прийшли до Лебедії, пробули там довше як столітє, і в Ателькузу сиділи довший час.

²⁾ Іпат. с. 427. У всякім разі не Інгулом, як думають звичайно.

³⁾ Про сліди старого життя з Словянами в мадярській мові і походження їх B. Munkácsi Die Anfänge der ungarisch-slavischen Berührung (Die Donauländer, 2, 1899), статті Ашбота, цитовані вище, с. 224 і полеміка Меліча проти них в Archiv XXXI, також стаття Janko про руські терміни в угорському рибальстві — M. N. Múzume nápr. Ertesítője 1900 — реф. в Včestník Sl. Star. IV с. 51.

⁴⁾ Ізвестія ібн-Даста с. 27, Бартольда Отчетъ с. 122 (Записи академії VIII. I), Ізвестія аль Бекрі с. 63; про сі звістки Вестберг Beiträge с. 214 і Къ анализу с. 20, Маркварт Streifzüge с. 27 й ін. Про угорські походи на чорноморськім побережі в 860-х рр. також в житті Константина-Кирила. Karsch толкують ще я Тмуторокань, Каркіну і т. п. Против Керчі підносять те, що в ІХ в. вона не належала до Греків; але можлива тут деяка недоказливість у Араба, а можливі і ріжні політичні зміни в Керчи, нам незвісні.

же за якесь „примучуваннє“ від них. Вона говорить тільки про один епізод, що якась ватага угорська йшла попри Київ, але й се оповідання виглядає на книжне обясненне того, як зявилось урочище Угорське в Київ¹). Наш книжник, мавши нагоду кілька разів говорити про Угрів і знавши якусь пам'ять про них в традиції, очевидно нічого не чув і не умів нічого сказати про якусь біду від них, як росказав про Аварів. Біда дотикала більш полудневої кольонізації, що мало інтересовала Киян, хоч без сумніву дуже сильно відбила на тутешнім українськім житті.

Побут Угрів в наших степах закінчився в 890-х роках. З своїх становищ над долішнім Дунаєм Угри на заклик Візантії взяли участь у війні Греків з Болгарами; але Болгари напустили на них Печенігів, і попавши між два огні, Угри пустилися в гору Дунаєм на колишні кочовища Гунів і Аварів, і тут осіли. Тим закінчилася їх мандрівка.

Мандрівка Угрів та їх пустошення серед чорноморської кольонізації були предтечею далеко грізійшого для неї походу. Вже в середині IX в. сильно налягали на Хозар Печенігі. Хозари заступали їм дорогу на захід, тим часом зі сходу тиснули Печенігів Узи (Торки наших літописей), а за ними ще сильніша орда Кіпчаків — Половців. По-

¹) „Идоша Угре мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорьское, и припеше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци“, каже Повість — Іпат. с. 14. Уграми, розуміється ся, не дорога було йти коло Київа, могла хиба якась ватага заблукати, але й се робить непевним та обставина, що літописець тим угорським походом хоче обяснити називу київського урочища. Отже сей похід непевний і трудно з того вимірювати якийсь напад Угрів на Київ, як робить і тепер Літіх (кладучи його на р. 862). Натомість сі угорські вежі виглядають як реальна народна згадка про Угрів. Цікаво, що вичисляючи оряди, які переходили на Русь, Повість ставить наперед Печенігів: „По сихъ бо (Образах) придоша Печенізѣ, и паки идоша Угри Чернии мимо Кыевъ“ (с. 7), хоч в дальшім оповіданню Угри винережають Печенігів, бо приходять ще за Олега, а Печеніги аж за Ігоря. Се переставлення Печенігів перед Уграми свідчить, що перехід Угрів в руській традиції лишив дуже незначний слід і злив ся з печенізьким. В обох разах прихід Угрів датується на основі чужих джерел, і сі дати не мають значення для історії Руси. Прихід Угрів оповідається ся в звязку з історією проповіди Кирила і Методія та з завойованням Морави Уграми, і дата 6406 (898) р., під котрою поставлена і ся проповідь, і прихід Угрів під Київ, і їх війни з Греками і Моравою, викомбінована, як правдоподібно пояснив Шахматов (Хронологія древн. рус. лѣтоп. сводовъ (Ж. М. Н. П., 1897, IV), з жития Кирила й Методія. В усякім разі вона не відповідає хронології угорського походу.

словам Константина Порфирородного, Печеніги тоді сиділи між Волгою і Уралом. Хозари, не витримавши натиску Печенігів, нарешті перепустили їх; се мусіло статись не пізніше 70—80 рр. IX в.¹). Перепущена за Волгу, Печенізька орда упала на Угрів і погнала з їх кочовищ. Розбиті Угри рушили на схід, і Печеніги, ступаючи по пятам їх, вже на початку 890-х років зявилися над нижнім Дунаєм, там винищали кочовища Угрів і тим примусили їх перейти в середньо-дунайські краї²).

Печенізький перехід зза Волги над Дунай виглядає як дуже скорий, справжній степовий оркан, щось подібне до аварського. Але Печеніги не перейшли далі на захід, як Авари, а зістались в наших степах.

Своїми ордами вони роскинулись на цілій просторонні від Дону до Дунаю. В першій половині X в. „Печенізька земля“ (Пат'якака) по оповіданням Візантійців простягається ся „від нижньої частини Дунаю, насупроти Дістри (Сілістрії) до хозарського замку Саркел“ (на Дону)³) Константин оповідає, що з восьми колін, з котрих складалась Печенізька орда, чотири кочували на схід від Дніпра, чотири — між Дунаєм і Дніпром. По його звіткам два печенізькі коліна займали західній край степів, над Дунаєм, одно „в сусістві Руси“ — Полян, друге в сусістві Уличів, Деревлян і Лучан, значить між Дністром і Дніпром. День дороги мав ділити сі печенізькі кочовища від русько-словянської поза-степової колонізації. За Дніпром печенізькі кочовища притикали на схід до земель Хозарів і Алянів, на півдні — до кримських володінь Візантії⁴). Місця Печенігів за Волгою зайняли Узи-Торки.

¹⁾ Константин каже (De adm. 37), що те стало ся тому п'ятдесят або п'ятдесят пять літ, а що ся частина укладась коло 950-го р. (в 951—2, як виводить Bury) то Печеніги мали б перейти Волгу в останніх роках IX в. В дійсності Печеніги мусіли перейти Волгу скоріше.

²⁾ Про сей епізод і його суперечну хронологію див. у Грота ор. с. гл. V, Голубовского Печеніги гл. III, Маркварта с. 519 і далі, Bury § 13. Наша Повість дас для приходу Печенігів дату 6423, себ то 915: „приїдоша Печенізи первое на Русскую землю и створше миръ съ Игорем, идоша къ Дуапу“. Але по правдоподібному обясненню Шахматова (Хронологія с. 473), літописець викомбінував її з оповіданням Амартола про участь Печенігів в грецько-болгарській війні 914 р., що слідом і переказує: Мусів міркувати таким чином, що як Печеніги ходили на Дунай, то мусили йти через „Русскую землю“, а коли при тім не звісно про війну іх з Ігорем, то очевидно „створивши миръ“.

³⁾ De adm. imp. с. 42; про сю главу див. гадки в розвідці Усненского: Византійська владіння на сѣв. берегу Чорного моря (Київська Старина 1889 IV, 263 (він уважає се реляцією з початку X в.) і Bury The treatise de administrando imperio—Buz. Zeitschr. 1906 § 14.

⁴⁾ De adm. с. 37.

Спільне пожитє з численною, дуже воєвничою й хижою Печенізькою ордою для слов'янської степової людності було занадто тяжким. Звороблена вже перед тими угорськими погромами, вона тепер починає рішучо кидати небезпечні місця і в великих масах мандрує в спокійніші краї. На жаль, весь цей процес іде поза нашими очима: не згадавши ні словом про пустошення угорські, наша літопись про Печенігів починає говорити аж тоді, як вони своїми нападами стали пустошити околиці Київа, а се сталося вже в другій половині Х в. Одинока подробиця з степового життя, яку переказують нам джерела — се труднощі, які робили Печеніги на степових шляхах. В оповіданні Константина про торгово-вельмі каравани Руси, що ходили з Київа Дніпром і морем до Щаргородського міста в першій половині Х в., бачимо, що сі каравани мусіли ходити оборонною рукою, бо й на Дніпрі й на морськім побережju вистерігали їх Печеніги¹⁾. Кн. Святослав і загинув в степах від Печенігів, що стерегли його коло порогів, прочувши про його богату здобич, і перевелиши в дорозі до Київа. Всю іншу обстанову тодішнього життя в степах і на степовім пограниччю можемо доповнити хіба з пізніших, половецьких часів: неустанні набіги на міста і села, що мусіли жити в вічнім страху, на воєнній нозі; під час нападів забираннє в неволю великих мас невільників, що продавались в кримських портах на роботу в далекі краї, й вирізування всіх нездалих до роботи, до продажі; нищення осад; в результаті — утеча людності й запустіннє цілих країв. Не треба забувати, що два віки спокійного господарського життя відділяло сі степові тучі IX — X вв. від тривожливої епохи розселення. Часи розселення у полудневих українських осадників виробили були ворохобний і воєвничий характер, тоді вони могли охоче ставати спільніками розбійничих походів Гунів та Болгар; за два віки спокійнішого життя вони відстали від того, і переважна маса не мирилась з таким тривожним пожитком та вибрала ся з степів.

Ми бачимо тільки результати цього всього, та й то подекуди значно пізніше, коли вже місце Печенігів заступили в степах Торки й Половці (в другій половині XI в.), тож мусимо тут говорити про результат турецького пожиття взагалі, протягом X (початки IX-го) і майже цілого XI віку.

Вже говорячи про кольонізацію Уличів та Тиверців (в етнографічнім огляді), „Повість“ оповідає про неї в минулім часі: „съдяху по Бугу и по Днѣпу (Днѣстру)“, „присѣдяху къ Дунаеви“, „бѣ множество ихъ“. Вона додає, що міста (замки) їх ще й досі існують („суть городи ихъ и до сего дне“), і тим виразнійше відтінює, що

¹⁾ De adm. c. 9.

сама кольонізація чорноморська — справа минула: міста зістались, а самої кольонізації, сього колишнього „множества“ вже не було.

Вище наведено звістку новгородської редакції Повісті про перехід Уличів з нижнього Дніпра за Бог в першій половині Х в. і вказано, що й сей перехід став ся, по всякій імовірності, під виливом печенізького натиску. Ми мали-б тут один епізод з історії уступання чорноморської української людності з степів на північ. Але тягнув ся сей процес довго, степи спустіли поводі, степенуючись від більше небезпечних околиць до меньше загрожених. По перших, сильніших міграціях, викликаних першими грізнейшими катастрофами, сей відлив руської людності тягнув ся мабуть не одну сотню літ, і останки степової людности могли ще мандрувати звідси і в XI—XII в.

Уличі переходили в краї між Богом і Дністром — певно на середній і верхній Бог, на північний захід. В сім напрямі мусіла взагалі уступати степова людність. На півночі вона прилиvalа до готової вже кольонізації, помножала її людність і причиняла ся до відливу її далі на північ: одним з результатів цього відворотного руху треба прийняти розвій кольонізації лісових і багнистих просторів північної України, занедбаних, певно, під час вільного походу на південний захід. На заході лежали ще слабо кольонізовані, теж занедбані в перших початках гірські околиці Карпатів: на їх кольонізацію витиснені українських осадників з-під моря мусіло мати тем рішучий вплив. Дуже правдоподібна думка, що сюди — в карпатські й закарпатські краї, пішла подністриянська, тиверська й дулібсько-улицька людність¹⁾). На сей час можна класти зміщення кольонізації карпатської Русі взагалі.

Подібний процес повільного уступання української людности з чорноморських степів мусів мати місце і на лівім боці Дніпра, тільки тут ми не маємо навіть тих скupих вказівок, як на правім. Можемо тільки з одного боку (на підставі чужоземних відомостей) констатувати залиднення Подоня, мабуть до самого Азовського моря, перед приходом Угрів і Печенігів, а з другого боку описи походів на Половців на початку XII в. показують вже сильне спустіння степів на південний за Посулем, так що там зістались тільки слабі останки колишньої української людности. До XII віку степи взагалі спустіли вже так сильно, що треба аж виловлювати натяки на істнованні там останків словянської людности. Лівобічна людність мусіла відти відступати переважно теж на північ, чи скоріше на північний захід. Подібно як кольопізажний потік в Подоні при першім розселенню ішов з середнього По-

¹⁾ Пор. Барсов² с. 100, Потканьский Lachowie с. 196 (гадка тут висловлена не зовсім зручно).

дніпровя в полуднево-східнім напрямі, так і відлив з Подоня й Азовського поморя, по старим торговельним дорогам, мусів піти на північний захід, головно на Подніпрове, особливо лівобічне (по часті може і на правобічне — з країв нижнього Дніпра)¹⁾.

Про боротьбу чорноморської Руси з Печенігами Повість нічого не каже нам. Не знаємо й того, чи робили київські князі які небудь заходи для оборони степової людності, що вже стояла в більш або менш тісній залежності від Київа. Одинока ляконіча згадка Повісти під 920 р. говорить тільки, що кн. Ігорь воював з Печенігами²⁾. Більше здатись Печенігами літописець наша починає з того часу, як вони в другій половині Х в. стали сильно давати себе знати київським околицям. Під 968 р. вона записала: „Приидоша Печенѣзи първое на Русскую землю“, що має означати перший напад на Полянську землю, передказаний літописцеви традицією³⁾. Але се був вже великий похід: Печеніги, використавши час, коли Святослав воював в Болгарії, великою ордою („бесчисленное множество“) обложили Київ, перервали всяких зносин, і руські помічні полки, що прибули зза Дніпра, не відважалися іти під Київ. Аж вістъ, що Київ на другий день має підати ся Печенігам, і страх кари від Святослава примусили їх іти на поміч Киянам. Та й тоді тільки припадок, як оповідає Повість, виратував Київ: Печеніги прийняли сих Задніпрянців за військо Святослава й забралися.

В дійсності сю облогу самого Київа мусіли випередити менш голосні напади Печенігів, шараннина Полянської землі й київської околії. Тільки вони не заціліли в народній традиції, записаній літописцем. Взагалі він переповідає тільки ті епізоди з печенізької біди, що звязані були з якими-небудь народніми передказами або місцевими пам'ятками: така історія про нахід Печенігів на задніпрянські околії,

¹⁾ Тому трудно прийняти гадку Шахматова (Къ вопросу о происх. рус. народностей с. 13—4, почасти і в новіштім: Юж. поселенія Вятичей), що подонська людність (котру він уважав за Сіверян, потім за Вятичів), відливаючи на північ, масами кольонізувала землі по Опі. Йому на се не вдало ся дати ніяких важних доказів, і така кольонізація просто і виключно на північ досить неправдоподібна.

²⁾ Іпат. с. 26.

³⁾ В Повісті є два такі перші походи Печенігів на Руську землю, записані навіть в тих самих словах, один під 915, другий під 968 (один з кодексів — Хлебніковский завважив сю суперечність і поправив під 968 роком „първое на „второе“). Се могло звітись таким чином, що напад під 968 р. був дійсно записаний в Повість, як перший відомий, але пізніший редактор викомбінував з грецького джерела і записав під 915 р. ще давніший прихід, як „перший“, не поправивши пізнішого.

„по оной сторонѣ отъ Сулы“ (під 993 р.), звязана з легендою про побіду руського хлопця над Печенігом і з іменем Переяслава, заснованого там де той хлопець „переяв славу“ у Печеніжина. Епізод 996 р. звязаний з церквою Преображення в Василеві, бо коли Печеніги прийшли під Василів і Володимир, не устоявши „з малою дружиною“, тікав і ховався під мостом, він обіцяв поставить церкву за своє тодішнє спасення і поставив справді церкву Преображення. Історія про облогу Білгорода (під 997 р.) звязана з мандрівним анекдотом (з циклю оповідань про дурних людей), як Білгородці обдурили Печенігів, переконавши, що вони з землі дістають кисіль, і тим примусили їх кинути облогу. Нарешті останній печенізький похід за Володимира звязаний з смертю кн. Бориса і взятий з його життя.

Та нам від сих припадкових епізодів цікавіші ті загальні уваги, що кинув при тих оповіданнях літописець. Приступаючи до оповідання про білгородський кисіль він каже, що з Печенігами була повсесчасна боротьба: „бѣ бо рать бес преступа“, і Володимир ходив в північні волости збирати війська на війну з ними („по вѣрхние воѣ“ — тут про верх Дніпра, взагалі північні волости¹). Оповідаючи про те, як Володимир будував „гради“ навколо Київа і сюди виводив осадників з північних земель (факт, що мусіли добре запамятати в народі), літописець пояснює також: „бѣ бо рать от Печенѣгъ“²). Сі по дорозі кинені уваги власне розкривають перед нами тодішні обставини, коли Печеніги, опанувавши степи та розігнавши з них переважну масу української людности, в другій половині й особливо — в останній чверті Х та на початку XI в. здобули вільний приступ і до дальших земель та налягли на невинищенні ще краї в районі середнього Дніпра, особливо на околиці голосного своїми скарбами Київа. Київські околиці були в неустанній облозі від них. Хоч літописець і каже, що Володимир „бѣ воюя ся с ними и одоляя имъ“³), але самі наведені ним епізоди показують, як тяжка була ся боротьба. Місцевих сил не становало, приходилося стягати війська з далеких північних волостей. Не становало люду й для осадження новопобудованих міст — кріпостей в околиці Київа; знов приходилося для залоги⁴ стягати („нарубати“) заможнійших людей з північних земель: „отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чюдий, и отъ Вятычъ, и отъ сих насели грады“⁴). Очевидно, околиці Київа пустіли дуже швидко.

¹⁾ Іпат. с. 87.

²⁾ Іпат. с. 83.

³⁾ І. с.

⁴⁾ Іпат. с. 83. Варіант: „и от всѣхъ град“ (1 Новгородська літоп. с. 65).

Місто Родя на устю Роси в Дніпро ще стоять на початку третьої четверти Х. в.: над Дніпром, що забезпечав зносини з Київом і північними землями, українська людність могла взагалі держатись довше. З оповідання Константина про українське пограничче з Печенігами виходило-б, що в першій половині Х в. відкриті Уличами „руські“, себ то полянські осади над Дніпром що досить далеко простягались в степ. Ноодинокі замки могли держатись і по Русі. Але Поросс загалом при кінці Х в. було вже так ослаблене, що Володимир навіть пожалував праці укріпляти її боронити його від Печенігів, а заходився коло будови замків в близьких околицях Київа по Стугні й Ірпеню. Про цю лінію укріплень літоопис каже виразно; про укріплення Білгорода на Ірпеню вона згадує під 992 р.: „Володимерь заложи градъ Бѣль и наруби въ нъ отъ инѣхъ градъ, и много людий сведе въ онъ, бѣ бо любя городъ ось“: місто певно було тут і давнійше, тепер тільки укріплено його, розуміється ся — в звязку в цілою системою кріпостей для оборони від Печенігів¹⁾.

Ще більш зложену і сильнійшу систему кріпостей — бодай судачи з літів літоопис, вивів Володимир из лівім боці Дніпра: „И рече Володимерь: „се не добро есть — мало городовъ около Кыєва“. И нача ставити города по Деснѣ, и по Устрии (Острі), по Трубешви (Трубежу), и по Сулѣ, и по Стугнѣ“. Правдоподібно, лівий бік Дніпра взагалі ще більше підлягав печенійським нападам.

Як бачимо, тут ставлено в три ряди кріпости — по Сулі, по Трубежу, по Сейму. Лінію Сули фортифіковано, але хто зна — чи не з стратегічних тільки причин: для утруднення доступу до Переяслава, одного з важливіших політичних і торговельних центрів, і до самого Київа. Але кольонізація Посуля мабуть була тоді вже в одинаковім стани з Пороссем: припамії в оповіданні про Переяславського отрока бачимо, що Печеніги йдуть від Сули, наче з степу, і Володимир стрічає їх аж на Трубежі.

Окрім кріпостей для оборони сїї граніці служили лінії валів і ровів: звістний місіонер Бруон, бувши в Київі за Володимира, оповідає, як самовідець, що Володимир окружив Київ від Печенігів „дуже міцною й довгою огорожею“. Сю „огорожу“, з прорубленими в ній ворітами, бачив Бруон десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів. Такі-ж валі маємо коло Переяслава. В літоописі валі коло Стугни (на правім боці) і валіи переин-

¹⁾ Про будову замків Володимиром є спеціальна (правда — не дуже богата змістом) розвідка Бережкова в Членіях київського історичного товариства т. II.

слов'янські згадують ся принагідно при кінці XI в.¹). Не згадують ся віде більш полуднєві лінії валів що маемо по Росі і по Сулі. Вони можуть бути фортифікаціями пізніших часів (XI в.)²).

Коли глянемо на мапу, то побачимо, що при кінці X в. границя сильніше залидненої території, не знищеної хвилями турецького потока припадає більш менш на границю лісової полоси. Се не припадково; очевидно, лісовий край давав захист людности від нападів кочовників. Дійсно слідчи за пізнішими нападами Половців (нам більше відомими), бачимо, що вони дуже рідко майже, ніколи не забиралися в лісові краї Деревлян або Дулібів, головно крутились в сусідній з незахищеним Поросем околиці Київа, а ще більше в Переяславщині, що лежала в повній поза границею лісової країни. Може ся безборонність Переяславщини й була причиною тих більш зложених фортифікацій Володимира на лівім боці.

Однаке покинена київськими князями степова країна на полудень від Стугни та Сули не спустіла зовсім одразу. Я казав уже що вона мусіла пустіти поволю, довгим рядом десятиліть. Навіть в XI — XII — XIII в., по всіх степових бурях і перемінах, які переживала полуднєва границя хліборобської осілості кольонізації, то відступаючи на північ під натиском степу і чекаючи спокійніших і вигідніших часів, аби знову посуватися на полудень, то посугуваючись дійсно при кождім поліпшенні обставин, — навіть, кажу, по тих всіх перемінах, в таких пізніх часах знаходимо в степах значні останки слов'янської кольонізації. В другій половині X або першій поч. XI віку сі останки мусіли бути далеко значніші. Ми бачимо в XII — XIII в. до сить численну степову українську людність — Бродників, що в тіснім союзі з кочовими ордами — панами степів, вміли жити в сих стенах. Бачимо подунайських Берладників, промисловців і пиратів, що виступають один раз не більш ніж менш як полком в 6000 мужа, та галицьких рибалок, що перебували на нижнім Дунаю. Бачимо такі міста як Олеше на нижнім Дніпрі, важний торговельний пункт, приморський порт Київа, або Руський порт на устю Дона. Тмуторкань ще в другій половині XI в. становить руську волость, висовуючись островом за половецьким морем.

¹⁾ Іпат. с. 153, 158 і 159.

²⁾ Про валі правобічні й лівобічні див. Максимовича Собрание сочинений II с. 240; Антоновичъ Зміевы валы в предѣлахъ Кіевской земли (К. Старина 1884, III) і його же Археологическая карта Кіевской губ. с. 133 і далі, В. Ляскоронский Городища, курганы и длинные валы въ бассейнѣ р. Сулы (Труды XI съѣзда т. I), його же Городища, курганы и длинные (зміевые) валы по течению рр. Исла и Ворсклы (Труды XIII съѣзда т. I).

В самім степу, здається ся, заціліли деякі осади. Всі отакі останки в перших часах по приході Печенігів мусіли бути ще значніші.

Літописець, оповідаючи про колишнє множество Уличів і Тиверців, каже, що міста їх існують і досі (в другій половині XI в.). Одна з її редакцій має варіант: „градъ ихъ спы“ (вали), отже виходило-б, що були тільки спустілі городища. Дійсно, Константин Порфирородний теж згадує спустілі замки (έργα μόχαστρα) між Дніпром і Дунайсм¹). Але у редактора Повісті ледви можна припустити такий археологічний інтерес, щоб він застовляв ся над порожніми городищами, і пригадуючи Олеше, Руський порт, Тмутаракань, можна скоріше думати й тут за міста залюднені. Над морем і на більших ріках воно довго могли держатись, та і в степах взагалі певно ще довго по приході Печенігів зіставались значніші маси людності. Вона по часті далі відступала поволі з степів на північ. по часті приладжувалась до спільногого пожиття з кочовниками в степах і верталась більш меньш до того воєвничого, напів кочового способу життя, з яким виступали перед нами в часи свого *Sturm und Drang*-періоду їх предки, чорноморські Словяне, товариші походів Гунів та Болгарів в IV — VI в.²).

¹⁾ De adm. c. 37.

²⁾ Про українську людність в степах в XI—XIII в. див. т. II гл. 7.

V.

Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по нім.

Переходячи тепер до вияснення культури її побуту українських племен в часах розселення, спинимося перед усім на тих джерелах які винеслиють нам сей побут в найдавнійші часи — передісторичні і на початках історичного істновання. Маємо кілька родів таких джерел, що можуть себе посподіти доповнення і контролювати, а в сумі — дати нам досить докладний образ їх життя.

Передо всім мова. Порівняна слов'янська лінгвістика відкриває перед нами спільній запас слів, що становив культурний добуток прасловинства ще перед розселенням і остаточним відокремленням поодиноких племен, і таким чином виказує нам той культурний стан, в якім наші племена виступали на своїх землях, на теперішній території, по своїм відокремленню¹⁾). Очевидно, що було загальним

¹⁾ Хоч лінгвістичні досліди досі грають першу роль в цій справі, але лишають ще багато бажати. По коротких екскурсах в загальних працях, як Ягіча *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga i osobliivo Voćelja Pravěk zemč české*, прийшов просторий розділ в праці Крека *Einleitung*² с. 108 — 183, спеціальна (не скінчена) праця Будиловича (*Первобытные Славяне въ ихъ языке, бытѣ и понятіяхъ по даннѣмъ лексикальнымъ*. Изслѣдованія въ области лингвистической палеонтологии Славянъ, ч. I. вип. 1 і 2, К. 1878 — с., ч. II в. 1, К. 1881) і монографія про слов'янську флюору — *Sulek Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a napose Hrvatah* (Rad jug. akad., т. 39). Праця Будиловича була непризильно оцінена критикою, хоч дас богатий запас матеріалу. Креку О. Шрадер (*Sprachvergleichung*² с. 84) закидає теж „занадто високу гадку про праслов'янську культуру“. Але з другого боку й німецькі дослідники культури часто знижали занадто рівень слов'янської культури, толкуючи язикові подібності як слов'янські запозичення з німецького. Се треба сказати її про новіші досліди над спільними словами у Слов'ян і Германців: G. Uhlenbeck *Die germanischen Wörter im Altslavischen* (Archiv für Sl. Philologie XV), II. Ilirt *Zu den germanischen Lehnwörtern*

культурним добутком всього Слов'янства взагалі, то було добутком і наших племен з окрема. Розумість ся, потрібне обережне відокремленнє нових назв, перейнятих слов'янськими народами вже пізійшими часами з спільногого джерела. В деяких випадках така непевність лишається: там де я не був зовсім перший, уживаю я замість назв: праслов'янський, пра-європейський, слова: загально-слов'янський, загально-європейський¹⁾

Друге джерело — археологічний матеріал. Там де можна на певно прийняти, що нахідки належать до наших племен, вони ілюструють культуру їх в часах перед тим, як запановало у них християнство, і з цього погляду особливо важні великі групи розкопок, одна на території Древлян, друга з півдневої Волині, третя з території Сіверян²⁾. Остання має і дати — в виді монет IX — X в.

im Slavischen und Baltischen (Paul u. Braue Beiträge zur Gesch. d. deutsch. Spr. XXIII). R. Loewe Altgermanische Elemente der Balkansprachen (Ztschr. f. vergl. Sprachforschung XXXIX. 1903). Peisker Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotatern u. Germanen, 1905. Не свободні від цього і такі незвичайно цінні для студіювання давнього побуту загальніші іраці як Hehn Kulturpflanzen und Haustiere, O. Schrader Sprachvergleichung und Urgeschichte, Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde. Слов'янські лінгвісти, протестуючи против надуживань теорії запозичень, самі часто ідуть сюз протоптаною стежкою — див. напр. Brückner Cywilizacja i język 1901, с. 30 і замітки до його власних лінгвістичних обяснень у Ягіча в Archiv XXIII с. 536 — 7. Інтересну пробу вказати на відворотну течію з слов'янських мов в німецькі дав Шрадер в I. F. XVII: Slavische oder durch Slaven vermittelte Lehnwörter im älteren Deutsch.

¹⁾ З слов'янських праць про язикові запозичення — се незвичайно важне для культурно-історичних дослідів явище, назву давнішу роботу Мікльосіча Die Fremdenwörter in den slavischen Sprachen, поправки до цього Matzenauer Cizi slova ve slovanských řečech, С. Станюевича Гипотеза о слов'янськихъ заимствованныхъ словахъ изъ германского (Сборникъ статей посвященныхъ Ф. Ф. Фортунатову, 1902 — про хронологію й історичну обстанову слов'янських запозичень з германських мов). K. Štrekely Zur slavischen Lehnwörterkunde (Denkschriften der Wiener Akademie L, 1904). O. Schrader Die germanische Bestandteile des russischen Wortschatzes (Wiss. Beihefte zur Ztschr. d. allg. deut. Sprachvereines, серія IV ч. 23). Janko Ф stycich starých Slovanů s Turkotatary a Germany s hlediska jazykospytného — Věstník české akademie, 1908 і численні рецензії праць Шайскера; див. про цю подеміку мою статю в Записках львівських т. 103: Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя.

²⁾ Антоновичъ Розкопки въ странѣ Древлянъ, 1893 (Материалы по археологии Россіи № 11). Гамченко Житомирскій могильникъ, Житомир, 1888, його-ж: Древній поселокъ въ ур. Стуга (Чтения київські т.

Для ранішого часу, з перед-розселення мали-б велике значене розкопки похоронних піль з київської околиці, бо сю колонізацію теж можна вважати словянською напевно: на жаль тільки розкопки ці видані дуже недокладно¹⁾.

Нарешті дають нам відомості історичні памятки: з часів словянського розселення масмо ряд важливих відомостей, переважно про чорноморських Словян взагалі (Антів і Словен разом), а почавши від IX в. тубильні й чужі джерела дають нам богатий запас відомостей вже спеціально про наші племена. Таким чином масмо матеріал дуже ріжнородний і з ріжніх часів²⁾.

XIII), мало дають його ж Раскопки въ бассейнѣ р. Случи (Труды XII съѣзда, т. I). Полуднєва Волинь: Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ (Труды XII съѣзда), Антоновичъ Реконструкція кургановъ въ Западной Волыни (ib.). Сіверщина: Самоквасовъ Сѣверськіе кургани и ихъ значеніе для истории (Труды III съѣзда), і нове виданнє його дневниківъ: Могили Русской земли, 1908. Новіші розкопки з горішньої Ворскли (коло с. Ніцахи) — Е. Мельникъ, Раскопки кургановъ въ Харьковской губ. (Труды XIII съѣзда, I).

¹⁾ В. Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Поднѣпровья — Записки рус. арх. общ. XII, 1901, предмети з сих розкопок — Древности Приднѣпровья, IV. Пор. вище с. 53—4.

²⁾ В науковій літературі використовано головно історично-літературний матеріал. В своїй Історії Київщини, видавій в р. 1891, я старався дати начерк староруського побуту на підставі фактів історично-літературних і археологічних, і в де-котрих пізніших київських монографіях поодиноких земель проявила ся така-ж тенденція. Поза тим рух на сім полі останніми часами досить слабий. Археологічний матеріал, що зростає з року на рік, лишається дуже мало обробленим і не зведенним в систему. Загальний, але дуже коротенький і через те розуміється — побіжний образ східнословянської культури на підставі археологічного матеріалу дав пок. Антонович в виданні Б. Ханенка Древности Приднѣпровья кн. V п. т. „Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамъ“ (ст. 1 — 6). Інтересну тему порушив реферат предложений проф. Завитневичем на XIII археологічнім зізді — О культурномъ вліянії Византії на бытъ russkikhъ Slavjanъ курганныго періода; але те що він подав під сим титулом зовсім не цікаве (побіжний перегляд колекцій херсонеського музею). Слабо йде і монографічне обробленнє археологічного матеріалу. Взірці такого монографічного оброблення, дуже солідного, дав ще в 80-х рр. проф. Анучин — такі його реферати О древнемъ лукѣ и стрѣлахъ — в Трудахъ V археол. съѣзда, О нѣкоторыхъ формахъ древнерусскихъ мечей в Трудахъ VI съѣзда; але робота в тім напрямі не пішла. На XI зізді предложив велику працю про східноєвропейську кераміку Городцов — Russkaya доисторическая керамика, Труды т. I, але за систематикою, дуже нескладною, заведеною ним, годі в тім матеріалі зорієнтувати ся. Тим треба по часті оправдати, що історична наука все ще не сходить з історично-літературного ґрунту, на якім досліджували

Починаємо від матеріальної культури, найбільш конкретної, тому найлакшої для констатування, і будемо виходити від вказівок лінгвістичних, в сфері матеріальної культури особливо інтересних.

Хліборобство в епоху розселення стає вже підставою хозяйства, тому треба від його зачати. Початки його сягають правдоподібно ще пра-іndoевропейських часів, хоч можна вказати тільки сліди його в мові¹⁾). Що в часах неолітичної культури хліборобство в східній Європі звістне, ми бачили теж. В кругу європейських мов для нього є вже значний запас термінів, і навіть скептичніші дослідники признають у європейській групі Indoевропейців досить розвинене хліборобство: що найменше три роди хліба — ячмінь, пшеницю й просо, терміни для оранки, сівби, жатви, молення й відповідних прирядів²⁾). Що далі поступило воно в пізнійшім пожитку слов'яно-литовської групи, і таким чином вже при своєму відокремленню слов'янська група мала значно розвинене хліборобське господарство. Краї

староруський побут старині історики в своїх курсах історії давньої Русі. З інших слов'янських племен — почав був виходити закроєний на ширшу міру, хоч і досить механічно зроблений курс І. Смирнова Очеркъ культуры по истории южныхъ славянъ (1 частина вийшла осібно 1900 р. в Казані, далі друкувалися в Записках казанського університету); легковажачі лінгвістичний матеріал, він опирався окрім історичного матеріалу на фактах етнографії й фольклору, а також археології, хоч і не все зручно викоростовував їх. Для земель чеських виходить Піча: Starožitnosti země České, з Ш т. вона вступила в добу князя (Čechy za doby knížecí, ч. 1. :909 (археологічний матеріал інтересний, історичне оброблення слабше).

¹⁾ Я буду уживати назви „пра-іndoевропейський“ для спільногопобуту Indoевропейців перед їх розділом, „праевропейський“ — для культурних стадій спільніх європейській частині Indoевропейців (без східної, іndo-іранської групи).

²⁾ Schrader Realexicon с. 8 - 10, Sprachvergleichung³ II с. 185 і далі. До історії хліборобства див. вказану вище, на с. 39 літературу загально-іndoевропейської культури, де за прикладом О. Шрадера все ширше втягається для висвітлення іndoевропейської культури поруч лінгвістичного й літературного також і археологічний та етноботанічний матеріал; в сім напрямі пішов в своїх численних студіях, зведеных недавно в загальний курс, проф. Гірт і ряд спеціальніших праць, які будемо називати ще далі. Тут, згадую: Bücher Der wirtschaftliche Urzustand², 1897; Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, 1896; Höch Der gegenwärtige Stand unserer Kenntnis von der ursprünglichen Verbreitung der angebauten Nutzpflanzen (Geogr. Zeitschrift, V); Buschan Vorgeschiedliche Botanik der Kultur und Nutzpflanzen der alten Welt, 1895; Hahn Ursprungsgeschichte und Entstehungsweise des Ackerbaues (Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde).

слов'янської правітчини, особливо полуднєва її частина надавалась для цього дуже добре. Тож не дивувати ся, що хліборобство для Словян, судячи по лінгвістичним фактам, ще на правітчині стало переважним джерелом поживи. „Жито“ — праслов'янське слово, що означає поживу (від сл. жити), служить заразом загальним означенням хліборобських продуктів, як головного предмета поживи¹): у ріжних слов'янських народів воно спеціалізується, прикладаючись до головного рода хліба: таким чином у нас і у західніх Слов'ян воно означає *secale*, у полуднівих — пшеницю (а у Рязані навіть кукурудзу). На таке-ж значені хліборобства як першого по значенню джерела поживи й достатку, вказують слова: з біже (українське й західнослов'янське споріднене з біг, богатий), що означає в нашій мові і рухоме майно і хліб²): літописне обилие, що означає урожай хліба, хліб не зібраний (як в літописі) і богацтво (у всіх слов'янських групах); борошно (старосл. брашно), що значить в ріжних слов'янських діалектах то іжу взагалі (а навіть подекуди — майно) то спеціально муку.

Разом з загальними, пра-европейськими родами знаходимо пра-слов'янські назви для отсіх родів збіжі: ръжъ (*secale*, праслов'янську назву витиснуло, у нас спеціалізувавшись загальне жито), слово спільне всім північно-европейським племенам (литовське *rūgys*, півн. німецьке *гйт*). Пшениця, від пъхати — товкти, як і пшено, — товчене зерно³) — одно з небогатіо звязаних з хлібом слів, що сягають праіндоєвропейських часів (санскр. *pish* — розбивати): поруч з ним стоять не тільки в своєму значенню⁴), але своїми ваганнями власне інтересні, бо може власне в тім дас себе знати його архаїчність, — старе праевропейське пиро (грець. πύρος, лит. *rirai* — пшениця). Ячмінь, ячми (неясне слово). Прoso (слово неясне) і поруч цього півша праслов'янська назва проса — бъръ: один з найстарших і взагалі дуже цінний в старім господарстві (і у Індоєвропейців і у Турків), сей рід збіжі мав, видно, важне значення і в слов'янському господарстві, бо крім цих двох назв масмо праєв'янську назву ще й для товченого проса — пъшено. Нарешті —

¹⁾ Паралелі до цього факту див. у Шрадера *Sprachvergleichung*² с. 458.

²⁾ Широке значення слова „збіже“ в нашій мові, думаю, доводить найліпше, що воно не передняте з польського, як думав Буцилович I. 95.

³⁾ Як *triticum* від *terere*.

⁴⁾ Воно значить far, milium, *triticum repens*, наше — перій. Ген³ с. 452 — в бачив в тім слід перетворення тієї трави на пшеницю через культуру; проти того Шрадер² с. 422.

овес, овесь (литов. *avīžà*, латин. *avena*, звязок не вповні ясний) хліб, як і жито, спеціально північно-європейський¹).

Всі ці рослини єдно для зерна, старосл. з ръно (слово праевропейське, лат. *gramin*, гор. *kanīgi*). З рослин технічних масмо: лен (праевропейське слово — грецьк. *λίνον*, лат. *linum*, ірл. *lín*, гор. *lein*, литов. *linai*); конопля (теж слово загальноєвропейське, — думають, що її перейняли з Скітії, бо її там бачив дику Геродот); слово плосякінь, широко розновсюднене (хоч не загальне) в слов'янських мовах, може теж належати до праслов'янських часів (слово звязують з нім. *Plachis* — лен)²). Для оброблення землі терміни: Орати (праевропейське, іор. *χρόω*, аго), ратай (всеслов., є і в давніх руських пам'ятках), нива, гр. *χειρός* (поруч неї ріля — староруське, спільне з західніми Слов'янами): назви для необробленої землі — ляда, цілина, угор (схід. і захід., у полудн. — угар, крім того українське і західнє — переліг) — це слова всеслов'янські, що належать правдоподібно всій до колишнього спільнно-слов'янського пожиття. Поруч з загальноєвропейським лѣха (наше леха) масмо друге загальне слово борозна (старосл. бразда)³.

Для оранки уживали з початку примітивну дерев'яну кривулю, що служила для роблення борозни і за один кінець тягнулась, а другим, гострим кінцем бороздила. Се соха — в одних слов'янських мовах слово се значить приряд для оранки, в інших вила, підпору, палю, або сї значіння стрічаються разом, а виходять, очевидно, з поняття „ломаки для розкідання землі“⁴). Але сю примітивну кривулю в праслов'янськім побуті здавна заступив полішений плугъ (північно-нім. *pliug*, лит. *pliūgas*)⁵, з осібним вже мабуть лемешом — лемешъ,

¹) Шрадер *Sprachvergleichung*³ II с. 189, *Reallexicon sub vocibus*.

²) Здогади про запозичення — Ген⁵ с. 484, Шрадер *Reallexicon* с. 24, Гірт с. 343, Брюнер с. 23.

³) Ген⁵ с. 455 — 6. Pedersen *Das indoger. s im Slavischen — Indoger. For.* 1895.

⁴) Miklosich *Etyin. Wörterbuch*, Будилович I с. 115, Ген⁵ с. 455, Schrader *Sprachv.*³ II с. 208—9, Pedersen с. 49, Мерінгер I. F. XVII с. 116. Іор. гор. *boha* — плуг (звязк непевна). Про знаряд сам крім поданої низьше літератури плуга ще: Зеленинъ Русская соха, ея исторія и виды, Вятка, 1908, і замітки Сережптовского: Земледельческія орудія бѣлорусскаго Полѣсся, в Матеріалах по этнографії Россіи изд. музея Александра III.

⁵) Чи німецька назва лише споріднена з слов'янською, чи переднята Слов'янами від Німців чи навпаки — справа дуже суперечна і непяснна (див. Ген⁵ с. 457, Клюге с. v., Шрадер³ II с. 210, Уленбек с. 490, Гірт с. 338, Брюнер с. 29, Мерінгер I. F. XVII, XVIII, Янко с. 180). Слово виводять з плу — плисти, і з pflegen. Про деякі можливі

від ломити. Крім цього уживалося р а л о (себто: орало, праевропейське—грець. ἄρτρον, вірмен. ացար, лат. agravitum, ірлядське arathar) і б о р о н а . Слово с ї я ти належить знов до праевропейських, латинське sero, гот. saiaſ, лит. sē'ti, так само і с ї м я (старосл. съма), насіннє (лат. semen, гор. нім. sāmo, лит. sēmij). Назви для осіннього й весняного посіву — яр, ярина й озим, озимина повторюються у Словян східніх, західніх і деяких південних (Сербів, Словинців), так що сюю господарську систему можна з певною правдоподібністю теж уважати ще прасловянським здобутком.

Слово ж а т в а прикладається у всіх галузях Словян до збирання хліба. Збиравши його з початку серпом, се праевропейський приряд і праевропейське слово (старосл. сръпъ, грецьке ἄρπη, лат. scutum) ; але і коса, і клепач до острення її належать до загальнословянського лізкового запасу, так само як і граблі і сніп. Сіно теж слово прасловянське.

Назва пшениці може бути відгомоном тих часів, коли зерно споживалось товчене. Однаке прасловянський люд давно вже перейшов за сюю стадію культури. Вимолочене зерно (слово молотити в нашім значенню, широко розповсюджене в словянських мовах і могло се значинне мати вже в прасловянські часи) мололось або ручними ж о р н а м и , або млином. Слово молоти належить до нравоевропейських і переходить через всі групи сих мов (пор. санскр. त्रिग्र रोद्विति). Слово млин — прасловянське (від лат. molina), як також мука (споріднене з словом мягкий — старосл. маκъкъ). Прияди для просівання муки — с и т о й решето належать до загальнословянських.

З сфері городництва назви рослин стручкових: біб—бобъ (лат. faba, прус. babo) належить до праевропейських рослин; горох і сочевиця — назви загальнословянські, але значинне їх вагається в поодиноких мовах (перше значить горох, біб і фасоль, друге—сочевицю і стручки або городину взагалі). З цибульових — цибуля (луқъ) і часник (чеснъкъ) належать до загальнословянських; словянська назва цибулі (витиснена у нас

запозичення Німців від Словян в цій сфері — Шрадер I. F. XVII с. 32. Ілліній (H. Nat. XVIII. 18. 48) згадує про плуг non pridem inventum in Rhaetia Galliae.. quod genus vocant plaumorati (поправка Байста : ploum Raeti), се вважають першою звесткою про плуг новітнього типу. Про розвій цього знарядя : Braungart Die Ackerhaugeräte, 1881. Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens I. Geschichte des slavischen Pfluges, Weimar, 1896. Behlen Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vorgeschichtlicher Zeit, 1904, Dillenburg. Bujak Studya nad osadnictwem Małopolski (Rozprawy hist. т. 47). E. Hahn Die Entstehung der Pflugkultur, 1910, Гайдельберг.

німецькою чи властиво — німецько-жидівською *Zwiebel*) належить до дуже розповсюдженого в північній Європі пnia (гор. нім. *loub*); дехто уважає се слово запозиченим від Німців, та трудно думати про таке запозичення з заходу, коли згадаємо культуру цибулі й часнику у Геродотових Алязонів.

Неясна справа ще двох прасловянських культурних рослин — хмелю (новолат. *humulus*, північнонім. *humall*) і ріпн (грецьк. *ράπτυς*, лат. гарум, нім *rübe*) — відки вони пішли і хто у кого перейняв їх ім'я; у всяком разі маємо тут дуже старий, що прасловянський культурний набуток (досить правдоподібно, що від словянської назви хмелю пішли й інші, з нею спродіднені)¹⁾. Праевропейська рослина ще — мак (грец. *μύχον*, верхненім. *mágo*, прус. *mōke*).

На городницьку техніку з лінгвістики не багато можна витягнути вказівок. Мотика й лопата належать до всесловянських слів, рівно ж і слово полоти, натомість всесловянське плевел значить і буря, і полову.

Знайомість з овочевими деревами належить до праевропейських часів. Але передовсім тут треба розуміти дикі породи, і ані лінгвістика ні інші вказівки не дають можности розвязати на певно сієї справи — чи овочеві дерева культивовано ще в прасловянські часи, чи ся культура явила ся у Словян уже по розселенню, при близькій стичності з чорноморськими краями. Вправді авторитетні історики культури уважали старонімецький вираз для щіплення дерева перейнятим з слов'янського (*intrusgjān*) Ульфілі з старослов. тръснѣти, як прищепа з чѣвати); таким способом щіплеють дерева (перенесене вперше до Італії й звідси розповсюднене по цілій Європі), а з ним, розуміється, і культура овочевого дерева переносилась би в прасловянські часи. Але опирати такий важливий вивід на однім, і то гіпотетичнім лінгвістичним спостереженням — занадто рисковно²⁾. Хоч маємо загальнословянське слово сад, але воно має занадто широке значіння. Слово овочі, овощнє, як і ягода (що подекуди, як і у нас, з загального значіння спеціалізувалось, напр. для сунції) належать до прасловянського запасу (старосл. агода, лит. *ūga*). Але вони не вказують доконче на культуру садову. З поодиноких овочів маємо: яблоня, яблоко, яблъко (ір. *aball*, англ. *apple*, лит. *obylas* — відносини слів цього ряду неясні, і деякі припускають перейняті слова, але дуже старе). Груша — словяно-литовське (слов. груша і крушька, лит. *kriaušia*), як думає дехто, перейняте від Гранців, з іригаційських країв. Загально-

¹⁾ Брайнер с. 23. Шрадер в I. F. XVII

²⁾ Шрадер *Reallexicon* с. 430.

словянське ч е р е ш н я, сл. чръшъни, слово перейняте (грецьке *χεράσιον* гор. нім. *chīrsa*), хоч самий овоч в дікім стані звістний в середній Європі від неолітичних часів. Пізнішої дати мають і слово, і самий овоч — вишня, як думають — з пізногрецького (візантійського) (грец. θυσπήχ, сл. вишня, горіш. нім. *wichsel*)¹⁾. С л и в а (верхненім. *slēha*, літ. *slýwas*), д е р е н (г. нім. *tīgriosh*) — слова північноєвропейські; нарешті г о р і х словяно-литовське (сл. орбъхъ, літ. *gėštas*).

Коли ми перейдемо від цього богатого культурного запасу, поданого нам лінгвістичною палеонтологією, до історичних звісток, з певним здивуванням мусимо стрінути характеристику Словян, яку знаходимо в чужих джерелах при першій стрічі з Словянами. Подібно як Германці у Цезаря, Словяне у ранніх візантійських письменників, як Прокопій, Маврикій, малюють ся ще напів кочовничим народом, з дуже слабо розвиненою хліборобською культурою. Прокопій в своїй класичній характеристиці Словян каже, що вони „живуть в лихих хатах, селячись далеко один від одного та переміняючи зачаста свої осади“, „жите провадять суворе й некультурне, як Масагети“, а Маврикій та Лев Мудрий виразно кажуть, що Словяне не люблять хліборобської праці й хочуть лішче жити в бідності та спокою, після в богацтві та праці. Але такі характеристики пояснюють ся тим, що з Греками стикались передові словянські осади, вони-ж серед міграційного руху, серед небезпечного й неспокійного життя відставали від культурніших форм життя й верталися (на якийсь час) знову до колишніх напів кочовничих форм: це факт, що повторяється звичайно в подібних обставинах. Та не обійшлося в сих характеристиках і без побільшувань, бо нпр. в оповіданні про боротьбу Аварів з „Словенами“ в VI в. згадують ся словянські поля і т. н.²⁾. Джерела, що знали Словян в нормальних обставинах, на насиджених місцях, виказують у них широко розвинену хліборобську культуру, що положила глубокі знаки па весь словянський побут. Правда такі джерела маємо з значно низьких часів IX, X і навіть XI віку, але широкий розвій хліборобства в IX — X в. показує, що маємо до діла не з якимсь свіжим, а дуже давнім культурним здобутком.

Арабське джерело з середини чи першої пол. X в.³⁾ оповідаючи

¹⁾ Див. Ген⁵ с. 351—2, Крек² с. 133—4, Шрадер *Reallexicon* с. 582—6.

²⁾ Менаандр — Hist. gr. шін. II с. 99, порівняти звістки Стратегії Маврикія XI. 5 і Тактики Ільва XVIII. 106 (вид. Міня), що Словяне особливо гордуються просом.

³⁾ Се той гіпотетичний абу-Іжармі (вище, с. 233), див. Изв. ибн-Даста с. 30—1, Отчеть Бартольда с. 123.

про жнива у Словян, дає своїм оповіданням розуміти, що збіже було головною стравою їх (особливо улюблена просо — про особливe уживаннe його у Словян говорять також Маврикій і Лев). Хліб і мясо — це звичайна жертва руських Словян, по словам Константина Порфирородного, а значить — і страва, і то споконвічна, не нова, бо жервується звичайно традиційне, віками усвячене. Жидівський подорожник Х в., ібн-Якуб каже, що словянський край дуже богатий на всякі житеві запаси, що Словяне дуже господарні й пильнують хліборобства. Є у нього навіть досить виразна звістка про культуру овочевих дерев¹⁾.

Докладніші вказівки дають насыті джерела. В них бачимо, що хліборобство в Х в. було розповсюднене, як звичайна робота, навіть по найменше культурних землях, як от у Деревлян та Вятичів. „А вен ваши городи... дѣлаютъ нивы своя и землю свою“ — каже до Деревлян Ольга. Вятичі платять дань „від плуга“²⁾. Хліб звичайна й загальна страва староруської людності. Зелізні серни знаходяться при небіжчиках київських похоронних піль, з часів перед розселенням. В поганських могилах Сіверян і Деревлян знайдено також серпи і зерна кількох родів хліба (жито, овес і ячмінь або пшениця)³⁾. В памятках XI в.— в літописах, в давнійших частях Руської Правди, у Нестора (Житіє Феодосія) згадуються всі важніші роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмінь (властиво — ячмінний солод), просо, горох, мак, лен (льняне насіння на олії)⁴⁾. Загальною назвою для хлібного зерна було „жито“⁵⁾. З хліборобських знарядь в українських памятках XI—XII в. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, рискаль, рогаліє, ціп⁶⁾; з хліборобських робіт — оранку („орати“).

¹⁾ Ібн-Якуб в вид. Розена с. 54—5. De adm. imperio гл. 30—1.

²⁾ Іпат. с. 37 і 54. Про хліб див. Іпат. с. 86, 88, 110, урок вирників в Руській Правді—Академічний код. § 42. пор. Карамзинський код. § 7 і 1v8.

³⁾ Хвойко Похороннія поля с. 173. Самоквасова Съверянські кургани с. 188, 191, 193 (Чорна могила і Гульбище). В. Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15. С. Гамченка Житомирській могильнику с. 66 (тут і рисунок серпа). Древній поселокъ въ ур. Стуга.

⁴⁾ Іпат. л. с. 88 (овес, пшениця), Житіє Феодосія л. 9 об. (ръжанъ хлѣбъ), 21 (мак), 21 об. (в сѣмени льнянѣмъ избити масла), Рус. Правда—урок вирникіу: солод пшено, горохъ: пор. Патерик вид. Яковлева с. 86. 100 (варіанти).

⁵⁾ Житіє Феодосія л. 9 (пор. Іпат. с. 123).

⁶⁾ Іпат. л. с. 42 і 54 (рало і плуг — у Вятичів), 138 (рискаль, мотика), 147 (рогалія — рукалия). 224 (борона), Р. Правда — Карамз. код. § 71 (плуг і борона, Слово о полку Ігоревім вид. Өғоновського XII.

сівбу, жниво („снопи“), молочене, віянне¹). Орали кінами й волами²). Пожатий хліб складали на гумні й там молотили „на току“, а зерно ховали в коморах („клѣть“³), певно — і в ямах. Зерно мололи (в наших памятках згадують ся тільки ручні жорна). Змелене просівали — згадується ся мука і отруби; розріжнається ся мука чистійша й гірша. Переховували її в засіках (сусѣкъ)⁴). Згадки про пшено показують, що зерно споживали і товчене⁵). Сіно стрічало в давнійших редакціях Руської Правди⁶).

Про городництво є виразні звістки в українських памятках XI в. : в Житії Феодосія оповідається ся, як чернці „в оградѣ копають зелинного ради растенія“, а в Вишгороді були не тільки „огородники“, а й старшина огородників (старѣй огородьникъмъ), мабуть чи не княжих ; в усякім разі мусіла тут бути сильно розвинена городницька культура. В серед. ХІІ в., в описі оборони Київа бачимо наоколо його теж „огороди на велику просторонь“⁷). Про садівництво звістки дуже бідні: тільки в оповіданні Патерика (ХІІІ в.) про чернців кінця XI в. бачимо при келіях городчики з „деревами плодовитими“⁸); при тім, як і досі, слово г о р о д (огородъ, оградецъ, градъ — огорожене місце взагалі) уживалось одинаково для означення і города і саду, і можливо, що вище поданих звістках про великі київські або вишгородські городи треба розуміти й сади.

Скотарство було головнійшим промислом пра-індоєвропейського люду; як незвичайно слабі сліди хліборобства в пра-індоєвропейськім запасі слів, так богато спільніх виразів що до скотарства. Коли додати, що судячи по фактам лінгвістпки і з побуту старших культурою народів (Греців, Індусів) за скотарством стратило було всяке значене ловленнє дикого звіра для поживи, що рибалство так як не існувало —

¹⁾ Іпат. л. 183, Слово о полку Ігор. вид. Огоновського XII.

²⁾ Іпат. с. 183 (коні), про волів с. 7 (коли ними іздили, то певно їх орали).

³⁾ Іпат. с. 224. Р. Правда Карамз. § 40, Слово I. с.

⁴⁾ Житіє Феодосія л. 9 (пор. Патерик с. 168 жорна) л. 11, 22 (мука, отруби, сусѣкъ), 20 і 21 (хлѣбъ чисти сѣло), Іпат. с. 88 (мука і отруби).

⁵⁾ Ж. Феодосія с. 20, Р. Правда Акад. § 33.

⁶⁾ Академ. код. § 39.

⁷⁾ Житіє Феодосія л. 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ (вид. Срезневского) с. 73 і 77, Іпат. с. 296.

⁸⁾ Патерик с. 100 і 137. Звістки Патерика про матеріальну культуру вибрали (досить механічно) також Д. Абрамович Ізслѣдованія о Кієво-печерському патерикѣ, 1902.

принаймні не лишило слідів в мові, то незвичайне значіння скотарства в пра-індоевропейськім господарстві стане цілком ясним.

Слід того незвичайного значіння худоби, коли вона була єдипим богацтвом чоловіка, зацілів і в слов'янській словниці: слово скотъ — худоба в староруськім значить майно, гроші (пор. іст. skatts — скарб), а „скотница“ означає скарбницю; слово добуток, добытъ в ріжних слов'янських мовах значить то майно, то худобу¹⁾.

І в праслов'янськім господарстві невважаючи на широкий розвій хліборобства, скотарство заховало далі першорядне значіння: се відбилося в численності термінів, в праслов'янських дублетах і спеціальніх назвах з сфери скотарства.

Бик і корова крім ира-індоевропейського загального: говядо (санскр. gō, зенд. gāo, грець. βόος, верхнім. chuo)²⁾ і другого праарийського імені туръ (зенгіське staorga, грецьк. ταῦρος, taurus), що в слов'янськім перейшло на дикого бика, — мають ще в праслов'янськім назви бика, вола, корови, теляти. Поруч праіндоевропейського: вівця, овьца (санскр. ávī, грец. ὄvis, стар. горішнім. аи, ou), маємо праевропейське ягня, старосл. агня, агна (грец. ἄγνος, лат. agnus) для молодого звіряті; слово баран (спільне до старослов., східніх і західніх діалектів) правдоподібно належить для праслов'янських. При означенню для домашньої кози --- коза є праслов'янське-ж означення і для дикої — серна, сръна. Пра-індоевропейське свиня, свинина (санскр. sūkara, грец. σύ, г. нім. sū) має коло себе ще праевропейське: вепр, вепрь (лат. ares, г. нім. ebur) і осібне слово для молодого звіряті — порося, праса (праевропейське — лат. porcua, ір. ogc, г. нім. farah). Для коня маємо праслов'янські слова: конь, кобила і жръба, але се останнє слово значить молоде звіря взагалі. Треба додати, що вже в праіндоевропейські часи був домашній пес. сторож стад, тим часом як кітка була вже дуже пізнім здобутком європейської культури (кіт від лат. catus) і в православ'янськім побуті мабуть не була відома³⁾.

Насти, настух (пастухъ і пастырь) слова загальнослов'янські.

¹⁾ Будилович І. с. 180 — 1. Про скот — skatts I. F. XVII с. 33 і поїдіша полеміка з приводу поглядів Найскера.

²⁾ Індоевропейські паралелі для назв худоби у Шрадера² II с. 154. і новійша полеміка з приводу праці Найскера Die älteren Beziehungen i Коцца О нѣкоторыхъ бытовыхъ словахъ замѣтв. Славянами изъ т. и. урало-алтайскихъ языковъ (Зап. рус. географ. общ. XXXIV), особливо статтї Янко і замітки його і Ягіча в Archiv f. sl. Phil.. XXXI i Národopisný Věstník 1909.

³⁾ Ген³ с. 374. Engelmann Die Katzen in Alterthum — Jahrb. d. deutsch. archæol. Inst. 1899.

Для худоби збирало ся сіно, як ми вже бачили. Тримали її для мяса і для молока. Вже в пра-індоевропейській словниці знаходимо слова для сквашеного молока (щось ніби як сир), з чого, розуміється, виходить уживання й солодкого молока, а навіть масла. Загальнословянське означення м о л о к а вважають запозиченим з німецького (стар. г. нім. miluh)²), запозичене в кождім разі дуже старе, а поруч його ще ниніше слово, що безсумнівно входить в той же старий іраевропейський ряд: наше м о л о з и в о, грец. ἄρελγο, лат. arilgeo, стар. гор.-нім. mlehan, старосл. мльзъ, мльсти (дойти). Сир — слово словянословітське, літ. suris, звязують з стар. гор.-нім. surg квасний (saner): поруч його друге, хоч не так широко розповсюджене — т в а р о г (з іншого нім. quark)³). Назва масла (від мазати) показує, що уживалось воно з початку не для їди, а для мищення (тому є численні паралелі інших індоевропейських народів)⁴.

Користали і з шкір худоби (прасловянське — р у н о), і з в о в и (старосл. вльна, слово праіндоевропейське, санскр. igrna, гр. λάχνος, гот. willa, литов. vilna).

Плеканіс домашньої птиці, цілком незвістне старшим часам⁴), не прийшло і в ірасловянські часи до більшого розміру, хоч розвій хліборобства і господарської осіlosti давали тому можливість. В загальнословянській словниці знаходимо назви для гуся, качки і курки. Перші два належать до пра-індоевропейських: санскр. hanīsa, грец. γάη, нім. gans⁵), для качки — санскр. ātī, лат. anas, нім. ente, сл. жы. Назва для курки переднята від Іранців (перс. ēhurn, слав. куръ, кура); тільки про неї можна бути певним, що масмо до діла з домашньою птицею⁶.

¹) Перегляд цього питання у Шайсьера (с. 74-8) і Янко (с. 141 — 171).

²) Шайськер в названій праці на підставі того що слово „тварог“, як він приймає, запозичене Словянами у Турків, а слова „молоко“, „скот“, „нута“ (худоба) і плуг — у Німців, розвинув смілу теорію: що Словяне в прасловянській добі, перед епохою розселення були в тяжкій неволі урало-алтайських кочовників, які не позволяли їм мати худобу, так що Словяне зовсім не знали ані молока ані інших молочних продуктів, і потім уже під пануванням германським, що наступило по турецькім, стали знова уживати молоко, тримати худобу і т. п. Теорія ся зробила сильне враження і знайшла прихильників, хоч оперта не дуже слабких і непевних премісах, див. про неї в цитованій статі в „Записках т. 103, де вказана і викликана нею література.

³) Шрадер Reallexicon c. 121. ⁴⁾ Ibid. c. 390—1.

⁵) Против гадки, що назва гуся запозичена з німецького див. Archiv für Sl. Phil. XXIII c. 626.

⁶) Пор. Будилович 1 с. 372. Против гадки про запозиченіс слов'янського імені від Іранців Шрадер Reallexicon c. 323.

Новіший теж і судячи по фактам лінгвістики й історії позвітний старшим часам, уже між європейськими народами розвинений промисел — пчільництво теж мало де широко розвинутись на словинській правітчині. Слова бжола (в старосл. памятках бъчела і бъчела, виводять від *бък — гудіти), трутень, матка — загальнословинські, так само як і улій, тим часом як слово мід належить до прайдоєвропейських (санскр. *mádhū*, грець. μέθο — вино, г.нм. *méto*, слов. медъ), а віск (сл. воскъ, лит. *waškas*, г.нм. *waſis*) спільне північно-європейським мовам¹).

В археологічнім матеріалі годить ся перед усім згадати останки поживи в будовах з мальованою посудою: культура ся як не захоплювала Словян, то розвивала ся в такім близькім сусідстві, що до певної міри може служити показчиком також і їх господарського побуту. Кости звірят домашніх родів (бика, вівці, кози, свині) стрічаються в них дуже часто²). В нахідках иохоронних піль київської околиці при небіжчиках особливо часто стрічаються кости баранячі, також свинячі, і навіть курячі³). В сіверянських і волинських могилах знайшли ся останки коней, овець, ітніх кісток, лушпина курячих яєць⁴). В описи руського похорону у ібн-Фалдана жертвуються бики, коні, пес, півень і курка, іншими разом вівці. Про жертвование итиць, і спеціально курей у Руси говорять Візантійці⁵).

З джерел історичних арабське джерело IX в. говорить про годування у Словян домашньої худоби, спеціально свиней у великому числі („пасуть свиней ніби овець“)⁶). В наських джерелах згадуються ся воли, коні, вівці, свині, кози, навіть осли⁷). Великі стада бачимо в князівськім господарстві, де згадуються осібні „конюхи“, „овчюхи“ (пастухи коней, овець)⁸). Що скотарство було взагалі

¹) Його також уважають за запозичене з німецького (*Reallexicon* с. 86), але се запозичене сумнівне.

²) Крім вказаної вище літератури ще спеціальна стаття: Duré, Untersuchungen über neolithische Knochenreste aus Ostgalizien (з кошиловецьких розкопок) — *Ztschr. f. landwirtschaftl. Versuchswesen in Oesterreich*, 1909.

³) Хвойка оп. с. с. 186.

⁴) Самоквасов с. 188, 191. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 495.

⁵) Ібн-Фадлан в вид. Гаркаві с. 95, 98 — 9, Константин Порфир. *De adi. gl.* 9, Лев Диляков IX. 6.

⁶) Изв. ибн-Даста с. 29, Кардіз с. 123, анонім Туманского с. 135.

⁷) Іпат. с. 7, 134, 135, пор. 119, Р. Правда Акад. § 26, 40, 42.

⁸) Р. Правда Акад. § 21, Іпат. с. 170, Лавр. с. 242 (Поученіе Мономаха).

широко розповсюднене, показує широке уживання мясній страви. Іли **масо** найчастіші волове й овече, але споживали й коняче¹). Крім мяса, користали з молока, знали сир, а волів та копей уживали й для їзди і до роботи. Тримали скотину в хлівах, зачинених зусиди²).

Супроти виразних звісток про широке розповсюднення домашньої худоби між нашим народом треба вважати ненорозумінням звістку Константина Порфирородного, що Русь не має у себе волів, коней, овець, тож купує їх у Печенігів³): тут стільки правди, що Русь дійсно могла купувати часто худобу у своїх степових сусідів, бо ті жили виключно з скотарства.

Про плекання домашньої птиці наші домашні джерела (XI в.) говорять дуже виразно, не заставляючи ніякої непевності, і то про годовання на ширшу міру. Так Деровлянські тримають голубів в осібних голубниках у себе на подвір'ю: в степі Ярославового вирника курка виступає такою ж невідмінною щоденною стравою заможнійшого чоловіка, як хліб та каша⁴). В давнійшій Руській Правді крім курки й голуба згадують ся, як рідші домашні птиці: качка, гусь, журавель, лебедь⁵).

Про чільнництво знаходимо теж дуже богаті звістки в історичних джерелах (археологія тут нічого сказати не годна). Про широке розповсюднення його говорить арабське джерело IX в.⁶). „Мід і скора“ (шкіри, футра), „скора челядь і віск“, „скора, віск, мід і чолядь“ — це головні українські продукти X в., предмети багацтва й торговлі: ними дають дань, посилають дарунки й торгується з чужими народами⁷). Широко уживав ся мід і дома, особливо на пите: його пили всі, від низших до вищих верств: на празник Спаса у Володимира варили по 300 перевар меду⁸). Що до форми самого пчільництва, то Араби (з того джерела IX в.) докладно описують улі Словян, кажучи, що вони роблять ся з дерева, мов би збанки, там живуть пчоли і складають мід. Нема причини відкидати сієї звістки про пасічництво, особливо в краях степових. У свійськім джерелі — Руській Правді мова йде скрізь про бортництво північного лісового поясу: для пчіл робили

¹) Урок вирника, Іпат. с. 41.

²) Житіє Феодосія л. 22, інор. Р. Правду Карамз. § 72.

³) De adm. 2.

⁴) Іпат. с. 38, урок вирника — див. вище.

⁵) Академ. код. § 25 — 6.

⁶) Цитовані на с. 256 нотка 6.

⁷) Іпат. с. 34, 37, 40, 44.

⁸) Іпат. с. 86, Житіє Феодосія л. 22.

штучні дупла в лісі, в деревах — т. зв. бортях, досить високо і „лазили“ (технічний вираз), вибираючи мід; саме слово бортъ (схід. і зах. слов.) означає штучно видовбане дерево (лат. forage, нім. Bohren, наше бурав); поруч нього була у нас ще друга назва — свепет, в старих пам'ятках рівнозначна з „диким медом“¹⁾). В ширшій редакції Руської Правди знаходимо богато постанов про знищеннє знаків власності на бортях, або „бортної межі“, кражу меду з бортів або поислованнє самого бортя²⁾). Се вже само показує широке розпросторення цього промислу.

Ловля звірів в богатих лісом і звірем краях слов'янської іравітчини теж мала де розвинутись: вона і дійсно була розвинена широко, особливо в старших часах. Мова однаке може дати тут тільки дуже бідні вказівки. Можна вказати, що слово ловити, лови спеціалізувалось для ловлення звірів вже в ирасловянські часи; крім загальнослов'янського сітка, сеть, маємо кілька широко розповсюднених назв: сило, тенето (старослов., східнє й західнє). Археологія також не дає тут майже нічого, за то дуже богаті відомості дають історичні джерела. На погляд літописця лови були давнім, споконвічним промислом його земляків — Полян; про легендарних братів — осадників Кийова він каже, що вони „бяху ловяще звѣрье“ в великих лісах наоколо Київа³⁾). В арабських джерелах, почавши від IX століття, звірячі шкірки становлять головний предмет вивозу з Русі і взагалі східнослов'янських земель: бобри, соболі, лиси, білки й ін.⁴⁾. Але тут іще можна-б пропускати, що Слов'яне збирали або куповали ті шкірки у сусідніх північних народів, тому важніші звістки наших джерел, де йде мова про данину шкірками, збирану з самих наших племен: Поляне, Сіверяне, також Вятичі колись платили „по бѣлѣй вѣвѣрицѣ отъ дыма“. Деревляне давали київським князям дань кунницями, „по чернѣ кунѣ“⁵⁾). В Руській Правді (ширшої редакції) знаходимо ряд постанов ловецького права: карі за зіпсованнє приряду до ловлення сіткою, за викраденого з сітки сокола або яструба, за краденого бобра і взагалі виловлену чужу звірину⁶⁾). З інших джерел звістні нам ріжнородні способи ловів: уганили за звірем конем, били його з рукі, ловили сітками, уставленими в вигідних

¹⁾ Етимологія його I. F. XXIII с. 126.

²⁾ Карамзин. код. 82 — 7

³⁾ Іпат. с. 5.

⁴⁾ Про се див. низше.

⁵⁾ Іпат. с. 11 і 13, пор. як Деревляне, щоб перепроситись з Ольгою, заявляють, що готові їй давати дань „медомъ и скорою“.

⁶⁾ Карамз. код. § 80 — 1, 92 — 3.

місцях (перев'еси, перев'есища), або заганяли до них звіря; ловили пісами, соколами, яструбами¹). Особливо бавились ловами князі; про них маємо часті звістки в джерелах. Лови були їх звичайною розривкою, дуже частою, майже як заняття: по думці Мономаха (в його науці), відстоювши службу божу, князь має або зайняти ся державними справами, або „лови д'ятья“, або переїхатись, або лягти спати. Війна, лови, „пути“ (подорожі) — се княжа діяльність по Мономаху²). „Наряд“ ловецький, соколи, яструби — се цілі відділи княжого господарства. Існували по ріжких місцях спеціальні княжі „ловища“ і „перев'есища“. Не задоволяючись близькими місцями, князі рушали на лови часом в далекі, глухі пущі на окраїнах.

Звір був тоді далеко ріжнородніший ніж тепер; от як оповідає про свої лови Мономах³): в „Чернигові зловив я (на узду взяв) в пущах 120⁴) живих коней; по Росі теж ловив я диких коней власними руками; два тури раз взяли мене па роги з конем; олень мене бив рогами, а два лосі — один топтав ногами, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч з пояса; медвідь віддер мені кусник сідла з під коліна; лютий звір (барс?) скочив і перекинув мене з конем“ і т. і. Крім теперішніх і вичислених тут родів мусіло бути також богато бобрів.

Для розвою рибальства прасловянська територія була теж дуже придатна. Тим часом як ми не маємо майже ні одної загальноєвропейської назви риби (хіба для угря, але й тут ся подібність не певна)⁵), загальнословянських назв маємо вже кілька, хоч все ще не дуже багато — лосось (слово північноєвропейське — г. нім. *lachs*), линь (слово словяно-литовське, а може і словяно-литовсько-німецьке), щука, осетер, угорь, пструг, окунь. До загальнословянських слів належать такі як удка, мережа, невід. З історичних джерел знаємо тільки, що риба була широко розповсюдненою стравою⁶). В сіверянських могилах разом з іншими останками страви знайшлися й рибачі кістки⁷).

¹) Лавр. с. 238 — 42, Іпат. с. 35, 38, 49, 150 і ін.

²) Лавр. вид. 1872 с. 238 — 242; і вище цитую Мономахові низання з цього видання.

³) Се число попсоване: „10 и 20“, мабуть треба 120.

⁴) Лавр. с. 242.

⁵) Шрадер⁸ II с. 147, 248. Гірт пробував довести, що деякі частинні назви належать до часів праіндоєвропейських — І. Ф. ХХІІІ с. 65 sq.

⁶) Іпат. с. 86, Житіє Феодосія с. 18, 20.

⁷) Самоквасов с. 188.

Переходячи до ріжних способів оброблювання продуктів, зачнемо від оброблювання звірячої шкіри та волося, що займає одно з найстарших місць в історії техніки й своїми початкам сягає ще іра-іndoевропейських часів. У європейських народів навіть на найнижших ступенях культури бачимо скрізь одіж — зроблену з шкіри, переважно домашніх звірят, особливо овець: в деяких краях у нас є овечі убрання заховали своє значинне й досі, та носять ся трохи не цілий рік. З усім тим для оброблення шкіри заховало ся досить мало термінів і в загальній іndoевропейській словниці, і навіть в загальнословянській. Обяснити се треба мабуть тим, що оброблене шкіри було занадто примітивне і не йшло далі простих і елементарних, мало спеціалізованих технічних заходів. Для означення невиробленої шкіри маємо загальнословянські слова: шкіра (старосл. скора) й кожа, для виробленого — усма або уснине; назва гарбара — усмар, уснар стрічається ся в ріжних словянських діалектах (старосл., східносл., захід.) і хто зна чи не належить до прасловянського запасу. Далі маємо загальнословянські назви для шкіряного обувя — старосл. чр'вний, наше черевик, для шкіряної одіжі — кожух: сюди ж належить міх, мішок — зпочатку ушита зі шкіри річ, шкіряна торба (міх — в ріжних діалектах значить і футро і торбу): також певно й рукавиці, загальнословянське слово, що з початку означало, розуміється, примітивні шкіряні рукавиці на цілу руку.

Найпростійші способи утілізації волося — се плетенинє (іра-іndoевропейське слово: санскр. *ṛgaṇa* — щось сплетене, гр. πλέγω, г. нім. *flihtu*) й збиваннє його на повсті (старосл. пльстъ, нім. *filz*). З плетення поволі виробляється ткаине й нряденне; до звірячого волося дуже рано ирилучається лико з дерева й ликуватих рослин — ліну, коноплі й ін. На генетичний зв'язок ткання з примітивнішими процесами вказує сама термінольгія: можна вказати нир. словянське вити, звивати, що зв'язується з санскр. वृ — ткати¹⁾). Велике число загальних іndoевропейських виразів для ткання і по часті — для прядення показує, що вже в дуже ранні часи розвинулась і ся вища техніка: знаємо, що досить поширенна вона була вже в неолітичній культурі. До загальних іndoевропейських термінів належить слово ткati (лат. *texo*, звязують з санскр. *takṣī*, на первісне значинне вказує старосл. слово ткънти, втикати), кросно (грец. ρέχω — ткati), на вій: пень *ста*, що приходить в іndoевропейських назвах ткацького варстата (санскр. *sthavi* — ткач, гр. ἑστός і ін.) переховав

¹⁾ Шрадер *Reallexicon* c. 937, там же інші паралелі. також його *Handelsgeschichte* c. 172 і далі.

ся може в слові постав, що в ріжних діалектах означає то варстат, то виткану штуку. Що до прядення, то тут нпр. оден іndoевропейський пень *spēi— прасти заховав ся в слові нить, нитка; інший в назві витканого — сл. опона (заг. європейське — гр. πτυχία, гот. spinnan); може не припадкова також подібність слов'янського ве-ретено (старосл. врѣтено — від вертіти) з іншими назвами (санскр. var̄tana, г. нім. virtul). До загальнослов'янського запасу належать вирази як куделя, прястн, далі — ряд назв для означення витканого, як платъ, полотно (старосл. платьно), портъ, руб (рабъ), сукно і саме слово ткач.

В розкопаних сіверянських, деревлянських і волинських могилах знаходилися останки вовняних тканин (навіть дуже ріжнородні), полотна льняного й конопляного, простійшого й тоньшого, тканого з певним взором: далі т. зв. прясла, себто камяні кружечки від веретен, що правдоподібно надівалися на деревляну налічку, для розмаху. Стрічалися нерідко також останки шкіряного обувя, ріжних фасонів, з шкіри грубої й тоньшої: сліди ріжних ремінних виробів, поясів, шкіряних мішечків; верстви вовняних останків від кожуха й шапки, чи може грубих коців: ножиці до стриження вовни і т. і.¹⁾ В історичних памятках маємо досить бідні вказівки про ці галузі домашнього промислу. Із згадок літописів бачимо, що шкіру мняли руками, а для вироблення шкіри уживали квас (квасъ уснинъ — гарбарський квас)²⁾. Шкіра звалися ріжно — уснє, черевъє, хъзъ³⁾: про вироби з неї будемо говорити ще при одіжі. Що до ткацтва, то бачимо згадки про прядення вовни, роблення „платъна“,плетені ріжних виробів руками і т. п.⁴⁾. В звітній легенді про похід Ольги на Царгород⁵⁾ Слов'яни противставляють грецькі шовки („паволоки“ і „кропини“) своїм домашнім „тольстинамъ“ (на вітрила): однаке звідси ще не можна витягати виводів, що якісь тоньші ткацькі вироби не мали зовсім місця на Русі.

Ліплені з глини ріжній посудини просто руками, без гончарського круга, йде ще з часів індоевропейської культури⁶⁾. Але при кочовничім житті глиняна посудина не вигідна⁷⁾, і гончарський промисел розвивався тільки при осілій культурі, а в часах міграції при-

¹⁾ Самоквасовъ с. 188, 191, 192, 193, 196. Антоновичъ ор. с. 14, 15, 16. Мельник с. 492 і далі. Ніцаха с. 701.

²⁾ Лавр. с. 7, Іпат. с. 84. ³⁾ Іпат. с. 84, 108.

⁴⁾ Ж. Феодосія с. 9, 16, 19. ⁵⁾ Іпат. с. 19.

⁶⁾ Сліди її в мові — див. у Шрадера Reallexicon 277.

⁷⁾ Кілька справедливих уваг про се у Флорінського Первобытные Славяне II. 1 с. 192—3.

ходив в упадок. Тим мабуть треба толкувати, що як і в іndoевропейській, так і в загальнословянській словниці гончарство зіставило дуже слабі сліди, хоч було сильно розвинене в наших краях в неолітичній добі. Крім того на словянській правітчині була широко розвинена посудудина (загальнословянська назва — „судъ“) деревляпа і конкуровала з глиняною. Загальнословянське слово горнецъ (грънецъ) можемо уважати назвою спеціально глиняної посудини, а й саме слово: гончар, горнchar можна уважати загальнословянським, і воно може належати ще до прасловянських часів¹).

Археологія дає богатий матеріал про уживання глиняної посудини як в ранішій культурі, так і в культурі наших племен по розселенню: вироби показують, що тоді знали вже гончарський круг (чи може його простішую форму — гончарську дощечку), а не ліпили просто руками²). В історичних пам'ятках не маємо майже ніякого матеріалу — самі загальні згадки: з глиняної посудини особливо згадують ся корчаги: в них тримали і всяку страву і вино³).

Оброблені дерева, що з самих обставин мусіло бути широко розновсюднене в прасловянськім побуті, зіставило сліди і в мові. Слово тесати зачислюють ще до праіndoевропейських (санскр. *tákshan* — тесля): тесла (сокира) належить до словяно-литовських (г. нім. *dehsala*): до загальнословянської словниці належать такі теслярські приряди, як долото, свердл, струг, кліщі, пила. До старих виробів „древоділя“ належить віз: не тільки його назва (від загального пnia **vegli*, санскр. *vâhana*, гр. *букс*, г. нім. *wagan*), але й назви його частей належать до загальних іndoевропейських, між ним коло, ось, иго (ярмо). Дуже старим виробом був і човен, видований або випалений з одного стовбура звичайно: його знали ще в іndoевропейські часи, і він довго жив в історичних часах: до загальнословянського запасу належать однаке тільки назви дрібніших прирядів до плавання, як човен (старосл. члынь), ладія. Далі сюди належать роботи коло будови дома, що в лісових прасловянських краях богато потрібував „древодільської“ роботи і при самій будові і при урядженню. Численні загальнословянські слова для деревляної посуди показують, як широко розвинув ся був сей виріб: сюди належать напр. бочка, бодня, діжа, відро, збан, корито, може й чаша.

¹⁾ Див. у Будиловича II с. 35; у південних Слов'ян се слово вийшло з уживання.

²⁾ Антонович ор. с. с. 13, нор. Самоквасов с. 191, Гамченко — Труди IX зізда т. II, Мельник ор. с. с. 493, Ніцца с. 695.

³⁾ Іпат. с. 88, Ж. Оеодосія с. 20 (се слово заступає греське *χεράμιον*, ів. в словнику Срезневского *sub vocē*).

Останки деревляніх гробів та деревляній посуд дуже часті в могилах; особливо часто стрічають ся останки деревляніх відер, з зелізними обручами й дужками¹). Але богатших останків деревляніх виробів в могилах, розуміється ся, нема чого сподіватись. Більше дають нам наші історичні памятки. Тут Словяне взагалі славять ся своїм „древоділем“ з дуже давніх часів: ще аварська держава підластних Словян уживала до сїї роботи (мова йде спеціально про робленнє човнів²). Константин Порфирородний в своїм клясичнім оповіданні знаєомить нас з деревлянім промислом наших земляків: підвластні київській Русі Словяне рубають зимою дерево й поробивши з нього корита човнів, спускають на весну Дніпром до Київа; там їх купують і доповнивиши всякими приборами від давнішіх човнів, пускають ся цілими ватагами до Царгороду³). І пізніше, як і досі, Дніпро служив дорогою для спроваджування дерева в південні краї: в Київі звісні спеціальні „ізвозинки“, що перевозили дерево з пристані до міста⁴).

В староруських часах звісні осібні „древодії“ й навіть цілі спілки, організації їх. В однім оповіданні з XI в. князь, задумавши збудувати церкву, кличе „старбішину древоділямъ“⁵). На кождім кроці стрічаемо згадки про деревяні будови, стіни, мости: кам'яна будова зявилася під чужим впливом і була дуже рідка. Осібні продавці були на домовині в Кіїві XI в. (продаючи корсты)⁶). Древляна посудина — відра, бочівки, „кади“, „ладки“, „лукна“⁷), мусіли бути дуже широко уживані, як і всяка деревляна домова обстанова.

Але і уживаннє металів, так важне в культурній історії людства, зробило значний поступін перед розділенням Словян. Загальним означенням для металу було руда, загальне іndoєвропейське ім'я міди (санскр. लोहा, пеглев. گوd, лат. *gaudis*, староскандинав. *gauði*) — першого металю, звістного Іndoєвропейцям і заразом одинокого, знайомість з котрим можемо напевно сконстатувати вже в загальній практиці. Інше, загальнословянське ім'я металю — „крушець“ (від крухпій). З поодиноких металів масмо загальнословянську назву для міди (медь) — його звичайно звязують з німецьким *smidē*, металъ (відповідає слов'янському „кузнь“): се-б характеристично вказувало на

¹⁾ Самоквасов 191, 195 і далі. Антонович ор. с. 8 14 і Курганы Зап. Волыни с. 1:7—8, Мельник с. 493, Гамченко Йитомир. могильник табл. 47.

²⁾ Theophylacti Symocattae ed. de Boor p. 226.

³⁾ De admin. imp. гл. 9.

⁴⁾ Патерик с. 100, 169—170.

⁵⁾ Сказанія о Борисі і Глебі від. Срезневского с. 32.

⁶⁾ Іавр. с. 208. ⁷⁾ Інат. с. 84, 88.

мідь як на перший звістний метал¹). Загальнословянські-ж назви для золота (старосл. злато, спорідн. з німецьким — ґотське *gulþ*, і з словом „жовтий“), для срібла (старосл. съребро, ґот. *silubr*, прус. *siraplis*) і зеліза (желѣзо, прус. *gelso*, літ. *gležis*, початок неясний²). Знаннє сих чотирох металів належить певно до ирасловянських часів. Натомість загальнословянське олово вагається в значенні в ріжних словянських діалектах, означаючи то олово (*plumbum*) то цину (*stannum*): очевидно сї два металії були мало звістні в прасловянські часи, як то зрештою можна бачити й у богатьох інших народів³). З металічної техніки маємо загальнословянське *ковати* (бити — *ku*, лат. *endere*, г. нім. *houwan*), *ковач* — коваль, молот (лат. *martulus*, сюдих — молотити). До назв металічних виробів належить дещо з вищеперечислених прирядів: теслярських, хліборобських (тесла, долото, пила, рискаль, і т. д.), ріжні інші припаси як гвозді, шила, ріжна зброя, рівнож туалетні окраси — все се і в прасловянські часи вже мусіло вироблятись бодай по часті з металів, хоч уживаннє в деякім кості й каміння могло тягнутись довго, довго, особливо в глухих кутах.

В археологічних розкопках варти особливої уваги ознаки близької знайомості українських племен з металічною роботою в деревлянських могилах. Тут стрічаємо численні останки перегорілого зеліза (з горну), великі молотки і ріжнородні вироби з зеліза, що вказують на широке їх розповсюдження і загальну приступність: великі, хоч неформенні зелізні цвяхи, ковала, кресала стрічаються дуже часто в могилах⁴). Очевидно, зелізо оброблялось на місці, правдоподібно — й добували його на місці-ж, бо Деревлянська земля досить богата зелізною рудою (богатяною), легкою до оброблення. Взагалі металічні вироби — зелізні, бронзові або мідяні. і срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах. З зелізних виробів найбільше ремісничого знарядя (сокіри, долота, ножі) і всяких речей з домашнього й особистого ужитку (кресала, ключі, щипці, скоби), рідша зброя — мечі, ножі, списи, сокіри, кольчуги, шоломи, ковані щити (могили Полянської й Сіверянської землі). В славній чернігівській Чорній могилі, датованій візантійськими монетами IX в., знайшлися два оковані сріблом роги для пиття: низькорізблена срібна оковка, досить високої вже техніки, з

¹⁾ Крек² с. 182, Шрадер *Reallexicon* с. 726.

²⁾ Звичайно звязують з грецьким χαλκός, проти цього див. Кречмер *Einleitung* с. 187 і далі.

³⁾ Див. Шрадер *Sprachvergl.* II с. 91, *Reallexicon* с. 96.

⁴⁾ Антонович оп. с. 8, пор. Мельник с. 510, Самоквасов с. 195.

стилізованим рослинним орнаментом і звір'ями та людськими фігурами, уважається за місцеву роботу¹). В одній могилі на Погориню знайшлося маленьке зелізне ковало і молоточок, дві ваги з численними тягарками й обита зелізом скрипичка --- прибори якогось місцевого юблера²).

Дуже правдоподібно, що високо розвинена металічна ювелірська техніка, яку ми помічаємо в поганських могилах нашого краю і яка в християнських часах була безперечно місцевою, була місцевою і в поганські часи, бодай в певній мірі, отже металічна техніка вже тоді зробила великий поступ.

Супроти богатого археологічного матеріалу тратять значіннє небогаті історичні звістки про металічні вироби наших племен. Випадає занотувати звістку ібн-Хордадбега, що з Руси везуть в Візантію мечі, та Джайгаці, що між слов'янськими товарами згадує цину (чи олово, властиво не знати). З місцевих джерел можна одмітити хиба згадку про коваля в Житії Іоаносія³).

Перейдім тепер до побуту в тіснійшім значенню. Почнемо від поживи.

Відповідно до ріжнородного господарства мусіла бути ріжнородною й праслов'янською поживою. Вищеподане означення хліборобських продуктів — жито, показує, що єї хліборобські продукти в поживі грали вже головну роль. З них вироблялась мука, а з муки робили хліб: тісто і хліб слова загальнослов'янські: для слова хліб маємо інтересний ряд: лат. *libum*, гот. *hlaiſs*, сл. *хлѣбъ*, лит. *klepas*, однаке лінгвістика з ним не дала ще собі доброї ради⁴). Слово пекти належить ще до індоєвропейських (санскр. *рас*, гр. *πέσσω*): уживання огня при готованню страви в індоєвропейські часи не підлягає найменшій непевності. Якийсь рід пляцків чи хлібців мав з часта стрічатись в неолітичних оселях передмікенської культури середнього Подніпров'я, але докладнийший аналізи їх не зроблено.

Ще старшою від муки формою обробленого зерна була крупа; після того як мука зайніяла її місце при печеню хліба, вона зіста-

¹) Толстой і Кондаковъ Русская древности V с. 14 і далі, Кондаковъ Русские клады I с. 14 і далі.

²) Мельник с. 057.

³) Хордадбег вид. де Гуе с. 115. Джайгані в Трудах III археол. зізду I с. 347. Житіє Іоаносія л. 4.

⁴) питання головно в тому, що слов'янське слово хліб іде від готського, чи самостійне. Див. Козловский Archiv XI. 386, Недерсен с. 50, Шрадера Realllexicon с. 111, Йгіч Archiv XXIII с. 537, Найскер с. 84.

лась і на далі в уживанні — для варення: вирази варити і пряжити належать до загальнословянських, рівно ж і каша, що може сягати прасловянських часів.

Ще нраїndoевропейських часів сягає слово м я с о (санскр. *mâmsá*, гот. *mîms*, старосл. *мъсъ*, літ. *mësà*). Істновання подвійного означення для нього, і то так, що друге означення вказує на сире, кріаве (санскр. *kravis*, гр. *χρέας*, — сл. кръвъ, лат. *съюогъ*), привело до здогаду, що слово „мясо“ означає зготоване вже мясиво¹). Початковий спосіб готовання мяса — печеніє; але вже праарийських часів сягає юшк (санскр. *yùsh*, *yùshan*, лат. *jus*, сл. юха, літ. *jūše*). Про уживання молока солодкого і квашеного ми вже говорили. Страва приправляла ся сіллю — загальноевропейським культурним здобутком²).

Мід, як солодке пите, що пянить чоловіка, сягає ще праїndoевропейських часів, і у Слов'ян з розвитком ичільництва уживав ся широко. Поруч нього істновало також сферментоване хлібне пите: воно має в словянській не загальні, а лише часткові назви — брага (східне й західне, звязують з кельт. *brace*, крім. *brag*, солод) і олъ (старословянське, російське й західне — нівн-нім. *ölf*): потім в сім значину спеціалізувалось загальне пиво (властиво напіток)³), слово дріжджи спільне північним народам (старосл. дрождя, північн. *dregg*, прус. *dragios*). До загальнословянських належить і греко-італійське вино, але не знати, чи Слов'яне ще перед міграцією своюю на південь мали нагоду з ним зазнайомитись — чи доходив до них сей предмет чорноморської середземної торгівлі.

Археологічний матеріал до вияснення староруської поживи послужить нам мало. Згадаємо тільки останки тризни чи жертви в сіверянських могилах, де маємо кістки баранячі, птичі, рибачі, хлібні зерна, шкарапущу курячих яєць⁴). Інтересніше приглянутись історичним звісткам. Звичайний круг стравних річей вичисляє оповідання про св. Володимира: він посилає розвозити бідним „хлібн, мяса, рибу, ріжнородні овочі (певне — городину), мід в бочках, а в інших квас (сирівець“⁵). В печерському монастирі XI в. звичайною травою був хліб (переважно житній), сочіво (варений горох й ільши стручкові

¹) Шрадер *Reallexicon* с. 250. Крек² с. 126.

²) Спеціальні розвідки: Гена *Das Salz*, 2 вид. 1901. Schleiden *Das Salz. seine Geschichte, seine Symbolik und Bedeutung in Menschenleben*, 1875, теж у Шрадера *Reallexicon* 700—1.

³) Нім. *bier* вважають взятым з словянського Кун і Шрадер — I. F. XVII с. 32.

⁴) Самоквасов ор. с. с. 188, 191.

⁵) Інac. с. 86.

овочі), або каша, та варена їй помащена олієм городина; в скромний день сир, в пістний — риба, але се вже була присмака, і давали тільки „мало риб“; в свято їли часом хліб з ліншої муки або навіть якісь тіста (хлібы чисты зъло, друзин же отъ нихъ съ медомъ и съ макомъ творени): рівно ж чимсь не зовсім звичайним був мід¹). Сухий житній хліб, варена непомащена городина і вода — се вже була страва незвичайного аскета. Хліб уважавсь чимсь більш роскішним, як сочиво, а на самім кінці, як остатня з потрав стояла варена городина²). Се аскетичне меню дає нам ноняте про поживу біdnіїших верств суспільноти. З стравою заможніїших, вищих верств знайомить нас нераз згадуваний „урок“ княжих урядників „вирників“: вирник має дістати для себе її для свого отрока (слуги) що дня хліб, по „уборку“ ішона її гороху (в іншім варіанті хліба її ішона має дістати стільки, скільки зість), далі двое курей, а крім того на тиждень бичка або „полоть“ мяса, що дня „головажню“ соли її відро солоду на пиво, в скромний день сир, а в піст замість мяса — рибу³).

З того виходить, що хліб, каша і варена городина (правдоподібно — рід борщу) були тоді головними стравами людськими, як і тепер: може тільки мясо, при богатій ще фавні і вільних випасах, було тоді звичайнішою народньою їжою ніж тепер. Хліб — був справжній вже хліб, подібний до теперішнього, а не якісь опрісноки. Муку замішували на теплій воді (укроїть), місли, додаючи дріжджі (квась) і пекли в печі, не на отгинці, а таки в печі, більш подібній до теперішньої варистої печі, ніж до примітивного отгинца⁴). Хліб мусів бути більших розмірів, судачи по тому, що його мало стати на день двом чоловікам: але були й малі („коврижкъ“, „коврижка“)⁵). З інших страв літопись ще нам описує докладніше кисиль: муку розмішують у воді („цѣжъ“), варять і підливують „сити“ — розведеного водою меду. Мясо звичайно варили — в казані або горніці: літописець оповідає за Святослава, як щось не звичайне, що він не варив мяса, а пік його на углях: з цього-ж оповідання бачимо, що їли і мясо домашньої худоби

¹) Житіє Феодосія л. 18, 20, 21, 22.

²) Ibid. л. 9, 21, пор. Інат. л. с. 132.

³) Р. Правда Акад. § 42. Карамз. § 7, пор. § 108—9. варіанти див. у Калачова Предварительный юрид. свѣдѣнія² с. 187—9.

⁴) Про те як виглядала та піч, дає деякіе поняття літописне оповідання про св. Ісаакія — Інат. с. 138: піч несправна, огонь виходить драми. Ісаакій вилазить на неї й гасить.

⁵) Ж. Феодосія л. 11 (квась на състроение хлѣбомъ розливаху), 21 (тѣсто мѣсящемъ. и паки имъ лѣющещемъ укропъ въ не). Інат. с. 130, 138.

(вчисляючи й кінське) і дичину¹). В сумі, як бачимо, страва и ті часи далеко не була примітивно-простою, а се важний культурний симптом, і для того я коло нього довше спинив ся.

Іли деревлянimi ложками: вередлива дружина Володимира зажадала срібних, але літописець оповідає про се як про нечувану забаганку².

Серед напитків головне місце займає мід — напиток загальноюлюблений, від простого чоловіка до князя: про нього я казав вже. Поруч меду бачимо й ниво, а мабуть, нили й сирівець. Вино natomісь було річю досить рідкою, приступною тільки особливо заможним і значним. В Життї щеодносия вино ніде не виступає як пите і уживається тільки для церковної служби.

Одежа (одіти — загальнослов'янське) мусіла бути ще дуже примітивна й невибаглива. На се вказує той цікавий факт, що назви ріжкої одежі — то переважно спеціалізовані назви тканини взагалі.

Так свита означає взагалі тканину чи плетенину, плахта в інших діалектах означає хустку, верету: опанча — від слова оиона (тканина): сукня — від сукна: нортки — від слова порть, тканина (подібно як російське рубаха від рабъ). При тім сю спеціалізацію тої чи іншої назви для тої чи іншої одежі бачимо в поодиноких діалектах чи групах інакшу, а се вказує на пізніші вже часи сеї спеціалізації.

З другого боку цікаві численні перейняті назви для одежі, як кошуля з лат. casula, сорочка — новолат. sātса, жупан і шуба звязують з новолат. jūra, гуна з новолат. hūnna³). Однаке перейняті слова часто означало перейняті фасону, як і тепер, а не самої речі, і запозичення з назвах убраних взагалі незвичайно часті й численні скрізь у всіх народів.

Загальнослов'янські назви для шкіряної одежі — кожух, і шкіряного-ж обува — черевики: слово-ж чобіт запозичене з перського. Є загальнослов'янські назви для сподень — варварського убрания північних країв, незвісного античним народам — гачі і ноговиці; загальнослов'янські-ж слова пояс, плащ. Слово шити (прайndoевроп. sjū — лути, лат. siu, гот. siujan, лит. siūti) мусіло належати як до шкіри, обува, так і до одіжі, і загальнослов'янське швець в ріжких діалектах прийняло значине то шевця то кравця.

З туалетних окрас до загальнослов'янських належать слова: перстень (від перст — палець), гривна (від грива — шия).

¹⁾ Іпат. с. 41, 86.

²⁾ Іпат. с. 87.

³⁾ Крек² с. 175, Етимологічні словарі sub vocibus.

В археологічних розкопках знайшлось дещо з старого костюму¹⁾. Такі останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнірі або деинде кусничком шовкового, перетканого золотом або сріблом „оксамита“ (*ξαμιτος*); застіжка робила ся з коралинки (пацьорка), застібеної на ремінну петличку або кільце. В недавніх розкопках ніцахських по останкам одежі і гудзикам вимірювано на небіжчиках „сорочку і якусъ верхню одіж, шовкову, з високим ковніром, обшитим оксамитною стяжкою, пазуха по середині грудей, до половини застібалась на дрібні гудзики“²⁾). В чернігівських могилах особливо богаті люди мали цілі убрання оксамитові з дорогими металічними гудзиками, але тут трудно відрізнити свійське від свіжо перейнятого або привозного. Пояси бачимо ремінні з бляшкою, або ткані, часом також з дорогих, золототканих матерій. Коло пояса бували ремені для причіплювання підручних річей або шкіряні мішечки, мошонки; трапляли ся такі мошонки і з цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким бруском до гострення, кусничками сірки й кількома баранячими астрагалами (до гри). Кремінь, огниво, ножик, бруск до гострення — се звичайні річи при небіжчуку. В сіверянських могилах дуже часті кістяні гребінці; вони часто стрічають ся також в похоронних полях київських і галицьких. З окрас маємо намиста шкляні, камяні, металічні (здебільшого привозні), кульчики й перстні з металічного дроту (бронзового, срібного, а навіть і золотого), наручники (брансолети). На голові у жінок бували шапочки чи наголовники з вовняної тканини, ушитої срібними їй шкляніми окрасами, на висках носили ся кільця, нашиті на шкіру, або нанизані на ремінець; в косу вплітали ся також кільця — вони йдуть рядом часом від висків на чоло, часом від висків на груди, вказуючи тим на упіт кіс — заложених або спущених³⁾). В ніжинських розкопках всі жінки носять коси спущені, зате від чола до затилку новизнують ся пасма шовкових шнурків, що сімують волосє, і в них, як і в коси вплітають ся кільця, а крім того кільця бувають і на висках, цілім жмутком⁴⁾). Обуве заховалось досить добре в деревлянських і волинських могилах: се невисокі, гостроносі чобітки з тонкої вичиненої шкіри (сафяну) у двос зложені, або підложені ніпшою, грубою шкірою, сшиті на підошві. В одній чернігівській могилі знайшли ся великі чоботи, прошивані бронзовим дротом, як коментар до пізнішої описи костюма кн. Данила: „сапоги зеленаго хъза, шити золотомъ“⁵⁾.

¹⁾ Самоквасов, Антонович, Гамченко, Мельник ор. с. passim.

²⁾ I. c. с. 701.

³⁾ Мельник I с. с. 498—9.

⁴⁾ I. с. с. 607—9. ⁵⁾ Іпат. с. 541

Дуже інтересну опису костюму богатого Русина подає ібн-Фадлан: він мав на собі широкі сиодні, панчохи¹), чоботи, куртку, а поверх її шовкову свиту з золотими гудзиками, на голові соболеву шапку з шовковим верхом²). Арабське джерело IX в. і пізніші Араби оповідають теж про куртки і свити, широкі сподні і чоботи Русинів³).

В наших домашніх пам'ятках можна набрати теж досить повний склад одягу X—XII в.: сорочка, свита, поверх того, може тільки у заможніших — „корзно“ (керея, плащ). На ногах плетені „копытца“ рід папчіх, і чоботи — „сапоги“, або замість них постоли — „прабоши“, або „черевики“ (чевреки); в деяких місцях мусіли носити натомість личаки. На голові шапка — „клобукъ“, плетена або шкіряна. На ший у богатих — золоті і срібні ланцюхи, нашийники з грубшого чи тоньшого плетеного дроту (гривни), у жінок в вухах „колци“⁴).

Нарешті — маємо й кілька образків староруських князів. Так на звітній мініатюрі Святославового збірника 1073 р. (правда, дуже знищений від часу) маємо малюнки князя, княгині й іх чотирох синів — трох дорослих і одного малого хлопця. Чоловіки мають тут кольорові жупани, кафтани (синій на старім, вишневі — на сипах)⁵), довгі (нинішні колін), на ковнірі й рукавах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями. Сини підперезані золотими поясами, з золотими-ж кінцями. Старий князь має накинений зверху синій плащ, обшитий золотом,

¹⁾ Се слово в тексті ібн-Фадлана не зовсім ясне що до свого значення, але якийсь рід панчіх дійсно уживався на Русі.

²⁾ Вид. Гаркаві с. 98. Супроти словянства ібн-Фадланової Русі досі не піднесено таких поважних закідів, які б змусили нас бачити в ній Фінів, як хочуть одні, або Варягів, як хочуть інші. Але супроти таких підозрінь я все таки виріжняю її з поміж інших звісток і ставлю осібно, тай інший звістки, де з норманського становища можна бачити Русь скандинавську, відріжняю від звісток про Словян. Виключити їх або противставити звісткам про Словян не можна, бо в кождім разі той „руський“ елемент IX—X в., як він виступає в джерелах візантійських і арабських, судільно норманським бути не міг, і в звістках про нього видбивається сучасне східно-словянське життя, раз тому, що в тій „Русі“ безсумнівно були в кождім разі і Словяне та мішалися під тою назвою з Варягами, а друге тому, що варязькі приймети, коли прийняти давнє й інтенсивне розширення Варягів в східній Європі, мусіли віdbивати ся сильно і на житю воєнно-купецьких верств словянської Русі.

³⁾ Джайтані I. с., ібн-Даст вид. Хвольсона с. 39, Гаркаві с. 193. 276.

⁴⁾ Іпат. с. 56, 98 (пор. с. 248), 137, 170, Житіє Щеодсія л. 4, 9, Сказанія о Борисі і Глебі с. 37.

⁵⁾ Кольори, хоч про них згадую, мають досить проблематичне значення, бо потерпіли від часу, та й з початку могли бути не всіди реальні.

застібненій на правім плечі застіжкою: на головах шапки з тканим верхом і обшивкою (з футра?), у синів вона має високий верх, синій, у батька низький, округлий, ясний. На ногах чоботи — у батька сині, у синів червоні. Княгиня має ясно-червоний кафтан, обшитий якоюсь ясною обшивкою па грудях і подолі (прошва): рукави широкі, стягні навскоси, як у західних костюмах, а з них виходять вузькі рукави тої ж барви, обшиті золотом коло руки: на голові шапка висока, як у молодих князів, і під нею біла намітка (серпанок, рантух): на ногах якісь (жовті?) сапянці: підперезана вона золотим поясом. Малий має таку-ж одіж як і його старші брати, тільки на кафтани золоті петлиці. Інші малюнки княжої одяжі — смії Ярослава на фресці Софійської і Яropolкової в Чівіdalській псалтирні не мають такого інтереса, через свою залежність від церемоніальних візантійських уборів; тут ще менше надій стрінути реальні подробиці сучасного костюму. як на мініатюрі Святославового збірника¹).

Супроти наведеного матеріалу IX — X вв. мусимо так само обережно як звістку про слаборозвинене хліборобство приймати звістки Прокопія про біду одіж сусідніх Словян VI в. Деякі з них, каже він, не мають ані горочки, ані плаща, тільки в коротких сподиїх ідуть на битву. Але се могла бути яка певбудь погранична голота, а може й певний воєнний шик, щось подібне до голого Запорозця, змальованого Рінним.

Уряджувані якогось укритя для мешкання належить до пра-індоевропейських часів. Словянське дім, д о мъ належить до індоевропейського запасу слів: санскр. *dāmā*, грец. *δόμος*. Який би не був нещасливий сей праіндоевропейський дім, але все таки був справжній дім, не купа ріща, з дверима (zend. *dvarem*, грец. *δύρα*, сл. двері), хоч і без вікон. В загальнословянській словниці маємо вже досить богатий запас слів для дому і його урядження, що вказують на його значний розвій²). Поруч з тою індоевропейською назвою маємо загально-

¹⁾ Див. Кондакова Изображеніе русской княжеской семьи на миниатюрахъ XI вѣка, Я. Смирнова Рисунки Кieva 1651 г. (Труды XIII арх. съѣзда) і мої замітки в т. ХCV Записок львівських.

²⁾ Останніми часами історії словянського дому і домового урядження незвичайно пощастило в німецькій літературі, заходами головно грацьких учених: Meringer Das volkstümliche Haus in Bosnien und Herzegowina, 1900 (Wiss. Mitt. aus Bosnien, VII), його-ж Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Haustrat, 1901 (Sitzungsber. der phil.-hist. kl. d. Akad., т. 144) і ряд заміток під т. Wörter und Sachen в Indogermanische Forschungen, 1904—7. Murko Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei der Südslawen, 1906 (Mitteil. d. anthrop. Ges. XXXV—VI). Rhamm Etnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Altertumskunde,

словянські: храм, хижа¹). може й куча (з *кут*). Хата була зверху вкрита (загальні назви — стріха, *стрѣха, і кров від крити); сю стріху держав брус, що має загальнословянську назву (старосл. слѣмъ, літ. šelmý, грец. αέλμα). Ся словянська хата мала й вікія (окно від око, маленький отворець для ока, очко)²). Будувалась тільки з дерева або плелась з ріща (пор. нім. wand від „вити“ „звивати“); вся мулярська техніка — річ ізіншіша й оперта на чужих, перейнятих у Греків та Німців терминах. Як показує загальнословянська назва вапна (ваи — кольор, фарба). вапно або кольорова глина здавна уживалися для обмаження і декорації.

З хатного урядження масно такі загальнословянські слова як ніч, лави, стіл: слова сї інтересні особливо з огляду на новіші іомічення, що словянське і взагалі індоевропейське жите з початку йшло просто на підлозі хати і тільки поволі підймалося над її поверхнею на „культурний горизонт“. Тому напр. означення стола мішають ся з назвою доски, що служила підставкою для їжи (слов. дъска, доска, лат. discus, миска, і нім. disc або tisc — стіл і миска), або те саме слово означає то стіл то миску, що граваю ролю стола (слов. миса значить в одніх діалектах миску, в інших стіл, так само блюдо, гот. bīuf). Сучасний високий стіл, майже нерухомо уміщений на призначенім місці, являється ся досить пізним явищем: в ріжних словянських діалектах ся назва означає то стіл, то стілець до сідання (пор. нім. stuhl) — у нас напр. се ваганне замітно в терміні настоловання, княжого стола (та і в слові стілець для крісла). Не тільки вигляд обох родів меблів був одинаковий, а й один предмет служив очевидно для обох потреб.

Для подвір'я (загальнослов. дворъ, в звязку з двери) крім мешканської хати маємо старі означення для комори, клѣти (клѣть, ір. cléthe, може hleifga дах), хліви і кошари (від кіш) для худоби, гумио і житниці для збіжу: для переховування збіжу часто служили також викопані в землі ями. Все се було обгорожено тином (ст. північн. tūn) або илотом (загальносл., від плести).

т. II ч. 1: Die altslawische Wohnung, Брауншвайг. 1910. Розвідки сї цінні особливо тим, що орудують матеріалом і лінгвістичним і етнологічним. Написані всі з становища прасловянських запозичень з германського. Інша література про словянське доміство (головно сучасне) здебільшого зібрана в статті Мурка.

¹⁾ Се слово уважають за перейняте з нім. bus, як хлів з гот. hlaiv, але справа не зовсім ясна; див. Пайскер с. 68—71. Про клѣть Мерінгер I. F. XVI с. 117.

²⁾ Так і в інших мовах, пор. у Мерінгера I. F. XVI с. 125.

В історичних памятках теж можемо одмітити кілька цікавих подробиць. Розріжнялась кімната з пічю, тепла „истьба“, „истобка“, „изба“ від поміщень зимніх, що мали ріжні назви — съни, одрина, клѣть, вѣжа. Уживанне в наших памятом форми істо пка показує, що сю назву толковано, правдоподібно, як хату топлену, опалювану (як кімната з *caminata*); але се слово походження чужого, виводять його звичайно з німецького *stuba* (слово початку неясного), що означало кімнату з пічю, відгорожену від первісного хатнього простору з огнищем¹⁾. Ся стара хата, чи покій без печі носить у нас назву сїней. Одрина, очевидно, була хата для спання, вѣжа — хата горішня²⁾. Клѣть бувала коморою, але служила і для мешкання³⁾. Хата ставилась висока — „съни“ були на поверхсї й мали під сподом тільки піддаще, на стовпах: в долішній часті хати могли бути комори — „клѣти“, й різні сховки⁴⁾. Такі були одначе доми міські, богаті, а не звичайні, і на них могли відбивати ся і чужоземні моди (варязькі напр.). Піч в істбі, як я вже казав, була більш менш подібною до теперішньої, з накритим верхом. З іншої хатньої обстанови фігурує часто одръ, постіль, досить уже висока, так що на нїй можна було сісти, —тим часом як первісна постіль була просто „підстілкою“ на землї, або в ямі—логові⁵⁾. Широко уживались килими— „коври“⁶⁾.

На подвір'ю згадуються „клѣти“, пивницї — „погреби“, синіжарні — „бретянци“, хліви й загороди для худоби, гумна для хліба⁷⁾. На княжім дворі згадуються осібні „мовницї“ — бани, „медуші“ — пивниці для меду: се бувало, певно, і взагалі у заможніших людей. На вершках хати бували голубники для голубів⁸⁾.

Їздили возомъ („возъ“, „кола“, або „телѣга“), запряженим кіньми або волами: погонич — „повоъникъ“ сидів сам верхи на конї⁹⁾. Їздили часто верхи, навіть духовні особи¹⁰⁾: з принадлежностей

¹⁾ Новійша розвідка A. Dachler Zur Geschichte der Heizung im Bauernhause (Ztschr. f. öster. Volkskunde, 1911) дає іншу генеалогію — греч. τῦφος, огнище, скит. (і потім сх. слав.) istuba, рим. stuba парня, відті нім. stube.

²⁾ Інтересний вивід „вежі“ дав недавно Мерінгер (I. F. XIX c. 427) від вести, як рухомий, перевозний дім (про такі рухомі domi, що заховали ся досі в Герцоговині, оповідає він там широко). Слово вежа літисно уживалося у нас також спеціально про кибитки кочовників.

³⁾ Іпат. с. 38, 55, 138, 159, Сказанія о Бор. и Гл. с. 78.

⁴⁾ Іпат. с. 55, пор. с. 120.

⁵⁾ Ж. Феодосія л. 8. ⁶⁾ Напр. Іпат. с. 49, 170, 180.

⁷⁾ Р. Правда Акад. § 20, 38, Карамз. § 40, 59, Іпат. с. 236 і 237.

⁸⁾ Іпат. с. 36 і 37.

⁹⁾ Житіє Феодосія л. 14 — 5. ¹⁰⁾ Іпат. с. 147.

згадують ся сідло і „подклад“¹⁾: в могилах стрічають ся металічні частини узди і стремена²⁾. Зимою їздили на санях: але сей екіпаж уживався взагалі тоді далеко ширше, а мав і рітуальний ужиток — напр. при похоронах, як то подекуди й досі у нас задержалося: се треба толкувати архаїзмом цього екіпажа³⁾.

На закінчення нам треба переглянути ще дві категорії предметів з круга матеріальної культури.

Одна — се зброя, оржисє (загальносл.). Серед нього, як і у інших Індоевропейців в розвою оборони переважала зброя агресивна. Найбільше значення мала стара, найстарша властиво зброя — спис: найпримітивнішою формою його був гострий сук дерева, або обсмалений кілок, який приготував Одісей на Поліфема і які уживались на Україні ще в XVII—XVIII в. під час народних рухів, за браком ліпшої зброй⁴⁾. Розуміється, і в прасловянські часи уживались списи з зелінними вістрями. Маємо для них дві загальнословянські назви — **копиє** (того-ж самого пnia що копито, копати — бити) і **єулиця** (сунути). Далі маємо: **ніж** (ножъ — нізити, низати — протинати, слово се звязують з прус. *nagis*, кремінь, се виглядало-б як пам'ять колишніх кремінних ножів, як німецьке *sax* — меч, лат. *saxum* камінь, але воно має деякі лінгвістичні труднощі)⁵⁾. Меч (гот. *mēkeis*) — слово уважають за перейняті з німецького, як інше прасл. коръда (у нас забуте) виводять з перського *kārd*: треба сказати, що взагалі довгий меч в індоевропейській арматурі був чимсь пізнішим в порівнянню з коротким, подібним до ножа. Далі сокира — секира (лат. *securis*, споріднене з словом сікти, с'єкж), і поруч сеї друга загальнословянська, але перейнята назва — **топір** (перс. *tabar*); **кий** (від пnia *ku* — бити, як і ковати); **праща** (того ж корня що пракъ, порок, машина до розбивання стін). **Лук** з **тетивою** (лит. *temptýva*), **стрілами** (спільне з нім. *strála*) і **тулом** — сагайдаком для них становить теж зальнословянську і невно — прасловянську арматуру.

Дуже бідно на слова для другої категорії зброй — оборонної. Маємо загальнословянське, чи властиво європейське — **щит** (лат. *scutum*,

¹⁾ Іпат. с. 41.

²⁾ Самоквасовъ оп. с. 188, Антоновичъ Курганы Зап. Волыни с. 137.

³⁾ Іпат. с. 38, 128, 131, 144 і ін. Спеціальна розвідка Th. Volkov Le traineau dans les rites funeraires de l' Ukraine, 1896.

⁴⁾ Як казав Осовський (Труды VI археолог. съезда I с. 55), такі сулици уживаютися ся й досі в східній Литві.

⁵⁾ Шрадер Reallexicon s. 538, Крек² с. 152 — 3.

кельт. *scíath*)¹); загальнословянськими треба уважати броню, старосл. бръни (виводять з стар. г. нім. *brunja*, спорідненого з кельтським *bruinne* — груди) та шоломъ (шлемъ, виводять з нім.. гот. *hlims*). Але на тім і кінчить ся.

Сьому відповідають до певної міри й найстарші історичні звістки про словянську зброю. По словам Прокопія, Словяне ідуть на битву переважно піші, з невеликими щитами й списами, без броні; Іоан з Ефесу оповідає про них, що вони доперва в балканських сторонах набрали зброї і навчилися війну вести, а перед тим се були простаки, що не сміли й показати ся з лісів і не знали ніякої зброї крім двох-трьох „льонхадій“, списів до кидання²). Маврикій (а за ним Лев) кажуть, що словянські вояки мають кождий по парі коротких списів (*άχογτα*) — для битя й кидання, уживають дерев'яні луки з дрібними затросеними стрілами, деякі мають добре, але западто велике й певигідні до ношення щити (як грецькі *θύραι* великі, четверокутні, „як двері“). Подібно каже про Словян арабське джерело IX в.: арматура їх складається з пик до кидання, щитів і списів, іншого не мають; але головною зброєю руської дружини й у нім виступає меч, а князії мають і кольчуги³).

Чернігівські могили дають богатий запас варязько-руської — боярської або й князівської зброї X в.: тут маємо вже великі мечі й шаблі, ножі довші й коротші, зелізні списи й коротші копія, сокіри, зелізні стріли, зеліznі, часом обложені мідею чи іншим металем шоломи, кольчуги, мідянині бляхи від кованих щитів⁴).

Меч став головною зброєю на Русі уже в IX — X в.: в літописній легенді про хозарську дань у Полян полянський з обох боців гострий меч противставляється кривій, з одного боку вигостреній шаблі хозарський взагалі турецький. Розмінюючись з печенізьким ватажком зброяю, воєвода Претич (з Сіверщини) дає Неченігу броню („броні“ — кольчугу), щит і меч, а той йому коня, і паблю й стріли: се тодішня типова зброя обох сторін⁵). З сим старим руським мечем (в розвою зброї властиво новим) знайомить нас добре одна з чернігівських могил: тут маємо широкий і довгий меч коло метра, з

¹⁾ Против виводу з нім. — гот. *skildus*, див Крек' 154, Шрадер Reallexicon с. 720 — 1 (тутъ вказані й лінгвістичні трудности в ряді сих назв).

²⁾ Прокопій De bello got. III. 18. Іоан з Ефесу вид. Шенфельдера с. 255.

³⁾ Ибн-Даст Хвольсона с. 31 — 3, Бартольд і Туманский I. с.

⁴⁾ Самокласов с. 188.

⁵⁾ Іпат. с. 9, 43.

масивною ручкою, майстерно обробленою і мабуть посеребrenoю, і кілька мечів меншої величини. Такі великі мечі, судячи по археологичним находкам були тоді досить розповсюднені на всім путі „з Варяг в Греки“¹⁾). Крім мечів однака уживались і шаблі: пізнійше, в ХІІ в., судячи по слову о Полку Ігореві, вони навіть взяли перевагу над мечем, бо вигнута шабля вигідніша до рубання як рівний меч. Не стратили свого важного значення списи—копія, так само ножі (пор. ножі „засапожники“ Слова о п. Ігоревім, як гайдамацький „товариш“ засунений в халяву), сокіри („топорци“)²⁾, луки. З оборонної зброї знаємо „червленні“ щити і шоломи: натомість кольчуги згадують ся рідко, й не знати, чи уживались рядовою дружиною. Прості люди ледви чи мали й ту повну зброю: звичайно могли містять в собі списи, ножі, стріли й сокіри³⁾; се мабуть і була зброя звичайного воїка не-дружинника.

Зброя мусіла бути переважно власного виробу, судячи по значно розвитій на Русн металічній техніці: але заможнійші пишались чужоземною зброєю. Вже ібн-Фадлан каже, що Русь уживала мечі „франкської“, західної роботи⁴⁾. Слово о полку Ігоря говорить про латинські шоломи і навіть лядські сулици. Згадані великі староруські мечі дійсно дуже близькі по формі до германських (перейнятих Німцями від Кельтів, т. зв. *spatha*), хоч могли робити ся й на Русі⁵⁾.

Друга категорія характеристичних речей — музичні інструменти для забави і танцю (загальнословянське — илясати). Сюди належать такі загальнословянські слова: сопілка — старосл. соп'ль, труба, гуслі, бубен. Сі інструменти згадують ся і в історичних джерелах, свійських і чужих⁶⁾. Арабське джерело IX в. оповідало про

¹⁾ Подібні мечі знаходяться в Київі, в Смоленщині в Гніздовських могилах (оден з них зовсім подібний до чернігівського). Чимала колекція (8) подібних мечів з Курляндської губернії (з під Альшвангеном) і оден з них дуже подібний знов до чернігівського, є в московському музею де переховується ся і гніздовська, і чернігівська колекція. Рисунки кіївських мечів в Древностях Придніпров'я V таб. I, чернігівських у Ануціна ор. с. ²⁾ Іпат. с. 123.

³⁾ Збірку ріжної зброї з Київщини див. в Древностях Придніпров'я V табл. I — III; тільки її словянське походження не всюди певне.

⁴⁾ Неясна звістка ібн-Русте, що Русини уживають „Судейманові мечі“.

⁵⁾ Порівняти напр. рисунки кіївських і чернігівських мечів і рисунки кельтсько-германської „шпади“. В кождім разі нема причини конче уважати їх специфічно скандинавськими, як то роблять часом — див. напр. Спіцынъ Обозрѣніе с. 268.

⁶⁾ Іпат. с. 43, 136, пор. 120: ібн Росте, Кардізі, ібн Фадлан й ін. Дещо про сі літературні тексти див. у Айналова Очерки и замѣтки по ист. древнерус. искусства, Изв. отд. рус. яз. 1908.

восьмистрінні словянські лютні, гуслі і довгі, на два лікті дудки. З інших річей до забави звістні нам ще кости до гри: баранячі астра-
гали знайшлися в ріжних поганських могилах¹).

В поданім вище огляді матеріальної культури східного словянства ми не раз зустрічали сліди уживання чужих, завозних предметів, чужі, перейняті назви — сліди заграничних зносин, виміни продуктів, торговлі. Початки обміну — сеї початкової форми торговлі, ми можемо слідити вже в правіковім язиковім запасі іndoевропейських народів; слов. мъна — обмін (санскр. त्रै, лат. *trinus*), въно — ціна, заплата (санскр. *vasnā*, гр. φύη, лат. *veu-*) належить до цього правікового запасу; слов. про-дати має теж паралелі в санскр. *parâdâ* (проміняти), літ. *pardutî*²). З другого боку сліди обміну, торговлі ми бачимо вже в неолітичній культурі наших країв, як чужоземні черепашки — *surgaea moneta* і середземні мушлі неолітичних і ранніх металічних могил, або вироби з чужеземних камінних родів³). Бронзова фабрикація вся оперлась на заграничному довозі: ні міди ні цинку не добувано на нашій сучасній і на прасловянській території: золото і срібло також не було місцевим, а й зелізна культура теж опидалась па заграничнім обміні, бодай по часті, бо зелізо добувалося тільки в деяких місцевостях нашої території і те місцева скількість ледви чи коли небудь задовольняла всі потреби в єм металі; досить розповсюднені шкляні вироби приходили всі з чужих країв: на широких зносинах, що виходили далеко за обруб своєї околиці. свого племені опидалось розповсюднені певних культурних типів і навіть обрядів, як керамічна техніка передмікенської культури, її будови або обряд похоронного обсипування фарбою, і т. і.

Уже в часах перед словянським розселенням ми можемо з новою певністю зазначити ті три головні напрями — дороги торговлі і обміну, що з певними перемінами виступають потім у наших предків в історичні часи: полуднівний, східний і західний. Полуднівний, що виходив з фінікійських, карійських, грецьких чорноморських факторій, був чи не найбільше важливим з культурного погляду. Документальні сліди сеї торговлі маємо в численних нахідках грецької посуди, юбі-

¹⁾ Древности Приднѣпровья с. 56—7, Самоквасов с. 188. Антонович с. 14, Мельник с. 495.

²⁾ O. Schader Linguistisch historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Warenkunde, Єна, 1886, особл. гл. II.

³⁾ Порівняти, для західноевропейського неоліту: A. Goetze Über neolithischen Handel (Festschrift Bastіана).

лєрських виробів і монет на середнім Подніпров'ю¹); особливо інтересна пара пантіапейських монет Рижанівської могили, з полудневої Київщини, як хронольгічна дата одної такої нахідки²), і безперечно, що культурний вплив сеї торговлі сягав і значно дальше на північ³).

В чорноморських степах він перехрещувався з східнім шляхом, де посередниками в торговлі були племена іранські. Як приклади культурних перенять, що довершувались в різних сферах нашого життя сею дорогою, пригадаю з вищесказаного такі слова і річи як урку, топір, чобіт: сього вистане, аби показати, як ріжнородні бували сї перейняття. Зрештою документи зносин сею дорогою ми маємо від найдавніших часів, для ріжнородних епох: поминаючи черепашки сургея шошета, що ловлять ся на Червонім морі й Індійськім океані, але могли приходити і з чорноморського побережя, або передмікенську культуру, котрої дороги також не висліджені ще, — вкажу на т. зв. скитський тип в металічних (особливо бронзових) виробах, що захо-

¹⁾ Диви вище с. 55, 86—7, 103—4. Про монетні нахідки див. археольгічні мапи: Київської й Волинської губ. Антоновича (в показчику при них виказані монетні нахідки по категоріям), Подільської Сідницького, Херсонської Ястремова (Опыт обозрѣнія древностей Херсонской губ.), Харківської Багалія (Труды ХІІ съѣзда). Бѣляшевські Монетные клады Кіевской губерніи, 1889. Данилевичъ Монетные клады Кіевской губ. до первой четверти XV в. (Труды IX съѣзда т. I) і Карта монетныхъ кладовъ и находокъ отдѣльныхъ монетъ Харковской губ. (Тр. XII съѣзда, I). Ляскоронскій Находки римскихъ монетъ въ области средняго Приднѣпровья (Труды XI съѣзда т. I). Марковъ Топографія кладовъ восточныхъ монетъ (давно зачала ся друком, але не вийшла досі). Самовасовъ Исторія русского права, 1884, т. II с. 170—9 і О происхождении русскихъ и польскихъ Славянъ и причинѣ появленія кладовъ римскихъ монетъ въ землѣ древнихъ Руссовъ и Ляховъ—Труды XIII съѣзда т. III. Рѣт Zug thitomisch-ungarischen Streitfrage с. 276 і далі. Поодиноки важні нахідки див. ішо: Россійскій историч. музей с. 598—600; Труды Кіев. дух. академіи 1880, VIII с. 585; Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 54, 1903 р. с. 60, Й. ин. Про нахідки грекіхъ чорноморськихъ монет — Ольбії, Боспора, Херсонеса на середнімъ Подніпров'ю і Піденю див. археольгічну мапу Київщини с. 25, 66 (bis) і 72, в статі Данилевича, у Піча (але тут джерела часом непевні), і Спіцина Обозрѣніе губерній (Труды отд. сл. рус. арх. IV).

²⁾ Zbiór wiadomości т. XII. Як далеко могли часом сягати торговельні впливи Чорноморя, може вказувати напр. факт нахідки боспорської монети царя Ініктімея (III в.) в басейні Ками — Россійскій историч. музей с. 46.

³⁾ Дуже інтересним слідом торговлі балтийсько - чорноморської були б нахідки горючого камня (янтаря). Але горючий камінь окрім балтийського побережя знаходить ся і на східно-европейськім суходолі по-декуди, між іншим і в околицях Кієва і на Волині, про се див. Кеп-

дить у нас також в район середнього Подніпров'я, а з другого боку йде далеко в передню Азію і служить документальним слідом зносин з нею й азійського культурного впливу в наших краях в часах перед словянським розселенням. Потім т. зв. меровінгський чи готський стиль в ювілерській штучі, що йде в нахідках від Ірану і західної Європи, служить документом зносин і обміну зі Сходом безпосередно перед словянським розселенням, а далі маємо вже письменні й нумізматичні вказівки¹⁾.

З заходу йшли культурні впливи попереду з країв середнього Дунаю і центральної Європи, з кельтських і інших огнищ культури, а пізніше від Римлян. Богата середнедунайська культура, особливо бронзова її техніка, розширяла свої впливи й на північне згіре Карпатів, в сферу словянської кольонізації. Західня кельтська культура з останніх століть перед Христом (т. зв. в археології культура тенська, la Tène), розвинувши ся під впливом середземельної, значно випередила Германців, мала великий вплив на культуру німецьку, і через неї, а може й безпосередно часом, впливала також на культуру словянську. Ще виразніше виступають, і сильніші були дійсно впливи римської культури, коли розширюється вона по провінціях центральної Європи, від I—II віку по Хр. Численні латинські слова в загальнославянським язиковим запасі бачили ми вже вище (напр. в одіжі); в археології римські впливи також слідні дуже значно. Словяни могли підлягати їм перед своїм розселенням і в часі розселення безпосередньо, на південній заході, і приймали їх також за посередництвом Німців. Важне культурне значіння словянсько-германських стичностей і полягає па тім, що Німці були посередниками в передаванні на схід і північ здобутків культури кельтської і римської. Сліди їх в словянському язиковому запасі незвичайно богаті — ми бачили їх напр. в іді, в домашнім урядженні, в зброй: правда такі язикові подібності часто можуть толковуватись на обидва боки, а що обидва народи стояли на більш менш одинаковім культурним рівні й мали свої спеціальні огнища культурних впливів, то це могло переходити й до

пень О нахождениі янтаря въ Россії (відб. з Ж. М. Н. II.), Тутковський Кіевскій янтарь (Юго-западный край, I). Пліній наводить звістку Фліемона, що горючий камінь викопують у Скітії в двох місцях, в однім білизні, в другім жовтні (XXXVII 2 (11)). Тому всі нахідки горючого каміння звязувати балтійським побережем без близшого аналізу ніяк не можна. Нор. статю Hedlinger-a Die vorgeschichtliche Bernsteinartefakte u. ihre Herkunft (Штрасбург, 1903).

¹⁾ Див. вище с. 56—7. Про орієнタルні впливи в європейській штучі особливо Кондакова Русские древности II, III і V т. і Русские клады.

Німців зі сходу або полудня через Словян¹), і докладне визначення західніх впливів на Словянщину все ще зістається з задачою будущими. Але безсумнівні вони в кождім разі.

Археологічними документами торговельних зносин Словянщина з заходом (а також і з полуднем) в часах перед великим розселенням служать передовсім нахідки римських монет. Се дуже рідко конзультарні, а переважно імператорські срібні монети кінця I, цілого II і III в. по Хр. Особливо численні нахідки їх в полудневій частині того району, що ми назначили вище як прасловянську територію — в середній Подніпров'ю, також на Волині й Подністров'ю: стрічають ся воної і далі на північ. Знаходять їх не тільки спорадично, а й цілими скарбами по кілька десятків і соток монет. Рахуючи, відповідно прийнятій в археології максимі, що монета, нім опинила ся в землі, могла обертатись звичайно не довше як сто літ, ми будемо мати в пізніших римських монетах сліди торговельних зносин з часів безпосередньо перед великим словянським розселенням і з початків його. Сі зносини могли приносити римський гріш і з заходу — з німецьких земель, і з полудня — з римських провінцій та чорноморських торговельних міст²). Кольонізаційні завірюхи II—III в., очевидно, не були в силі зовсім знищити сі межинародні торговельні зносини; тільки в IV—V в. вони слабнуть — монети з сих часів досить рідкі, хоч трапляють ся навіть більшими скарбами³).

¹⁾ Нпр. готське *stikls*, кубок, правдоподібно походить від слов. скло, шкло (не навпаки, як думають часто) — пор. Уленбек, Р. В. Beiträge XII с. 191, Ягіч Archiv XXIII с. 536. Спірні питання про плуг. хміль і т. і. вказані були вище.

²⁾ Самоквасов толкував сі монетні скарби тим, що їх рознесли Словяни, емігруючи з над Дунаєм (він приймає літописну теорію дунайської правітчини). Ляскоронський думає, що сі монети добувалися не так торговлею, як війнами і нападами на римські землі. Се друге обяснення в частині оправдане. Але люди з середнього й горішнього Подніпров'я на римські землі певно не ходили, і римські гропі до них доходили тільки через торговлю.

³⁾ Як на визначніші вказую нпр. нахідки коло Махновки (Бердичів. нов.), коло Іллісівського Сквир. пов., коло Чернобиля, Корсуня й Крилова на Дніпрі — по кілька сот монет, нахідки коло Ніжина 1873—80 рр. (більш тисячі, монети I—III в.), в Столині коло Чернигова, в Ромні й коло Ілього в с. Вовківцях, коло Лунівки Обоянського пов., з-над р. Мерла в Богодухівськім пов. (200 золотих монет IV—V вв.), в Олександрівці Ровенського повіту, в Валках, в поріччю Дінци й ін. Середнє Підніпров'я взагалі найбільше дає сих нахідок. З більш північних можна вказати на стару нахідку коло Климовичів Могилів. губ. (блізько 2000 монет).

В часах по розселенню маємо докладний образ торговельних доріг і зносин з IX—X в.: сі торговельні відносини утворились, розуміється, значноскорше (в певній часті сягають ще прасловянських часів) і кидають в кождім разі світло на попередні століття, себто VII—VIII¹).

Головною торговельною дорогою сих часів була „путь низ Варягъ въ Грекы” — Дніпро. Докладний образ торговельних зносин Дніпром з Візантією дає 9 гл. трактату зв. Про управу держави, Константина Порфирородного, що належить до самої середини X в.²). Кождої весни, каже він, з усіх земель Руської держави споряджаються торговельні ватаги до Царьгорода. Мешканці лісових країв, Кривичі й інші, за зими запасають дерево та виробляють з нього човни. Сі човни в тексті звуться *мочебола*, себто зроблені з одного стовбура, але сьогодня не можна розуміти буквально, бо сі човни мусіли містити ю кілька десятків людей, подібно до пізніших козацьких чайок; як і в чайках з одного стовбура могла бути спідня частина такого човна. Весною сі човни пускаються з водою в торговельні міста й тут продаються руським купцям³). Сі купці з ріжних торговельних міст в водній си-

¹⁾ Про давню східно-словянську торговлю з старших праць назуву: Rasmussen De Arabum Persarumque commercio cum Russia et Scandinavia, 1825; Stuwe Die Handelszüge der Araber unter den Abassiden durch Africa, Asien und Westeuropa, 1836; Савельевъ Мухамеданская нумизматика въ отношении къ Россіи, 1846; Григорьевъ О куфическихъ монетахъ находящихъ въ Россіи (въ збирн. Россіи і Азії); Аристовъ Промышленность древней Руси, 1866, гл. 4; Бестужевъ-Рюминъ Русская история I с. 261 і далі; Хвольсонъ Изъѣстія ибн-Даста 1869, спеціальний екскурс про східную торговлю с. 158 і далі. Далі: Heyd Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I, 1879 с. 65 і далі (французький переклад Рено вид. 1885 р. въ Липецьку зъ деякими доповненнями); Забѣлинъ Исторія русской жизни II гл. 7; Babelon Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades 1881 (не богато); Ключевскій Боярская дума 1883 і його-ж статі въ Русской Мысли 1880 р.; Pîc Zur rumâniisch-ungarischne Streitfrage. 1886 с. 268 і далі: Iacob Der nordisch-baltische Handel der Araber, 1887 і пізнійши видання цієї праці—Welche Hadelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern, 1891. і Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter, 1891: моя Исторія Кіївщини с. 385 і далі; Голубовський Исторія Сѣвер. землі с. 31 і далі й Ист. Смоленской з. с. 100 і далі: Kuun Relationum Hungarorum cum oriente hist. antiquissima, 1893—5; Labbé Sur les grandes routes de Russie entre l'Oural et la Volga, 1905; Szelagowski Najstarsze drogi z Polski na Wsch d w okresie byzantynsko-arabskim, 1909.

²⁾ Новіший дослідник Bury (The treatise De admin. imperio, Byz. Zeitschrift 1906) кладе написання трактату на час від літа 948 до 952 р.

³⁾ Текст говорить про Київ, але очевидно, що в човнах потреба була не тільки в Київі.

стемі Дніпра — з Новгорода, Смоленська, Любеча, Чернигова. Вишигорода й ін. зіздуть ся до Київа. Тут, поки споряджають ся човни всяким знаряддом і припасом з давніх човнів, поки зіздуть ся купці з ріжних міст,—можемо собі представити великий ярмарок, київські контракти перед тисячею літ, коли купці обраховують ся, запасають потрібні товари, перевародують продукти ріжних країв, і т. д. В червні ватаги човнів рушають Дніпром: під Витичевом, трохи низше Київа, стоять ще зо два три дні, поки зберуть ся всі човни, і тоді вже остаточно пускають ся в дорогу. Плавати інакше як великою ватагою було неможливо: чорноморські степи залягали тоді Печенігі і в певних місцях заїдали та нападали на руські ватаги; Константин згадує, що Русь особливостереглась Печенігів коло Ненаситецького порога, де приходилось перетягати човни берегом на кілька миль, потім на Країйськім броді — зараз низше порогів (теп. Кичкас), і на устю Дунаю. Пороги купецькі ватаги переходили взагалі з великими обережностями, бо дуже були небезпечні. Місцями приходило ся переходити берегом, а в найбільш небезпечнім місці переносили на плечах не тільки всі речі, а й самі човни: при тім треба було вартувати невільників, яких везли на продаж, аби не втікали (іх тому вели скованіх), а заразом — стерегти ся нападу Печенігів. Діставши ся на усті Дніпра, перепочивали на острові св. Етерія (Березани¹) і потім іхали поуз берег Чорного моря до Царьгорода, де кінчила ся „бідолашна і небезпечна, тяжка і трудна дорога“, як каже про неї Константин.

Се „Греческий путь“, як він зветь ся в XII в.; купці, що ним їздили називали ся „гречники“, або й просто — „Греки“, а їх торговельні ватаги — „гречнік“²). Колись, ще перед розселенням Словян, центром сїєї грецької торговлі з північними землями була Ольбія; пізніше ся роля мусіла перейти до подунайських міст (поки їх не знищила словянсько-болгарська буря VII—VIII в.), а ще більше — до кримських осад; головне місце між ними займав Корсунь—Херсонес, що зіставив силну традицію в культурній історії Русі³). Однаке

¹⁾ Недавно викрито інтересну памятку по тих спочинках русько-варязьких кущів на Березані: камінну нагробну плиту з рунічною написею: „Граві спорудив сю могилу (насип) по товаришу своїм Карлі“; по палеографічним і язиковим прикметам зачисляють її однаке до пізнішого часу. XI—XII вв. (замітка Брауна в Ізвѣстіяхъ археолог. ком., XIII: „Шведская руническая надпись найденная на о. Березани“).

²⁾ Іпат. с. 144 (див. в варіантах), 360 361, 368.

³⁾ Ось як характеризує її сучасний історик штуки проф. Кондаков: „лід, назвою „корсунського“ в давній Русі розуміли все рідже, аристичне, але і давнє, старинне; в противність „царгородському“, що було символом вирафінованого, високого з технічного погляду, — корсун-

з часом руські Словяне вийшли з своєї початково пасивної ролі в єй торговлі й поминувши кримські міста, увійшли в безпосередній торговельні зносини з Царгородом. Не знаємо, коли саме се стало ся¹⁾). Можемо тільки сказати, що воєнні походи Руси на Чорнім морі, звістні нам від початку IX в., а розпочаті може ще скоріше, мусіли вплинути на сі зносини, проторивши їм дороги і здобувши для них особливо вигідні умови. В результаті Русь домінувала на Чорнім морі в IX—X в. Пишучи в другій четверті X в., Араб Масуді каже, що Чорне море — то Руське море, бо окрім Руси ніхто ним не плаває²⁾). Назва „Руського“ для Чорного моря стала популярною й держала ся довго по тім, як Русь стратила давніший приступ до цього моря: „Днепръ втечеть въ Понтское море тремпъ жерель, иже море словеть Руское“, каже Повість, і західні письменники в XI, XII, XIII в. по традиції звуть його Руським морем — шаге Ruscias, шаге Ruscensis, хоч тоді вже Русь давно втратила своє значення на цім морі³⁾.

Перші письменні звістки про руську торговлю на Чорнім морі

ське“ значило тільки, що архаїчне — Русскія древности V с. 27. В землях Руської держави повно було тих „корсунських“ річей, хоч з них деякі були не більше корсунськими, як славні „корсунські“ церковні двері в Новгороді, що в дійсності зроблені були в Мағдебурзі.

¹⁾ Піч згадував ся (оп. с. 292), що літописне оповідання про подоріж Кия до Царгорода може бути загадкою про змагання Руси увійти в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Розуміється ся, треба дати спокій сій подорожі, бо в ній маємо комбінацію самого літописця.

²⁾ У Гаркаві с. 130. Недавно пробував збити сю звістку Вестберг Beitrage VI, пор. його ж Къ анализу с. 380—1: він доводить, що тут треба розуміти руське плаваннє на Балтійському морі, і що се місце мусить бути поправлене. Воно одначе досить зрозуміле, і поки текст сей стоїть, так як тепер, його не можна толкувати інакше як про Чорне море.

³⁾ Іпат. с. 4, Еккегард — Monumenta Germaniae. Scriptores VI с. 216, Гельмольд I гл. 1 ів. XXI. Інші західні згадки про Руське море збирає Кунік — Ізвѣстія ал-Бекри т. II с. 84—6. Недавніми часами були проби ослабити історичне значення Дніпрової дороги. Найбільш різко виступив з цею гадкою польський історик Шельонговський, в цитованій розвідді. Слідячи за нахідками арабських монет в балтійських сторонах, і комбінуючи з ними деякі звістки він приходить до виводу, що Волга була давнішою „руською“ дорогою з півночі на півднє, і тільки пізніше, навіть дуже пізно, десь від другої пол. X в. став дорогою на півднє Дніпро. В тім же напрямі йде і Вестберг, на користь норманської теорії толкуючи ріжні звістки про руські походи на півднє так, що вони мовляв ішли з півночі волзькою дорогою. Пояснення їх по частині натягнені, почасті можливі, але в кождім разі нічого не можна вказати, що говорило б проти важного значення Дніпрової дороги ще перше ніж вона стала дорогою „з Варяг“, а се тож стало ся уже в IX в.

сагають IX в. Ібн Хордадбег, писавши, як які доводять, в першій половині IX в., говорить уже про руську чорноморську торговлю: „Русини з далеких слов'янських країв їздять до Римського моря (так називав він Чорне море, розуміючи під Римом Візантию); вони продають там футра бобрів і чорних лисів та мечі, і римський цар бере з них десятину“¹⁾). Ся неясно стилізована звістка говорить, правдоподібно, про подорожі руських купців Чорним морем в візантійські землі: нема причин розуміти тут самі грецькі міста Крима. На початку X в. ся заморська русько-візантійська торговля в кождім разі була вже дуже значна. З розміром, обставинами й прерогативами, які здобула собі вона наслідком походів руських князів на візантійські землі в IX і X в., знайомлять нас докладніше умови з Візантією кн. Олега в перших роках X в., особливо як ще їх доповнити звістками з умови Ігоря 944 р. і оповіданням Константина.

Бачимо з цих звісток, що в першій половині X в. руські купці перебували в Константинополі в дуже значнім числі — не тільки по кілька десять, але й по кілька сот мужа, рахуючи разом із службою. Вони прибували, очевидно, з тими торговельними ватагами, що приходили що літа описанім у Константина способом, й оселялись в спеціально призначенні для них передмістю Царгорода „у св. Мами“ (пристань і передмістя за мурами Константинополя, зване так від церкви св. Маманта): тут зіставались вони по кілька місяців. Властиво ся купецька кольонія, видно, мала тенденцію стати постійною, але цього не хотіло візантійське правительство: воно очевидно з трівогою й підозріннем дивилось на цю численну кольонію воєвничого люду (можемо здогадуватись, що якісь дійсні факти викликали таке недовіре й страх воєнних нападів); та й без того се була досить звичайна в ті часи торговельна політика: не дати чужим купцям запустити коріннє у себе. В результаті бачимо цілий ряд обмежень зі сторони візантійського правительства. Воно жадає, аби руські купці виказувались перед ним посвідченням руського князя, або тим відріжнити послів і купців від воєвничих авантурників; для цього посли мали приносити золоті печатки (княжі очевидно), купці — срібні, але пізніше заведено, що з кожною торговельною ватагою київський князь посылав грамоту, де означав число кораблів: „послах корабль селико“ (це факт дуже характеристичний, бо показує, як ся заграниця торговля велась в тісній залежності і

¹⁾ Ібн Хордадбег в вид. de Goeje с. 115. Про час написання цієї звістки ще Маркварт Streifzüge с. 390, Вестберг Къ аналізу с. 375: вони не приймають старшої редакції цього твору, з 1-ої пол. IX в.

контролі руського правительства). Далі, постановлено було, що руські купці в Царгороді можуть входити до міста тільки разом, одними воротами, в супроводі візантійського урядника, і не більш як 50 мужа нараз. Час, коли руські купці мають право на удержання в Царгороді від візантійського правительства, обмежено на шість місяців, а далі й зовсім заборонено їм зимувати коло св. Мами. Таким чином руська купецька кольонія не була постійною, і купці, прибувши літом, мусіли всі до кінця навігації вернутись до дому¹).

Про торговлю з іншими заморськими містами, крім Царгорода, не маємо близьших відомостей. Константин Порфирородний каже, що Русь з Дніпрового устя їздить в Чорну Болгарію (кавказьку), Хозарію і Сирію²), та той факт, що тут Сирія виступає поруч із прикаспійськими краями, робить правдоподібною гадку, що тут іде мова про Серір — теп. Дағестан. З пізнішого часу (ХІІІ в.) маємо звістку, що руські купці з кримських міст їздили на полудневе чорноморське побереже, в Малу Азію³). Жидівський подорожник ХІІ в. Веніамін з Туделі згадує про руських купців в Александрії⁴). Чи плавали коли руські кораблі дійсно по Середземному морю, не знаємо, а поодинокі купці, розуміється ся, могли далеко заходити і через візантійські, і через арабські землі; в IX — X в. однаке морська торгівля на Середземній морі була взагалі в упадку.

Задавши страху Візантії своїми оружними походами, київські князі здобули у неї значні вигоди для київської торговлі. В першій половині IX в., по словам ібн-Хордадбега, руські купці зного товару, що спродають в візантійських землях, платили десятину візантійському правительству. По умові-ж, датованій в літописі 907 р.⁵), вони в Царгороді вже „творять куплю“, себто провадять свої купецькі операції, без всяких обмежень і без яких небудь оплат, „якоже имъ надобѣ“, „не платяте мыта ни в чёмъже“. Далі, руські купці, приїздиачи до Царгорода, протягом шести місяців (а з початку може й протягом всього свого побуту, без обмежень) мали діставати від візантійського правительства всякий потрібний харч (місячину): „хлѣбъ и

¹⁾ Сі постанови мають досить близьку анальгію з пізнішою практикою Новгорода що до німецьких купців: ми маємо тут ту-ж саму купецьку політику. ²⁾ De adm. 42.

³⁾ Рюйсброк (Рубрук або Рубруквіс, як його звуть інакше) — в Recueil de voyages IV c. 215; пор. з цим оповідання ібн-ел-Атіра (у Тізенгаузена Сборникъ мат. къ исторії Зол. Орды с. 28).

⁴⁾ Вид. Марголіна с. 138 (Три єврейські путешественники XI и XII ст., Спб., 1881.

⁵⁾ Про цю умову див. низше — гл. VII.

вино, и мясо, и рыбы, и овощемъ“, і уживати собі „єлико хотять“ публичних лазень (це була потреба грецького комфорту). На дорогу їм теж мали видаватись харчі і всякий потрібний корабельний припас: „якоря, и ужа (шнури), и прѣ (вітрила). Обмежень тоді руська торговля, мабуть, не мала ніяких; аж по нещастливім поході Ігоря 941 р. в ряді інших обмежень її участі в візантійській торговлі для Руси поставлено і таке, що руські купці не можуть куповати паволок дорожніх як 50 золотих штук; сї паволоки, себ то роскішні шовкові матерії, були гордістю візантійської культури, одним з тих її виробів, що найбільш подобались та імпонували варварам.

Предмети русько-візантійської торговлі можемо досить докладно уставити, порівнявши кілька звісток з IX—XI в. Описуючи торговлю Болгарії, де сходилися товари Візантій і Руси, Святослав каже, що від Греків ішли: паволоки, золото, вино и овощи разноличнини“, з Руси „скора (футра), и воскъ, и медъ, и челядъ (невільники)“. Із свого легендарного похода на Царгород Олег привозить „золото, и паволокы, и овощи, и вино, и всяко узорочье“. Оповідаючи про обмін дарунків кн. Ольги з імп. Константином, літопись каже, що Ольга мала даровати „многи дары — челядъ ц воскъ и скору“. а Константин дав „золото и серебро, паволоки, съсуды разноличныя“. Так само й Святославу в літописній легенді Греки посилають золото і паволоки¹⁾. Ібн-Хордадбег, як ми бачили, з руських товарів згадує дорогі футра і мечі. Константин, оповідаючи про дарунки, побираючи Печенігами у Корсунян, вичисляє шовки та інші тканини, перець і всякі прісмаки²⁾.

Отже від Греків ішли фабрикати: наволоки і взагалі всякі дорогі тканини³⁾, вироби з золота і взагалі предмети славної на цілій світ грецької золотарської штуки — „сосуды разноличныя“ і „всяко узорочье“. Далі — ріжні шкляні вироби; вони знаходяться в давніх руських могилах і взагалі в останках давнього руського життя в значнім числі й мусіли приходити як з візантійських так і з арабських країв. Нарешті продукти полудневих країв: вино, овочі й корінне. Предмети сї вивозилися з Візантії як для власного ужитку Руси, так і для неревозної торговлі далі на північ і північний захід і схід. В українських землях дуже часто стрічаємо дорогі візантійські фабрикати, особливо золоті з каміннем річи, філігранові й емальові вироби: бачимо також.

¹⁾ Іпат. с. 19, 39—40, 44, 46.

²⁾ Ізвѣстія ібн-Даста с 27. De admin. imp. 6; новіший коментар до цього трудного місця у Шестакова Чам. христ. Херсонеса III с. 69.

³⁾ Пор. оповідання про похід Олега, де візантійські шовки (крошки) противстають ся слов'янським „толъстинамъ“ Іпат. с. 19.

що візантійський артистичний промисел рішучо впливув на наш місцевий XI—ХІІ в., так що він вповні переймає і візантійський стиль, і форми, і техніку (хоч не дорівнює красі й деликатності своїх оригіналів); се теж вказує, як популярні були візантійські вироби, як широко уживали ся вони (розуміється ся — в вищій, богатій верстві). Кусники шовку, брокатів стрічають в поганських могилах; в оповіданні ібн-Фадлана про похорони руського купця на кождім кроці стрічають візантійську паволоку (румський дібадж): лавку для небіжчика застелюють грецькою паволокою, обставляють його подушками з неї ж, одягають на небіжчика кафтан і шапку з паволоки-ж: очевидно, се була звичайна річ в заможнім побуті¹⁾.

Головними предметами українського вивозу були невільники, футра, віск і мід, не тільки до Візантії, а і взагалі в усіх напрямах руської торгівлі. Футра, віск і мід були найціннішим з того, що взагалі продукували землі Руської держави: від непамятних часів громади східної Європи платили дань шкірами — „по бѣлѣй вѣверицѣ“, „по черьнѣ кунѣ“, „медомъ и скорою“²⁾, і пам'ять сїї дані держалась на Русі дуже довго: в ХVI в. ще стрічають ріжні „куниці“ — селянські податки, хоч уже здебільшого переложені на гроші.

Ганебний торг невільником проваджено тоді в великих розмірах всюди, і Русь тут не становила виїмку. Жидівський подорожник XI в. Веніамін Тутельський каже, що Жиди прозивали Слов'янщину Хананом, бо її народ продає „своїх синів і дочек всім народам, як і мешканці Русі“³⁾. Самі Жиди, як побачимо, відогравали важну роль в вивозі слов'янських рабів — головно в західноєвропейські землі, суходолом. В Царгороді чудеса св. Миколая з XI в. згадують спеціальний торг, „идѣ же русстин купци приходяще челядь продають“⁴⁾. Вивозили невільників і на Схід, як побачимо. Часті війни IX—X в. — періоду творення Руської держави, постачали невільника в великих

¹⁾ Анто́новича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15 (шовк), 17 (шкло), Курганы Зал. Волыни с. 139—9 (брокат, намисто), Мельник Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 496 (шовк), Самоквасова — сіверянські розкопки с. 188, 192 (брокати), Нідаха (шовк, брокати, шкло). Інтересна находка брокатів в Київі (Михайлів, мон.) Археол. лѣтотись 1903 с. 302—3. З шкляніх виробів особливо були розповсюдні намиста й шкляні наручники — їх маса стрічається на місці кождої старої руської осади.

²⁾ Іпат. с. 11, 13, 37.

³⁾ Ор. с. с. 146.

⁴⁾ Вид. арх. Леоніда (Пам'ятники древней письменности, 1881) с. 85.

масах: „люди овѣхъ избн, а другия роботъ преда“¹)—се був звичайний фінал тодішніх війн.

Ті предмети руського експорту по частині збираліся з самих руських земель, по частині вимінювались і куповались у дальших, північних народів, особливо дорогі футра. Сії то товари звозили руські купці з різних сторон до Київа, щоб потім, як бачили ми, літом відправити до Царгорода.

З того часу як завязано безпосередні зносини Руси з Царгородом, мусіла відійти на другий план торговля з грецькими кримськими містами і з подунайськими краями; але й вона не перервалася: з вище наведених слів Святослава бачимо, що й у другій половині Х в. подунайські городи були місцем, де стрічалася торговля українська, візантійська і країв середнього Дунаю.

Не стратили своїх торговельних зносин з Русю і кримські міста. Крім морської комунікації був сюди і сухий шлях — правдоподібно той, що в XII в. звістний нам з іменем Солоного. В XII в. торговельна дорога з Руси на південний південь розділялася на три шляхи: крім „Грецького“ путі, очевидно того, що вище описали сьмо — Дніпром аж до устя, був ще путь Солоний і Залозний. Близше їх напряму літопись не означає. Залозний шлях ішов Дніпром вниз і мусів звертати десь не вище Канева, найправдолібніше — на південний схід; що до Солоного, то в нім часто бачать шлях по кримському сіль. Про вивіз солі з Криму до Малої Азії маємо звістку вже з VII в., потім про добування кримської солі згадує Константин Порфирородний²): правда про вивіз кримської солі саме на Русь не маємо ранішіх звісток як з XIII в. (у Рюйсброка), а Патерик (XIII в.) оповідає про соляну крізув Київі при кінці XI в. в таких словах, мовби сіль привозилася туди тільки з Галичини³); але було-б неправдолібним припускати, що сіль з Криму вивозилася в інші сторони, а не вивозилася на Русь, в тих і попередніх століттях, бодай коли не було особливих неспокоїв у степах. Крім вивозу солі, в Криму мусів провадитися такий самий обмін українських продуктів на грецькі і в взагалі південні, який, хіба в більшім розмірі, провадився в Царгороді. Пізніші звістки про кримську торговлю (Рюйсброк і ібн-ель-Атір : XIII віку) кажуть, що в Крим з руської сторони приходили футра і невільники, а з Греції і Малої Азії — матерії (шовкові й бавовняні)

¹⁾ Іпат. с. 39.

²⁾ Mansi Coll. Conciliorum, X с. 861—2. De admin. imp. 42.

³⁾ Recueil de voyages IV с. 219, Патерик в вид. Яковлєва с. 154.

та ріжне коріннє¹): се все з повним правом можемо перенести і на давнійші часи. Сюди-ж можна прилучити що звістку Константина²), що Херсонії купували від Печенігів шкіри й віск: Печеніги мали досить, шкіри, але віск певно йшов з словянських земель, бо Печеніги пчильництва не мали.

Взагалі хоч під час інтенсивної торговлі з Царгородом кримська торговля мала для Руси другорядне значіннє, але в міру того як печенізькі орди все більше відтісняли Русь від моря, та заникала українська людність в степах і slabшала руська морська торговля, торговля посередня — через кримські і подунайські міста знову здобула першорядне значіннє для Руси і взагалі східної Європи. Се дало себе виразно знати пізніше, в XII—XIII в., але початки такого повороту мусіли показати-ся вже в другій половині X в.

Щоб покінчити з полудневою торговлею Руси, мусимо згадати ще за торговлю з чорноморськими кочовниками. Константин, як згадував вже я, оповідає, що Русь купує у Печенігів волів, коней і овець³). Правило м. Іоана (XI в.) закидає нашим купцям, що „вони им'яна ради или скотолюбъя ради“ (двозначно сказано, бо „скот“ значить і худобу і гроши) їздять до Половців і „сквернять ся“.

Важною торговельною стацією в цій полудневій торговлі було Олеше — десь коло устя Дніпра, як думають звичайно — на місці теперішніх Олешків (Алешки). Ми маємо близьші звістки про нього з XI — ХІІІ в., бачимо, що тут перебували греки (чи Греки), і звідси вивозились ріжні товари. По всякий імовірності, про цю стацію іде мова і в русько-візантійській умові 944 р., де вимовляється ся, що Русь не зимовала на устю Дніпра, в т. зв. Білобережу (так звалось Дніпрове побереже) ані на острові съв. Елеуферія (теп. Березань): візантійське правительство не хотіло бачити торговельного міста в сусістві своїх кримських міст, а могло боятись і воєнних небезпечностей звідти⁴).

¹) Руйсброк с. 215, віймки з ібн-ель-Атіра у Тизенгаузена Сборникъ матеріаловъ къ исторії Золотой Орды с. 26.

²) De adm. 53.

³) De adm. imp. 2. Тут треба згадати поправку одного неласного тексту у аль-Бекрі, зроблену Розеном; з тою поправкою він читається так: всі сі народи (Кипчаки, Хозари, Гузи й Словине) сусіди Печенігів і вони міняють ся з ними товарами (вид. Розена с. 59).

⁴) Іншу гадку про місце, де було Олеше, висловив Єурачков (Ізвѣстія русского геогр. общ. т. XI. V і потім К. Старина 1886, IV) — він вказував на городище коло с. Знаменки, низше порогів. Сей погляд, прийнятий і деким ще (вир. Іловайский Ист. Рос. I, 2 с. 529) має за собою

Система Дніпра, що збирала з ріжних сторін товари для того полудневого, візантійського експорту, розносилася з поворотом візантійські і взагалі полудневі товари в ріжних напрямах, не тільки в землі Руської держави, але й далі. В очах літописця XI в. Дніпрова дорога передовсім „путь изъ Варягъ въ Грекы“; путь ся розходить ся на двоє, одна дорога іде з верхнього Дніпра через річки системи Двіни (їх поминає літописець в своїй описі) в р. Ловать, звідти в Льмен, потім Волховом в Ладозьке озера, а звідти Невою в Балтийське море; друга дорога іде з верхів'я Дніпра Двіною в море. Літописець головний натиск кладе на першу — дальшу і тяжшу дорогу, бо її держав у своїх руках центр північної руської торговії Новгород, тим часом як за Двину не знаємо, чи держала її коли Русь цілу в своїх руках. Але проторили сю дорогу „з Варягъ“ у Грецію варязькі ватаги певне не скорші як по сформованню Руської держави, що слугила їм переходовою стацією, з котрої сі вояки переходили потім часом і до Візантії. Варязькі купці ледво чи коли проходили сю дорогу аж до Візантії (викинувши таких Варягів, що служили на Русі і провадили свою торговлю), тим більше що головний напрям балтийської торговії, судячи по монетним нахідкам, був тоді переважно східний, ішов Волгою до Болгаря. Посередництво ж в торговії північних країв з Грецією, а в часті і з Арабами держали в своїх руках руські купці. З Руси в балтийські краї йшли головно товари візантійські й арабські; на Русь окрім тих же сирових продуктів, що постачали для заграниці торговії руські землі, та деяких балтийських спеціальностей (як горючий камінь), певно і тоді вже (як се бачимо пізнійше — в XIII—XIV в.) йшли такі речі як сіль, металі та західно-європейські фабрикати, переходячи через руки німецьких і словянських купців — завязки того, що вдалеко більших розмірах (з розвитком промислу північної Європи) бачимо ми в пізнійшій новгородській торговлі.

Найдавнішую звістку про транзітну торговлю в західнім напрямі знаходимо у Хордадбега, в 1-ій пол. IX в., але в ній не вказані близіше ті дороги. Хордадбег оповідає про жидівських купців, що „їздять з заходу на схід і зі сходу на захід, суходолом і морем, і вивозять із західніх земель (на схід) евнухів, дівчат і хлопців, брокати, боброві, куничні й інші футра та мечі; з Франції вони їздять

текст 1 Новг., де дійсно Олеше виступає наче-б близько порогів, але інші звістки промовляють за місцем недалеко моря; окрім того а priori ми мусимо сподіватись якоїсь торговельної стації коло устя Дніпра, а одиноча з звістників може бути тільки Олеше.

на західнє море“; „вони говорять по арабськи, перськи, римськи, франкськи, іспанськи й словянськи“; на іншім місці він вичисляє предмети експорту з Магріба (півн. Африки), а посередно — з „земель Словян і Аварів“: словянськи, римськи, франкськи, льонгобардськи невільники, римські й іспанські дівчата, футра і перфумерія (стіракс і мастики)¹.

Інші звістки говорять про західну торговлю безпосередньо самих руських купців. В німецьких митних постановах коло 904 р. іде мова про словянських купців, що в міста середнього Дунаю приходять з Чехії й Ругії²; з іх товарів згадані: віск, невільники й коні³). Жидівський подорожник 2-ої половини Х в. Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що в Прагу приходили руські й словянські купці, Жиди й Турки, з ріжними товарами і „візантійськими червінцями“, а звідти вивозили невільників, цину і футра⁴). Потім про торговлю подунайських міст з Русю маємо ряд звісток з XII в.; тільки сі пізнійші звістки говорять, здається ся, лише про торговлю німецьких купців і їх подорожи на Русь, не Русинів, а Ібрагим ібн-Якуб виразно говорить про активну торговлю Руси і згадуючи про Krakів виказує нам напрям сеї торговлі через теперішню Галичину⁵). Про транзитну торгову

¹⁾ Вид. de Goeje c. 115, для пояснення цієї частини тексту служить парафраза його у близького своїм часом аль-Факіха (вид. de Goeje c. 83—4).

²⁾ De Rugis vel de Boemanis. Тут не може бути про мови якихось Ругів (вказували на Ріген або на Мораву, колишню Ругію, але Ріген за давка і дрібна країна, щоб про неї могла тут бути мова, а Морава згадується ниżej з звичайним іменем — mercatum Moravorum). Русь же зветься Ругами і частіше, як у звістці продовження Регіонана про охрещення Ольги.

³⁾ Рафельштетські митні постанови — Codex diplomaticus et epistolarius Moraviae I c. 72.

⁴⁾ Сей текст має богато варіантів і толковань: замість невільників — мука, зам. цини — боброві шкіри, зам. футтер — олово; вид. Розена c. 49, пор. Jakob — Welche Handelsartikel c. 9, Вестбергъ Комментарій ч. 14.

⁵⁾ Шельонговский попробував довести, що дороги на захід через Галичину на Krakів не було в IX-X вв., бо вона зазнала ся аж пізніше. Він опирається на покладах арабських монет, що ширяться від балтийського побережя в поріччю нижньої Висли, Варти, нижньої й середньої Одри і бачить в них сліди старих доріг з балтийського побережжя на Дунай, а найстарших доріг з Польщі на Русь і Грецію шукає на Мазовщі. Однак опирати все на самих монетних покладах не дуже безпечно, і згадка Ібрагіма про руських купців, що приходять до Праги з Krakова (а Krakів сам лежить по за територією арабських покладів і балтийсько-одрянської дороги) досить виразно вказує на підкарпатську дорогу.

лю через Польщу на Русь каже польський хронист Мартин Галь (XII в.) і згадує про давні подорожі західних купців на Русь через Польщу¹).

Як бачимо з наведених звісток Хордадбega й Ібрагима, і в цій торговлі, як і в балтийській, Русь головно була посередником для товарів візантійських і арабських. З заходу приходили на Русь сирові продукти, невільники й деякі фабрикати (між ними могли бути й італійські, й іспансько-арабські). З них маємо названі мечі, і ми дійсно бачили вже кілька звісток про уживання на Русі західної зброї (франкські мечі Руцинів у ібн-Фадлана, шоломи латинські Слова о полку Іг.). Нема спеціальних звісток про вивіз на захід невільника з Русі; але сей товар експортували з центральної Європи і спеціально з слов'янських земель в великому розмірі, отже мабуть везли туди його і з східно-слов'янських земель, хоч ці мали й свої місця збути на південний схід. Важну роль при цьому відігравали власне ті юдівські купці, про котрих оповідає ібн-Хордадбег; вони-ж спеціально займались кастрацією сих слов'янських невільників. Ібн-Хаукалъ (X в.), оповідаючи, звідки беруть слов'янські евнухи, пояснює, що торг невільником іде в двох напрямках — на схід, в Хорасан (главно через Русь, очевидно), і на захід через Іспанію в Египет і Маріб (півн. Африка), і невільників цього західного експорту каструють Жиди²).

Торговлю України зі Сходом по монетним нахідкам можна констатувати почавши від VII в.: найстарші з східних монет, які знаходяться в східній Європі, належать до VI в. (Сасанідів)³, з VI ж віку маємо про неї оповідання Йордана⁴). Очевидно, вона не перервала ся ніколи. І коли сформувалися значніші торговельні центри українські, вони зараз же взяли в ній участь. Ібн-Хордадбег, що

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. I с. 394.

²⁾ Вид. де Гуе с. 75, див. про торговлю невільником у Якова Welche Handelsartikel с. 6 і далі, де зібрано й тексти.

³⁾ Пор. новіші нахідки харківські — Данилевич № 53, 64. Срібні арабські діргеми в східноєвропейських нахідках маємо, скоро тільки їх почали бити (в останніх роках VII в., за халіфа Абдельмаліка), і Якоб справедливо підніс, що сей факт виразно вказує на істновання торговельних зносин ще перед появою сеї монети (Der nordisch-baltische Handel с. 46—9). Мідяні й золоті арабські монети існували й перед тим, але взагалі в Європі стригаються майже виключно срібні — діргеми (арабська форма слова „драхма“). Се пояснюють тим, що звичайно біжулою монетою було в Туркестані срібло. Нахідку мідянських монет (почавши від VII в.) в Київі див. у Біляшевського Монетные клады с. 11, але нахідка ся дуже дивна своїм змістом.

⁴⁾ Getica гл. 5.

писав в першій половині IX в., знає „руську“ торговлю вже в значнім розвитку: руські купці їздять Каспійським морем і торгують з побережними містами, а часом з полудневих каспійських портів везуть свої товари на верблюдах і до Багдаду¹⁾). Але поки українська торговля дійшла до такої активності, далеко скоріше ще мусів служити за посередника в торговлі України і взагалі східної Європи зі Сходом хозарський Ітиль на нижній Волзі, а до нього, мабуть згодом, прилучився і Болгар на середній Волзі. Обидва і в X в., коли Русь наважала безпосередні зносини з арабськими краями, були важними торговельними огнищами. Трактат надписуваний іменем ель Балхі (1-ої пол. X в.) так означає головні напрями руської торговлі: „Русь провадить торговлю з Хозарією, Візантією й Великим Болгаром“²⁾); Хаукаль каже, що перед походами Святослава Болгар і Хазран (Ітиль) були місцями руської торговлі³⁾.

Болгар був головним торговищем північної Європи зі Сходом. Арабські купці прибували сюди головно караванами, на верблюдах, з Туркестану, але також приїздили і Волгою, з Ітилем⁴⁾; зовсім правдо-подібна звістка пізнішого ховарезмійського письменника ед-Діна каже, що вони не їздили даліше на північ як до Болгара⁵⁾). Торговлю з фінськими народами держали в своїх руках Болгари і Русь, Русь же була головним посередником в торговлі Арабів з балтійськими краями: торговля ся була дуже інтенсивна і полишила богаті сліди в монетних скарбах — найчастіші скарби арабських монет, часом по кілька тисяч дірхемів, припадають власне на волзько-балтійські краї й побереже Балтійського моря. Волга була головною артерією сієї торговлі; на верхівія її була коротка дорога з верхнього Дніпра її балтійського побережа через Двину і верхівія Дніпра, або через ріки Ладозького озера. З полудневим заходом, себ то середнім Полніпровем, Волгу звязувала система Оки, а туди легко було перейти з Дніпра через Десну; знаємо і сухий торговельний шлях, що йшов від Києва в напрямі на північний схід, на Курськ, і по всякій імовірності провадив теж на Поволже⁶⁾). Знов же Кама, що текла у Волгу під са-

¹⁾ Вид. де-Гуе с. 115.

²⁾ Гаркаві с. 277, пор. аль-Джайгані І. с. (торговля з Хозарією).

³⁾ Гаркаві с. 219.

⁴⁾ Масуді Prairies d'or II. 15 і далі, Kitab et-tenbich в Хрестоматії де Сасі II, 18 (у Якова Welche с. 33, Хвольсона с. 165).

⁵⁾ Хвольсона Ібн-Даст с. 190. В географічному словнику Якута (XIII в.) sub voce Ітиль згадується ся, що арабські купці їздять в землю Вису — „Веси“, як толкують — себ то на верхню Волгу; але ся звістка стойте одиноко і непевна.

⁶⁾ Про дорогу з Києва на Курськ Житіє Феодосія л. 5.

мим Болгаром, служила дорогою в уральські землі. Для торговлі футрами Болгар був мабуть найголовнішим ринком східної Європи, а може й цілого світу — він лежав найближче до джерел цього важного експорту. Араби згадують про Болгарів, що вони вимінювали дорогі футра у північних фінських народів (з них вони особливо знають Вісу — Весь і Юру — Югру)¹). Про Русь оповідає Хаукаль, що вона привозить в Болгар дорогі футра купуючи їх у поганських чародів (він називає їх біблійними іменами Гога і Магога, Яджудж і Чаджудж в арабській формі); про „німий“ обмін дорогих шкір за іелізні вироби, що вели руські купці з Югрою, за Уральськими горами, оповідає літопись: „кажуть желѣзо и помавают рукою, просяще желѣза, и аще кто даст имъ желѣзо, или ножъ, или сокиру, и они даютъ скорою противу“²).

Як Болгар був головним торговищем для північних країв східної Європи, так Ітиль грав також роль в східній торговлі для країв південних. „Головна торговля Руси, каже Хаукаль, була в Хазрані (одна з частин міста Ітиля): там була велика сила купців (з інших країв) і мусульман, і всякого товару“³). Східні купці прибували Каспійським морем, товари з Болгара і взагалі з північних країв приходили Волгою, з заходу — Доном і звідти в Волгу волоком (теперішнім Царицинським). З середнього Подніпров'я на Дін був шлях судодолом — дуже можливо, що був се власне вищезгаданий Залозний путь⁴). Але була і річна дорога — Десною і Сеймом, а звідти коротким волоком в Сосну або Оскол⁵). Через Ітиль мандрували Волгою в Каспійське море українські купці, що хотіли торгувати безпосередньо з східнimi краями: руські купці, оповідає Хордадбег, їздять Танаїдом, Словянською рікою, і через Хозарську столицю Камлідж (Ітиль) проходять в Джурджанське море (себ та Каспійське, особливо так знала ся його південна частина). Але Русини провадили великий торг і в самім Ітилю. Масуді каже, що в Ітилі одну половину міста зай-

¹⁾ У Хвольсона ор. с. 188—190. Інше толковання назви Веси у Вестберга *Beiträge* 2.

²⁾ Іпат. с. 164.

³⁾ У Гаркаві с. 219. Про транспорт товарів з Болгара в Ітиль говорить ібн-Фадлан, див. у Хвольсона с. 162.

⁴⁾ Іпат. с. 368, пор. 429: купецький караван іде „ис Половецъ“ на Хорол, на Переяслав.

⁵⁾ Припускають ще й іншу водну дорогу — з Дніпрової Самари в Міус або в Калміус і з нього в Азовське море, але се можна казати тільки гіпотетично; див. Бруна Черномор'я I с. 98 і далі; Майков в Ж. М. Н. П. 1874, VIII с. 257, Барсов² с. 21, Бурачков К. Ст. 1886, IV. 967 і далі.

мали Словяне й Русь, що тут були громади мусульман, Жидів, християн, і кожда мала двох судів, а крім того був судя для поганів¹⁾). Хазарський каган побирає десятину з товарів, що перевозились через Ітиль (се каже ібн-Хордадбег), а очевидно — і з тих, що спродавались на місці.

В Ітилю чи в Болгарі бачив на початку X в. і описав руських купців ібн-Фадлан; вони приїздять човнами і приставши до берега, будують собі на березі великі деревяні бараки, де їх збирається по десять, по двадцять; очевидно, се були купецькі спілки, що жили і господарили спільно; вони привозили головно невільників і футра.

Як далеко з свого боку заїздили східні купці з своєю торговлею в сім напрямі? Вище ми бачили, що арабські купці на північ дальше Болгара по всякій імовірності не їздили: але вони бували в Київі, мабуть і в Новгороді і дальше на заході. Масуді каже, що в столицю Дира, в котрім мусимо бачити київського князя того імені, „приїздять мусульманські купці з усякими товарами“: з слів арабських письменників Істахрі, Хаукаля і т. зв. ель-Балхі, що говорять про Київ, виходить теж, що сюди їздили арабські (взагалі чужі) купці²⁾. У Ібрагіма ібн-Якуба мусульманські й турецькі купці через Краків їздять до Праги, значить взагалі в центральну Європу; правдоподібно, дорога їх ішла через Київ і Галичину. Нема причини відкидати таких категоричних звісток, особливо останньої. Ми можемо прийняти, що в період найбільшого розцвіту східної торговлі, що припадає власне на першу половину X в., східні купці дійсно їздили в Київ, і з руськими купцями мандрували дальше на захід. Тільки й тут не

¹⁾ Гаркаві 129. Християнська епархія в Ітилі ('Астъя) дійсно згадується в катальогу епархій VIII в., вид. де-Воогом.

²⁾ Гаркаві с. 137, ал-Бекрі вид. Розена с. 49. Сей текст має свої труднощі: аль-Джайгані, найстарший письменник (кінець IX чи початок X в.), у якого ми маємо текст про три головні руські міста, каже: „люде їздять в торговельних справах до Київа (Куяби), але ніхто досі не сказав, аби який чужинець поїхав туди перебувати, бо кожного чужинця, що туди пойде, вони зараз забивають“ (Труды III зізда I с. 347, Вімки с. 35). У всіх інших письменників, що мають сей текст — Істахрі, Хаукаля, т. зв. ель-Балхі, аноніма Туманского, Ідрізі — звістки про недопускання чужинців прикладаються тільки до Арти, і власне з сеї антитези виходить, що в Київ їздили чужі купці, але їх не бувало в Арті: Купці їздять до Куяби, в Арту ж ніхто не вступає, бо люде забивають кожного чужинця, що заїхав би до їх землі (Істахрі — у Гаркаві с. 193, див. ще с. 220 і 276). Правдоподібно, се поправліший варіант, попсований копістами Джайгані. Що в Київ бували чужі купці, і спеціально східні, се виразно кажуть інші письменники, і те значінє,

було, правдоподібно, постійних арабських кольоній. В кождім разі найважнішою стацією арабських купців в східній Європі був безпіречно Ітиль.

Предмети, що закупались арабськими купцями в східно-європейських землях, досить повно вичисляє Мукадесі (з кінця X в.) „З Ховарезма вивозять соболів, білки, горностаїв, „фенек“¹), куниць, лисів, шкіри боброві, рабих заяців, кіз, віск, стріли, березову кору²), шапки, рибачий клей, рибачі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, виправлену шкіру, мед, горіхи, яструбів³), мечі, панцери, халендж⁴), слов'янських невільників, овець і биків: все се з Болгару⁵). До цього реєстру не додають майже нічого оповідання інших східніх джерел (хіба згадку про олово, чи цину, та й тут звістки досить неясні, не знати, чи то мова про внутрішню торговлю, чи експорт)⁶). Ми можемо сей реєстр товарів прикладти взагалі до східно-європейського вивозу на схід: ібн-Фадлан, вичисляючи товари, що вивозяться на схід через порти Хозарської землі, вичисляє в головнім теж саме: невільники, мід, віск, футра⁷). Бачимо властиво і тут тіž самі предмети (поминувши деякі другорядні), що і в торговлі з Візантією: футра. мід, віск, невільники.

Про вивіз футер цікаві відомості подає Масуді: кораблі з землі Буртасів (тут розуміють звичайно Мордову) привозять Волгою шкіри чорних лисів, — се найдорожі й найдорожніші футра; крім того вивозять звідти червоні, білі й чорно-білі лисячі шкіри: найдорожі чорні. Їх вивозять в краї Баб-ель-Абваба (Дербент), до Бердаї (Вірменії) і до Хорасана, також в землі Франків і Іспанію, і сі шкіри, чорні і червоні, привозять в Магріб (шіви. Африку). Одна буртаська шкірка коштує 100 і більш червінців, при наймені чорних лисів: червоні дешевіші. Королі арабські й перські носять чорних лисів і один перед одним хвалить ся такою роскішшю: вони роблять з них шапки,

яке виходить з текстів Істахрі та ін., з огляду на се мусить бути прийнято що до змісту, без огляду на більшу або меншу авторитетності тексту.

¹) Який се звір, не ясно. Якоб думас, що се *canis corsak*, Хвольсон перекладає: куниці.

²) Хвольсон: велику рибу.

³) Хвольсон: парди або хорти.

⁴) Дерево, досить часто згадуване у Арабів в оповіданнях про східну Європу; Френ і Хвольсон бачили тут березу, Якоб — клен.

⁵) Вид. де Геє с. 324, коментар у Якова *Welche Handelsartikel* (його перекладу я тримав ся в тексті) і Хвольсона I. с.

⁶) У Джайгані, Істахрі, Хаукала.

⁷) Хвольсон с. 162, див. їще Істахрі у Гаркаві с. 192.

кафтани, плащі, і ледво чи знайдеть ся король, аби не мав кафтана або плаща, підшитого таким чорним буртаським лисом. При тім Масуді оповідає, що найбільшу теплоту чорних лисів довів каліф Магді (775 — 785), завиваючи фляшку з теплою водою в ріжні футра й виставляючи їх на мороз: анекдот інтересний, бо показує, що популярність північних футер у Арабів сягала досить давніх часів¹⁾.

Східноевропейський невільник був теж важливим предметом торгу. Чи не з нього і почалась знайомість Арабів з Словянами, котру засвідчив дамаський поет VIII в. аль-Ахталь своїм віршом про „руських Сакаліба“²⁾. Східноевропейські і спеціально словянські невільниці мали попит і славилися за свою красу. Персидські поети пишними словами вихваляють їх. „Всі мої біди“, — нарікає Насір-і-Хосро Енсарі. „приходять від Болгарів: вони тягом привозять любок з Болгару, аби спокусити чоловіка: вони гарні як місяць; їх губки й зубки не повинні бути так гарними, бо з запалу до їх губок і зубків чоловік мусить кусати собі губи зубами“³⁾. Хаукалзазначаючи головні напрями торговлі білим невільником, як ми бачили, зазначає один через Іспанію, другий — через Хорасан. В Ховарезм привозили в великім числі невільників словянських і хозарських, і з інших сусідніх земель, а гакож невільників турецьких; між сими певно, була теж чимала маса словянських, спродуваних Печенігами: про анальгічну торговлю пізніших Половців в Криму маємо звістку в Патеріку⁴⁾.

З інших предметів торговлі „рибячі зуби“ правдоподібно означають мамутові і моржеві сікачі; про мамутові сікачі оповідає абу Гамід т. зв. ель Андалузі, що сам звідав Болгар в XII в.: в землі. каже він, знаходить зуби подібні до слоневих сікачів, білі як сніг: ніхто не знає, від якого звіра вони; їх вивозять в Ховарезм, і там купують великою ціною та виробляють з них гребені, скриночки й інше, як з слонової кости, тільки воно міцніше від слонової і ніколи не розіб'ється⁵⁾. Але рибачим зубом у північних Словян звуться моржові ікли, і правдоподібно — під тим самим іменем експортувались обидва предмети. Вони були спеціальністю північних земель: смоленський князь XII в. обдаровує черніговського футрами і „рибими зубами“: „соболми и горностайми, і черными кунами, и песци, и бѣлыми волки и рыбыми зубы“⁶⁾.

¹⁾ Тексти (в перекладі) у Якоба Welche с. 23—4.

²⁾ Гаркаві с. 2.

³⁾ У Якоба Welche Handelsartikel с. 12.

⁴⁾ Вид. Яковлева с. 93—5.

⁵⁾ Казіні, вид. Вістенфельда II. 413 — у Якоба Welche с. 18.

⁶⁾ Іпат. с. 345—6.

Експорт мечів виглядає досить неясно: як ми бачили, руські купці, по словам Арабів, вивозили їх в Візантію, в другий бік ішли вони до Ховарезму, у самих Русинів бачили мечі „франкського виробу“, а й від Арабів, як побачимо низше, привозили до них мечі. Мабуть найбільш правдоподібним буде припущення, що Русь уживала мечі чужих фабрик, але й свої мала незлі, і від неї вивозили мечі її власного виробу і чужого ввозу.

Як богаті й докладні відомості Арабів про предмети їх експорту з східної Європи, так бідні звістки про арабський імпорт, і ми можемо тільки в приближенню міркувати, які то були „ріжні товари“, що арабські купці возили з Ховарезма в Європу (як каже Масуді). Самі Араби згадують властиво тільки два предмети, се намиста й мечі. Ібн-Фадлан оповідає, що найбільш улюблена окраса руських жінок — се зелене намисто з глини (себто — якоєсь порцелянової маси): Русь дуже розбивається за ними, купує їх по діргему за намистинку (пацьорок) і з них роблять намиста для жінок. Ся звістка, так як єсть, не конче докладна¹), але намиста і взагалі шкляні вироби дійсно могли приходити через арабські руки. Про мечі звістка також не досить ясна: абу-Гамід (званий аль Гарнаті або ель Андалузі) оповідає, що в Болгар привозять мечі з Адербайджана (північної Персії) — не поліровані, сильно гартовані вістря; їх купують в Адербайджані по 4 за дінар (червінець), за сі мечі вимінюють у Ісу (ніби Веси) боброві шкіри, а ті добувають соболині шкіри у своїх північних сусідів (варіант називає народ Юру себто Югру). Потім у абу-Гаміда наступає оповідання, як на ті мечі люди ловлять в морі велику рибу²). З цього догадувалась, що тут мова не про мечі, а про гарпуни. Але абу-Гамід легко міг не зрозуміти оповідання про спосіб ловлі великих риб, що перейшло до нього через кілька уст, але не міг помішати мечі з гарпунами, оповідаючи про їх експорт з Адербайджана: очевидно звідси дійсно вивозились в східну Європу мечі.

З повною правдоподібністю можемо назвати ще, як предмети арабської торговлі, шовкові матерії, металічні й спеціально — золотарські вироби, полуздні овочі й коріннє. Про вивіз металічних виробів свідчать археологічні нахідки. Порівняння речей з східно-словянських нахідок з нахідками країв, що стояли під повним впливом арабської культури, як Болгар і взагалі Заволже, а також і нахідки предметів разом з арабськими

¹) Дуже ударяв на недокладність сеї й деяких інших звісток Сліцин — О степені достовірності ібнъ-Фадлана (Труды отд. слав. рус. археол. IV с. 164).

²) Каззіні II. 418, варіант у Якоба Die Waaren с. 28, пояснення у ньогож і у Хвольсона с. 190.

монетами дають нам підставу, бодай з певною правдоподібністю, виріжнити групу мотивів юбілерської штуки, що розвинулися під арабським впливом — філігранові вироби, горошковатий орнамент (зернь), бляшечки деяких типових форм (найбільш типову таку колекцію дали нахідки з Гнєздува, в Смоленщині)¹⁾. Доставу матерії й коріння мусимо прийняти по анальгії з звітками про царгородську й кримську торговлю.

В сій східній торговлі волзькі Болгари й Хозари брали участь як посередники; в тій же ролі виступали Жиди. Але головно держали її в своїх руках руські купці. Вони привозили великі запаси тих ріжних предметів купна, що приходили в руки князів і їх дружини як данина і здобич, вони скупляли і вимінювали їх в своїх землях і у сусідів, вони же держали в своїх руках заграницню торговлю, що переходила через східну Європу. Арабам Русь представлялась як народ з самих вояків і купців: „вони не мають ані ґрунтів, ані міст, ані поля“,каже арабське джерело середини IX в. — „оден в їх промисел — торгувати соболями, білками й іншим футром“; „вони живуть тільки з того“,каже воно на іншому місці, „що візьмуть у Словян: наїздять, забирають невільників і везуть їх продавати в Хазеран і Болгар“²⁾). Хаукаль, як ми бачили, оповідає, що найкращі футра привозила в Болгар Русь — по часті з своїх земель, а найліпші вимінювали у поганських народів³⁾). Руські купці, описані ібн-Фадланом, привозять (в Болгар чи в Ітиль) на продажу невільників, спеціально дівчат, соболині шкіри й інші товари. Яку велику торговлю провадили сі купці, дає знати оповідання того ж Фадлан, що жінки тих купців носять на ший золоті й срібні ланцюги: як купець має 10 тис. діртемів, купує жінці ланцюг, як мас 20 тис. — два, і за кождим десятком тисяч додає новий, „так що інша мас багато ланцюгів на ший“⁴⁾). Полишаючи на боці самий той рахунок ланцюгів, цікаво, що руських купців рахують тут на десятки тисяч діртемів.

Із східніх монет, що знаходяться в північній і східній Європі, найбільша маса припадає на першу половину X в. Коли ми зауважимо,

¹⁾ Вони переховуються в Ермітажі і московському Історичному музею, див. Толстого й Кондакова Русскія древности V с. 61—4 і особл. Сизова Гнєздовський могильник (Матеріали по арх. Россії № 28, 1902). Про їх техніку див. ще Сизова О происхождении и характерѣ курганныхъ височныхъ колецъ, Археол. Извѣстія 1895. Розкопки ведуться далі.

²⁾ Ибнъ-Дасть вид. Хвольсона с. 35, Кардзі — Отчетъ Бартольда с. 123.

³⁾ У Гаркаві с. 219.

⁴⁾ У Гаркаві с. 93.

що в 60-х рр. Х в. головні огнища східної торгівлі — Ітиль і Болгар зруйнував Святослав і се мусіло тяжко відбитись на цій торговлі, то з повною правдоподібністю можемо приняти, що як раз перша половина Х століття була дійсно часом найбільшого розцвіту цієї торгівлі. З другого боку треба піднести, що головна маса сих монет, яких дві третини іде з міст сучасного Туркестану — вони вибивані в Самарканді, Бухарі, Шаші (теп. Ташкент), Балку й ін. за Саманідів — арабської династії, що панувала від останньої чверті IX в. і до кінця X в. в Трансоксанії (Мавераннегрі) і Хорасані. Се вказує, що торгівля з північними землями ішла головно звідси, з Туркестану, через Ітиль, а ще більше через Болгар — туди, як каже Масуді, беззастанці ходили каравани з Туркестану, а особливо з Ховарезма (теп. Хіви), головного огнища цієї торгівлі¹). Мукадесі в своїм класичному тексті, вичислюючи північні товари, що вивозились в арабські краї з Ховарезма, каже, що вони приходили сюди з Болгара. Се була торговля суходолом, караванна.

Натомість з Ітилем велась торговля головно Каспійським морем; торгували з ним Ховарезм²), але ще більше, певно, торгували міста каспійського побережжа, а з полудневих каспійських портів товари йшли знову караванами на південь в каліфат і далі на захід, як і з Ховарезма. Монети полудневого каспійського побережжа й багдадського каліфату стрічають ся в східноєвропейських монетних нахідках у великому числі; на посередні торговельні звязки з дальшими краями вказують досить численні африканські монети. Ся морська каспійська торговля хто зна чи не була ще інтезивнішою від караванної: морська дорога була тоді безпечнішою, бо на сухій дорозі турецькі орди були такими ж небезпечними ворогами для ховарезмійських караванів, що ходили в Болгар, як і для руських караванів, що ходили в Грецію або в Хозарію³). Важною стацією в цій торговлі мусів бути полуднівий хозарський порт Семендер, коло устя Терека.

В 940-х рр. отсі каспійські міста потерпіли від руського походу, і він мусів сильно відбити ся на торговлі, а був вістником ще дальших нещасть. В 960-х рр. Святослав зруйнував Болгар, Ітиль, Семендер, спустошив край Бургасів. Хаукалъ, що писав яких десять літ по сім погромі, каже що від тих міст не зісталось і сліду, їх мешканці розбіглись⁴).

¹⁾ Prairies d'or II с. 15 і далі, подібно й ібн-Хаукалъ у Гаркаві с. 219.

²⁾ Істахрі у Гаркаві с. 192.

³⁾ Масуді Prairies II с. 15.

⁴⁾ У Гаркаві с. 218, 220.

Ітиль по сім дійсно захирів. Його місце пізнійше заступає десь також в тій же місцевості положений Саксін¹); але його торговельне значине — в руській торговлі спеціально, далеко не дорівнює Ітилеві. Турецький натиск унеможливлював правильний розвій торговельних зносин. „Вони сильно терплять від кіпчацьких орд“, каже про сії хозарські городи письменник ХІІІ в.

Безпечний від турецьких орд Болгар поправився досить скоро — вже з 980-х рр. чуємо знову перекази про заможність Болгарів. Але сильним ударом для сієї торговлі був упадок династії Саманідів при кінці Х в.; Туркестан опановали турецькі орди і тут розпочалися заміщення. Маємо, правда, й пізнійше звістки про торговельні каравани з Ховарезма в Болгар, але се були тільки слабі відгомони тієї інтензивної торговлі, яку ми бачили в Х в.

Заграниця торговля давала значний імпульс внутрішній торговлі Русі. Купці розтікались по всіх краях, скуповуючи потрібні для експорту місцеві продукти і взаміну ширили свої — заграницяні і місцеві товари. Заграницяні товари в переважній масі мали попит тільки у богатих і вельможних, але дещо і з заграницяного експорту розходились в дуже широкі маси народу, от як ріжні шкляні окраси, намиста, срібло.

Особливо визначну роль у внутрішній торговлі мусіла мати сіль і металі, бо інші потреби народного життя задоволялися місцевими продуктами й виробами. Як ми згадували, сіль з чужих країв привозила ся з Криму і Балтийським морем в Новгород; сії звістки, що правда, належать до пізнішого часу — ХІІІ—ХІV в., але ніщо не перешкоджає приняти їх і для раніших часів. Свійська сіль ішла з галицьких, а мабуть і семигородських соляних жуп. Експлоатація солі в Семигороді сягає ще передісторичних часів; звістки про доставу солі з Галичини в Київщину маємо в оповіданню про події кінця XI в.: тоді стала ся недостача солі в Київі через те, що під час війни київського князя з галицькими перестали випускати купців з Галича й з під Перемишля, „і не стало солі у всій Руській землі“².

¹⁾ Вестберг в своїх *Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen* (гл. XII) доводить з певною правдоподібністю навіть, що Саксін треба уважати новим іменем Ітиля. Вповні правдоподібна його гадка, що під Саксінами, згаданими в літописах ХІІІ в., треба розуміти останки Хозарів, що групувалися коло своєї старої столиці.

²⁾ Патерик с. 154.

Що до металів, то напевно можемо констатовати у себе тільки експлоатацію зеліза з болотяної руди в Деревлянській землі. В джерелах маємо звістку про торговлю оловом (чи циною): аль-Бекрі каже, що сей метал (чи обидва) привозили з західної Європи, Джайгані — що з головних руських міст розвозили їх по всіх усюдах. Пізніше (XII в.) маємо звістки про доставу в Новгород німецькими купцями зеліза, міди, олова й цини¹⁾). Безперечно сії металії від найдавніших часів привозилися з чужих країв також і до полудневих, українських земель.

Широке розповсюднення окрас срібних і бронзових (перстені, шпильки, намиста, ковтки й ін.), порцелянових і скляніх (намиста й наручники), навіть в народніх масах — засвідчене розкопками. Сії вироби мусіли бути теж предметом широкої внутрішньої торгівлі.

Торговельним центром як для внутрішньої, так і для заграницької торгівлі був Київ, положений на головній торговельній дорозі — Дніпра. Стоячи низше устя його головних приток — Припети й Десни, Київ був збірним пунктом для всього, що йшло цілою Дніпровською системою, а та знов збирала товари з сусідніх систем, злучених з нею короткими волоками: Припеть лучила систему Дніпра з системою Буга й Висли, Сейм — з системою Дона, Десна — з системою Оки, верхній Дніпро лучить ся Західною Двіною, Волгою і системою північних озер.

В Київ-ж перехрещувались з водною важні сухі дороги — шлях з Волині і „з Ляхів“, що йшов звичайно на Пересопницю, Дорогобуж, Корческ, Звіждень, Білгород, і полуднівий, що йшов з Чехів і Угор через Галичину на Володарів, Звенигород і Василів²⁾; шлях на північний схід — на Курськ, і на полуднівий схід — на Переяслав; на полудень же йшли ті три класичні „пути“: „Грецький, Соловий і Залозний“³⁾). Київ був центром, де обмінювались товарами сії різні шляхи, де вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і зного боку впливаючи на неї; він був серцем східної Словянщини й великої східно-європейської рівнини.

¹⁾ Для новгородської торгівлі (факти пізніші, але вони можуть служити для зрозуміння й давніших відносин): Бережковъ О торговлѣ Руси съ Ганзой до к. XV в., 1879 і статті його-ж і Тихомірова в Ж. М. Н. П. 1887 р.; Нікітський Исторія економіческаго быта В. Новгорода, 1893 с. 24 і далі; Buck Der deutsche Handel in Nowgorod — Jahresbericht der Anna Schule, Спб. 1895.

²⁾ Напрям шляху на Волинь видно з порівняння Іпат. с. 121, 170, 276, 284; шлях в Галичину — Іпат. с. 278—9, 300, 342—3.

³⁾ Див. вище с. 289.

Не дурно іменем Руси, що було спеціальним іменем Київщини, у за-границі письменників (Константин, ібн-Русте) зветься спеціально купецько-дружинна верства, що держала в своїх руках східно-европейську торговлю.

Але цікавий факт! Полуднєва Русь, Київщина особливо, судячи з письменних звісток, відогравала головну роль в тодішній (IX—X в.) торговлі, а монетними скарбами того часу далеко богатіші північні землі — волзькі, новгородські, балтийське побереже. При тім скрізь стрічаються дaleко частіше арабські монети (часом великими скарбами), ніж візантійські — переважно одиночні нахідки. Толкувати самою припадковістю нахідок трудно, але так само не можна взяти голу статистику монетних покладів за міру і образ дійсних торгових відносин; треба мати на увазі інші причини. Очевидно, північні землі головно продавали свої продукти за готові гроші, полудень уживав багато загородніх фабрикатів, з цього вивід — потреби полудневого життя були вибагливіші, і штучні вироби та екзотичні продукти чужих країв мали тут більший попит — жите було культурніше.

По друге — з трох імпортів очевидно найбільшим розмірно до свого експорту був грецький, найменшим арабський, себто Араби з усіх культурних народів, що вели торг із східною Європою, ввозили найменше розмірно до того, скільки вивозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий інший в монетних нахідках VIII—X в., і найбільше сей гріш осідав в північних краях, менше культурних, менше інтересованих чужими виробами; вони взагалі менше куповали як продавали. Так можна толкувати нахідки монет⁵).

Можна ще зробити здогад: торговля на Україні не обертала великими масами готових грошей, бо існував вже значно розвинений кредит.

Київські правні памятки з XII в. виказують дуже значний розвій кредиту і пильну опіку для нього зі сторони влади й права. Се мусить іти ще з попередніх століть. Про постанови київського права в сих справах будемо говорити па іншім місці⁶), тут піднесемо лише такі вказівки напр., що купці торгували часто в кредит, або на позичені гроші, і право дуже улекшувало такі кредитові зобовязання. На кредит вели ся навіть великі торговельні операції: закони про банкрутів обговорюють випадки, коли-б в операціях банкрута були гроші

⁵⁾ Треба одначе рахувати ся ще і з розширенням монети дорогої здобичі.

⁶⁾ Т. III гл. 4.

загорничих купців і місцевих людей, і самого князя (се теж цікава вказівка — про участь князів у торговельних операціях). При конкурсі уставляється такий порядок: перше право має князь, по нім чужеземні претензії, нарешті свійські; закон, очевидно, піклується тут розвоєм широкого, загорничого кредиту. Улекшені кредитних операцій має на меті й інший закон про банкротів, де відріжняється банкротство винне і безвинне, що сталося з нещасливих випадків (як потоне корабль, знищить товар війна, або пожежа): в такім разі кредитори не мають права продавати банкрота і довжнику дається можливість сплачувати свої довги протягом якогось часу¹⁾).

¹⁾ Карамзінський кодекс § 44—5, 47—8, 66—8.

VI.

Людність і її суспільний побут.

Від тої матеріальної сфери, в котрій розвивала ся діяльність давнього Українця, перейдемо тепер до нього самого — до його фізичної й духової фізіономії.

Для фізичного типу наших предків маємо перед усім класичну звістку Прокопія про Словен і Антів (і при тім він виразно зазначає, що ці народи не ріжнять ся між собою виглядом): „всі вони високі і надзвичайно міцні, тілом і волосем не дуже білі або блондинуваті, і не впадають зовсім в чорне, але всі рудоваті“¹). Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби; і їм мешканцям чорнявого півдня, впадало в очі румяне тіло й русяве волосе Словян, так що й своїх русивих земляків вони прозивали часом „Словянами“. „Словяне — народ червоної краски, з русивим волосем“, характеризує їх абу-Мансур, „кріпкий тілом“, додає Казвіні. Русь спеціально характеризується ними теж як великі тілом, русяви, гарні люди²).

¹⁾ Εύμήκεις τε γάρ καὶ ἄλκιμοι διαφερόυτως εἰσὶν ἀπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόρμας οὔτε λευκοὶ ἐς ἄγαν ὑξανθοί εἰσιν οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται ἀλλ' ὑπέρυθροί εἰσιν ἀπαντες De bello Got. III, 14.

²⁾ Найдавнішша загадка про русих (чи рудоватих) Словян є у персидського поета VII в. Ахтала. Потім про волосе й румяну (червону) шкіру Словян говорять Масуді, Казвіні (XIII в.) і цитовані в географічним Словнику Якута абу-Амру і абу-Мансур; про Русь — ібн-Русте і ібн-Фадлан. Арабські терміни уживані для волосся значать і „рудий“, „червоний“, і „русий“, „бліявий“, тож хоч Фадланові слова перекладають: „рудий“, але скоріше треба тут розуміти русих. Звістки див. у Гаркаві с. 2, 98, 138, 269 і 279, пояснення див. у нього ж с. 5—6, Jacob Welch² с. 14—5, Niederle O růvodu Slovanů с. 38 і далі.

Тою незвичайною для Арабів русявою краскою словяносцькою волосся мабуть треба пояснити звістки Арабів, що Русь фарбує волосе — се

З сим сходяться описи кількох наших князів. Хоч можлива непевність, чи не маємо тут до діла з чужою династією; у всякім разі цікаво, що ці описи зходяться вповні з загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Диякон описує Святослава: „він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий: борода була обголена, на верхній губі густе й довге волосся; голова зовсім обголена¹), з одного боку висів чуб²), що означав значний рід; шия здорована, плечі широкі, і взагалі він був дуже добре збудований“. В цій інтересній описі (вона вказує й те, яка на Русі тоді була мода на волосся) на сей раз звертаю увагу тільки на ясні очі Святослава. З літописей наших вкажемо дві описи, одну Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): „бѣ же Мъстиславъ дебель тѣломъ, чермъномъ лицемъ, великома очима“; „сий же благовѣрный князь Володимѣръ возрастомъ бѣ высокъ, плечима вѣликъ, лицемъ красенъ, волосы имъя желты кудрявы, бороду стригый, руки же имъя красны (гарні) и ноги“ — отже знову маємо русяви, румяні, кріпкі фігури³). З рисунків зовсім виразно виступає румяний і русяви (можеrudавий) тип на мініатюрі Яropolка Ізяславича чивідальської псалтири⁴).

Зібралиши до купи письменні звістки про Русь і Словян, ми здобули характеристику русявих, румяних, великих зростом людей⁵). В

такоже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосся на голові, як хорій вмре, або красяте собі бороду), потім Хаукаль: „деякі з Русинів голять бороду, деякі з них звивають її як кінську гриву і фарбують жовтою (або чорною) фарбою“, і пізніші як Едріз і Дімешкі — Гаркаві с. 121 і 232 і Труди Ш зізу т. I с. 347. З другого боку назва Словяніна, Саклаб, Сакалба в орієнタルних кругах стає синонімом білої раси взагалі і під назву Словян підтягаються ся й інші білі народи північної Європи (докази на се зібрали недавно Вестберг в статях Къ анализу восточнъхъ источниковъ о восточной Европѣ, Ж. М. Н. П. 1908, I, статі 1).

¹⁾ Ἐψιλωμένος τὸν πώγωνα, τὴν κεφάλην πάνυ ἐψίλωτο — властиво з голою бородою і головою; се можна толкувати або — обголений, або обстрижений, та πάνυ ἐψίλωτο мабуть скорше вказує на голени.

²⁾ παρὰ δὲ θάτερον μέρος αὐτῆς βόστρυχος ἀπηρῷτο — тут може бути непевність, чи чуб висів по обидва боки, чи тільки на один, але остання більше згоджується з звичайною фразеологією.

³⁾ Іпат. с. 105 і 605.

⁴⁾ Кольорова коші у Кондакова Изображенія русской книжеской семьи.

⁵⁾ На сих пунктах, як ми бачимо, обопільно покриваються з характеристиками Словян і „Руси“. Значить було б даремно в якісь з них притмет — русяви, великим зрості і т. і., бачити доказ норманства Руси, чи руської династії. Такі виводи стрічаємо і в сучасній літературі

декотрих пунктах вони вповні потверджують ся й іншими даними, в інших лишають нас в непевності. Що до зросту, то й нинішня українська людність досить висока (вище середнього зросту), вища від великоросійської, а в деяких місцях доходить таки дуже високого зросту (Кубанці, Гуцули)¹). Сюж прикмету виказують поміри костей з могил IX—XI в. Могили західної Волині дали пересічно 171 центиметрів для мужчин, 155 для жінок, могили погоринські — 169 см. для мужчин, для жінок — 158 см., могили з порічя Тетерева — в середнім 167 см. Не так ясна справа кольору. Археологічного матеріалу для неї не маємо. Сучасна українська людність не має одностайлінного типу, як і ціла сучасна Слов'янщина взагалі має два окремі типи — ясний і темний; темний переважає на заході й південному сході, її переважає ясний тип, на півночі й північному сході її переважає ясний тип, на заході (в гірськім поясі) й південні — темний; варіації так значні, що не можна уставити ще, який тип переважає між Українцями (матеріалу досі зібрано ще дуже небагато). З огляду на наведені вище історичні звістки виходило-б, що як раз ясний тип був початковий, основний, або переважний українсько-руський, тим більше, що він виказується ся на найстарших, найбільш законсервованих частинах нашої території — північних. Але і для того часу властиво може бути мова тільки про перевагу того чи іншого типу, а не його виключність.

Цікава, а дуже неясна справа про краніольогічний тип нашого народу, як і взагалі про тип слов'янський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібраним матеріалі (а він зібраний з декількох тільки місцевостей). Розкопки старих українських могил, X—ХІІІ в. — на Волині, в землі Деревлян, Сіверян виказують, що у старої української людності тип довгоголовий рішучо переважав над короткоголовим. Так могили західної Волині дали 14 довгоголових (доліхо- і субдоліхо-кефалів) при 4 середнеголових і 2 суббрахікефалах (брахікефалів не було зовсім); в численнішім матеріалі з Погорини було 74 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефали) при 11 середніх і 26 короткоголових (суб- і брахікефали); могили з над Случі дали 4 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефали) і 2 середнеголових²). Розкопки в

рі, але вони безідставні. Прокопій в кождім разі не писав про Норманів, а його характеристика вповні відповідає характеристиці Русі IX—Х вв.

¹⁾ Деякі характеристики сучасного українського антропологічного типу і літературу археологічно-антропологічну див. в примітці 8.

²⁾ Антоновичъ Курганы Зап. Волыни с. 136—7, Мельникъ оп. с. с. 490, Гамченко Раскопки въ бассейнѣ Случи с. 392.

околицях Тетерева також дали дуже мало виразніших брахікефалів¹). На 65 сіверянських черепів було тільки 6 короткоголових. На 33 донецьких 26 довгоголових, 3 середні, 4 короткоголові, і т. д.²). Про еволюцію антропольогічного типу на підставі сих спостережень поки що було передчасно говорити; питання про початковий словянський тип — чи був він короткоголовий чи довгоголовий, стоять тепер гостро в науці, і рішити його впovні дефінітивно поки що нема можности, а без того і про еволюцію українського типу голови трудно говорити, і я обмежаюсь тільки зазначенням сих фактів. Супроти довгоголовости старої української людності в лісовім поясі маємо поки що два огнища короткоголового й темного типу — одне в західній, карпатській гірській поясі, другий — на степовім шляху з Азії, де короткоголовий тип появляється вперше в зелізній культурі. Коли зміни типу голови зводити на вплив самої метісації, то відсі могли вийти елементи короткоголового, темного типу. І знов про старий український антропольогічний тип треба сказати, що про його одностайність, про „расу“ в VIII—X в., очевидно, так само не може бути мови, як і нині; тип сей тільки мусів бути тоді менше комплікований, менше мішаний і менше ріжнородний як теперішній.

Стільки б можна сказати про антропольогічний тип, не забавляючи ся в гіпотези й здогади. Додати можна б дещо про ношу голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: великі вуса, обголену чи сильно обстрижену бороду і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду у пізнішого князя — Володимира, з XIII в. Княжі портрети на монетах виразно показують замашисті вуса, а що до бороди, то на декотрих монетах з іменем Володимира, золотих і срібних, зовсім виразно видно, що князь не має бороди, на інших не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсім низько обстрижену³). Князь на т. зв. монетах Свя-

¹) В помірах сих черепів є деяка неясність — Антонович (Раскопки въ странѣ Деревлинъ с. 11) і Талько-Гринцевич (Charakterystyka с. 17—9) значно ріжнять ся в результатах своїх помірів: Антонович рахує більшість брахікефалів (43 на 66, з середнім показником одначе тільки 80,7, отже майже середноголові), Т.-Гринцевич же не подає ані одного з показником вище 78. Антонович мав помірів більше, але що ані у нього, ані у Гринцевича скелети не мають близшої метрики, не можна зорієнтувати ся в сій суперечності. Гамченко опубліковав 7 довгоголових, 3 середнеголових і 1 короткоголовий (Житомирський могильникъ с. 111 і Городище на р. Корчеватій с. 133).

²) Богдановъ Антропол. виставка II с. 183 III с. 350, Поповъ с. 43.

³) На сій підставі неб. П. Лебединцев доводив, що Володимир має коротку бороду на монетах. Прегарні копії сих монетних княжих пор-

тополка не має бороди. Ярослав на старих рисунках софійської фрески має коротку бороду. У Святослава Ярославича на рисунку його збірника борода низько обстрижена, так само у Ярополка Ізяславича. З того виходило-б, що загальна мода у наших князів і може — вищої дружини була тоді на вуса, а бороду стригли¹⁾). Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русини носять бороди, а деякі голять; Руська Правда між іншими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів з Данилових вояків: „поженемъ на великих бороды“ можна здогадувати ся, що рядова дружина і поспільство XIII в. носило бороди довші²⁾). Що до волося, чоловіки родини Святослава і так само Ярополк мають волосся обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до річи згадати ще одну подробицю зверхнього вигляду — чистоту. На тім пункті маємо про наших предків досить непохвалні характеристики. Прокопій каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні, а ібн-Фадлан, оповідаючи про руських купців, називає їх „найбруднішими божими сотворіннями“, прирівнюючи до онагрів, а ілюструє це оповіданням, що руські купці милися в однім цебрі, не переміняючи води та сякаючи або плюючи туди. До певної міри ці звістки можуть бути правдивими: замилування до чистоти се культурна привичка, і теперішня чистота, котрою визначається се переважна маса нашої людності, могла виробити ся пізніше, але без обмежень сих старих звісток теж прийняти не можна. Прокопій писав про пів-кочову і менш культурну, взагалі передову словянську кольонізацію, а ібн-Фадлан свою характеристику опирає на тім, що Словяне не мають подібних рітуальних обмивань, як Магометани, і під впливом' сього міг дещо й побільшити в своїм оповіданню³⁾). Подібним чином інший арабський подорожник оповідає про сучасних Німців (правдоп. Х в.): „нема на світі нічого бруднішого від них, вони миють ся на рік раз або два — в холодній воді!“⁴⁾.

Про характер наших предків той же Прокопій пише: „жите провадять вони сувере й не цивілізоване, і дуже брудні, але зовсім не третів у нумізматичних виданнях Гр. Толстого. Але на портретну вірність старих монетних образів не можна покладати ся.

¹⁾ Але мода мінялась чи не була одинакова на півдні і півночі; новгородський князь Ярослав Володимирович (внук Мстислава київського) на фресці Нередицької церкви кінця XII в. має довгу бороду і довге волосся (Прохорова Рус. Древности, VI).

²⁾ Іпат. с. 535. Тексти Арабів подано вище (с. 306-7). Рус. Правда. Академ. код. § 7.

³⁾ Прокопій I. с. Ібн-Фадлан в вид. Гаркаві с. 91.

⁴⁾ Jacob Ein arabischer Berichterslatter² с. 12.

лихі і не підступні і в простоті (щирості) заховують гуцькі звичаї¹). Похвальне свідоцво виставляє їм т. зв. Маврикій: „вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе і відпроваджують з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станеться якась шкода через недбалство господаря, то той, хто прийняв по тім того гостя, виступає против недбалого, уважаючи честю для себе обстати за гостем. Своїх рабів вони не задержують в неволі на завсіди, як інші народи, але визначають їм певний час (служби) і потім дають вибирати—чи схочуть вернутись на вітчину з певною нагородою, чи зістаться у них вже як вільні земляки (έλεύθεροι καὶ φίλοι). Жінки їх честні над всяке поняття, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну й добровільно задушують себе, бо для них жити вдовами—то вже не жите“. Він підносить також їх свободолюбіність („не хочуть нікому служити або бути під властю“), їх терпеливість на всяку нужду—спеку, холод і дощ, на брак одіжи й поживи. Але закидає брак згоди (μισάλληλα), упертість і неохоту до підпорядковання своєї гадки гадці загалу, наслідком чого виходять криві бійки, далі—невірність в умовах і взагалі непевність: лекше їх удержати страхом або дарунками, як умовами²).

Сі характеристики дорогі нам тим, що мають на оці не тільки Словян, але й Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характера, які взагалі найбільш кидались у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язиціх; західні—німецькі письменники особливо підносять її: „нема народа гостиннішого над них“, зауважає Адам Бременський про Поморських Словян³). Арабське джерело IX в. оповідає про Русь, що вона поважає і ласкаво поводиться з чужинцями, які удаються під її опіку, або часто у неї бувають, та боронить їх від всякої пригоди⁴), а наш найдавніший кодекс світової етики—Наука Мономаха научає „особливо шанувати гостя“⁵). Вірність чи відданість словянських жінок була теж предметом

¹⁾ Δίαιτα δὲ σκληράν τε καὶ ἀπημελημένην, ὥσπερ οἱ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσι, καὶ ὕπου ἦπτερ ἐκεῖνοι ἐνδελεχέστατα γέμουσι, πονηροὶ μέντοι ἡ κακοῦργοι ὡς ἡκιστα τυγχάνουσιν δύτες, ἢλλα καὶ τῷ ἀφελεῖ διασώζουσι τὸ Οὔνυμόν τοῦ—вид. Науру II с. 358.

²⁾ Маврикій XI. 5. Характеристику Маврикія в головнім повторює і Тактика Льва.

³⁾ Gesta Hammab. eccl. II. 19; інші звістки див. у Крека² с. 357—8, Котляревського Сочиненія Ш. с. 442.

⁴⁾ Ібн-Даст с. 36—7.

⁵⁾ „И боле же чтите гость, откуду же к вам придется, или прость или добро или соль“—Лавр. с. 237; утилітарист автор при тім однаке

загального здивування (характеристики не мають самі однаке особливого значення, бо виходять з рітуального звичаю самовбивства вдів). Свободолюбість словянську мали нагоду найліпше оцінити Німці під час боротьби Словян за свободу. Але заразом кидав ся усім в очі й тяжкий брак солідарності. Характеристику Маврикія ми вже бачили. Ібн-Якуб завважає, що Словяне народ відважний та воєвничий, і ніхто-б не дорівняє їм в силі, як би не розріжнене їх численних, відокремлених племен¹⁾). Тут давала себе знати причина і заразом результат слабості їх політичної організації, їх неохота до послуху якій небудь влади і підпорядковане всякої авторитету голосови загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавістю та тією щирістю, яку вище занотовав для нас Прокопій, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про уживання у нас ріжних музичних інструментів. Співолюбість Українців і взагалі Словян мусить сягати дуже давніх часів; спів і музика були нерозлучними товариша-ми всяких видатніших хвиль життя. „С плясаньем и гуденьем и пле-сканьем“ відправляла поганський шлюб Русь, вже після охрестення²⁾; „довгими піснями“ прощається з житем жінка-Русинка перед смертю в описанім ібн-Фадланом руським похороні. „Игрица межю сели“, і на них „плясанъ“ і „вся бѣсовъскаѧ пѣсни“, про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сіверян і деяких інших племен, мусіли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнійше. Музика була звичайною утіхою князя: увійшовши одного разу до кн. Святослава, Теодосій Печерський застав „многая играющи· прѣдъ нимъ: овы гусельныя гласы испущающе, другія же оръганныя гласы поюще, и инемъ замаръныя писки гласящемъ, и тако всѣмъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прѣдъ княземъ“. А що всякі ігрища, скоморошства, музика, співи були звичайною утіхою народа, показують нападки пізнійших християнських проповідників³⁾.

не занехав вказати на утилітарну сторону єї народної чесноти: „ти бо мимоходячи прославяєш чолов'єка по всѣмъ землямъ“.

¹⁾ Вид. Розена с. 53.

²⁾ Правила м. Іоана § 3.

³⁾ Житіє Теодосія л. 26. Іпат. с. 120 (чи належить ся проповідь до Руси—річ сумнівна, але що її на Руси уживали против забав, у всі-кім разі свідчить про їх розповсюдження на Русі). Кирило Туровський в вид. Сухомлінова с. 410. Поученіе Георгія Зарубського—Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки VII с. 56. Лѣтописи рус. литературы (Тихонравова) IV с. 90, 92, 110, і нова збірка проф. Владімірова в III т. Памятників церковноучит. лит. (1897). До літописного оповідання про ігрища (Іпат. с. 8) порівняти описи празників у поганських Поморян: erat enim ne- scio quis festus dies radalogum, quem lusu cantuque gens vesana cele-

Візантієць Скіліца, описуючи болгарський похід Святослава, каже, що його вояки не уважали на обережність, цілими ночами пючи й упиваючись та забавляючись музикою та танцями¹). „Играње, плясанье и гуденье (музыка)“, „бѣсовъское пѣнье и блудное глумленье“ (правдоподібно—некромні співи або жарти) були звичайною принадлежністю пира і взагалі забави².

При тім всім, дійсно, любили й випити. Не дурно солодке і пяне питє з меду сягає ще пра-іndoевропейських часів. Словяне мали час вправитись в його уживанні в своїй правітчині. Руський нахил до випивання кинув ся в очі ще ібн-Фадлану; описуючи руських купців, він каже: „вони дуже охочі до вина (правдоподібно одначе, тут мова не про вино, а про мід), пьють його в день і в ночі, так що иноді ім трапляється ся й умерти з кухлем в руках“. Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не пючи: „Руси есть веселье пити, не можемъ безъ того быти“, і се переконаннє піддержали веселі Володимирові пири, де головним елементом був мід, що споживав ся в великих масах. Що се не можна прикладати до самої варязької дружини, показують інші подробиці Володимирового життя. Мід був такою неминучою житовою потребою, що за Володимира, розсилаючи по місту припаси для убогих і калік, возили і „мід в бочках“³). Арабське джерело каже про „Словян“ (східніх), що у них багато вина і меду, у одного чоловіка буває по сто збанків „вина і меду“⁴). Поганські свята не минались без пиття; по згідному свідоцству наших (пімста Ольги над Деревлянами) і чужих джерел (ібн-Росте й інші про Словян) тризну по небіжчуку справляли пирами і випивками; „за рік по смерти небіжчика,“ кажуть Араби, „беруть кухлів зо двадцать меду, більше-меньше, несуть на могилу, збирається родина небіжчика, ідять, пьють і потім ідуть собі“. Сей звичай перенесено потім на християнські свята—почавши від празників, що уряджував Володимир. На празник у Василеві варили за Володимира 300 перевар меду. М. Іоан в своїх дорогоцінних „Правилах“ (XI в.) нападає на росповсюднений звичай, що світські люди

brans, vociferatione alta nos reddidit attonitos—Herbordi Dial. II. 14, пор. Ebonis Vita III 1.

¹⁾ Αὐλοῖς καὶ κύμβαλοις—дудками та бубнами—Cedreni II р. 385 ed. Волп. Правда, що з Святославом, по словам Скіліци, були тоді ще й Болгари, Печеніги та Угри, але вище подане оповіданнє його належить до Руси як не більше, то бодай не меньше як і до її союзників.

²⁾ Правила м. Іоана § 16 і 24.

³⁾ Ипат. с. 56 і 86.

⁴⁾ Кардизі с. 123.

споряжали пири в монастирях, один перед другим похвалаючись, хто ліпший спорядить, і на тих пирах гості упивалися. Церковні оказії лучилися з піяченнем, що прикривалося лише ріжними обрядовими покривками, і т. і.¹⁾

Цікаво однаке, що в нашім давнім письменстві прийнятий делькатний термін для пяного — „весел“²⁾; се може натякати, що пили не так щоб запиватись, а властиво підохочитись; підохочуватись же таким способом — було річкою звичайною, аби було чим³⁾). Але що таким безневинним підохочуванням не все обмежались, нема що й казати; досить пригадати популярну інвективу на пянство: „піянство — вольний б'єсь, піянство — дци дівола, піанство — уму смерть, погубивий бо умъ скотини пущи есть“, в відповідь на людський погляд, що в піянстві нема нічого злого — „въ піянствѣ ничтоже зла творимъ“. Сей поблажливий для пянства людський погляд, з яким християнським духовним приходилося воювати, теж дуже характеристичний для старої української вдачі.

Загалом вище подані прикмети складаються на характер привітний, мягкосердий, щирій, веселий, поетично закрашений. На додовненне можна-б вказати, що звичаєве руське право не визначалося суворістю, не знало лютих кар на тілі і допускаючи кріаву пінсту, не мало кари смерти по суду: найвища кара — „ноток (вигнаннє) і разграбленіс“ (конфіскація майна). З цього боку характеристика Полян, дана в Повісті: „Поляне бо своїхъ отецъ обычаи имяху тихъ и кротокъ“⁴⁾ може бути до певної міри прийнята. Тільки знов не треба собі тої кротості занадто ідеалізувати. Ті „тихі і кроткі“ Русини вміли часом показати себе й іншою стороною.

Взагалі слов'янському характеру не бракувало енергії. Вище наводив я погляд на них ібн-Якуба: „Словяне люде відважні та воєвничі, і при солідарності могли-б взяти гору над кимбудь“. Слов'янські напали на Візантію в VI—VII в., або боротьба балтійських Слов'ян з Німцями, почавши від VIII в., повна фактів слов'янської відваги і воєвничості; бракувало до того лише політичної організації і солідарності. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусідів на воєвничість, сувору, нелюдську вдачу її: „нарід, як то всі знають, дуже жестокий і немилосердний, що немає жадного сліду

¹⁾ Іпат. с. 86, Правила м. Іоана § 12, див. іще в т. Ш гл. 4.

²⁾ Про Вячеслава Іпат. (с. 325): „сеє ночи быль весель съ своею дружиною“, натомість Воскр. I с. 61—2: пиль бѣ.

³⁾ Іпат. с. 288, 336 і т. і.

⁴⁾ Іпат. с. 7.

ласки до людей; подібні до звірів своєю вдачею, не людські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони замиловані до убийства“, описує Русь грецький ритор з 1-ої пол. IX в. „Вони відважні й сміливі; як нападуть на інший народ, то доти не відступлять, поки не знищать цілком, а перемігши гнетуть, як рабів“¹⁾), характеризує Русь арабське джерело з того ж часу. Подробиці руських походів — нпр. Ігоревих, на Візантію й на Каспійське море, або Святослава на Болгарію потверджують цю характеристику; правда, з норманістичного становища се все складається на Норманів, але в усякім разі війська Ігоря та Святослава переважно в своїй масі складалися не з Норманів, а з Словян; та й руські війни й усобиці XI—XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суровості й немилосердності. Очевидно à la guerre comme à la guerre, психология і звичай війни гуманністю не визначають ся ніде, в тім нема нічого дивного, і нема чого тут дивоватись Русі, а я тільки підношу се тут супроти тенденції старих словянофілів виявляти Словян, в противність напастникам Німцям, тихим і ідеалічно-спокійним народом, заразом — елементом пасивним і позбавленим всякої політичної ініціативи²⁾). І те і друге — рівно побільшene.

Релігійний світогляд нашого народу в перед-християнські часи мав в своїй основі культ природи. Перед ним відступив і поблід старий культ предків, однаке і культ природи не вийшов з примітивних слабо вироблених форм. Русько-словянська мітологія взагалі досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабість: судячи по всьому, словянське племя не мало особливого нахилу до релігійної творчості³⁾.

¹⁾ Житіє Георгія Амастридського гл. 43, ібн-Даст (Росте) — вид. Хвольсона с. 38—9, порівняти характеристики Фотія, Каганкатауза, й ін. — див. Віймкі с. 23, 53.

²⁾ Огляд сих теорій і остра критика їх в книзі Ученія о національнихъ особливостяхъ Славянъ Собесктіанского, 1892; широка критика її в К. Старині 1892, X—XII. На ново ся ідея одінкої словянської пасивності видвигнена Пайскером; див. мою статтю в Записках т. 103.

³⁾ Для орієнтування в старшій літературі дуже добре служить Крек² с. 378 і далі. З старшого згадаю: Jagić Mythologische Skizzen — Archiv für sl. Ph. IV і V. Brückner Mythologische Studien, ibid. VI, IX і особл. XV. Фамильнъ Божества древнихъ Славянъ, 1884. Кирпичниковъ Что мы знаемъ достовѣрного о личныхъ божествахъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1885, IX. Сырку — Славянско-румынские отрывки — Ж. М. Н. П. 1887, V. Шеплингъ Наши письменные источники о языческихъ богахъ русской міеологии — Филологическая Записки 1888, VI. Мочульский О мнімомъ дуализмѣ въ міеологии Славянъ — Р. Філологиче-

Класичну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає про Словян і Антів, що вони мають одинакові релігійні погляди. „Єдиного бога, що посилає близнаку¹”), признають вони владикою всіх і жертвують йому коров і всяку жертву. Не знають долі (фатума) і зовсім не признають, аби вона мала якусь силу над людьми; як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на війні, обіцює за своє житє, як що не пропаде, жертву богу, і спасши ся, жертвую обіцянє та й думає, що тісю жертвою спас собі житє. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества (багрόжі), жертвують їм усячину і з тих жертв ворожать собі“.

скій Вѣстникъ, 1889, II. Сумцовъ Культурныя переживанія, 1890. Machal Nákres slívanského bájesloví, 1891 і нове обробленіє (популярне) Bájesloví slovanské (1907). М. К. О religii pogańskich Słowian, 1894. Богдановичъ Пережитки древняго мирозозерцанія у Бѣлоруссіи, 1895. Владіміровъ Введеніе въ исторію русской словесности 1896, гл. II і III, і Поученія противъ древне-русскаго язычества и народныхъ суевѣрій (Памятники древне-рус. церковно-учительной литературы, III, 1897). Аналігічна ширша праця — Азбукинъ Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ (Русский Филолог. Вѣстникъ т. 35 і 37—39, головно т. 35). Леже — ряд статей під титулом Etudes de mythologie Slave (від року 1896 друковані в часописі Revue d'histoire des religions, деякі вийшли осібно — три випуски), оброблені ѹ видані разом п. т. La Mythologie Slave, par Louis Léger, 1901 (моя оцінка в Записках т. LX). A. Léfeuvre Mythologie des Slaves et des Finnois (Revue de l' Ecole d'anthropologie, 1897 — популяризація в значній мірі оперта на Леже). Яворский — статі про домовиців, опирів і т. і. в галицькім фольклорі — Ж. Старина 1897. Černý Mythiske bytosce ťužiskich Serbov, 1898, Будішин. Милорадовичъ Замѣтки о малорусской демонологии (К. Старина, 1899, УШ). Гальковскій Мифологический елементъ в сербской народной поэзии (Филологическая Записки 1900 і далі). Roźniecki Perun und Thor (Archiv f. sl. Phil. т. XXIII). Ивановъ Культъ Перуна у южныхъ Славянъ (Изв. отд. р. яз. 1903, IV). М. Дикарів Уривки з греко-славянської мітольгії й інші статі по мітольгії — Збірник фольклоричної секції Наук. Тов. ім. Шевченка, VI 1903. Петръ Объ этимологическом значеніи слова „Стрибогъ“ — Изборникъ кievskий, 1904. Ветуховъ Заговоры, заклинанія, обереги, 1907. Mansikka Uber russische Zauberformeln, 1909 (Гельсінгфорс). Zaborowski Origines de la mythologie ancienne des Slaves (Revue de l'école d. anthrop., 1907). F. Krauss Slawische Volksforschung, 1908 (пережитки старих вірувань у полудневих Словян). Ф. Коршъ Владіміровы боги (Сборникъ Харьк. ист. фил. общ., 1909). Borchling Aus der slawischen Mythologie (Prähist. Ztschr. 1909). Погодинъ Лингвистическая и историческая замѣтки о богахъ Владіміра Вел., 1910 (відб. з збірника на честь Соболевского.)

¹) ἀστραπῆς δημιουργού — De bello Got. III. 14.

В сій многоважній звістці можна зазначити два головні моменти словянської релігії: єдиний бог, єдиний владика світа, з котрим безпосередно звязують ся ріжні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібніші божества та взагалі надприродні істоти (ио теперішньому кажучи), з другорядним значіннем.

Сі звістки Прокопія потверджують ся іншими свідоцтвами як про Словян взагалі, так і спеціально про Русь. Так Гельмольд (XII в.), оповідаючи про релігію балтийських Словян, каже, що поруч численних другорядних богів признають вони одного великого, загального, що був заразом спеціально небесним богом¹). Спеціальні відомості про Русь вказують, що перше місце в її культурі займав метеоричний біг владика грома й блискавиці.

Сей біг в X—XI в. на Русі зветь ся Перуном (лит. *Perkūnas*), богом грома, як показує його імя (п'ярати — бити).²⁾ Однаке у інших Словян, крім східніх ми не знаходимо вповні ясних вказівок на істновання бога цього імені: хоч се слово звістне там і часто стрічасть ся в проклонах і ріжніх назвах, але може означати просто грім небесний. Діло в тім, що бог грома Перун був, правдоподібно, розмірно пізнійшою спеціалізацією певних метеоричних проявів сили того головного словянського бога, про котрого говорить Прокопій: він спеціалізував ся подібно як спеціалізовали ся в осібні божества сонце й огонь — елементи дуже близько споріднені з небесним огнем — блискавицею. Давніше той найвищий бог виступав мабуть під іншим іменем.

В київській літописі під 1114 р. заведено мітольгічний уривок з грецького хронографа Маялі про Гефеста й його сина Геліоса, і при тім додано пояснення, що Гефест то Сварог, а Геліос „сынь Свароговъ, еже есть Даждьбогъ“. Пізнійші діатриби проти поганства (відомі в кількох варіантах XIV в., а основа їх мусить тим самим бути значно старшою) докоряють людям, що вони „огневъ моляться, зовуще его Сварожичем³). Біг Сварожич відомий нам і у балтийських Словян⁴). Ім'я Сварога мало би вказувати, що се був бог неба і світу: його звязують з інд. *svar* — небо, сонце, соняшний світ⁵).

¹⁾ Гельмольд I с. 83. Деякі скептичні замітки до його звісток — Nehring Der Name *bēlbog*, Archiv XXV.

²⁾ Ся загально призначана етимологія останніми часами стрічасть ся однаке з певними суміжними. Так напр. Ак. Корш вважає словянське ім'я етимологізациєю чужої (ілрійської) назви.

³⁾ Іпат. с. 200, Тихонравовъ Літописи русской литературы IV — Слова и поучения направленные противъ языч. вѣрованій с. 89, 92. Також Владміровъ Поученія противъ древне-русского язычества.

⁴⁾ Thietmar IV. 17, Monum. Pol. hist. I с. 226.

⁵⁾ Наросток *oī* = ga має означати небо, в його руху, метеоричних перемінах.

Досить правдоподібний здогад, що в сім Сварогу маємо ми того старого головного, „єдиного бога“ творчої сили цілі природи, що виступає так виразно ще у Прокопія. Пізніше, в міру того як ріжні, найбільш видатні прояви цього бога спеціалізувались в поглядах поодиноких словянських народів і означалися осібними іменами, сі нові спеціалізовані прояви, в ролі богів, заступали і відсували назад ідею того головного бога. Тому між іменами богів, шанованих на Русі в Х в. безпосередно перед розповсюдженням християнства, ми не стрічаємо вже Сварога. Натомість виступає Перун, бог блискавиці й грома, Хорс-Даждьбог, бог сонця, джерело всякого світового добра, Сварожич-огонь, й ін.¹⁾.

Та якби не було з іменем, нема непевності, що розвій мітольотічних ідей ішов власне отсію дорогою — від „єдиного“ бога неба й світа, спільног взагалі всім індоевропейським народам, до спеціальних натуралистичних богів, якими були Перун, Дажбог-Хорс, Сварожич й ін.²⁾. Спеціалізація божеств, бодай в значній часті, розвинулась

¹⁾) Мушу зазначити, що погляди на Сварога як на початкового найвищого бога у Слов'ян новітніми часами були сильно захищані. Ягіч (Archiv IV) завзято виступив проти них, і його аргументи зробили сильний вплив. Фамінцин (с. 143), Махаль (с. 2121), Леже (с. 235) скептично задиваються ся на істновання його. Боронив його Крек² с. 379 і дає, і я думаю, що правда лежить по стороні оборонців — що противна сторона пішла задалеко в гіперкритицизм. Ширше в 2 вид.

²⁾) Пор. начерк розвою релігійних ідей Індоевропейців у О. Шрадера Reallexicon с. 669. В словянській мітольотії, усуваючи Сварога, дослідники або лишають відкрите питання про імя найвищого бога, або висовують на сю позицію котрогось з інших богів, або вкінці припускають, що він звав ся просто „богом“. Таку гадку, висловлену вже давніше, підтримував Фамінцин (с. 141), і до неї же схиляється Леже (с. 50—1). Однака ся теорія дуже слабка. Лишаю на боці фольклорні загадки про „вшанного бога“ або „бога-пребога“: вони не мають в собі нічого характеристичного. Окрім них вказують на тексти умов Русі з Греками: „да будет прохлят от Бога и от Перуна“ (с. 33), „оть бога, в него же вѣруемъ, в Перуна и в Волоса бога скотья“ (с. 48); але в першім тексті йде мова, очевидно, про християнського Бога, з огляду на хрещену Русь, в другім „богъ“ може бути толкований як загальне поняття, Перун і Волос — як спеціалізація тієї ідеї. З інших божеств, яких хотіли поставити на чільне місце, згадаю теорію Рожнесецького (Re-gung und Thor), що тим часом як культ Перуна розвинув ся під норманськими впливами, домашнім словянським богом був передовсім Волос-Велес. При умовах Олега 907 і Святослава 971 р. по його гадці Нормани кленуться Тором, під іменем Перуна, а Русини-Слов'яни — Велесом. Ся підміна Перуна Тором однака не може устоятись (пор. замітки Тіандера в його критиці статі Рожнесецького в Ізвѣстіях отд. рус. яз. 1903, III), а

очевидно вже па східно-словянським ґрунті: поодинокі словянські галузі йшли в їй еволюції "кожда своєю дорогою".

Перун безперечно займав перше місце в руськім культі Х в.: кілька разів вичисляють ся боги в літописах, і ще важніше — в умовах з Греками, і все Перун стоїть па першім місці¹⁾). В умові 944 р. хрещена Русь має присягти перед Богом в церкві св. Ілі, що в поглядах Руси заступив місце Перуна, а поганська — перед Перуном. В умові Святослава на переступників кладеться клятва „отъ бога, въ негоже вѣруемъ — въ Перуна и въ Волоса бога скотъя“, а літопис вичисляє ідоли, поставлені Володимиром в Київі, в такім порядку: „Перуна и Хоръса и Даждьбога²⁾ и Стрибога и Сѣмарьгла и Мокошь“. При нищенню поганських святощій особливо зневажали Перуна — як найголовнішого очевидно³⁾. Се відповідає словам Прокопія, що між метеоричними проявами божества перше місце займала блискавка (очевидно — з громом). Що Перун був бог грома й блискавки, показує окрім самої його назви, і значіння цього слова у західніх Словян (грім) та анальгія з литовським Перкунасом. Перун се небесний бог, спеціальний володар неба, сила різна, але заразом творяща, що оживляє і дає нові сили природі своїм дощем та розганяє своїми ударами ворожі житю елементи засухи, задухи, смерти. Його прикмети були потім перенесені в певній мірі на св. Ілю, що

з тим упадає й така віймкова роля Волоса. Розвиваючи аргументи за істнованням на Русі культу Тора, Рожнєцький толкуює згадку Київської літописи про „Турову божину“ в Київі (Іпат. с. 229) як „калице Тора“. Єсть ще й інше толковання, що бачить в нім „храм бога Тура“. Але зовсім неправдоподібно, або християнську церкву називали храмом Тора чи Тура (аналогії, які вказувано, нічого не доводять, бо не можна вказати християнського дублета для Тора чи Тура, під покровом якого могло б держатись імя Тура або Тора, як приміром держалось імя Волоса під іменем св. Власія). Шахматов дав недавно нове толковання цього тексту, опираючи ся на варіанті проложного жития св. Володимира: „церковь сяятую мученику Турова“: він вважає Тура іменем Варяга - мученика (Какъ назывался первый русский сяяты мученикъ? 1907).

¹⁾ Рожнєцький висловив досить правдоподібну гадку, що на Русі в двірських і дружинних кругах Х в., коли таку визначну ролю грали Варяги, на розвій культу Перуна впливнула його подібність до скандинавського Тора. Се вважаю правдоподібним, хоч доводи Рожнєцького за істнованням в Київі культу Тора, чи то під іменем Перуна, чи незалежно,—всі слабкі.

²⁾ Так в полудневій і новгородській верзії (1 Новг.), а з суздалських в Академічнім (Троїцкім) і Переяславськім — Хоръса и Даждьбога, в Лаврентієвськім і Радивилівськім (Кенігсберськім) без и; тяжко рішити, бо останнє — lectio difficilior.

³⁾ Іпат. с. 33—4, 48, 52, 80.

у Словян і у Греків був звязаний з старим культом небесного божества¹⁾ і перейняв функції Перуна, як володар грому й блискавки.

В вище наведенім літописнім ряді богів Хорс і Даждьбог в більшості кодексів стоять як два осібні боги, властиво — осібні ідоли. Тяжко рішити, чи тут автор, за давниною, узяв два імена того-ж самого бога за два осібні божества, чи дійсно сонечне божество двоїлось уже в поглядах поганської Русі; останнє також дуже можливо. Що і Даждьбог і Хорс означають сонечного бога, се ясно, коли звести згадану вище гльосу київської літописи про сонце-Даждьбога з „великим Хорсом“ Слова о полку Ігоревім, що означає не що як сонце²⁾, і в словянських перекладах часом заступає грецького Апольона³⁾. Обидва імена не відомі нам в мітольгії інших славянських груп; ім'я Хорса правдоподібно зближується з іранською назвою сонця (авестійське *Khorshēšī*); ім'я Даждьбога виводить ся від д а т и і б о г — добро, богатство, отже означає подателя всякого блага⁴⁾.

Можна здогадуватись, що тим часом як Хорс вказував на сонце як небесне світило, Даждьбог означав опікуна земного житя, роду людського, і тому співець Ігоревого полку називав Русинів Даждьбожими внуками⁵⁾.

До сеї сторони сонячного культу близько підходить інший дуже поважний бог — Велес⁶⁾ або Волос, „скотій богъ“. Ім'я його неясне, традиція у інших словянських груп слаба⁸⁾; в літописнім реєстрі

¹⁾ На заміну Ілею Геліоса і Зевса Акрейського вказав Політ ('Ο Ἄλιος κατὰ τοὺς ὅπλωδες μύθους, єтд N. Г. Політо), і за ним Веселовский Разысканія въ области духовнаго стиха VII та Леже в розвідці *Peroun et saint Elie*. При сих паралелях новогрецького й словянського фольклору на жаль однаке зістаеть ся звичайно невисвітленим, що маємо ми тут перейняті з античної грецької традиції, і що треба уважати перейнятим Греками (як і Волохами, Албанцями) у Словян; се особливо треба вияснити в питанні про поганські свята.

²⁾ Всеславъ въ ночь влькомъ рискаше, изъ Кыева дорискаше до куръ Тымутаракану, великому Хръсови влькомъ путь прерискаше — XI.

³⁾ Древности моск. арх. общ. I Мат. для арх. сл. с. 1.

⁴⁾ Dans divitias, Spender des Wohlstandes як толкують Мікльюсіч або Крек. Йдіч натоміс (Archiv, V) толкє *як deus dans, der gebende Gott*. Інший вивід (Срезневского, Буслаєва, Афанасєва) — від пnia dagh, інд. dah. dáhati — горіти, отже бог огня; його підтримують і деякі новіші дослідники (Махаль, Погодін). Проти цього підносять Крек форму Даждь бог (оп. с. 391), але можливий тут вплив народної етимології; важніша іншия обставина — що бог в сих composita не може означити божества, тільки мати початкове значіннє — добра, „б о г а т с т в а“.

⁵⁾ Вид. Огнівського розд. VI і VII.

⁶⁾ Вказують тільки у Чехів, але ї то пізні й малозначні ремінісценції. Чв. Крек² с. 454. А деякі учені навіть хотіли цілого Велеса

київських ідолів його поминено, але він стоїть за те в оповіданню про присягу під 907 р. і в умові Святослава, разом з Перуном¹), а численні топографічні назви з ним звязані й згадки в пізній традиції вказують на широку його популярність. Його значінне обясняють літописні слова, що то був „скотій біг“, і се потверждє той факт, що його християнський іменник св. Власий заступив його в ролі опікуна худоби. Отже се біг богатства, достатку (скот і гроші в старій Словянщині—сі синоніми), опікун господарства, щось дуже близьке до Даждьбога. Звичайно думають, що се був теж соняшний біг, вказують на анальгії Апольона й Марса в сій подвійній ролі—богів сонця і опікунів худоби. Се досить правдоподібно, і коли вже маємо один дублет для сонця, може бути і другий; але можливо й інше—що тут до значіння першорядного бога піднявся якийсь низший „демон“. В Слові о полку Ігоревім Боян зветь ся „Велесовим внуком“, що вказувало-б на якийсь звязок між Велесом і співом, поезією; анальгія з Апольоном така близька, що будить підозріння про просте переняте тут грецького погляду—приладжене поетом міта про Апольона до словянських мітологічних традицій.²⁾

Сварожич—огонь згадується у східніх Слов'ян тільки в пізнійшій релігійній літературі; але паралельна традиція у Слов'ян балтій-

вичеркнуті з між словянських богів, тому що се мовляв просто християнський св. Власий, подібно як в Святоvitі бачили паганізованого св. Вита. Обороні Велеса присвячений просторий і докладний екскурс у Крека³ с. 446—473. Новішими часами Погодін пробував відріжнити східнословянського Волоса від Велеса, як відмінну назву.

¹⁾ Іпат. с. 18 і 48. Слова: „бога скотъ“ в сій умові може бути пізнішою гльосою, але у всікім разі давньою, бо вона є в різних верзіях літописі.

²⁾ З інших кандидатів на словянських соняшників богів згадаю Тура (шось як грецький Пріап), див. про цього спеціальну розірваду пок. Голубовського Нѣсколько соображеній къ вопросу о кн. Турѣ—К. Старина 1891, X; докази наведені тут досить слабі, не вистають. Другий такий непевний сонічний біг, се Ярило. Його, як і Тура вважають образом літнього розцвіту творчих сил природи під впливом сонця. Про Ярила одначе є сильна традиція народня, але головно у Великоросіян (див. одначе у Афанасєва ор. с. III с. 727). Він відповідає таким символам літнього сонця, як Коструб, Купало; в письменній старо-руській традиції не згадується ся, як і вони. При слабій індівідуалізації русько-словянських божеств витичти виразну границю між сими „моментами літнього повороту сонця“ та правдивими божествами, як то пробують зробити (нпр. Махаль с. 200 і далі), дуже трудно. Але з огляду, що ми маємо тут діло з пізніми (XVII—XIX в.) народними образами, не звістними, як я сказав, з давніх джерел, обережніше буде не робити сило-міль для них місця серед давніх мітольгічних образів.

ських показує, що образ цього божества сформувався ще в передхристиянські часи.

Сі фігури—Перун, Хорс-Даждьбог, Велес, Сварожич—то „боги“ у властивому значенню того слова. Слово богъ (санскр. *bhāga* богач, податель добра, зенд. *vāga*—*bīg*¹), фрігійський *Zeός* (*Vaγάῖος*) означає спершу добро, благо (звідти—богатий, богатство, збіже, і в негативній формі—убогий), в далішому ряді—се добродійна сила й податель добра. Отже боги—то добре сили, прихильні людському життю й щастю. Чи їм відповідали в світогляді наших предків сили й істоти темні, ворожі „житту Даждьбожого внука“, в формі теж поодиноких божеств? Скільки небудь виробленого дуалізму в словянськім релігійному світогляді не помічаємо. Хоч між низшими, божеськими істотами стрічкою небезпечні чоловіку створіння, однаке й вони тільки небезпечні, не злі принципіально, і в словянськім Олімпі не можна вказати на певно якихось репрезентантів темного, злого принципу²). З деякою правдо-подібністю можна ще думати се за Стрибога, виводячи його ім'я від стрити—нищти, отже нищитель добра, біг негоди: в Слові о п. Іг. вітри звуться „Стрибоговими внуками“. Та й тут не знати, чи дійсно сей Стрибог був наскрізь ворожою силою, ідею злого, а не простою персоніфікацією певних природних явищ.

Се були-б головні, вищі боги наших предків, про котрих можна щось певне сказати. Деякі інші імена зістають ся цілком неясними або непевними³).

Сі головні боги до певної міри були персоніфіковані—на се

¹⁾ Сей словянсько-іранський паралелізм піддав згодом, що словянське слово перейняте через Скітів від Іранців; див. Berneker Slav. etym. Wörterbuch, sub voce. Але проводоподібно корні цього культу ідуть глибше. Див. Schroeder Über die Glauben an ein höchstes gutes Wesen bei den Arieren (Wiener Zeitschr. f. Kunde Morgenl. 1904).

²⁾ Див. спеціальну розвідку Мочульського О мнимомъ дуализмѣ у Славянъ, також Крек² с. 404, Махаль оп. с. с. 36—8, Брікнер—Archiv V с. 163, Нерінг—Archiv XXV.

³⁾ Про літописного Семарыгла напр. досить принятія гадка, що се біблійні ідоли 'Ерγεл і 'Асцад (Царств. IV, 17); Гедеонов бачив тут стипетського Σεμ-Ηραχλῆς. Новіші мітольоги уважають сі виводи непевними, та й не уважають можливими бачити тут якогось словянського бога; за те Вірт (Gesch. Asiens 182 й ін.) добавив тут вавилонський вплив на Русь! Мокошь зістається ся загадкою, в церковній літературі сим словом перекладають грецьке μαλαχία, „иже есть роучны блoudъ“. Див. Крек² с. 465—6, Ятіч в Архіві V с. 6—7. Крім літописи сі імена згадуються ся ще в загаданнях пізніших діатрібах (Тіхонравов і Владіміров оп. с.).

передовсім вказує істнованнє таких абстрактних імен як Даждьбог, Стрибог, істнованнє ідолів і можливість таких поетичних образів Слова о полку Ігоревім як Дажьбожъ внук, Велесів внук, і под. Отже істнували певні елементи теоморфізму. Опись Перунового ідола в літописи, а також ібн-Фадланове оповіданнє вказували-б на початки антропоморфізму: літопись оповідає, що за Володимира поставлено в Київі ідол Перуна—деревляний з срібною головою й золотими вусами; ібн-Фадлан оповідає, що руські купці молились перед ідолом — деревляною колодою, з вирізбленим лицем, подібним до людського¹). Але се були тільки слабі початки антропоморфізму, взагалі-ж індівідуальність словянських богів ще дуже слабо була розвинена. Ми напр. не знаходимо ніяких певних слідів генеальогії богів; гльоса Київської літописи, що називас сонце — Даждьбога сином Сварога, підказана правдоподібно текстом хронографа, що зве Геліоса сином Гефеста. Автор Слова о полку Ігоревім, уживаючи таких виразів як Даждьбогів внук, Стрибогові внучки, очевидно не вкладає в них ніякого реального змісту, не виходить з яких небудь генеальогій, тільки дає метафори, поетичні образи близькості до чоловіка того чи іншого божества, улюбленості його і т. ін. Важний також з цього погляду факт — брак богинь в нашій мітольгії: не можемо вказати на певної ні одної²). Очевидно, русько-словянські боги ще дуже слабо сперсоніфікувались і не затратили свого початкового характеру — певних природних сил, метеоричних явищ, елементів природи.

Окрім головних „богів“, давній Словянин, і Русин спеціально, бачив в природі наоколо себе множство підрядних істот. Не знати, чи не називались вони загальною назвою бісів — старим словянським словом, що в перекладах заступає грецьке δαίμονες, δαίμονα, і потім, під впливом християнства стало означати злих духів. Але як би не було з іменем, самий факт істновання в словянськім світогляді таких низших божеств, надлюдських істот не має найменьшої непевності. В вище наведенім тексті Прокопія бачили ми згадку за „німф і деякі інші божества“. Такими німфами були полудневно-словянські вілі і наші русалки, а властиво одна тільки, властива категорія русалок, бо під сим іменем розуміли потім не тільки водяних німф, але й утопленниць і нехрещених дітей (мавок — навок, від навь — мерлець). Саме ім'я „русалка“ — пізніше, пішло від лат. rosalia (як тепер

¹⁾ Іпат. с. 52. Гаркави с. 95.

²⁾ Всякі Весни, Лади, Морани й под. опирають ся почасти на непорозумінню, почасти на дуже непевних звістках; непевна навіть Жива, хоч опирається на словах Гельмольда — див. Крек² с. 403 і особливо Брікнер ор. с. — Archiv XIV с. 164 і далі.

приймають) і закрило початкове ім'я; але віра в водяних і лісових німф мусить сягати прасловянських часів¹).

Певні таємничі істоти жили в болотах, лісах, горах, полях. Про шануваннє криниць, болот, гаїв — себ то тих божеств, що жили в них, згадують письменні памятки від XI в. М. Іоан згадує про тих „єже жрутъ бѣсомъ и болотомъ и кладеземъ“. Церковна устава Володимира між провинами вичисляє: „или кто молить ся подъ овномъ или въ рощены, или у воды“²). В теперішніх часах ще заховались в народі образи водяника, що живе в воді, лісовика чи полісуня — в лісі, і всяких взагалі „дідків“ — хатніх, болотяних, лісових, що при всіх своїх пізнійших відмінах свій початок ведуть з перед-християнських часів. Сучасні чорти, чи дідьки, що сидять в дуплястих деревах, в старих покинених будовах, млинах і т. і., застушили місце давніх перед-християнських „бісів“. Шануваннє криниць переховалось подекуди дуже живо³).

Ріжні категорії людей такоже мали певні надприродні прикмети. Такі вовкулаки — люде, що можуть обертатись вовком. Упірі, що по смерті виходять з могил і висибають у людей кров. Сюди-ж по часті належать волхви і новійші відьми і відьмаки (від відати, рівнозначне з захуром, знавцем) — люде, що знають магічні тайни і вміють впливати на природні явища, знають надприродне. Всі ці вірування належать ще до передхристиянського світогляду.

Ласку вищих і низших божеств здобував собі Русин, як і кождий інший, молитвами, обітницями та жертвами. Се був натуральний наслідок персоніфікації натуральних сил і явищ, і початки сих форм побожності сягають ще прайдоевропейських часів⁴). Ми бачили вище

¹⁾ Давнійше виводили русалок то від рус-ло, то від рус-ий, але Мікльосіч (*Sitzungsberichte* віденської акад., іст.-філ. т. XVI) і потім Томашек (*ibid.* т. LX), Бессловський Разискання въ області русскаго духовнаго стиха, V) звернули увагу на латинське весняне свято *rosalia* (новогрецьке *ροσαλλά*), що принадало на часи русальних свят у Словян: подібно як було з *calendaе*, так і ся назва легко могла перейти в словянський календар, а потім і на самих водяних німф — див. Крек² с. 407, Махаль с. 123.

²⁾ Правила § 15, Устава — Чтенія Київ. II 2 с. 66 (XIII в.), теж у Тіхонравова і Владімірова ор. с. Поминаю характеристику Полян в 1 Новг.; „бяху же погани, жруще озеромъ и кладяземъ и рошениемъ, якоже прочи погани“, бо се звучить як фраза шаблонова, навіяна книжністю.

³⁾ Про сучасний культ криниць на Україні див. замітку Литвинової К. Ст. 1884, IV і реферат Ящуржинського на XIV арх. зізді — Ізвѣстія с. 99.

⁴⁾ Schrader Sprachvergleichung³ II с. 446 і далі, Reallexicon 597.

звістку Прокопія, що Словяне й анти жертвовали і тому найвищому богу і тим низшим „демонам“ всяку худобу та обітницями жертв уважали можливим викупити свою душу в останній біді. Константин Порфирородний оповідає про жертви подорожніх Русинів на Дніпровім острові св. Георгія (Хортиці): там під превеликим дубом, спеціально поважаним, жертвовали вони живих птиць, хліб, мясо і хто що мав; про птиць кидали жеребки — чи їх зарізати чи пустити живими. Ібн-Фадлан оповідає про молитви руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам всякі страву, хліб, мясо, молоко, цибулю, напіток, і молить головного бога, щоб послав йому добрий торг; коли торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удається по протекцію до менших ідолів з подарунками й поклонами; коли-ж попродасть легко, то уважає обовязком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на закопаних наоколо пальх. Цікаву молитву „Словян“ (руських) наводить старе арабське джерело (ібн-Росте й інші): під час жнів, каже воно, беруть просо в кірці, підіймають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам страву, дай нам і тепер її подостатку!...“¹⁾.

Як бачимо, Константин оповідає, що Русини молились і жертвували під великим, спеціально поважаним дубом. Спеціальне поважання дерев, як священих місць, де перебуває біг — се річ загально-звістна у індоєвропейських народів; нема нічого дивного, коли й у Словян дерево заступали місце храмів або якихось образів. Для молитви, жертв, взагалі культу, звичайно служили ті місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що передимала її й була властивим предметом культу, — де він уважав можливим зближитись до сеї таємничої сили як найближче. В образку, поданім ібн-Росте, Словянин молиться на полі до неба; в вище наведених місцях Правила м. Іоана або Володимирової устави він жертвує таємничим природним силам коло криниць і болот, молиться в лісі або коло води.

Але поруч таких нерукотворних святощів бачимо й рукотворні. Храмів, правда, у Словян не знаходимо, окрім балтійських (і то пізнішими часами), але згадуються ідоли богів. Найранійшу звістку для Руси маємо під 945 р.: Ігор з дружиною присягає в присутності грецьких послів, — „иде на хольмы, где стояше Перунъ“. Потім, оповідаючи за Володимира, літопись каже, що він поставив в

¹⁾ Константин De aëtin. 9. Гаркави с. 95. Ібн-Росте в вид. Хвиль-соня с. 30—1, теж у Гурдезі.

Київі ча горі, коло княжого двору ідоли Перуна, Даждьбога, Стрибога і ии.; Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород, поставив там над р. Волховим ідол Перуна. Іларіон і старе житіє Володимира, кажучи про його заслуги перед християнством, теж згадують про поганські ідоли і капища (жертвенні місця) на Русі. Яков каже навіть про „храми іольські“, але ся одинока звістка певно — риторична фраза¹⁾. Останніми часами багато наробила галасу звістка про капище викрите в Київі коло старого княжого двора, під Десятинною церквою. Але ся купа каміння (відкопана і потім знову засипана землею)²⁾ не знати навіть, чи була якоюсь будовою, а рітуальне призначення її у всякім разі ні з чого не можна було констатувати.

Словя літописи, що оповідає, як Володимир ставив ідоли, наводили на гадку декого, що ті ідоли — то була новина на Русі, що то Володимир доперва починав їх заводити під чужим впливом (поморським чи варязьким). Але такий погляд неоправданий; літописне оповідання про Володимира хоче представити контраст його поганської безбожності й християнської побожності і для того кладе натиск на його відданість поганському культу. Інші писання XI в., говорячи про Володимира, нічого не знають про якісь його спеціальні заходи коло поганства. З рештою ідол Перуна бачимо ми ще за часи Ігоря; за руських ідолів згадує й ібн-Фадлан. Могли се, справді, бути тільки початки сієї стадії поданського культу — шанування богів в формі антропоморфних образів; можливо, що сії ідоли бували тільки в більших центрах тодішнього життя, тим часом як народня маса могла зіставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць; можна додавувати тут при охоті дещо й норманських віливів; але очевидно, не були сії ідоли якоюсь новиною, занесеною на Русь кілька років перед християнізацією.

Літопись, оповідаючи всякі страхи безбожности перед охрещенiem Володимира, каже також, що в Київі жертвували ідолам людей. Загальна згадка її мало що варта: „и жряху имъ (тим Володимировим ідолам), нарочище я богы, и привожаху сына своя и дъщери, и оскверняху землю требами (жертвами) своими, и сквернися кровыми земля Русская и холмъ тъ“. Виходило-б. що Кияне жертвували своїх дітей

¹⁾ Іпат. с. 33—4, 52—3. Іларіон в Чтеніях Київ. с. 55, пор. 52—3, житіє *ibid.* с. 15, 20 і 21. Інтересна аналіза літописних текстів про поганський культ у Рожнецького с. 503 і далі. Основні тексти й дописки літописи тут мають однакову вартість, бо ідуть більше менше з того-ж самого часу.

²⁾ Модель в військім міськім музеї, але наскільки вірно вона зроблена, не знаю.

богам („привожаху“—очевидно для жертви); але цілий текст взятий з св. Письма і може бути ужитий риторично, зовсім без реального значіння¹). Так само напевні подібні ж вирази у Іларіона²). Важніші були-б конкретні факти. Таке оповідання наводить літопись: Володимир, вернувшись з щасливого походу на Ятвягів, з своєю дружиною „творяше требу“ (жертву); але „старци и бояре“ поставили кинути жеребки на хлопця й дівчину та іх жертвувати богам. Упало на сина Варяга християнина, той не дав свого сина і поганьбив поганських богів; довідавшись про те, Кияне-пагани розкидали його двір і вбили його з сином³). Се оповідання оперте на місцевій традиції, тому має право на довіре, але може бути питання, чи ся справа жертви передана добре: чи не було тут з початку тільки спогаду про убийство Варяга за ганьбу, кинену ним на поганських богів, а подробиця про жертву заявила ся при літературній обробці, під впливом книжних взірців.

Крім літописи про жертвування людей оповідає ще арабське джерело і Лев Діякон. Ібн-Русте каже: у Русинів є знахорі, що мають дуже великий вплив на князя; що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути; „знахор бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає, поки задушить ся; і каже: „от жертва богу“⁴). Ся інтересна відомість має ту слабу сторону, що дуже близьке до нього оповідання знаходимо у ібн-Фадлана про Болгар⁵), і для того насувається питання, чи воно не приточене до Русинів через помилку? Лев Діякон оповідає, що Русини в Доростолі, паллячи своїх покійників, „справляли жертви за мертвих: топили в Дунаю дітей і півнів, кидаючи в течію“; але і тут насувається синумнів, чи Лев не помилявся з сим жертвуванням дітей за умерлих? бо аналогічних жертв за умерлих ми не стрічаємо. Кінець кінем істновання на Русі XI—X в. звичаю жертвувати людей навіть в пев-

¹⁾ Іпат. с. 25—пор. 61—2. Відносини цього оповідання до початкового тексту літописи неясні.

²⁾ „Уже не закалаемъ бѣсомъ другъ друга, но Христосъ за мы закалаемъ бываest“—с. 52. Тут загальний образ переходу цілого світа з поганства до християнства, отже детайлі образа не конче мусять бути українські.

³⁾ Іпат. с. 54—5.

⁴⁾ С. 38, теж у Гурдезі.

⁵⁾ „Коли вони бачать чоловіка оборотного й бистрого, то кажуть: сьому чоловіку випадало-б служити богу, і для того ловлять його, кидають йому на шию петлю й вішають на дереві, доки не розпадеть ся“—вид. Гаркаві с. 91.

них важніших обставинах представляється мені не певним, хоч в давнійшій індоєвропейській минувшині людські жертви мусіли існувати¹).

Цікаво, що в поданих вище оповіданнях літописи про присягу, складану перед Перуном, про жертви богам і т. і. ніде не виступає спеціальна верства жерців. Вони взагалі ніде не згадуються на Русі, як і в інъих Словян (окрім пізнійших балтийських, з їх значно більше розвиненим поганським культом), через те можна з усякою певністю сказати, що в нас їх не було, та се й зовсім натурально при слабо вироблених формах релігії й культу. Публичні жертви, від держави чи народу, справляє князь або заступники громади — бояри й старці в поданім вище оповіданню літописи. Приватні жертви й молитви справляв кожний за себе чи за свою родину, як от в оповіданню ібн-Фадлана про руських купців. Ролю голови родини як заступника її перед богами показують нам сучасні, вже християнізовані обряди — напр. при різдвяній вече́рі, коли батько чи інший старший править молитви і всякі релігійні церемонії при побожній, пасивній асистенції домашніх.

За всім тим, хоч не було спеціальної кляси жерців, були однаке люди, що уважали себе й у людей уважались спеціалістами й порадниками в усякого рода релігійних справах. Се власне були-б згадані вище волхви — знахорі, звісні взагалі ще з часів індоєвропейських у всіх індоєвропейських народів. З такими „волхвами-кудесниками“ (чудотворцями) докладно знайомлять нас наші руські джерела. Віщий Олег мав запитатись волхвів, від чого він має вмерти, і волхви прорекли, що від свого коня; він залишив того коня, але дійсно, каже Повість, вмер з цього, що вкусила його гадюка, вилізши з черепа того, уже здохлого коня. З такими волхвами нараджувала ся в Полоччині, вже по охрещенню Русі, мати звістного Всеслава про свого сина, що родився з „язвеном“ на голові, і вони прирадили, аби він носив те язвено на собі, і від того він був „немилостивъ на кровопролитьє“. В Київі, вже в 2-ій пол. XI в. зявився був волхв, що оповідав, як йому зявилося пять богів і заповідали великі переміни на світі²).

Сі волхви, предки пізнійших відунів-чарівників і відьом, мають надлюдське знання тайного, укритого, через те вони „віщи“ (або „вѣдущіи“). Вони, очевидно, найкраще могли знати, чого ніхто не міг знати — як покермувати таємничими силами природи, придбати їх ла-

¹) *Schrader Reallexicon*, п. сл. Opfer, пор. ще ту цитовану працю Рожинецького, I. c.

²) Іпат. с. 23, 109, 127.

ску та поміч і відвернути шкоду. Але їх магічні засоби обмежені в своїх впливах: давнійша віра у всемогучу силу магічних актів уступила ся перед новійшими ідеями незмінного божого „суду“. Волхви теж не можуть противити ся непереможній волі богів. Олега звали люди „віщим“, але волхви напророчили йому смерть від коня, і сталося; віщий Всеслав, на що був кудесник, а „часто бѣди страдаше...“

Ми бачили вище звістку Прокопія, що Словени й Анти не признавали фатума. Очевидно, Прокопій виходив тут з того, зазначеного ним факту, що Словени й Анти уважали можливим жертвами та обітницями визволити ся від біди чи смерти, отже не признавали якоєсь непереможної сили тієї долі, а підпорядковували її божій волі. Але ся панує над чоловіком всевластно. Віщий Боян, що очевидно, стояв ще вповні на ґрунті поганського світогляду, висловив се в афоризмі:

ни хытру, ни горазду
ни птичю горазду
суда божия не минути... (Слово о полку Іг. XI).

Волю божу він представляє, відповідно народнім поглядам, в виді суду, декрету: „прийти на суд“ значить умерти, підпасти останньому декрету. Теж бачимо і в народній мові: дівчина виходить за „судженого“ її долею чи богом. У нас і Великоросіян, у полудневих і західніх Слов'ян, є судильниці, судинушки, суждениці, судички, що заправляють людською долею. З ними зближують „рода і рожденію“, звістних в східнослов'янській книжній літературі ХІІІ в.: канонічні записи Кирика (новгородські) згадують, що люди „крають хліби, сири, мід“ роду і рожениці (рожяниця) і п'ють на честь рожениці¹⁾. Судячи по імені, тут можна бачити долю прирощенну, в противність полуднево-слов'янській припадковій „стрічі“ (сръча). Кождий має свою долю, персоніфіковану в спеціальну істоту, і ті долі призначають ся богом чи якоюсь спеціальною вищою силою („Усуд“ сербських казок)²⁾.

¹⁾ Русская ист. библиотека VI с. 31, Тихонравов I. с. 89—90, 92, 94 й ін.

²⁾ Важнійша література: Срезневскій Роженицы у Славянь и другихъ языческихъ народовъ, 1855. Valjavec — O Rodjenicach ili Sudjenicach (Кнjiževnik, II). Афанасьевъ оп. с. III гл. XXV. Потебня: О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ, Труды моск. археол. общ. т. I. Крекъ с. 408—9. Krauss Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven, 1886. Веселовский Разыскания въ области русского духовного стиxa, V (Сборникъ II отд. петерб. акад. т. 46). Machal гл. V. Гальковскій Мироологический элементъ — II. Усудъ (Филол. Зап. 1900—1). Сонни Горе и Доля въ народ. сказкѣ (Eranos, 1906). Тексти про рожениць — словаръ Срезневскаго III с. 141.

Персоніфікують ся рівно ж такі ідеї як Лихо, Злидні, — початок тому бачимо вже в Слові о полку Ігоревім в образах Обиди, Нужди; але ці образи взагалі не прибрали, щоб так сказати, кости й плоти конкретних істот. А „род“ і „рожаниця“, сполучаючи до купи ідею долі з ідеєю опікунів, патронів роду, вже подають руку культови предків-небіжчиків.

Жите чоловіка в віруваннях Словян, і Руси спеціально, не кінчить ся з смертю його. Про се маємо й безпосередні літературні звістки, а ще більш посередніх. Русь, присягаючи на умові 944 р., заклинала себе між іншим, як би не додержала тієї умови так: „да будуть раби в сий в'єкъ и въ будущий“¹⁾. Се закляте, хоч по стилізації умови вкладається в уста християнської Руси, очевидно уложене відповідно поглядам Руси поганської. Ширше розвиває її погляди Лев Диякон. Русини, каже він, ніколи не віддають ся в неволю. скорше себе забивають самі, бо вірюють, що забиті ворогами на війні служать на тім світі своїм убийцям; боячи ся такої неволі, вони самі себе забивають, не хотячи служити тим, що їх забуть²⁾. Нам тут важне саме вірування про посмертне жите, хоч при тім треба зазначити, що Л. Диякон дещо помішав: Русь очевидно вірила, що раби цього світу будуть рабами й на тім світі, і через те вони не віддавалися в неволю. В оповіданні ібн-Фадлан про похорони руського купця один присутній висловлює переконання, що небіжчик по спаленню його тіла переходить просто в рай, а дівчина під час похоронної церемонії в екстазі бачить своїх своїків і свого покійного пана „в гарнім зеленім саді“ (раю), і чус, як він кличе її до себе³⁾.

Істновання віри в посмертне жите потверджують і такі факти як звичай наділення мерця при похороні річами, що були йому потрібні в життю і мусять знадобити ся в посмертнім продовженню його життя⁴⁾, як культ духів предків і вірування, що мерці можуть зявлятись часом між живими, а людська душа в певних випадках може перейти в рослину або звіря, — вірування ці переховались в нашій народній словесності й досі.

¹⁾ Іпат. с. 33. ²⁾ IX. 8. ³⁾ Гаркави с. 99.

⁴⁾ Крім такого міркування в основі цього звичаю може лежати ще вище, що витікає з давніх ідей магічної сили, яку можна дістати над людиною, заволодівши чи якоюсь частиною її тіла чи предметом тісно звязаним з нею. Той хто заволодів би річами найближшого ужитку по-кійника, здобув би тим самим магічну силу над ним самим; тому лояльність для небіжчика наказує знищити, вийняти з уживання найближші йому предмети, аби над ним не висіла така страшна небезпека.

З огляду, що похоронні обряди дуже добре ілюструють ці вірування, ми подамо тут звістки про них, тим більше, що наші відомості про ці обряди богаті як рідко в сфері культурної історії, бо маємо окрім досить богатих письменних звісток ще й археологічний матеріал¹⁾.

Богацтвом змісту звертає на себе увагу передо всім оповідання Ібн-Фадлана²⁾. Він був присутнім на похороні богатого руського купця в котрімсь надволж'ям місті (в Ітилі або в Болгарі) в 922 р., і описує сей похорон так. Небіжчика положили в могилу тимчасово, поставили коло нього напіток (правдоподібно — мід), овочі й гуслі (чи взагалі струнний інструмент), а самі зайнялися приготовленнем йому одягу й усього іншого потрібного. Се тривало десять днів. Майно його, як звичайно, поділили на три частини: третину дають

¹⁾ Головною працею зістається ся написана тому більш як сорок літ монографія Котляревського О погребальнихъ обычаяхъ языческихъ Славянъ, 1868, передрукована в III т. його Собранія сочиненій (Сборникъ II отд. петерб. академії, т. XLIX, 1891). Визначні прикмети цієї праці і богатий зібраний в ній фактичний матеріал були причинами, що після того слов'янський похоронний рітуал мало звертає на себе увагу дослідників. Працю Котляревського належить однаке доповнити новішим археологічним матеріалом (що тоді майже ще не існувало). Важніші публікації дослідів могил вичислені вище, с. 245—6. Див. також: Яроцький Краткий отчетъ о раскопкѣ кургановъ Рѣчицкаго могильника (коло Овручъ) — Труды общества изслѣдователей Волыни, I. иогож Могильники по среднему течению р. Уборти — Археологическая лѣтописъ Ю. Р. 1903, там же с. 329 короткий реферат його про розкопки на вододілѣ Ушиць Уборти. Еременко Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уѣзда — Труды отд. слав. археологии т. I. Самоквасовъ Сѣверянскіе курганы — Труды XI съѣзда т. I. Бобрицкій II с. 179. Сперанский Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ уѣздѣ — Археолог. извѣстія и замѣтки 1894. Антоновичъ Дневники раскопокъ въ Черниговъ, губ. (Труды предв. ком. XIV съѣзда). Про досліди на дреговичській території — Ол. Грушевський Пинське Поліесье I с. 4 і далі. Загальні характеристики (однаке дещо довільні часом) в працях Спиціна Обозрѣніе губерній въ археол. отношеній (Труды отд. слав. археол. т. I, II, IV) і Разселеніе древне русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. П. 1899, VIII). Про пережитки старого похоронного обряду в сучаснім побуті Ящуржинскій Остатки языческихъ обрядовъ сохранившіеся въ малорусскомъ погребеніи (Кiev. стар. 1890, 2).

²⁾ Пригадую сказане вже вище (с. 271) про скептичні замітки що до принадлежності цього оповідання до Слов'янської Русі (Замѣтки о Русахъ ибнъ Фадлана и другихъ арабскихъ писателей — Ж. М. Н. П. 1881, VIII, Спицінъ ор. с.); не можна виключити се оповідання з кругу матеріалів про Слов'янську Русь, як і інші арабські звістки про Русь IX—X в.

родині, третину уживають на спорядженнє одіжи небіжчуку, третину — на напиток, що пить в день похорону. Спитали дівчат, невільниць небіжчика, котра схоче бути похороненою з ним; одна згодилася. і її від тоді пильно стерегли, а дівчина пила ті дні й веселилась.

В день похорону витягли човен на берег, оперли на підпори, а наоколо поставили ідоли в формі людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і виложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет; се робила баба, що доглядала всіх тих приготовань, вона-ж забиває дівчину: її звуть „ангелом смерті“. Небіжчика одягли як найбогатше: в шовкову свиту з золотими гудзиками, на голову соболеву шапку з золотим верхом, і посадили в наметі на лаві, підперши подушками; коло нього поклали напиток, овочі й пахучі рослини та зброя його; розтяли собаку й кусні її положили теж коло нього; теж зробили з двома кіньми, поганявшися їх перед ним, з двома коровами, півнем і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини. Її підіймали тричи до чогось, що Арабу здалось подібним до дверної лутки — може над кирницю, й вона бачила там (в екстазі, а може й пяна) небіжчиків — своїх батьків і своїків, та свого господаря: „сидить він в саді, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведеть же мене до нього“, мала казати дівчина. Тоді її повели до небіжчикового човна; вона роздала свої окраси прислужницям і з чаркою, у піснях прощала ся з світом; після того її заведено до намету і там її задушила і ще ножем заколола та баба — доглядачка похорону.

Тим часом під човном згromаджено дерево. Найстарший свояк небіжчика запалив тепер дерево, й інші стали за ним кидати теж запалені тріски. За годину згоріло те все. Тоді на тім місці зробили могилу, а в середині поставили березову палю, надписавши на ній імена небіжчика і руського князя. Один присутній Русин сказав при тім ібн-Фадлану: „ви, Араби, дурні, що кидаєте найдорожшого й найповажнішого у вас чоловіка в землю, де його ідять гади й хробаки: от ми палимо його за одну хвилю, і він зараз же вступає до раю“.

В цім оповіданні інтересні згадки про посмертне жите людських душ у раю, „в гарнім зеленім саді“, після того як тіло пропало. На посмертне-ж жите вказують ті всі прибори до похорону: небіжчик переходить на той світ з цілім інвентарем: човном, кіньми, волами, питем і їдою, ба навіть і з жінкою. Значіннє цього останнього моменту в опівданню ібн-Фадлана пояснюють слова Масуді: як вмре чоловік,

то разом з ним палять його жінку; як умре жінка, то чоловіка не палять; а як умре нежонатий, то його женять після смерті”¹).

Сей похоронний обряд, описаний у ібн-Фадлана, потверджується чернігівськими могилами. От як описується на їх основі тутешній похоронний ритуал: робилося земляне підвисшене (т. зв. точок), на нім складали великий стік дерева і збивали його зелізними цвяхами; на стосії клали небіжчика і коло його зброю, ріжні річи, гроші, зерно, домашню худобу; в певному віддаленню клали труп жінки; спаливши те все засипали землею²).

Се були похорони богатших, аристократів, в значній частині прихожих Варягів. Але похорон звичайний, місцевий, описаний арабським джерелом ріжниться від нього тільки меншими розмірами і меншою пишнотою. Словяне покійників палять, каже ібн-Русте і Кардізі; жінки на знак жалю другу собі ножем лицезріють і руки; коли котра з жінок небіжчика з особливої любові схоче вмерти з ним, її вішають коло трупа небіжчика і палять теж; другого дня по спаленню небіжчика ідуть на огнище, збирають попіл, складають в судину і ставлять на горбі; по році збирається туди родина небіжчика, приносять яких двадцять кухлів меду, ідять, п'ють і потім розходяться. Зовсім подібне оповідає Й Повість про Сіверян, Радимичів, Вятачів та Кривичів: „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимъ і по семъ творяху кладу велику (стік), и взъложать на кладу мертвъца, и съжигаху, и по семъ събравше кости, вложаху в ссудъ малъ и поставляху на столпѣ“³). Дійсно в Сіверщині маємо поруч тих аристократичних могил похорони більш звичайні, де на горбку стоїть горнець з останками небіжчика і дрібних звірят, спаленими де інде і вложеними потім в сей горнець, а горнець присипано землею⁴). Також могили викриті й на Волині; широко розповсюднений такий тип похорону в землі Кривичів, й ін.

В наведенім вище оповіданню ібн-Фадлана Русин сміється з Арабів, що вони ховають в землю своїх небіжчиків. Але тим часом у самих Русинів був другий похоронний тип — ховання в землі, і то як раз і у Руси *хат' єзочу* — Полян, також у Деревлян, Древовичів, і у тих самих Сіверян. Повість, закидаючи нечестивий обряд палення іншим, не згадує про похоронний обряд Словян на правім боці Дніпра очевидно власне через те, що тутешнє ховання мерця

¹) Гаркави с. 129. ²) Труди III зізду I с. 205—6.

³) Котляревський (О погребальнихъ обычаяхъ — Собрание соч. III с. 124—6) толкував се в звязку з санскр. *stûp* як горб, могила.

⁴) Труди III зізду I с. 206.

в землю було близше до пізнішого християнського обряду. Досліди останніх десятиліть познайомили нас з ним досить докладно. Бачимо в нім відміни й варіанти, часто навіть в тій самій околиці, в могилах тої самої осади, а є й певна ріжниця в популярності тої чи іншої форми в певній області або в певній осаді. В правобічній Україні — в порічях Тетерева, Случі, Горині найчастіше ховають в ямі, рідше кладуть на поверхні землі, або на підвісшенню (точку). За Припетю переважає ховання на поверхні землі¹⁾. Досить часто стрічаються останки огня: на приготованім для похорону місці клали наперед огонь (може се ритуальне очищеннє могили огнем), і мерця клали на се кострище, або обсыпали попілом²⁾. Часом висипали могилу попілом або якоюсь іншою підсипкою (ясною глиною або що). Небіжчика клали або просто на сю підсипку і обкладали колодами, чи ставили над нім рід деревляного склепіння, — або робили наперед поміст, або нарешті ховали в труні. Вона має також ріжні форми. Часом се видовбана (або випалена огнем) колода, або дві колоди — одна за труну, друга за віко; часом щось як труна збивається зелізними цвяхами з колод; або нарешті вона робить ся з дощок — сі труни непримітно переходять потім в приняті в християнських часах домовини, так що на завсіди можна їх відрізнити. Небіжчика ховали вбраного в повний костюм, і з ним звичайно клали ріжні предмети з господарства: ножики, огнива, кремні для кресання огня, серпи, зелізні знаряди, деревляні відра і глиняні судини, часом з виразними останками страви; річей взагалі не богато і обстанова звичайно досить бідна. Звичайно в могилі лежить тільки оден небіжчик. Лицем він звичайно обернений до сонця, головою на захід. Над ним висипали могилу — звичайно досить невелику, $1\frac{1}{2}$ —2 метри³⁾. В насипу досить часто стрічаються верстви попілу — останки огнища, і звичайно видно, що насипано могилу не зразу, а кількома наворотами, за кілька літ. Правдоподібно, поминки по небіжчу бували злучені з досипуванням могили.

¹⁾ В порічю Тетерева Антонович констатував з 282 могил 164 похоронів в ямі, 70 на поверхні землі, 88 на підвісшенню. В порічях Горини й Случі п. Мельник на 252 могил знайшла 164 похоронів у ямі, 54 на поверхні землі, 33 на підвісшенню. За Припетю похорон на поверхні землі має до 70%, при тім чим дальше від Припети, тим більше переважає сей тип. В південній Сіверщині переважає похорон в ямі, в північній — на поверхні землі.

²⁾ Про сей обряд і його сучасні пережитки (палення свято-іванської трави при похороні й т. і.) див. в Трудах XI ст'язда т. II с. 128.

³⁾ Невисокі насипи і бідний інвентар могил сильно відріжняють сі похорони від могил т. зв. скіфської доби.

З літературних джерел цікаву звістку маємо у ібн-Русте і ин. у „Словян“, як ми бачили, вони констатують палення мерців; у Руси натоміс — похорон в землі: „як умре хто небудь із значних, копають йому могилу як велику хату, кладуть його туди і разом з ним одіж і золоті обручі, що він носив, ставлять багато страви, судини з напітком і гроші, нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живу; вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі“. Мушу однаке зазначити, що се оповіданне трохи підозріле своюю близькістю до оповідання Масуді про Болгарів¹). Наша літопись говорить тільки про поганський звичай сипати могилу над небіжчиком та дає подробиці про тризну: Ольга заповіла тризну над могилою свого чоловіка; Деревляне, „слышавше, свезоша меды многы зъло“; Ольга поплакала над гробом свого чоловіка та сказала висипати високу могилу, і коли висипали, „повель тризну творити“; тоді Деревляне засіли пити, доки не поупивались²). Сей образок близько підходить до оповідання ібн-Русте про роковини, справлювані на могилі, з стравою і медом. В чернігівських могилах на першій верстві землі, що покриває спалені трупи, знаходилися судини з паленими останками барана — мабуть жертві, і з ними ріжна зброя; може се останки тризни па могилі, присипані потім новою верствою землі.

Але тризна не обмежалась самим прпрованім на могилі; слово се означає боротьбу, битву, і можна думати, що бодай на похоронах богатших уряджувались на честь небіжчика якісь бої, гри. Такі воєнні церемонії при трупі чи могилі небіжчика, звісні у ріжних народів, насамперед мали на меті настрашити неприязні духові і відогнати їх від небіжчика, далі переходятять у ріжні воєнні гри на честь його, і саме отсі воєнної гри звалися „тризною“. Вони робилися перед похороном, зараз по смерті: „аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ“, і потім палили трупа, — так оповідає Повість про поганські звичаї Сіверян і інших племен. Вже потім назву тризни перенесено на поминки після похорон³).

Не згинувши з смертю, небіжчики, навісі можуть зявитись по смерті на землі між живими. В другій пол. XI в. ходила на Руси ногоолоска, що в Полоцьку зявляються ся по ноочах мерці, невидні оком: тільки чутно їх було, і сліди від коней лишалися, а хто виходив з дому, щоб їх побачити, ті умирали⁴). Для покорму небіжчиків лишали страву на могилах і в хатах при поминках. Про те, де перебувають

¹⁾ Ібн-Русте с. 40, 127.

²⁾ Іпат. с. 36.

³⁾ Іпат. с. 7.

⁴⁾ Ibid. с. 150.

душі небіжчиків після смерти, погляди двоїлись, як то було з рештою і у інших Словян та і в інших народів. З одного боку всім Словянам спільна віра, що предки — діди живуть в своїй колишній оселі, стають тут домовими духами; з другого боку — є переконання, що душі живуть в іншім світі, в раю. Ми бачили вище, у ібн-Фадлана, руські погляди, що небіжчики перебувають у „гарнім зеленім саді“. Ра́й — слово прасловянське (з ним звязують слово „ирий“, „вирий“, край тепла й світла, куди на зиму летять птиці); воно означає місце гарне, веселе, з гарною рослинністю¹); але не знати, чи воно вже в передхристиянські часи спеціалізувалось для означення того місця, де перебувають небіжчики. Против цього промовляло-б, що воно й пізніше, за християнських часів означало взагалі гарну, утішну місцевість, і князі ставлячи собі двори за містом називали їх „рамами“²); се вказує, що в поняті цього слова держалась ідея гарної природи, га́й, садів, дозвілля. Воно ледво могло-б прикладати ся до таких місць веселого життя, як би було технічним для небіжчиків, тим більше, що не мало того відтінка блаженного пробування, який має ідея християнського раю.

Ідею такого блаженого посмертного життя принесло доперва християнство. В словянськім світогляді не знаходимо ніяких слідів ідеї моральної заплати по смерті, контрасту долі добрих і злих. Посмертне життя — се продовження сьогосвітнього. Як ми бачили вище, по поганким поглядам — хто панував на сім світі, має панувати й на тім; хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної нагороди, чи посмертної карі принесена християнством. Хоч слово пекло (від пекти — огненне місце) прасловянське, та своє пізніше значине прибрало воно без сумніву вже під впливом християнства³.

Відомості про культ предків дуже бідні. Він зблід і ослаб супроти культу природних небесних явищ. Можемо властиво зазначити два моменти, один — се тризни в певнім часі по смерті небіжчика і загальні поминки мертвих, другий — се культ домашніх духів. Про поминки будемо ще казати низше. Що до культа духів — то тут ми оперуємо фактами сучасної етнографії; тільки в давнім культі роди і рожаниці можемо бачити елементи культу предків, репрезентантів роду⁴). В етнографічнім же матеріалі український культ предків виступає

¹⁾ Так толкую його ще Берінда: „прѣтникъ или садъ“.

²⁾ Іпат. с. 336, 593 (пор. 549), пригадати можна теж і числені наші Рай-городки і городки.

³⁾ Мікльосич Christliche Terminologie с. 49, Крек² с. 422, Котляревський ор. с. 204.

⁴⁾ Див. Афанасєва II с. 67 і далі, Махаль гл. VI, Веселовский ор. с. гл. XIII.

слабо, далеко слабше напр. як у сусідніх Білорусинів, де душі предків, „діди“ вповні заховали ще свій родовий характер і служать предметом виразного культу¹⁾). Правда, етнографічного матеріалу з українського Полісся, найбільш законсервованого, маємо мало, може воно ще дати нам більш кольоритний образ цього культу. В старих записях з Пинщини маємо дуже інтересно описану трапезу душ в хаті, з одчиненими вікнами, щоб душі могли без перешкоди явити ся²⁾); але на жаль в новіших записях нема доказливих потвержень цього.

В інших частих України „дідки“ вже затратили свій родовий характер і помішалися з ріжними місцевими духами: дідьки домові, що мали властиво представляти духи предків, зйшли на одну лінію з дідьками млиновими, водяними, болотяними і т. і., стали капризними, більше злими духами, зарівно з бісами й чортами, ніж прихильними духами-покровителями (ся еволюція замітна і у інших народів і крім впливів християнства, що все зводила до одного бісовського знаменника, толкується взагалі підозріливим і боязливим чутем, яке будить небіжчик у первісного чоловіка). Культ же предків переважно не виходить по за останки святочного годування небіжчиків на могилках в спеціальні дні, тепер звязані з християнськими святами, а давніше — з святами натуралистичними.

Як релігійні вірування епохи по розселенню взагалі, так і свята східно-словянські мали переважно натуралистичний характер і виходили з головних моментів обороту сонця та звязаного з ним річного розвитку й упадку земного життя. При тім однаке й тут бачимо певні початки персоніфікації тих моментів і навіть антропоморфічного їх представлення: хоч багато тут можна рахувати на пізнішу, тисячлітню еволюцію, але безперечно — початки таких представлень належать ще до передхристиянських часів. Згадаємо дещо головніше, поминаючи неясне або непевне і користуючи ся теж головно з сучасної етнографії (бо літературні відомості маємо пізні — XVI—XVII в., і то дуже бідні).

За Корочуном — найбільш коротким днем року настає з зимовим поворотом сонця свято нового астрономічного сонічного року.

¹⁾ Матеріали Шейна в LI т. Сборника петерб. акад. Десь з білорусько-українського погранича з Литвою записаний класичний обряд годування душу Менеця *De sacrificiis et ydolatria veterum Borussorum, Livonum aliamque vicinarum gentium* (*Scriptores gentium Livonicarum*, II с. 391): подані тут обрядові решітки виразно вказують на слов'янську людність. Пор. Котляревського О погреб. обычаяхъ с. 149.

²⁾ Zienkiewicz O uroczyskach i zwyczaiach ludu Pińskiego (1853) с. 31.

Воно злило ся з християнським Різдвом — що саме було (в античнім світі) положене на сей час для христіанізації поганських свят новонародженого сонця. На Різдво через те перейшла назва Корочюна¹⁾. Старе-ж поганське свято з його обрядовістю дістало під впливом грецько-римської культури й її новорічних свят, пізнішу назву коляди (римські *calendae*)²⁾. Воно полішило богаті сліди в сучаснім святкованню Різдва, Нового Року, Водохрища; сі сліди виразно вказують на хліборобський, господарський характер свята: вечеря серед снопів, перед нагромадженою купою хлібів; бажання і вороження урожаю та приплоду на будущий рік, запросини мороза на кутю — виразно мають сей характер.

Прихід весни витається ся веснянками і весняними ірами, що тягнуть ся до Зелених свят. На сих святах злучило ся кілька поганських: перше — свято розцвіту природи, коли весна стрічається з літом; подекуди вона при тім персоніфікується в молодій дівчині („тополі“). Друге — русальний тиждень; ся русальна неділя часто згадується вже в Київській літописі; тоді русалки виходять з води і гуляють по берегах. При тім мішастється свято властивих русалок з святом небіжчиків: четвер на зелених святах був заразом і „навським“ (мавським) або мертвецьким великомднем і русальним. Навський день одначе ріжно кладеться — крім зеленого четверга також на перший понеділок вел. посту, або на „праву середу“ (Преполовеніс)³⁾. Мабуть тут єсть пам'ять про кілька свят покійників і предків.

Літній поворот сонця — найбільший розцвіт природи і заразом заповідь її заникання, завмерання, святкується на Купайла, сполученого з християнським Івановим днем (під 24 с. с. червня), і персоніфікується в парі Купайла і Марени. Се ніч повна чудес, коли тайни природи стають приступними людям, коли цвіте папороть, коли можна чути мову звірять, бачити поховані скарби. Купальний обряд маємо з XVII в. в оповіданні Густинської літописи: „сь вечера собираются простая чадъ обоего полу и соплетаютъ себѣ вѣнцы изъ ядомого зелія или коренія и препоясавшееся быліемъ, возгнетаютъ огнь, индѣ же поставляютъ зеленую вѣтвь и ємшеся за руцѣ около обращаються окрестъ онаго огня, поюще своя пѣсни, преплетающе Купаломъ;

¹⁾ Новг. с. 134.

²⁾ Паралелі слов'янської колядки з римськими святами *brumalia* — *saturnalia* — *calendae* у Томашка *Brumalia und Rosalia*, Есселовского Разыканія VII.

³⁾ Русальна неділя — Іпат. с. 386, 506, 459. Справа про се свято дуже трудна, бо тут входять впливи *rosalia*, з тим же мішавнem весняного свята і поминок небіжчиків, див. літературу русалок (с. 324).

потомъ презъ оній огонь прескакуть, оному бѣсу жертву себе приносяще¹⁾) Все се й досї заховується в значній мірі.

На решті зникання 'літнього житя персоніфікується також в образі Коструба: його ховають під час літнього повороту сонця²⁾.

Як похоронні обряди тісно звязані з релігійним світоглядом, так обряди шлюбні ведуть нас в сферу відносин родинних і суспільних.

Класичне місце Повісті так оповідає про шлюб у руських Слов'ян³⁾:

„Поляне бо своих отець обычай имаху⁴⁾ тихъ и кротокъ, и стыдѣнъ къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ и матеремъ своимъ⁵⁾, и снохи къ свекровамъ своимъ и къ дѣверемъ велико стыдѣнъ имуще, и брачныи обычай имѣху: не хожаше женихъ⁶⁾ по невѣсту, но привожаху⁷⁾ вечеръ, а заутра приношаху что на ней вдадуче. А Деревляни живяху звѣрьскымъ образомъ, живуще скотъскы; и убиваху другъ друга, ядуще все нечисто, и браченъя⁸⁾ въ нихъ не быша, но умыкаху у воды дѣвица. А Радимичи и Вятичи и Северо одинъ обычай имаху: живяху в лѣсѣ, якоже всякий звѣрь, ядуще все нечисто, и срамословье в нихъ передъ отци и передъ снохами; и браци не бываху у нихъ, но игрища межу селы; и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовъскыя пѣсни, и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто свѣщавашеся; имахутъ же по двѣ и по три жены“.

В сїм оповіданню деякі дослідники, під впливом теорій про примітивні форми пожитя, добачали у руських Слов'ян ще на початках історичного житя істновання неувормованих супружих відносин — стад-

¹⁾ Полное собр. лѣтописей II с. 257.

²⁾ Важнійша література народніх свят: Снегиревъ Русскіе простонародные праздники. Максимовичъ Дни и мѣсяцы украинскаго селянина—Сбор соч. II. Hanuš Býjeslovny kalendář slovansky, 1860. Афанасевъ III гл. XXVIII. Марковичъ Обычаи, повѣрья и кухня Малороссіянъ, 1860. Галько Народныи звычай и обряды зъ надъ Збруча, 1861. Труды экспедиціи въ Югозападный край т. II. Machal op. с. гл. XIV. Владимировъ Введеніе въ ист. рус. слов. К. М. O religii pogańskich Słowian. Зубрицкій Народній календар (звичаї й повѣрки) з Старосамбріїні — Матеріали до укр.-рус. етнолігії, III, 1900. Дикарів Народній календар Валуйскаго пов., ibid. VI, 1905. Народні календари інших народностей: Сборник за нар. умотв. т. XVI—XVII. Gloger Rok polski w žyciu, tradycyj i pieśni, 1900. Коринфскій Народная Русь, 1901.

³⁾ Навожу з Чпат. с. 7, даючи в нотках варіанти Лавр. Й ин.

⁴⁾ имуть. ⁵⁾ и къ родителемъ своимъ. ⁶⁾ зять.

⁷⁾ привожаху, ⁸⁾ брака.

не жите й хапане жінок. Але сього ніяк не можна з нього вивести. Літописець монах признавав шлюбом тільки віддаванне молодої її родичами нареченому і з цього погляду хвалив собі рідні полянські звичаї, а деревлянської або сіверянської умички за шлюб не признавав. Але з його-ж власного оповідання виходить, що тим способом чоловіки брали собі жінок, отже супружество існувало; брак „стида“ проявляється в „срамословію“, тільки всього, і що найбільше літописець може закинути Сіверянам й іншим — що вони мали по кілька жінок, а не те що вони не мали унормованих супружих відносин. Правда, покликуються ще на варіант оповідання Повісти в Переяславській літописі, де представлено так, що сії відносини на „игрицах“ не вели до трівких супружеств: „иныхъ поимающе, а другихъ поругавше метаху“, але варіанти сієї літописі мають ясні прикмети пізніших моралістичних вставок — мірковань аскета-книжника, і не мають значіння такого, аби могли поправляти або доповнювати оповідання Повісти¹⁾). Міцні звязки чоловіка і жінки, їх обовязковість і нерозривність навіть по смерті, посвідчена ріжними джерелами (обовязкова смерть жінки на могилі чоловіка, кари за невірність і т. и.), не лишають місця для форм стадних, гетеристичних і т. и. в сю добу. Оповідання Повісти досить виразно дає знати, що хапане дівчат, де воно ще практикувалося, було вже символом, пережитком, обрядом: „умыкаху, съ нею же кто свѣщевашеся“, отже наперед дівчина давала свою згоду, і тільки в такім разі наступала та умічка — отмица, як її звуть полудневі Словяне (у них сей обряд місцями задержався в дуже свіжій формі до XIX в.). В сучаснім українськім весільнім обряді заховалися тільки досить слабі відгомони його в виді оборони молодої її родом від роду молодого, в загадках весільних пісень про оружну боротьбу між ними і погоню матери і роду молодої за забраною боярами молодою, як от:

¹⁾ В Повісті противставляються моральні звичаї Полян „звірячому“ життю інших народів; пізніший книжник, котрого роботу маємо в Переяславській літописі, чи не зрозумівши, чи тенденційно перекрутівши, дає зовсім інакшій образ: словянські народи давніше жили морально (ся моральність характеризується оповіданням повісти про Полян), але пізніше „Латина“ (або в значенню католиків, або в значенню західно-європейців), передінявши неморальні звичаї „от худыхъ Римлянъ, а не отъ витязъй“, передала їх і Словяним: „Словяне же отвращауся ихъ, овіижъ къ нимъ присташя мало“ (с. 3). По сім наступає опис неморальності: тут вкупі маємо всякі страхи про ігрища, і уживання косметиків (начала друга прѣд другою червти лицे и белымъ тръти). В сумі сії моралістичні нападки роблять враження досить пізніх додатків, підсищених фантазією черпця про всікі страхи світського життя.

Будемо бити да воєвати, Марієчки не давати,
або: Припадъ, припадъ, Марисуню, до стола,
Обстутили боярчики довкола —
Кињими грають, двір рубають,
Шабельками витинають, Марисуні шукають і т. и. ¹⁾).

В оповіданню Повісти про умиканнє XI в. сей обряд виступає в далеко реальнійшій формі. Але він і тоді був тільки обрядом. Сама обстанова, в який він виступає (сії ігрища межи селами, де сходилися сусідні роди), вказує, що умичка стратила реальний характер, присадила ся до певних забав, релігійних церемоній (подібно як купальські обряди); значить за сим обрядом уже тоді лежали довгі часи розвою ²⁾.

Так само лише в пережитках держала ся форма купна жінки чоловіком. „Вѣно“, що давало ся чоловіком, властиво значить ціну і було зпочатку оплатою за жінку її роду, ціною, якою жених зовсім реально викупував для себе і свого рода жінку і її потомство у її роду. Але в епоху, що нас тепер інтересує, воно у східніх Словян зійшло вже на просто шлюбний дарунок, що давав ся вже по довершенню шлюбу родині жінки. Володимир, побравши ся з Анною, дає „за вѣно Корсунь Грѣкомъ царицѣ дѣля“. Ярослав, видавши сестру за польського князя Казимира, дістас від нього „за вѣно“ вісімсот невільників. Ібрагім-ібн-Якуб (Х. в.) каже також, що у Словян жених дає батьку молодої значний дарунок ³⁾.

В нинішнім весільнім обряді пам'ять про продажу жінки її родом виступає ще дуже виразно. Рід молодого торгує доньку у її матері і брата й купує за гроші й дарунки:

Ой темно, темно в полі, темнійше на дворі,
Там бояре ворітчка обняли.

¹⁾ Труды экспед. въ юго-зап. край IV дод. ч. 61. Твори В. Навроцкаго I с. 46.

²⁾ Ковалевский пробував відріжнити в оповіданню Повісти Сіверян, Радимичів і Кятичів, у яких умичка стала обрядом, і Деревлян, що ніби то практикували умичку зовсім серіозно. Але се неможливо. A priori неправдоподібна така величезна культурна ріжниця у так близьких собі племен, як Деревляне й Сіверяне, що перед якимись чотирма століттями вийшли з спільноЗ правітчини. Уважнійше ж придививши ся до тексту Повісті, побачимо, що автор не робить ріжниці між сими племенами: сказане про Сіверян і інших лише докладнійше розвиває коротку характеристику Деревлян; „одинъ обычай имаху“ значить — „мали такий самий звичай (як і Деревляне). Противставляють ся лише — „корткій обычай“ Поллян і „звѣрскій образъ“ їх сусідів.

³⁾ Іпат. с. 80, 108, аль-Бекрі вид. Розена с. 5.

Вийди, мати, й питай, коли торгують — то продай,
Чорні чобіточки вимовляй...

Про брата : Братчiku, намисничку, сядь собі на крісличку,
прав собі червоного від пана молодого,
або : хто нам червоним брязне, той собі д'вку возьме...
і звісна співанка : Татарин, братик, Татарип,
продав сестру за талір,
русу косу за п'ятак,
біле личко пішло й так¹⁾.

Але се пам'ять реальних явищ значно давнішіх ніж XI вік. В оповіданню Повісті про Полян, здається, бачимо уже початки посагу — так мабуть треба розуміти се „приношу что по ней вдадуче“²⁾). А посаг був явищем розмірою дуже пізнім, і для становища жінки в родині чоловіка, незвичайно важним.

Умичка і купно жінки були взагалі основними формами шлюбу у іndoевропейських племен і в більше або менше сильних пережитках задержалися у різних народів в історичних часах, так само як і у нас (вони з рештою не були якоюсь виключною прикметою Іndoевропейців і загально звітні по цілім світі)³⁾). Бачучи їх лише в обрядових пережитках в перших історичних часах у наших племен, ми тим самим мусимо признавати їх шлюб і родинне життя взагалі дуже сильно виробленими. Се дійсно показують інші — історичні й лінгвістичні свідоцства. Не тільки в початках історичного життя українських племен, а навіть в часах прасловянських ми бачимо вироблену вже патріархальну родину й патріархальні родові відносини. Лінгвістичні факти показують, що патріархальний побут напував уже в цілій силі в часах перед розділом іndoевропейських племен. Коли припустити, що іndoевропейські племена дійсно перейшли через такі форми шлюбу й родинного життя, як стадна й родова спільність жінок, спільній шлюб братів і матріархальний рід, як то приймає певна школа соціологів, — то прийде ся заразом признати, що ці форми були пережиті предками іndoевропейських племен десь давніше перед.

¹⁾ Zbiór wiadomości t. VII с. 158 X с. 29, Головацький II с. 109.

²⁾ Часто толкують се як віно, викуп за жінку. Але слова : „по ней“ вказують на посаг.

³⁾ Див. паралелі [з різних країв і рас у Вестермарка Geschichte der menschlichen Ehe,] 1893 розд. ХУІІ, Hildebrand Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Culturstufen с. 9 і далі. Державникъ Обычай умыканія невѣстъ и его переживанія въ свадебныхъ обрядахъ у соврем. народовъ, 1905 (Сборникъ въ честь Ламанского). Проформи умички й купна у іndoевропейських племен — Schrader Reallexicon sub vocibus Brautkauf, Raubehe.

їх розділом, бо в часах безпосередно перед розділом, як свідчить язиковий запас, патріархальний тип мав повну перевагу.

Але се зістаеть ся взагалі великим питанiem, чи індоевропейськими племенами були пережиті такі форми як стадна спільність жінок, спільний шлюб братів, або матріархат. Звісна схема еволюції супружества, установлена згаданою школою (Багофена, Моргана, Мак-Ленана й ін.), парне патріархальне супружество чоловіка й жінки вважає кінцевим явищем в довгім ланцюху еволюції супружества, що вийшовши з неунормованих, стадних відносин чоловіків і жінок, переходило через спільність жінок родову, братську, взагалі форми поліандричні, характеризовані матріархатом, і аж вкінці дійшло до форм патріархальних¹⁾). Але ся схема має характер тільки гіпотетичний і зовсім не може бути призначеною за універсальну, інакше сказавши — про поліандричні й матріархальні форми родини напевно можна говорити лише у тих племен чи рас, де є виразні докази істновання сих форм, бо розвій супружих і родинних відносин не мусів конче переходити у всіх племен через отсі форми²⁾.

Для українських племен, і для слов'янських народів взагалі таких дуже певних доказів ми досі не маємо. Ті сліди й пережитки, які вказують ся в сучасній етнольготі на доказ істновання у них поліандричних і матріархальних фаз супружества, переважно дуже непевні. Належить памятати, що супружі відносини підлягають дуже сильним впливам різних економічних, культурних і релігійних чинників, в них бувають кроки наперед і назад, і ніяк не можна всякі прояви ослаблення супружого союза й морального життя уважати без дальших церемоній за пережитки початкового неунормованого супружества. Тому наприклад добавати в слабкості супружих звязей у коза-

¹⁾ Bachofen Mutterrecht, 1861, Antiquarische Briefe, 1880. Morgan Ancient Society, 1877. Mac-Lennan Studies of ancient History, 1886. Giraud Teulon Les origines du mariage et de la famille, 1884, й ін. У нас сі погляди були спопуляризовані особливо книжкою Енгельса, виданою в українськім перекладі: Початок родини, приватної власності й держави, 1899 (Бібліотека Видавничої Спілки).

²⁾ Див критику згаданої схеми в працях: Starcke Die primitive Familie in ihrer Entsehung und Entwicklung, 1888, Leipzig. Westermann Geschichte der menschlichen Ehe, 1893, Jena. Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, 1893, Freiburg. Про Індоевропейців спеціально: Delbrück Die indogermanischen Verwandschaftsnamen, 1889, Leipzig, і Das Mutterrecht bei den Indogermanen (Preussische Jahrbücher т. LXXIX, I). Schrader über Bezeichnungen der Heiratverwandschaft bei den idg. Völkern (I. F. XVII) і також Reallexicon sub vocibus Polyandrie, Mutterrecht.

ків останки початкового стадного життя, а в куницях, плачених за дозвіл на шлюб дідичеви, викуп за право, яке старшина мав до всіх жінок роду, або в великоросійським снохачестві — останки сього права, досить небезпечно. Що було-б, як би ми не знали, що ослаблення супружества у деяких великоросійських сектантів було випливом новійшої релігіозної доктрини¹), або наприклад, що поява зовсім реального купна жінок у українських осадників Таврії стала ся найновійшими часами, очевидно під впливом татарських взірців, — та й скотили б додбачати тут пережитки колишніх форм супружества?

З ріжних пережитків, на які вказувано, сліди старших форм супружих і родинних відносин в рітуалі українського весіля найбільше серіозні. Але й їх належить брати сим *grano salis*. Весільний рітуал — се не скостенілі обрядові схеми, донесені нам в непорушній цілості, а поетична перерібка, амальгама ріжних обрядів, свободно доповнена всілякими побутовими подробицями, не звязаними навіть безпосередньо з шлюбним рітуалом (таким напр. треба вважати ціле представлення шлюбу в княжій обстанові — князь і княгиня, бояре, дружина молодого і т. д.)²). Тому коли напр. в перезві бачать останок первісного гетеризму (стадного супружества), в церемонії частування — відгомони фратрограмії (спільного супружества братів), в важній ролі матері й брата (не батька) молодої у вступних церемоніях — образ матріархальних відносин³), то все се лишається ся не більше як інтересною гіпотезою, поки її не потвердять інші факти і вказівки (як підтверджують ся обряди умички й купна, відносини родові, й т. и.)⁴.

¹) Згадаю напр. ослаблення супружих звязей у безпоповців, титуловані сестрами жінок в деяких містичних сектах, протеговані гетеризму для ослаблення супружества і формальні сексуальні оргії, до яких доходять декотрі з них. Щоб з того можна зробити, слідчи іх методом переживань — як би не звісна була генеза сих явищ?

²) Крім загальних праць вказаних вище згадаю ще: Сумцовъ О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ 1881, Религіозно-миєнческое значение малорусской свадьбы (К. Старина 1885, Ш). Къ вопросу о вліянні греческого и римского свадебного ритуала (*ibid.* 1886, 1). Янтаринский Свадьба малорусская какъ религіозно-бытовая драма (К. Ст. 1896, XI). Свадебный обрядъ въ Угорской Руси — Ж. Старина 1892. Буковинське весілля — *Zeitschrift des Vereines für Volkskunde*, 1901. Весільні рітуали з лівобічної України — Матер. до укр. етнолоїї т. I і III, галицькі *ibid.* т. X. Література весільного обряду у індоєвропейських племен Schrader Sprachvergleichung³ II с. 33.

³) Див. особливо праці Охримовича й Вовка.

⁴) З значною правдоподібністю можна вилучити з сучасного українського й інослов'янського весільного рітуала також певні моменти, що належали до старої шлюбної церемонії, як обрядовий перевід молодої з

В кождім разі, припускаючи навіть сліди таких старших форм супружества, їх треба признати значно старшими не тільки від прасловянських часів, а навіть від часів індоевропейського розселення¹⁾.

Лінгвістика, як я вже спімнув, вповні виразно показує панування патріархальних відносин в часах перед розділом індоевропейських племен: першенство батька в родині й перевагу його роду супроти роду матери²⁾.

Імен батька є кілька: санскр. *pitáṛ* — словянської форми бра́ку, санскр. *tātás*, наше тато, і ще грецьк. ἄττα, лат. *i* ꙗтta, слав. отъць. Імя матери санскр. *matáṛ* — слав. мати, лат. *matita* і наше мама; назв. сина санскр. *sūñy*, сл. сынъ, дочки санскр. *duhitáṛ*, сл. дъщи, брата санскр. *bhrāṭar*, сл. братъ, сестри санскр. *svásar*, сл. сестра, стряя санскр. *pítṛvya*, ір. *túīrya*³⁾, — всі вони безперечно належать до спільногого, праіндоевропейського запасу.

Так само знаходимо ряд імен для означення відносин жінки до членів родини її чоловіка, в котру вона вступала: для свекра і свекрухи, санскр. *çváçura* і *çváçru*, гр. ἑκυρός і ἑκυρά, сл. свекръ і свекры, для діверя санскр. *dēvár*, старосл. дѣверъ (брат чоловіка), для сестри — зовиці є паралелі між європейськими мовами: гр. γάλως, загальносл. зъльва, для ятрівки санскр. *uāṭar*, сл. матри (жінка діверя), для невістки санскр. *snushā*, сл. і старорус. снъха.

Імена для своїків по жінці в праіндоевропейськім запасі виражені далеко слабше, так само як і для рідних по матери⁴⁾. Факт важний, бо ся стріча явищ вказує виразно, що жінка входила в рід

її оселі до оселі молодого, прощаннє молодої з її домом і домовими духами й вступна жертва духам роду її мужа, до котрого вступає, обрядовий хліб (коровай) і обрядове деревце (гильце), й т. ін.

¹⁾ Виходило-б в такім разі, що їх відгомони, задержалися на кілька тисячоліть в весільнім рітуалі, — і се вповні можливо. Бачимо, що обряди купна й умички, які були обрядами, пережитками тому тисячі літ, задержалися в весільному обряді до наших часів так свіжо, невважаючи на прискорене темпо культурної еволюції. Могли отже задержати ся й відгомони форм з часів перед-індоевропейських.

²⁾ Див. Delbrück *Indogerm. Vermandtschaftsnamen*, Schrader *Reallexicon sub vocibus Ehe, Heiratd, Familie*.

³⁾ Про сей ряд див. I. F. XXIII с. 124.

⁴⁾ Шрадер (оп. с.) доказував навіть, ідучи ще далі від Дельбріка, що тих імен в індоевропейськім запасі нема зовсім. Против цього виступає Гірт (*Untersuchungen zur indogerm. Altertumskunde*, I. F. XXI), доводячи, що назви вуя, зята, швагра й ін. належать теж до індоевропейського запасу.

свого чоловіка, як не розриваючи з своїм родом зовсім, то все ж значно ослаблюючи свої звязки з ним. Родство признавалося головно в середині батькового рода, рід матери зставався більш чужим. Таким чином відносини патріархальні зазначені доста категорично.

Пізніше по частині в кругу європейської групи, по частині в слов'янсько-литовській, деякі з давніх загальних означень споріднення спеціалізуються для певних своїх по матері, як брат матери — *уй* (лат. *avus* і *avunculus*), нетий (сестричич, санскр. — *nápat*, що значить взагалі потомка, сина, внука, так само як спеціалізувалося східнослов'янське племенник для сина брата або сестри), і т. і. Явище також інтересне, бо теж показує новіший характер сих відносин (або поворот до давнього, коли приймати існування стадії матріархальної).

Інтересна теж стара назва для чоловіка санскр. *páti* — чоловік і пан, гр. *τύπος*, літ. *pàts*, для жінки — санскр. *gna*, гр. *γυνή*, слов. жена, від *gen* — рід, родити¹⁾). Загальної назви для батька й матери не було, як нема її в нашій мові досі (батько-матір). Тут відбилися також дійсні відносини: чоловік і жінка — се в давнім супружестві величини неоднакові, чоловік був паном родини, призначенню жінки передо всім — помножати і забезпечати існування роду.

Слов'янський термін для шлюбу вести („водимая“ — жінка шлюбна) сягає теж праіndoєвропейських часів. В ріжних іndoєвропейських мовах він дістав ріжні значіння, звязані в шлюбом — санскр. *vadhu* (молода), грецьке *έδυον* (шлюбний дарунок), літ. *wedù* (женитись і купувати). Він може вказувати на церемонію переводу жінки з батькового рода в рід мужа — вираз „вести жінку“ в ріжних мовах задержався для означення шлюбу (теж значине маємо і в іншому слов'янському терміні — „сагати“, вести, з того посаг). Ще давніше він означав просто вивід жінки з її роду — теж відокремлення від її роду, що відбилося в поданих вище фактах мови і в рітуальнім уведенням в дім і рід чоловіка, та в богатих переживаннях заховалося у ріжних слов'янських племен. Але при тім сей термін здобуває ще інше, характеристичне значине — куповати (жінку), задокументоване в ріжних мовах зовсім виразно, як наведене вище литовське *wedù*, слов'янське *въно*, *вънити*, куповати, англ. *weotuma* — викуп за жінку, і т. і.

Повна перевага чоловіка-мужа, зазначена вже сими язиковими виразами, потверджується іншими фактами. В найранійших історично-літературних звістках іndoєвропейських племен скрізь виступає ся

¹⁾ В тій близькості виразів „жінка“ і „рід“ бачать слід матріархату його оборонці.

перевага чоловіка, зазначена часом навіть дуже різко. У слов'янських племен взагалі, а українських зокрема, в найстарших історично-літературних і правних пам'ятках чоловік стоїть все на першім пляні. В сім напрямі впливало потім і християнство, але воно, безперечно, не створило сеї переваги чоловіка: все сказане вище і те що буде далі сказано до сеї справи, не полішає сумніву, що християнство, ледви ще заявляючи ся, вже заставало у нас міцно сформовану патріархальну родину, а не якісь стадні форми пожиття. Християнство не стільки вже навіть скріпляло, як ослабляло остроту влади батька над жінкою й дітьми, передану поганськими часами. Задокументований нашою найдавнішою літописею шлюбний обряд розбування чоловіка жінкою показує виразно, що жінка уважала ся слугою чоловіка¹⁾). Таке явище, як можність убивання жінки по смерті чоловіка, показує, що вона уважала ся його власністю, його інвентарем. Таке-ж поняття лежить в многоженстві, що в поганських часах широко практикувалося у українських племен — при повному виключенню поліандрії. Бачимо його в високих вимогах моральності від жінки при великій поблажливості, або й повній свободі для чоловіка, і т. д.

Викуплена від ії роду або силоміць вхоплена жінка з початку була такою-ж власністю чоловіка, такою річю його інвентара, як і всяка інша. Хотів він мати жінок більше, а ставало його на купно і удержане більшого іх числа, ніщо не перешкоджало йому мати їх більше. З цього виникає повна свобода многоженства, а з другого та обставина, що се многоженство практикувалось тільки богатими, значними, а загал жив в одноженстві від непамятних часів. Так буvalо в загалі в патріархальних відносинах, так було і у наших предків. Повість закидає Сіверянам, Радимичам і Вятичам, що вони мали по дві й по три жінки. Теж саме практикувалось і в Полянській землі. Історія руської княжої династії дає тому приклади зовсім виразні. Ярополк був оженений з якоюсь Грекинею, а сватав Рогніду. Володимир мав п'ять жінок офіційних (водимъ), окрім численних наложниць. Про многоженство у Русинів, і Словян взагалі, говорять і Араби; Іbrahim ібн-Якуб оповідає, що слов'янські королі замикають своїх жінок; у одного чоловіка буває їх двадцять і більше²⁾). Християнство вплинуло на те, що тільки одна жінка уважалась властивою, шлюб-

¹⁾ Іпат. с. 50.

²⁾ Іпат. с. 50 і 53, Ал-Бекрі с. 54. Порівняти теж слова ібн-Русте: „як небіжчик мав три жінки“... Поминаю оповідання ібн-Фадлана (с. 101) про руського короля, що засідає на троні з своїми сорокома підложницями, бо се оповідання в дійсності ледве чи належить до Руси (може до Хозарів).

ною, інші звались „меньщами“, „наложницями“, але й воно не знищило від разу многоженства, ані не зробило ріжниці між шлюбними й нешлюбними дітьми. Як бачимо з Правила м. Іоана, що сто літ по Володимировім охреценню було звичайним явищем, що деякі „безъ студа и бес срама 2 женѣ имѣютъ“. Святополк не робив ріжниці між шлюбним сином Ярославом і не шлюбним Мстиславом; галицький Ярослав передав своє князівство нешлюблому сину Олегу, поминувши шлюбного Володимира і т. і. Про практиковане розводу („розпусти“) довідусьмо з того-ж Правила м. Іоана; „иже свое подружье оставить и поимая иную, также и жены“¹).

Слов'янські жінки мали репутацію дуже вірних — такі відзви висміють від Візантійців, Німців і Арабів (Маврикій, Боніфакій, аль-Бекрі)²). Очевидно на цю репутацію рішучо вплинув звичай, що жінка забивала себе по смерти чоловіка, але ся характеристика таки відповідала дійсності. Про тяжкі кари за переступ для жінки і, співпроповідника у західних Слов'янах каже Тітмар. Кардізі каже про східних, що за інтригу з замужньою жінкою провинника вбивають, „не приймаючи ніяких оправдань“³; кара над жінкою розуміється сама собою. В наших джерелах ми не стрічаемо ані одного факту зради жінки, і можемо се прийняти за доказ, що такі факти були дуже рідкі; що вони, розуміється ся, бували, доводять хоч би „ур'канія“ Володимирової устави. Високі вимоги для жінки поруч із повною свободою конкубінату для чоловіка не повинні нас дивувати: як я сказав уже, се консеквентні виводи з погляду, що жінка то власність чоловіка, отже не може вийти з його волі й власності, тим часом як чоловік має повну волю над собою.

В цій погляді мав свій початок дуже довго заховуваний звичай палення чи взагалі забивання жінки по смерти чоловіка: коли чоловік потрібував ріжних річей свого інвентаря на тім світі, і з ним ховали ріжні найпотрібніші річі: зброю, знарядє, забивали його коня, — зовсім натурально було се зробити і з його жінкою. Пізнійше цей нелюдський звичай прибирав інакше значіннє — доказу похвальній любові жінки до чоловіка, мотивував ся й іншими мотивами, як тяжке житє вдовиці й ін.⁴). Він існував у ріжних індоевропейських народах і, видко, ще не зник у Слов'янах IX—X в. Ібн-Фадлан був сам

¹⁾ Правило м. Іоана § 6 і 21, Іпат. с. 117, 442.

²⁾ Стратегіка Маврикія XI. 5, Тактика Льва XIII § 105 (у Міня, ер. gr. m. LXXXIX N. 760), аль-Бекрі вид. Розена с. 18.

³⁾ Отчетъ Бартольда с. 123.

⁴⁾ Цезар Мотивує у Галів істнованнє цього звичаю навіть безпечністю чоловіка, аби жінка його не звела зі світу.

свідком, як одну з невільниць руського купця вмовили вмерти з ним і вбили та спалили з ним разом; крім нього ми маємо про се цілій ряд звісток, почавши від Маврикія (VI в.) і кінчаючи кутою звісток з X в. „Їх жінки честні над людську можливість, так що більшість, не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задушують себе, не уважаючи жitem вдовиче жите“, каже Маврикій, і за пим повторяє се Лев; про західніх Словян говорить Боніфачій (VIII в.) і Тітмар (X в.), про східніх — арабське джерело IX в. (ібн-Русте і Кардізі), також Масуд¹). Дивно, що наша літопись, вичисляючи ріжні інші темні сторони поганського життя, нічого про се не каже; може християнському аскету се самовідреченню жінки не здавало ся вартим закиду, а може в XI в. сей звичай так основно вийшов з уживання, що й памяти про нього не було.

Масуді каже про східніх Словян і Русь: „як умре чоловік, жінку палять живою; як умре жінка, чоловіка не палять; як умре не-жонатий, то його женять після смерті; жінки хочуть бути спаленими для того, аби увійти в рай; се практикується ся й у Індійців, тільки у них жінку палять тоді тільки, як вона сама того хоче“. Таким ожененiem по смерті, згаданим у Масуді був, правдоподібно, обряд описаний у ібн-Фадлан. В нім, очевидно, відбилися ті мотиви, які приводили взагалі до практики забивання жінки разом з чоловіком: на тім світі жінка потрібна чоловікові, через те хто був не жонатий, то треба його бодай по смерті оженити, аби мав жінку на тім світі²), Толкованіс, що жінці цього потрібно, аби увійти до раю, вийшло або з непорозуміння, або з одного з тих пізніших мотивовань цього звичаю, про які згадував я вище.

Із слів того-ж Масуді виходило-б, що жінка мусіла вмирати обовязково; однаке воно ледве чи було так. Він сам каже, що жінки се чинили добровільно; з слів Маврикія виходить, що не всі жінки заподівали собі смерть, а у ібн-Русте смерть жінки виступає як акт любови, до котрої, розуміється ся, нікого не присилуеш: як у небіжчика було кілька жінок (він каже: три жінки), то задушується ся з них та, котра твердить, що набільше любила небіжчика.

Так благородні мотиви підсувалися з часом сій неблагородній установі, як і цілій круг супружих відносин взагалі, вийшовши з не-

¹⁾ Ібн-Даст с. 30, Кардізі, Масуді у Гаркаві с. 129.

²⁾ Мотиви і звичай широко розповсюджені взагалі на індо-европейськім ґрунті, про нього спеціальна студія О. Шрадера: Totenhochzeit, Єна, 1904.

людсько-реалістичних початків, ідеалізував ся, ублагородняв ся з часом, переймаючись все більше елементами симпатії, рівності, обопільного обовязку. Образ сих нових відносин, що утворив ся серед старих пережитків, дає нам напр. слово о полку Ігоревім в супружій парі Ігоря і його княгині Ярославни. В часи сформування Руської держави (а мабуть і ще скоріше) первісні погляди на жінку як на власність і слугу чоловіка взагалі були вже анахронізмом і держалися лише в пережитках. Староруське право признавало жінку рівноцінною чоловіку, й за убийство жінки (без вини її) чоловік платив таку-ж кару як за кожного іншого¹⁾. Бачимо початки й економічної самостійності — завязки осібного майна жінки. Зрештою маєткові права членів родини за життя її голови — чоловіка-батька не нормують ся правом, бо майно признається не виключно власністю батка, а спільним майном цілої родини: тим пояснюється ся, що право розпорядження ним було обмежене для самого батька. Взагалі відносини членів родини між собою, за життя її голови, право взагалі не мішається ся, в повній силі признаючи власті чоловіка супроти жінки й дітей і тільки крайні екзесеси змушують право до вмішання.

З смертю батька на перший план виступає мати, як голова родини. Розклад родової організації поставив її на становище безпосередньо по чоловіці; опікуна діти достають лише в такім разі, коли мати виходить вдруге замуж. Образ матери-вдови, розсудної, обовязкової, зручної й навіть суворої господині або правительки рисується в нашім старім письменстві, як побачимо, сильними рисами. Він сам по собі каже припускати широку участь жінки в справах її родини й за життя чоловіка, і дійсно ми маємо й безпосередній вказівки про широку сферу інтересів і діяльності жінок та досить широку свободу їх²⁾.

Опера на патріархальних основах родина входила в склад ширших родинно-економічних організацій.

У ріжніх індоєвропейських племен на початках їх історичного життя і гень пізніше бачимо сильно розвинений патріархальний родовий устрій. Родини, звязані спорідненнем (по батьку) і ще більше — спільними сакральними, релігійними звязками³⁾, творять певні групи,

¹⁾ Оглядъ постанов прав в т. III гл. 4.

²⁾ Про родинні відносини і вплив християнства на них в XI—XIII в. див. там же — в т. III гл. 4.

³⁾ Новіші соціологи кладуть сильний натиск на те, що в основі своїй родової організації не були (або не мусили бути) звязані спорідненнем, і ся звязь крові тільки пізніше входить в представлення членів роду.

які служать підвальною економічних і суспільно-політичних відносин. Словянські й спеціально — українські племена, безперечно, перейшли також через подібну стадію. Весільний рітуал український виводить „роди“ молодого й молодої, численні, зложені з близьких і дальших своїків:

Ой роде, роде богатий, подаруй товарець рогатий:
Ви, дайте, таточку, волики, а ви, мамонько, корову,
А ви дайте, братчики, баранці, а ви дайте, сестрички, ягнички,
Ви, далекий родочку, червоні...
або : Бо наш рід великий, щоб було чим «бділити,
 У нас роду много — не обділим всого...¹⁾

В різних явищах українського життя історичних часів ми стрічаємо сліди патріархального родового устрою, родових відносин — як іп. ідею патріархального роду з його спільним майном у княжих відносинах староруської династії, як виключення доньок від спадку в староруськім праві, і т. п. Ми чуємо ще, так би сказати, близькість сих родових відносин. Можливо, що сей родовий устрій в добі пра-словянській і в часах словянського розселення ще був вповні живий. Але в початках історичного життя українських племен бачимо його вже тільки в останках і пережитках, в формах ослаблених або розмішаних уже іншими ідеями й принципами.

Правда, сей родовий устрій племен словянських і спеціально — українських довго був і в певній мірі досі лишається ся справою спірною; але значна частина спору полягає на неоднаковім розумінню термінів. Те все що виходить за границі тіснішої родини (зложені з батька, матери й дітей), розуміється ся, не конче ще рід, і група своїків, звязаних не родовими, а якимись іншими (іп. економічними) звязками, також не буде групою родовою. Розуміючи рід як таку організацію, до споріднені родини вважуть ся силою чи принципом цього споріднення певними реальними звязками, ми мусимо призвати, що в історичних часах у українських племен ми бачимо тільки останки такого устрою.

¹⁾ Zbiór wiadomości X с. 51, XI с. 137. Сей рід дослідники (Охримович оп. с.) уважають матріархальним. Чи був він колись матріархальним, се лишаю на боці (справа стоїть в звязку з питанням про матріархат у наших племен взагалі), а беру тільки вказівки на істновання родів. Інші вказівки, з історичних часів, вказують на рід патріархальний. Чи він розвинув ся з матріархального, чи без нього сформував ся, се інше питання. Так само не зачіпаю питання про генетичні відносини рода і родини, бо се питання спірне і вповні виходить за наші історичні перспективи.

Оборонці родової теорії вказували часто на саму термінологію нашої найдавнішої літописи.

В Повісті дійсно виступає як основа давнього руського, взагалі східнослов'янського побуту „рід“: „Поляномъ же живущимъ о собѣ и владѣющимъ роды своими, и живаху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстахъ, володѣюще каждо родомъ своимъ (вар.: роды своими)¹⁾, каже вона²⁾. Однаке перше ніж робити якісні виводи з цього, треба подивитись, як властиво розуміється слово Повість чи взагалі літопись. Показується, що це слово уживается ся в дуже загальнім значенню. Воно значить часом цілий народ: „ми отъ рода Рускаго“³⁾, часом рід в значенню династії, покоління: „по сей братъ начаша дѣржати родъ ихъ княжение въ Полях“⁴⁾, часом родину: Кий „съ родомъ своимъ“ (сам оден, без братів хотів осітись на Дунаю, але йому не дали⁴⁾; в новгородській верзії Кий осів ся на одній з київських гір „с родомъ своимъ“, а його брати на інших горах⁵⁾. Очевидно, в цій тіснійшій значенню родини ужите ся слово і в наведенім вище, класичним тексті літописі про Полян: кождий жив із своєю родиною й нею правив (пригадаємо індоєвропейське значення для чоловікабатька, як пана, володаря). Тільки ся родина не конче мусіла бути тісною родиною в сучаснім значенню, зложеню з батька й недорослих дітей, а могла бути родиною ширшою.

¹⁾ Сей текст літописи про полянські „роди“ дав підставу для теорії родового побуту, як основи суспільної організації давньої Руси. Її виставив, очевидно — під впливом науки історії німецького права, дорпатський професор Густав Еверс у своїй голосній праці *Das älteste Recht der Russen*, 1826. Потім цю теорію талановито розвинув, перевівши через цілу історію давньої Русі, Соловійов в книзі: *О родовыхъ отношеніяхъ между князьями древней Руси*, 1846, особливо п. н.: *Исторія отношений князей Рюрикова дома*, 1847, і потім в історії Росії (особливо т. I гл. 3 і т. II гл. 1). Другим впливовим репрезентантом цієї теорії був Кавелін (статті, зібрані 1859 р. в його *Сочиненіяхъ*, є й нове видання). Далі треба назвати Чічеріна (*Опыты по истории русского права*, 1858), Нікітского (*Внутренняя история Пскова*, 1872), по часті Забеліна (*История русской жизни*, 1876). Против теорії родового побуту виступили славянофили, уважаючи основною формою руського суспільного устрою громаду (общину). Особливо важкою була критика родової теорії (як її представляв Соловійов) у К. Аксакова (*Сочинения т. I*). Потім ся громадська теорія положена була в основу праць цієї школи, як Лешкова *Русский народъ и государство*, 1858, Бѣляєва *Разсказы изъ русской исторіи*, 1865. Як посередній погляд між цими двома теоріями явила ся потім теорія задружна чи родово-громадська. Вона о стілки була сильнішою, що оперла ся на конкретнім факті — анальгіях полуднєво-західних Слов'ян.

²⁾ Іпат. с. 19. ³⁾ Іпат. с. 6. ⁴⁾ Іпат. с. 6. ⁵⁾ Новг. с. 3.

В землях українських, і інших східнословянських (білоруських і великоросійських), у Словаків, Болгар, а найбільше — у західних Сербів додержалися до наших часів ширші родини, зложені з кількох родин тісніших, звичайно звязаних між собою спорідненням в мужеській лінії, зі спільним майном, під управою свого старшини — найчастіше старшого в роді (хоч і не виключно). Нині все ширше примиється погляд, дійсно дуже правдоподібний, що в сих родинно-економічних звязках, які відповідають ширшій індійській родині (*joint family, Grossfamilie*) і звістні в різних часах у всіх майже іndoевропейських племен, маємо пережиток не тільки словянської, а й взагалі іndoевропейської старовини. Зрештою в певних економічних обставинах (нпр. де хліборобство вимагає більшого числа рук до роботи) такі комбінації родин так практичні, і зрештою так прості, що диктуються самими обставинами¹⁾. Не будучи такою складною й крухою інституцією, як організація родова, такі ширші родини могли зносити легше всякі суспільні й колонізаційні переломи, могли безко нечно довго держатися як останки родових організацій, або й незалежно від них завязуватися.

З поміж словянських народів, як я вже сказав, найбільше й найживійше задержалися сі ширші родини у західних Сербів, тут через те найскорше звернули на себе увагу дослідників та стали вихідною точкою для дальших спостережень. В літературі звуться вони звичайно „задружами“, хоч ся назва в дійсності стрічається тільки спорадично, і виробленого, технічного імені ширша родина не має²⁾.

¹⁾ Schrader Reallexicon c. 218 і далі, Grosse Die Formen der Familie розд. IX.

²⁾ Перший звернув увагу на суспільний устрій західних Сербів і покористувався ним до реконструкції історичного побуту Словян взагалі Г. Ґречек в праці *Slovanske právo v Čechach a na Moravě*. Спеціально до старо-руського устрою приложив його анальгії Леонтович — О значенні верви по Руському Правдѣ и Полицкому статуту сравнительно съ задруженіемъ юго-западныхъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1867, потім в статі Задружно-общинный характеръ политического быта древней Руси, Ж. М. Н. П. 1874 (стаття нескінчена, і автор не пішов далі загальних фраз). Погляд Леонтовича був принятий Бестужевим-Рюміним в його Русской Истории I, гл. I, 4, і потім його стрічаємо й у декотрих інших російських дослідників. Туж задружну форму клали в основу суспільної еволюції в історії інших словянських народів — нпр. для Чехії Vacsek Vývoj society a prava slovanského v Čechách (Aletheia, 1897), для Польщі — Balzer Rewizya teorij o pierwotnym osadnictwie w Polsce (Kwartalnik hist. 1898) й ін. Задружну форму положив в основу словянського господарського життя й колонізації також Майцен в звісній своїй книзі A). Meitzen Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, der Kelten, Rö-

Зрештою тут ім'я не має значіння. Ним означають ширші родини, що складаються з більшого числа властивих родин, спільногого походження по мужеській лінії — до третього, четвертого, часом п'ятого коліна. Посторонні особи також можуть увійти до такої ширшої родини через оженення або через умову, але взагалі така чужородна домішка незначна і такі мішані задруги стрічаються рідше, — се передовсім союз рідних по батьку. Його члени мають спільне майно, провадять спільне господарство й мешкають вкупі, в хатах, зібраних наоколо хати, де мешкає голова — домачин; в середніх задругах буває 15—20 люда, найбільше, виймково велике число, якого вони досягають, се 50—60. Править задругою звичайно старший віком — батько або старший в роді, але не конче; часом домачином буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли нема дорослих мужчин, домачином може бути й жінка (особливо мати - удова), навіть дів-

мер, Finnen und Slaven II, 1895). При тім однаке не обходило ся без довільностей і натягань задружної інституції, що мусили викликати протести. Такі натягання напр. у Леонтовича й ін. викликали критику Ягіча, Богішіча, Собестянського, Самоквасова. Фактично, задруга стала копальненою золота для ріжних будівничих суспільних теорій і кождий знаходив собі там, чого йому було потріба, наповнюючи фантазію або натягаючи, чого бракувало. Тому такі критичні остроги були дуже на місці. Але деякі дослідники пішли в противний бік і попробували викинути задружний устрій з історії давнього суспільного устрою, як форму пізнішую. Перший виступив з таким поглядом сербський учений Новакович в статі: Село (Глас. срп. акад. XXIV, 1891), добаваючи в задружній організації впливи візантійської і турецької податкової системи, отже явища пізніші. Потім розвинув його погляди і ще далі пішов в тім напрямі Peisker в статі Slovo o zádruze (Národopisny sborník československy, 1899) і ширше по німецьки Forschungen zur Social und Wirtschaftsgeschichte der Slaven 3. Die serbische Zadruga, Берлін, 1900 (Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VII); його підтримали також інші дослідники старо-слов'янського устрою як V. Levec (Věstník Slov. starožitnosti, III ч. 29), Рамм в Globus 1900, Zum Streite über altslavische Hausschipschaften „Zadruga“, Сергєєвіч в III т. своїх Юрид. Древностей (1903). Та попри деякі цінні остроги й замітки, ся гадка — звести до самих пізніших фіскальних впливів ті родинно-суспільні форми, які між іншим доховалися в задружній організації, розуміється хибна. Критики, що виступили проти свого погляда — як Balzer O zadrudze słowiańskiej (Kwartalnik hist. 1899), Смирновъ — Очеркъ культурной истории южныхъ Славянъ (Зап. Каз. ун. 1900, V), Kadlec K „Slovu o zádruze“ (Narodopisny Sborník 1900), Marković Die Serbische Hauskommunion 1903, Лиськ., — стоять тут на міцнім ґрунті фактів. Але там де починаються доводи істновання задруги, се поняття береться нераз занадто широко, і під нього підтягаються явища не конче відповідні.

чина. Домачин заступає задругу перед всякими посторонніми, кермус господарством; однаке права його обмежені: у всіх важніших випадках він не може рішати сам, а ціла задруга. Задруга має своє ім'я, переважно патронімічне, що додається до імен ії членів. Розростаючись, вона розпадається на дрібніші задруги або поодинокі родини; поділ майна робить ся різно — по числу голов, чи по певним генеалогічним лініям, чи відповідно до більшої або меншої скількості праці, вложенії в спільне майно поодинокими родинами. Щілого села задруга не творить ніколи, а входить як складова частина його.

В гірських місцевостях галицької й угорської Руси заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки меньши числом: вони досягають до 25 душ, з неділеним майном, під управою „газди“, або „завідці“, найчастіше — старшого в родині, що кермус господарством і заступає родину перед сторонніми. Такі-ж ширші родини стрічаються, хоч дуже зрідка, іде инде на Україні, а в XVIII століттю вони стрічались далеко частіше¹⁾). Крім того нам добре звісні форми, що здавна розвинулись у нас з сеї початкової ширшої родини.

В ріжких околицях України: в Галичині, на Поділлю, на Волині і в Полісію ми стрічаємо в актах XIV—XVI в. т. зв. „дворища“:

¹⁾ Про ширші родини на українській території: І. Франко: Карпатські Бойки і їх родинне життя — Перший вінок, 1887. *Pič Rodový byt n Slovensku a v uherské Rusi* (*Casopis musea kráľ. Českého*, 1878). Луцицькі Сябрри и сябриняное землевладение въ Малороссії (*Съверный Вѣстникъ* 1899, I і II і осібно, по німецьки въ *Jahrbücher Шмольера: Zur Geschichte der Grundeigenthumsformen in Kleinrussland*). Ал. Ефименко Изслѣдованія народной жизни, 1884. А. Щербина Договорная семья (*Съверный Вѣстникъ* 1888, IX). Самоквасовъ Семейная община въ Курскомъ уѣздѣ (Записки геогр. общ. по отдѣлу этнографіи т. IV, 1878). Для полудневої Словянщини головний матеріал дає збірникъ В. Богішча *Zbornik zadašnjih pravnih običaja i južnih Slovena*, 1874; з літератури назву Богішча *D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates* (*Revue de droit intern.* XVI, 1884), Гешопова Задружно то владѣнне и работание въ България (Період. Списание 1889), Йовановича Исторіјски развитак српске задруге, 1896 (Білград), Е. Miller Die Hauskommunion des Südslaven (*Jahrb. der Internat. Verbin. für vgl. Rechtswissen.* III). Бобчевъ Българска челядна задруга, 1907 (Сборникъ за нар. умотв. XXII). Dopsch Die südslavische Hauskommunionen (Oester. Rundschau 1909). Для Словаків і Поляків — цитовані праці Піча й Бальцера. Літературу й матеріал про ширшу родину у Словяні подає книжка Кадлца (K. Kadlec) *Rodinny nedil cii zadruha v pravu slovauskim* (1898). Загальніше — G. Cohn Gemeindeschaft und Hausgenossenschaft (*Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss.* XIII. 1899).

близі звітки про них маємо з XVI в., але тоді сї дворища (в латинських актах *areae*) були вже пережитком. Дворище меньше від тих великих задруг, по великості відповідає гірським газдівствам. Тільки виймково стрічають ся більші дворища (як в однім випадку — 27 господарів). Кровний звязок лежить переважно в основі дворища (на се вказують і їх імена, часто патронімічні, або виведені від імен своїх старшин), але чужеродна домішка тут частійша: стрічаємо дворища зложені з двох осібних родин, що мають свої осібні призвища. Що до способів володіння у членів дворища звітки наші дуже бідні; безперечно, в спільнім володінні зіставались луки, ліси то що; орна земля в XVI в., хоч не всюди поділена реально, здасться, не була вже і спільною власністю: кождий має свою, бодай ідеальну частину, що відповідає спадщинному поділу, генеалогії членів, не загальному числу голов в данім моменті. Безперечно, давнійше всі взагалі ґрунти були спільною власністю дворища. На зверх виступає дворище як цілість, всякі повинності відбувають ся з дворища, а не з господарства.

Анальгічне з дворищем явище — се посябрини, „себровство“, спілка „сябрів“. Се теж група господарств, звязаних переважно кровним спорідненнем, часом з неподільними ґрунтами, часом з правами на певні ідеальні частини в спільніх ґрунтах і вигодах. В лівобічній Україні, де нова кольонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз на ново цілу еволюцію форм власності, сї посябрини були в силі ще в XVIII віці¹).

Як на пережитки подібного устрою вкажу ще на села окілької шляхти на Поділлю, в Барщині, де поодинокі кутки („часті“) сїл розвинулись із таких дворищ, і ще в XVIII в. не мали докладно поділених ґрунтів²). Лівобічний хутір у своїм початку був властиво теж нічим іншим як старим дворищем²).

Дворища або посябрини ми знаємо близше в часах, коли вони вже кінчили своє істновання. Для давнійших часів ми мусимо в них припустити більше значіння кровного звязку та спільне володіння, так що сї форми стрінуть ся з тими ширшими родинами, і вони разом будуть відповідати „роду“ нашої Повісти. Ми можемо означити його

¹⁾ Див. Архивъ Юго-зап. Россіи ч. VIII II, ч. 96.

²⁾ Література: В.-Буданова Формы крестьянского землевладѣнія въ Литовско-русскомъ государствѣ XVI в. — Кіевскій Сборникъ 1892, Ефименковой Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси, в I т. зб. „Южная Русь“, Любавского Областное дѣление въ кн. Литовскаго с. 453—4, мое — Економічній стан селян на галицькім Подністров'ю (Жерела т. I с. 7—4, про дворища в Галицькій Русі), Луцицкого Сябры и сябринное землевладѣніе.

як родинно-господарський зв'язок групи людей, звязаних кровним спорідненням по батьку (рідше — з домішкою чужеродців), що спільно провадять господарство під проводом свого старшини, чи „старця“, який „володіє“ сим родом. На обсяг цього староруського руду може вказувати постанова Руської Правди про пімсту: право мстити мають батько і сини, брати, сини брата і сестри¹⁾—се й буде звичайний склад такого тіснішого „роду“.

Пам'ять про споріднення, розуміється, ішла далі сих тісних границь. Але далеко не скрізь і не всюди тісніші роди чи ширші родини свідомістю самого споріднення, чи певними традиціями, які симулювали споріднення, вязалися в ширші організації, які б можна назвати справді родами у властивому значенню того слова. Ми бачимо їх у західніх Сербів, де такі родові організації, під іменем брацтва і племені дожили до наших часів. В „брацтва“ входять цілі села, чи поодинокі задруги з ріжких сел, що ведуть свій рід від спільнога предка і носять спільне призвище; число таких братчиків часом рапсується на кілька тисяч, але вони уважаються своїми і до недавна не женилися у своїм брацтві²⁾. З брацтв складається „племя“; з рештою брацтво, розростаючись, само може перейти в племя³⁾. Українські племена, судячи з ріжких пережитків, також перейшли через таку стадію, коли в склад роду входили не тільки близші своїки, а й „далекий родочок“. Але в старій Русі ми вже не стірчаемо слідів якихось ширших родових організацій, хоч дуже правдоподібно, що траплялись не раз групи „родів“ і сіл, що виводили себе від спільнога кореня і уважали себе спорідненими. „Братчина“ в найдавнішім східнословянському матеріалі се вже союз сусідніх осель, звязаний релігійними, сакральними звязками⁴⁾. На традицію ще ширших родових груп вказує той загальнословянський факт, що старі імена племен дуже часто сформовані в патронімічній формі на — *ици*; таку форму приймають і назви, що мають на певно не родовий, а територіальний початок, от як наші Драговичі (пізніше в тій формі прозиваються люді навіть від імені міста, як Псковичі, Тверичі і т. д.). Сей факт, що має аналогії й у інших індоєвропейських народів

¹⁾ Акад. код. § 1, варіанти у Калачова с. 178—9.

²⁾ Bogišić Zbornik с. 511 і далі, Krauss розд. Ш.

³⁾ Тут племя означає ширший рід. В старословянськім письменстві воно як і родъ значить своїків, рід, але також народ і φύλη, *tribus* (сі слова в св. Письмі переведаються через „племя“), і в сім останнім значенню я його уживаю, в противставленню до „роду“ (*gens*, γένος).

⁴⁾ Про се і звязані з сею справою неясності див. т. VI с. 500—2.

(у Германців напр. наросток *inga*), вказує, що племена в своїй основі з початку уважались групами людей споріднених, спільного коріння; теж саме значить уживання слова „рід“ в значенню племені, народу — „ми оть рода Рускаго“.

Але се в IX—X в. був тільки неясний відгомін минулого. Старі родовоплемінні організації, правдоподібно, значно ослабли, або й потратили ся в часах словянського розселення й пізніших кольонізаційних змінах. Ті племена, які виступають перед нами в X—XI, занадто великі, занадто екстензивні, аби в них могла держати ся традиція спільної генеалогії. Певні племінні імена могли бути принесені з правітчини; навіть основою нових племінних груп могли послужити старі родовоплемінні організації (особливо на територіях близьких до правітчини, до вихідних точок розселення). Але на новій території племена сформувалися безперечно під рішучим впливом географічно-кольонізаційних обставин — тим більше рішучим, чим то було дальше від правітчини, а близше до кольонізаційної периферії.

З розвоєм осілого життя на нових територіях, при значній екстензивності нової кольонізації, родові звязи, очевидно, слабли далі, і за межами ширшої родини почутє споріднення все більше обмежалося певним моральним значінням, без якихось реальніших прикмет. Над ним беруть гору мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної, принцип громадський і з другого боку — індівідуальний. За ілюстрацію може нам знову послужити наш весільний обряд, де місце традиційного рода вкінці заступають сусіди, члени сільської громади, вже зовсім не звязані спорідненням. Молода спрошує на весілі всіх сусідів, або й все село, і ці сусіди в обрядових піснях титулують ся по традиції родом.

Такий перехід від відносин родинних і родових до сусідських і громадських був тим лекший, що ці відносини сусідські й громадські розвивалися таки на основі відносин родинних або родових, або з значною їх домішкою. Уже при першім розселенню дуже часто, або й звичайно рідні осідали побіч себе групами, і пізніше, як розросталися й ділилися ширші родини, на старих займанцинах постали нові родини, звязані спорідненням, і творили громаду, сусідство.

Ширша родина в своїх ріжких формах (задруга, газдівство, дворище) звичайно ніколи не держить ся купи так довго, щоб з розростом своїм дати ціле село, більшу осаду. Спільне господарство вести показується практичним і можливим тільки до певної границі. Розширяти його в рамках ширшої родини до безконечності — стає не-

можливим, і коли таке веденіє натрапляє на труднощі, ділить ся ширша родина на кілька поменьших, що осідають окрім одної від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, а при нормальніх обставинах розростаються й діляться потім далі. Такий звичай — осідати родинами чи дворищами зокрема, підальше, серед своїх ґрунтів — очевидно споконвічний загальнослов'янський звичай. Тісно скуплені многолюдні села, які бачимо тепер — були продуктом пізнійших господарських і всяких інших обставин. Стару практику представляють нам українські хутори, або села, які без змін задержалися так, як розвинулися з поодиноких відокремлених дворищ¹); такі села гірські карпатські, де поодинокі хати стоять серед своїх ґрунтів, так що село буває розкидане на кілька десятка квадратових кілометрів. Сей старий звичай — селитися відокремленими родинами, очевидно, представляє нам Прокопій в своїм класичнім тексті про побут Антів і Словен²), кажучи, що вони мешкають „розкиданими й відокремленими осадами“, „селячись далеко один від одного“.

Група таких родин-дворищ, звязана сусідством, економічними, а часто також і кровними звязками, творила з часом село, в нинішньому значенню (в старій Русі се слово такого значення не мало). Кровний звязок, або пам'ять про нього лишали часто свій слід в загальній іменній, патронімічній назві, що прикладалася до цілої групи дворищ: численні патронімічні назви осад на нашій території на *учі*, *вичі*, *вичі*, зісталися слідом таких родових завязків. Пам'ять принадлежності до одного рода мусіла довго жити в членах такої групи, оживляючи ті звязки, які виникали з територіальної близькості, сусідства й мотивів економічних. Ліси, сіножали, води довго зіставалися в не-подільному уживанню всіх сих родів-дворищ і лише з часом (і то не вповні) воно індівідуалізувалося. Таким чином і село часто було групою звязаною родинно-економічними звязками, подібно як дворище, тільки ці звязки в селі були далеко слабші, ніж у ширшій родині, а навіть у дворищі; домішка чужеродців могла бути тут далеко більша ніж в дворищі; та й незалежно від сеї домішки самий принцип інший — се вже не рід, а громада. Коли навіть в ширшій родині не відержуються ся вповні принципи патріархальних відносин, і до них подмішують певні елементи громадські (як можливість вибору голови, обмеженіс його влади спільною радою членів рода, право до спільногого майна всіх членів, що в разі порушення своїх інтересів старшиною можуть скинути його або жадати розділу) — то в сільській

¹⁾ Бачив я напр. такі околиці української шляхти на Поділлю.

²⁾ De bello Got. III. XIV.

групі родин родовий елемент зовсім іде на другий плян. Се громада, зложеня з правно і економічно самостійних господарств — дворищ, що самі розпоряджають, самі за себе відповідають і свої справи рішують на зборі старшин поодиноких дворищ. Певний рід, по родовим традиціям, або завдяки матеріальній перевазі може мати першенство чи особливий вплив в такій громаді; громада може лишати старшині сього роду репрезентацію в певних нагодах, може передати йому якісь постійні функції, але все таки властиві і управа лежать в руках громади. Спільне володіння задержувалося звичайно тільки що до меньше интересних та неподільних земельних просторів, або мало характер лише переходовий. Властивого спільному володіння громади у нас і у Словян загалом не виробилося, і великоросійська земельна „община“ мусить уважати ся продуктом пізніших чинників.

Такий процес розвою громади з родини можемо слідити в історичних часах наприклад на селах дрібної української шляхти, що в своїм житті могла розвивати ся свободно, а знову для історії своїх околиць постачася нам документи часом з кількох віків за порядком¹⁾. З усякою правдоподібністю ми можемо перенести такий процес в головних його прикметах в сферу староруського життя: він вповні згожується ся як з анальгіями архаїчних форм у інших Словян, так і з фактами староруського життя.

Сільській групі „родів“ — дворищ досить близько відповідає громада Руської Правди — „вервъ“. Вона з одного боку на стільки не велика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, счинений на її території, з другого боку — се союз свободний, її члени самі розпоряджають собою і укладають між собою свободні умови. Так з руської Правди бачимо, що вервъ платила за своїх членів „дикую виру“, коли не хотіла видати убийника, або убийство було припадкове. Але платила тільки тоді, як сей убийник належав до такого союзу, — коли він „вложив ся в дикую виру“, а як не вложив ся, то й сам відповідав за себе²⁾.

Для зрозуміння внутрішнього життя такої громади за браком відомостей можуть послужити подробиці міського громадського життя в давній Русі: міське життя було тільки дальшим ступенем в розвою сільського. Виключивши пізніші елементи княжої адміністрації й дру-

¹⁾ З них видані дві збірки: Антоновича про овруцьку околичну шляхту в IV часті Архива Юго-Юападної Россії і моя про барську шляхту там же в ч. VIII т. I і II.

²⁾ Карамз. код. § 4 і 6, варіанти у Калачова с. 186—8; про вервъ мова ще при огляді сусільового устрою Руської держави (т. III гл. IV).

жинного устрою, бачимо, що громадські справи порядкує в містії ради — віче старців (віче в Білгороді під 997 р., нарада київських старців під 983 р.). Сама назва останніх показує, що се мусіли бути старшинами родин-дворищ, переважно старші люди (у Болгар подекуди й досі так звуться визначніші господарі, яких 10—20, що держать управу села)¹⁾). Таку-ж назву мав часто старшина громади: в західно-руських землях дуже довго (ще в XVI в.) стрічаємо „старців“, рівнозначних з отаманами або війтами громад; тоді їх вже іменувала влада, давніше вони бували виборними або дідичними. Як я вже сказав, старшинство в громаді могло в більшій або меншій мірі привязуватись до певного роду; при тім могли бути різні варіанти: в західній Сербії напр. в одних громадах старшину села вибирають, в інших вибору не буває, а старшиною буває домачин одної й тої самої, найбільш поважаної задруги (кучі); коли ся задруга почне підувати, а визначить ся натомість інша, старшин (або князів як їх звуть) беруть з сеї нової, і т. д.²⁾.

Територіальний принцип, що лежить в основі такої льокальної сільської організації, становить підставу в дальшім процесі суспільної будови. Вихідною точкою такої ширшої суспільної організації стає город³⁾.

Город, як показує саме слово, се огорожене, безпечне місце. Територія нашого народу, особливо більш засижена — північна її половина, вкрита численними останками сіх городів — „городищами“ (сей термін приходить вже на перших сторонах Повісти: „городіще Києв'яць“⁴⁾). Такі городища рахують ся у нас сотками: напр. в теперішній Київській губ. їх рахують звиш чотирох соток (435), на Волині до півчетвертаста (348), на Поділлю понад півтретяста, в Чернігівщині коло півтораста, і т. д., і з них значна частина сягає передісторичних або ранніх історичних часів. Не дурно Скандинави зва-

¹⁾ Богішіч *Zbornik I* с. 521.

²⁾ Богішіч *Zbornik I* с. 522—3.

³⁾ Про города и городський устрій див. Солов'йова т. I гл. Ш, Пассекъ Княжеская и докняжеская Русь с. 69 і далі, Самоквасова Древние города Россіи, 1873, Ключевский Боярская дума древней Руси—Рус. Мыслъ 1880 і коротше в книжковім виданю сеї праці, гл. I, Шіч *Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage* с. 148 і далі. Про класифікацію городищ — Самоквасовъ оп. с. с. 118 і далі, реферати Антоновича (резюме в Членіях кін. істор. тов. т. III с. 10 і далі і в Трудах Х съезда т. III с. 104), Історія С'євер. землі с. 52 і далі.

⁴⁾ Іпат. с. 6.

ли Словянщину краєм городів, Gardariki. Пробовано теперішній городища розклясіфіковати хронологічно. Дійсно можна з них виріжнити пізнійші, правильно-четверогранні городища, збудовані відповідно вимогам артилерійської стрільби і поза тим, полішаючи на боці загадкові досі „розкопані могили“ або „городища-майдани“¹⁾), лишають ся ще два типи: городища округлі, положені часто на рівнині й окружені невисоким валом, а часом і ровом, — і городища па високих, крутих шпілях, на рогах між ріками та яругами, від приступнійшого боку загорожені системою концентричних валів. Ся остання форма уважається типовою для князівсько-дружинних часів, перша — для давнійших. Ся класіфікація має за собою стільки, що дійсно остання форма стоїть безперечно вище з погляду інженерської штуки²⁾, а між городищами округлими стрічають ся такі, що мають сліди ще камяної культури; але на підставі цього уважати всі округлі городища давнійшиими було-б передчасно. Okрім валів городи боронили часто деревлянimi укріплennями в виді стiн³⁾. Коли властивий городчи замок не міг містити всіх осадників, то „передгородье“ обводили деревлянimi палісадами — частоколом (так званий „острогъ“). Камяних укріплень в давній Русі майже не було, навіть камяні брами і вежі згадують ся тільки пізнійше і зрідка, як щось незвичайне.

Город ставив ся, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сковати своє майно і себе самого. Відповідно тому, в яких обставинах жило те чи інше племя — більше або менше безпечніх, потрібувало воно й більш або менше густої сітки таких городів. Захисту треба було не тільки від сторонніх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами вели ся завзяті бійки і з огляду на них треба було мати якесь прибіжище. Для групи з кількох сусідніх сіл було доконечною потребою мати свій город, часом же і для ще дрібнійших груп людности — для поодиноких сіл треба було свого городка. Як широка була ся потреба, видно з вступних легенд Повісті, — бо при своїй легендарності вони мають в собі образ дійсних обставин життя. Кий, кажуть вони, прийшовши з своїм родом над Дунай, поставив для себе осібний городок. Розумість ся, яка група ставила со-

¹⁾ Про них стаття п. Мельник - Антонович в т. III київських Записок — там подана література і перегляд гадок про початок і призначення городищ цього типу.

²⁾ Як приклади городищ цього типу можна вказати напр. городище вишгородське під Київом, в Галичині — коло Звенигородки (пов. Бібрка), під с. Підгородищем, на незвичайно крутій горі, обведене кількома лініями валів.

³⁾ Про цю фортифікаційну техніку див. в т. ПІ.

бі городок, такий він і був. Поруч з великими городищами, на кілька моргів, стрічаемо й дуже невеликі, де могло змістити ся хиба кілька родин з своїм майном.

Будова і поправлюваннє города утворяли певний звязок між учасниками. Там де людність сидла рідко і роскидано, поставленнє про небезпеку такого малого городка сусідніми „родами“ дворищами могло бути першим або одним з перших завязків згуртування їх в певну ґрупу, яка відповідає нашим поняттям про громаду сільську. В інших випадках вона звязувала більшу масу осель, яка відповідає ґрупі громад. В обох разах се був звязок чисто територіальний, незалежний від того, чи сі учасники уважали себе членами одного роду чи ні. Поруч із справами будови і утримування города повставали й інші звязки — спільна оборона під час війни, збираннє потрібних засобів на спільні цілі, забезпеченнє публичного спокою, переслідуваннє провинників і злочинців. В часах Литовської держави ми бачимо в наших землях зовсім незалежні від урядової адміністрації союзи сусідніх сіл — громад, в певних територіальних границях, що чинили суд в карних справах своєї території на осібних „вічах“, куди сходилися господарі всіх сих громад; се так звані „копи“¹). В XVI в. вони вже доживають свій вік і початки сеї інституції лежать по всякій імовірності в староруських часах, в звязку з такими союзами громад.

Для дальшої еволюції відносин мали значіннє ті города, котрі звязували більші ґрупи осад, і тим більше було їх значіннє, чим більші були сі ґрупи й зайняті ним території. З цього погляду доля і роля городів була дуже неоднакова. Засновані для захисту в часи небезпечності, деякі городки зіставались і на далі тільки сховищами для невеликих груп сусідніх дворищ чи сіл, порожніми в часи спокою. Інші-ж з часом ставали політичними і культурними центрами не тільки для своєї безпосередньої околиці, але й для сусідніх городів та їх округів. На се могли впливати різні обставини. В одних випадках таке значіннє города могло бути сотворне давнішими життєм місцевості й тільки відроджувало ся на ново з новим розселенням; в інших випадках було сотворено новими відносинами. Там, де більш розвинений був родовий елемент, город найстаршого роду в певнім племени натурально мігстати й центром для інших городків; але у нас, як я сказав, слідів такого ширшого розвою родового елементу не помічаемо в історичних часах, тож зіставляючи на боці сю причину, як можливу тільки, вкажемо інші, територіальні. Причиною значіння мо-

¹⁾ Літературу „коп“ і їх історії див. в т. V с. 629.

гло бути особливо міцне положеніє городка, міцнійше від інших, або його особливо важне стратегічне значіннє, що примушувало брати участь в його обороні всі сусідні округи; взагалі потреби оборони мусіли тут відогравати важну роль. Але не менш важне значіннє мали торговельні мотиви: городок, положений на якісь торговельній дорозі, ставав торговельним осередком ширшої околиці: в нім з часом збиралась постійна людність торговельна і промислова; являлась потреба особливої оборони для нього під час війни. З тих чи інших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людності, що осаджувала ся стало в його окопах, а коли ті тісні окопи не містили їх, мешкала попід ними, і так виростав „острог“ — огорожені оселі наоколо властивого „города“. Разом з тим такий город ставав центром ширшого округа: громада його „гражан“ набувала особливого впливу в усіх справах; її голос ріshaw для всього округа. Вона вела провід і задавала тон: „что же старѣйшин сдумаютъ, на томъже пригороды станутъ“¹⁾), старше місто рішає справу і для своїх пригородів, себ то для міст, що стоять під його політичним впливом, його гегемонією. Сей принцип суспільного життя старої Руси безсумнівно мав свій початок в житті таких дрібних округів „волостей“ і доперва з них був перенесений на ширші. На зверх така еволюція суспільних відносин давала себе знати часом тим, що людність округа, котра „тягнула“ до сього центрального города, приймала його імя, що заступало й викидало з уживання стару племінну назву. Так являлися Бужане і Червняне на території Дулібів, або Полочане, Смольняне і Псковичі на території Кривичів, і т. и.

Сі системи, гегемонії міст були незвичною важним творчим моментом в дальшім розвою руського суспільно-політичного устрою. Вони розвинули ся не скрізь однаково, бо розвій залежав від більшої чи меншої інтенсивності культурного й політичного життя, від більшого чи меншого розвою городського устрою. Тим часом як в одніх землях — напр. у Сіверян, у Дулібів, у Полян, сі городські організації від початків історичного життя заступають місце старої племінної, у інших як Деревляне, Радимичі, Вятичі, не розвинулись такі сильніші городські центри, сі землі довго заховують свій аморфний племінний устрій і самі племінні назви живуть довше. Особливо се треба сказати про Вятичів, що ще в ХІІ в. виступають все під своюю племінною назвою, в тім же аморфнім стані, без якихось визначніших політичних центрів.

Городський — чисто територіальний устрій стрічав ся з племін-

¹⁾ Лавр. с. 358.

ним поділом, і з комбінації сих двох елементів утворялися на місці початкових племінних територій-земель нові землі-волости (волость — власті, підвласна територія, організація). Бачимо, що території племен з слабо розвиненим городським життям, без сильних городських центрів, були притягнені до сусідніх чужоплеменних центрів — Деревляне до Київа, Радимичі й Вятичі до Чернигова. З другого боку сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князівств: так Сіверщина поділилась на землю Чернігівську й Переяславську, Кривицька територія — на Смоленську й Плоцьку (або й Псковську). Тільки тут треба застерегтися: на зміцнені звязків города з пригородами, на перетворені сих звязків в формальну залежність пригородів від города по всякій імовірності рішучо впливну уже князівсько-дружинний устрій. Ми бачимо сі відносини у нас всюди уже так, як вони уложилися за часів розвою цього нового політичного елементу. Не знати, чи без нього гегемонія города над пригородами була чимось більшим як моральною перевагою, моральним впливом. Можливо, що вповні конкретною залежністю від „города“ його „пригородів“ стала аж тоді, як в городі засів князь, чи його намістник, з засобом військової сили для піддержання свого престіжу, і тому дальша політична роль города входить уже в історію нового князівсько-дружинного устрою, котрою займемося в дальших главах.

VII.

Початки Руської держави.

„Словени й Анти“, каже в своїй класичній характеристиці Прокопій, „не правлять ся одною особою, але з давніх часів живуть громадським правліннєм, і для того у них всякі справи, в добрі чи в злі, рішає громада“. „Вони не мають правління й живуть в ворожечі між собою“, каже трохи пізніший т, зв. Маврикій і далі пояснює: „у них богато начальників (ρῆγες), які не живуть у згоді, так що добре притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо близших до наших границь, і тоді на інших нападати, аби спільна війна не злучила їх до купи та не звела під одну владу¹).“

Сими дорогоцінними звістками характеризується політичний устрій наших племен в часах розселення—найстарших часах, куди ми в розсліді розвою політичного життя сих племен можемо сягнути скільки небудь надійно при теперішніх наших наукових засобах.

Противставляючи політичне життя східно- й полуднево-словянських племен сильно сентралізованому, монархічному політичному устрою імперії, обидва візантійські письменники з притиском підно-

¹) Τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα Σκλαβηγοί τε καὶ Ἀνται οὐδὲ ἀρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἐνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τὰ τε ἕνμφορα καὶ δύσκολα ἐξ κοινὸν ἄγεται — Procopii De b. G. III. 14. Ἀναρχα δὲ καὶ μισάλληλα δύντα οὐδὲ τάξιν γνώσκουσιν οὐδὲ κατὰ τὴν συσταδὴν μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι... Πολλῶν δὲ δύντων ρήγῶν καὶ ἀσυμφόνως ἐχόντων πρὸς ἀλλήλους οὐκ ἄτοπον τινὰς αὐτῶν μεταχειρίζεσθαι ἢ λόγοις ἢ δώροις καὶ μάλιστα τοὺς ἑγγυτέρω τῶν μεθορίων, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπέρχεσθαι, ἵνα μὴ πρὸς πάντας ἔχθρα ἔγωσιν ἢ μοναρχίαν ποιήσῃ — Mauricii Strategicum XI. 5 (p. 218 ed. Scheffer).

сять, що сі словянські племена не мають такої централізованої монархічної влади¹).

Се, очевидно, правда. Ані в прасловянській добі, ані в часах розселення, ані у сих ані у інших словянських племен ще не вибрилося сильної монархічної влади, ані міцної і трівкої воєнної організації. Зрештою і у інших іndoевропейських народів сильна і трівка монархічна влада являється продуктом пізнішої еволюції, часом навіть дуже пізньої. Як я вище сказав, в часах словянського розселення у українських і взагалі у словянських племен можна припустити ще досить живу родову й племінну організацію, і на них мусіла опиратися їх політична організація в тих часах. Звістки античних письменників, які ми маємо про античні й сусідні словянські племена сих часів належать очевидно до стадії такого родового і племінного життя. На підставі їх та з родово-племінного життя інших іndoевропейських племен можемо до певної міри уявити собі основи політичного устрою наших племен в сій стадії суспільного розвою²).

¹) Пайскер в цитованій праці своїй (*Die ältere Beziehungen der Slawen* с. 126—30) висловив гадку, що сі характеристики належать не до Словян, а до гіпотетичної „жупанської“ верстви урало-алтайських кочовників; але на се нема ніякого доказу, і взагалі його теорія споконвічного поневолення Словян, що нібіто викривило іndoевропейські основи словянського життя, немає під собою підстав (див. Записки т. 103).

²) Огляд праїndoевропейських, або ліпше сказати — загальноіndoевропейських підстав політичної організації у Шрадера *Reallexicon, sub vocibus König, Staat, Volk, Volksversammlung*. В своїй реконструкції іndoевропейського побуту (*Sprachvergl. u. Urgeschichte*) він однаке не пішов далі родо-племінних форм, так само і Гірт (*Die Indogermanen*). Проби Лайста (*Leist Altrarisches jus gentium*, 1889, *Altrarisches jus civile*, 1892—6), що намагався з памяток ріжних іndoевропейських племен вивести конкретну основу спільногого іndoевропейського права досить скептично були прийняті в науці. При певних індівідуальних прикметах, котрими визначався суспільно-політичний процес іndoевропейських народів, належить бути обережним в конструктуванню спільної праїndoевропейської спадщини в сій сфері; навіть порівнюючи суспільно-політичний уклад найближчих своїків: Словян, Литви і германських племен, бачимо, як значно росходяться вони. З другого боку порівняннє спільних основ іndoевропейського укладу з житем інших примітивних народів остерігає, щоб сих основ не брати за щось індівідуальне, спеціальне іndoевропейське. Див. етнольогічний матеріал в працях *Letourneau La guerre dans les diverses races humaines*, 1895. *Post Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz*, 1895. *Hildebrand Recht und Sitte auf verschiedenen Kulturstufen*, 1896. *Fraser Lectures on the early history of the Kingship*, 1905. Mumford *The origin of leadership* (*The American Journal of Sociology*, 1906). На жаль бракує праць, які б поставили собі завданням прослідити аналогії в переході племінного устрою до державного у ріжних словянських народів.

Хронологічно йдучи ми повинні зачати від переказаної у Йордана звістки про війну Остготів з Антами за Вінітара, в останній чверті IV віку. Вінітар воє з Антами, з початку його бути, але він потім поправляється й бере в неволю та розпинає „короля Антів Божа з синами і сімдесятма старшинами“¹⁾). Я вказував на своїх місцях²⁾, що ця звістка про конфлікт Готів з Антами має значні права на наше довірство, тільки, розуміється, до її літературної, стилістичної форми не можна привязувати богато значення. Тому титул короля (гех), наданий тому Божові, треба, розуміється, відложить на бік. Поминаючи титул, маємо перед собою якогось більшого антського проводиря, що розпоряджав більшими силами, так що міг побити Остготів (сей подробиці легенда певно вже не видумала). Значить се голова більшого антського племені, або скоріше — кількох племен, а поруч з ним виступає велике число старшин, правдоподібно — начальників чи старшин родів антських.

В оповіданню про боротьбу Антів з Аварами, в середині VI в. ми стрічалися з іншим чільним провідником Антів. Візантійський письменник називає його Мезамиром „сином Ідарізія, братом Келягаста“. Сей Мезамир був висланий в посольстві до Аварів після невдачної битви Антів з Аварами, аби викупити невільників. Але бувши чоловіком мовним і смілим в словах³⁾, він вів себе й говорив перед Аварами занадто гордо як на посла, і ворожий Антам Болгарин використав се та намовив Аварів убити Мезамира, представивши, що цей чоловік має великі впливи у Антів і потрапить противстати кожному ворогови⁴⁾. Отже перед нами чоловік з якогось високого роду — його брат і батько, очевидно, були також людьми, звістними, впливовими, коли їх називає грецький письменник; свої впливи завдячав він очевидно не тільки особистим здібностям — що був добрим бесідником і здібним вождем, але й значенню свого роду, що передовсім видигнуло його. Ми бачимо рід, династию, не якусь просто родову, а племінну, значінням якої не обмежалося ся, мабуть, навіть її племенем, а йшло ще далі. В „гордих словах“ її репрезентанта можемо відчувати чоловіка певного своїх сил і впливів. При охоті й відповідних обставинах, як дає зрозуміти автор, міг він відіграти роль Божа та стати на чолі більшої групи антських племен і організовувати більші воєнні сили.

¹⁾ regem eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus — Getica cap. 48.

²⁾ Див. ст. 165, пор. 177—8.

³⁾ στωμόλος τε ὁν καὶ ὑφαγόρας.

⁴⁾ Менандр — Hist. Graeci minores II c. 5—6 (Excerpta historica ed. de Boor I c. 443).

Ми бачимо таким чином племінних начальників, що мали більшеменше постійну, династичну владу в своїм племені, чисто дідичну, спадщинну або спадщино-виборну (як то бачимо у ріжних народів, що члени певної династії народним вибором дістають ся на становище племінного провідника). В певних хвилях, коли більші групи племен поривалися до солідарної акції, оден з таких начальників вибором народу міг проголосувати ся чи признавати ся спільним вождем і ставав на чолі твої групи племен. У подунайських Словян, з котрими Греки стикалися частіше, а котрих політичний устрій сучасні грецькі письменники вповні ототожнюють з античним (така однаковість сама собою вповні правдоподібна в тодішніх обставинах), ми стрічамо таких племінних начальників і головних вождів з досить виразними означеннями їх влади. Згадується ся напр. „земля Ардагаста“, що в іншому разі виступає вождем війська; називають ся такі особи як „Пірагаст племінний начальник (філярх), провідник ватаги (війська)“, „Музок в варварській мові званий рікс“ і т. и.¹⁾.

Таких начальників племен, очевидно, має на гадці Маврикій, казучи, що Словяне й Анти мають багато „ріксов“, ρῆγες, які звичайно не живуть в згоді між собою, і тільки спільна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи і висунути над ними одного проводира.

Ужитий ним тут термін ρῆγες може бути не простим літературним означенням (лат. *geges*)—одним з тих якими античні письменники означали ріжних варварських начальників, не журячи ся тим, які титули в дійсності вони носили. Можливо, що маємо тут транскрипцію дійсного словянського титулу, уживаного між Антами й подунайськими Словянами для таких племінних вождів. Таку гадку піddaє що йно наведена згадка (Теофілякта Сімокати, сучасника ціс. Маврикія) про того Музока, „званого в варварській (значить словянській) мові ρῆγες. Звістка, як ми бачимо, досить категорична, і хоч в історичних часах сей титул вийшов у Словян з уживання²⁾, лишеться в повні можливим, що в часах прасловянських се слово уживало ся в такім зна-

¹⁾ τὴν ἀμφὶ τὸν Ἀρδάγαστον χώραν — Theophylacti VI. 7 i I. 7. Πειφάγαστος φύλαρχος δέ οὗτος τῆς πληθυός ἐκείνης — ib. VII. 4. Μουσάκιον τὸν λεγόμενον ρῆγα τῇ τῶν βαρβάρων φωνῇ — ib. VI. 9.

²⁾ Але може з цею старою традицією стоять в звязи фрази Галицької літописі: „Бѣла риксъ, рекъмы́ король угорский“, „риксъ ти угорский, рекше король“ — Іпат. с. 507 і 554. Літописець, очевидно, має на гадці титул rex, але передаючи його в такій формі, хто зна, чи не робить се під впливом пам'яті старого словянського титулу?

чінню. Діло в тим, що се загально-індоєвропейське слово (санскр. *राज-*раджа, лат. *rex*, старокельт. *rīx*), видно, було затратило ся в германській і словяно-литовській групі язиків, але під культурним впливом Кельтів пішло розповсюджувати ся між ними на ново. Від Кельтів прийняли його Німці (з старокельтск. *rīgs*, ірл. *ríg*, готське *reiks* — начальник; ст. ірл. *ríge*, г. нім. *rihhi* — держава, *Reich*). Від Німців, може — Готів спеціально, прийняли його племена литовські, а разом з ними, можливо — і словянські: старопрус. *rikis* — пан, *riks* держава, русько-литовське *рикунья*, господиня; тут би було місце й для словянської форми того ж слова, як титулу племінних начальників.

Інший такий титул, перейнятий також від Німців (може Готів), ще в часах прасловянських, або при самих початках розселення — се князь, кънязь, з горішнім *ch* (властро княжич, королевич, з **kunī*, король, з патронімічним наростком *-ing*), як і старопrusьке *konagis*, фінське *kuningas* — король, лит. *kūningas* — пан, священик, і т. і. В якім значенню було з початку перейняте се слово Словянами — чи значило воно найвищих, найбільших вождів, так як кілька століть пізніше перейняте слово краль, король (з іменем Карла Великого), чи мало ширше значення власти взагалі, трудно сказати. Ми бачимо пізніше се слово в дуже відмінних значеннях. Подекуди воно уживало ся, видно, як почесний титул взагалі і напр. у Поляків дало слова *książę* і *ksiądz* (так як литовське *kūningas*). У східніх Словян означає володаря, державця, старшину певного територіального округа, більшого або меншого (так у нас в XIII в. болоховські князії представляють собою старшин дуже дрібних міських округів). У південних „князь“ сходить на значення сільського старшини: в такім значенню уживається воно тепер, і в такім же значенню перейшло в практику громад волоського права, де князь означає сільського старшину (рівнозначного з *judec*, *judec*)¹). При такій хіткості значення цього слова, про його силу в прасловянських часах можна ставляти хіба ріжні гіпотези²). Не забігаючи далеко на се поле, зазначу тільки, що чужі терміни для власти дуже часто переймати ся для означення висшого степеня власти, і так могло бути з термінами *chuning* і *reiks*: вони могли бути перейняті для означення визначніших племінних старшин чи вождів.

¹⁾ Див. інтересну розвідку проф. Богдана: *Über die rumänische Knesen*, Archiv für sl. Phil. t. XXV—XXVI.

²⁾ Ставлено не раз згодаги, що перейняті слова „князь“ стало ся наслідком панування Германців, особливо Готів над Словянами. Вона, розуміється ся, вповні довільна.

При родовій організації одначе начальники племен, як би вони не називалися, зіставалися властиво *rīpi i inter pares*, голоніжими між іншими „старцями“ — старшинами родів племени, і всякий важніший крок їх мусів настати за відомістю і згодою тих старшин. Тут перший прояв словянської „демократії“, як її називає Прокопій; розуміється ся, демократією її можна було назвати лише в протиставленні до візантійсько-римського монархізму, бо в дійсності се був устрій скорше патріархально-аристократичний, де могли мати голос самі старшини родів, як у пізніших, історичних часах (XI—XII в.), з упадком родового устрою, мали голос батьки родин. Далі — всякі справи, що виходили за границю домашніх інтересів племени, потрібували згоди й рішення збору старців і народу з дотичних племен. Прокопій дає нам в кількох словах дуже цінний образок такого ширшого віча Антів в епізоді про псевдо-Хилвудя. Коли розійшлася чутка про того псевдо-Хилвудя між народом, каже він, зібралися майже всі Анти; вони рішили вести справу спільно, обіцюючи собі великі користі з того, що мають в своїх руках грецького воєводу Хилвудя¹⁾. На своїм вічу вони погрозами примушують псевдо-Хилвудя прийняти на себе роль правдивого Хилвудя, і плянують якусь неясну близьше акцію супроти Візантії й подунайських Словян, з якими тоді поріжнилися були. На подібних ширших вічах мусіли рішатися взагалі всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племен, чи груп родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільногого вождя з поміж племінної старшини, і т. д. „Всякі справи, добре чи зло, віддаються на рішення громади“, каже Прокопій.

Така солідарна акція більшої групи племен була не легка і не трівка. Прокопій, а ще більше т. зв. Маврикій підносять велике розріжнення начальників, нездатність мас до субординації. Маврикій толкує сим браком карності навіть спосіб війни у Словян: що вони не знають бити ся в тісніх, правильно уставлених лавах, ані люблять виступати на місцях голих і рівних, а роблять охотніше засідки: напади нечайні. Їх рішення змінні й не стійні, каже Маврикій, — бо одні одним перечать з зависті й амбіції та роблять на перекір, тому не можна спускати ся на їх умови й слова. Тільки моментальна, спільна небезпечність перемагала сі ріжниці й могла привести до підпорядковання своїх гадок влади одного (μονάρχη) ποιήσῃ). Та й то

¹⁾ Ἐπεὶ δὲ ὁ λόγος περιφερόμενος ἐς ἀπαντας ἡλθεν, ἡγείροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἀνται σχεδὸν ἀπαντες κοινὴν δὲ εἶναι τὴν πράξιν ἡξέουν Procopii De bello Got. III 14.

така солідарність ледво чи обіймала коли нібудь всі антські племена. В наведенім оповіданні Прокопія ніяк не можна брати буквально його слів про участь в нараді „майже всіх Антів“. Правдоподібно, мова тут про близіші до візантійських границь антські племена, а не всіх Антів від Дністра до Дону.

Так представляють ся нам політичні відносини українських племен в часах розселення. Бачимо групованнє в численні невеликі групи (мб. племінні), з начальниками на чолі; судячи по численності й ролі сих останніх, були сї племена менші від таких, які бачимо у нас в X—XI в., але мусіло се бути все таки щось більше як прості роди, хоч би й ширші. Постійної одностайній політичної організації нема, тільки від часу до часу повстають одностайні солідарні заходи в спільній небезпечності чи в спільнім інтересі. Поруч старшинських дипастій широке значіннє віча. Від часу до часу ширші віча дають владу вибіраним з поміж сї старшини воєнним вождам, що ставали понад звичайними властями й організували більші воєнні сили.

По звістках Маврикія минає три століття, перше ніж знаходяться джерела, які-б кинули світло на політичні відносини наших племен: якісь докладніші дати про них маємо не скорше як для Х віку.

За сей час колонізація ствердла, значніші зміни викликав тільки поворотний рух людности зі степів під натиском турецьких орд; та й звістки наші з цього часу дотикаються не тої рухливої напів-кочової періферії, як звістки про Антів Прокопія та Маврикія, а масивнішої, інтенсивнішої колонізації північних земель. Родовий устрій за сей час ослаб, перейшов в стадію розкладу. Племінний устрій отяжів, і над ним беруть перевагу відносини територіальні, сформовані городським житєм. Все се мусіло внести певні зміни в політичний устрій і ми бачимо в нім значні відміни в порівнянні з *Sturm-und Drang-* періодом антських часів.

Племінне групованнє сих часів ми вже знаємо. Повість наша як тільки могла виразно зазначила, що поділ на племена був тоді етнографічний. Племена ріжились етнографічними прикметами: „им'я-хуть бо обыча своя, и законы отецъ своихъ, и предания, каждо своя норовъ“,каже літописець і старається схарактеризувати ріжниці в звичаях, обрядах і побуті сих ріжних племен. Ся характеристика не скрізь випала щасливо, але для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значіннє цього поділу ще не могло зовсім забутись, — що се був етнографічний поділ. Дійсно археологія виказує деякі

ріжниці похоронного обряду й культурної обставови у ріжних племен. Можливо, що з часом і діалектологія викаже докладніше сліди племінних ріжниць в мові, бо ріжниці діалектів могли служити теж для відрізнення племен, так само як і ріжниці в культурі. Сі ріжниці могли істновати між племенами в зародку ще на правітчині, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люди з певної місцевості відріжняли себе від сусідів, як осібна група. Теорія, що староруський поділ на племена був політично-географічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і стані культурності не вистало-б на таке розріжненне,—не може устояти ся. Політичне ґруповання бачимо пізнійше, і тоді назви земель, взяті від імен політичних центрів, з часом заступають давніші — племінні, етнографічні назви. Так ми бачимо, що ім'я Дулібів заступається новими назвами Бужан, Волинян, Червенських городів і т. п., і то вже дуже рано, тим часом як у інших племен, як Деревляне, Вятичі, де не виникло таких політичних центрів, племінні назви живуть ще довго потім¹⁾.

При своїй великої й екстензивності, при величезних територіях, котрих часті часом досить слабко були з собою повязані, сі племена для політичної організації були взагалі дуже важкою підставою. Тому вони в пізнійшій політичній організації звичайно розбивалися на дрібніші кусні. Деякі факти виявляють однаке живучість тих первісних племінних тіл, яка свідчить про істнованнє певної внутрішньої, бодай моральної звязі в середині старого племінного тіла. Треба сказати, що се питання живучості старого племінного поділу і його значіння в пізнійшім політичному ґрупованню взагалі не легке. В літературі висловлювались супротивні погляди на се і для вияснення сих питань маємо дуже мало матеріалу, а головне діло — не знаємо додатно старих етнографічних границь²⁾). Однаке деякі факти таки виразно

¹⁾ Теорію про політичний характер староруського племінного поділу виставив Барсов в своїй Географії Начальної лѣтописи гл. IV. вид. 2 с. 29 і далі: „при виясненню значіння т. зв. східно-словянських племен треба відсунути всяку гадку про етнографічні відміни; кожда галузь східного Словянства була не етнографічною, а політичною одиницею“. Потім сей погляд розвивав, хоч не дуже зручно проф. Філєвіч в своїй Історії древній Руси с. 221—3 й на ін. місцях. Проти теорії Барсова виступив особливо Майков в своїй рецензії на його працю — Замѣтки по русской истор. географії, Ж. М. Н. П. 1874, VIII.

²⁾ Про вплив племінного поділу на пізнійший політичний уклад Руси виразно висловився В. Пассек в статтях: Княжеская и докняжеская Русь. Потім сей погляд розвинув Костомаров і положив його в основу своєї звітної теорії про федеративний принцип давнього русь-

свідчать, що старі племінні відносини не лишили ся без значіння в пізнійшім. Такі сліди живучості їх, як напр. відокремленнє в осібне князівство київських Дреговичів в XII в., довга окремішність, під свою племінною назвою Вятичів, до певної міри — й жива пам'ять про границі земель, що прокидалася в пізнійших рахунках, кажуть нам рахувати ся з старими етнографічними групами як живою основою пізнійших політичних організацій.

Правда, сії політичні організації далеко не вповні відповідали етнографічним групам. Не тільки, що з одного племені виходило часом кілька груп і навпаки — кілька племен лучило ся в одну групу (напр. Чернігівське і Переяславське князівство на сіверянським ґрунті або Київське — зложене з Полян і Деревлян): політичні центри могли притягати й частини чужої етнографічної території (не треба при тім забувати про невиразні часом етнографічні граници, мішану кольонізацію і т. п.). Але бути в певній мірі основами політичної організації се племенам не перешкоджало, і на прикладі тої самої Київщини ми можемо бачити, як генъ-генъ пізнійше, в XII в. відріжнялась в поглядах сучасників властива „Руська земля“ — земля Полян, від „київських волостей“ — чужеплеменних округів, що залежали від Київа.

Творчим однаке елементом в політичній організації й політичних відносинахих часів стало перед усім городське житє, городські відносини. З комбінації племінного підкладу з елементом городським повстають нові „волости“, території звязані з певними городами, як їх політичними центрами¹⁾). Вони стають властивою підставою дальших політичних відносин і розвій сих міських організацій стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен. Де культурне

кого устрою (Мисли о федеративномъ началѣ древней Руси). Сей погляд ліг в основу і київської серії монографій поодиноких земель зроблених по плану пок. Антоновича. Против цього погляду з одного боку виступали ті, що признавали старий племінний поділ знищеним пізнійшим поділом на князівства: сей погляд виразно висловив уже Солов'йов (т. III гл. 1, с. 691 стереот. вид.), його ж знаходимо і у Ключевского (Боярская дума² с. 25 і Курсъ рус. истории I с. 158—9). З другого боку, виступали проти цього противники етнографічного розуміння племінного устрою, як Барсов, Філевич (див. попередню нотку).

¹⁾ В класичній характеристиці городських відносин староруських часів, поданій Сузальською літописею (Лавр. 358), системи старших і менших городів звуться „волостями“, себ-то політично-адміністративними тілами: „Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кыянне, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вѣча сходятся: на чотже старѣшина сдумаютъ, на томъже пригорода стануть“. Пор. аналізу терміна „волость“ у Серг'євича Русскія юридическая древности I с. 3—5.

житє, торгівля, зносини і городське житє були більше розвинені, там розвинулися й більші міста та стали центрами більших територій; де не було того культурного життя, там не виробили такі міські гегемонії, й племінна територія складалася з більшого числа дрібних міських громад.

Політичні відносини в середині таких більших і меньших міських громад і між ними, — при всіх модифікаціях, внесених розвоєм міського життя, при перевазі територіальних принципів над родово-племінними, — однаке все таки близько анальгічні з політичними відносинами антських часів. Як тоді племінні групи, так тепер виступають перед нами волости городські, з „князями“ на чолі, і з тим же „громадським правлінням“ в своїм політичному життю.

Київський літописець XI в. представляє собі, що перед київською династією князі існували скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ін. Рід київських братів держав „княженис въ Поляхъ“, „а въ Деревляхъ свое, а Дръговици свое, а Словене свое въ Новѣгородѣ, а другие на Полотѣ“¹⁾). Хоч ся звістка стоїть в тіснім звязку з легендою про київських братів, сама по собі вона вповні правдоподібна. Зрештою знаємо таки поіменно князів, що не належали до київської династії і були останками давнішого суспільного устрою, як деревський князь Мал, а може й вятицький Ходота, що з своїм сином робив якісь клопоти Всеволодові в 1080-х роках. На жаль близьших подробиць про сих князів маємо дуже мало; про Мала Повість оповідає лише, що повстаннє Деревлян на Ігоря стало ся по нараді Деревлян „з своїм князем Малом“, і що потім вони пробували висватати за нього Ігореву вдову²⁾). Про Ходоту знаємо ще менше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіографії Мономаха, що він двічі (двѣ зимѣ) ходив в „Вятичі“, на „Ходоту и на сина его“³⁾.

Слова літописця про старі „княжения“ у ріжних племен звучать не ясно: не видно, чи автор представляє собі по одному князю на ціле племя, чи по більше. Так само не ясно виглядає, чи той князь Мал княжив над цілою деревською землею, чи було там кілька князів. Говорячи про того князя Мала, літописне оповідання зве його просто „деревським“ князем, Деревляне звуть його „своїм князем“, — ніби виходить, що він був князем усієї деревської землі. Але від народного переказу, записаного з народніх уст по сто літах, не все

¹⁾ Іпат. с. 6. ²⁾ Іпат. с. 34—5, 1 Новг. с. 9.

³⁾ Лавр. с. 239; титулу князя він в сій записці не має, але се ще не рішає питання.

можна жадати такої докладності, і ле́генди взагалі люблять узагальнюти. На іншім місці ле́гена чи її редактор вкладає в уста по-елів Мала такі замітні слова: „*наши князи добри суть, расплодили Деревськую землю*“¹). Тут мова іде вповні виразно про більше числа сучасних деревських князів (толковання про династію князів, що наступали по собі, можна зробити тільки з натяганням тексту). Се відповідає і гадці літописи про потомство всіх трох київських братів, що княжило в Полянській землі²). Реально беручи річ, також трудно, майже неможливо представити собі, аби величезні племінні території держалися під владою одного князя, при браку военної й адміністративної організації, і при такім, досить другоряднім становищі князя попри віче, як то бачимо у таких не-дружинних князів.

Що до ролі віча дуже цінною і цікавою ілюстрацією служить теж оповідання про деревлянську війну. Князь чи князі грають зовсім другорядну роль в цілій історії, а всю справу ведуть самі Деревляни, „лучші мужи, иже держать Деревськую землю“. Повстання сталося після того як „Деревляне“ „здумали з князем своїм Малом“; однаке рішать справу вони, і в дальшім оповіданню літописець (чи ле́гена) зовсім ігнорує Мала, а говорить за самих Деревлян; оженити свого князя з Ігоревою удовою знову постановляють „Деревляне“, і посольство до Ольги посилає в сій справі „Деревська земля“. Се все вповні відповідає старому „демократичному“ устрою Антів і зовсім правдоподібне. Але власне при такій кевизначній ролі князів, при браку взагалі якоїсь міцнійпої політичної організації на цілу землю-племя дуже неймовірно, аби могла виробитись єдина княжа влада на цілу землю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвиненою політичною організацією, от як і в Деревлянській, були князі в більшім числі, в міських волостях, щось як пізнійші князі дрібних болоховських громад тої-ж Деревської землі, з слабою владою, з другорядним значіннем побіч громади з її „ліпшими мужами“, а поруч таких князівств могли існувати й округи — волости без князів, що правились самими тільки „ліпшими мужами“, земськими „старцями“: так і в пізнійшім руху против князівсько-дружинного устрою (в середині XIII в.) поруч болоховських князівств ми бачимо безкняжі громади на Побожу³).

В світлі сих спостережень дістас певну цінність одна обставина, на котру зверну тут увагу. В оповіданнях літописи де йде мова про

¹⁾ 1 Новг. I. с. Варіант Повісти: „иже роспасли суть Д. землю“.

²⁾ „По сей братъ почаша держати родъ ихъ княжение в Поляхъ“.

³⁾ Про се в т. III гл. 2.

племена перед заціпленнем у них князівсько-дружинного устрою, немаємої про князів, тільки про самі племена: Поляне, Уличі, Деревляни воюють, нараджують ся, іншими способами себе проявляють. З племенами воюють київські князі, — і ніде не сказано, аби вони ходили походом на князів уличських, чи сіверянських, чи вятицьких. Очевидно в представленню пізніших поколінь роля князя в переддружинних часах настільки нікла перед волею й ролею волости-землі, її віча, що традиція не числить ся з князями. Одним одинокий вимік, де князь названий — се той деревський князь Мал. Але ж на те є й винікова причина: народній переказ обертався коло глупливого представлення невдалого святання деревлянського князя до київської княгині. Та й тут, як ми бачимо, князь слідом усунений на другий плян, і виступають самі „Деревляне“.

Навіть в порівнянню з полудневими антськими начальниками князі північних українських волостей IX—Х в. грали мабуть роль менше замітну. В напів-кочовничім, воєвничім і розбійничім житю чорноморського розселення антських начальників мусимо представляти собі на чолі воєнних ватаг, дружин; сі дружини, близше звязані з своїми вождями, давали їм певну підпору й значіннє в усіх справах в середині племени. В осілім, хліборобськім і господарськім житю північних волостей не було таких обставин для витворення дружин, а з тим — і для розвою князівської влади. Групованнє волостей і князів в ширші союзи, в солідарні заходи, які-б обіймали ціле племя, з одним вождем на чолі, в обставинах північних, ліпше захищених країв IX—Х вв. також, певно, йшло тяжче, мусіло перемогати більшу інерцію, як в рухливім житю VI в. Тільки з появою дружини в Київі підноситься значіннє тутешнього князя й починається концентрованнє волостей коло нього. Чи було що небудь подібне перед тим по інших племінних центрах, зістаеться невідомим.

Одинока звістка, що може піддати гадки про якусь ширшу політичну організацію по за Київом — се звістна вже нам згадка Масуді про державу Валіана й її короля Маджака¹). Племя Валіана, каже він, одне з основних, головнійших племен словянських: давнійше йому підлягали всі інші племена, бо воно мало над ними владу, і його королеви підлягали королі інших племен, але потім настали між ними непорозуміння, не стало порядку, племена відлучились і стали мати незалежних королів. В сім оповіданню, розуміється ся, богато побільшення, і в кождім разі про таку величезну державу, як зі слів Масуді виходило-б, не можна думати. Його звістки про словянські

¹⁾ Варіанти: Махак, Маджаль, Бабак. Про звістку див. вище с. 208.

нлемена взагалі не дуже докладні, а орієнтованнє в них незвичайно утрудняє велика заплутанина й непевність в іменах. Так і з сею звісткою. Вона незвичайно загальна, а імя Волинян і їх короля читають ся так ріжно, що властиві форми досі навіть не пробовано уставити на певно. До наших Волинян її можна прикладати з більшою може правдоподібністю, як до якогось іншого слов'янського племени, чи краю¹⁾), але від сеї правдоподібності далека дорога до певності, тим більше що на поперте сеї звістки Масуді в приложеню до Волинян ми не можемо нічого вказати окрім того, що місто Волинь знаємо, і імя Волинян було безсумніву політичним, а не племінним терміном.

Коли прийняти звістку Масуді, виходило б що сей наш Волинь десь в IX століттю (може при кінці) став був на якийсь час центром політичної системи, яка обіймала сусідні волости чи племена — в кождім разі, розуміється ся, не так широко, як то Масуді представляє²⁾). Звістка про се могла на тій торговельній дорозі, що йшла з західної Європи на Схід, дістати ся до Арабів в побільшених розмірах. Ale судячи з неї ж навіть, ся політична система не держала ся довго і очевидно — особливо міцною організацією не визначала ся.

Але супроти вказаних вище прикмет Масудіової звістки все се про наших Волинян можемо говорити тільки дуже гіпотетично. I в результаті до виступлений на перший план Київа з його князями ми нічого певного не можемо сказати, чи були якісь більші й міцніші політичні організації на нашій землі.

Перейдім отже до Київа.

¹⁾ Вестберг (I. c.) підносить против звязування сеї звістки з нашими Волинянами те, що мовляв по літописи ся назва заявила ся пізніше. Власне, що з літописею в руках ми можемо класти політичну ролю Волиня на кінець IX в., чи другу половину, не стрічаючи ся з ніякими трудностями (див. вище с. 208). Для Масуді-ж, що писав се в 940-х рр., і те що діяло ся в кінці IX в. було „давнішим часом“, як ні означає се при державі Волинян.

²⁾ Про гіпотезу Марквартса, що в сїй звістці криється пам'ять про антську державу VI в. (Маджака він уважає одною особою з Мезамиром), і ся держава обіймала дійсно цілий ряд слов'янських племен і панувала також і над степовими ордами в роді болгарської, — див. в прим. 4. В росийській літературі звістку Масуді прийняв без застережень особливо пок. Ключевский, на її основі представляючи, що Дуліби панували над усіма східніми Слов'янами і передали їм своє імя (Волиня), як пізніше Русь, — і також поклав се на часи аварського нападу (Курсъ русской истории I с. 124).

Історія початків Київської держави належить до найтяжших питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як завдяки своїй традиції, з котрою й досі наука не може собі дати ради. Розумію тут нашу київську літопись з її оповіданням про початки Київської держави. Як то виказано ширше в спеціальнім додатку про нашу Найдавнішу літопись¹⁾), літопись писала ся в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для вияснення цього питання: „откуду есть пошла Русская земля (себто Київське князівство, бо Київська земля — се Русь в тіснішім значенні), кто въ Киевъ нача первѣ княжити, и откуду Русская земля стала есть“. Се тоді вже було питанням без відповіди, і для його вияснення треба було пускатись на дорогу ріжних комбінацій та гіпотез.

В тодішнім громадянстві мусіли бути ріжні перекази в сїй справі. Так в самій літописи передано легенду про трох братів Полян Кия, Щека і Хорива, що збудували спільно місто Київ, в ім'я старшого брата, і полишили свої імена в назвах урочищ Щековиці, Хоревиці і річки Либеді (названої по імені сестри). Від них київські мудрії XI віка виводили ім'я Полян і полянське племя²⁾. Заразом в тих самих чи інших обясненнях київських початків сі брати уважались предками київської династії: сліди такого толковання зістали ся в оповіданні Повісті³⁾, а в парафразі Длугоша масмо, здається ся, слід досить старої авторитетної компіляції, де київська династія включно до Аскольда і Дири представляла ся безпосереднім потомством Кия і його братів⁴⁾. Розуміється ся, ціле се оповідання про київських братів було тільки т.зв. етимологічним мітом: з імен

¹⁾ Екскурс II.

²⁾ Порівняти: „бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне, от них же суть Поляне Кияне и до сего дне“ (Іпат. с. 5). Кияне — тут очевидно, пізніша гълоса, пор. Толстовський кодекс 1 Новгор. літоп.: „отъ нихже суть нынѣ Поляне и до сего дне“; з початку приписано було може тільки слово „Киевъ“, як в Радивилівськім кодексі (Лавр. с. 9). Потім до цього тексту додано ще поправку: „яже и до сеи братъя бяху Поляне“ — погляд просто протилежний, що заперечує, мов би Поляне походили від київських братів.

³⁾ В Повісті: „по сей братъи почаша держати родъ ихъ княжение въ Поляхъ“ (в новгородській того нема).

⁴⁾ Absumptis deinde Kyg, Szczyek et Korew, filii eorum et nepotes linea directa succedentes principabantur apud Ruthenos annis multis, donec successio huiusmodi ad duos fratres germanos Oszkald videlicet et Dug pervenit — кн. I с. 63. В пізніших компіляціях масмо версію, що Аскольда і Дири вважає „Киевими племянниками“ (Гилярова Преданія русской начальної лѣтописі ст. 140).

місцевостей зроблено історичні особи, герой-осадників міста. Поруч цього переказу існовав інший анонімний, де оповідало ся, що Кий мав перевіз на Дніпр, і звідси се місто звало ся Київ перевіз, а потім тут стало місто Київ. І сей другий міг служити людям для обяснення початку Київської держави не згірше як тисячоліття служила для подібної цілі напр. історія побудовання Риму Ромулом.

Але сі й правдоподібно — інші ще, нам не звістні перекази не задовольнили автора літописи і він уложив інакшу, дуже штучну комбінацію про чужоземний, варязький початок руського імені й київської держави та династії. Моменти, на яких оперла ся отся теорія що до справи „Руської“ держави, можна вказати виразно. Така традиція „варязького“ завойовання в північних землях (имаху дань Варязн приходяще ізъ заморья на Чуди и на Словѣнѣхъ...). Присутність в X і XI в. в Київі значних ватаг скандинавів, Варягів, як їх у Київі звали (*Vaeringjaſc* скандинавських саг¹). Те що вони в Київі, особливо в X в., грали значну роль на княжім дворі, надавали йому часами до певної міри, навіть варязьку закраску. Нарешті — факт, що сі Варяги ще з X в. приймали імя „Руси“, по імені тієї держави, котрій служили, тим більше, що руське імя було особливо тісно звязане з київською дружиною, і з іменем Руси переходили потім в інші землі, так що в другій половині XI в. напр. в візантійських памятках Русь став ідентичним іменем з Варягами: *Βαράγγος Ρῶς* — Варяги Русь²).

Такі були загальні явища. Могли мати тут вплив і деякі конкретні випадки. Для прикладу вкажу на один, звістний нам близьше: 979 р. (як я рахую) Володимир за помічю варязького війська опанував Київ; Варяги уважали Київ своїм здобутком і вимагали контрабуції: „се градъ нашъ, и мы прияхомъ и“. Так оповідає переказ, записаний в літописі³). Він при тім памятає, що Володимир не був варязьким конунгом, а київським княжичем. Але як би стало ся щось подібне столітє перед тим, — як легко-б з того міг утворити ся переказ, що мовляв київські князі і дружина — то Варяги, що вони здобули силоміць собі Київщину, й перед ними тут не було князів! Подібні факти могли вплинути й на комбінації автора літописи. Що

¹⁾ Се слово виводять звичайно з давнього норманського *vág* — віра, обітниця, отже заприсяжена дружина — Томсен, відчvt III.

²⁾ Про сей дуже важний для вияснення генези літописної легенди момент див. особливо у Василевского — Варяго-русская и варяго-англійская дружина в Константинополѣ XI и XII вѣковъ, 1874. передруковано в „Трудах В. Г. Василевского“, т. I, 1908.

³⁾ Іпат. с. 53.

то були вповні, чи в дуже значній мірі його комбінації, а не готовий народній переказ про варязькі початки держави, виходить з того, що по за літописю ми не маємо ніде, ні в однім старшім утворі нашого письменства ні в устній традиції ніяких скільки-небудь виразних натяків на такі перекази про варязькі початки руського імені Й Руської держави¹⁾.

Поруч тенденції варязької і в звязку з нею виступає ще друга — новгородська. В тіні варязької теорії, що перед усім кидається нам у віchi, ся друга, з нею звязана, не звертала такої уваги, але з нею треба рахувати ся також. Проступає вона досить виразно. Зваряженіс Новгородців представлено як наслідок добровільного покликання до себе варязької династії. Стара традиція варязького завойовання і панування в новгородських землях вейтралізується ся тим, що Новгородці з компанією прогнали тих давнішіх Варягів завойовників і напастників, і пізніший варязький елемент не має нічого спільногого з ними; тим способом честь Новгорода виратована. Натомість підчеркується ся, що Київ був завойований і опанований варязькими династами з Новгорода, богато разів — перший раз Аскольдом і Диром, потім Олегом і Ігорем — подібно як в пізніших часах здобували Київ з Варягами і Новгородцями Володимир і його син Ярослав, правом меча. Ідея завойовання здіймається ся з Новгорода, що мовляв ніколи не був завойований з Київа, і цілою силою обертається ся против Київа. Дань,

¹⁾ Ак. Шахматов, заговоривши в останній книзі своїй (Розыскания о древн. русскихъ лѣтоп. сводахъ с. 309—310) про те, що „упорная традиція указывала на варяжское происхождение киевской княжеской династіи и княжескихъ дружинниковъ“, на доваз сього вказав на слова проложного життя Володимира: „сь бысть сынъ Святославъ отъ племени воряжська князь Володимиръ“, і на наведену вже Ключевскимъ апострофу слова на неділю митара і фарисея до „благородныхъ“: „не хвали ся родомъ, не кажи батько у мене бояринъ і мученики Христовы брати мені“. Ключевский толкував ся як похваленіе своїмъ варязькимъ родомъ — спорідненнемъ з київськими мучениками-варягами. Однаке перший текст треба вважати гльосою проложного життя, бо маємо тексти безъ сього додатку (див. Членія київ. істор. тов. II с. 28), а наведена Ключевскимъ апострофа, навіть приймаючи його толкованнє, говорить про дружинну моду — хвалити ся варязькимъ походженемъ, але не має нічого до династії. А хоч д. Шахматовъ наводить ся тільки для прикладу, думаю, що більшихъ і виразнішихъ прикладів у нього не знайшло ся, коли потімъ ще покликав ся тільки на родинні звязки Ярослава з варязькими конунгами, мовби то вони „мають значеніе для питання про варязьке походженіе київської княжої династії“. Не тільки про „упорну“, а взагалі про яку не будь традицію варязького походження династії трудно говорити — поза літописю.

яку платили Новгородці київським князям — се не дань до київського скарбу: вона призначається місцевим, новгородським Варягам, іх родичам („суть новгородсті людіє отъ рода варяжска“). І князів вони собі брали з Київа доброю волею (історія як Новгородці просили собі від Святослава котрогось з синів).

Ся тенденція стоїть очевидно в звязку з одного боку — з змаганнями Новгородців до політичної автономії (порівняти переговори князів з Новгородцями, щоб прийняли князем Святополковича замість Мономаховича, в епоху закінчення Повісті). З другого боку вона опирається на старій традиції Новгорода, як старшого по Київі стола, резиденції престолонаслідника, звідки той переходить до Київа. В такій позиції бачимо Новгород уже за Ігоря, а пізніші факти як запановання Володимира і Ярослава над Київом підтримали і зміцнили се значіннє Новгорода в потомстві Ярослава. Новгородські князі фактично показалися будучими київськими князями; Новгород се розсадник київських князів, руська *vaginā regum*.

Під впливом сих тенденцій охочі взагалі до штучних комбінацій укладчики нашої літописі в оконченні результатії своєї колективної роботи, здогадів і спостережень дали нам такі виводи. Ім'я Руси принесли до Київа Варяги; се було ім'я варязького народу, що виemiгував з початку до Новгорода, а потім прийшов звідти до Київа. Переселеніс се стало ся наслідком того, що Новгородці закликали варязьких династів, сього племені до себе князювати. Новгородці, Кривичі, Меря і Чудь були підбиті Варягами й давали їм дань, потім спромогли ся їх прогнати „за море“, але не було між ними порядку, і вічні усобиці докутили їм так, що вони звернули ся до Варягів же й покликали до себе на князів і володарів. На сей поклик прийшли до них три брати — Рюрик, Синеус і Трувор, „с роды своими“, і засіли в головних містах Новгородців, Кривичів і Чуди. З них вижив лише Рюрик. За сина його Ігоря до сїї варязької руської держави прилучені були подніпрянські землі, й столицею став Київ. Став ся сей прихід Варягів до Київа в середині IX в., бо в другій половині IX в. Візантійці вже знають Русь, а ії автор Повісти уважав київською.

Легенду про київських братів Кия, Щека і Хорива укладчики літописи не відкинули, але обернули так, що, мовляв, потомки тих братів вигинули, й Київ в IX в. не мав князів (натомість вони рішучо виступили проти легенди про Кия перевозника). Київські князі Аскольд і Дир, що не належали до пізнішої династії (Х віку), а мусіли існувати, бо імена їх були звязані з київськими уроцищами, стають в літописи Варягами, що відпросивши ся у новгород-

ського князя, опанували позбавлений князів Київ, але мусіли уступити з місця перед своїм князем Ігорем, коли його привіз до Київа опікун Олег.

Зазначу, що інша версія, дуже розповсюднена в пізнійших компіляціях XVI—XVII в., пішла ще далі в тім напрямі й зробила самих київських братів виходнями з Новгорода: вони прийшли сюда, випросивши ся у кн. Олега, заснували Київ, а потім Олег їх забив. При тім Кий на нових оселях стає кондотіром, важком дружини, яку собі зібрав, і його „наймають“ Деревляне¹). І ці версії тільки що пізніші, а стільки ж властиво варті, скільки й оповіданнє літописи про Аскольда і Дира: се останнє виглядає зовсім як казка, а ріжні варіації історії про Аскольда і Дира, Олега і Ігоря, які тепер ще маємо, показують, як хитка взагалі була на тім пункті традиція. Очевидно, не було ніякого скристалізованого народного переказу про початки київської династії, і кождий книжник укладав його собі як хотів (подібно як легенду про київських братів). В одній версії Аскольд і Дир — бояре Олега, Ігоревого опікуна, пущені ним на Грецію; друга нічого не згадує про се, а самого Олега не уважає князем і активну роль в опануванні Київа надає Ігореві; в третій Ігор, або Олег, відberають Київ безпосередньо від його осадників²). Правдоподібно, давніша версія звязувала пізнішу київську династию просто з Києм, і тільки пізнішими комбінаціями про Аскольда, Дира й Олега сей звязок був розірваний³).

¹) Див. Гилярова *Преданія русской начальной лѣтописи* с. 69 і далі, теж у Жданова *Русский быловой эпосъ* с. 605, і Халанского *Экскурсы въ область древнихъ рукописей* — в Трудахъ предварит. комитета XII арх. стѣзда т. I с. 412—3, 422. В ширшихъ версіяхъ київські брати — розбійники новгородські, засуджені на смерть, але натомість пущені з землі; з тридцятьма іншими Новгородцями воня приходять на Дніпро й засновують тамъ місто. Цікаво при тім, що коротшу версію цього оповідання, де говорить ся тільки про побіду Ігоря (в іншихъ — Олега) надъ Киємъ і його братами (з поминнемъ Аскольда і Дира) маємо в досить ранніхъ компіляціяхъ (Гиляровъ с. 72), і вона повторяється в великомъ числѣ збірниківъ. Се промовляє за тим, що ми маємо тут не якусь пізнішу модифікацію літописного оповідання, а самостійну версію, і вона аж пізніше була злучена з літописною, а з сеї контамінації вийшло, що пущенихъ Олегомъ київськихъ братівъ побивають Аскольд і Дир, посли Олегові, а сихъ побиває Олег (як в варіанті „Лѣтописца вкрѣтцѣ“) — Гиляровъ с. 70).

²) Другу версію маємо і в 1 Новгородській літ., третю — напр. у Гилярова с. 139 (хронограф XVI в.).

³) Як вже згадував, в пізнійшихъ компіляціяхъ (Гиляровъ с. 140) маємо версію, що Аскольд і Дир були „Кіеві племянники“. Звідси ще

Я спинив ся на сім епізодії, бо тут ми застасмо комбінативну роботу наших книжників з її матеріалами в руках, і се кидає нам світло на цілу теорію Повісти. Але й крім того маємо виразні вказівки на такий комбінативний її характер¹⁾). І так, хронольгічне уміщення приходу Варягів в другій половині IX в. стойть очевидно, в залежності від походу Руси на Візантію в 860 р. — факту перейнятого з візантійських джерел. Історія про те, як Рюрик, збираючи ся до Новгорода, забрав з собою „всю Русь“, має таку-ж виразну ознаку комбінації: автор мусів знати, що Варягів-Руси за морем нема (через те даремно її шукали там протягом півтора століття новійші норманісті), — для того оглядно перевів її без останку на нові осади. Взагалі ся прикмета Повісти — широке уживання штучної комбінації, признана тепер в науці без ріжниці і т. зв. норманістами і антінорманістами, і суперечка може йти тільки про те: чи прихід київської династії з Варягів до Київа через Новгород — се комбінація вірна чи ні, або як призвати можливість, що тут автор ужив чийсь готовий переказ чи погляд,—то се чи вірний переказ, чи хибний згад?

Над сим сушили голову покоління за поколіннями істориків, і взята боротьба вела ся від середини XVIII віку, а хоч новійшими часами (яких тридцять літ) полеміка притихла, то два противні погляди все стоять проти себе. На сім місці ми не будемо ширше входити в історію цього питання²⁾), вкажемо тільки головні моменти.

Довгий час самий факт приходу до Київа заморської династії, закликаної до Новгороду, не викликав непевностей, і застановляли ся тільки над тим, хто були ті Варяги і як розуміти факт закликання варязької династії. Проти т. зв. норманістів, що в Варягах бачили Скандинавів, виступали інші з теоріями західно-словянської, литовської й іншої дружини і династії, що мовляв були закликані на Русь і положили початок Руській державі й династії. Але серед сеї полемики виявила ся з часом хиткість самої літописної традиції, виказав себе її штучний характер, ріжні суперечності й хиби в ній, в результаті вона здіскредитувалась, й історики стали пробувати обійти ся без неї в реконструкції початків Руської держави.

оден крок — і Ігор стане Києвим внуком. В новгородській версії Повісти Кий від Ігоря хронольгічно стойть зовсім недалеко: оповідання дає таке враження, що Варяги підбили Новгородців, а сії їх прогнали дуже скоро по часах київських братів.

¹⁾) Говорю тут про Повість в її остаточній редакції, але завязки сих поглядів бачимо і в початковій редакції.

²⁾) Про неї дивись П екскурс.

Справді, хронольгія літописи (початок Руської держави в середині IX в.) показалась зовсім хибною; Руська державна організація мусіла завязатись далеко раніше, бо вже на початку IX в. звітні заморські напади Руси і їх князів на Чорнім морі, а грецький ритор з першої половини IX в. говорить про Русь як про народ звітний своїми нелюдськими нападами (Житие Георгія Амастридського); тодіж знали добре словянську Русь і на далекім сході (ібн-Хордадбег). Такі ж сумніви викликає літописна теорія, що ім'я Руси було принесене з півночі варязькою дружиною. В самій Повісті з під редакторської руки, яка смукується скрізь одностайно і можливо категорично перевести погляд, що ім'я Руси було принесено покликаною варязькою дружиною. зовсім замітно видобувається ся погляд першого укладчика (чи укладчиків) літописи, що говорив про прихід на Русь Варягів, а не Руси, бо руське ім'я вважав традицією київською і прихід варязьких дружин до Києва вважав тим моментом, коли до них пристало руське ім'я¹). Історикови ж приходить ся рахуватись з одного боку з тим фактом, що норманської Руси в скандинавських сторонах таки не вдалося відшукати і через те прийнятій норманістами вивід руського імені Варягів через їх фінське прозвище робить ся з великими натяганнями²). З другого боку він мусить мати на увазі, що ім'я Руси в наших тубильних джералах все привязується специфічно до Полянської землі, і се виразно показує, що се ім'я належить не півночі, а півдню, було місцевим в Кіївщині³). Нарешті важне і *argumentum a silentio*: північні саги, що так богато знають про своїх земляків, які ходили на Русь, нічим не натякають на скандинавський рід руської династії, для них вона чужа, і Русь — чужий край; рівно ж нічого не говорять про варязький початок Руси інші руські джерела, поза Повістю.

З другого боку однаке стоять далі перед дослідниками ті факти, на яких оперла ся варязька теорія київських літописців, і підпірті їх авторитетом, категоричним тоном їх оповідання, всею пізнішою історичною традицією, що оперла ся на їх виводах—вони не перестають впливати на напрям історичної мисли... Літописна теорія стала занадто привічною розвязкою проблеми початків Руської держави, занадто глибоко війшла в оборот наукової мисли і домашньої і західно-європейської, а ненаукові славянофільські наскоки на норманізм як

¹⁾ Се звісна фраза, оцінена вже норманістом Солов'йовим (І с. 115): „Бѣша у него Варяги и Словѣни и прочи прозвашася Русью“, і реконструована Шахматовим в такім виді: „Бѣша у него мужі Варязи и от tolъ прозвашася Русию“ (Розыск. с. 542). Пор. вище с. 192.

²⁾ Про се див. в екскурсії II.

³⁾ Див. вище с. 190.

на доктріну „непатріотичну“ привичаїли наукові круги, особливо західні, дивити ся на антінорманізм як певний симптом ненаукового мишлення. Се безсумнівно в дуже сильній мірі паралізує наукову мисль і затримує її на утертих стежках традиції. Варязька теорія лежить все ще завали-дорогою на шляху досліду початків політичного життя східного словянства — камінем соблазна, котрий історична наука так само вагається положити в цілості основою історії Руської держави, як і перескочити через нього — боячи ся завадити о нього, як билинний Васька Буслаєвич. Особливо ж в останніх часах, по десятиліях скептичнішого настрою, стало помітне знова збільшене поважання для літописної традиції (під впливами головно фільольгічних дослідів) і в звязку з тим нерішуче становище історичних дослідів перед загадкою варязтва, не здатного ані на те щоб покласти його во главу угла, ані охочого уступити своє місце реконструкціям без нього. Тим часом така реконструкція неминуча.

Норманісти протягом близько двох століть нагромадили великий арсенал доказів; між ними є деякі й справді важні, та вони доводять тільки те, що на Русі в IX—Х в. в княжій службі було богато Варятів, і що через се в Візантії не відріжняли часом сих варязьких зайд від Русинів-Словян. Се доводять найважніші історичні свідоцва — Ліудпранд і особливо Бертинська хроніка, і фільольгічні — норманські імена Олегових та Ігоревих дружинників і „руські“ імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного, що як не всі то бодай в часті таки безперечно норманські. Але що варязький елемент грав велику роль в двірськім і державнім житю IX—Х в., ми й без того знаємо; се власне був той момент, що привів і авторів літописи до варязької теорії. Питаніє лежить в чим іншім — чи вірні їх звістки, що київська княжа династія, котра творила Руську державу, була норманська, здобула полуцене завойовуючи з північних земель, і на праві завойовання, операючи ся на своїх варязьких дружин, будувала суспільно-політичний уклад Русі? Чи треба рахувати ся тільки з варязьким елементом в еволюції місцевого життя, чи з варязькою державою заложеною на місцевім, словянськім ґрунті?

Теорія варязької держави опирається виключно на оповіданню літописи. Однака серед сучасних дослідників, навіть найбільш прихильних норманізму, дуже не богато знаходить ся охочих прийняти її оповідання в цілості. Особливо скептично приймається сими норманістами літописна історія закликання варязьких конунгів Новгородцями і їх союзниками; вона дійсно настільки неймовірно сконструована, що її тяжко виратувати навіть найбільш побажливовою аналізою, почавши від неймовірної фантазії сих північних політиків — запрошувати до

себе на пануваннє тих самих насильників, котрих що йно прогнали вони від себе за їх насильства, — і кінчаючи цею предивною федерацією Новгородських Словен з фінськими племенами, що служили предметом економічної експлоатації і політичних аспірацій Новгорода в X—XI вв., але ніколи не могли представляти такого союза племен разом з Новгородцями. Дослідники-норманісти загально вважають цю історію невдалою комбінацією книжників, шукають в ній ріжних політичних тенденцій, — але за те в інших частях літописної традиції, тому тільки що вони виглядають більш імовірно, хочуть бачити живу пам'ять і народні перекази.

Так само відкидають вони теорію Повісті, що до Словян переселився цілий варязький народ і скупився по ріжних містах в більших масах, заслонивши собою тубильну словянську або фінську людність¹⁾. Сьому справді рішучо протицівся факт, що норманський елемент не зіставив таких значних слідів ані в мові, ані в праві, ані в побуті, як можна було б сподіватися при такій масовій міграції, і тому приходиться, ратуючи варязьку теорію, признавати, що на Русь прийшла династія з нечисленною горсткою дружини, і ту норманську горстку зараз же, без сіду майже, проглинув словянський елемент.

Ті теорії, що в противість норманізму не хотіли бачити в Варягах Повісті Скандинавів, але виходили все таки з звістки про захисання князів, також не годні були ратувати тим оповіданням літописи. Важнішою з них була теорія балтійська: вона уважала тих літописних Варягів балтійськими Словянами, та мала против себе всі ті аргументи, які має норманізм, з додатком того, що против неї стояла сама Повість, бо вона безсумнівно уважає Варягів Норманами, а на Русі не можна навіть виказати присутності балтійської дружини, як се можна виказати для Норманів. Вся вага письменників, що виступали з балтійською теорією, лежала в полеміці з норманізмом, позитивна ж частина їх розправ стояла занадто слабо, щоб мати яке небудь значення.

Друга теорія, яка взяла в спадщину певну частину норманістів, була готська, чи готсько-герульська в своїй новійшій фазі. Досі однаке ніхто з її представників не виступив з цілою конструкцією початків Руської держави, не пішов далі поодиноких натяків, і ті натяки звичайно не йшли дальше виводу самого руського імені.

Які поправки не робити в теорії чужоземного початку Руси й Київської держави, приймаючи її, приходить сей чужоземний поча-

¹⁾ „Новгородьци — ти суть людьє отъ рода варяжьска, прежде бо бѣша Словѣни“, каже Повість.

ток прийняти на віру, з джерела досить пізнього, як показало ся — штучно укомбінованого, з цілім рядом основних помилок.

Супроти такого характеру його — наукова обережність наказує в усякім разі не клсти варязької теорії літописи підвалиною для реконструкції руської історії; її можна, скажім фігурально, ужити собі для декорації, але нічого на нім не годить ся будовати, бо се була-ббудова на піску.

З огляду на се постараємо ся розглянути ся в початках руського державного життя, по можности менше опираючи ся на теорії Повісті, а оперуючи тими даними, які літописи дають незалежно від своєї тенденції, та звітками інших джерел.

Наша держава зветь ся в свійських і в чужих джерелах Русью — так зве її Повість, Араби IX і X в., Візантійці (Константин Порфирородний). Вони знають, що Русь — се загальна назва і заразом центр цієї держави, головний народ, народ-володар; се імя переносить ся й на той елемент, що передовсім звязував тоді собою сю державну організацію, — на дружину верству, так що імя Руси пристає й до Варягів, котрі перебували на службі в сій державі, і вони з сим іменем ідуть потім далі, хоч перед тим сії назви не мають. Але заразом імя Руси спеціально звязується з землею Полян, з київською оклищею: се Русь, Руська земля *хατ'έξοχήν*, і під сим іменем вона противставляється ся всім іншим, як „муж руський“ (Киянин) противставляється ся під сим іменем людям з інших країв¹). Сю спеціалізацію руського імені на Київі й Киянах з одного боку і на її державі з другого найприродніше можна обяснити тим, що імя Руси, яке-б не було його походженне, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі тоді, коли вона ставала центром тої ширшої „Руської“ держави і йдучи з Київа, як з її племінного центра, ся назва обіймала далі ширші круги²). Уже з того одного виходило б, що й ся державна організація мусіла вийти з Київа, коли імя руське, що перейшло потім на цілу сю державу, ішло з Київа.

Що Київ став такою вихідною точкою нової державної організації, се було зовсім природно. Він був найбільшим торговельним і найбогатшим містом на цілім просторі тієї пізнішої Руської держави. Його далека торговля документується ся находками монет римських, візантійських, арабських на його території³), а від IX в. маємо й письменні

¹⁾ Див. вище с. 190—2.

²⁾ Про обяснення з фінського Huotsi, особливо в новійшій редакції сеї теорії, давній ак. Шахматовим, див. в екскурсії I.

³⁾ Історію Київа як міста див. в т. II гл. IV.

звістки про його широкі торговельні зносини. Торговля, богацтва вимагали оборони завсіди, а особливо в ті часи, коли племінна боротьба була звичайним явищем, і Поляне, як пригадує собі Повість, „быша обидими Деревляны и инъми окольными“. Київ, положений на границі Полянської землі¹), на узькім клині, висуненім між Сіверянами й Деревлянами, виставлений на напади всяких річних піратів, особливо вимагав для своєї торговлі і для своїх купецьких караванів такої оборони — певної, організованої, сильної. Певно, що про неї мусіли здавна подбати ті „ліпшиі мужі“, що „держали“ „Руську“ землю, богаті натрицанські роди Київа, безпосередньо інтересовані в його торговлі. Тільки при забезпеченні обороні могла розвинутися торговля в такім пограничному місті. Широка ж сіть торговельних зносин Київа, яку бачимо вже в IX віці, була неможлива без організованих, завсіди готових до оборони воєнних дружин, і вони мусіли зявитися тут дуже рано.

Як, при яких саме обставинах зявилися в Київі дружинні полки, того ми докладно сказати не можемо й правдоподібно — ніколи вже не зможемо. Не пояснить нам того теорія Повісти, що Київ опанувала прихожа варязька династія з своюю дружиною, бо певно в усякім разі (помніаючи повну непевність цієї теорії), що Київ не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й організують в нім оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир „ондоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городок и въспрошаста. ркуще: чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братя, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша городъ сий и изгыбоша, а мы сѣдимъ — роди ихъ и платимъ дань Козарамъ. Аскольдъ же и Диръ осталса въ городѣ семь, и многи Варяги съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. Такої ідлії не можна собі представити на Дніпровім торговельнім шляху, у „общимих сусідами“ Полян. Не пояснить нам того і легенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимологічний міт, вусунений в переказ про часи, коли Київ не мав сильної організованої княжої влади і Поляне „живяху кождо съ родомъ своимъ“²). Може найбільше привабна з усієї традиції подробиця пізній-

¹) За Дніпром вже була Сіверщина, але пізніше київські князі, здається, як побачимо нижче (т. II), прилучили до Київа вузенький клапоть на лівім боці Дніпра, щоб сим захистити Київ.

²) В Повісті Поляне живуть з початку „роды своими“, потім з'являються ті брати (по іншій верзії — праотці Полянського племені), вони „изгыбоша“, і в результаті зістають ся знову „роды“ без княжої влади, що приносить ся на ново Варягами.

ших хронографів про Кия кондотіра, ватажка дружини — але вона за- надто пізня, аби з нею що небудь зробити.

Припустивши навіть, що київська династія Х в. була чужа, варязька (хоч, повторюю, ся звітка йде з дуже непевного джерела), се мабуть була-б тільки переміна династії, як і представляла то собі старша редакція літописів: нова варязька династія заступила-б місцеву, київську. Що найбільше — дідичні варязькі князі з своєю дружиною заступили місце давнішої воєнної організації, без котрої неможливо собі представити тутешнього життя. Київ і варязька династія з горстою своїх Варягів, що скоро розплилися в руській стихії, могла хиба прискорити темп тієї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, ніж собі Повість представляла.

Треба тут піднести один факт, що може бути пережитком перших кроків воєнної організації, коли Київ не був ще одноким центром оборони на всю Полянську землю. Сей факт — істнованнє тисяцьких у Київщині не тільки в Кніві, але й у Білгороді й Вишгороді. Сю тисячну воєнну організацію стрічаемо готовою вже в перших відомих нам близьше часах Руської держави (кінець Х віка): земля поділяється на сотки і на десятки, на чолі десятків стоять десятники, а на чолі соток — соцькі, і се все разом становить тисячу, на чолі її — тисяцький, інакше воєвода, наївищий воєнний урядник землі чи князівства. Початки і розвій отсєї десяточної організації, звітної у ріжких індо-європейських і інших народів (Перуанців, Монголів і ін.), мало відомі і в історичних часах вона виступає уже доволі слабо¹). Після

¹) Дехто як Müllenhof Deut. Altert. IV с. 177, Leist Alt-germanisches jus civile II. 224, Brunnen Deutsche Rechtsgeschichte I с. 181, уважали десяточну організацію навіть пра-індоєвропейською. Се непевне, і широке розповсюдженне сеї організації поза індоєрманським світом показує, що вона могла виникати спонтанічно, самосійно. Се треба мати на увазі супроти гадок про запозичаннє сеї тисячної, взагалі десяточної організації східніми Словянами від Німців, спеціально східніх, ґотської групи, де звісні також тисяцькі в епоху по розселені (і саме слово спільне — ґот. *fūsundi*, старосл. тисяча, літ. *tūkstantis*). До тогож староєрманська десяточна організація представляється ся так неясно, її останки в історичних часах такі фрагментарні і в своїм значенню непевні, що тяжко виробити собі суд про те, як виглядала вона в суцільнім, початковім виді. і чи могла служити прототипом для східнословянської організації. Новіші дослідники як Schwerin Die altgermanische Hundertschaft (1907), Rietschel Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Hundertschaft (Ztschr. f. Savigny-Stift. 1907) дуже сильно виступили против теорії воєнно-територіального десяточного устрою, аналогічного з нашим, і кладуть натись на сотню як форму кольонізаційно-аграрну.

того як розвинулась дружинна організація і на неї перейшла вся вага в обороні, тисячна організація тратить свій чисто-воєнний характер: в Новгороді напр. соцькі й тисяцький мають судові й адміністративні компетенції, на Волині XIII в. „сто“ стає адміністративним і фінансовим округом. Ще пізніше — в XIV—XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходить на організацію сільської людності, безпосередно залежної від княжого замку¹⁾). В військовій організації XI—XII в. тисячна організація вже мало дає себе знати, крім того що тисяцький лишається головним воєводою. Слід незвичайно високого значіння тисяцького зістався в тім, що події в Київщині датуються не тільки іменем князя, але також іменем тисяцького. Сі факти приводять до гадки, що ся воєнна організація була старшою від князівсько-дружинної: через те в період найбільшого розвою дружинного устрою, за династії Володимира, ми застасмо ту тисячу, взагалі деяточну організацію в періоді упадку й розкладу.

Сліди сієї організації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та очевидно, вона не скрізь була місцевою, і коли взагалі державна організація йшла з Києва, то правдоподібно, що її ся деяточна організація не була з якої іншої з східно-словянських земель перенесена князями в Київщину, але навпаки — тут була переведена з давеп-давна і звідси, бодай в деяких фрагментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. п.) переносила ся в інші землі. Досить можливо, що то була місцева стара, перед-дружинна організація оборони в „Руській“ (Полянській) землі. І тут треба піднести сю цікаву обставину, що тим часом, як по інших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князівство²⁾), на маленькім просторі старої Полянської землі бачимо трохи тисяцьких — в Київі, Вишгороді й Білгороді: тим часом сі останні два городи грають тоді при Києві дуже скромну роль й дуже рідко бувають княжими столами, а тисяцьких стрічаємо тут і тоді, як не було в них осібних князів, і перше навіть, ніж вони стали осібними княжими волостями.

Се насуває питання, чи істнованнє вих київських „пригородах“ осібних тисяцьких не було останком колишньої самостійної організації в городах Полянської землі, з тих часів, коли вона не злучила ся ще в одну воєнну організацію, коли Київ не здобув повної переваги

¹⁾ Грамоти Всеволода новгородського, напр. в Христоматії В. Будanova I с. 226 і далі; Іпатська л. с. 613; про галицькі сотні див. в т. V с. 147—8.

²⁾ Звичайно кождий князь має тисяцького, що заразом буває тисяцьким його князівства й називається ся то по імені столиці, то по імені князя, як то ми бачимо в XII в.

над пригородами, і кождий значніший город сам організував військову оборону на тій території, що безпосередно до нього тягнула? Окрім Вишгорода — звістного ще в Х в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозі на захід, може ще й яке з полудневих, пізнійше знищених міст було центром такої організації, і ся організація була зроблена в формі поділу людності чи городської волости на десятки й сотки? Аж пізнійше, з розвоем київської дружиини, в такім разі стратила ся воєнна організація своє значення, й вождь київської дружиини вповні підбив під свій вплив сії провінціальні центри та злучив Поліанську землю в одну воєнну й адміністраційну цілість. Той факт, що в Київі й надалі зістались тисяцькі, вказував би, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось піншій став на чолі дружиини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами: чи київський князь, що не задовольняючись земським військом завів звою осібну, від нього безпосередньо залежну дружиину: чи якийсь ватажок-кондотієр, свійський чи прихожий, взятий на службу громадою з його дружиною; чи такий узурпатор, що силоміць опанував Київ¹.

То тільки певно: розвій воєнних сил Київа, що не міг стати ся

¹) Против такого толковання десяточного устрою як перед-дружиинного інституту, виступив недавно Црєсняковъ. з початку в осібній статті: „Кормилецъ, воевода, тысяцкий“ (Извѣст. отд. рус. языка 1908, I), а потім в книзі „Княжое право“ (1909). Опираючи ся на загадних німецьких критиках, що мовляв „устраняютъ миражъ тысячно-сотенной организаций. какъ основы и древнейшаго военного строя и разселенія“ в житію германськім, він головний натиск кладе на сотню як фіскальну організацію, і вважає її ділом княжого режиму. Але при тім зістаться ся неясним, яким чином ся сотна організація завершила ся тисячею — бо в дійсності, очевидно, організація йшла не від сотні до тисячі, тільки від тисячі до сотень. Зовсім неправдоподібно, щоб з простого зложеня десяти сотень явило ся попітк їх цілості — тисячі, і буlob даремпо припустити, що тисяча в дійсності складала ся рівно з десяти сотень чи дванадцяти (бо в числовій системі можливе і ваганнє між десятма і дванадцятьма — пор. Шрадера Reallexicon с. 969). Тисяча початково могла бути неозначенім словом для сили, маси, анальгічним поняттям як полкъ — уоружений народ. Volk (як слов. тъм а і грецьке μόριον), котре тільки потім по десяточній системі розчленило ся на сотні й десятки. З другого боку теорія княжого походження організації не вияснить нам, яка потреба була княжому режимові творити сей уряд тисяцького-восьви, коли князь сам властиво має бути вождем воєнних сил: се уряд в основі своїй для княжої власти конкуренційний, він асимільований кінець кінцем княжим устроєм, але органічно з нього зовсім не випливає (див. про тисячу в т. III² с. 233—6).

инакше як з утворенiem спеціального війська — дружини, почав ся далеко скорше, ніж собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Русь (*οἱ Ρῶς*) робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині цього століття була в Візантії вже добре звістна, як розбійничий і нелюдський народ. Житie Георгія Амастридського (писане в 1-ій половині IX в., як тепер доведено), оповідаючи про напад Руси на Амастрю (тепер Амассера, недалеко Синопа), називає її „народом, як то всі знають, дуже суворим і немилосердим“. Житie Стефана Сурозького (на жаль переховане тільки в перекладі) згадує про напад руського князя Бравлина на Сурож (теперішній Судак на полудневій березі Криму), що мав стати ся десь в кінці VIII або на початку IX в.¹). А патріарх Фотій в своїм посланні (в 860-х рр.) зве Русь „народом загально звістним з своєї нелюдськості й воєвничості²).

Укладники київської літописи приложили звістку про похід 860 р.³) до київської Руси. Се цікаво — при її теорії про початок Руси, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь іншої Руси і втиснула як могла між заклинанням Варягів і приходом до Київа Олега: очевидно, вона тут ішла несвідомо і навіть проти своєї теорії за загальним переконанням, що Русь — се Київщина. Си подробиця має характер і вартість історичного документу. З цею вказівкою Повісти сходяться вказівки інших сучасних джерел. Патр. Фотій в своїй проповіді каже, що напастники (Русь) прийшли з краю, віддаленого від Греків численними краями і племенами, морями й сплавними ріками⁴). Ціс. Лев в своїй тактиці (писаній при кінці IX в.)

¹) Ἔφοδος ἦν βαρβάρων τῶν Ρῶς, ἔθνους. πάντες ἵσασιν. ώμοτάτοις καὶ ἀπηροῦς καὶ μηδὲν ἐπιφερομένου φιλανθρωπίξ λειψανὸν — Житие Григорія Амаст. гл. 43—Васильевский Русско-візантійськія ізслѣдованія (тексти і коментар). Житие Стефана Сурозького—ibidem c. 100—1, чудо 3: про нього ibid. c. CCLXXXIX і далі, і новіше: Вестберг О житії св. Стефана Сурожскаго (Виз. Временникъ 1907) чудо не має слідів пізньої фабрикації, виключивши слова: „изъ Новаграда“: „По смерти же святаго мало лѣть миноу, пріиде рать велика роусская изъ Новаграда, князь Бравлинъ силенъ зѣло“.

²) τὸ παρὰ πολλοῖς πολλάκις θυριλλούμενον καὶ εἰς ώμοτήτα καὶ μιχφονίαν πάντας δειπέρους ταττόμενον — властиво: „народ, про который так часто говорено, который переходит всі інші що до нелюдськості й охоти до убивання“ — Photii epistolaе ed. Valetta c. 178.

³) Вона була перейнята ними з візантійських джерел і хибно датована 866 роком.

⁴) Χώραις πόσαις ἐθναρχίαις τε καὶ ποταμοῖς ναυαπέροις καὶ ἀλιμένοις πελάγεσι τῶν ἐπελατάντων διειργμένων—Lexicon Vindobonense c. 208.

згадуючи про подорожі по Чорному морю „так званих північних Скитів“, себ то Руси¹), каже, що вони уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо вийздяте в Чорне море з рік і тому не можуть уживати більших кораблів²). Сі пояснення показують, що в руських піратах IX в. не можна бачити мешканців самого морського побережжа, бодай виключно, а похід 860 р., зовсім певно, вийшов таки не з цього побережжа, а з дальших країв. В оповіданні Бертинських анналів 839 р. про послів від руського кагана до візантійського імператора також, очевидно, йде мова про Русь не чорноморську, тільки даліше від моря, київську мабуть. Сі посли „руського короля, прозваним хаканом“. ніслали до візантійського імператора не могли вернутися безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали „варварські, незвичайно дики та велики народи“ (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печеніги, як часто думають — бо воши зявилися тільки при кінці століття тут). Тому візантійський імператор не схотів їх пустити назад тією дорогою, а переслав до іми. Людвіка Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому³). Се трудно прикладти до якогось чорноморського князя або до хозарського хана, тільки хиба до київського князя. Виходило б з того, що в 30-х рр. IX в. в Київі був уже мабуть якийсь сильний „король“ руський.

Але се ми й без того мусіли вивести уже з самих руських походів на початку Х в.: Очевидна річ, що коли єї походи на Чорне море йшли від київського князя, він мусів тоді вже панувати над нижньою частию Дніпра й Чорноморським побережем, або принаймні мати тутешню людність під своїм політичним впливом і в своїм розпорядженням тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князі, то воши звалися руськими через те, що залежали від київського князя, бо приймаючи, що руське ім'я розходилося з Кіївом разом із залежністю від Кіїва, інакше цього обяснити не можемо. Отже в обох разах мусимо прийняти, що на початках IX в. в Київі була вже якась сильна воєнна організація, що розширила сферу своєї діяльності далеко поза околиці Кіїва.

І значить треба думати, що вже в VIII в. найпізніше, київські князі вийшли з ролі пасивних сторожів місцевого життя і безпечності київських зносин і торговлі та маючи значні воєнні дружини, які

¹⁾ Мізийських Словян і Болгар зве він їх власними іменами.

²⁾ Τῶν ἐν πολέμοις ταχτικῶν σύντομος παράδοσις, гл. 19, видана у Мінія Patrologiae cursus, series graeca т. 107.

³⁾ Annales Bertiniani в Monumenta Germaniae historica, Scriptores I с. 434. Література цього важного доказу норманської теорії вказана в екскурсії II.

для самого свого удержання потрібували війни, почали воювати сусідні племена та споружати далекі походи, на землі Візантійської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська застава.

До того-ж самого виводу прийдемо ми іншою дорогою. В умові Ігоря з Греками посли висилають ся від імені двадцяти чотирох (або двадцяти п'яти) князів, на чолі котрих стоїть „великий князь руський“ Ігор: декотрі з них могли бути тільки членами династії, без уділів, але яких двадцять було князів на князівствах¹⁾, що підлягали київському князеві, або намісників з титулом чи значиннем князів — те що умова Олега називає: „иже суть иодъ рукою его (Олега) свѣтлыхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Така велика державна система не може виробити ся протягом кількадесяти літ, як представляє Повість, де руські князі одним махом опановують цілий великий „путь із Варяг в Греки“, а знову протягом трох років підбивають полудневі племена. В дійсності на се треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісті зложені на купу на початку князювання Олега (инакше сказати — виходили за границю історичної традиції), були здобутком мабуть цілого століття або й більше.

В результаті завязки державного життя київського відсовують ся геній за межі IX віка, і організація сильного війська і князівської влади в Кіїві (що мусіла випередити всякі підбивання сусідів і далекі походи) іде в глубину VIII в., або й ще далі. Ми таким чином, ідучи назад, наближаемо ся до тих часів, коли за першим Sturm-und Drang-періодом словянської кольонізації наступили спокійніші часи на середнім Подніпров'ю — десь в VI—VII в., і могла розвинутись наново торговля й інтенсивніший господарський промисел. Тоді могла наступити на сам перед серед ріжних проб оборони та весна десяточна організація, а далі — мусів розвинутись і князівсько-дружинний устрій: се сталося би — найпізнійше в VIII віці.

Можна б ще піднести, як хронологічний момент, що в легенді про хозарську зверхність над Кіївом виступає в ширшій версії київська громада — Поляне, про князя нема згадки. Коли б можна було покладатись на детайлі сеї легенди, з неї виходить-б, що в ті часи, як Хозари підбили під свою зверхність Кіїв, там ще не було сильної князівської влади, хозарська-ж зверхність могла зявитись тут десь в другій половині VII чи в першій половині VIII в. — найдальше. Але на детайлі народньої традиції покладатись не можна, особливо на таку подробицю, як у данім разі.

¹⁾ Низше побачимо, що се число — коло двадцяти досить трівко тримається в середині X в.

Що Поляне дійсно якийсь час були під зверхністю, чи політичним впливом Хозарів, се можна приймати за певне: крім народньої традиції про дань¹), переказаної в Повісті, про се ж свідчить хозарський титул „кагана“, що прикладав ся до київських, взагалі до руських князів (в слові Іларіона XI в.—великий каган Володимир, в Слові о полку Ігоревім—каган Олег, у ібн-Русте й ін. король Руси зветься хакан-Рус). Він і давніше, видно, уживався князями: руський король, призвищем хакан (себ то каган), що посылав 839 р. своїх послів до імператора Теофіля, був, правдоподібно, теж київський князь (про хозарського кагана ніяк не можна тут думати, бо з ним Візантія мала близькі й вигідні зносини через кримські провінції, й не потрібувала-б пересилати його послів аж через західну імперію, як то стало ся з тими руськими послами 839 р.). Про те, як Кияне вибилися з під хозарської зверхності, автор Повісті вже не знав нічого (сама легенда про хозарську дань переховалась як приповідка, привязана до ріжниці меча й шаблі, й вішус пізнішу побуді Киян над Хозарами). Сей факт може свідчити тільки, що се стало ся дуже давно. В усікім разі на початках IX в., коли князівсько-дружинний устрій прийшов до значного розвою, хозарської зверхності над Київом не могло бути.

В сій хозарській зверхності пробувано вказати важний поворотний момент в утворенню Руської держави: коли стала упадати сила Хозарської держави, що опікувалася торговлею, торговельні міста мусіли подбати самі про своє забезпечення, й се змусило їх до організації воєнних сил²). Се дуже привабне обяснення дало-б нам і хронологічний вихідний момент, та тільки воно зовсім ілюзоричне. Хозарська держава менше всього була поліцейською новочасною державою і дуже мало могла впливати на відносини далеких словянських племен Подніпров'я³). Тутешні богатші, торговельні міста мусіли дба-

¹⁾ Сама по собі ся традиція про дань могла-б вирости і з пам'яті про торговельні десятини, побирані Хозарами від руських купців на дозрі на Схід. Своє значіння вона набирає поруч інших даних.

²⁾ Ключевский Боярская дума³ с. 23, Курсъ рус. истории I с. 150 і далі.

³⁾ Ще менше можна згодити ся з гадкою, висловленою іншим поважним російським ученим, що початки руської державної організації були дані Хозарами—вони дали взірці державного устрою й вищої культури руським Словянам (Ламанский Житіє св. Кирилла, ІІ. М. Н. П. 1903. V с. 150 і далі, пор. VI с. 352). Культурність Хозар в порівнянню напр. з київською Русиєю перецінену ся тут зовсім не заслужено. Примітивний устрій півкочової орди також зовсім не падавал ся на взірець для організації оселих племен. Організація держави Олега чи Іго-

ти про забезпеченіс своїх інтересів і їх охорону зовсім незалежно від хазарської влади, хоч би й були ще під хазарською зверхністю. І найбільший торговельний центр — Київ мусів думати ще скорше, ніж упала сила Хозар, над забезпеченім свого місцевого торгу й свободної комунікації по торговельним дорогам, скоро тільки такий торговий рух почав розвивати ся,—а се вкінці мусіло само собою привести до розвою воєнних сил й сильної княжої влади.

Виходячи з поняття про торговлю як движучу силу, що в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодішніх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і політичних,—ми можемо собі представити, як забезпеченіс торговельних зносин і вигід торговлі мусіло потягнути за собою утвореніс певної політичної системи. Забезпеченіс торговельних доріг само собою мусіло потягнути за собою будову в найбільше небезпечних місцях, або в більших центрах торговлі „городків“, де київські князі саджали „своїх мужів“, а найбільше неспокійні племена приходило ся при тім „примучувати“. Контрібуції й дані, які при тім збералися з них, і саме примучувані, получені з забиранням людей в неволю, давало цінний запас товарів київській купецькій дружині, і се мусіло заохочувати київських князів до розширення сих примучувань і „полюдий“ — походів за данею на примучені і замирені вже території. В парі з тим ішли все дальші походи, морем і суходолом. І сі також теребили торговельні дороги (бачимо наприклад, що походами на візантійські землі здобувалися ріж ні полекші для руської торговлі на Візантію), але ще більше мали на меті здобичу, та й добру службу слугили повазі київських князів — зміцнюючи їх владу і впливи. Так в тіснім звязку з охороною київської торговлі виросла б державна система, що як з одного боку служила інтересам торговлі і зверхньої купецько-вояцької верстви, так з другого боку сама стає цілею для правительства й дружини, що правила цею системою й жила з її доходів.

Такий характер має київська державна система Х в. і се може служити на поперте гадки, що власне інтереси торговельні, потреби і рахунки київського купецького патриціату послужило тою пружиною, що пустила в рух політичне жите Київа і його системи¹). Але так

ря, при всій своїй примітивності, була степенем вищим в порівнянню з устроєм Хозарської держави.

¹⁾ Против перешкювання значіння торговлі в історії старого життя висловлювалися недавно Рожковъ (Обзоръ русской истории съ соціологіческої точки зор'я I с. 25) и Прѣсняковъ (Княжое право с. 162); вони підносять, що в глубину народного життя впливи торговлі не

схематично-правильно під впливами одного торговельного фактора вона, розуміється, не розвивала ся, бо він не впливав ізольовано-одиноко. Ті воєнні сили, на які опирава ся торговельна діяльність Київа, вносила нераз сильні пертурбації, бо були занадто незалежні від неї, приходячи в житі київської громади звідки инде.

На зустріч запотрібованню Київа в воєнних силах ішло їх предложение здалеко скандинавської *vaginā gentium*.

Від першої половини IX в. він міг користувати ся для своїх сил найкращими дружинними контингентами з скандинавських виходнів — „Варягів“. Тим часом як одні ватаги Норманів прямували на береги Франції та Англії, інші пускали ся за грошима її здобичею в „східні краї“ (*Austrvegr*). Наша літопись передказує, що на певний час Варяги підйшли собі новгородських Словен, Кривичів і сусідні фінські народи і збиралі з них дань. Інші ватаги їх пускали ся далі на південь, шукаючи добрих оказій, воєнних успіхів і здобичі в самостійних воєнних заходах чи в службі місцевих династів та громад. Київські князі, чи може старшини, так само старшина інших значніших торгових гнізд на великім Дніпровім шляху могли брати їх для оборони своєї чи своїх караванів; сі гнізда служили етапами, де збиралі ся сі варязькі авантюристи і з них проторювали собі дорогу далі до моря і за море. Київ служив їм стацією до Візантії, куди Варяги пускали ся в походи з київськими князями, а пізніше (особливо в XI в.) і на службу. Швидяло їх сею дорогою потім так багато, що Дніпро став „путем із Варяг в Греки“ уже в перший половині X в., коли Константин з уст прихожих Норманів записав під іменем „руських“ кілька норманських назв Дніпрових порогів¹⁾). На сім шляху Київ був головним пристановищем для Варягів і варязькі ватаги заважили тут велико і в ріжких ролях мусіли виступу-

проходили, і се в значній мірі вірно (пор. вище с. 302—8). Але ролю політичного ферменту тим центрим, де виробляла ся справді значнішша купецька верства, ніяк не можна заперечити. На тлі бідного, інертного життя мас сільських і пригородських сі невелички, але рухливі і засібні, повні енергії й ініціативи купці городського купецтва не тільки сильно мусіли виріжнятись, але і витворювати сильні зміни в сім житті.

¹⁾) Дуже часто представляють собі хибно, мов би Варяги самі собі утерли сю дорогу, і аж потім стали осідатись на Русі. Легко сказати — ходити впоперек через цілу східну Європу, без якихось опорних точок, без жадного забезпечення від тих народів, серед яких ішла та дорога. Цікаво прочитати описи подорожей скандинавських авантурників в Біармію (про них стаття Тіандера Пойзьки Норманновъ въ Бѣлое море, *Ізвѣстія* отд. рус. яз. 1902, III): якими небезпечними, героїчними представляють ся сі народи на поблизу моря положені осади Фінів!

пати. Завдяки тільки варязьким дружинам завязки політичної організації, які були в Київі і його близких околицях, могли так скоро вирости і поширитися, обхопити таку величезну просторій і звязати її в досить міцну систему. Чи варязькі конунги при тім засідали і на київськім княжім столі, сього не можемо сказати напевно, не вірячи в літописні оповідання, але й незалежно від того варязькі дружини, приймаючи участь в місцевих відносинах, суперечках і війнах, не раз, певно, тримали в своїх руках правління, розпоряджали долею міста й його людності. Згадати такі епізоди, як прихід Володимира або Ярослава на Київ з варязькою силою, або повстання Новгородців проти варязьких дружин за Ярослава, що закінчилося крівавою різною, заданою Новгородцям Ярославом.

Навіть не приймаючи зовсім літописної теорії про варязький початок Руської держави й княжої династії, треба признати чимале. хоч би й служебне значіння варязьким ватагам в процесі будови сеї держави в IX—X в. З Варягів виходили намісники в півласні народи: між Ігоревими князями чимало мають норманські імена (що до деяких імен зістаються ся сумніви — чи вони справді скандинавські). Богато Варягів було ввищій і низшій дружині, в близьшім окруженню князя; варязький вплив був остільки сильний на київському дворі, що молодим княжичам X в. давали варязькі імена; такий напр. „нетий“ се бто племенник кн. Ігоря Якун (руська перерібка скандинавського імені Гакон). Се почалось уже з 1-ої пол. IX в.: вже посли руського „кагана“, послані в Візантію десь 838—9 р., були правдоподібно Варяги. Тривало ж воно до часів Володимира Вел., ба навіть ще й Ярослава, що в своїй боротьбі з братом Мстиславом найняв варязьку ватагу під проводом Якуна (Гакона). Аж в 1-ій пол. XI в., коли перейшла на їх мода на Русі, Варяги починають більше мандрувати далі на південний і в 1-ій пол. XI в. часто стрічаються на службі в Візантії: до тих часів у Візантії знали переважно таких Варягів, що служили у руських князів і для того звалися Русинами (порівняти руські назви порогів). Не диво, коли автор Повісті під впливом сих обставин уложив теорію, що не тільки київська династія була норманська, але й сама Русь — то Нормани, Варяги (хоч цікава річ — тоді як в Київі аж роїлося від Варягів, члени київської династії носять слов'янські імена, як Святослав, Ярополк, Володимир, а імена Олега, Ігоря, Ольги не зовсім певні що до свого початку, хоч їх з правдоподібністю обяснюють з норманських).

Крім всенігового значіння, варязькі дружини мусіли зробити прислуго київським князям ще в сфері, про котру найменьше знаємо — внутрішньої управи. Чи київська династія вийшла з громадських кня-

зів, підпорядкованих колись волі громади, чи з яких узурпаторів, — в кождім разі в розвою її влади в середині самої землі мусіли важну роль відограти сі чужі, не звязані з громадою норманські дружини, на котрі опералися князі в IX і X в. Дуже вони їм були наручні! Роля київського князя з кінця X і XI в. в своїй землі далеко відійшла від „демократичного“ устрою Прокопієвих Антів і деревлянської конституції: громадське віче, „старци градські“ відійшли на другий план перед князем і його дружиною, що взяли в свої руки і суд і адміністрацію.

При кінці X віку сей процес уже вповні закінчився, коли повірити зложеній кількадесять літ пізніші літописні повісті про Володимира: як відгомон давнішого виступають в його раді по-ири дружинниками-боярах „старци градські“, але князь з дружиною править уже без них і без громадського віча. IX і X в. — се той час, коли мусіла сформуватися така княжа влада, а се власне час найбільшого значення варязьких дружин в Київі і взагалі в Руській державі. Ми мусимо бачити тут щось більше, як припадкову хронольгічну стрічку сих двох фактів.

Вже в 2-ій пол. VIII в. мусіли київські князі перейти до підбивання сусідніх народів та далеких походів морем і суходолом. Сі походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу і сильнішую дружину, ніж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але „изодѣвающи оружьемъ и порты“ свою дружину та помножаючи її, князь здобував в ній силу, залежну тільки від нього самого, без усякого впливу громади; він сам таким чином визволявся з під опіки громади й земської аристократії — „ліпших людей“, і міг розширяти свої компетенції поза сферу воєнної оборони. Рядчи влаштовувався, через свою дружину, в підбитих землях, він поволі міг переносити тіж порядки і в саму „Руську землю“. Тим способом адміністрація, суд, фінанси могли по волі переходити від громадських репрезентантів усякого рода в руки княжих посадників, тивунів та ріжних інших агентів. Навіть самі тисяці та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з своєї дружини (знаємо се з XII в., але практика ся, певно, старша).

Аж ослабленіє княжої влади в другій половині XI в. піднесло значіннє громади-віча, тай то воно не пішло у нас далі громадської контролі над княжою правою, що в своїх руках держить і далі всі галузі адміністрації.

По сих загальних увагах про початки Руської держави переїдемо до перегляду фактичних звісток про неї, які маємо. Бідні вони і мало їх, але тим більше випадає уважно перевірити всі, скільки маємо.

Вони починають ся звістками про походи Руси на чужі землі; я про них уже згадував, а тепер виберу іх з цілого IX віку¹⁾.

На початку IX в. „погибельний учинками й іменем“ народ Русь (οἱ Ῥῶς) під проводом якогось неназваного на ім'я воєводи (ἡγέρων) пустошив малоазійські береги від Пропонтіди до Синопа. Довідуємось про се з Жития Георгія Амастридського, з приводу чуда, яке над сими Русами стало ся в Амастрі (коло Синопа). Близьких відомостей про Русь не знаходимо в сім риторичнім утворі, крім одного натяку на Таврів, що може вказувати на північні береги Чорного моря, як край сей Руси.

До тих же більш меньше часів — початку IX в. (а може навіть кінця VIII) може належати оповідання жития Стефана Сурозького (знову з приводу чуда) про спустошення, вчинені „руською ратию“ під проводом князя Бравлина на полудневім березі Крима „від Корсуня до Корча“ (Керчи)²⁾. Пояснення, що сей Бравлин прийшов з Новгорода, треба вважати пізнішим додатком, зрештою-ж се оповідання, хоч переховане тільки в словянсько-русськім перекладі, не має слідів пізнішої редакції³⁾.

¹⁾ Про раніші ніби то згадки про Русь див. прим. 9: Непевні або хибно до Руси прикладані звістки VII—IX ст.

²⁾ Про обидва епізоди дивись вище с. 393. Література: Васильевский: Русско-византійська ізслѣдованія (основні монографії про обидва жития: давніші розвідки про них стратили значіннє); новіше: Халанский Къ исторіи поетическихъ сказанийъ объ Олегѣ Вѣщемъ, Ж. М. Н. П. 1902. VIII (сурозьку легенду вважає він руською перерібкою амастридської); Шахматов (Корсунская легенда и крещеніе Владимира — Сборник Ламанского і осібно, с. 121) пробував відновити давнішій погляд, що сурозька легенда говорить про корсунський похід Володимира; проти цього замітки Шестакова в Ж. М. Н. П. 1908, I, і в новішій редакції своїх вивоїв (Раѣсканія о древн. лѣтоп. сводахъ) Шахматов уже не повторив цього погляду. Вестбергъ О житії св. Стефана Сурожского (Виз. Врем. 19 7) — поправки до студії Васільєвого.

³⁾ Саме ім'я Бравлина (вар.: Бравалинъ, Бравленінъ, Бранливъ) як ім'я власне, признається не всіма. Востоков (Описаніе Румянцевскаго музея с. 689) висловив гадку, що правдива лекція — се „князь бранливъ“ (отже — воєвничий князь). Се толковання було піддержане Голубінским (Ист. рус. церкви I. 1² с. 59), але воно було збито аргументами, що сей варіант — поправка пізніших копістів, і в старім письменстві слова „бранлив“ не знаємо. Новішими часами дано нове толко-

Коли зважити, що обидва напади стали нам відомі припадково, тільки тому, що були згадані в агиографічних утворах, з поводу звязаних з ними чуд, то се саме наводить на гадку, що таких нападів Руси на чорноморські береги було тоді далеко більше. Я навів вище слова жития Георгія Амастридського (написаного в 1-ій пол. IX в.) про руський народ, як добре звістний своїми погибельними вчинками: „Русь, народ суровий, як то всі знають—они не мають утіхи ні в чим людськім, тільки в убийстві“.

Таким чином голосний похід 860 р., коли Русь, використавши се, що імператор Михаїл в військовій пішов в Малу Азію, несподівано прохопила ся в Константинопольську протоку на двох стах кораблях і напала на сам Царгород, не був чимсь нечуваним. Нового було хиба тільки, що Русь відважила ся написати на саму столицю і то може по довгім замиренню, до котрого привело візантійське правительство своїми дипломатичними зносинами з Русю в 840 рр.¹⁾. Похід стався літом 860 р.; в недавно віднайдений візантійській хроніці він датований 18 червня. Русь встигла пограбувати околиці Царгорода, зруйновала передмістя і нагнала великого страху на саме місто, позбавлене всякої оборони. До наших часів дійшли проповіди патрія. Фотія, проголошенні ним під ту хвилю, і в них скрізь шумну візантійську риторику пробивають місцями досить живі відгіmoni тодішніх настроїв. Живо переданий сей несподіваний страх, коли перед неприготованим містом показали ся „варварські кораблі, дихаючи чимсь суровим, диким, погибельним—море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, їм даючи приемне і легке плаваннє, а на нас (Греків) підйамаючи грізні хвили війни“. „Вони йшли попри місто, несучи уоруже-

ваннє — що Бравлинъ вийшло помилко з Мравлинъ. Таку гадку підніс Веселовский — Мелкі замѣтки къ былинамъ, Ж. М. Н. П. 1890, III с. 22, пор. Карловича Germanische Elemente im slavischen Mythus und Brauch (Archiv für Religionswissenschaft, 1900), а розвинув далі Халанский (Къ исторії поетическихъ сказаний объ Олегѣ Вѣщемъ с. 313). Веселовский се „Мравлинъ“ розумів як словянську перерібку грецького Μόρφιδον; Халанский — як стагнену форму Моровлинъ — Муромленинъ — Мурманнинъ, розуміючи тут князя мурманського (норманського) Олега, котрого дублетом признає він Ілю Муромлянинъ — Муромця. Обидва сї толковання однаке більше дотепні нїж певні. Простійше з них толкованее проф. Халанского, але й воно опирається на цілім ряді гіпотез, дуже рисковних — як перерібка народної форми Моровлин в народніх устах в абсурдне Боровлив, потім штучна архаїзація його в Бравлин, опущеніе імені князя, а полищеніе самого ештету, і т. і.

¹⁾ Про джерела й літературу цього походу див. в примітках (10).

них пловців, загрожуючи місту смертю від меча, і вся надія людська облишила місто, і воно держало ся тільки надією на Бога“. „Чи пригадуєте ту темну і страшну ніч, коли жите наше збирало ся зайти з заходом сонця і світ нашого існування мала поглинути губока темрява ночі? переляк і темрява опанували розум, і ухо прислухало ся тільки до однії вісти: варвари вже перелізли мур! вороги опанували місто! Чи пригадуєте той переляк, ті слези і лемент—як вдарило ся в них місто в останній розп魯ї!“

Нагло Русь покинула облогу й забрала ся назад: правдоподібно, причиною було те, що імператор на вість про руський напад поспішив ся з дороги назад, і Русь стратила надію взяти місто. Одно з джерел каже навіть, що Русинів побито, але ся звістка стойть одноюко супроти інших, що не згадують про якісні страти Руси. В пізнійших хроніках Х в. причиною стає вже буря, наслана на Русь, коли в море окунули одіж Божої Матери; але сучасник патр. Фотій, нічого не згадує про чудо: воно було перенесене на сей напад з ленгенді про аварський напад на Царгород 626 р.

Русь тоді знала дорогу не тільки на Чорне море. Десь по тім голосним поході на Царгород став ся руський похід на полудневі береги Каспійського моря. Від пізнішого, але солідного історика Табарістана (полудневого берега Каспійського моря) ібн-ель-Хасана (його історія написана 1216/7 р.) довідуємо ся, що за часів Хасана-абу-Зейда приходила Русь на Абесгун (славне портове місто в східно-полудневім куті Каспійського моря), але військо абу-Зейда знищило напастників. Сей абу-Зейд володів Табарістаном між 862 і 884 р.¹⁾.

Як я вже сказав, сі звістки свідчать в першій лінії про значний розвій воєнних сил сієї Руси. В поході 860 р. було, судячи по числу кораблів, поданому візантійськими джерелами, 6—8 тис. мужа²⁾), а й похід переказаний в Житії Георгія Амастрийського не міг бути зроблений незначною ватагою. В дальшій лінії, як я вже сказав, сі

¹⁾ Текст у Дорна—Каспій с. 5 і 464, над близшим означенням року цього походу застосовлює ся там же с. XLVIII Кунік, але не пришов ні до якого певного виводу, а хоч і прихиляє ся до гадки, що то мало бути коло 880 р., але при тім виходить з хронології Повісті, так що сі його виводи не мають ніякої цінності. Дорн (с. XLVII) пробував підперти сю гадку вказівкою на монети абу-Зейда 880—3 р., що говорять про побіду над поганами: він догадується що то була побіда над Русю, але сам далі наводить комбіновану звістку Зегір-ед-Діна (XV в.) і ель-Хасана про побіду абу-Зейда над поганами—Турками в 873|4 р.

²⁾ Літопись рахує на корабель по 40 мужа в поході Олега. Похід легендарний, але сю подробицю можемо прийняти як вповні реальну.

„руські“ походи свідчать про якусь більшу державну організацію на середнім і нижнім Дніпрі. В посланні Фотія (860-і рр.) масмо й безпосередній натяк на се: Русь підняла ся на Візантію, каже він, „підбивши сусідів і з того загородивши“¹⁾.

Факти дипломатичних зносин сеї Руси з Царгородом також дають доказ якоїсь більшої держави, з ширшим політичним світоглядом. Маємо їх два. Оден—се прихід послів від „руського короля, прозвищем хакана“, до візантійського імператора Теофіля в 839 р., для навязання дружних відносин²⁾. Другий — се зносини Руси з Візантією по поході 860 р. По всякій правдоподібності, сі дипломатичні зносини були результатом сильних нападів Руси на візантійські землі й ініціатива їх вийшла від Візантії. Першим разом заходила ся вона зробити кінець нападам Руси на візантійські землі, що діяли ся в перших десяттях IX в., і встигла довести до якихось приязніх відносити, мабуть — задаривши і закупивши руського князя і його старшину, як се було в 860-х р. Сим другим разом Візантійське правительство постарало ся себе забезпечити від таких грізних несподіванок, яким був похід 860 р., — особливо небезпечних при тяжкій війні, яку Візантії приходило ся тоді вести з Арабами. Про сі другі переговори біограф імператора Василя оповідає, що сей імператор прихилив до згоди „нарід руський необорний і поганський, роздаючи йому одежі золоті, срібні й шовкові, а завівши з ним згоду і приязнь, намовив прийняти хрещенне“. Висланий на Русь епископ, по його словам, зробив сильне враження на Русинів свою проповідю і багатьох охрестив; до цього враження, мовляв, особливо причинило ся чудо: проповідник, для переконання слухачів-Русинів, вложив в огонь євангеліє, і огонь не зробив на нім ніякого сліду — се рішучо вплинуло на успіх проповіді (мотив такої проби огнем досить розповсюднений в легендарній агієльогічній літературі)³⁾

¹⁾ τοὺς πέριξ αὐτῶν δουλωσάμενοι κακεῖθεν ὑπέροχα φρονηματισθέντες — Photii epistolae, ed. Valetta, Londini 1864 p. 178.

²⁾ Quos rex illorum chacanus vocabulo, ad se amicitiae, sicut asse-rebant, causa dixerat — див. вище с. 394.

³⁾ Біографія імп. Василя в Corpus hist. Byz. XXVII гл. 97. Оповідання про руську місію перешло потім до різних пізнійших візантійських компіляторів — Кедрина, Зонари, Глікі і до російських збірок, як Никонівська. Завдяки тотожності імені імп. Василя Македоняніна з іменем Володимира швагра в деяких грецьких компіляціях се оповідання дуже характеристичним способом скомбіновано з охрещенням Руси за Володимира — див. повість видану Бандурієм, нове видання в Analecta byzantino-russica ed. Regel, Спб., 1891, і компіляцію патр. Макарія — уривок при виданні Яхі бар. Розена с. 222. Про Бандурієву повість див. новіший заміткі ак. Ламанського — оп. с. гл. XVII.

Про се завязанне приязних відносин з Русю і висланнє до них єпископа каже також і сучасник Фотий в своїм окружнику, але без всяких близьких подробиць. Фотий каже, що Русь, нарід загальнозвістний з своєї нелюдськості й воєвничості, змінила свою поганську віру на християнство, прийняла єпископа і з ворогів стала підвласеною приятелькою імперії,—себ то стала її союзником й обіцяла воєнну поміч¹⁾). Ся Фотиєва згадка походить з-перед 866/7 р. і дає розуміти, що зносини розпочали ся не так за часів імп. Василя (що в маю 866 р. став соправителем імп. Михаїла, а від 867 правив сам), як може ще й скорше, слідом по руським поході 860 року²⁾.

Притім в візантійських джералах не називають ся ані правителі Руси, що вели сї зносини з Царгородом, ані провідники походу 860 року. Повість временних літ каже, що то були Аскольд і Дир. Се приводить нас до реєстру київських князів Х віку. Річ се дуже неясна і непевна.

Повість, видно, знає добре Володимирового батька Святослава і діда — Ігоря. По теорії її сей Ігор повинний бути сином новгородського князя — варязького конунга Рурика, покликаного Новгородцями з-за моря. Через се всі інші київські князі мусіли опинити ся по-за династією: Олег став воєводою Ігоря, або в іншій верзії — його опікуном і далеким своєюком: Рурик умераючи „предасть княженіс свое Олгови, отъ рода ему суща, въдавъ ему на руцѣ сына свое-го Игоря, бяше бо молодъ вельми“. Аскольд і Дир стають варязькими боярами, що відпросились у Рурика „з родом своїм“ до Царгороду.

¹⁾ Photii epistolae p. 178.

²⁾ Біографія зрештою виразно суперечить з окружником Фотия, бо каже, що єпископа на Русь післав патр. Ігнатій, що настав по упадку Фотія в 867 р., а Фотій згадує про висланнє єпископа в своєму окружнику, ще перед своїм уступленнем. Ламанський в своїй розвідці про св. Кирила старався довести, що Русь навязала зносини з Візантією зараз по невдалім поході, під вражіннем царгородських процесій, але се тільки здогад; хронологічно воно можливо, але довести, що се стало ся десь в р. 861, нема чим. При тім Ламанський висловив гадку, що в тій Фотиєвій місії на Русь був післаний св. Кирил, і його т. зв. хозарська місія, що привела до хрещення „до двухсотъ чадъ“, була в дійсності місією на Русь. Гіпотеза інтересна, хоч і лишається ся невиясненим, чому наші джерела (Гавдерік і Паюонське житіє) говорять про Хозар замість Руси, що в тім чалі мабуть не стояла вже під хозарською зверхністю. Можливо однаке, що місія на Русь і дипломатичні зносини з Хозарією були складовими частинами тої самої дипломатичної акції, яку розпочало візантійське правительство по інциденті 860 року для забезпечення себе від подібних бесподіваників, і тому злилися до купи.

да, але по дорозі опановали Київ, що стояв без князів: почали княжити над „Польською“ (Полянською) землею, зібрали багато Варягів, з ними ходили на Царгород, та ледви не пропали від чуда, а Олег, що зараз по смерті Рурика рушас на полудень, підступом забиває їх як узураторів.

Олег в ширшій верзії Повісти править іменем Ігоря: забиваючи Аскольда і Дира, він відкликується до прав Ігоря: „,вы нѣста князя, ни роду княжа, но азъ есмь роду княжа¹, и вынѣсоша Игоря—,а се есть сынъ Рюриковъ“²). Се поправка: коротша редакція не вважаючи Олега принадлежним до династії представляє його просто тільки воєводою Ігоря: „,върастшю же сму Игорю, и бысть храбръ и мудръ, и бысть у него воєвода, именемъ Олегъ, мужъ мудръ и храбръ“. В сїй верзії Ігорь сам каже забити Аскольда і Дира, покликуючи ся на свої права: „,ы азъ есмь князъ, и мнѣ достойти княжити“³). Редактор ширшої верзії Повісти, що мав перед очима умову Олега з Греками, де він зве себе „великим князем руським“, не міг лишити Олега в титулі воєводи, і зробив його опікуном Ігоря, регентом Руської держави, а за для того — і своїком Ігоревим.

Добра то опіка, що триває тридцять лїт, коли Ігор давно мусів бути повнолїтнім! Текст умови з Візантією рішучо противить сїому обясненню, бо Олег в нїй зовсім не згадує нічого про того нїби правного князя — Ігоря: „мы... иже посланы отъ Олга великаго князя рускаго и отъ всѣхъ иже суть подъ рукою его, свѣтыльныхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Очевидно Олег не був ані опікуном, ані воєводою Ігоря, але таким самим князем, як і Ігор, його попередником на київськім столі. Які династичні відносини були між ними, ми того не знаємо, так само як і автор Повісти. Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо в такім разі наші книжники не зробили-б з Олега Ігоревого воєводи, для уратування династичного принципу. Щось мусіло бути таке, що не позволяло пристібнути Олега до пізнішої династії — і звідти ті штучні пояснення його ролі правителя³).

Не меньш підозріла справа Аскольда і Дира. Я насамперед

¹⁾ Іпат. с. 13.

²⁾ 1 Новг. с. 5. Ся форма слів Ігоря зісталася в ширшій верзії, як найліпший доказ компромісу в справі Олега.

³⁾ Шахматов пробував довести, що в первінній редакції літописи Олег таки є був князем (Розысканія с. 318). А priori вважаю се зовсім можливим, навіть правоподібним, але вислідити сїї заміни конкретно доси не удало ся.

мушу нагадати верзію, що Аскольд і Дир були потомки Кия: вона, очевидно, давнійша від того що маємо не тільки в ширшій „Повісті“, але і в коротшій (новгородській) її редакції. Коротша редакція, в дусі тої династичної ідеї, яка звучить в промові Олега (чи Ігоря) до Аскольда і Дири, уже представляє Аскольда і Дири Варягами-приходнями: „на-рекоста ся князема“, самовільно і самозванно. Ширша Повість розвиває се далі: Аскольд і Дири не просто якісь Варяги, а люде Рюрикові, „не племени его, но боярина“, з дружини Рюрика — Ігоря. Виходить все таки нескладно і тепер: Аскольд і Дири, відпросивши ся від свого „князя“, ідуть на Царгород, але по дорозі займають Київ, що зовсім ніколи не належав їх князеві, і за се гинуть як узурпатори — яка льогіка в тім узурпаторстві? Володимир, убиваючи Рогволода, теж Варяга по Повісті, не відкликується до своїх династичних прав, і се зовсім натурально, бо династичної ідеї княжої в її пізнійші формі, в якій знали її літописці другої половини XI в., як виключне право Володимирової династії на князюваннє в землях Руської держави, в X в. ще не могло бути. Недорічність відчули пізнійші компілятори і вставили пояснення, що Олег післав Аскольда і Дири з дарунками до Царгорода, але ті не виконали своєї місії, лишились у Київі, і Олег розсердився за се спроневіреннє і постановив помститись¹⁾). Обяснення се, розуміється ся, нічого не варто, та цікаво тим, що показує почуте недоладності в оповіданню Повісти. Так само неймовірне й згадане вже її оповідання, як Аскольд і Дири зайняли Київ: „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: ,чий се городъ?’ Они же (Кияне) рекоша: ,была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша градокъ съ, и изгибоша, а мы сѣдимъ, роды ихъ, и платимъ дань Козарамъ‘. Аскольдъ же и Дири осталася въ городѣ семъ, и многи Варяги съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. В коротшій (новгородській) верзії Повісти нема нічого про те, як Аскольд і Дири зявилися в Київі — се, очевидно нова і дуже нещаслива в своїй ідилічності комбінація.

I ще дрібна, але характеристична подробиця: Аскольда і Дири убивають разом „злодїї Ігореви“ і несуть їх ховати „на гору“, але могили їх показують ся генъ генъ в ріжих місцях: „погребоша Асколда на горѣ, сже ся нинѣ Угорськое наричеть, идже есть двор Олминъ, на той могилѣ постави Олма церковь святаго Николы“, — отже на теперішнім Печерську, на Дніпровим березі, генъ низше київської пристани, що була на устю Почайни. А „Дирева могила за святою

¹⁾ Гиляровъ Преданія Начальной лѣт. с. 70—72 (рукописи XVII в.).

Ириною“, отже десь коло теперішньої Софійської катедри, добрих півмілії від Угорського. Очевидно, Аскольда і Дира не вбили разом, взагалі — вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповідання про їх смерть тратить ґрунт¹⁾.

Тай само по собі взявші, се князюваннє в Київі двох князів разом, що по словам традиції, не були ані братами, ані батько з сином, дуже неправдоподібне.

Аскольда поховано на Угорськім. Очевидно — він жив в тім княжім дворі, що стояв там: тут жив і був похований потім і Володимир Вел. (пам'ять, що Аскольд жив тут, привела автора до тієї подробиці, що Олег приїхав під Угорське з своїми човнами). Се промовляє за тим, що Аскольд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилі поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і епізоду про охрещення частини Руси по тім поході, при умові: дуже ймовірно, що Аскольд був той князь, що ходив 860 р. на Візантію і потім при згоді з Візантією прийняв християнство. Тим зовсім природно обяснюють ся факти, що Повість звязала похід 860 р. з його іменем, і що на могилі Аскольда поставлено церкву.

Що до Дира, то його імя згадує Масуді (писав в 40-х рр. Х в.). Перший між слов'янськими королями, каже він, то король аль-Дир²⁾), він має велики міста, численні, залюднені землі; в столиці його держави приходять мусульманські купці з ріжними товарами³⁾. Нема ніяких трудностей прикладти се до найбільшого політичного центра східної Словянщини — Київа, що провадив велику торговлю із Сходом, — хиба те, що Масуді говорить про Дира, як сучасника, коли сучасником його був Ігор⁴⁾; але можливе непорозуміння, наслідком котрого Масуді, не знаючи на ім'я сучасного руського князя (він ніде не називає його), прийняв Дира за сучасника. Звістка Масуді для нас важна, бо свідчить, що Дир був князем (бо що він дійсно був в Київі, за те свідчить традиція його могили „за святою Ориною“). Той факт, що в нашій традиції Дир звязується до купи з Аскольдом, так що вони скрізь в парі виступають, дає підставу думати, що в них

¹⁾ Сю недорігність відчув був Ламбін і через те, ратуючи традицію, викинув з текста, як пізнійшу приписку, звістку про Дирову могилу — Источникъ лѣтописнаго сказанія о происхожденіи Руси (Ж. М. Н. П. 1874, VI).

²⁾ Аль — арабський член, Дир — імя. Варіант: аль Дін.

³⁾ Вид. Гаркави с. 137.

⁴⁾ Вестберг (Beiträge IX), признаючи, що держава Алдира відповідає Київській державі, так і поправляє без перемонії Алдира на Ігоря, пор. Къ анализу с. 396.

треба бачити князів близьких хронольгічно. Далеко відсовувати назад Дира не випадає з огляду, що Масуді його уважав сучасником (тай у традиції він все кладеться на другім місті, по Аскольді)¹⁾, отже правдоподібніше буде Дира класти по Аскольді, перед Олегом (хоч не виключено, що він княжив ще пізніше, по Олегу). Сей Дир жив мабуть на княжім дворі на старім городі, де був княжий двір в середині Х в., — тож там його й поховано.

Початок Олегового князівства можна трохи посунути на пізніше з огляду на звістку про війну Дира (в літописі розуміється — Аскольда і Дира) з Печенігами: до конфлікту з Печенігами у київських князів ледви могло прийти скорше як при кінці 80-х років IX в. Крім того аналіза літописної хронольгії приводить до виводу, що в подіях кінця IX і початку X в. вона, правдоподібно, спізнюється на 3—4 роки²⁾. Отже Дир міг жити в 980-х рр.

Але коли пішло вже на могили, то треба ще згадати за одну могилу — Олегову. Що могилу цього „віщого“ князя показували в різних місцях („погребоша ї на горѣ, иже глаголеться Щековица“, а знов „єсть могила его в Ладозѣ“³⁾), то ще не велике диво; але-ж бо і в самім Київі було аж дві Олегові могили — одна на Щекавиці, друга десь недалеко старих „Жидівських воріт“ (як думають, на місці теперішньої обсерваторії). Се наводить на гадку — чи не було у Київі двох князів того імені, одного на початку X в., а другого перед тим, напр. десь в першій половині IX в.? Се могло-б нам почасти пояснити й те, чому в літописі так богато скуплено подійколо Олега⁴⁾.

Нарешті міг бути київським князем той Бравлин, що ходив на Сурож, але так само міг бути якимсь князем на півдні, залежним від Київа, або київським воєводою⁵⁾.

¹⁾ Придоста два Варяга и нарекоста ся князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Дири (1 Новг. с. 4).

Быста у него (Рурика) два мужа: Асколдъ и Дири (Іпат. с. 11).

Иде Асколдъ и Дири на Грѣки — Іпат. с. 12.

воеваша Асколдъ и Дири Полочанъ — Никон. I с. 9.

избиша множество Печенѣгъ Осколдъ и Дири — Никон. I с. 9

и увидѣлъ Олегъ, яко Осколдъ и Дири княжита...

и убиша Асколда и Дири — Іпат. с. 13.

²⁾ Про се низше і в екскурсі І.

³⁾ Іпат. с. 24 і 1 Новг. с. 7.

⁴⁾ Здогад про двох Олегів висловив пок. Антонович — Шубличнія лекції с. 57; про Олегову могилу в Київі і її місце спеціальна розвідка пок. П. Лебединцева в Членіях київського історичного товариства т. I.

⁵⁾ Про поправки імені Бравлина див. вище с. 401—2.

Отже по тих наших елюкубраціях реєстр старших київських князів виглядав би так:

Олег ??

Бравлин ??

Аскольд — правив між 860 і 867, може й довше.

Дир — при кінці 880-х рр. правдоподібно ще княжив.

Олег — одинока певна дата його князівства се 911 р. (умова з Греками), умер правдоподібно яких 4—5 літ по тім.

Ігор, вмер по 944 р., а перед 948—9 рр.

Ольга — регентка в 940—950 рр.

Святослав — вмер 972 р.

Вертаємось до історії Київської держави.

Вище ми сказали, що звістки IX в. про Русь натякають на існування вже більшої політичної організації, скупленої коло „Руської“ — Полянської землі. Патр. Фотий же говорить виразно, що Русь перед своїм походом на Візантію в 860 р. уже „підбила своїх сусідів“. Попробуємо тепер розглянути ся в сім питання.

Почнемо від Повісти. Очевидно, її автор мав дуже слабі відомості про сформовання комплекса земель Руської держави. Він виїшов з сїєї трудності, зложивши сю історію на часті півмітичного Олега. Не можемо знати, чи їшов він тут за народніми традиціями, що говорили про війни й завойовання Олега (або Олегів), чи на власну руку скомбінував сю грандіозну окупацию. Новгородські Словени, полоцькі й ізборські (пізнійші псковські) Кривичі з словянськими кольоніями в землях Чуди, Веси і Мери становлять у нього державу Рурика; Олег окрім того підбиває в своїм поході на полудень: смоленських Кривичів, середнє Подніпров'є (Любеч — тоді визначне торговельне місто) і Київщину: „поиде Олегъ, поемъ вои свои многи — Варяги, Чюдь, Словѣны, Мѣрю, Весь, Кривичи, и прия городъ Смоленскъ, и посади въ немъ мужъ свой; и придоста къ горамъ киевъскымъ...“ По сїм, похід за походом, підбиває він Деревлян, Сіверян і Радимичів (в хронологічній схемі Повісти се уміщено під 883—5 р.) — „и бѣ обладая Олегъ Деревляны, Полячи, Радимичи, а со Уличи имѧше рать“. На тім кінчатися придання Олега, але в його поході на Візантію беруть участь ще Хорвати, Дулоби й Тиверці в ролі союзників („яже суть толковины“ — помічники¹), а в північній

¹⁾ Так найправдоподібнійше пояснив се слово Григорович на підставі гльос азбуковника: Александръ — помощникъ людемъ, сирѣнь толковникъ, Алексѣй — пособникъ, толковникъ. Труды III стѣзда I с. LIII.

верзії приписані ще Вятичі. Крім того на сі ж часи треба б положити прилучення Дреговичів, бо пізнійше ніде нема згадки про се. По сій Олеговій роботі його наступникам мало що зіставалось робити з східно-словянськими народами. Ігор „примучив“ Уличів і воєвався з Деревлянами, Святослав підбив на ново Вятичів, а Володимир знову підбив Полочан, Радимичів і Вятичів і привернув західні землі.

Розуміється, укладчики літописи мали лішні відомості про походи Володимира й Святослава, ніж з кінця IX в. Про походи другої половини X в. могла бути розмірно свіжа пам'ять в другій половині XI в., коли укладала ся Повість. Дійсно, походи Святослава напр. потверджують ся іншими джерелами досить докладно (крім подробиць, розуміється ся); але вже всі походи Ігоря звязані з ріжними легендами і на стільки й переховалися в пам'яті, на скільки були звязані з якоюсь легендою. Походи-ж Олега, виключивши його звістний похід на Візантію, не мають навіть і легендарної закраски, а виглядають всі на комбінацію автора. В кождім разі, наявіть припускаючи тут якісь перекази, традиції, все-ж таки завоювання цілої Сіверщини (найбільшої з етнографічних територій!), звязаних в своїй свободолюбності Деревлян і ще Радимичів в три походи, розуміється ся, лишить ся повним абсурдом. Не крапче виглядає похід Олега з Новгорода на Київ, де він без спротивлення опановує міста на дорозі, скидає своїх бояр узурпаторів з київського стола, а на Новгородців, що по словам літописи „суть отъ рода варяжьска, прежде бо бѣша Словѣни“, зараз накладає дань — „Варягом даяти“. Коли зважити ще й недорічність історії з Аскольдом і Диром і їх убитем, і той цікавий факт, що в хронологічній таблиці, на іншім місці Повісти, зовсім ігнорується й Рурик, і князівство Олега в Новгороді, а рахунок іде „отъ пѣрваго лѣта Олгова“ (до сього дописано потім: „понелѣже сѣде в Киевѣ“, щоб погодити з літописною теорією) — то мусимо усунути з сфери фактів цілій той Олегів похід з Новгорода на Київ, як дуже сумнівну вигадку¹⁾.

Відкидаючи з огляду на се, як непевну комбінацію пізнішого книжника, літописну традицію про згрупованих земель Руської держави, попробуємо порадити собі іншими способами. Передовсім ми мусимо виходити з вище поставленого виводу, що ті здобутки Київської держави, про які нема мови в 2-ій пол. X в., мусили, по всякий правдоподібності, бути зроблені перед серединною цього століття — коли якісь спеціальні міркування такому припущення не противілять ся. Що вже тоді Руська держава була велика, зложена з великого числа

¹⁾ Див. вище с. 381 і екскурс. I.

ріжним способом звязаних з Київом країв і племен, на се вказує й дуже мале число пізніших територіальних здобутків, і велике число підручних князів за часів Ігоря, і нарешті деякі безпосередні, зовсім певні вказівки.

Способи, якими поодинокі землі чи племена могли бути тоді звязані з Київом, були ріжні — мушу се особливо піднести. Ми можемо більш меньш, бодай приблизно, здавати собі справу з того, які землі входили в круг політичного впливу Київа скажім — на початку Х в., але рідко де зможемо докладніше означити, в яких саме відносинах, в якій ступені залежності стояла та чи інша земля до Київа. А в тих відносинах могли бути найріжніші відміни. Ми стрічаємо напр. племена, про котрі сама Повість додає, що вони були тільки „толковинами“ київського князя, се-б то добровільно чи не добровільно — наслідком „примучування“, підпали його політичному впливу, посилали з київським князем в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дани, ані не мали інших зобовязань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи. Інший народ наслідком „примучування“ обовязувався платити дань, але при тім заховував своїх князів і внутрішню управу в цілості, ненарушену. Деревляне напр., примушенні здавна (по Повісті — за Олега) платити дань київському князеві, заховують до середини Х в. своїх власних князів, що, очевидно, правлять ними по давньому („наши князи добри суть“, кажуть про них Деревляне, противставляючи київським здирщикам), а роля київського князя обмежалась періодичними походами туди за данею („полюдис“). Знов інше племя чи земля могла дістати осібного князя з руки київського великого князя, але такий князь правив свою землею зовсім самостійно, обовязаний тільки помочию або що найбільше — даниною київському князю. Нарешті (і се вже найвища ступень залежності) київський князь замість князя міг послати своїх „мужів“ в ролі намістників — „посадників“ і задержати управу безпосередно в своїх руках.

Вертаючи ся по сім поясненню до річи — передо всім візьмемо під увагу нашу той факт, що, виключивши легендарне оповідання про похід Олега (або можна сказати — як видно власне з цього оповідання), в народній памяті не зістало ся ніякої памяті про те, як прийшли до політичного звязку з Київом міста на великій водній дорозі дніпровсько-балтійській, на тій „пути із Варяг в Греки“. Се служить доказом, що то стало ся дуже давно, і воно само по собі зовсім зрозуміло, і так мусіло бути. Коли ми пригадаємо, що Київ був перед усім торговельним містом, що як раз торговельні інтереси, по всякій правдоподібності, мусіли дати тут ініціативу до державної організації

і взагалі кермували політичним житєм, то мусимо прийняти, що київська політика була перед усім звернена на забезпечення торговлі, а слідом — на опанування своєї найважнішої торговельної дороги. В гору Дніпром найважнішими стаціями на сїй дорозі були — польський Вишгород, Любеч на середнім Дніпрі, Смоленськ на верхнім Дніпрі, там де з нього переходили торговельні шляхи на Двину, на Волхов і на верхню Волгу; далі Новгород — на північній дорозі до Фінської затоки, Половець — на західній дорозі, Двиною. Дорогу Дніпром на південні від Київа знаємо дуже мало, бо сї краї застасмо в періоді упадку під напором Печенігів, можемо тільки вказати зараз низше Київа Витичев, далі Родню на устю Роси; на нижнім Дніпрі знаємо славний торг — Олеще.

Ми можемо з усякою певністю прийняти, що вже в 2-ій пол. IX в. сей великий торговельний шлях був в руках київських князів, племена і городи на нім — під політичним впливом Київа, чи підбиті і обсаджені київськими „світлими і великими князями“, чи звязані союзами з Київом, під київською гегемонією. Сьому фактови дала вираз Повість временних літ, представивши як здобуток першого київського князя — підбите торговельних міст і цілих племен на Дніпровій дорозі.

З нижнім Дніпром се певно стало ся ще до початків IX в., про се свідчать руські походи на Чорнім морі з IX в.

В літописній традиції війни з Уличами, що сиділи низше Полян по Дніпру, звязують ся з найдавнішими князями: в ширшій верзії Повісти Олег „им'яше рать“ з Уличами й Тиверцями, в коротшій, новгородській воюють з Уличами Аскольд і Дир¹). Не знати, чи се память про давні війни за торговельну дорогу, перенесені на яке столітє пізнійше, чи реальна загадка про якісь війни з Уличами при кінці IX в.; в такім разі се не були перші проби: нові війни могли вести ся київськими князями наслідком порушень здавна установлених відносин, чи для зміцнення свого впливу та власти над територією нижнього Дніпра. Ale тоді Уличі ще не були опановані або приборкані вповні: Ігорь звів з ними нову боротьбу, і аж вона привела до повної переваги Київа над ними. Память про неї переховала ся досить добре, завдяки ріжним подіям і легендам, звязаним з нею. Боротьба була завзята, облога уличського міста Пересічна тривала три роки, вкінці здобуто його; Уличів примучено нарешті на стільки, що вони мусіли згодити ся давати дань. Управу сїї нової провінції чи властиво збер дани передав Ігор свому воєводі Свенельду²). В звязку

¹⁾ 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 14.

²⁾ 1 Новг. с. 7—8.

з цею кампанією літописець згадує про перехід Уличів з над Дніпра в землі між Богом і Дністром. Хронологічні відносини сеї міграції до кампанії неясні; коли кампанія стала ся по міграції, як то можна уважати правдоподібнішим¹⁾, то можна думати, що вона могла бути наслідком міграції — що помандрувавши з над Дніпра, Уличі хотіли виломити ся з уставлених київськими князями форм залежності, їй се привело до сеї війни, що й закінчила ся капітуляцією Уличів.

Ослаблене переселеням Уличів Подніпров'я вимагало тим більшої охорони від Печенігів, що десь в 80-х рр. IX в. розпросторюються в чорноморських степах, і вже в 90-х рр. зявляють ся над Дунайсм. Про перші конфлікти з ними — очевидно на нижнім Дніпрі, говорить звітка, перехована тільки в однім пізнішім літописнім зберігнику (Никонівськім): „избиша множество Печенѣгъ Оскольдъ и Дири“²⁾. Нема ніякої причини помітувати сею запискою, тільки по вище висловленому сю подю скорше можна приложити до кн. Дири. Після того Повість містить під 920 р. ляконічну фразу, що Ігор воював з Печенігами. Оповісти щось більше про сю боротьбу вона змогла тільки від 2-ої пол. X в., коли печенізькі напади безпосередньо стали досягати київських околиць; перед тим мусіли бути війни, але вони для нас пропали. Але що й серед тяжкого печенізького натиску в середині X в. Русь ще тримала ся на устю Дніпра, бачимо з умови Ігоря з Візантією 944 р.: тут Русини обовязують ся не перешкоджати Корсунянам в рибальстві на устю Дніпра і не зимувати там собі (очевидно іде мова головно про руських рибалок і промисловців).

Що до верхнього Дніпра і взагалі тих північних доріг, які вели з Києва до північних земель, то тут повторюю, важно, що Повість заличує опанованнє їх до найперших здобутків київської династії: уже на самім початку вони взяли в свої руки Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Любеч. В парафразі умови з Греками під 907 р. межи „руськими городами“, де сиділи „велиции князья, подъ Ольгомъ суще“, стрічаємо Полоцьк і Любеч³⁾. Очевидно, хто мав в своїх руках Любеч і Полоцьк, мусів мати й Смоленськ. Дійсно, Константин

¹⁾ Див. ст. 204. ²⁾ Никон. I с. 9.

³⁾ Можливий сумнів, чи сі городи стояли в умові, чи може се додаток літописця, бо низше в уривку сеї умови вичислено тільки: „отъ города Києва, и паки не Чернигова, и Переяславля, и прочии города“, а тут: „на Киевъ, также и на Черниговъ, и на Переяславль, и на Полтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая города“. Можливо, що Полоцьк, Ростов і Любеч — се ампліфікація літописця; але і тоді інтересний погляд редактора, що ті міста належали до Київя за перших князів.

Порфирородний, оповідаючи про Русь в 40-х рр. Х в., між півластни-ми Руси народами згадує Кривичів, а між містами „провінціаль-ної Руси“ — Мілініску, що не може бути іншим крім Смо-ленська. Тут же, між „руськими“ містами, стрічаємо і крайню стацію на дніпровсько-балтийськім шляху, Новгород (*Νεμογάρδη*), „де сидів Святослав, син руського князя Ігоря“.

Другою важною торговельною дорогою, може не менше як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи з Києва на схід, суходолом і ріками — на Болгар, Итиль і через нього далі в закаспійські землі; **вже-ж у IX в.** руські купці користали з них (як каже ібн-Хордадбег). Сі шляхи йшли через землі Сіверян та Вятичів, і се звертало політику київських князів у сей бік від дуже давніх часів, не кажучи вже про той мотив, що Сіверяне держали в своїх руках на значній про-стороні Дніпровий берег і були безпосередніми сусідами Києва.

I Сіверяне і Вятичі і Радимичі підлягали колись хозарській зверхності, як і Поляне. Увільнивши ся від Хозарів сам (а се мусіло стати ся в кождім разі не пізнійше VIII в.), Київ мусів зараз взяти ся до боротьби з хозарським впливом на лівім боці Дніпра, особливо у Сіверян і Радимичів; підпорядкованнє сих народів київській політи-ції мусіло йти в парі з визволенiem їх залежності від Хозарів. Се визволенне, розуміється, мало свої приємні сторони для тутешніх громад, і вони улекшували справу київської політики на ґрунті: треба було тільки забезпечити сі племена від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею для київських князів не мусіла бути надто тяжкою.

Сіверянські центри — Любеч, Чернігів і Переяслав Повість представляє уже на початку X в. обсадженими намістниками й зало-гами (парафраза Олегової умови). Чернігів (*Τερνίγιψα*) і мабуть Любеч (*Τελούτσα*) виступають між руськими містами у Константина Пор-фирородного¹). В дійсності ся наддніпрянська скрайка сіверянської території мусіла ще далеко скоріше прийти в залежність від Києва, коли зважити, що в першій половині X в. київські князі вже — з одного боку стояли міцною ногою на устю Дона, з другого — завели в круг свого політичного вплива Вятичів.

Вятичів згадує Повість між учасниками Олегового походу на

¹⁾ *Τελούτσα*, розуміється ся, дуже мало подібна до Любеча, але таке толковання цього слова (загально прийняте) має більше за собою, ніж може здавати ся на перший погляд: іншого подібайшого імені на середнім Дніпрі не можна вказати, а Константин, видно, вичисляє важніші міста на Дніпровій дорозі в напрямі з півночі на південь.

Візантию, хоч се ім'я читається і не у всіх кодексах¹); але що в XI в. роз простореннє зверхності руських князів на землі по р. Оці дійсно уважалось фактом ранішими від походів Святослава і клалося на початки X в., се потверджує оповіданнє Повісти, що вже Рурику підлягав Муром, центр слов'янської кольонізації в землях фінської Муроми (на середній Оці), північно-східніх сусідів Вятичів²). Але тодішня залежність Вятичів від Київа була досить поверховна, бо політичний вплив Хозарів тут ще не був знищений: Вятичі, стоячи вже під київською гегемонією, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, і аж походи Святослава на Хозар та зруйнованнє Хозарської держави увільнили Вятичів зовсім від Хозарів³). Се зміцнило київські впливи і в басейні середньої низинної Оки, де за часи Володимира напевно звістна київська волость в Муромі. Що в тіснійшу залежність від Київської держави Вятичі дійсно були приведені розмірно досить пізно, показує те, що ще при кінці XI в. тут були свої князі (отої Ходота з сином), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племінну назуву і якось на узбочі стоять в тодішньому політичному житті. Але нам тут досить того факта, що в поглядах київських літописців в першій половині X в. під політичним впливом Київа стоять навіть Вятичі: супроти того для сіверянського Подніпров'я початки залежності від Київа треба посунути генью назад за межі X в.

Що до Подоня, то передовсім тут важні походи Руси на схід; ми ісчинаємо про них чути з останньої четверті IX в., від того походу Руси на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Руси, коли вона страшно пустошила південний берег Каспійського моря, і в 944—5 рр. знову⁴). Русь при тім звичайно проходила на човнах Доном і звідти, переволочивши їх суходолом через нешироку шию, плила Волгою в Каспійське море. Хоч Масуді в оповіданні про похід 912/3 р. каже, що хозарське правительство тоді перепустило Русь в Каспійське море добровільно за обіцяну половину здобичі, але очевидно, сї походи зовсім не були хозарському правительству милі, і коли воно їх не спиняло, то тому, що не мало сили: сї походи

¹) Іпат. с. 11. ²) Іпат. с. 42.

³) Вятичів бракує в кодексах південної редакції найдавнішої літописи (Іпатським й ін.), в Переяславо-суздальській і пізнішій Архангелогородській компіляції; тому ім'я Вятичів в сім оповіданню дехто вважав пізнішим додатком — Ламбін Ж. М. Н. Н. 1873, VII, Багалій Історія С'євер. з. с. 34.

⁴) Про сї походи і їх хронологію низче.

свідчать про повний упадок Хозарської держави почавши з кінцем IX в.

З другого боку, сї походи на Каспійське море для Руси не були-б можливі, як би вона не почувала себе дома на нижнім Дону, — подібно як чорноморські походи свідчать про її панованнє на нижнім Дніпрі. І дійсно, ми маємо виразні вказівки з 1-ої пол. X в. про київські впливи в землях нижнього Дону й Азовського побережя: в умові Ігоря з Візантією 944 р. руський князь обовязується не перепускати на кримський бік Болгарів Чорних, що жили на кавказькім березі Азовського моря: „а о сихъ иже то приходять Чернии Волгаре и воюютъ въ странѣ Корсунсьтий, и велимъ князю рускому, да ихъ не пущасть: пакостять странѣ той“¹). Виходить, що київський князь чи безпосередно, чи то через якого підручного держав в руках Керченську протоку, коли міг пустити або не пустити тих Болгар з Кавказу до Криму. Стара Фанагорія, що від VIII в. в грецьких джерелах зветься Тұмұттарұх, тә Mάταρυχ²), в руських — Тмуторокань, виступає в числі руських волостей вже за часи Володимира, але наведений параграф умови Ігоря показує, що ті краї належали до київського князя вже в 1-ій пол. X в. Інший параграф тієї ж Ігоревої умови з Греками, де „князі руські“ зобовязують ся не воювати грецьких городів в Корсунським краю і не мати на нього претензій, а за те Візантія обіцяє Руси поміч — очевидно в тих азовських краях, — натякає, що руське князівство переходило й на кримську сторону протоки, а руські князі пробували його розширити далі, забираючи візантійські городи. Сюди-ж належить звістка Льва Диякона³), що Ігор по своїм нещасливим поході на Візантію утік до дому „ледви з десятю човнами до Кімернійського Боспору“ (Керченської протоки).

¹⁾ Ламбін в своїй розвідці О Тмутороканской Руси (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, I) читав: „пакостять и странѣ его“ (с. 66); він думав, що тут мова про тмутороканського князя, і той володів землями по обох боках Боспора, а заснованнє цього князівства Л. покладав на часи Олега (с. 70 і далі). Василевский прикладав до цього князівства оповідання арабського географа про той „острів великої на три дні дороги“, „вкритий лісами й болотами, нездоровий та такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то аж трясеть ся“, де по словам його жила Русь (Ібн-Росте с. 34)—Васильевский Русско-візантійськіє отривки VII, Ж. М. Н. П. 1878, I с. 111—2, пор. Гаркави в Трудах IV зізда II с. 242. З рівним, або й більшим правом можна б приложити се оповіданнє до дніпровських плавнів і Запорожжя.

²⁾ Каталог епархій виданий De Boog-ом (Zeitschrift für Kirchengesch. 1891) (Тұмұттарұх), Константин Порфир. De adm. с. 42.

³⁾ VI. 10.

Взявши се все разом, бачимо ясно, що Русь держала Азовське море, а з тим разом, очевидно — і Подонє в своїх руках вже в першій половині Х в. А що власне часи по приході Печенігів як найменше надавалися до нових здобутків у сих краях, мусимо зміцнені впливу і власті київських князів в них відсунути на другу половину IX в. Очевидно, се розширення руських впливів на Подонє мусіло стояти в звязку з боротьбою Київа з хазарською зверхністю на лівім боці Дніпра, було її далішим продовженням.

Не так уже торговельні інтереси, як передовсім оборона спокою і безпечності кермовала відносинами Київа до сусідів на заході. Так важна пізнійше торговельна дорога на захід тоді далеко не могла рівняти ся значіннем із східньою та південовою. За те відвічні пограничні бійки і напади Деревлян, що ще в непамятні часи „обиджали“ Полян, мусіли вже в найперші часи привести Київську державу до боротьби з сими сусідами. Коротша версія Повісті каже про боротьбу з Деревлянами Аскольда і Дири, ширша говорить, що Олег, осівши ся в Київі, перш за все розпочав з ними війну, „и примучивъ я, почна на нихъ дань имать по червиѣ кунѣ“¹⁾). Як і інші звістки про Олега, й ся значить стільки, що в переконанню літописця Деревляне вже дуже давно, перед Х в., були примучені так, що мусіли давати дань київським князям. Що в першій половині Х в. Деревляне дійсно були вже данниками київських князів, се ми на певно знаємо з двох джерел, що себе посполу потверджують: легенда про смерть Ігоря памятає, що Ігор ходив збирати дань до Деревлян і там наложив головою: Константин Порфирородний між півластнimi Київу народами, куди київські князі ходили по дань (на полюднє), згадує її Деревлян²⁾.

Сі данні відносини, певно, уставили ся пе від разу. Деревлянє сильно борюкались проти київської зверхності: літописці знали, що за Ігоря було деревлянське повстання, а результатом його — заміна Олегової данини ще тяжію, потім нове повстання, що закінчилося смертю Ігоря: початок же цього деревлянського примучування виходив не тільки за межами Х, а може й IX століття. В половині Х в. Деревляне платили дань, але мали ще своїх князів і власну управу: повстання 940-х рр. закінчилося, правдоподібно, знесенням деревлянської автономії, її Святослав посадив уже „въ Деревѣхъ“³⁾ свого сина,

¹⁾ 1 Новг. с. 4, Інат. с. 13.

²⁾ Вѣрѣхъ: De adm. 9 (Тиверців, як деякі толкують, трудно тут бачити); на іншому місці Дерѣхъ: — гл. 37.

³⁾ Іпат. с. 45.

чи властиво когось з своїх бояр, що мав правити іменем малолітнього княжича. В 1-ій пол. XI в. Деревлянська земля вповні прилучається до Полянської і не має вже осібних князів, хоч би і з київської династії.

Разом із зміцненiem власти над Деревською землею мусіло йти розширеннe політичного впливу Київа над дальшими землями на захід і західну північ. Коли підбивались Кривичі (смоленські і полоцькі) і Деревляне, не могли довго зістатись поза сферою київського політичного впливу клином між ними уміщеними Дреговичі. Ніяких звісток про боротьбу з ними не зісталося в літописах, правдоподібно тому, що втягнуто їх під зверхність київську давно і без великих трудностей¹⁾. Константин Порфирородний згадує Дреговичів між півлластними Київу племенами, а Володимир посадив вже свого сина у них в Турові.

Західні сусіди Деревлян — Дулоби, та полудневі — Тиверці по словам Повісти мали бути втягнені в круг київського впливу ще за Олега: всі вони виступають в поході Олега на Грецію як „толковини“, себто автономні племена, обовязані до висилання своїх військ на поміч київському князю. Про Тиверців ще згадує Повість, що Олег воював з ними, але ся війна не привела до яких небудь острійших форм залежності від Київа крім посилення своїх полків. Пучан (Лев'єнчи) стрічаємо між півлластними Київу народами вже в 1-ій пол. X в. (у Константина Порфирородного). Але полуднево-західні землі стратили свій інтерес для київських князів після печењізького потопу, що розігнав тутешню оселу кольонізацію. Натомість західні українські краї здобували більше значине, але й тут, на західній окраїні Київська держава мусіла конкурувати з впливом інших, подібно як вона молодих, повних агресивної сили держав — Польської, Чеської й Угорської, і ся конкуренція вимагала пильної уваги київського правительства. На жаль, авторів Повісти доля сих західніх країв інтересувала також мало як і чорноморська або донська Русь: тому трудно сказати з якоюсь повністю, наскільки змагання Володимира коло привернення сих західніх україн були явищем новим, або тільки відновленням, чи приверненням того, що вже перед тим. в IX—X в. було раз приведене в залежність від Київа.

На сам кінець відложив я справу Новгорода і північних земель. Супроти полудневих земель, безпосередно звязаних з Київом, се

¹⁾ Сей брак відомостей пробували обяснити тим, що мовляв Дреговичі належали до Полоцька і з ним разом прийшли в залежність від Київа (Соловьев I с. 117, Завитневич — Область Дреговичей с. 586 й інш.).

иньший світ, друга політична система. На північ ми не стрічаємо слідів існування ширшої політичної системи, опертої на анальгічних основах з київською: поодинокі землі, племена, городські системи (що найбільше) мабуть безпосередно підбивалися київськими князями. Але на півночі була, очевидно, анальгічна система, котрої політичним центром і дружинним осередком послужив Новгород, історичне гніздо варязьких дружин, що звідси поширювали свої політичні впливи і данні відносини поміж фінські народи Поволжа і озерних країв. Не будемо входити тут в темну, мало відому і слабо висліджену минувшину сеї системи. Вкажемо зате характеристичний паралелізм в історичній традиції, чи конструкції початків новгородської традиції з київською. Як тут поруч легенди про київських братів теорія варязького завойовання, так там поруч варязького завойовання Гостомислова легенда про свійський, своєземський початок¹⁾), не скомбінована, а відкінена потім зовсім під впливами варязької теорії,—бо ся друга була приладжена *ad majorem gloriam* Новгорода і його політичних тенденцій супроти Київа.

Про ці впливи новгородських тенденцій на конструкцію повісті про початки Руської держави говорив я вище (с. 381). За сими тенденційними конструкціями, що мали підчеркнуту споконвічну автономість Новгорода, а для того доказували його так сказати — історичне старшинство перед Київом, що був мовляв здобутком Новгорода, а не навпаки,— зникла пам'ять про реальні відносини обох систем, київської і новгородської. Пропав для нас майже безслідно сей многоважний в історії Руської держави момент — стріча і сполучене сих двох політичних систем, що було вихідною точкою пізнішої великої, обєднаної політичної системи, як вона представляється нам в звістках і фактах Х віку. Очевидно тільки, що для літописців XI віку се був момент так би сказати—передісторичний; він випередив собою ту історію Руської держави, про котру вони могли щось росповісти; сполучене обох систем на дніпровській дорозі—се вихідний момент, від котрого ведуть вони сю історію. Центральне значіння, яке мав Новгород в тім моменті на півночі (незалежно від того, які могли бути раніші центри чи етапи в розвою твої північної системи) виявляється ся в самім напрямі сеї історичної „пути з Варяг у Греки“: лишаючи на боці близьшу і простійшу дорогу двинську з старим Полоцьком, що відходить зовсім на другий план (через те може так і відокремив ся він пізніше), ся головна артерія простує кружною дорогою на Новгород, бо

¹⁾ Про Гостомислову легенду кілька новіших, побіжніших правда, заміток у Шахматова, Розыскания с. 213, 308, 517.

він являється ключем до всеї тої північної системи волзько-озерної. Становище Новгорода як старшої з київських волостей, де сидить наслідник київського престола за Ігоря, підчеркує се значине його як другого стола в новій, великій східнословянській системі.

Але з другого боку звістки про новгородську дань, що проско-чили під руками київських літописців, обясняють нам дійсний характер цього сполучення обох систем. Олег в той момент, як стає князем в Київі, накладає на Новгород данину — „от Новгорода гривень 300 на лѣто мира дѣля“¹⁾; інакше сказавши — данні відносини Новгорода до Київа теж виходить за всяку історичну давність — вони являють ся одним з історичних атрибутів Руської держави X в. Се доповняє звістка про Ярославове повстання против батька: „Ярославу же сущю Новъгородъ и урокомъ дающую Кыеву двѣ тысячѣ гривень отъ года до года, а тысячию Новъгородъ гридемъ роздаваху“ (до цього поясненіє: „и тако даюху вси посадники новгородськии“²⁾). Новгород платив дань до київського княжого скарбу від непамятних часів, від хвилі свого включення в київську політичну систему аж „до смерти Ярослава“. Се обертає до гори літописне оповідання про відносини Новгорода до Київа, і дає зрозуміти, що в дійсності не Київ був здобутком Новгорода, а навпаки — Новгород здобутком Київа, і Смоленськ послужив не етапом в руху новгородського князя на півднє, а навпаки — київським ключем до новгородської системи, яким він зіставав довго і пізнійше — опорною базою київської системи супроти озерних країв і Поволжа.

Що до хронології то тут має ціну отсе переконання літописця, що звязок Новгорода і Київа виходить за межі епохи князів Ігоря — Святослава — Володимира: се факт старший від них. Натяк на залежність Новгорода можна бачити і в звістці Джайгані (писав при кінці IX або на початку X в.), що Русь, себто Руська держава, складається з трох частин — київської (столиця Куяба, Київ), „Славії“ і Танії (чи Табії)³⁾; досить правдоподібно приймають, що ся Славія — то новгородські Словене.

Як бачили ми, Ігорів син сидів в Новгороді за життя батька; він був тоді о стільки малий, що розуміється ся, правив тільки номінально. Се наводить на гадку, що практика — посылати в Новгород, як на значніший стіл, одного з синів київського князя, часто —

¹⁾ Лавр. с. 23, пор. Новгор. с. 6 (тут замість Олега, розуміється ся, Ігор).

²⁾ Лавр. с. 127.

³⁾ Труды III съѣзда I с. 279, пор. више с. 196 і 296.

найстаршого, могла уставити ся ще скорше, ніж за Ігоря, і малого Святослава післано тільки за сим звичаєм.

По за сим трудно щось більше сказати.

Таким чином протягом IX і на початках X віку Київ опанував уже майже всю ту територію, що входила потім в склад Руської держави. Всі східно-словянські племена, з де якими фінськими сусідами на півночі, тим чи іншим способом залежали вже від нього. Та ся залежність в переважній часті була ще дуже слаба: значна частина народів була тільки під гегемонією Київа, а не під властю його, звязана союзним, а не державним звязком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сиділи „величии князів подъ Ольгомъ суще“¹⁾, Повість називає Чернігів, Переяслав, Любеч, Полоцьк і Ростов. Коли додати сюди ще Новгород, де сидів, як знаємо, Ігорів син, і Смоленськ, куди ніби то Олег мав посадити „мужа“ свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. X в. були-б обсаджені з руки київського князя як раз: а) словянські волости по головним торговельним дорогам, де крім князів — намістників мусіли сидіти й київські залоги, що боронили сї дороги і торговлю а заразом вели торг з місцевою людністю; б) словянські кольонії по фінських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів), — вони мали теж важне торговельне і економічне значіннє, збираючи дань з околичних громад, особливо „скору“ — їх можна прирівняти дуже добре до пізнійших московських „острогів“ в Сибіри, що мали головною метою збирання „сибірської казни“, а для того мусіли мати якусь воєнну силу і представляти собою ніби якусь адміністрацію. Ся схема о тільки правдоподібна, що ми дійсно можемо прийняти вичислені Повістю резиденції київських намістників чи князів за приблизно-реальні для початку X в.

Взагалі як початки київської держави мусіли бути тісно звязані з інтересами київської торговлі, так і пізніше інтереси державні переплутувалися з торговельними, а купецька верства з правительственою. Се найвиразніше відбилося в оповіданні Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торговля й управа, княжа дружина й купецтво зливають ся зовсім до купи. Князі з цілою Русю (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полюднє в південно-словянські землі,

¹⁾ Треба уважити сї слова цитатою з умови, не поясненiem Повісти: сама Повість не говорить ніде про таких великих князів; натомість деякі імена городів міг додати й редактор Повісти.

там цілу зimu збирають вони дань, на весну Русь збирається до Київа, споряджає торговельну флоту й іде в Даргород (розуміється — не тільки сюди, а взагалі в ріжні грецькі торговельні центри), з предметами дані й торговлі. Се представлення вповні півторажується автентичними умовами київських князів з Візантією, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омету дипломатичних зносин. Руські князі і бояре — заразом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послужі у торговлі, а торговля становить знову ту економічну підвальну, на котрій операються князі й правительство.

Ta система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила наче скелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всі тутешні князі були поставлені з Київа (хоч се досить правдоподібно): досить того, що вони приведені були в безпосередню залежність від Київа, а дружинна верства, що спеціально носила ім'я руської, Руси, як репрезентантка цього державного звязку — принадлежності до „руського“ центра, була тим елементом, що держава усієї сії „волости“ в звязку з торговельним і державним осередком сієї системи — Київом, і заразом як кров обігала по всій системі держави, оживляючи її й удержуючи в цілості. В сучасних джерелах візантійських і арабських ім'я Руси надається спеціально дружинній верству, що панує в сії Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що у нього Русь — се дружина, і він розріжняє отсю Русь і підвластних „Слов'ян“. З арабських письменників се найбільш виразно виступає у ібн-Росте: Русь — се воєнна верства, що не має ані ґрунтів, ані господарства, живе з того, що забирає у Слов'ян і спродує сусідам; війна — їх промисел; новонародженному кладуть меч і кажуть: „не дістанеш від мене ніякої спадщини, мати-меш тільки те, що здобудеш сам мечем“¹⁾.

Разом з дружиною ім'я Руси, що було заразом іменем політичного центра і зверхньої версти держави, переносилося і на підвластні землі. Той же сам Константин Порфирородний називає київські волости, противставляючи їх Київу, „провінціальною Русию“ (*ἡ ἔξω Ρωσία*). Джайгані, і за ним пізнійші східні письменники ім'я Руси прикладають не тільки до Київщини, але й до принадливих до неї земель. Повість временных літ, очевидно, виходить теж з того погляду, що ім'я Руси в Х в. було загальним іменем для земель Київської держави: в парафразі умови 907 р. Чернігів, Переяслав і ін. звуться „руськими городами“. Ними володіла Русь.

¹⁾ Вид. Хвольсона ст. 35.

На скільки розгалужена була вже в 1-ій пол. Х в. система безпосередно звязаних з Київом волостей, показує умова Ігоря 944 р.: в ній виступає що найменше двадцять князів. Їх реєстр має свій інтерес, тому його наведу. Наперед тільки завважу, що сей склад держави з яких двадцяти князівств можемо уважати досить трівким для середини Х в.: коли тринацят літ пізніше прибуває Ольга до Царгорода, з нею бачимо знов 20 або 22 посли, очевидно — від сучасних руських князів.

В умові 944 р. виступають:

великий князь руський Ігорь з жінкою Ольгою

син його Святослав (новгородський)

два племенники — Ігорь і Якун (норманське Акун, Гакон)

Предслав¹⁾

Сфандр, жінка Уліба (очевидно — якась вдова по князю, що мала свою волость, як Ольга, бо самого Уліба не згадано)

Турд (норман. Þóðr)

Аръфастъ (норм. Arnfastr)

Сфиркъ

Тудко (може зменшеннем від Тудор)

Тудор

Евлиск (чи Ерлиск, мабуть попсоване імя)

Воік (теж)

Яминд (Аменъдъ, норманське A'mundi)

Гунар (норманське Gunnarr)

Берн (норм. Bjorn)

Алдан

Елек

Етон (мабуть попсоване)

(одно імя мусить бути опущено тут, бо є тільки імя посла)

Гуд

Тульб чи Тулоб (вар. Туад, Тулд)

Ут (прикм. Утинъ, Успинъ).

Цікаво, що між сими іменами „княжъ“ 944 р. не знаходимо ми імен відомих нам з Повісті — ані воєводи Свенельда, котрому передав Ігор Деревлянську землю, збирати з неї дань, ані деревлянського князя Мала. Можемо тут спустити ся на літопись, що такі особи тоді дійсно були, бо імена Свенельда і Мала були звязані з памятною подією — як Ігоря убили Деревлани. З тої неприсутності їх тут

¹⁾ Не Предслава, бо іри жінках спеціально се зазначенено, що то жінки.

виходило б, що в вище поданий реєстр не включено тубильних князів і князьків, які далі правила своїми округами під зверхністю київського князя (се й само собою зрозуміле, бо сії князі не входили безпосередно в державну та дружинну організацію), ані не заведено тих київських бояр — дружинників, що не сиділи повсючно в волостях, а тільки виходили періодично на полюде до тих чи інших півлластників, але не приведених в безпосередню залежність від Києва волостей, бо вони, що-б так сказати, числилися при київськім штабі¹⁾ і тільки висилалися для збирання данини, або мали призначену з певних волостей дань на удержання своєї дружини.

Число таких земель, де непорушно зіставалася свійська управа і свої князі, і тільки від часу до часу (раз па рік найчастійше) прибував, з полком дружини для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціальний) чи котрий з бояр на полюде, збирати данину, — число таких земель, кажу, мусіло бути ще дуже велике в 1-й пол. Х в. Але були цілі племена, звязані тільки обовязком помочи, що ніколи й не бачили на своїй території київських князів чи бояр, навіть тимчасово; в такім стані були, по всякій правдоподібності, всі західні краї — Тиверці, Дулібні і дальші, а на крайніх сході — Вятичі, взагалі землі що лежали остроні; їх звязок з Київською державою був зовсім хисткий, майже номінальний.

Власне еволюція Руської держави в X—XI в. полягала в зміненню сих звязків, розширенню сієї системи „руських“ намістників і залог та розгалуженню її в усіх напрямах, в середину волостей, з часом все далі. В оповіданні Константина Порфирородного території Оловян новгородських, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сіверян і інших Словян — се волости, куди тільки на час, зимою приходять руські дружини з князями „на полюдіс“. Образ зовсім вірний, тільки з тою поправкою, що князі не ходили всі з Києва, бо вже був цілий ряд провінціальних центрів, де сиділи князі з руки київського „великого князя“. В таких землях громади правилалися собі по своєму, як хотіли, тільки обовязані були відати відповідну данину князеві на „полюдію“ і виживити дружину екзекутників під час збору сії данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князі з „усею Русю“ йдуть на зиму в „словянські“ землі й там перегодовуються до весни). Тільки поволі до цього збору дани почали прилучатись і ріжні адміністраційні та судові компетенції. Се дуже добре ілюструє пізнійше оповідання літописи під 1071 р.: в Білоозе-

¹⁾ Дрібнійші бояре також і при інших, провінціальних центрах.

ро приходить для збирання дани в імени кн. Святослава Янь Вишатич, і йому при тій нагоді заносять скаргу на безправності, які діють ся з причини „кудесників“; безправности її, очевидно, діяли ся за згодою місцевих властей (які-б вони не були), і скарга була певного рода апеляцією на них; Янь переводить слідство й чинить екзекуцію. Те що в другій половині XI в. діяло ся може тільки в далеких фінських анексах, в X в., певно, практикувало ся і в словяниських волостях. Навіть ще за часів Ярослави бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий агент) тільки періодично приїздить у волость („урок вирнику“ в Руській Правді), — о скільки ж меньша мусіла бути участь центральної влади в управі і суді волости столітє перед тим! Очевидно, вона була мінімальна, і за границею міста, де резидував князь чи намістник, та його найближшого округа — властивої її не було зовсім.

В тіснішіх звязаніх з Київом землях самоуправа зіставала ся непорушеною тільки в границях дрібніших округів; в головніших центрах землі сиділи князі чи намістники і служили якимись судовими чи адміністраційними інстанціями, бодай у важніших справах, бодай часом. Але у інших племен, як у Деревлян, Вятичів, може Дреговичів, на цілих етнографічних територіях в 1-ій пол. X в. не було ніяких повсес充足них резидентів, і весь давній устрій землі зіставався непорушеним. Напр. у Деревлян: Ігор пропмучив їх і примусив давати дань, сю дань він передав Свенельду на удержаннє його дружини, але Свенельд ані сам, ані його відпоручники не перебувають в „Деревах“ (нема сліду того). Очевидно, Свенельд вибирал собі дань під час осіннього полюдя („и приспѣ осень“), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі воєнні поручення; в Деревах же по давньому правили „добрі“ деревлянські князі, „иже роспасли суть Деревську землю“. Аж но великий війні з деревлянами в половині X в. скінчилася ота давня управа. Теж і у Вятичів: в другій половині X в. їх оподаткував київський князь, а ще при кінці XI були тут якісь свої князі-правителі. На такі території дивилися в Київі головно як на джерела дани, як се характеристично (хоч і побільшено) відбило ся в оповіданні про зачіпку Ігоря з деревлянами. Вся київська політика супроти сих підвластних племен кінчить ся на змаганню здерти як можна більше.

Як і в сучасній державній політиці мілітарних держав, все оберталося коло удержання армії — княжої дружини. Розширеннє підвласної території, побільшеннє дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів, а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержаннє цілому корпусови дружини, що мав

тимати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні залоги, що мали удержувати ся з побираної дани й натурай в своїм окрузі, князь мав на поготові воєнні кадри, що в потребі могли бути змобілізовані і вислані куди треба, зіставивши на місці мінімально потрібні контингенти; при тім ці залоги забезпечали торговлю, що була важливим джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшення-ж воєнної сили, vice versa, давало можливість київському князеві все далі розширяти круг свого політичного впливу, зміцнюючи становище князя, його перевагу над підручними „світлими і великими князями“ та воєводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воєводи, що від себе удержували цілі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціальні князі — були часом занадто сильні і могли вирости над головою київському князеві: він мусів держати свою власну значну дружину та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воєвод могло часом вивязувати ся певне суперництво, і київський князь мусів уважати, щоб служба у котрого з його воєвод не стала для дружинника привабнішою, як у нього; коли Свенельд дістав деревлянську дань, Ігорева дружина почала завидувати: „се даль еси единому мужевъ много: отроци Свѣнельжи изодѣли ся суть оружиемъ и порты, а мы нази“, і князь мусів добувати для своєї дружини якийсь новий дохід, аби собі не марнувалася, не вважала становище Свенельдової дружини кращим від свого.

Підручні „світлі князі“, зовсім природно, мали тенденцію своє князівство уважати дійничним і не раз приходили до повної фактичної незалежності. Ілюстрацію дає історія з Полоцьком. Сю волость, як ми бачили, Повість зачисляє ще до Рюрикових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часів Святослава там сидів князь Рогволод: по літописі він „пришель изъ заморья“. Чи прийшов він дійсно зза моря чи ні, не знати, але певно, що Полоцьку волость, яка входила вже в руську державну систему, він дістав з руки київського князя, хоч може не сам особисто, а ще якийсь його батько чи дід. Але по смерті Святослава Рогволод займає зовсім рівнорядне становище з Святославовими синами, і князь з київської династії тільки оружною силою його приборкує. Такі епізоди мусіли трапляти ся не рідко. Київський князь все мусів удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазі, аби мати змогу користати з своєї правної прерогативи — влади великого князя і зверхника.

Певну опору в сім давало йому значіння самого Київа — центра торговлі й культури для всієї держави, головного дружинного гні-

зда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізніше мусіли тягнути. Але се все служило до певної міри тільки. Звязок, що звязував державу, навіть в тій ії примітивній формі, був дуже слабкий. Його треба було відсвіжати, відновляти—походами, змінами намістників і підручників, аби державна будова не отяжіла й не розсыпала ся.

Не мале значіннє мусіли тут мати далекі походи, особливо в культурніші краї полудня і сходу. Дати ініціативу, скупити відповідні, дуже значні сили міг тільки голова держави — київський князь: він мобілізував залоги, покликав до участі полки від півласних племен, спроваджував варязьких кондотієрів і т. і. Похід в разі успіху давав великі користі; з них головна пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з фрагмента, вставленого в Повість під 907 р., не забувано при тім і про дружину не тільки змобілізований до похода, але й поліщену на залогах. Таким чином сі походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одне тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому просторі держави, давали відчуття одністі державної організації, і тим були для неї дуже користні. Не диво, що сі походи повторялися досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше діференціюваною, глубше розгалуженою. Далекі дружинні походи заникають разом з тим, як на перший плян виступає внутрішня земська організація і в управі лучать ся з князівсько-дружинними елементами елементи земські. Сей процес розвивається ся особливо в другій половині XI в., і з того часу нема вже тих дружинних походів.

VIII.

Від Олега до Святослава.

По загальних замітках про Руську державу X віку переглянмо факти з політичної історії Руси X в. в їх хронологічнім розвою, в порядку князів.

Початок X в. — се час „віщого“ Олега, час великих успіхів київської політики, вінчаних незвичайно щасливим походом на Візантию, з нечуваною здобичею й торговельними вигодами для Руси. Багато переказів звязано було з сим походом — про дивні способи, на які взяв ся Олег коло Царгорода, поставивши свої човни на колеса та підіхавши під вітрилами під царгородські мури, про всякі його вибаганки — як пошире на руські кораблі шовкових вітрил з грецької здобичі або повищеннє на царгородській брамі щитів на знак побіди. Треба собі уявити чар Царгорода, цього „нового Рима“ з його виштукуваними формами життя й побуту, з його високою технікою промислу й штуки, буйною, квітчастою амальгамою античних і східних елементів, що для слов'янських і взагалі східно-европейських народів був не менший як чар старого, більш консервативного й стильового Рима для Германців. Тільки уявивши собі сей чар, зрозумісмо як вражали сі легенди про Олегові успіхи народну фантазію, — „и прозваша Олега: „вѣщій“, бяху бо люди погані и невѣголоси“¹⁾).

Звязані з іменем Олега в Повісті здобутки Київської держави — се, як я сказав, майже виключно тільки учена комбінація київського книжника, і ми, зіставивши її на боці, взяли се як результат розвою Київської держави кінчачи першими десятками X в. Але той віщий князь, що в поставленіх на колеса човнах підіздить під стіни Царгорода, що пиše своїй дружині шовкові вітрила на кораблі й умирає

¹⁾Іпат. с. 19.

від власного коня, як жива ілюстрація „припівки“ Бояна (Слово о полку Ігоревім):

ни хытру, ни горазду
ни птичу горазду
суда божия не минути,

сей віщий князь — то не мертвa концепція пізнішого книжника, а живий утвор народної творчості. Виразно відбиває він від втвorenих в реторті київського книжника гомункулів, якими заповнена в Повісті друга половина IX в., і з сим Олегом народної традиції мусимо рахувати ся, дарма що на нього були мабуть перенесені певні традиції про інших осіб подібного імені — від якогось Олега старших часів, а також від кн. Ольги¹⁾.

Одинока дата, звязана напевно з особою Олега — се 911 р., дата умови його з Греками. По хронольгічній схемі Повісти він умірає слідом, тієї-ж осени, але се тільки результат непевних хронольгічних рахунків, мабуть в залежності від того, що сей рік 911 був датою, поза котру не можна було відсунути Олегової смерти назад. В дійсності наоколо сїєї дати 911 р. бачимо кілька далеких, сміливих походів Руси в чужі краї, що як найбільше відповідають фігури віщого князя і дають привід думати, що жив він довше, ніж каже літописна хронольгія.

Але насамперед спинимо ся над сим походом на Візантию. Ширша верзія Повісти оповідає широко про нього під 907 р. Оповіданнє се наскрізь легендарне в своїх подробицях: відкинувшись навіть чисто анекдотичні прикраси його, не можна бути певним і в тім, щоб так сказати — скелеті його, який лишається ся по такім очищенню. Що більше: з огляду на повне мовчаннє грецьких джерел стає дуже неймовірним, аби Олег дійсно ходив на самий Царгород, і ся подробиця в

¹⁾ На помішанні Олега з Ольгою в народній традиції дав позір Халанский в статі: Къ исторії поетическихъ сказаний обѣ Олегъ Вѣщемъ, ст. III. На жаль, праця лишила ся не скінченою; в виданих своїх частях (Ж. М. Н. П. 1902, УШ, 1903, XI, Ізвѣстія 1903, II і посмертна публікація Ж. М. Н. П. 1911, IX: Отношеніе бывшъ обѣ Ильѣ Муромцѣ къ сказаниямъ обѣ Олегъ Вѣщемъ) вона дає деякі цікаві спостереження, але грішить своїм змаганням підтягнути все можливе до переказів про Олега, не відріжняючи справжніх переказів від простих помилок, книжних комбінацій і т. і. Особливо звертає на себе увагу його теорія, що Ілія Муромець — се Олег мурманський (норманський) князь (див. також по німецьки в Archiv XXV: Ilias von Reussen und Іја Mуромец); однаке епітет мурманського для Олега лишається ся зовсім непевним, бо описається ся на такім непевнім джерелі як т. зв. Йокимівська літопись, де він зветься „урманським“, а самий перехід імені Олега в Ілю, при таких формах як Олег, Вольга, дуже сумнівний (пор. замітки Ягіча, I. c.).

дійсності могла бути перенесена на нього з походу 860 р. або розписана деталями з оповідань про похід Ігоря. Натомість дуже ймовірно, що були якісь походи Руси на візантійські землі на початку Х в., і мабуть не один, подібно як то ми бачили на початку IX в., — походи щасливі, здобичні, що дали повод до розцвічення їх народньюю фантазією, а Візантію примусили до оплати контрибуції й заведення нових, дуже вигідних для Руси умов¹⁾). Останній факт в русько-візантійських відносинах перед тим — се утода з Русю, заведена в 860-х роках: тоді правительство, як висловляється біограф іми. Василя, не жалувало „одіж золотих, срібних і шовкових“, попросту — купило утоду і спокій у руських князів. Редактор нашої Повісті мав якусь умову, подану ним під 907 р. і уложену в усікім разі перед 912 р. (себ то перед смертю імп. Льва, що в ній згадується): тут Руси признається одноразова контрабудіція і дуже великі торговельні вигоди (обмежені потім в 944 р.). Фрагментів і парофраз сеї умови ніяк не можна вважати фантазією чи фальсифікатом²⁾), а так само

¹⁾ Згадаю, що пок. Васіліевский „якийсь натяк“ на руський похід з поч. Х в. добавив у тім факті, що у Симеона Івоготата „там, де треба було бути оповіданню про похід Олега“, стоїть текст про легендарного руського епоніма — *Рως αὐθόρος* (Рус.-виз. ізслѣдованія с. СХХХVII). Сей натяк однаке в дійсності не існує, бо згадка про Русь прийшла в оповіданні Симеона в цілому комплексі фільологічних елюктурацій. Про літописне оповідання про похід Олега ще стаття Іамбіна Похід Олега на Царьградъ сказка или нѣтъ? (Ж. М. Н. П. 1873, VIII).

²⁾ Що парофраза русько-візантійського трактату під 907 р. Повісті мас фактичну основу, найважливіший довгaz бачу в тім, що ся частина, де містяться уривки і парофрази умови, від слів „и начаша Грѣци мира просити“ і до слів „И рече Олегъ“..., зявилася як вставка. Се доводить і порівняннє з текстом I Новг. і є слід вставки в повторенню заяви Греків, що вони готові давати дань (се справедливо зазначив Шахматов — О начальн. сводѣ с. 48). У сїй вставці можуть бути додатки самого редактора: так взято з легендарного оповідання й повторено тут про контрабудіцію по 12 грив. на головіка (цифра неймовірна, і ся подробиця могла застутити загальну згадку про контрабудіцію в умові). Могли бути додані декотрі імена міст, як я вже сказав (с.), але що лишається ся по за тим, то не має найменьших познак непевності. Що до становища сеї справи в науці, то Еверс і Тобін уважали сі фрагменти прелімінаром умови 911 р., і (до ского погляду прилучив ся недавніми часами Васильевъ Византія и Арабы II с. 165). Сергеєвіч уважав цілу сю умову сумішнюю — див. перегляд цього питання в його статі: Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками X вѣка (Ж. М. Н. П., 1882, передрукована въ Лекціяхъ и ізслѣдованіяхъ по історії рус. права, вид. 1903 р. с. 616). Переважає однаке нині погляд про осібність і автентичність умови 907 р. — див. напр. В.-Буданова Історія рус. права² й пн.

трудно вважати сї уступки результатом страху, заданого Русию Візантій п'ятьдесят літ перед тим. Отже вповні правдоподібно, що Олег чинив десь в початках Х в. напади на візантійські землі, хоч і не на самий Царгород. В такім разі не було-б дивним, що в візантійській хронографії (дуже слабій взагалі для 1-ої пол. Х в.) про сї походи не знаходимо загадки¹⁾.

В згаданих фрагментах умови говорить ся, що Греки пристали на контрибуцію для Олегового війська і „уклади“ (контрібуції) для руських князів, Олегових підручних; руським купцям дали право вільної торгівлі без оплати мита; протягом шістьох місяців сї купці мали діставати удержаннє в Царгороді й потрібні корабельні припаси на дорогу. Але вони мали мешкати не в самім Царгороді, а на передмістю коло церкви св. Маманта („у св. Мами“), візантійські урядники мали вести їм реєстр, і до міста дозволялось їм вступати ватарами не більше 50 люда і без зброї (можливо, що перед тим руські купці в Царгороді щось наброїли і се було причиною таких поліційних обмежень).

Крім сих фрагментів маємо повну умову з 2 вересня 911 р.; правдоподібно, вона мала служити доповненням до попередньої. Ся нова умова спеціально займається установленням правних норм в ріжних справах, що могли заходити між Русю і Греками в їх торговельних зносинах, особливо в купецьких кольоніях по грецьких і руських містах. Тут устанавливають ся форми процесу і кари для таких мішаних процесів; спеціальні постанови дано що до корабельних пригод коло руського берега, про викуп невільників і про спадщину по Русинах, що перебували на службі візантійського імператора: на випадок смерті без тестаменту застерігається ся, що спадщина має йти своїкам небіжчика на Русі; в осібній статті руські князі обіцяють не боронити своїм дружинникам вступити до візантійського війська. Умова становить незвичайно важне джерело для історії руського права і дає ви-

¹⁾ Про русько-візантійські відносини Х в., окрім спеціальних монографій, що вказую принагідно, загадую тут ще загальні — стару розвідку Вількена в *Abhandlungen d. Berliner Akademie* 1829: *Ueber die Verhältnisse d-r Russen zum Byzant. Reiche*; Ламанський Несколько словъ объ отношенихъ русскихъ къ Грекамъ (Рус. Бесѣда 1858, IV); Самоквасовъ Свидѣтельства современныхъ источниковъ о военныхъ и договорныхъ отношеніяхъ словяно-руссовъ къ Грекамъ до Владимира (Варшав. унив. изв. 1886, VI), відчут Успенского Русь и Византія въ X вѣкѣ, 1888, і статі Г Величка в Записках Н. т. ім. Шевченка т. VI: Політичні і торговельні взаємини Руси і Візантії.

разне свідоцтво ріжнородних і живих зносин тодішньої Руси з Візантією¹).

Заведена тепер нова згода Руси з Візантією тривала довго, і Візантія користала з руських військ в ріжних своїх потребах. Так припадком довідуємося, що руський полк, в числі 700 мужа, був в візантійськім морськім поході Імерія на Арабів, коло р. 910. Заплачено йому за сей похід 100 літр золота (7200 золотих)²). З креспонденції царгородського патріарха Миколая Містіка так само припадково довідуємося, що в своїй тяжкій боротьбі з болгарським царем Симеоном Візантія забезпечила ся тоді, десь коло р. 920, також помічю Руси. Чи дійсно була тоді послана поміч з Руси, не знати, але се дуже правдоподібно³.

Звістка про участь руських вояків в поході Імерія позволяє нам уставити трохи близше час руських походів на Візантію: походи Руси на візантійські землі мали місце десь перед 909—10 роками, коли бачимо руських вояків в візантійській службі. В 909—10 рр. руському правительству також було не час нападати на Візантію тому, що воно було зайняте походами на схід.

909/10 р., оповідає пізніший історик Табарістана ібн-ель-Хасан, приходила Русь на 16 кораблях на Абесгун, встигла богато пограбувати й коло Абесгуна і на противнім березі моря, поки наспіла

¹) Про русько-візантійські умови див. іще — статі Срезневского і Беляєва О договорахъ кн. Олега съ Греками, 1852 і 1854 (в Извѣстіях Академіи наук. т. I і III), Лавровского О византійскомъ элементѣ въ договорахъ Русскихъ съ Греками, 1853; Сокольского О договорахъ Олега съ Греками (кнів. Унів. ізв. 1870, IV); Мик. Шухевича О договорахъ Руси з Греками (Часописъ правнича т. II, 1890); Димитру Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Визант. временникъ 1895, оцінка в Записках наук. тов. ім. Шевченка т. XVI), Некрасовъ Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 г. (Извѣстія отд. рус. языка 1902, III, оцінка в Записках т. LV); Лонгиновъ Мирные договоры русскихъ съ Греками, 1904 (Записки одеські)

²) Рахунки сього походу заховали ся в збірнику Константина Порфирородного, т. зв. De сегіmoniis aulae byzantinae (ed. Bonn. p. 651 sq.), але без дати. Новійші дослідники датують єю експедицію 909—911 роками. Див. особливо Васильевъ Византія и Арабы II с. 165, також Ламанскій Житіє св. Кирилла (Ж. М. Н. П. 1904, I с. 148).

³) Листи Миколая в Patrologiae cursus com. s. graeca т. CX, див. лист 23; про них Златарски Нисмата на цариградськія патріархъ Миколая Містіка до бльгарськія царь Симеона — Сборникъ за народни умотворенія т. XII с. 153 і далі. Лист Миколая з загадкою про руську поміч Златарский приблизно датує 922 роком, Успенский кладе на часи коло р. 920 (К. Старина 1889, IV с. 282).

поміч від Абуль-Абаса губернатора Табарістана (що тоді належав до халіфата Саманідів); покріплений сю місцем начальник Сарі (столиці цього південного берега) напав на Русь несподівано вночі, розбив її, а взятих в неволю порозсилав по ріжних околицях Табарістана¹⁾.

Так оповідає наше джерело. В нім однаке богато непевного. До такого далекого походу і смілого шратства в чужім краю треба було більшої ватаги, і 16 човнів в звістці ель-Хасана рішучо мусить бути помилкою, або мова йде про часткову ватагу з більшого війська; не знати теж, чи дійсно результат цілого походу був так дуже нещасливий, бо слідом як раз бачимо новий похід.

По словам ібн-ель-Хасана Русь повторила другого року свій напад, але й сим разом їй не повело ся, бо її погромили в Гіляни, і потім руських нападів не було²⁾. Се закінчення дає підставу звязувати сю звістку з походом Руси оповідженням Масуді, далеко докладніше, хоч і з ріжницею в даті. По словам Масуді, після 300 р. геджри (912/3), 500 руських кораблів, 100 мужа на кождім, пройшло з Дону в Волгу, і звідти з Каспійське море, пообіцявши хозарському каганові половину здобичі за перепущення (властиво мабуть вони не так купили той пропуск, як змусили кагана їх пустити). Діставши ся на Каспійське море, Русь почала грабувати південні береги, т. зв. Табарістан та дальші землі на захід (Адербайджан) і на північ аж до р. Кури. Запускаючи ся досить далеко від берега, „Русь лила кров, брала в неволю жінок і дітей, грабувала майно, розсыпала кінних і палила“. Звязуючи се сповіданне з звісткою ібн-ель-Хасана, сей похід кладуть на 301 р. геджри (913/4)³⁾ і такий брак всякої оборони краю від руського нападу толкують тим, що в Табарістані було тоді

¹⁾ Дорнъ—Каспій с. 5 і далі і 464 (текст); про сей же похід, очевидно, згадує коротко ще пізніший історик Табарістана Зегір-ед-Дін (XV в.) (Дорн с. 28 — 9, інші прикладали сю звістку до походу 913/4 р.). Про сі походи ще розвідки—Григор'єва О древнихъ походахъ Руссовъ на востокъ, в збірнику його „Россия и Азія“ с. 12 і далі, Вестберга Beiträge IV і Къ аналізу 5 і Маркварта Streifzüge с. 330 і д.

²⁾ Тексти у Дорна Каспій с. 6 і 464. Добиває Русь в сїй звістці „шірван-шах хозарський“, ся згадка володаря хозарського дає до думання, може Дорн упростив своє пояснення, толкуючи се як простий титул шірван-шаха: може тут відгомін погрому Руси в землі Хозар?

³⁾ Григор'євъ с. 19. Дорн (с. 16) кладе його на кінець 913 або ще правдоподібніше—на першу половину 914 р. Вестберг виводив з початку осінь 913—але в новіший статті (Къ аналізу) пересуває вже на 920-і роки, не вважаючи вказаним звязувати його з другим походом ібн-ель-Хасана, бо сей вказує на 298 р. геджри.

повстанці, військо Саманідів розбили повстанці і дали сильний опір руському війську не було кому. Протягом кількох місяців воно панувало на цілім побережу, і ніхто не міг противити ся Руси. Нарешті, по кількох місяцях такого господаровання, Русь пустила ся назад. Та тут чекала її біда: наємне військо хозарське напало на Русь при повороті, в числі 15 тис., і по словам Масуді побило до 30 тис. Руси; інші втікли Волгою в гору (дорога з Волги на Дін, очевидно, була загорожена), але й сі останки були знищені по ріжних місцях— в Буртасах (Мордві) і в Болгарії¹). Масуді каже, що то була півміста мусульман—хозарських наємників: але іправдоподібніше, що хозарське правительство, не здужавши здергати Русь в її поході на море, натоміс постаралось її знищити, коли вона верталась, ослаблена довгою війною і обтяжена здобичею. Однаке чи дійсно руське військо знищено так зовсім, як оповідає Масуді, не можна твердити. Хоч число сього війська, подане у Маеуді на 50.000, може й побільшene, але воно мусіло бути велике, й знищити його ціле в дійсності було не так легко.

Про такі походи на Візантію і Схід говорять нам ріжні, незалежні від себе джерела. Вісти заховалися досить припадково, в дійсності тих походів могло бути більше. Досить правдоподібно, що всі сі походи припадали на кінець князювання Олега: вони наступають оден по одному, а для організації їх треба було такого впливу й влади над тодішньою політичною системою Руської держави, котру київський князь набував аж по роках правління: не дурно звістні нам далекі походи на чужі краї припадають не на початок, а на дальші, чи останні роки князювання того чи іншого князя, коли він міг змобілізовати потрібну для того армію²). Се піддає гадку, що смерть Олега в дійсності могла стати ся трохи пізнійше, ніж датує Повість, а як побачимо низше, спізненіє на кілька років приходить ся констатувати, дійсно, і в деяких інших датах Повісті.

В літописах з Олегових походів заховала ся пам'ять тільки про похід на Візантію. Пам'ять про східні походи задержала ся, очевидно, в північній билині про похід Вольги Святославича на Індійське царство, або як у інших версіях воно зветься—Турець-землю, Золоту орду. В літературі нераз підношено гадку, що сей Вольга розвинувся з літописного Олега. Дійсно є чимало прикмет, що можуть вказувати на нього: Вольга—київський князь, вождь дружини, збирає дань з гро-

¹) Масуді—вид. Барбс де Мейнара і Куртейля (Prairies d'or, Paris, 1861 sq.) II. 18, переклад з коментарем в збірнику Гаркаві і в моїх Ввімках, новий переклад у Маркварті I. с. ²) Див. вище с. 428.

мад, що спротивляють ся і бунтують; він химерник — кудесник; він щасливо ходить походом в далеке Індійське царство. Його ім'я Вольга—Олег, з спірантним *v* на початку, а патроніміка Святославич, як досить правдоподібно згадують ся, могла звити ся під впливом оповідань про голосного Олега Святославича сїверського з XI в. Його прикмети химерника-чудодія могли розвинути ся під впливом помішання переказів про Олега з переказами про Волха—Волхва (це ім'я через подібність мішається з іменем Вольги) та про його чуда. Могло тут дещо приміщати ся і з переказів про Всеслава та його химери (припускають і інші впливи—нпр. повістей про Олександра Вел.).

Обернувшись пташкою, вислухує в сїй билині віщий князь плани „турецького солтана“, або царя індійського; обернувшись вовком—душить він його коней; обернувшись горностаем перегризає тетиви на луках, нищить іншу зброю в арсеналі, і таким способом зробивши ворога зовсім безпомічним, веде потім на нього з Київа свою дружину, бере в полон солтанову силу й здобуває нечисленну здобичу й полон:

а що було при поділі дешево—то жіночий рід:
старушечки по полуничці
молодушечки по дві полуничці,
а красні дівчаточки по денежці¹⁾.

Подібних переказів про Олегові походи на схід в часах утворення „Повісти врем. літ“ мусіло бути й більше. Крім того сї всі походи, притемнені дальшою історичною перспективою, могли зложити ся в народній памяті на той розмальованій фантазією поколінь образ походу відього князя на світову столицю — Царгород, дати йому краски й подробиці.

У всякім разі похід на Індійське царство — не царгородський похід, як думають звичайно — се може бути тільки каспійський похід, і при тім на традицію про нього могли зложити ся не самі лише Олегові, а й пізнійші походи Руси на схід.

Відповідно до сказаного вище, смерть Олега ми повинні положити дещо пізнійше, ніж датує її ширша редакція Повісти — мабуть не

¹⁾ Література: Миллеръ Илья Муромецъ гл. IV. Костомаровъ Препданія нач. лѣтописи гл. VІІІ. Ждановъ Русскій былевой эпосъ с. 403 і далі. Веселовскій Мелкія замѣтки къ былинамъ Ж. М. Н. П. 1890, III і Южнорусскія былины II с. 237. Кирпичниковъ Исторія всеобщей литературы II с. 230. В. Миллеръ Очерки рус. народной словесности с. 166. Халанскій Къ исторіи поетическихъ сказаний объ Олегѣ Вѣщемъ—Ж. М. Н. П. 1903, XI.

скорше як на pp. 914—5¹). По його смерті в Повісті безпосередно наступає Ігор (в старшій версії її, як знаємо, Олег тільки воєвода Ігоря). Як саме перейшов стіл від Олега для Ігоря, літописцям зістало ся зовсім неясним і незвісним. А ми хоч не маємо виразної причини категорично заперечувати безпосереднього наступства Ігоря по Олегові, мусимо зазначити, що всі ті факти, які напевно знаємо про Ігоря, укладають ся в значно пізніші часи—в сорокові роки Х в.

З часів Ігоря ми знаємо одну серію фактів з місцевої традиції. Вона звязана з трагічною історією його смерті і тому мала всі шанси добре заховатись в народній пам'яті. Йинша серія відома нам з чужих, сучасних джерел. І перші і другі факти, оскільки можуть бути датовані докладно, повторяю, припадають на сорокові роки Х в.²), і вповні можливо, що Ігор в дійсності став київським князем значно пізніше, ніж то подає хронольгія Повісти, і в її каталогу київських князів між Олегом і Ігорем є прогалина. Вище (с. 409) я зазначив, що між Олегом і Ігорем міг княжити Дир; хоч правдоподібнішим здається ся вважати Аскольда і Дири сусідами, з огляду на київську традицію, але звістка Масуді про Дири може вказувати і на пізніший час. Закінчило ся правлінє Ігоря можливо теж трохи пізніше ніж маємо в літописі.

Династичні відносини між Олегом і Ігорем зістають ся нам зовсім невідомими, як невідомі були вони й редакторам Повісти.

Факти, переказані літопису з внутрішньої управи Ігоря, належать до того процесу зміцнення залежності від Київа підвластних словянських народів, про котрий я говорив вище. Літопис оповідає, що Деревляне, примучені перед тим Олегом, по його смерті піднялися проти київського князя, але Ігор їх приборкав на ново і „възложи на ня дань большю Ольговы“. Другу війну веде він з полудневими сусідами Полян—Уличами. По довгій війні приборкано їх: місто Переяслав взято по трохлітній облозі, і Ігор перемінив попередню лексику форми залежності Уличів від Київа на тяжшу: перед тим вони, правдоподібно, признавали тільки київську гегемонію й обовязані були помогати на війні (бо про дань не згадується), тепер мусили давати

¹⁾ Не надаючи тому особливого значення, пригадую все таки, що по хронольгії новгородської редакції Повісти Олег умирає по р. 922.

²⁾ В короткій версії Повісти, при хронольгізації її, облога Переяслава й війна з Уличами розірвана зовсім не до річи, і початок облоги Переяслава має дату 922 р., а кінець 940, і в середину вставлено 17 погожих років (хоч текст говорить, що облога тривала 3 роки). В ширшій редакції прогалина між початком Ігоревого князювання і 941 роком заповнена витягами з візантійських джерел, що до Русі не належать.

дань. Сю дань віддав Ігор Свенельду, одному з видатніших своїх воєводів, що вів ту війну з Уличами,—на удержаннє його дружини. Але улицька дань не вдоволила Свенельда; в тодішній міграції Уличів від Печенігів і результати кампанії і доходи від улицької дані могли легко стати ілюзоричними.

Щоб нагородити Свенельда, Ігор дав йому деревлянську дань. Ся мусіла давати значно більший дохід, бо Ігорева дружина почала робити свому князеві закиди, що він забогато дав одному воєводі, а потім стала нарікати, що Свенельдова дружина має тепер краще удержаннє, як вона сама: „отроци Свєнделжи изоодѣли сѧ суть оружъемъ и порты, а мы нази“. Дружина стала підбивати Ігоря, щоб він над відступлену Свенельдові дань зібрав з Деревлян полюде й на себе. Ігор здав ся на се й пішов у Деревлянську землю. Се було, розуміється, надужitem відносин, уставлених „в Деревех“. Повість каже, що всячими насильствами Ігор вимучив у Деревлян нову контрибуцію, але не задовольнивши ся тим, а лише розохотившись, він іще раз пішов до них з невеликим віддлом дружинників, аби не ділитись новою контрибуцією з цілою дружиною (виглядає се як дальша легендарна ампліфікація на тему Ігоревої користолюбності). Кінець кінцем одна з деревлянських громад—міста Іскорostenя, прийшовши до розпukи від сих здирств, повстала, напала на Ігоря й знищила його дружину. Самого Ігоря, по словам Льва Диакона, Деревляне привязали до двох нагнутих стовбурув дерева, що випростувавшись, роздерли його на дві частини¹). Літопись не знає сеї подробиції, вона просто каже тільки про смерть Ігоря в битві і згадує його могилу коло Іскорostenя, котру знали ще за часів писання літописи²).

¹⁾ VI. 10.

²⁾ Недавно ак. Шахматов в статті: „Мстиславъ Лютый въ russkoy poezii“ (Сборникъ харьков. ист.-фил. общ. т. XVIII) і потім в новім обробленні в Разысканіяхъ о древн. лѣтоп. св. гл. XIV поставив дуже смілу і в сміlosti своїй дуже привабну гіпотезу, що в старшій редакції літописи смерть Ігоря була оповіджена зовсім інакше: против Ігоря за беззаконно забрану дань виступив Мстиша Свенельдич і в битві з ним поліг Ігор; се був оден з епізодів дружинного епоса, який осліпував цього Мстишу під іменем Мстислава Лютого; пізнійше однаке такий скандальний з двірського погляду епізод був заступлений історією пімсті Ольги за Ігоря, де провідником Деревлян виступив князь Мал, а Свенельд с сином Мстишою представлени були вірними слугами київського князя. Таку заміну автор пояснює віливом іншого переказу, що повідав про смерть Мстислава Лютого (Люта) з руки деревлянського князя Олега, з чого вийшли війни між Киянами і Деревською землею: використавши се оповіданнє для історії усобиці Святословичів, оден з укладчиків літописи викинув оповіданнє про війну Мстислава Свенельдича з

Розуміється, війною з Деревлянами й Уличами не вичерпувала єї внутрішня діяльність Ігоря: стільки лише донесла народня пам'ять, і то завдяки тому, що її війні звязані були з смертю Ігоря. Крім того Повість ще ляконічно згадує про війну Ігоря з Печенігами: „Ігор же воеваше на Печенігъ“ (під 920 р.). Звістка виглядає неконче певно — скидає на комбінацію книжника і не має тому певності, хоч війни з Печенігами могли вестися і не раз певно велися.

В чужих джерелах знаходимо вісти про два далекі заграницяні походи.

941 р. Ігор з великою фльотою пішов на візантійські землі. Про цей похід маємо цілий ряд джерел: окрім хроніки сучасного візантійського хроніста Симеона Льоготета (й тих компіляцій, що звідси ю звістку зачерпнули) ¹⁾, маємо оповідання про нього в житії сучасного святого Василя Нового (ум. 944), написаним його учеником Григорієм, далі — в хроніці Ліудпранда, що користав з оповіданням начального

Ігорем. Слід першої редакції задержався у Длугоша, де князем деревлянським, провідником повстання виступає Міскіна — Мстиша, і в згадці літописи (по смерті Ігоря) про Свенельда — „тъже отець Мъстинъ“. Гипотеза як бачимо, сконструована дуже зручно. Я міг би навіть вказати ще одну подробицю, яка ішла б в лад ій: старий волинський рід Киселів, що виводив себе від „Святолда“, воєвода київського, мав своїм родовим маєтком село Ніскинічі (в Володимирським повіті), котре виводив з надання Ягайлового (див. Несецького під словом Kisiel, також статю Новицького про Киселів в Кіев. Старині 1885, IX). Святолд — очевидно русько-литовська форма Свенельда, і ся комбінація „придомка“ Святолдичів з родинним гніздом Ніскинічами може наводити на гадку про існування на Волині якоїсь традиції про Ніскину Святолдича (Свенельдича), котрого дійсно можна бачити в Длугошевім Ніскині (не Міскіні отже, як приймає Шахматов для зближення з Мстишою, з котрим однака і „Міскіну“ дуже трудно звязати звуково). За всім тим допустити існування популярного переказу в 1-й пол. XI в., який би повідав про смерть Ігоря з руки Свенельдича, що боронив батьківських прав, вважаю незвичайно трудним, супроти існування безсумнівно популярних переказів про пімсту Ольги над Деревлянами. Понад ті не були такі давні для другої чверті XI в., і той факт що Свенельд і його син займали високе становище на дворі Ігорового сина, робить досить сумнівним і самий факт і існування традиції про смерть Ігоря з руки Свенельдича.

¹⁾ Текст. т. зв. Симеона Льоготета в Corpus hist. byzantinae t. XXXVIII, там же оперті на ній компіляції — продовження Теофана і Георгія Монаха чи Амартола. Лев Граматик в Corpus hist. Byz. t. XL і в вид. Муральта при виданні хроніки Амартола. Про відносини сих компіляцій до себе див. літературу в прим. 10. Уривки з джерел про похід 941 р. з коментарем в моїх Віїмках розд. 20 і далі.

свідка — свого вітчима, нарешті — у сучасного арабського географа Масуді¹).

Доповняючи одним друге (бо кожде джерело підносить лише певні моменти в цій кампанії), дістаемо досить докладну історію походу, але причини війни лишають ся незвітні. Недокладні й відомості про силу Ігоря. Симеон Львогот і інші візантійці числять Ігореве військо на 10 тисяч човнів, що дало-б до 400 тис. війська — число розуміється, не можливе; інший сучасник — Ліудпранд каже, що човнів було звичайно 40 тис. мужа, число теж мабуть побільшене. В усякім разі флота мусіла бути дуже значна. Час для походу вибрано дуже зручно, бо візантійська флота вислана була тоді проти Сараценів. Тим пояснюється, що візантійський імператор, як каже Житіє Василя Нового, завчасне дістав вістку про сей похід від свого херсонеського намісника (стратига), але правительство не зуміло задержати руського походу на дорозі. Флота Ігоря без перешкоди зблизила ся до Царгорода, чи властиво до Царгородської протоки (*Ιερόν*), а заразом може була й якось сухопутна діверсія²). Але флоті не повело ся. Царгородська протока була замкнена грецькою ескадрою. Ігор почав палити й руйнувати береги протоки, але на його кораблі напала грецька ескадра човнів з т. зв. „ясним огнем“ — горючою хемічною масою, що кидала ся на чужі кораблі (як тепер виходить, се був по просту

¹⁾ Епізод життя Василя Н. про руський похід, проминений в *Acta Sanctorum*, видав з рукоп. XIV в. Олекс. Веселовский в *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1889, I (повторено в *Разысканіяхъ* в області русского духовного стиха V, додатки, особл. с. 90 і далі — Сборн. II отд. т. 46); тут вказано й на подробії цього епізоду спільні з *Повістю*. Оповідання нашої *Повісті* виглядає на контамінацію продовж. Амартола і епізода Життя, але з деякими відмінами, які ледви чи можна вважати роботою автора *Повісті* (напр. на місце р. Риви Життя приходить Бітиня, де вона тече): правдоподібніше, що тут було якесь подібне, але інше джерело. Ліудпрандова *Antapodosis* в *Monumenta Germ. historicæ Scriptores III*; його звістка широко коментувала ся в розвідках про початок Руси, але тільки що до самого імені Руси, — з норманського і антінорманського погляду. Звістку Масуді опубліковав Гаркаві в *Журналі Мин. Нар. Просв.* 1872, IV. Про поворот Ігоря — Льва Диякона VI гл. 10.

²⁾ Звертають на себе увагу згадки про Печенігів і Болгар в оповіданню Масуді, але вони так неясні, що їх можна різно собі толкувати: або що Русь ходила на Візантію вкщ з Болгарами й Печенігами, або — і на Болгар і на Печенігів. Далі маємо: Русь підбила візантійські міста й Бурджан (дун. Болгарів): дуже привабно зіставити з цим звістку *Повісті* про похід 944 р., що тоді Ігор наняв собі до походу Печенігів і наслав їх, помиривши ся з Візантією, на Болгарів.

таки наш порох)¹⁾. Руська фльота, богато стративши, мусіла завернути ся, й Ігор пустив ся грабувати чорноморське побереже М. Азії. Тут пустошили землі почавши від Босфору далі на схід—береги Бітинії й Пафлагонії, як оповідає Льоготет. Ігореві вояки при тім задавали тяжкі муки людям: розпинали на хрестах, прибивали до землі, забивали за лізні цвяхи в голову. Але поки Ігореве військо господарувало тут, Візантія стягнула свої сили: корпус македонської кавалерії винищив руські відділи, післані в глубину Бітинії за припасами; надтягнув корпус зі сходу, а з моря фльота під проводом патриція Теофана. Руське військо попало в блокаду; забракло йому припасу, і в вересні воно мусіло силоміць пробиватись крізь візантійські кораблі. В битві Руси не пощастило, богато її кораблів пропало. Останок встиг викрасти і пустив ся плисти до берегів Тракії, може сподіваючись там себе нагородити. Але грецька скоро се спостерігла, пустилася на здогін і догнала частину руських кораблів (передні встигли втікти). Греки знов ужили „ясного огню“ й цілком знищили сю частину. Деякі, боячись огня, кидались в море ітонули. Чимало Руцинів взято було в неволю. Ліудпранд, вітчим історика, бувши тоді в посольстві у імператора, бачив як рубали голови руським невільникам у Царгороді.

Ігор з останками фльоти втік, кинувши ся в Азовську протоку. Хто знає, чи на Дніпрі не приготовано було йому те саме, що потім спіткало Святослава в повороті його з походу на Грецію.

Се розміре з Візантією закінчило ся 944 р., коли відновлено згоду й уложено союзну й торговельну умову, в цілості переховану в Повісті. Візантія й руські князі обовязали ся посполу не нарушати володіння другої сторони в Криму й на Азовськім морі, навпаки помагати їх удержувати. Руські князі обовязували ся посылати помічне військо імператорові, як би він попросив. Відновлено торговельні постанови, однаке з деякими обмеженнями давнішіх вигід для руських купців, признаних за Олега; загострено також контролю над руськими купцями у Візантії, заборонено їм зіставатися на зиму в Царгороді й т. н. Можемо здогадувати ся, що Візантія могла мати знов якісь прикористі від сих купців: можна думати навіть, що зза сього вийшло й розміре з Візантією, подібно як се стало ся за Ярослава: „вийшла у Візантії суперечка з якимись скитськими (себто руськими) купцями, й одного значного Скита вбито“, як оповідає про сей пізніший розрив сучасний хроніст. З другого боку, застереження, які робить в умові Візантія проти руських претензій на її кримські землі, наводять на гадку, що вже тоді Русь підімала руку на тутешні візантійські землі. Се зовсім

¹⁾ Се видно з рецепті його в тактиці Льва—Krumhacher² с. 636.

зрозуміло: стоючи одною ногою на устю Дніпра, а другою — на Азовській протоці, мореходна й торговельна Русь мусіла все звертати завистне око на Крим, і пізніший похід Володимира на Херсонес певно мав свої процеденти.

Війна Ігоря з Візантією, як бачимо, була зовсім не щаслива. Редактори літописи знайшли в якісь хронографічній збірці коротку звістку (грецького походження) про сей невдалий похід і з початку скомбінували її з переказом про щасливий похід Олега на Царгород: так маємо в новгородській версії, де сей Ігорів похід стоїть під р. 920, а під 922 р., як реванш,—щасливий похід Олега.¹⁾). Потім коли прийшлося ся сей Олегів похід з усім його князюванням перенести наперед Ігоря, а для нещасливого Ігоревого походу знайшли ся ще докладніші відомості в продовженню Амартола й інших джерела, редактори Повісти пошукали реванша в інших оповіданнях,—тим більше що знайдений ними трактат Ігоря з Візантією навів їх на гадку, що перед тим трактатом мусів бути інший похід, котрим Ігор відбив свою неудачу й принужив Греків до нової умови. До оповідання про такий новий похід автор використав народній переказ; не знати тільки, чи сей переказ ходив і в народі з іменем Ігоря і був покрученим відгомоном нещасливого походу 941 р. (як похід Святослава в народній пам'яті здобув зовсім небувале, щасливе закінчення), чи був анонімний. На підставі його оповідається в Повісті, що Ігор, аби помстити ся за неудачу, з новими силами, з печенізькими ватагами пішов на Візантію 944 р. Імператор, настраживши ся, вислав до нього послів з дарунками, обіцяючи більшу контрибуцію, ніж яку взяв Олег. Посли перестріли Ігоря в поході коло Дунаю — Ігор став радити ся з дружиною, і дружина пристала на візантійські умови: „что хощем боле того, не бивши ся имати злато, и сребро, и паволоки? Еда кто вѣсть, кто одолѣсть, мы ли, они ли? или с моремъ кто свѣтенъ?“ По такім розважливим міркованням Ігор пристав на візантійську пропозицію й вислав Печенігів на Болгар²⁾), а сам вернув ся зі здобичею до дому³⁾.

¹⁾ Шахматов (Разысканія с. 99) влучно вказав на записи хронографа при Палеї, де читається записка про похід Ігоря в такій стилізованій, що з неї ніби виходить дата 920 р., як датована ся запись в новгородській версії.

²⁾ Можливо, що тут маємо відгомін якоїсь помочі, котру Ігор дійсно післав Візантії на Болгар.

³⁾ Про легендарність другого походу Ігоря див. старі замітки Костомарова Преданія первоначальної літописи, Монографія т. XIII. Деякі однаке і потім рахувалися з звісткою Повісті, як біз автентичною, напр. Кунік в Касплю Дорна с. 520. Задалеко йде Шахматов (І. с. с. 395) називаючи сей похід „явно сочиненнимъ“.

Ся подробиця, що Ігор вертаєть ся, не дійшовши Царгорода, могла-б вказувати, що тут маємо народній переказ про той самий похід 941 р. У всякім разі ся історія з двома походами Ігоря дуже характеристична для історичної манери Повісти. Що похід 944 р. в дійсності не було, в тим не може бути непевності; численні джерела, що говорять про похід 941 р., не замовчали-б мабуть руського реваншу, а головно—що сама умова 944 р. съвідчить проти якої небудь переваги руської сторони над грецькою.

Щасливий похід за те відбула Русь на Каспійське море; про нього оповідає сучасний вірменський історик Мойсей Каганкатауці в своїй Історії Агван, і пізнійший (ХІІІ в.) арабський письменник ібн-ель-Атір; коротки звітки є у богатих пізніших письменників, а славний персидський поет ХІІ в. Нізамі, родом з околиці, де господарила Русь в той похід, обробив сей епізод поетично, в казочній обставі в своїй Александрії (Іскендер-наме): на Русинів, що зруйновали околиці Бердай узяли в неволю її царицю Нушабе, виступає Олександр Македонський, аби покарати їх за се. Руський король Кінталь¹), з помічними військами Буртасів, Аланів і Хозарів, іде на зустріч; його армія виносить над 900 тисяч мужа, його вояки виїздять на бій на слонах, центр становить Русь, „розбійники подобні до вовків і львів“, — немилосердні, вони не мають нічого людського крім зверхнього вигляду. Війська виглядали так страшно, що й сам премудрий Платон, побачивши, втік би з перестраху. По семи нерішучих битвах Олександр бере гору, Кінталь з 10 тис. своїх попадає в неволю, але Олександр пускає його на волю, задержавши собі богату здобич — особливо дорогі шкіри.

При всій фантастичності свого оповідання, Нізамі дає в нім одначе й цікаву вказівку про дорогу, кудою прийшла Русь: вона, ішла берегом до Дербента й не можучи пройти далі сим проходом пустила ся на кораблях морем: дуже правдоподібно, що пам'ятаючи хозарський підступ попереднього разу, руське військо пустилось на сей раз вже суходолом і по дорозі потягло з собою деякі кавказькі народи (Албанів згаданих у Нізамі, Лезгинів про яких говорить Бар-Жид). Кораблями вона прийшла на усті Кури й поплила рікою в середину края, що звав ся Альбанією в античній географії (у Птолемея), у Вірмен Агованію, а у Арабів Арраном (тепер Карабаг); столицею його

¹⁾ Се ім'я правдоподібно толкується як покалічене „Кандавль“ Александрії.

²⁾ Дори описує се місце, звідавши юого 1861 р., в Каспію ст. 473—6, пор. ib. c. XXXV і 67.

була Бердаа, на однім з полудневних притоків Кури (Тертері), недалеко від його устя в Куру. Се було велике й богате місто: ібн Хаукаль, звідавши Бердау чотири роки по руським погромам, каже, що не вважаючи на руське спустошення, се місто мало ще й тоді багато торгів, каравансараїв і публичних лазень; тепер від нього лишилися тільки останки глинняних стін і цвінтари, а серед них сільце Берда чи Берде¹). В середині X в. Арран належав до каліфата, що тоді був в повнім розстрою, й се могло власне привабити Русь до нападу. Русь пішла на Бердау, розбилла мусульманську залогу й опановала місто; людей вона помилovalа й поводила ся з ними добре; коли піднялося повстання в місті, то Русь з початку гамувала його, а далі, коли люди не слухали, звеліла їм протягом трох днів вийти з міста, і тих, що не виконали цього, забрала в неволю; при тім багато народу було побито й майно, заграблено. З Бердаї руське військо робило напади на сусідні місцевості. Але воно поносило сильні страти від дісентерії, що розширила ся в нім, бо Русини забагато їли полудневих овочів. Тим часом намістник сусіднього Адербайджана став збирати сили на визволення Бердаї; перша битва, де він виступив на чолі 30 тис. люда, була програна, але в новій битві, завдяки зробленій ним засідці, йомудалося побити багато Русі й обложити її в бердайському замку. Та усобиці в землях каліфата примусили його залишити облогу Бердаї. Але пошість тим часом ще сильнійше нищила руське військо і воно нарешті постановило само кинути Бердау, пробувши в ній шість місяців. Забравши на себе що ліпше, Русь вийшла на берег Кури і з богатою здобичею поплила назад: задержувати її або догоняти ніхто не відважився²).

Похід сей ібн-ель-Атір уміщує під 332 р. геджри (вересень 943 — серпень 944); однака судачи з подробиць самого оповідання виходило-б, що Русь пішла назад не скорше аж десь при кінці 945 р.; правдоподібно, похід тривав більше року, й у самій Бердаї Русь пробула далеко довше, як півроку³).

Дивним мусить здавати ся, що сей казковий похід, як і пізніший похід Святослава на схід, як би судити з Повісти, не полишив слідів в народній традиції, тим часом як візантійські походи

¹⁾ Література: Григорьевъ — Европа и Азия (О древнихъ походахъ Руси на востокъ), Bulletin hist.-phil. IV с. 182 і далі (статі Шармуа і Броссе), Доріз — Каспій с. 495 і далі: тут подані тексти з коментарем. „Історию Агван“ Каганкатауаці видав в рос. перекладі Патканов (Спб. 1861), Нізамі — Charmoy Expedition d'Alexandre le Grand contre les Russes, Stbg., 1827.

²⁾ Каспій с. 521—2. ³⁾ Каспій с. 521—2.

були в ній так богато застурлені. Правда, традиція візантійських походів піддержувалась пізнішими походами й зносинами, тим часом, як Схід, загорожений турецькими ордами від другої половини Х в., вийшов скоро з круга народної традиції; але можливо, що автори літописів по просту занедбали сю сторону традиції — Схід не цікавив їх та й не мали вони тут опертя в літературних і дипломатичних пам'ятках, що звертали увагу на народні перекази про походи на Візантію¹⁾). Я вище вказував можливі сліди пам'яті про східні походи в народній поезії: на поетичну традицію про походи на „Індійське царство“ могли зложити ся перекази про ріжні походи на Схід, не самого тільки Олега.

На тім кінчать ся наші відомості про політичні події на Русі з часів Ігоря. Умова 944 р. кидає світло на внутрішній склад держави. Бачимо, яка то велика вже й складна була політична система: яких з двадцять „світлих і великих князів“, що сиділи по ріжніх волостях і землях, признавали зверхність „великого князя руського“, не рахуючи земель, що правилися тубильними князями, з обовязком даніц, і земель союзних. Малий син Ігорів — Святослав княжив (номінально, розуміється), в Новгороді; не знати, де сиділи племенники Ігоря Ігор і Якун. Жінка — Ольга мала своїм уділом Вишгород. Інші тодішні князі не належали до династії Ігоря, або деякі хиба в далекій лінії були посвоячені з нею; богато з них мають виразні норманські імена, очевидно — се були намістники київського князя, як пізніший герой Еймунової саги; декотрі (як Предслав) мають імена слов'янські — сі могли бути дружинниками або тубильними князями, такими що війшли в систему руського державного устрою, стали її членами.

В Повісті Ігор, вstromлений між двома героїчними князями — Олегом і Святославом, змальований, по контрасту, невиразно й неприхильно: він не має тої воєвничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолюбний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новійшій історіографії здавна зложила ся характеристика Ігоря як нездалого й несимпатичного князя. Характеристика ся однаке належить в цілості до сфери белетристики; на характеристику народніх легенд не можемо покластись, а те місце, яке Ігор займає в еволюційному процесі Руської держави, промовляє рішучо проти сеї характеристики. Се мусіла бути енергічна й здібна людина, коли не дала розвалити ся

¹⁾ Характеристично, що в старшій версії Повісті з часів Олега Ігоря маємо тільки один похід на Візантію, а в ширшій, що користається з візантійських джерел і мала умови Русі з Візантією — вже три!

державній будові, такій скомплікованій і хисткій. Скоршев можна прийняти сю коротку характеристику старшої версії Повісти: „п возрасташу же ему Игорю, и бысть храбръ и мудръ“¹).

Його одруження з Ольгою „от Плескова“ (може донькою псковського „світлого і великого князя“) коротко згадане в старшій версії („приведе себѣ жену отъ Плескова именемъ Ольгу, и бѣ мудра и смыслена“) описане в пізнійшій легенді, звістній в кількох варіантах XVI в. і очевидно — в кождім разі старшій. Ігор на ловах у Псковщині захотів переїхати річку на якогось звіря і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човні була Ольга — селянська дівчина; вона впала в око молодому князеві, і він „иѣкіе глаголы глумленiemъ претворяше къ ней“. але на свої „студная словеса“ дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що він потім посватає собі сю дівчину за жінку²). В ширшій версії Повісти, відповідно до її поправки, що Ігор був під опікою Олега, сей сватає йому жінку, але подробиць про сватаннє не подано ніяких. Одинокий син Ігоря Святослав родився по хронології Повісти 942 р., а 945, слідом по умові з Греками, мав вмерти Ігор. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбінаціями, і не конче докладними, але вони не багато розминають ся з правдою.

Правдоподібно, Ігор в дійсності прожив трохи довше, особливо як що сам ходив походом на Бердау. Відповідно до сеї дати й загального спізнення дат в літописи, про котре буду говорити на іншім місці³), ми повинні продовжити Ігореве життя до 947—8 р. Але з слів Константина Порфирородного виходило-б, що в 948—53 рр. Ігоря вже не було на світі: в 9 гл. трактату званого „Про управу держави“ він говорить про часи, як Святослав сидів у Київі, в часі минулім, значить Святослав тоді вже перейшов до Києва, а матеріали для цього трактату, по новійшим розслідам, були зібрани в рр. 948—53⁴).

Повість каже, що Святослав по смерті батька застав ся малим, і було регентство. На сю звістку можемо покладатись: се й сто літ пізнійше в Київі мусіли добре памятати.

Управу земель, що стояли в безпосередній власти київського стола обняла по Ігорі його жінка Ольга. З її регентства в традиції пе-

¹⁾ Новг. с. 5.

²⁾ Степенная книга I с. 6 sq., інші варіанти — у Гілярова ст. 155—6, також Халанський оп. с. гл. III. ³⁾ Див. екскурс I.

⁴⁾ Bury The treatise De administrando imperio — Byz. Zeitschr. 1906. Rambaud L'empire Grec au X siècle с. 171—2.

реховало ся два факти: один — її війна з Деревлянами, другий — її охрещення. Обидва факти густо приодягли ся легендарним покровом і прикрасили ся ріжними анекдотичними подробицями, що нагадують перекази про Олега і Володимира, особливо про Олега. Олег і Ольга се легендарна пара премудрих і хитрих князів, котрі вміли постояти за себе і діпнити свого тою примітивною хитростю, яку так цінить примітивна суспільність. Нема сумніву, що подібність іменні помагала такому уподобленню сих двох фігур в народній традиції і давала притоку переносити ріжні перекази з Олега на Ольгу і навпаки, як ми то бачимо в пізнійших книжних переріbach літописних переказів в особливо різкій формі¹⁾. Поза тим однаке лежала глубша зозвучність в обох типах київської традиції і в розвою її обробленню їх вела її анальгічними дорогами. З-поза церковної закраски, яка налягла на образ Ольги в літописі завдяки сполученню церковної традиції з легендарною народною, виступає виразно стать хитрої княгині змальована сею останньою — такою виступає Ольга в своїх переговорах і з темними лісовими недоріками Деревлянами і з всесвітніми хитрунами й крутіями царгородськими Греками, і так її прославляє потім київська суспільніна опійї в Володимировій легенді: „Ольга яже бѣ мудрѣши всѣхъ человѣкъ“. Але вона жінка — не просто голова держави, і се порушує повну симетрію з Олегом. Як жінка Ольга завзято боронить своєї жіночої честі — з початку дівочої (в пізнійшій легенді про залицяння Ігоря), потім вдовинної чести (сватання Мала й грецького саря) — привабна і пожадана всіма, а заразом неприступна, що кождому вміє дати відповідну відправу: найвища похвала для неї як жінки.

Війна, що вела Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, була правдоподібно першим визначним актом її регентства. Вона була датна і закінчила ся значним обмеженням старої деревлянської автономії. Зникли стари „добрі“ князі, край сильно спустошено, народ обтяжено ріжними контрибуціями, — ще й крім дани до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як „головщина“ за вбитого чоловіка („въложи на ня дань тяжку, и дѣлъ части идета Киеву, а третья Вышегороду, къ Ольѣ, бѣ бо Вы-

¹⁾ На ці пізнійші мішання звернув увагу поп. Халанский в своїх цитованих статтях Къ исторіи поэтическихъ сказаний объ Олегѣ Вѣщемъ. Ж. М. Н. II. 1903, XI—XII, і Материалы и замѣтки къ исторіи русскаго героического эпоса, Извѣстія отд. русск. яз. 1003, II. Ale він не пішов далі побіжних заміток. Один з таких характеристичних переносів — се оповідання пізнійших компіляцій про облогу деревлянського міста Колъця — вона прикладається ся то до Олега то до Ольги — Гиляровъ оп. с. с. 141 і 250.

шегородъ Ольжинъ городъ“¹⁾). Се була-б фактична основа легендарного оповідання. В його коротшій, старшій редакції повстаннє й потім війна з Ольгою представлена загально-деревлянською справою: вона воює з Деревлянами взагалі й приводить до покори Деревську землю. Ширша редакція оповідає крім того при спеціальнє завзятє Ольги на Іскорostenь і пояснює його тим, що тутешні люди вбили її чоловіка. Тому по приборканню Деревської землі („вси ваши города передашася мнѣ, и ялися по дань“, каже Ольга Іскоростянам), Ольга хотіла особливо помстити ся на Іскоростянах; через те не прийняла їх покори, а спалила місто: „старѣшины же города ижъ, а прочая люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда мужемъ своимъ, а прокъ осстави платити дань“.

В народній традиції ся війна Олега з Деревлянами прикрашена була ріжними легендарними подробицями. Такою прикрасою передо всім треба уважати сватаннє до Ольги деревського князя Мала: убивши Ігоря, Деревляне постановляють одружити свого князя з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава, — „и сотворимъ ему якоже хощемъ“²⁾. Сама по собі ся подробиця дуже неймовірна, введена більше для комізму. Ольга не вирікаючи ся віддавати ся, побиває деревських послів одних по других; штучні способи підступного побивання сих послів знову виразно зраджують легенду. За першим разом Ольга намовляє деревлянських послів жадати від Київя, щоб несли їх до Ольги на авдієнцію в човнах, в яких вони приїхали, і їх несуть в тих човнах і вкидають в глибоку яму та засипають живими³⁾. За другим разом Ольга каже їм іти до лазні перед авдієнцією, і там їх палять разом з лазнею. Потім урядивши ніби перед весілем тризну на могилі свого чоловіка під Іскорostenем, Ольга побиває деревлянську старшину, коли та упила ся на тризні. На останку вона йде походом на Деревлянську землю, воює її, а не мігши здобути силою Іскорostenь, знову уживає піdstупу⁴⁾: каже, що обмежить ся данею по три голу-

¹⁾ Іпат. с. 38.

²⁾ Під час коректи сих сторін з'явилася стаття С. Корфа: Древлянський князь Маль (Ж. М. Н. II. 1912, II); він розвиває тут галку Г. Пішінга, що ім'я Мала вийшло з непорозуміння, з хибного розуміння скандинавської формулі (!), котрою Деревляне сватали Ольгу за одного з своїх князів—отже не було ніякого князя Мала. Згадую сей здогад не вважаючи на його фантастичність.

³⁾ Сей мотив несення в човнах і т. д. лишається ся неясним. В нім бачили традицію про хованнє в човнах, але такого обряду не знаємо ані у Полян ані у Деревлян.

⁴⁾ Сього епізоду в новгородській версії Повісти нема—історія вінчується тут походом Ольги з Святославом на Деревську землю. Пімста Ольги над Іскоростянаами— дальша ампліфікація літописного оброблення легенди.

би і по три горобці від хати, аби лише покорили ся, а коли урадовані Іскоростяне сповняють се, вона запалює Іскорость, пустивши на місто тих голубів та горобців з привязаним до них запаленим трутром—мотив дуже старий і розширеній, почавши від Самсона, що попалив подібним способом поля Філістимлян, і до переказу, що Татари здобули Київ „голубами“ (у Даліміля)¹). Деякі епизоди сеї деревлянської війни могли бути перенесені на Ольгу з циклу полянсько-деревлянських війн, що мусіли зіставити богаті сліди в народній традиції з віків пограничних суперечок, а представляли Деревлян дурними людьми, обдуруючими Полянами²). За всім тим цікава та загальна характеристика, яку надає ся традиція Ользі — фігура суворої героїні, нелюдської, підступної mestnici за свого чоловіка, притемнена потім в книжній традиції образом „начальниці руських синів“ в християнстві, релігії любові й пробачення, що так мало відповідає тому легендарному характерові.

Інша серія фактів з життя Ольги оброблена легендою — се її подорож до Царгороду і охрещення. Про розширення християнства на Русі будуть говорити на іншім місці, а тут обмежує ся на самім факті охрещення Ольги і звязаних з ним легендах. В літописі він також густо приодягнений легендою: коли Ольга приїхала до Царгороду, „цар“ покликав її до себе і тут „видѣвъ ю добру сущю лицемъ и смысллену

¹⁾ Цікаві паралелі до цього мотиву дає вірменський історик Асохік: він оповідає, що багдадський емір ібн-Хосров (кінець X в.) спалив місто, добувши звідти пісів і пустивши їх назад обмажених нафтою й запалених, і з тої нагоди згадує окрім Самсона ще Олександра Вел., що запалив деревлянє місто, положене на високій горі, пустивши птиць з огнем; епізоду цього нема в романі Псевдо-Калістена, а він цікавий своєю близькістю до літописного (див. у Васілевского Варяго-руssкая дружина Ж. М. Н. П. 1875, II с. 403). Треба згадати ще, що подібний мотив приложений в сагах до Ярославового зятя Гаральда: він подібним способом мав запалити одно місто в Сицилії; колись се служило одним з аргументів норманської теорії, що сей мотив Повісті — норманський.

²⁾ Свого часу д. Коробка опублікував перекази про Ольгу з околиць Іскорости (Сказанія объ урочищахъ Овручскаго уѣзда и былины о Вольгѣ Святославичѣ, Житомир, 1-98). В основі вони далеко відходять від літописної легенди: Ольга тут посварена з чоловіком. шукає і вбиває його. Але є де що дуже близьке: „Но томъ вона сама воювала тай звоевала тихъ, що воювали, і вони стали юй коритьца, то вона не просила грошей, а зловила по парі горобцовъ тай привязала серники тай пустила, тай полегли вони по хлівахъ, по своїхъ хатахъ, тай попалили усе. И есть тут могила, где ее чоловік закопаний“ (в Іскорости). Сі незвичайні близькі до Повісті подробиці, при загальній відмінності переказів, признаються, минні здають ся дещо сумнівними — чи не ідуть вони з книжної традиції.

вельми“, залияв ся до неї й хотів оженитись; але Ольга обдурила його: сказала, що вона „погана“ — значить цар не може з нею звінчати ся, а коли хоче, щоб вона вихрестила ся, то нехай сам буде її хрещеним батьком, інакше вона не вихрестить ся. Дар послухав і „охрестив її“, але тепер, бувши кумом, не міг уже з нею женитись. „І рече цар: переклюкала (перехитрила) мя Олга!“, і мусив її пустити по дому. Попробував за те поживити ся від неї принаймні чимсь іншим: взаміну дарів, які дав їй, як своїй хрещенниці, взяв з неї обіцянку, що пришло йому багато челяди, воску і шкір і військо в поміч. Прислав до неї послів до Київа, як вона вернула ся, і нагадав їй сю обіцянку — „много одарихъ тя, ты бо рекла ми еси тако: яко аще возвращуся в Русь, многи дары пришло ти — челядъ и воскъ и скору, и вои в помощь.“ Але й тут викрутилась Ольга — сказала послові: „скажи ти цареви: прийди та постій у мене на Почайні (пристани київській), скільки стояла я у тебе в Суді (пристани царгородській) — тоді тобі дам“ ¹⁾.

В сім літописнім оповіданні про побут Ольги в Царгороді й охрещення там пробували знайти ріжні зломини про реальні факти, але се діло пусте: пред нами очевидно чиста легенда, якій не поможуть ніякі коментарі ніякі поправки: мудра княгиня зручно дурить хитрих Греків, як обдурила темних Древлян. Сватанне грецького царя — просто легендарна паралеля до святання деревського князя: нема чого й говорити, що в дійсності се не могло мати місця: тодішній імператор Константин Порфирородний ²⁾, звістний літерат і книголюбець, мав тоді живу жінку і був у таких шановних літах, що певно не думав з нею розводити ся за для варварської „архонтісс“. Тріумф мудрої княгині над Греками се паралеля до тріумфу Олегового: з другого боку подробиця легенди, як Ольга хитрощами намовляє царя, щоб її охрестив, впадає в тон Володимировій легенди — як той здобуває собі у Греків охрещення оружною рукою. В тім дусі в пізнійших переріbach літописних оповідань стрічаємо дальшу комбінацію сих мотивів — оружний похід Ольги на Царград (з подробицями Олегового), котрим вона приводить до перестраху Греків (палить Царгород за помічю горобців) і вкінці хрестить ся. ³⁾.

¹⁾ Нов. с. 13—5, Лавр. с. 59—61.

²⁾ Коротша версія приложила сю звістку хибно до Цимісхія, ширша поправила сю похибку.

³⁾ Гиляров ор. с. 250 — 3. Шахматов прихиляється до годки, що сей варіант існував уже в епоху літописів і до нього ведуть деякі подробиці літописної легенди (Размислення с 113). З самого погляду звертають увагу на себе досить неясні слова Антонієвого хождення до Царгороду (див. низче) про дань взяту Ольгою „ходивши ко Царюграду.“

Тим часом як в Повісті подорож Ольги до Царгорода так тісно звязано з її охрещенем, — сучасні візантійські двірські зібрані з ініціативи того ж Константина Порфиродного і звісни під назвою *De сегітопії аулæ Byzantinae*¹), докладно оповідаючи про всяки церемонії, з якими приймали Ольгу в Царгороді, нічого не згадують про її охрещене. З другого боку звістка Повісти не стойть і одинокою: сучасні й пізніші німецькі анали, візантійський хроніст Скіліца, XI віку, і руські похвали Володимиру й Ользі кажуть теж, що Ольга охрестила ся в Царгороді²). Згідність ся може зробити вражінне. Але як подумати, як легко могло звязати ся з подорожю Ольги до Царгорода її охрещене у всіх тих джерелах, далеких то місцем то часом свого написання, то мовчаннє двірських протоколів про ті церемонії, які були-б, певно, звязані з такою визначною подією, як охрещене руської коягині.—стає фактом більше важним, ніж всі ті численні звістки. Правдоподібно, Ольга охрестилася в Київі, і без особливого розголосу, так що сей факт не лишив особливої памяті на місці і був оцінений тільки ретроспективно, по охрещенню Руси за Володимира. Се охрещене її мусимо класти десь коло часу подорожи до Царгорода, але скорше по ній, як перед нею, бо візантійські протоколи нічим ще не натякають, що Ольга була християнка (між її двором був вправді священик, аke се що найбільше може тільки показувати, що вона інтересувалася тоді християнством, а міг він служити по просту й товмачем). Не сталося се мабуть і пізніше як 958 р., бо приймаючи її послів 959 р. в Німеччині знали вже, що Ольга охрещена³).

¹) Бонський *Corpus scrip. hist. Byz.* VIII. II. 15.

²) Похвали — іпр. в Чтеннях київ. іст. тов. II. 2 с. 18 і 20, Скіліца — в компіляції Кедрена II с. 329 ed. Bonn.: німецькі аннали див. низше с. 455.

³) Шахматов, застановляючи ся над датою охрещення Ольги, подає, як він його називає „совершенно элементарный способъ согласованія обоихъ греческихъ источниковъ“ (*De сегітопії і Скіліци*): Ольга хрестилася в р. 955, а до Царгорода іздила в 957 р. хрещеною. Однаке дата 955 р. у Скіліци-Кедрені безпосередно звязана з приїздом Ольги до Царгороду і коли охрещене відділяти від приїзду, то для датовання охрещення вона не дає нічого. А як дата приїзду вона суперечить далеко певніший даті *De сегітопії*. Тому й не може служити до підтвердження літописної дати 955 р., як її уживає Шахматов: він уважає її „першою достовірною датою“ літописи, і на тій основі признає достовірною і дату смерті Ольги, але думає, що сю дату смерті рік і день літописець узяв з повісті про Ольгу, а дата охрещення самостійна (с. 117—8). Що день —то можливо, але роки мають туж прімету опізнення, як і деякі інші літописні дати Х віку.

Хоч он подорож Ольги до Царгороду дійсно стояла в певнім внутрішньому звязку з її заміром охреститись, то на зверх мала характер дипломатичної візити, і була такою по всій очевидності¹). Між двором її згадують ся посли (*άποκριτέρια*) руських князів і купці (зовсім подібно як при посольстві Ігоря 944 р.); очевидно, Ольга мала метою якісь переговори з візантійським двором. Часу приїзду до Царгорода в записах не вказано; перша авдієнція відбула ся 9 вересня 957 р.²). З Ольгою був її племенник, на жаль—не названий на ім'я, кілька своячок — руських княгинь і бояринь, і взагалі значний двір: протокол називає крім племенника і згаданого священника Григорія (що дістав подарунки менші від товмачів, отже не грав особливої ролі) ще 12 близьких до княгині жінок, 18 осіб з двірського жіноцтва, 20 (на іншім місці 22) послів, 42 купців і 12 товмачів, очевидно — крім низшої служби. Приймано Ольгу на дворі в подібній обстанові, як перед тим посла від володарів сирійських — Гамданідів. Ale як особа висока і шановна, вона була увільнена від ріжних поклонів і чоловіків, які мусіли робити перед лицем імператора послі. Перша авдієнція відбула ся в великій силі *Магнаври*, призначений на приняття визначніших „ігемонів“. Се була роскішна сала з ріжними чудами візантійської роскоши і премудrosti, призначеними на те, щоб приголомшити приїжжих варварів величністю Грецької держави і грецької культури. Золотий трон, на котрим засідав імператор, мало того що був роскішно прикрашений всякими оздобами, мав ще хитрий механізм, що міг подносити в повітрі сей трон, вправляти в рух фігури львів, що були розміщені в ріжних місцях, і давати їм голос, так що льви „страшенно ричали“, птахи гармонійно співали, і подібні механізми були прироблені також до інших оздоб, що прикрашали сю салю³). В сю салю була введена начальниками церемонії Ольга з найзначнішими жінками свого двору — йшла сама на передні, за нею по рангу йшли її дами, потім послі і купці. Коли вона стала на призначенні місці, царський льготет (міністр заграничих справ)

¹) Недавно Зновко в своїй статті про Святослава (Ж. М. Н. П. 1908. XII с. 293) згадував ся, що сюю подорожею Ольга хотіла поправити лихі торговельні умови, створені Ігоревим трактатом; торговельні мотиви підозрювали ще раніше Успенський ор. с.

²) Літописне оповідання натякає, що Ольга довгенько ждала авдієнції, значить приїхала ще літом або й весною 97 р.. може бути, що тут є реальний спомин. З другого боку Айнолов (див низше) піддав недавно думку, що час побуту Ольги можна б вирахувати з ріжниці. між другою виллатою її (за 49 день) і першою від приїзду. Ale між тими і сими виплатами не видно постійної пропорції.

³) Загальний церемоніал принять — De cerim. p. 589.

обмінявся з нею „звичайними“ запитаннями — етикетальними питаннями про дорогу, здоров'я, та всякими компліментами. По тім звичайно наступала продукція тих всяких чуд палати — звіри рухалися і ричали, птахи співали, органи грали; далі цісареви підносилися дари привезені чужинцями і на тім авдієнція кінчилася, і чужинці виходили знову при реві львів і музичі органів. Ольга вийшовши з цісарської авдієнції перепочала в залі трофеїв і потім введена була до салі Юстініана, де чекала її на троні цариця з невісткою, окружена своїм двором. Тут іменем цариці препозіт знову розмінявся з Ольгою подібними ж етикетальними питаннями і по сім вона, з двором своїм знову вийшла до салі трофеїв, де могла сісти (на авдієнції мусіла стояти). Потім була введена до салі кенургія, де могла спочити, а потім була покликана на приватну авдієнцію до цісаря, що приняв її в покоях цариці разом з царицею і дітьми, саму без її двору. Ользі тут сказано сісти і оповісти цареви, що мала яому сказати. По сім правдивім послуханню був парадний обід, Ольга з княгинями і дамами своїми обідала в салі Юстініана у цариці, а мужчины — своїки Ольги, посли і купці у імператора в золотій палаті. Ольга вийшовши уклонилася цариці, що з невісткою засіла на троні; потім введені були інші княгині й дами Ольги — вони поклонилися до землі. Ольга обідала за осібним столом з найвищими двірськими дамами, „зостами“: їх було дві, одна при самій імператриці, друга при її невістці. За обідом співці з двох значніших візантійських церков — св. Апостолів і св. Софії співали співи на честь царської фамлії, показувано якісь сценічні представлення і штуки скоморохів.

Після обіду Ольга була запрошена на десерт до тіснішої родини цісарської, до ї дальньої палати: сюди принесено малий золотий стіл і до нього засіли обидва царі: Константин і його соправитель Роман, невістка і діти царські, і з ними Ольга. При тім княгині візантійським звичаєм піднесено гроші: 500 драхм на золотим емальованім тарілю (драхма варта близько франк), і її люди також дістали: племенник 30, ніжні свояки і своячки по 20, посли посли і купці по 12, ріжна служба по 3 до 8 драхм. Подібно і сирійським послам перед тим дано кождому по 500 драхм. Значінне сеї практики не ясне: як на дарунки виглядають сі суми за малі, тому висловлено здогад, що се прожиточні гроші, діти, які візантійське правительство було обовязане виплачувати — „слебное“ умов 907 і 944 р.

Потім 18 жовтня був знову парадний обід, правдоподібно — прощальний. Імператор знов обідав з мужчинами-Русинами в золотій палаті, а цариця з дітьми й невісткою обідали з Ольгою й її дамами в „пентекувлії“, великий салі при церкві св. Павла, і знову роз-

дано гроші, тілько в меньших сумах: Ользі 200 драхм, племеннику 20 і т. п.¹).

Про відїзд Ольги, як і про приїзд не сказано нічого. Як памятку її побуту пізнійше довго ще показували у св. Софії прочанам русським золотий, перлами прикрашений таріль, з різбленим образком Христа, подарований до тої церкви Ольгою².

З двірських записок виходить, що Ольгу приймано досить чесно як на двірську етикету і пізнійший Скіліца переказує правдиву память цього факту, згадуючи, що вона була „пошанована гідно“. Але можливо, що регентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподівалась собі на візантійськім дворі лішої чести, ніж яка була показана сирійському послові. Записане в літописі оповіданнє, як Ольга казала візантійським посдам, щоб імператор стільки постояв у неї в Почайні, скільки вона настояла ся в Суді, чекаючи приняття, може бути слідом таких переказів; тільки в літописі сі перекази взагалі покриті подробицями Ольжиного хрещення, зачерпненими з якогось церковного джерела. Друга ще інтересніша подробиця в сім оповіданні се—згадка про обіцяну Ольгою військову поміч: я навязую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгороду мала політичний. дипломатичний характер, а не робила ся для охрещення.

В німецьких анналах згадується, що 959 р. прибули до імператора (властиво — римського короля) Отон I посли від „королеви Русі Олени“ (*Helena reginae Rungorum*). Сі посли мали просити для

¹⁾ Про подоріж Ольги до Царгорода, окрім загальних курсів (Солов'єва, Голубінского й ін.) ще Rainhaud *L'empire Grec au X siècle* і спеціальні статті: W. Fischer *Die russische Grossfürstin Helga am Hofe von Byzantion* (*Zeitschrift für Geschichte und Politik* herausg. von Zwiedineck-Südenborst, Штутгарт, 1888. XI — головно коментарій до описи авдіенції) і Д. Айналовъ Св. княгиня Ольга въ Царьгородѣ (теж коментарій до оповідання *De ceremoniis*, в Трудах XII археол. зізду) і О дарахъ русскимъ князьямъ и посламъ въ Византіи (Ізв. от. рус. яз. 1908, II). Загальні коментарі *De ceremoniis* давній — Райске в *Corpus scrip. hist.* B. т. IX, і новий — Бєляєва *Byzantina I i II*, 1891 і 1893 (особливо т. II — спеціально про авдіенції).

²⁾ „Блюдо велико злато служебное Ольги руской, когда взяла дань, ходивши ко Царюграду... во блюдѣ же камень драгій, на томъ же камени написанъ Христостъ... у того же блюда все по верхови жемчугомъ учинено“ — Путешествие арх. Антонія, вид. Савваитова с. 68—6, про сю звістку стаття Айналова: Даръ св. кн. Ольги въ ризницу св. Софії, в Трудах XII зізду, т. III. Можливо, що в звязку з сими царгородськими памятками по Ользі стоять приписка „Слова о томъ како кристилася Ольга“: „но посла злато патріарху Царяграда“ — Чтенія київ. іст. тов. П с. 68.

руського народа епископа й священиків, але потім виявило ся, що це все було непорозуміння: руські посли *ficie ut post claruit venientes*, і висланий на Русь епископ вернувся ні з чим¹⁾).

Сюзагадкову місію пробувано обяснити ріжними способами. Одні згадувались, що ті ніби послі Ольги були прості обманці; за сим толкованiem промовляв би буквальний зміст звістки, тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважнійше обяснення,—що Ольга дійсно просила прислати епископа на Русь; вказують для аналогії на болгарського князя Бориса, що не діставши єпархії для своєї землі від константинопольського патріархату звернувся по неї до папи, але потім, діставши епископа від патріарха, відослав латинського епископа. Та в такім разі треба наперед відповісти на питання: чи Ольга, охрестившись сама, забирала ся до якогось ширення християнства на Русі і організації християнської церкви?

На се питання можемо дати тільки негативну відповідь: судячи по всемому, охрещення Ольги було її особистою справою; наші джерела не дають підстави думати про якісь заходи її, подібні до пізніших Володимирових. Літопись каже тільки, що вона пробувала навернути до християнства свого сина Святослава та що сама жила по християнськи і не позволила ховати себе по поганському обряду: „бѣ бо имущи презвутера и тъ похорони блажену Ольгу“²⁾). На якогось епископа, організацію єпархії нема найменьшого натяку, і цевно їх і

¹⁾ Продовження хроніки Регіона під р. 959 (сучасне) — *Monumenta Germaniae hist., Scriptores* т. I с. 624; теза (під 960 р.) в пізніших анналах — Гільдесгаймських (кінця Х в.) (посли руського народу — *Rusciae gentis*), Отенбургських, Кведлінбургських і Лямберта (XI в.) — *ibid.* т. III с. 60—1, VI с. 4, і згадка в *Mon. G. h., diplomata I N 366*. Висловлена була гадка, що тут іде мова не про Русь, а про остров Ріген, але сю справу рішас добре обзнакомлений з руськими справами Тітмар Мерзебурський (II. 14), бо каже, що наслідком того посольства висвячений еп. Адальберт (у нього — Етельберт) висвячений був для Руси (*Ruscia* — як скрізь він звів Русь). Тексти (в перекладі) див. у моїх Відмінах XXІІІ.

Література: Солов'йов I. с. 141. *Rambaud Empire Grec au X siècle* с. 380 і далі. Вороновъ О латинскихъ проповѣдникахъ на Руси Киевской въ X и XI вѣкахъ — Членія київ. істор. тов. I. Голубинскій Исторія рус. церкви I с. 81. Фортинскій Крещеніе кн. Владимира и Руси по западнымъ извѣстіямъ Членія київ. II. с. 120. Скобельський Згадки о Руси въ жерелахъ німецькихъ — Справозданнѣ львівської акад. гімназії 1881 р. В. Пархоменко Древне-русская княгиня св. Ольга (вопросъ о крещеніи ея), 1911 (проба рішення питання на основі прод. Регіона).

²⁾ Іпат. с. 44, пор. прологне житие її — Членія київські II с. 68.

не було. Правда, стара „Похвала“ каже, що Ольга, приїхавши з Царгорода, „требища бъсовськай съ круши“, але коли се й не простий *larpus linguaes*, під впливом оповідання про Володимира, подібно як і проложна згадка про „сокрушение кумирів“ (Похвала ся взагалі написана дуже риторично й фразисто, без фактів),—то й тут хиба треба розуміти якісі домові, приватні „требища“, бо сама „Похвала“ нічого не може сказати про якісі заслуги Ольги для християнства по за її приватним житєм.

Тим самим стає неправдоподібним, аби Ольга просила у Отона латинського єпископа, бо з того мусіло-б вийти, що вона заходила ся коло організації християнської церкви на ширшу міру. Найбільш правдоподібним мусимо вважати обясненіс, що Ольга посылала посольство до Отона в політичних справах, але Отон схотів використати сю нараду для місіонерства, чи з власної ініціативи, чи тому що посли на власну руку щось таке сказали, що могло заохотити його до такого місіонерства. Не треба забувати, що Отон взагалі з запalom заходизя коло навертання на християнство Словян: християнство служило його політичним цілям.

Дальша історія того непорозуміння була така:

На другий рік висвячено на єпископа для Руси монаха Лібуція й поручено йому їхати туди, але він умер, нім вибрав ся в сю дорогу, і на його місце посвячено і вислано вже 961 р. Адальберта, пізнійшого маґдебурзького архієпископа; як прикрою уважали сю місію, видно з того, що визначеніс на неї Адальберта объясняли інтригами проти нього. На другий рік Адальберт вернув ся назад, „не змігши нічого зробити“ па Русп. Очевидно, непорозумініс виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов ніякого спочуття для свого місіонерства. Посольство Ольги для Отона тим часом зістається ся першим відомим нам фактом дипломатичних зносин Руси з Німецьким ці-карством.

З звістки про посольство Ольги до Отона виходить, що ще 938 р. була вона регенткою. З сим згоджується ся й оповіданнє Повісти, що по своєму охрещенню Ольга даремно намовляла на християнство Святослава, той не слухав і гнівав ся, але Ольга, не вважаючи на те, любила його і молилась Богу за нього і за народ, „кормячи сина свого до мужества его и до възраста его“, а се „мужество“ Святослава аж згодом наступило. Відповідно до сього, а також і з огляду на те, що для приготовання до грандіозного походу чи походів на схід в 966—7 р. Святослав мусів мати кілька років часу, ми повинні класти кінець Ольжиного регентства й початок правління Святослава на початок 960-х рр.

Про внутрішню діяльність Ольги літопись виїмково упустила кілька слів в звязку з її розпорядженнями і ріжними слідами діяльності в приборканій Деревлянській землі: по Деревлянській землі єсть її становища і ловища, і по інших сторонах; по р. Мсті вона уставила „погости“ — центральні адміністративні місця для громад, і розложила дань „по всій землі“; від неї зісталися погости, ловища і „знамення“ — ловецькі знаки, і ріжні сліди діяльності, напр. в Пскові є її санки, на Десні є село її імені — Ольжиці, на Дніпрі „перевисіща“ (ловецькі місця) й села¹⁾.

Істновання таких слідів Ольжинної діяльності в Новгородських краях дав привід літописцеви викомбінувати її подорож на північ, „к Новгороду“, в сих адмініструаційних справах²⁾). А старе проложне жити Ольги в звязку з сим характеризує її діяльність взагалі, що вона „обиходяще всю Руську землю, дани и уроки льгъки уставляющи“³⁾.

В сім привязанню до Ольги ріжних слідів княжої діяльності по

¹⁾ Новг. с. 12, пор. Іпат. с. 38.

²⁾ Шахматов бачить тут новгородську приписку, зроблену в новгородській перерібці київської літописної записи: він думає, що новгородський літописець міг прийняти Деревську землю київської літописи за свою новгородську „Деревську“ околицю, де був і свій Коростинь, і тому приписав до деревських роспоряджень Ольги звістки про сліди її діяльності на Мсті і Лузі і по всій землі. Початковий текст київської літописи він реставрує в такій формі: „И иде Ольга по Деревьстѣ земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, устанавливающи уставы и урокы; суть перевѣсища ея и ловища по всей земли, и по Дънѣпру перевѣсища и по Деснѣ и есть село ея Ольжичи и доселѣ“, і з того робить вивід, що літописець зачислив і Подесене до Деревської землі (Разысканія с. 110—1, 171—3, 444, 632 і стаття До питання про північні перекази за княгиню Ольгу в київських Записках т. II). Однаке як історично неправдоподібно, щоб київський літописець XI в. зачислив до Деревської землі Подесене, відрізане Вишгородською (полянською) волостю Ольги від Деревської землі, а новгородський літописець XI в. помішав Деревську землю, де воювали Ігор і Ольга, з свою Деревською землею (се могло бути неясним пізнійшим книжником XVI—XVII вв., котрих цитує Шахматов, а не літописцеви XI в., хоч би й новгородському) — так і зроблена Шахматовим реконструкція літописного тексту не зовсім мене переконує. Згадка про наддніпрянські ловища і Ольжичі не може вважати ся текстом початковим, се додаток, відділений від деревського епізода певним фіналом; здається що новгородські Ольжині сліди приписані були скорше і доперва ними були викликані спомини про дніпрянсько-десенські сліди її діяльності; а новгородські згадки — се одна з звичайних контамінацій звісток новгородських з київськими, які проходять далеко в глубину літописної концепції. В кождім разі „устави і уроки“ деревлянські і „перевѣсища и ловища по всій землі“ дві річи зовсім відмінні, і сі другі не належать до Деревської землі.

³⁾ „кумиры сокрушающи“ додано недорічно — I. с.

ріжких сторонах безсумнівно відбила ся пам'ять про неї як про визначну правительку, хоч декотрі з тих традицій і назв могли йти не конче від Ольги, а від Олегів.

Державну систему руську Ольга без сумніву держала сильною і зручною рукою. Ся система не ослабла і не розвалилась в часі між Ігорем і Святославом, коли сей останній, як тільки до нього управа перейшла фактично, міг забрати ся до далеких походів, що вимагали таких сил і правильності в державній машині. Він не потрібував гаяти часу на „примучуваннє“ непослушних племен, що користали з перемін на київському столі, з ослаблення державної влади, аби вимкнути ся з київського ретязя — з рук матери прийняв він державу в повній силі й порядку. Княгиня, що лишила таку вікову пам'ять своєю пімстою за смерть чоловіка, видко, вміла його заступити.

Не вважаючи на недовгє своє правліннє (яких небудь десять літ фактичного правління, або й менше), Святослав належить до найбільш виразних і характеристичних фігур між давніми руськими князями. Се, щоб так сказати, *maxимум* дружинності між київськими князями. Ролі князя — правителя, голови держави зовсім сходить на другий план перед воєвничим ватажком. Се чистий запорожець на київському столі, і він прегарно схарактеризований з цього боку в класичному тексті нашої літописі: „Коли князь Святослав виріс і став чоловіком, почав збирати богато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард і богато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але нарізвавши тоненько чи конину, чи звірину, чи воловину, пік на углах і так їв; не мав і шатра, а підстилав на спаннє конячу опону, а в голові сідло, і такі-ж були й його вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „іду на вас!“

З цею артистичною в своїй ляпідарній короткості характеристикою, зачерпненою з народної традиції й консеквентно переведеною в дальшім оповіданню літописи, згоджується ся вповні й те, що оповідає про Святополка історик його війни з Греками Лев Диякон: на зізді з імператором Святослав імпонує Грекам незвичайною простотою свого уборання й поводження, а от як каже у нього Святослав в останній біді, в своїй нещасливій війні з Цимісхієм: „Пропала слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крові — пропала, коли тепер так соромно поступимось Ромеям. Від предків оділичили ми мужність; пригадаймо-ж, якою необорною до сих часів була руська сила, й міцно биймось за своє спасенне. То не наш звичай —

втікачами йти до дему, але жити побідивши, або славно вмерти, доказавши діла, як слід сміливим мужам“¹⁾.

До сих слів сама напрошується в порівнянні славна промова Святослава в літописи, коли його підступом обступили з переважними силами Греки: „вже нам нема де подітись, волею чи неволею мусимо стати до бою, тож не осоромимо Руської землі, а поляжемо тут кістми: однаково мертвому нема сорому, а як втічено, то тоді сором. Не побіжим же, але станьмо міцно, і я піду вперед вас, а як поляже моя голова, тоді самі за себе промишляйте“²⁾.

В характеристиці цього князя, як бачимо, народня традиція зі стала ся вірна фактам. Інъша річ, чи за тими зверхніми фактами, підхопленими нею, не лежали якісь ширші і серіозніші політичні пляни; літописна промова Святослава, де він мотивує своє завзяття до болгарських плянів („хощю жити в Переяславці на Дунаї, яко то есть среда земли моей, то ту вся благая сходятся“) принаймні показує, що гадки Святослава йшли даліше від чисто воєнних, руїнних утіх. Може б при більшим запасі фактичного матеріалу ці політичні пляни виступили перед нами виразніше. Але фактів характеристичних для Святославової політики маємо дуже мало, а літописна традиція стала на становищі київських політиків, які осудили ці широкі ширяння князя, що занедбував за ними близші київські інтереси — „ты, княже, чужей земли ищешь и блюдешь, а своя ся лишив“, — і з цього становища обробила літопись його історію³⁾.

З усієї діяльності Святослава ми знаємо тільки дві групи походів: східні війни і грецько-болгарську кампанію; ними майже вичерпують ся його політична діяльність.

Останнім ділом Ігоря був похід на схід — на схід же звертає свою увагу й син його. На жаль про цю сторону його діяльності, дуже важну своїми наслідками в історії східної Європи, знаємо незвичайно мало.

Повість каже, що Святослав ходив походом на Оку і на Волгу:

¹⁾ IX. 7. ²⁾ Іпат. с. 45—6.

³⁾ Єсть певна глубша ріжниця в загальнім тоні оповідання про воєнні подвиги Святослава, держаного з становища дружинних переказів про удачного князя-героя, і в цім епізоді боярських докорів Святославу, і так само далі — в Свенельдовій раді, котрої Святослав не послухав і загинув через те в Порогах. Тут мабуть літопись комбінувала два ріжні джерела, а може масно і пізнішу вставку. Шахматов уважає історію болгарської війни запозиченою з якоїсь болгарської хроніки; але се здається ся мині мало правдоподібним. Про це гіпотетичне болгарське джерело нашої літописи див. в екскурсії I.

по дорозі він надибав Вятичів і довідавши ся, що вони дають дань Хозарам, пішов на Хазарів, побідив їх кагана в битві, взяв Білу Вежу (Саркел), побідив Ясів і Касогів і після того новим походом піdbив (поб'ди) Вятичів та примусив їх давати дань. Оповідання се механічно розбито роками на кілька ніби осібних походів. Приглянувшись ся близше, бачимо, що крім того воно скомбіновано принаймні з двох осібних оповідань¹⁾.

Перше оповідання, в епічному стилі, продовжуючи характеристику Святослава, росповідало, як він пішов на Хазарів, піславши своїм звичаєм наперед оповістку про сей похід. Почувши Святославову оповістку Хозари вийшли противнього з князем своїм каганом і зіступили ся битись; стала ся битва і подолів Хазарів Святослав і взяв город Білу Вежу; і Ясів побідив і Касогів і вернув ся до Київа²⁾). — І по сім наступало оповідання про Святославів похід на Болгарів.

Потім до оповідання про похід на Хазарів прилучено похід на Волгу: „Святослав надибав Вятичів, і спітив їх: „Кому даете дань“, вони сказали: „Козарам пошила гідна рала дасмо“ (тут пропала відповідь Святослава, в стилі Олегових наказів Радимичам та Сіверянам: не давайте Хозарамъ, но мнѣ давайте), і побідив Вятичів Святослав і наложив на них дань“.

Почнемо від цієї звітки. Вище я сказав, що Вятичі правдоподібно вже з кінцем IX в. стояли в сфері політичного впливу Київа, але при тім зіставалась далі в більшій залежності від Хазарів³⁾. В Повісті Святослав не вибирається спеціальним походом на Вятичів, „вятицьке питання“ виникає у нього під час походу на Оку і Волгу; піdbивши Хазарів — зверхників, Святослав приводить і Вятичів до тіснішої залежності від Київа. Се все зовсім можливе; походи Святослава на середню Волгу натурально потягнули за собою тіснішє приолучення до держави тамошніх земель, не тільки самих Вятичів: зміцнення руської зверхності в фінських землях Оки й середньої Волги, де з'являється ся кілька княжих волостей за Володимира, мусимо положити теж на часи Святослава, як результат сих його походів. Але чи обмежалися сим ті походи на Волгу?

Звітки сучасного арабського географа (писав в 970-х рр.) ібн-

¹⁾ Див. мою статю: „До питання про розселення Вятичів“ (Записки львівські т. 98) — против толкования цього тексту даного Шахматовым (Южные поселения Вятичей — Изв. акад. 1907, теж Разыскания с. 119).

²⁾ Шахматов уважає пізнішою допискою також Ясів і Касогів (Разыскания с. 426), але се не дуже мене переконує.

³⁾ С. 415—6.

Хаукаля доповняють нашу літопись. З них довідуємо ся, що Русь знищила тоді Болгар і спустошила Буртаси — часто згадуваний в звістках про арабську торговлю край на середній Волзі (Мордва як думають). „Тепер не зістало ся й сліду анї від Булгара, анї від Буртаса, анї від Хозара“, каже Хаукаль, „бо Русь знищила всіх їх, забрала від їх всі ті краї й загорнула собі; а ті, що спасли ся з їх рук, розтікли ся по близьких місцях, бажаючи зістати ся поблизу своїх країв та сподіваючи ся прийти до згоди з Русию та піддати ся їй“¹⁾. Сей удар для Болгара однаке не був таким фатальним, як представляв ібн-Хаукаль: вольська Болгарія скоро знову приходить до сили: вже Володимир знову ходив на її походом, а Болгар, як богате торговельне місто існував до XV в., передавши потім своє значіннє сусідній Казані.

Далеко тяжшим, майже смертельним ударом був натомість похід Святослава для Хозарської держави, що слабла й хилила ся до упадку вже протягом двох століть. Літопись каже, що Святослав взяв Білу Вежу — Саркел²⁾, важну кріпость на шиї між Волгою й Доном, що тоді ще, видно, була в руках Хозарів, хоч залюдовала її також і словянська людність. Хаукаль оповідає, що Русь пограбувала тоді Итиль і Семендер, богате хозарське місто на берегу Каспійського моря. Разом з тим ціла Хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Люди з Итиля розбігли ся по каспійському побережжу. Чи була ся руїна така безповоротна, можна сумнівати ся; маємо згадку (в науковій літературі, правда, досі помітіваний) про війну з Хозарами Володимира. Але в кождім разі істнованню колись сильної

¹⁾ Ібн-Хаукаль в збірнику Гаркаві с. 218. Недавно Вестберг (Beiträge V) висловив згадку, що згаданий у Хаукаля погром Болгарів і Хозарів вийшов не від Святослава, а від якось ватаги норманської Руси. Він виходить з того, що в 969 р. Святослав не міг сього походу вчинити, та вказує на слова Хаукаля, що ся Русь по погромі пішла „в Рум і Андалузію“ і припускає, що ті норманські напастники з Волги дійсно попліли через Середземельне море до дому. Ціла обстанова такого норманського походу однаке, як бачимо, дуже фантастична, а з невеликою поправкою оповідання ібн-Хаукаля, як я вказав у тексті, вповні годить ся з літописними звістками. Андалузія однаково мусить бути непорозуміннем або хибною комбінацією, а „Рум“ вповні відповідає пізнійший війні Святослава з Греками. До того ж ібн-Хаукаль каже, що Русь не тільки пограбила, а й загорнула собі краї Болгарів і Хозарів; про мандрівних Норманів як можна було се сказати?

²⁾ Біла Вежа — се переклад на руські назви Саркел: сар — білій, кел — дім по вогульськи, а Константин Порф. толкє Серкел як раз єстпрос *όσπιτον* — De adm. 42. Про її місце див. вище с. 221.

Хозарської держави задано удар фатальний, і потім протягом XI в. вона stratiла всяке значине. Автор Повісті, пригадуючи, як Хозари колись брали дань з Полян і мали напророкувати собі, що Полянє їх переможуть, додає, що се й збуло ся тепер: „володіють бо Хозары руськии князи и до днешняго дня“¹⁾). Останки Хозарів на нижній Волзі, під іменем Саксинів, не грали вже ніякої важнішої ролі. Якусь значнішу кольонію Хозарів літопись згадує в XI в. також у Тмуторокані²⁾.

В звязку з цим погромом Хозарської держави стояла війна Святослава з кавказькими народами — Ясами (себто Осетинами, останками Аланів) й Касогами (Черкесами — по осетинськи Черкеси і тут звуться Каcаг). Дуже правдоподібно, що тут іде мова про Касогів нижньої Кубани, а про яські оселі згадують ся, що вони в степах тоді далеко висувались на північ, аж у Подоне³⁾). Таким способом ся війна стояла-б в тіснім звязку з хозарською війною на Подоню і з інтересами Тмутороканської волости; пізніше таку боротьбу з кавказькими сусідами вів далі тмутороканський князь Мстислав.

По хронології літописи сї походи відбуваються в 964 — 6 р. Зовсім правдоподібно, що війна на таким великим просторі і такі сильні побуди не були осягнені одним походом, а забрали кілька років. Тільки хронологія літописи тут спізнюють ся, як і в інших фактах. Хаукаль каже, що спустошення Булгара, Буртаса і Хазара сталося 358 р. геджри, себ то 968 — 9 р., перед походом Руси на Візантію. Тут очевидно мова про перший похід Святослава на Болгарію, що стався 968 р., як я рахую, — бо в перерві між болгарськими походами Святослав певно не пустив ся-б у далекий похід на схід. Уважаючи знов, що Хаукаль, пишучи кілька років пізніше, не міг зробити дуже значної помилки, найбільш правдоподібним буде положити сї війни досьє в р. 965 — 7, а може займали вони і початок 968 р.⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 9. ²⁾ Іпат. с. 148—4.

³⁾ Міллерь Осетинські этюди III с. 67—8 (він вказує на звістку Іпат. л. с. 204, де війна з Ясами звязується з походом на Дін, і про бує з осетинського видолкувати назву Сургова як сурх гаф — червоне село). Кулаковский Християнство у Аланъ, і Йогож Аланы гл. VII—VIII. Спіцынъ Истор. археол. разысканія. Пор. вище с. 127

⁴⁾ До походів Святослава на подонські краї часто прив'язують т. звані уривки Газе. 1819 р. славний свого часу візантіст Газе видає в додатку до хроніки Льва Дилякона два чи властиво три фрагменти знайдені ним в однім кодексі, що після того невідомо де подівся. По письму він зачислив їх до Х в. і уважав автографом, судячи по поправкам (текст передруковано в бонськім корпусі, при хроніці Льва Дилякона, т. XI). В них оповідається про переправу якогось грецького відділу

Що до мотивів сих походів, то на оден показує сама літопись — зміцнення Руської держави на сході, скріплення залежності від Київа земель на Оці і Волзі й Азовськім побережжу. Далі можна вказати на другий мотив: Хозари стояли на перешкоді походам на каспійське побережje; в 913 р. Хозари і „Буртаси“ знищили руський похід, і в 944 р., як ми бачили, Русь ходила вже не Волгою, а суходолом, обминаючи Хозарів по їх підступі. Знищеннє Хозарської держави відкривало вільний шлях на схід для руських походів. Правдоподібно, як би не влізла нагло болгарська справа в пляни Святослава, ми слідом почули-б про руський похід на полудневе каспійське побережje.

Але головним і безпосереднім мотивом зіставалась мабуть все таки богата здобич в торговельних містах болгарських, бургаських, хозарських.

Розуміється, зруйнованнє сих міст, як і походи на каспійське побережje, своїми дальшими наслідками були дуже шкідні для руської торговлі. Вони не зісталися без впливу на упадок торговлі Руси зі Сходом, що дає себе знати з кінцем X і в XI в. (між іншим — і на монетних скарбах), хоч тут вплинули й інші причини — упадок торговлі в закаспійськім Ховаресмі, непорядки в каліфаті, рух турецьких орд на захід, в чорноморські степи.

через Дніпро і дальшу подорож в варварських краях, про якую спустошенню варварами країну, що тут зветься та Клімат, та про будову кріпости для її оборони. Ніяких хронологічних вказівок оповіданнє не має, окрім астрономічних і то не дуже докладних: звичайно бачили в них вказівку на Сатурна в зодіаку водолія, конstellацію, що повторяється по близько тридцятьх літах і триває по п'ятрету року (в астрономічних рахунках, які бували подавані у розвідках, є ріжниця щось на два-три роки, і тим часом як по одному рахунку се будуть 874—6, 903—5, 933—5, 964—6, 993—5 роки, по другому — 961—3 і 991—2, а розвідка Вестберга і його викладки обертають сю справу ще складніше: така конstellація від кінця IX і до кінця XI в. мала б місце лише в р. 963 і 1080—2; Крім того в датуванню оповідженіх в фрагментах подій виходили з палеографічного означення часу рукописі, даного Газе, але його не можна брати за дуже докладне. Географічні вказівки — згадка про Дніпро та про якогось заті та їзера тоб "Істроу власлєюш", міста Маурохастру, та Воріш і ті хлімата можуть теж давати місце різним толкованням. Клімат звала ся візантійська провінція на кримськім згірю і тому переважно прикладалось се оповіданнє до Криму. Чез руслі ті напевності толковано се оповіданнє найріжнішими способами. Сам Газе прикладав його до походу Володимира на Корсунь, Геденіонов і Кунік до походів Святослава на Азовське побережje, Васільєвский — до болгарського походу Святослава, Ламбін до походу на Крим Олега,

З огляду на сей турецький похід особливо шкідним був упадок Хозарії, що становила протягом кількох віків забороло Європи против турецьких орд; зносячи се забороло, Русь робила собі дуже злу прислугу. Що правда, се забороло останніми часами само стало дуже слабе й мало що значило; воно не задержало Печенігів і ледви чи довго могло-б задержати дальші орди — Торків і Половців. Торки слідом присувають ся до українських земель (бачимо їх в поході Володимира на Болгарів).

Супроти цього турецького руху в чорноморські степи зовсім малозначні були успіхи Руси в азовських і кавказьких краях, бо сі руські волости з часом все більше ставали островами, відрізаними від решти Руської держави турецким потоком, а сей ширшав і зміцняв ся рік за роком, забираючи все більші території у осілій словянської людності та придавлюючи головні артерії руської торговлі з півднем і сходом. З оповідання Константина Порфирородного бачимо, яка тяжка стала торговельна комунікація під печенізькою грозою вже в 1-ій пол. Х в.: нижнім Дніпром і чорноморським берегом приходилося йти не інакше, як під воєнною охороною, „оборонною рукою“. Очевидно, те саме було і з східніми дорогами.

Успенський—до візантійсько-хозарських відносин на початку X в., Вестберг і Шестаков — до тих же відносин в 960-х рр., Мілюков до болгарсько-руських відносин при кінці IX в., Піч противно переносив се на пізніший час — на 991—2 р. і бачив тут загадку про болгарську державу на північ від Дунаю, і т. д. Так як справа стоїть тепер, оповіданнє фрагментів може давати матеріал до різних гіпотез, може гіпотетично приточуватися до ілюстрації того чи іншого епізоду, але ніяких певних вказівок при тій повній неясності витягнути з них не можна, і більше синяти ся коло них не буду.

Література: Гедеоновъ Отрывки изъ изслѣдований о варяжскомъ вопросѣ — Записки петерб. академіи I с. 66 і далї; Ламбинъ О Тумтараканской Руси, Ж. М. Н. II. 1874, I с. 79 і далї; Куникъ О запискѣ готскаго топарха (так називав він сі фрагменти) Записки пет. акад. т. XXV; Васильевскій — Русско византійскія изслѣдованія II: Записка греческаго топарха, Ж. М. Н. II. 1876, VI; Бурачковъ О запискѣ готскаго топарха — Ж. М. Н. II, 1877, VII; Pié Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht, 1882, с. 83—5, теж Die Dacieschen Slaven (Sitzungsberichte der böhmischen Gesellschaft, 1888, с. 278 9); Успенский—Византійская владѣнія на съверномъ берегу Чернаго моря, К. Ст. 1889, V, і полеміка Васильевскаго і Успенского в Ж. М. Н. II. 1889 і К. Ст. 1889; Мілюковъ Время и място дѣйствія записки греческаго топарха — Труды VIII з'їзда т. III; Westberg Die Fragmente des Toparcha Goticus, 1901 (Mémoires de l' acad. de St. Petersbourg, VIII sérіe, V). Шестаковъ Памятники Христіанскаго Херсонеса, III, 1908.

На сю сторону чи київські князі чи літопись, чи обе разом, здається за мало уважали. Літопись оповідає, що під час походу Святослава в Болгарію Печеніги ледво не взяли Київа і обложили його „в силв тяжцѣ“ (великим військом), так що в місті „изнемогаху людє гладомъ и водою“, а війську з Задніпрянщини хоч і удалося пройти в місто, але Печеніги тримали Київ і далі в тісній блоакаді (і не б'яше лез коня напоити: на Лыбеди Печенігі), так що прийшлося викликати Святослава з Болгарії. І що-ж? По словам Літоциси Святослав обмежився тільки тим, що „събра воя и прогна Печенігы в поле“ — себто в чорноморські степи, від київських границь.

Се характеристично; очевидно, в XI в. нічого не памятали про якусь енергічну боротьбу з Печенігами Святослава або Ігоря (про боротьбу котрого згадано тільки ляконічною і не дуже певною звісткою під 920 р.).¹⁾ Се може до певної міри свідчити, що дійсно київські князі не вели в сім напрямі енергічної боротьби, хоч певно мали часті конфлікти з Печенігами, призабуті народом. Київське правительство може й справді держалося більш пасивно супроти печенізького потоку (хоч не так пасивно як виходило-б з мовчання Літоциси), а енергічніше заходилося до боротьби з ним тільки тоді, як Печеніги почали доскулювати київським околицям (за Володимира). До пояснення такої пасивності київських князів можна вказати, по перше, на те, що від Печенігів поки ще терпіли чорноморські племена, связані тільки слабшим політичним звязком з Русию й може не дуже охочі до київської зверхності (як судити по Уличах), — тому київські князі могли не дуже ними журити ся й пильнували тільки торговельних доріг. По друге, на сих торговельних дорогах торгівля провадилася далі під військовою охороною, і ці обставини, що передавали монополь заграницю торгівлі в руки князя й дружини та усували конкуренцію свійськую чи загальну, ще були й на руку князю його дружині, тож вони може й тому не дуже старались усунути сі обставини, хоч розуміється ся — таки політика була-б дуже близькоока.

Досить того факту, що особливої енергії в боротьбі з Печенігами не не помічаємо — скільки можемо судити по мовчанню літописи і взагалі по сучасним нашим джерелам, дуже бідним.

Я казав, що по тих грізних походах на серединній нижній Волгі ми могли-б зараз сподіватися походу на дальші каспійські побережя: щасливий похід 944 р. заохочував до сього, й ті Святославові по-

¹⁾ Завважу, що в деяких пізніших літописних перерібках Ольга також ходить походом на Печенігів — Гиляровъ с. 250.

ходи до певної міри могли служити просто приготованням до такого походу. Але несподівана пропозиція з іншої сторони відвернула увагу увагу Святослава від сходу на полуднєвий захід — на Болгарію. Справа була незвичайно привабна. Грандіозні перспективи відкрилися перед Святославом. Болгарська кампанія, хоч невдатна, варта уваги супроти тих великих змін в житті Руської держави, які могла б принести, як би пішла щасливо: Руська держава готова була загорнути під себе полуднєве словянство й стати сильним суперником Візантії¹⁾

Ініціатива болгарської кампанії Святослава вийшла з Царгороду.

Візантія в першій половині Х в. пережила тяжку й нещасливу боротьбу з молодою Болгарською державою. Болгарський цар Симоон (893 † 927) не жартом був забирає ся до підбиття цілого Балканського півострова, що пересяк словянською кольонізацією і мав приготований ґрунт для рішучої переваги словянства над еленизмом. Як ми знаємо, Візантія в сій боротьбі звертала ся й по руську поміч (згадка коло 920 р., а потім звістка Повісти при мітничнім поході 944 р., що Ігор наслав Печенігів на Болгарію). Але енергічної участі в ній Русь, правдоподібно, не брала: нема на се вказівок. Вкінці грандіозного свого нляну Симеон перевести не подужав, чи не відваживсь, але Візантія мусіла уложить з його наступником Петром дуже не гонорову для себе угоду (927 р.): мало того що вона признала за ним цісарський титул, а болгарські церкви — патріархат і повну незалежність мало й того що за Петра видано візантійську царівну (річи страшні для візантійських понять!)- але візантійський імператор обовязав ся платити Болгарам річну данину, і за Візантією лишили ся, крім околиць Царгорода, тільки узькі побережа Егейського й Іонійського моря моря та Пельопонес — решта зістала ся Болгарії.

Ті соромні відносини Візантії до Болгарії задумав зірвати воєнний імператор Никифор Фока (963 † 969), користаючи з нездарності Симеонового наступника на болгарськім престолі — Петра, та з ослаблення Болгарії, що поділила ся на два царства — східне (Петрове) й західне (Шішманове). Никифор вирік ся на далі платити дань Болгарії, покликуючи ся на те, що Болгари не охороняють Візантію від нападів Угрів, як була умова, й позабирав сусідні болгарські замки. Але маючи на голові тяжку війну на східніх границях держави — в Сирії, Никифор не хотів сам запускатись у війну з Болгарією, а постановив ужити для сього Руси. Попередні проби ужити

¹⁾ Про джерела до болгарської кампанії Святослава й спірні питання її див. примітку 11.

її для боротьби з Болгарією дорогою союзів не дали особливих результатів; недавні переговори з Ольгою (судячи по тих натяках, які маємо) не привели теж її до чого конкретного. Тож Никифор взявся до інших способів. Він вибрав для сієї справи якогось Калокіра, „чоловіка сміливого і хитрого“, до того обізананого з руськими справами, бо він був сином херсонського протевона, і поручив йому завезти богаті дарунки Святославу (по словам Льва Диякона — п'втори тисячі фунтів золота, 108 тис. червоних), та звабити перспективою завойовання Болгарії для себе. Не знати, чи теж з поручення імператора-ж, щоб увійти в довіре Святослава, чи на власну руку. Калокір повів перед Святославом річ так, що се мала бути спілка: Калокір буде добувати собі імператорську корону, а Святослав при тім, помагаючи йому, здобуде Болгарію. Пізніше Калокір, як кажуть, дійсно зрадив Никифора і думав за корону, обіцюючи Святославу Болгарію й великі суми за поміч¹⁾; але се не виключає можливості, що з початку сам Никифор поручив йому удавати претендента, аби певнійше звабити Святослава²⁾). Калокір, вперед обдарований титулом патриція за сю місцю, прибув до Святослава, доручив йому богаті дарунки й розвинув перед молодим князем свої привабні перспективи³⁾. „Палкий і сміливий, відважний та діяльний“ Святослав, як його характеризує Лев, не потрібував, аби його довго намовляли. При нездарності болгарського царя, при помочі з сторони Візантії не тяжко здавалось опанувати Болгарію, а се значило захопити в свої руки цілу подунайську торговлю, присунути ся до самої Візантії, а в дальшій перспективі — чому не відновити пляни Симеона: взяти в свої руки цілий Балканський півостров і саму світову столицю — „Царгород“. Але й без тих далеких плянів сама по собі Болгарія була дуже привабною здобичею: „нелюбо ми есть в Киевѣ жити“, каже в літописі Святослав, коли його намовляють лишити ся в Київі для оборони землі: „хощю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть среда земли моей, яко ту вся благая сходятся: отъ Грѣкъ паволоки, золото, вино и овоши разноличныни, и ись Чеховъ и изъ Угоръ серебро и комони (кони), изъ Руси же скора и воскъ и медь и че-

¹⁾ Скліца у Кедреня с. 384.

²⁾ Успенський (Русь и Византія въ X в.), и за нимъ Знойко (О посольствѣ Калокира) здогадують ся, що Калокір задумував заснувати собі самостійне володіння в Криму; Знойко думає, що Калокір тільки для відвернення уваги Візантії нарадив їй пустити Святослава на Болгарію і взяв собі те золото, що Никифор дав йому для Святослава, і т. и. Все се здогади, для яких наші джерела властиво не дають ніякого опертя.

³⁾ Лев IV. 6, V. 1, Скліца (Кедрен) с. 372.

лядъ¹). Се торговельне значине Болгарії, розумієть ся, було Святославови вперед відоме і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної торгової політики своєї династії.

По словам Льва, Святослав не гаючи ся зібрав велике військо—60 тис. мужа, не рахуючи обозу, і рушив в Болгарію разом з Калокіром, з котрим дуже заприятлював. Дійсно, приготування мусіли бути короткі, бо ще десь 967—8 р., судячи з звістки Хаукаля, Святослав воював на Волзі, а вже в тім же 968 р. бачимо його в Болгарії. Звістки про сю першу війну дуже бідні. Лев і літопись згідно кажуть, що Болгари пробували боронитись, але не могли устояти ся; по Льву, їх сили були значно слабші (він рахує їх на 30 тис.), і вони програли битву на Дунаю, під Доростолом (тепер Силістрія). Петра се так вразило, що він захорував і небавом вмер. Святослав опанував частину Болгарії²). Літопись каже, що він взяв 80 міст по Дунаю й осів ся в Переяславці³), себто малій Преславі, на південь від Дунаю⁴). Ся цифра завойованих Святославом міст виглядає підозріло⁵), але дуже правдоподібно, що він опанував зразу край між Дунаєм і Чорним морем.

Однаке слідом Святослава відкликали на Русь вісти про Печенигів—що вони тримають в бльокаді Київ. Київське боярство при тім мало докорати Святославу, що він шукає нових здобутків, а трохи не занапастив Руси: „ты, княже, чюжей земли ищешь і блюдешь, а своея ся лишивъ: мало бо нась не взяша Печенѣзи, и матерь твою, и дѣтей твоихъ“. Його умовляли лишити ся в Київі, та Святослава зарадто заінтересували нові політичні перспективи, й він рішучо не згодив ся кинути свої болгарські пляни. Стара Ольга, що правила, очевидно, і далі в Київі в неприсутності сина, вже збирала ся на той світ; вона задержала сина при собі і вмерла на його руках. Таке оповідає літопись, спиняючи ся довше на обставинах смерти Ольги — що вона заповіла поховати її не поганським, а християнським обрядом, та присвячуячи її похвалу, зачерпнену з якогось книжного життя, що величала її яко предтечу християнства на Русі і відкривало дорогу її пізнійшій канонізації⁶).

¹) Іпат. с. 44. ²) Лев VI. 1. ³) Іпат. с. 42.

⁴) Тепер село Преслав коло Тульчі. Велика Преслава, столиця Болгарії була недалеко Шумли — тепер Преслав, по турецькі Ескі-Стамбул.

⁵) Її обяснюють книжним джерелом, напр. з Прокопія, але де хто боронив і її реальноти—напр. Васілевский; про здогад Шахматова в екс. I.

⁶) Іпат. с. 44. В XI віці Ольга канонізована ще не була, і коли се наступило, додкладнійше не звістно—тільки стрічаємо її пізнійше між

Святослав, маючи плян дальнішого завойовання Болгарії, постановив організувати на Русі правительство в імені своїх малих синів. Старшого Ярополка посадив князем в Київі, меншого — Олега у Деревлян, в Овручу.

Новгород, що був теж в безпосередній залежності від Святослава, ще з його дитячих літ, мав правити ся намістником, але Новгородці, оповідає се літописне оповідання, очевидно — з новгородського джерела, — рішучо спротивилися тому. Вони захадали, аби Святослав у них посадив когось з синів, інакше грозили ся найти собі іншого князя. Тоді Святослав сказав Новгородцям, обі самі умовили собі котрого з його синів. Та він Ярополк ані Олег не схотіли йти в Новгород (можливо, що на скільки сам Новгород був важним ключем до торговельних доріг і політичних впливів в руках київського князя, на стільки сам по собі, як княжий стіл, вже в тих часах не був привабливим). Тоді один з Святославових бояр, Добриня з Любеча, брат Святославової підложниці Малушки, порадив Новгородцям просити собі князем Володимира, сина сієї Малушки від Святослава. Літопись каже, що Малуша була донька Малка Любчанина і називає її улюбленицею (милостицею) Ольги¹): є варіант, що вона була ключницею її, але

руськими святыми перед-татарських часів. Правдоподібно Володимир переніс її мощі до київської катедри, де вони були предметом поважання уже в XI в. — літопись (1. с.) і Похвала (Чтение київські II с. 2⁰—I) підносять, що її мощі лежать цілі, і так її Бог прославляє. Про канонізацію — Васильєв Исторія канонизації русскихъ святыхъ (Чтение московські 1894). Голубинський Исторія канонизації святихъ въ русской церкви, 1894 (замітки до попередньої) і нове оброблення тої-ж теми, під тим же титулом, 1902 р. (Чтение московські).

¹⁾ „Милостыни“ — Іпат. і Переясл.-Сузд.; Лавр., 1 Новг. і пізн. зводи натоміс — „Ключницы“. Про Малушу були дві давнійші спеціальні статейки, надруковані в Записках петербур. академії т. V: Д. Прозоровского О родствѣ св. Володимира по матери, і Срезневского О Малушѣ, милостыни в. кн. Ольги, матери в. кн. Владимира. Прозоровский висловив здогад, що Малко Любчанин був не хто інший як звістний деревлянський князь Мал, що святав колись Ольгу: під час її походу на Деревлянську землю він, мовляв, попався у неволю й оселено його в Любечі. П. тим поясняв, що Володимир був призваний сином Святослава рівноправним з іншими; розуміється ся, се поясненіе мало потрібне, бо нещлюбні княжі сини займають рівне становище з правими і пізніше, без огляду на становище своїх матерей. Але його здогад про Малка прийняв і доповнив недавно цілім рядом дальших мірковань Шахматов (Размѣр. с. 374 і далі). Літописного Малка Любчанина він по правляє на Малка Кольчанина — князя міста Кольца пізнійших компліцій (Шахматов вважає се місто за Клеческ, але се мало правдоподібно, як мині здається ся): прозвище Добрині „Микитич“ він поправляє на

правдоподібно, се толкованіє стоять в звязку з тим, що пізніше Рогнідь називала Володимира сином рабині („робичичем“). Судячи по високому становищу в дружині її брата Добрині, трудно вважати Малушу звичайною служницею (ключницею) або рабинею.¹⁾

Новгородці вчинили як радив Добриня, попросили собі Володимира і Святослава післав його до них, з його вусем Добринею, що мав бути дійсним управителем волости, так само як і іншим синам приділив Святослав таких бояр. Сі оповіджені літописею події на стільки тісно звязані з перервою в болгарській війні, що надають певність оповіданню літописи про саму перерву.

Урядивши управу на Руси, Святослав міг вернутися до своїх болгарських плянів. Ситуація там ставала трудною. Никифор, напускаючи Святослава на Болгарів, розуміється, не мав зовсім заміри дати йому опанувати Болгарію — треба було її тільки ослабити. Святослав від разу розбив Болгарську державу, і Никифорови треба було спішити ся зберати овочі з своєї політики, поки вона не обернула ся

„Мистинич, і думає, що се місце читало ся з початку: „отець же бѣ имѧ Митиша Свѣнельдичъ“ (або: Митиша Деревлянинъ); дійсне імя Володимирової матері було Малфрідъ (згадка про її смерть без всякого пояснення под 1000 р.), а Малушою літопись її хрестила з звязку з заміною імені Митиша іменем Мала в літописнім оповіданні про деревлянське повстаннє. Таким чином Володимир стає правнуком Свенельда, Добриня внуком. Однаке вся ся генеалогія збудована на дуже крихкій підставі. Щоб літописець хотів переробляти цілу генеалогію Володимира, даючи йому в діді нещасливого деревлянського Мала, замість славного Свенельда, се дуже пеймовіро; коли б Малка він уважав справді Малом деревлянським, мабуть не зіставив би без пояснення, хто був сей Малко Любчанин; и дивне б було призвище робичича для Володимира, коли б він був потомком такого найпершого боярського роду як Свенельдів.

¹⁾ В пізніших компіляціях маємо таку подробицю: „бѣ роженіе Володимеру в Будутинѣ вѣси, тамо бо въ гнѣвѣ отслала ея (Малушу Ольга, село бо баше ея тамо и умираючи даде ею святѣй Богородицѣ“ (Никон. I с. 35); ся остання подробиця — про записъ того села св. Богородицї дає певну авторитетність сїй звѣстцї, а вона, як бачимо, представляє Малушу властительною села. Брат її Добриня лишив глубокий слід в народній традиції, ставши одним з виднійших „богатирів“ Володимирового циклю в великоруськім билиннім епосі. Але його імя обросло найріжнішими казковими і легендарними мотивами, і майже ніщо не говорить нам про його фактичну діяльність (хіба роль Володимирового свата, передказана зрештою в літописній легендї про одруження Володимира з Рогнідою, але їй сей мотив дійшов в дуже ослабленій формі). Лишила ся тільки загальна характеристика його, як чоловіка двірського, вихованого, аристократа з високого роду. (Літературу див. на с. 436 і низше).

против нього самого. Він спергічно забрав ся до скріплення Царгорода (очевидно — боячи ся морського походу Руси на саму столицю, як за давнійших князів). Розпочав переговори з болгарським правителством, приймаючи на себе роль вже опікуна Болгар. Але серед сих заходів спіткала його двірська революція: в грудні 969 р. вбито Никифора, й імператором оголошено Іоана Цимісхія, його убийцю. Вірменіна з роду, зручного правителя і воєводу¹⁾.

Цимісхій переняв управу в трудних обставинах: в Візантії панував голод, треба було боронити Сирію від Арабів, а з півночі насуvalа ся руська гроза.

На жаль, за другу болгарську кампанію Святослава ми ще менше знаємо як за першу, можна сказати — нічого не знаємо. Оповідає нам про неї тільки наша літопись, але те що вона дає тут — це народна традиція про війну Святослава з Болгарами й Греками взагалі, без ріжниці першої і другої кампанії (в новійшій редакції вона скомбінована з умовою Святослава з Візантією й відповідно до того дещо змінена). Роскішний епічний розмах і величава простота роблять її одним з найціннійших епізодів — з літературного боку, але з фактами стоять вона в повній суперечності й історичної вартості не має ніякої. Оповідання літописи починається облогою Переяславця. Болгари вийшли на бій і вже перемогали, але Святослав підбодрив дружину: „прийде ся нам тут полягти, потягнім же мужно, братя і дружино“. і переміг Болгар та взяв місто „копієм“ — віддав пограбувати. По сім він заповів похід Грекам, але ті хитрим підступом довідалися про число його вояків: прислали послів сказати, що не годні з ним бити ся, дадуть йому дань, питаютъ лише, скільки має війська. аби вирахувати дань, а як він сказав — вони виставили десять разів сильніше військо („суть бо Греки льстиви и до сего дне“, додає при цім оповідання). Руське військо настрашилося чисельної переваги ворогів, але не тратить духа Святослав: він держить свою славну, наведену вище промову до війська, і одушевлене військо відповідає йому, що готове полягти з ним разом („гдѣ, княже, глава твоя, ту и главы наша сложимъ“). Греки побиті, тікають: Святослав, розбиваючи міста („иже стоять пусты и до днешнего дне“) іде під Царгород. Греки пробують його зманити богатими дарами, але Святослав не звертає уваги на золото й паволоки, за те як посилають йому в Дарунку ріжне оружє, приймає його з великою утіхою. Греки переконують ся, що мають до діла з дуже твердим вояком, і рішають згодити ся давати йому дань. скільки він скаже — „бо мало що не дійшов

¹⁾ Лев Диакон VI. 2 і далі.

Царгорода". Святослав вертає в Переяславець „с похвалою великою“, але що військо його понесло великі страти, постановляє удати ся на Русь за свіжим військом, та на дорозі гине від Печенігів¹).

Се тільки далекі й покручені відгомони війни з Греками як ії з великою фактичною вірністю оповідають візантійські джерела²).

Святослав, ідучи з Болгарії ратувати Київ, певно, не кинув її на ласку божу, лишив у ній своє військо й не потрібував на ново підбивати з поворотом, хиба скріпив та розширив перші здобутки. Він опанував тепер не тільки передбалканську Болгарію³), а переніс війну за Балкани, терором держачи Болгарів в послуху: казали, що взявши Филиппополь, він вбив на палю 20 тисяч люда. Розуміється ся, се чутка у всякім разі сильно побільщена.

Візантійці кажуть, що Цімісхій з огляду на сирійську війну хотів з початку полагодити справу з Святославом без війни, та не знати, о скільки він дійсно надіявся на можливість такого полагодження. У Льва Диякона він жадає від Святослава, щоб той взяв собі нагороду, „яку обіцяв йому Никифор за напад на Болгарію“, і залишив її, бо вона, мовляв, належить Візантії. Та коли справді така була пропозиція, то вона хиба могла провокувати Святослава: йому наперед предложені було взяти Болгарію собі, а тепер кидали подачку як муринові за роботу й відсилали до дому. Він відповів, що пристане, коли Візантія дасть йому відповідну оплату за здобуті ним богаті краї, за підбиті міста й забраних на війні в неволю Болгарів, а як ні — то нехай Греки завчасу забирають ся з Європи до Азії, лишивши цілий Балканський півострів Святославу: інакше мирити ся він не буде. А коли Цімісхій на се мав пригадати йому невдатний похід Ігоря й його нещасливу смерть та грозив Святославу, що пропаде тут в Болгарії, розгніваний Святослав мав заповісти, що прийде під Царгород. Так оповідає Лев. Се може бути реальною основою твої заповіди, яку дає Святослав Грекам в літописі.

Про дальші перипетії війни Візантійці не дають нам докладних відомостей; руські війська спустили Тракію й може справді були недалеко Царгорода, як пригадувала собі київська традиція. Для оборони візантійських земель Цімісхій, занятий тоді передовсім азіянськими справами, вислав против Святослава магістра Варду Скліра з військом. На сю вість рушило на Скліра військо руське, разом з ва-

¹⁾ Іпат. с. 42—8.

²⁾ Лев VI. 8 і далі, Кедрен с. 372 і 388 і далі.

³⁾ Так згадану у Скліці (П. 401) Констант'яна Васілевського уважав Константіолею коло теперішнього Белграда — Ж. М. Н. П. 1876, VI. 434.

тагами Болгарів, Угрів і навіть Печенігів¹). Коло Аркадіополя (недалеко Адріанополя) стала ся битва, де по словам Візантійців Греки завдяки засідці мали страшно побити Русинів: пропало більш як 20 тис. Руси, а Греків тільки 55 (чи навіть 25) мужа, і тільки богато покалічено. Очевидно, ся звістка не богато більше варта, як оповідання літописи про ту світлу побіду Святослава з 10 тисячами над 100 тисячами Греків. Що грецькі спраї не стояли дуже добре, показує дальше оповідання Льва: Цімісхій слідом послав нове військо в Європу, поручивши йому перезимувати в Тракії й Македонії, очевидно — для їх оборони, а на весну обіяв прибути сам для походу на Русь².

Та замірови Цімісхія перешкодило повстання братанича імп. Никифора Варди Фоки в Малій Азії. Цімісхій не тільки сам не міг піти на Русинів, але й Скліра мусів відкликати до Азії. Коли Склір пішов, Русь знову почала господарити в візантійських землях: особливо терпіла Македонія, котру вони „немилосердно грабували й руйнували“³). Аж зловивши Фоку, Цімісхій з початком 971 р. міг забрати ся до боротьби з Святославом⁴). Він вислав брандери („огненосні кораблі“ — з грецьким огнем) на усті Дунаю, щоб загородити Руси дорогу до дому, як каже Лев, а скоршє — аби не пускати до них ніяких помічних сил, а сам рушив під Адріанополь — неграничне місце Візантії з Болгарією. Тут він довідав ся, що Русь проти всякого сподівання зіставила балканські проходи незанятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала занадто рисковним дальший похід, Цімісхій постановляє використати руську необачність та скоренько йти за Балкани, щоб від разу опанувати Болгарію. При тім він іде слідом політики Никифора, бере на себе роль опікуна Болгарів супроти Руси і тим перетягає їх на свою сторону.

Похід Цімісхієви удав ся. По словам Візантійців, він мав менші сили, ніж Святослав (Лев рахує Святослава на 60 тис., а Цімісхія на 15 тис. пішого і 13 тис. кінного війська, а Скліца рахує Цімісхієве військо, що з ним рушило наперед, навіть тільки на 9 тис.). Але хутким нападом Цімісхій застав непріготованою болгарську столицю

¹) Про Печенігів говорить тільки Скліца; пізнішу ворожнечу їх до Святослава він пояснює тим, що вони гнівали ся за його згоду з Греками (с. 413). Число Святославового війська у нього зовсім неможливе — до 308 тисяч. Лев рахує у Святослава 30 тис., у Скліра 10 тисяч.

²) Лев VI. 11 і далі, Скліца-Кедрен с. 384 і далі.

³) Лев VII 9.

⁴) Лев VIII. 1 і далі, Скліца-Кедрен с. 392 і далі.

Преславу. Там сидів з руським військом „Сфенкел“, як його називають візантійські джерела — „що мав третє місце но Святославу“, мабуть Свенельд, що в літописній транскріпції трактату 971 р. виступає поруч Святослава. В Преславі ж був болгарський цар Борис та Калокір. В битві Русь не устояла ся, замкнула ся в місті, але по двох днях, по сильній обороні, його взято в велику п'ятницу¹). Руська залога майже вся загинула: останки її замкнули ся в царськім дворі і сильно боронилися, але двір запалено. Й огонь примусив Русинів вийти. Сфенкел з незначним числом удав ся до Святослава. Взятого в полон Бориса Цимісхій признав болгарським володарем і заявив, що прийшов боронити Болгарію від Русі.

Взявши Преславу, Цимісхій поспішив ся на Святослава, що з головним військом стояв в Доростолі, на Дунаю. Взяті Преслави й проголошені Бориса зробило своє вражіннє в Болгарії: по дорозі болгарські міста передавали ся Цимісхієви, і Болгари взагалі переходили до нього. Святослав, заклопотаний тим, хотів, по словам Візантійців, ратувати ся терором, арештовав значніших Болгар і богато їх повбивав. Та Цимісхій не гаяв часу з ириверненiem Болгарії, а пішов просто на Святослава. По кріпкім бою йому удало ся перемогти Святославове військо, що мусіло замкнути ся в місті, і Цимісхій розпочав бльокаду Доростола. Як раз наспіла й флота та обступила Доростол брандерами від Дунаю. Русь, боячи ся тих брандерів, повітрягала свої човни до міста. Розпочала ся тяжка тромісячна облога Доростола, широко описана і у Льва і у Скліїци²).

Русь зчаста виходила з Доростола й пробувала розбити бльокаду, але їй не удавало ся перемогти Греків. В місті не ставало запасів; дуже тяжко було пробитися за припасами під доглядом грецького сухопутного війська й флоту. Попробувано одного дня попалити грецькі машини, але се не вдалось, і Русь, заложивши на спини свої великі щити, мусіла поволі відступати по невдачнім бою до міста. Богато загинуло її при тім: вночі при світлі місяця збирала Русь труси земляків на рівнині і потім палила їх на огнищах над Дунаєм, забиваючи при тім невільників на службу небіжчикам, а в Дунай кидаючи дітей та півнів, як оповідає Лев Д. Але й Грекам було не весело: нобіди над Русию коштували дорого, Русь била ся завзято, і то не тільки чоловіки: оповідають, що Греки, роздягаючи убитих Русинів, знаходили між ними й жінок. Великі страти і безконечна облога дуже гризли Цимісхія. Скліїца оповідає інтересний переказ, що Цимісхій

¹⁾ 971 р. припадала вона на 14 цвітня.

²⁾ Лев IX. 1 і далі, Скліїца-Кедрен с. 397 і далі.

захочував Святослава закінчити війну поєдинком замість тратити своїй війська; Святослав мав дуже гідно відповісти, що він свої обовязки ліпше знає, як його ворог, а коли імператорові не хочеться жити, то може собі вибрати котрийсь з тисячних способів смерті.

По тих великих стратах коло машин, Святослав мав нараду з своєю старшиною; де-хто мав радити викрасти ся по ночі через грецьку фльоту: інші, уважаючи се неможливим, радили прийти до згоди з Греками; але Святослав постановив ще раз спробувати щастя в бою. Другого дня — 24 липня став ся сильний бій: Греки поясняли, що тільки чудом, під проводом самого св. Федора, удалось їм перемогти Русь. Лев рахує страти Руси в цім бою на північнадцять тисяч (його числа однаке мусить бути сильно побільшени); сам Святослав мав дістати рану, й трохи його не взято в неволю.

По сій остатній пробі Святослав постановив залишити дальшу боротьбу й другого-ж дня розпочав переговори з Цимісхієм, годячи ся віддати Грекам невільників і уступити ся з Болгарії, а жадаючи вільного пропуску до дому і потрібних для війська припасів. Цимісхій, розуміється, дуже радо прийняв згоду. Уложенено трактат, де Святослав вирікався всяких претензій на кримські землі Візантії („власть Корсунськую и елико есть городовъ ихъ“) і на Болгарію, заповідав, що занехає боротьбу з Візантією й буде її союзником. Крім того Лев каже про відновлення торгової умови з Візантією; з огляду, що перехована в Літописі умова нічого про торговлю не каже, приходить ся думати, що попередні торгової умови були потверджені осібним трактатом. Русь дісталася по дві мірки (медімни) збіжа, бо потрібувала припасу. Лев каже, що хліб видано було на 22 тис. Руси, а втрати Руси в війні рахує на 38 тисяч.

По закінченні умові Святослав захотів побачити ся з імператором. Цимісхій прибув над Дунай з великим відділом кінноти в богатій, позолочений зброй; Святослав же приплів на човні, гребучи разом з іншими і нічим не визначаючи ся з поміж них крім чистоти своєї молотяної одежі; одинокою окрасою у нього був золотий ковтак в усі. Про його вигляд, як його описує Лев, ми вже говорили: був він середнього зросту, кремезний і сильний, мав короткий ніс, сині очі, густі орови і виглядав понуро й суворо; мав обголену бороду, довгі вуса і чуб на голові, „що означало значний рід“. Сидячи на лавці свого човна, він поговорив трохи з імператором і відіхав.

Так закінчилася болгарська війна. Візантійська політика осягнула своє: східня Болгарія була прилучена до Візантії, тільки західня заціліла на якийсь час в руках нової династії Шішмана. Пляни

Святослава пропали. Лише руська традиція, переказана в літописі, запам'ятала собі щасливі початки сїєї кампанії і зігноровала невдаче закінчення; тому текст умови, заведений в ширшу редакцію літописи, стойть в дивній суперечності з її оповіданням.

Завівши умову з Греками, Святослав міг потішати себе богатою здобичею, що зісталась йому з болгарської війни, а хто зна, чи не мав він і дійсно заміру з свіжими силами вернути ся назад, як то каже літопис: „и рече: поіду в Русь и приведу боле дружини“. Се дуже можливо. Сю можливість могло провидіти й візантійське правительство та постаратись її усунути.

Скіліца каже, що Святослав по згаді просив Цимісхія попосередничити у Печенігів, аби його перепустили до дому без перешкоди. Тоді імператор послав до них свого посла, заохочуючи їх до союзу, з тим, аби вони не нападали на Болгарію і перепустили Святослава. Печеніги пристали на все, тільки не згодилися перепустити Святослава, бо загінвались на нього за те, що він помирив ся з Греками¹⁾. Ся звітка дуже підозріло виглядає: виходить, що Печеніги були до останньої хвили ворогами Греків (однакче не помогали Святославові в останній війні!) — щож за розум був у Святослава просити Греків, аби посередничили у них? З другого боку виходить, що Цимісхій висилав послів не так в інтересах Святослава, як для забезпечення Болгарії від Печенігів, а в справі Святослава Печеніги як раз постановили не перепускати його, і Греки, мовляв, мусіли се прийняти до відомості. Воно виглядає так, як би Скіліца своїм оповіданням хотів закрити дійсний предмет переговорів,

Коли Святослав надлив із своєю фльотою, показало ся, що Печеніги завчасу залягли Дніпрові пороги — те місце, де купцям приходило ся перетягати суходолом човни й переносити на руках всякі багажі, і де Печеніги звичайно нападали на торговельні ватаги. Літопись каже, що Печеніги дістали вість від Переяславців — себто з Малої Преслави, що Святослав іде з великою здобичею та малою дружиною, і тому залягли дорогу. Питання, чи треба тут розуміти Болгарів, чи Греків, що опанували тоді Болгарію, вигнавши Святослава? Дуже правдоподібно, що мова тут про Греків, і се відповідало-б тій недоговореній звітці Скіліци, а можна до того навязати звітку (вправді — дуже загальну), що пізнійші відносини Руси до Візантії не були добрими, аж до Володимирового шлюбу: підступне поведение Греків супроти Святослава могло дійсно уневажнити угоду уложену ним з Візантією.

¹⁾ У Кедрена с. 412.

Підійшовши до порогів, Святослав переконав ся, що сили Печенігів занадто великі, аби йому можна було перебити ся з своєю сильно зменьшеною дружиною і великими бағажами. Свенельд радив покинути човни, бағаж і піші військо на нижнім Дніпрі та на конях промкнути ся степом до Київа. Але Святослав не пристав на се: се-ж значило стратити всю здобич з війни. Він вернув ся на усті Дніпра, на так зв. Білобереже¹⁾, й тут зістав ся зимовати, сподіючись, що або Печенігів відтягне що небудь від порогів, або наспіє поміч з Київа. Але тут не стало запасів (знаємо, що вже в Болгарії Русь пішла з дуже малим припасом); почав ся сильний голод, „яко по полугривнѣ голова коняча“ (продавалась). Переїдувавши зиму, Святослав з весною рушив Дніпром. Печеніги чекали. Святослава, очевидно, притисла біда, і він рішив ся рискувати — іти пробоєм. Проба випала нещасливо; сам Святослав наложив головою. На Руси оповідали, що печенізький ватажок з пихи зробив чашу з голови Святослава; пізнійші компіляції додають, що на тій чаші була зроблена була напись в дусі боярських упімнень Святославови: „чужихъ ища, своя погуби“²⁾. Свенельд промкнув ся в Київ, не знati — човнами чи суходолом — на конях.

Се стало ся 972 р., як я рахую. Святослав мусів бути ще дуже молодим тоді, мав яких тридцять літ з лишком.

¹⁾ Білобережем звали ся Дніпрові береги починаючи від устя аж генільше порогів, див. Архівъ Юго-Запад. Россіи V. I с. 127, VII. I с. 86, VII. II с. 11, Лясота — в Мемуарах Южи. Руси I с. 162, Воскрес. л. I с. 241. Білобереже, де зимував Святослав — се усті Дніпра, пор. умову Ігоря з Греками „да не имъютъ Русь власти зимовать въ устии Днепра, Бѣлобережа, ни у св. Елеуфѣры“ (острів св. Евтерія — о. Березань, як звичайно думають).

²⁾ Гиларовъ с. 319, Львовська літ. с. 61, Стрийковский I. с. 123, ше у Шахматова с. 132.

IX.

Закінчення будови Руської держави: часи Володимира Вел.

Сімолітня (як я рахую) перерва між смертю Святослава і Володимировим князюванням в Київі зайнита в літописи самою боротьбою синів Святослава¹). Боярські правительства, що правили іменем малих князів, пильнували, зовсім природно, кожде своєї волости; політична система руських земель стратила почуття своєї одности й розпала ся фактично на групу самостійних волостей, поки з поміж Святославичів не виступила наперед найбільш енергічна і здібна індівидуальність та взяла ся до скріплення ослабленої державної системи.

Ярополк, як старший, як князь київський, був в першій лінії покликаний до сієї ролі. Правдоподібно, він і мав до неї охоту; принаймні так складають ся літописні відомості. Але він не показав потрібних до того здібностей і його збив з позиції молодший брат.

Літопис оповідає, що насамперед вийшла війна у Ярополка з його сусідом Олегом. Літописець, очевидно — за голосом традиції, причиною цього уважає Свенельда, одного з видатніших київських бояр: в умові 971 р. Святослава він названий разом з князем, чи то як його відпоручник, чи як найважнійша по нім особа, і при Ярополці він мабуть стояв на чолі правління. Літопис оповідає се так: Лют, син Свенельда, на ловах заїхав на територію другого Святославича Олега, деревлянського князя; той надіхав на се, бо теж бавився тоді ловами, і довідавши ся, що се син Свенельда, вбив його; літопис не пояснює — чи була се якась ворожнеча до Свенельда, чи тільки кара за переступленie границі. Щоб помститись, Свенельд на-

¹⁾ Про хронологію цих років в примітці 11.

мовив Ярополка до війни з Олегом, зманивши його перспективою прилучення Деревської волости. Ярополк дійсно пішов війною на Олег: в битві під Вручим (Овручом) військо Олега розбито й сам він загинув серед утікачів: зіпхнули його з греблі й забили коні й люде, падаючи в рів. Ярополк мав гірко дорікати Свенельдові за такий результат війни, але таки взяв собі Олегову волость. Володимир, прочувши про се, втік за море, і Ярополк посадовив своїх посадників і в новогородських волостях, „и бѣ володѣя єдинъ в Руси“¹).

Розуміється се оповідання, що ініціатором того всього був Свенельд і причиною війни послужила така фамілійна історія, не виглядає дуже серіозно. Досить виразні прикмети вказують на те, що вся історія про убийство Свенельдового сина, як причину війни, була пізнійшою вставкою в літописне оповідання, яке знало тільки звичайне боярське підмовлювання: „поиди на братъ свой и прими волость его“²). Історія Ярополка ціла обробляє один сей мотив — як гинуть князі від злих дорадників бояр: послухав Ярополк Свенельда і розпочав усобицю, котра кінець кінцем на нього ж обернулась (Володимер mestник за пролиту крові); послухав Блуда — позбавив себе помочи землі й мусів віддати ся на заріз. В дійсності мати під боком осібного князя в Деревській землі, сидячи в Київі, само по собі не було Ярополкови вигідно, і се одно могло дати тисячні поводи до конфлікту. А може й не треба було ніяких поводів до того, що властиво випливало з самої традиції київського стола як центра руської політичної системи і на київського князя клало як певного рода обвязок чести — взяти знова в руки спадщину попередників. Що кінець кінцем Ярополк свідомо взявся до сповнення цього завдання, в тім нема сумніву. Інакше не було причини Володимирови кидати свій Новгород, і не було-б чого Ярополкови посылати своїх посадників в його волости. Мусіло бути ясно, про що йде справа. Процес збирання руських волостей і зміцнення ріжними способами політичного звязку між ними мусів повторятися ся не раз уже по смерті київського князя, і був явищем добре знаним, так що симптоми його всякий раз не трудно було відгадати сучасникам і по ним зміркувати, що київський князь береть ся до збирання батьківських земель.

¹⁾ Іпат. с. 49.

²⁾ Шахматов у своїх „Разысканіях“ с. 353 і далі угрунтував се досить основно, вказавши, що в новгородських редакціях читаемо: „Ярополкъ княжа въ Киевѣ и воєвода бѣ у него Блудъ“, і се безпосередно вижеть ся з дальшим оповіданням про Блуда, ігноруючи Свенельда. Інтересно такоже, що в Длугошевім оповіданню про сї події нема нічого про убийство Люта і намови Свенельда, а Ярополк іде на Олега просто за для principandi maioritate (с. 129).

Але і роля Володимира в дійсності не була така припадкова, як представляє літопись.

По словам літописи здібний і енергічний „робичич“ тікає з Новгорода, побоявшись кривавих заходів Ярополка, але не має заміру капитулювати перед ним. По якімсь часі¹⁾ він вертає в Новгород з сильними варязькими ватагами, змовленими за морем, виганяє з своїх волостей Ярополкових посадників з їх залогами і зараз потім посилає Ярополкови вість про войну: „Володимерь идетъ на тѧ, пристраивъ сѧ противу бити сѧ“²⁾), але сама дає зрозуміти, що в дійсності воно мусіло йти не так хутко. Каже, що Володимир „събра вои многы — Варяты и Словены (Новгородців) и Чудь и Кривичи“, і аж тоді пішов на Ярополка. І тут же пізніша вставка вставляє війну з полоцьким князем.

Ся історія війни Володимира з Полоцьком рано була оброблена як поетична тема і дійшла до нас в сій поетичній формі. Володимир і Ярополк в однім і тім самім часі сватають Рогнідь, доньку Рогволода, полоцького князя, що прийшов зза моря. Батько питав доньку, кого вона волить; донька каже, що не піде за „робичича“ (сина рабині — гіперболічний натяк на несплюбну матір Володимира), вона волить Ярополка. Сю відповідь переказали Добрині, братови Володимирової матери; той загнівавсь і постановив пімститись. Серед приготовань Рогніди до весільної подорожі до Київа Добриня з Володимиром впадають в Полоцьку землю з великим військом. Добриня наругав ся над родиною Рогволода за зроблену зневагу; Рогволода з двома синами вбито; Рогнідь узято й вона неволею мусіла стати жінкою Володимира, що слідом пішов на її жениха Ярополка і вбив його. За такі нещастя Рогнідь прозвано Гориславою. Від Володимира родився у неї син Ізяслав, але потім він мав інших жінок, став її упускати: прискучила вона йому. Зависть прилучила ся до всіх тих горкіх почуттів, які перед тим Рогнідь мала на Володимира, і думка про пімсту її опанувала. Якось в ночі, коли Володимир почував у неї, вона хотіла його зарізати ножем, але Володимир прокинувся і вхопив її за руку; вона признала ся, що хотіла помстити ся за батька, коли Володимир перестав любити її з дитиною. Володимир постановив її вбити за се; він звелів їй прибрати ся „во всю тварь цесарську“, як була вбрана при шлюбі, і чекати його, сидячи на ліжку; мабуть ся святочна обстанова мала побільшити враженнє кари. Але Рогнідь дала голий меч свому малому синові, і коли Володимир увійшов до покою, той виступив перед батьком та сказав, як

¹⁾ В літописі се стойть під 980 р., але тут, очевидно, зібрані по дії з кількох років. ²⁾ Іпат. с. 50.

його мати навчила: „батьку, ти думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши малого оборонця (і на випадок—мestника за матір), Володимир кинув свій меч, що наготовував на Рогнідь, і сказав: „а хто ж тебе тут сподівав ся?“ Бояре задля сина відрадили йому убивати жінку, а навмовили дати їй з сином батьківщину. Володимир так і зробив. „І від того часу Рогволожі внукі підімають меч на Ярославових внуків“, кінчить ся повість „в'їдущих“ в літописнім переказі.

Як я сказав, вона має виразні ознаки поетичного оброблення¹⁾. Оповідання літописи під 980 р.—се початок повісті, в цілості—ж вона подана в Суздалській літописі під 1128 р. Тут має вона пояснити традиційну ворожнечу династії Ізяслава полоцького і Ярослава київського, але складала ся вона очевидно зовсім незалежно від сеї тенденції і мало надавала ся для сеї мети, бо Ярослав, син Рогніди, був так само „Рогволожим внуком“, як і Ізяслав. Пригаджено її до сеї тенденції вже пізніше, і в тім напрямі може змінено й деякі подробиці, але початок її старший, ніж та династична ворожнеча, з котрою звязувано її потім²⁾. Вона входить в цикль переказів про Володимира, як великого і ненаситного женолюбця, пересказів безсумнівно богатих і розроблюваних соп ашоге і сучасниками і пізнішою творчістю (такий еротичний темперамент в представленнях тодішніх являв ся прикметою енергії й сили, і не мав в собі нічого непочестного з не-церковного погляду),—тільки переховали ся вони в убогих останках, переважно на услугах побожної легенди³⁾. Поетична поволока однаке не підриває значіння історичного факта, з котрим звязала ся легенда—війни Володимира, перед його походом на Київ, з сусіднім полоцьким князем, що в сії переходові часи прийшов був до фактичної самостійності й хилив ся на сторону Ярополка. Чи влучно однаке умістив редактор повісті сей епізод між поворотом Володимира з-за моря і його походом на Київ, се інше діло. Може воно в дійсності було й інакше.

¹⁾ Давнішшу літературу епізода про Рогнідь, як поетичний утвір див. у Довнара-Запольського Очеркъ исторії Кривичской п Дреговичской з. с. 71, зновішого: Лобода Русскія былины о сватовствѣ, 1904, гл. VI, Шахматовъ Корсунская легенда гл. XII.

²⁾ Так мусить бути змінений згад дослідників, що толкували сю легенду, як символизацію династичної боротьби київських Ярославичів з полоцькими Ізяславичами — див. праці Д.-Запольського, Лободы ор. с., Голубовского Нѣсколько соображеній о кн. Турѣ.

³⁾ Згад Шахматова (Корсунская легенда I. с.), що легенда про Рогнідь являється ся перерібкою легенди про сватання грецької царівни, здається ся мені зайвим — се два самостійні епізоди з цілого циклю, що могли запозичати ся певними мотивами, але мають самостійний початок.

Подібно як з усієї діяльності Ярополка на полудні маємо припадком тільки його війну з братом Олегом, хоч на сім його політична діяльність мабуть ве кінчила ся, і подібних війни, котрими він змагався підбити собі старі київські волости, могло і мабуть таки було далеко більше, — так і з діяльності Володимира чи Володимирового двору полоцька війна, захована нам припадком легендою про Рогнідь, мабуть теж не була єдиною. Тим часом, як Ярополк збирав волости на полудні, Володимир чи його амбітний регент Добриня мабуть не дармували на півночі і займали ся тимже, поки нарешті сі два володарі— полудня і півночі—не стріли ся і не звели рішучої битви між собою за те, кому з них володіти усею руською державною системою. Утеча Володимира з Новгорода і Ярополкове посадження намісників у Новгороді показують на конфлікт далеко раніший від Володимирового походу на Київ. Конфлікт Володимира з полоцьким князем, що хилився на сторону Ярополка і шукав у нього помочі против претенсій новгородського князя, теж міг значно випередити стрічу Володимира з Ярополком, може навіть викликав або прискорив сю стрічу і боротьбу двох представників двох дружинних гнізд — полудневого і північного. По літописи Ярослав був одним з молодших синів Володимира від Рогніди — ставить ся звичайно на третій місці¹), а вмер на 76-ім році життя в р. 1054, так що все се (коли нема тут де помилки) відсуває шлюб Володимира за Рогнідю на кілька років перед його походом на Київ—десь на 976 або 975 р.

Сама війна Володимира з Ярополком відома нам дуже мало. Літопись знає з неї властиво тільки зраду Блуда, „воеводи Ярополча“, що здавши ся на обіцянки Володимира, став йому „пріяти“ й своїми підступними радами привів Ярополка до погибелі, та оповіданнє про Варягів, учасників Володимирового походу.

Володимир, каже літопись, прийшов на Ярополка „сь вои многими“. Ярополк не почував у себе відповідних сил до відпору й засів у Київі. Володимир розпочав облогу і з часта приступав до міста, а підмовлений ним Блуд старав ся під час сих боїв вбити Ярополка. Але між Киянами не можна було найти людців для того; Ярополк у Київі, очевидно, мав повагу і популярність, тому Блуд лихими радами старав ся поставити його в можливо трудне становище, а потім нарадив втікти з Київа, настрашивши, ніби то Кияне мають зносини з Володимиром і хочуть Ярополка видати. Ярополк втік в замок Родню на полудневій границі Київщини, але тут його в облозі притис голод і всяка біда. Тоді Блуд намовив його піддати ся Володимирові. Яро-

¹) Новг. с. 30, Іпат. с. 53.

полк послухав; але коли прибув до Володимира, тут Варяги на даний знак пробили його мечами. Володимир по тім опанував Київщину; Похвала Володимиру дає день сеї події — 11 червня¹⁾. Головну заслугу в тім покладали собі Варяги: вони зажадали, щоб Володимир дав їм контрібуцію по дві гривні від кожної душі в Київі, замість грабовати місто, — бо на се давало ім право оружие здобуте („се градъ нашъ и мы прияхомъ и“). Володимир жалував грабувати свою нову столицю; він пообіцяв зібрати гроші за місяць, а тим часом, очевидно, зібрав військо проти Варягів. Тоді вони, зрозумівши до чого йде, сказали: „обдурив ти нас, пусти-ж до Греків“ (на службу). Володимир зіставив у себе на службі здібнійших, а решту виправив до Візантії, ще й перестеріг імператора, аби не тримав їх в столиці, „а то зроблять тобі, що тут зробили“, та аби не пускав назад на Русь.

Оповідання, як бачимо, дуже наївне, ловить легендарні перекази, зверхні подробиці, не входячи глубше в причини і зміст сеї боротьби. Новійші дослідники пробували освітлити його певними прінципіальними мотивами. Оповідання т. зв. Якимівської літописи, що Добриня в війні з Ярополком рахував на його непопулярність в народі, „зане християнамъ даде волю велику“²⁾ — дав привід перенести сю боротьбу на релігійний ґрунт: Ярополк був прихильником християнства, Володимир виступив против нього як прихильник поганства, завдяки сьому

¹⁾ Про рік сеї події див. примітку 11, там же про відносини Похвали до літописи. Видання Похвали (новійші) з різних кодексів в Четніях київ. істор. тов. II с. 17, в Записках петерб. акад. т. 72 (1893) і в Записках академії іншої серії (серія VIII т. I, 1897).

²⁾ Ся „літопис“ оповідає, що назустріч Володимирові, коли він рушив на Київ, Ярополк вислав своїх послів, намовляючи його до згоди, а заразом військо в землю Кривицьку; Володимир злякав ся і хотів вертати, але Добриня заспокоїв його наведеними вище міркуваннями, а з висланими Ярополком воєводами завів зносини, перетягнув на сторону Володимира і вони прилучилися до нього недалеко Смоленська (Татищевъ, I с. 38). Соловйов, не рішаючи питання про автентичність цього оповідання, таке пояснення Володимирові побіда релігійним роззвоєнням і боротьбою поганства з християнством уважав правдоподібним і дотепнім, навіть як би воно було видумане; не тільки ставлення ідолів, але й славне Володимирове женолюбство він уважав його демонстрацією против християнства (I с. 158—9). Новійшими часами Сркуль (оп. с.), ігноруючи Соловйова і критичні замітки, піднесені против виводів Соловйова Голубінським (Г² с. 148 і д.), висловив анальгічні гадки, але вони майже нічого не дають нового понад те, що висловив свого часу Соловйов, і в повній силі против його виводів можуть бути повторені виводи Голубінського.

знайшов прихильників серед самих Ярополкових боярів, які трималися поганства, і повалив тим способом Ярополка, а ставши князем Київщини, приложив всі старання до того, щоб поганський культ підняти, оживити, зробити поганську віру жизненним нервом сучасного життя, і коли се не вдало ся — бо поганство показало свою мертвоту і нездатність до конкуренції з іншими релігіями, які здобували собі прихильників на Русі — Володимир рішив пошукати іншої віри для сеї ролі. Однаке, незалежно від дуже малої авторитетності самої „Якимівської літописі“¹⁾, таке обяснення боротьби Володимира з Ярополком не знаходить собі ніякого підтвердження в наших відомостях. Ми не маємо слідів опозиції християнству в Київі, і літописъ досить виразно говорить про популярність в Київі Ярополка, а якесь спеціальне маніфестовання своєї прихильності для поганства з боку Володимира також не має підстави в джерелах. Нема ніякої причини його боротьби з Ярополком переводити на інший ґрунт з того дійсного, на якім вона розвинула ся — ґрунту політичного, на котрім стрінули ся два збирачі Святославової спадщини, як півстоліття пізніше стріли ся так само знов два збирачі Володимирової спадщини — так само київський і новгородський. Все той самий момент київсько-новгородського суперництва, що полішив глубокі сліди і в історії нашої літописної традиції.

Утечу Ярополка з Київа і смерть його справа не була порішена. Київ прийшло ся здобувати силоміць. Сю подробицю літописного оповідання можемо прийняти за певну, як і те, що головну роль відограли при тім норманські ватаги, приведені Володимером. Вони хотіли використати сю свою заслугу, жадали контрабудцій і мабуть хотіли вчинити якийсь бунт проти Володимира, але той встиг, не доводячи до конфлікту, сю справу полагодити й зіставити Варягів з нічим. Мандрівка Варягів від Володимира в Візантію по сїй кампанії сама по собі можлива²⁾. Але може бути, що ми маємо тут відгомін дещо пізній-

¹⁾ В тій формі, в якій її маємо — себто в виривках надрукованих Татіщевим (оригінал зник), ся „літописъ“ має виразні сліди ученої руки XVIII в., тому її екстраваганції не мають навіть такої вартості, як літописні перерібки XVI—XVII вв., котрими тепер користуємося ся cum grano salis. Найбільш гостра оцінка сїї літописи — Голубінського (О такъ наз. Іоакимовской лѣтописи — Прибавленія къ твор. отцевъ церкви 1881. IV). Історія питання у Сеникова Ист.-крит. изслѣдованія (1887) і у Иконникова Опытъ русской исторіографіи II с. 330—1.

²⁾ Інтересно, що як раз на той час, коли по літописній хронології мали подати ся з Київа до Царгорода Варяги, на четвертий рік царювання імп. Василя, припадає звістка візантійських джерел про прихід якогось німецького князя: Πέτρος ἀδελφός τοῦ βασιλέως Φραγγίας (на іншім

шого факта — як Володимир послав корпус війська на поміч Візантії¹).

Перші роки князювання Володимира мусіли піти на збирання „розсипаної храмини“ Руської держави, що дуже потерпіла за часи десятотрійного (від смерти Ольги) правління боярських реґенцій і вимагала радикальної направи. На жаль, з цього періоду діяльності Володимира, з сієї роботи його дішли до нас тільки уривкові відомості, що дають хиба дуже далекий образ ії. В верших пяти роках князювання Володимира в літописі маємо зареєстровані отсії подій:

Під 981 р. Володимир привертає західні українські землі: „иде Володимиръ къ Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червенъ и иными грады“².

Під 983 р. похід Володимира на Ятвягів, звязаний з історією кіївських мучеників. Володимир спустошив землю Ятвягів („взя землю ихъ“)³). Про сій західній походи поговорю далі.

Під 981—2 р. стойть боротьба на сході: Вятычі, примушенні Святославом до дани, очевидно, скинули по його смерті кіївську зверхність; Володимир мав їх побідити й примусити давати дань, яку давали за батька, але вони підняли нове повстання, і Володимир на другий рік мав знову ходити ва них і побіжджати їх „въторое“⁴). Вони одначе заховали, мабуть, і на далі свою самоуправу, примушенні були тільки до дани.

Під 984 р. війна з Радимичами, давніми підданими Руси. Не знати, чи вийшло з послушності се взагалі не визначне нічим племя, чи було яке спеціальне повстання, чи (може найскорше) був се похід на якогось князя чи намістника, котрого треба було привести до послушності, як Рогволода. Радимичі були, розуміється ся, побіжені. З

місци ὁ γνήσιος ἀνέψιος τοῦ ῥήγος Германъ) (Сесаунен Strategicum ed. Wassiliewski et Iernstedt — Записки петерб. унів. т. 38, § 224). Знайти такого принца між вімецькими трудно, але й бачити тут варязького конунга теж не легко. Див. коментар до сеї звістки Василевского в Ж. М. Н. П. 1881, VIII.

¹) Меныш правдоподібним здається ся мині новіший здогад Шахматова (Разыск. с. 481), що се факт перенесений сюди з усобиці Володимировичів.

²) Новг. с. 31, Іпат. с. 54.

³) Шахматов вважає історію мучеників, зачерпну з книжного сказанія, за механічно причеплену до сеї ятвязької війни (Разыск. с. 26, 27, 147), але може бути і навпаки — що ятвязький похід був звязаний з історією мучеників в старій традиції і завдяки ій для нас захований.

⁴) Шахматов висловив здогад, що другий похід на Вятычів се дублет першого (Розыск. с. 175), але виразних вказівок на се нема.

цею війною звязана приказка, що „Піщанці (Радимичі з над р. Пісчани) від вовчого хвоста тікають“, і пояснено, що „вовчий хвіст“ — було ім'я воєводи Володимира. Правдоподібно однаке, що сей вовчий хвіст був собі звичайний вовчий хвіст, і ним від непамятних часів дражнили Піщанців їх сусіди, а воєвода знього вийшов як лінгвістичний міт — обяснення певної фрази через дієву особу, якогось героя. Однаке мусіла бути за часи Володимира якась війна з Радимичами, коли сей вовчий хвіст не відсунено в часи Олега.

Під 984 р. подано похід на Болгарів. В літературі були ріжні згадки, які се Болгари, але ясно, що не иныши, як волзькі. На се вказує участь в поході Торків, котрих в тім часі представити над Дунаем не можна, і похвала Володимиру (і Володимирове житис, котре вважається за джерело похвали) сих Болгарів зве „Сребреними Болгарами“, а се було призвище Болгар волзьких¹⁾). Тут маємо, очевидно, продовження походів Святослава на схід. Володимир виправив своє військо човнами (по Оці і Волзі), а взяті до сього в союзники приволзькі орди Торків, що по знищенню Хозарської держави появилися в сих краях, прибули суходолом. В літописи при тім росказана анекдотка. Добрина каже Володимиру: я оглянув взятих в полон Болгарів, вони в чоботях (себ то — за великі пани як на нас), дані нам давати не будуть, ліпше шукаймо „лапотників“ (таких, що в личаках ходять), і Володимир помирив ся з Болгарами. Ся анекдотка показувала, що Володимир по Святославовій руїні, коли Болгари почали знову поростати в пірє, хотів привести їх до становища данників Руси, але хоч їх побіджено, пляну сього прийшло ся виріктись, і Володимир укладає з ними згоду й вертається назад. Старе житис Володимира поруч сього походу його на „Сребрених Болгар“ має ще похід на Хозарів²⁾), і хоч в літературі є звістку легковажать, вважаючи за схиблена згадку про походи Святослава, однаке я не бачу причин так нею помітити і в звязку з сформуванням Тмутороканської

¹⁾ Пор. Іпат. с. 423. Новійшими часами бачили в них дунайських Болгарів напр. Голубівський Ист. церкви I² с. 167, Линніченко в Трудах К. Дух. Акад. 1886, XII, Успенський в Ж. М. Н. П. 1884, IV с. 295 (поправляє Сребреяня на Сербіяни). Шахматов (Разыск. с. 175). Приймаючи, що се був похід на Болгар Дунайських, виходило б, що Володимир уже перед пізнішими переговорами з Візантією вмішав ся до боротьби Візантії з Болгарією й виступав як раз по стороні Візантії; тим часом Яхя виразно каже, що перед тими переговорами між Володимиром і Візантією відносини були ворожі.

²⁾ Ятвиги (зам Ятваги) взятыи и Сребреные Болгари и на Козары шедъ побѣди я и дань взятыи на нихъ — Членія київськ. іст. тов. II, с. 16.

волости і кримськими справами така війна з хозарськими недобитками вповні можлива.

Потім з дальших років маємо в тім же житті (і в Похвалі) ляко-нічну згадку про якийсь похід „на Пороги“, другого року по охрещенні, може для забезпечення свободної комунікації Дніпром з Кримом і Візантією, з огляду на тодішні зносини, а в літописі ще похід на Хорватів під 993 р.

З принагідної звістки літописи про волости, роздані Володимиром його синам, бачимо, що Володимир доконав великої роботи. Він не тільки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих волостей привів до тіснішого звязку з Київом, розсажавши своїх синів в їх центрах, замість колишніх „світих і великих“ князів, що часом набували зображення значення й ставали фактично самостійними князями, і таким чином скріпив звязь земель династичним звязком. Велика родина Володимирова зробила йому тут важну прислугу; він мав від своїх численних жінок дванадцять синів і ще замолоду розсажав їх в головніших містах, очевидно — під опікою різних бояр, як сам замолоду правив в Новгороді. Літопись виказує у Володимирових синів отсі волости: Новгород Вишеслава, потім Ярослава, Псков Судислава, Полоцьк Ізяслава, Смоленськ Станислава, Турів (Дреговичська земля) Святополка, Володимир (Волинська земля — очевидно разом з карпатською Русю і польським пограниччям) Всеволода, Тмуторкань (Подонє, кримські і кавказькі волости) Мстислава, Ростов (центр мерянських кольоній) Ярослава, потім Бориса, Муром (центр поокських кольоній) — Гліба¹⁾. В безпосередній управі Володимира зісталось середнє Подніпров'є — землі Полян, Сіверян і Радимичів, та новоприборкані Вятычі; сії останні платили дань, але, правдоподібно, заховали своїх князів (іще столітє пізнійше бачимо тут якогось загадкового „Ходоту і його сина“).

Коли порівняти сю територію, взяту під близшу владу Володимиром, з тією, яку бачимо обсадженою київськими династами за Святослава (землі Полян і Деревлян, може Сівера, та Новгород), бачимо значний поступ з розвою державної одноності. Ся робота мусіла зайняти довший час, не могла обйтися без боротьби: звістки про війни з Полоцьком, Радимичами, Вятычами, походи на західні окраїни — то тільки уривкові й припадкові відгомони сієї сторони в діяльності Володимира.

¹⁾ В старших кодексах (з груп Іпатіївської, Лаврентіївської й 1 Новгор.) Псков і Смоленськ не згадують ся, тільки в 1 Софійській, Воскресенській, Никоновській і Тверській. Що Судислав дійсно сидів в Пскові, се видно з дальнішого (під 1036 р.), а се знову робить правдоподібною її звістку про Смоленськ.

Спеціально про західні походи літопись повинна-б була оповісти далеко більше; тепер же маємо тільки ті коротенькі записи про три походи: на Ляхів, на Ятвягів і на Хорватів, і по них наступає звістка, що Володимир жив (в другій половині свого князювання) в згоді „съ киязи оконными его: съ Болеславомъ лядскимъ и съ Стефаномъ угорскимъ, и съ Андрихомъ чешскимъ¹), та ще пізніші Галицько-волинська літопись, з нагоди походів Данила від Каліш, завважає, що перед Данилом ніхто не ходив так глубоко „в землю Лядську“, тільки „великий Володимир“²). Стільки дає нам наша історіографія. Західня знає тільки, що між Володимиром та польським Болеславом були напружені відносини: 992 р. Болеслав не міг прийти в поміч імператору Отону, бо сподівався великої війни з Русью³), а Тітмар згадує про похід Болеслава на Русь 1013 р., з невідомих причин і з невідомим результатом. От і все.

Во главі угла тут лежить наведена вище звістка літописи під 981 р.: „иде Володимиръ къ Ляхомъ и зая грады ихъ Перемышль, Червенъ и ины грады, иже суть и до сего дня подъ Русью“⁴) — звістка, що задала великого труду історикам.

Значине сих слів ясно: Володимир ходив походом на Ляхів і відібрав у них Перемишль, Червень і інші міста. Не мучачи й не натягаючи тексту не можна інакше зрозуміти; розуміється, при тім польськими сі міста могли бути на погляд літописця тільки політично, а не етнографічно, бо стільки про руську колонізацію на заході він мусів знати. Проби такого читання: Володимир зайняв лядські городи, а також Перемишль, Червень і ін. („грады ихъ, Перемышль“ і ін.), не відповідають вимогам старої складні, бо в ній інтерпункція не мала ніякої ролі; се тільки натягання для виратовання літописної відомості через виключення з „лядських городів“ Перемишля й ін., але таке натягання нічого не виратує.

Але без такої поправки, коли Перемишль і Червень і ін. мають бути польськими городами, відомість нашої літописи натрапляє на іншу трудність. Діло в тім, в 980-х р., коли Володимир мав відбрати від Польської держави Перемишль и Червень, Краківська земля сама була в руках Чехів. Се каже чеський хроніст Козьма Празький⁵); його відомомість польські історики були поставили в непев-

¹⁾ Лавр. 124, Іпат. с. 87. ²⁾ Іпат. с. 505.

³⁾ Гільдесгаймські аннали Monum. Germ. h., Script. III p. 69 (iminebat quippe illi (Болеславу) grande contra Ruscianos bellum); Тітмар VI. 55.

⁴⁾ I. 33. На сій підставі вже Репель (I с. 144) підозрівав тут в нашій літописці помилку, що Червенські городи були відіbrane від Ляхів.

ність¹), але знайшлося свідоцтво у сучасника — географа Ібрагима ібн-Якуба, що теж зачисляє Krakів до чеських міст, а польського князя Мешка зве „володарем півночі“²). Чи Krakівська земля належала до Польської держави перед тим, не знати. Знаємо, що основою сеї держави були великопольські землі, а Krakів належав до Мешкового наступника Болеслава. Тим часом українські городи між Сяном і Бугом могли дістати ся під Польську державу тільки в такім разі, коли вона володіла Malopольщею: дуже мало правдоподібно, щоб вона могла захопити в свої руки сей український клин, не володіючи Malopольщею, або затримала його по тім як Чехи опанували Malopольщу³) і володіла Перемишлем, не володіючи Krakовом. Тому звітка

¹) Małecki Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce — Przewodnik nauk. i liter. 1875 c. 197, Kętrzyński Granice Polski w X w. c. 3 (відб. з XXX т. Krakівських Rozpraw).

²) Izvěstia al-Bekri c. 47. Звітка його належить до третьої четверти Х в., в близішім датованню його подорожі дослідники не згожуються ся: одні приймають 965, інші знов 973 р.; виказ чималої спеціальної літератури про Ібрагіма див. у Якоба Ein arabischer Berichterstatter, 1896 с. 9, і ще новіший у Вестберга Комментарій на записку Ібрагіма ібн-Якуба, 1903 ст. 3 і далі; про ріжні виводи року подорожі Ібрагіма тут с. 72 і далі. Останніми часами С. Закшевський пробує (властиво поки що — заповідає пробу) поставити в сумнів звітку Ібрагіма про Krakів (Sprawozdanie z posiedzeń akademii 1910, 7); але поки що ся звітка стоять не захищана.

³) Такі здогади висловлював Krakівський професор, тепер уже покійний К. Потканьский, порушуючи сю справу в ряді своїх праць: Kraków przed Piastami, 1898 — Rozprawy wydz. hist.-filoz. XXXV, і знову, в новій редакції, під тим же титулом — Rocznik Krakowski, т. I, далі — Granice biskupstwa krakowskiego (Rocznik т. IV) і вкінці — Przywilej z 1086 roku (Kwartalnik histor. 1903). Він стояв при літописній записці 981 р., а з фактом принадлежності Krakova до Чехії старав ся її погодити такою комбінацією, що Krakov належав до Чехів тільки з близішою своєю околицею, а східною Malopольщою, і з нею західною Русь забрав Мешко, їй задержав її й після того, як Чехи забрали Krakів, і тільки в 981 р. відібрав ті руські волості Володимир. Шельонговский в своїй недавній праці Najstarsze drogi z Polski na wschód (1909) старав ся доказати можливість приолучення західної України до Великопольщі через Mазовіше, перше після буда прилучена до неї Malopольща. Все се однаке довільні гіпотези, що не мають іншої підпори окрім тоїж літописної звітки і грішать штучністю й довільністю. Як припинати, що Чеська держава при своїй екстензивності в другій половині Х в. обмежила ся близішою околицею Krakova, і під носом у неї Мешко володів протягом десятотоїть східною Malopольщею й Галицькою Русією? Як неправдоподібно виглядає розпросторення Мешкової держави під Карпати, клином між Чеською державою й Руською! Принадлежність східної Malopольщі до Мешка в середині Х в. виводить ся тільки з того, що коли до

нашої літописи, що Володимир відбрав сі руські городи „від Ляхів“ стає досить сумнівною.

Але може вони належали до Чехії, й під літописними Ляхами треба розуміти Чехів? Чеські історики дійсно втягають в граници тодішньої Чеської держави прикарпатську Русь. Підставою до того їм служить фундаційна грамота празького біскупства, видана в 1086 р. цісарем Генрихом IV, як підтвердження, мовляв, давнішої фундації, з часів Оттона. В ній спрощі граничами празького біскупства на сході названі ріки Буг і Стир¹⁾. Таке незвичайне розширення празької дієцезії на схід толковано тим, що граничами її служили границі Чеської держави, отже Буг і Стир виходять граничами Чеської держави за часів засновання празької єпископії, себто в 970-х рр. тільки що річку Стир для більшої імовірності декотрі при тім поправляють на Стрий²⁾.

Тепер однаке не можна сумнівати ся, що ті границі празької дієцезії не автентичні, що такої фундаційної грамоти з Отонових часів не було, і що маємо тут витвір останньої чверті XI в., подиктований тодішніми претенсіями празької катедри на моравську дієцезію³⁾. Але яким титулом втягено сюди Галицьку Русь (поріч Буга і Стира — се пограничне Галицької Русі від північного заходу, від Волині), — се все таки зістась ся загадкою і про се можна робити хіба

Мешка належали Червенські городи, то мусіла їй Малопольща до нього належати. Володіння Чехією обмежують ся тіснішою окраїною Кракова знову з огляду на туж звістку. Wiadomość t. zw. Nestora, który ją podaje, jest pewną i prawdopodobnie nawet się opiera na jakiejś rocznikarskiej zapisce (Kw. hist. c. 25) — більше того на її підтвердження Потканський не міг нічого сказати (Див. ще в моїх рецензіях в т. XXVI і LIX Записок Наук. тов. їм. III.).

¹⁾ Inde ad orientem hos fluvios habet terminos Bug scilicet et Ztir cum Cracovia civitate — Cosmas I. 37; крім Козьми фундація відома в в копії монахівського державного архива, де в чім відмінній, виданій Штумпфом (Acta imperii III ч. 76).

²⁾ Palacki Dějiny I. 1³ c. 252, Dudik Mährens allgemeine Geschichte I. 383 sd., Tomek Dějiny I § 12 й ін.

³⁾ Dümmler Pilgrim von Passau, Lösert Der Umfang des böh. Reiches — Mittheilungen des Instituts für österr. Gesch. II, іншу літературу старшу див. в статті Регеля Учредительная грамоты пражской епархии, в Сборнику учеників Ламанского, і у Кентжинського оп. с. с. 4. Новіше: Bachmann Beiträge von Böhmens Geschichte und Geschichtsquellen — Mittheilungen des Instituts XXI (він підозрює автентичність і привилея 1086 р.), Kaloušek O listině císaře Indřicha z roku 1086 (Český časopis historický, 1902), Potkański O przywileju z 1086 r., Pekař K sporu o zakládací listinu biskupství pražského (Č. č. hist. 1904). Szelągowski Kwestya ruska w świetle historyi, 1911.

тільки здогади¹⁾). Що се стоїть в звязку з традицією про чесько-моравське панування в малопольських землях, вповні правдоподібно. Може бути, що в Х в. разом з Krakowem до Чехії належали й деякі пограничні українські землі. Але припустити, що дійсно ціла Галицька Русь належала в Х в. до Чеської держави, дуже трудно, можна сказати — неможливо. Не поможе тут нічого й таке толковання літописної записки 981 р., що тут під Ляхами треба розуміти Чехів: на се давно вже було висловлено справедливу увагу, що літопись добре вміла відріжнити Ляхів від Чехів.

Нема однаке потреби брати нашу літописну звістку дуже серйозно що до кожного слова. Літопись в сїй часті походить десь з кінця XI в., а хоч деякі оборонці сїї звістки (особливо в польській історіографії), щоб збільшити й авторитетність, висловляють здогад, що редактор літописи використав тут якусь давнішу літописну записку, то на се нема ніякої вказівки нї в сїї звістцї, нї взагалі в сїї часті літописи²⁾). А навіть приймаючи, що літописець виходив тут з старшої традиції, ми не можемо знати, як виглядала ся традиція в своїй старій формі: чи там сїгороди також відбирали ся „від Ляхів“. Маємо на кождім кроці сліди власних комбінацій редакторів літописи, і „Ляхи“ в сїї записцї могли також дуже легко зняти ся наслідком такої комбінації.

Мусимо памятати що літопись укладала ся по свіжо пережитій боротьбі наших князів з Польщею за „Червенські городи“ й інші західні україни. Зовсім природно, що літописець міг перенести таку боротьбу на кількадесять літ назад і захотівши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землі за Бугом, догадав ся, що він відобрав їх „від Ляхів“, тим більше, що мусів знати за походи Володимира на Польщу, коли памятає їх автор галицької літописи в XIII в.³⁾). Самої звістки літописи про походи Володимира на початках його князювання на захід для привернення західніх україн, ми через се ще не відкидаємо. Ті західні україни могли вже давній-

¹⁾ Найбільш правдоподібним здається ся мені, що редактори фундаційного привилею прилучили до Krakowa західні руські землі, які недавно перед тим пробував прилучити до Польщі Болеслав Сміливий, під впливом свіжої памяти про се. Сю гадку, висловлену мною в 1-м виданнії сїї книги, розвинув Потканьский в статті Przywilej z 1086 r., толкуючи границю по Буг і Стир як означеннє земель, які забрав був Болеслав Сміливий. На реальну границю однаке се означення в такім разі не надається, та її зистається ся взагалі дуже непевним, чи Болеслав Сміливий забрав західні руські землі дійсно (див. т. II гл. 2).

²⁾ Див. ще низше, в I екскурсії.

³⁾ Шахматов в своїм аналізі літописи теж прийшов тепер до ви-

ше стояти під політичним впливом Київа, але потім вийти з під нього, і Володимир їх прилучав би на ново. Чи стояли вони в тім моменті, бодай в часті під певним впливом Чехів? Се можливо, але ми про се нічого не знаємо на певно. Політична же залежність їх від Польщі супроти сказаного вище представляє ся сумнівною.

Західню границю сих Володимирових надбань виказує звітна запись вдови Мешка Оди з 990-х (992—6) рр., де вона означаючи границі Польської держави, веде їх від Балтійського моря границями Прусів „аж до місця званого Русь і границями Руси аж до Krakowa“¹). Північний граничний пункт сїєї лінії поясняє й заразом потверджує сучасник Тітмар, кажучи, що св. Бруно загинув в 1009 р. на границях Прусії й Руси²). Розуміється ся, ім'я Руси в сих звітках прикладається ся до тих україн тільки через те, що вони належали до Руської — київської держави; надане Оди вичисляє границі не етнографічні, а політичні. Взявши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побуже (на Ятвягів), мусимо бачити тут границі Володимирової держави, хоч можливо, що сї границі були ним тільки привернені, відновлені, а не на ново здобуті. На заході й західній півночі сї границі досягали границь східно-словянської кольонізації, може й забравши дещо до тієї території від литовських племен, та містили в собі й мішані польсько-українські пограничя. Опанованнє Перемишля, Червна й ін. городів та боротьба з Ятвягами — се тільки де-котрі моменти в сім доконанім Володимиром ділі. Чи були при тім якісь конфлікти з Польщею, не знаємо.

воду, що записка про прилученне забузьких земель мабуть оперта „на пригадках викликаних подіями 1031 р., коли Ярослав і Мстислав „заяса грады Червеньскія опять““; вказуючи що між 981 р. і сею запискою 1031 р. рівно 50 літ, він думає що й рік 981 заявив ся тут через відрахування сї круглої цифри від події 1031 р. (с. 461—2). При тім однаке він зачисляє записку до першої редакції літописи (1039 р.), а се не певно — могла з явитись вона і при хронологізації літописи. Варто завважити, що старе житie (i Poхвала), вичисляючи походи Володимира, не має сього походу на Ляхів — так само і на Хорватів.

¹⁾ a primo latere longum mare, fine Bruzze usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Craccoa et ab ipsa Craccoa usque ad flumen Oddere. Документ, властиво його зміст, захованій в збірці кард. Deusdedit з останньої чверті XI в., був богато разів виданий, останнє видання (1905): Glanvill Die Kanonensammlung des Kardinals Deusdedit I с. 199. Новіша студія про сю записі: Lodyński Dokument „Dagome iudex“ а „Kwestya sardyńska“ w XI w. (Rozprawy w. hist. filoz., LIV, 1911); тут вказана є література.

²⁾ in confinio predictae regionis (Pruiae) et Russiae — VI. 58.

На певно про конфлікти з Польщею можемо говорити з того часу, як на княжім столі в Польщіз сів Болеслав Хоробрий (992¹). Але близьше про тодішню боротьбу Польщі й Руси не знаємо нічого, і я тільки позволю собі висловити здогад, що причиною могли бути забрані Володимиром пограничні землі з мішаним залюдненням, або може й які польські землі. Але як і в відносинах до Чехії, де Болеслав не задоволяється ся тим, що відбирає забрані Чехами польські землі, а пробує прилучити до Польщі й землі чеські, — так було і з Русию. Заміри Болеслава стають нам ясними з подій по смерті Володимира: Болеслав забирає тоді т. зв. Червенські городи, себто верхнє Побуже, а правдоподібно й землі верхнього Дністра. Мабуть на сім же ґрунті розвинулися перед тим ворожі відносини між Болеславом і Володимиром, за його життя. Можливо, що вони стояли в певнім звязку і з польсько-чеською боротьбою, коло котрої оберталася тодішня польська політика. Вже в 992 р., як ми бачили з німецьких джерел, заносилося ся на війну між Русию і Польщею. В нашій літописі є під 993 р. похід на Хорватів; може ся „хорватська війна“ лишила ся відгомоном боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомоном і якоїсь іншої війни, з Чехією або Угорщиною, за карпатську Україну²).

Пізніший наш літописець згадує про походи Володимира в губку Польщу. Їх найвідповідніше буде як раз тут умістити. Чим воно скінчилося тоді, не знати, але ся згадка про глубокі походи Володимира, котрої нема причини легковажити, свідчила-б за тим, що в сій боротьбі гору брав Володимир. Се й само по собі досить правдоподібно, коли візьмемо на увагу сили Володимирової держави й ті інші політичні справи, що займали тоді Болеслава та розділяли його сили й розбивали енергію (боротьба з Полабськими Слов'янами й Чехами, потім з Німеччиною³). Згадку літописі про пізнішу згоду Володимира з Болеславом я уважав би натяком, що по першій боротьбі

¹) Про конфлікт з Мешком говорить ще т. зв. Якимівська літопись (у Татіщева I. 38), але ся джерело занадто непевне, аби на нім щось будувати.

²) На сю звістку про хорватську війну пробує потрохи перенести вагу Шельонговский, признаючи комбінаторний характер записки 981 р. (*Granica Polski i Rusi w X - XI w.*—*Sprawozd. akad.* 1910, II, і *Kwestya ruska*—здогади переважно слабо уаргументовані і зроблені з невеликим знанням порушених питань).

³) Короткі звістки пізніших хроністів — Німца Гельмольда (I. 15: omne Slaviam quae est ultra Oderam tributis subjecit, sed et Russiam et Prussos) і Поляка Кадлубка (П. 12), що Болеслав підбив Русь, — очевидно, тільки побільшенні відгомони його походів на Русь по смерті Володимира.

настала згода між Володимиром і Болеславом, коли він мусів з усіма силами звернутись против німецького цісаря (1003). Се потверджує зовсім певна звітка сучасного німецького хроніста Тітмара, що Болеслав видав свою доньку за Володимирового сина Святополка.

Але сей шлюб не поправив відносин між сватами, і згода не була трівка. Той сам Тітмар оповідає, що Святополк увійшов в потайні зносили з Болеславом і за його намовою готовив повстання проти батька, але Володимир завчасу довідався і увязнів сина разом з його жінкою та її духовником еп. Райнберном, приданим ій Болеславом: очевидно, Володимир підозрівав Райнбера, що й він приложив рук до сїї справи¹⁾). Дуже правдоподібно, що посіваючи таку фамілійну війну в руській династії, Болеслав сподівався здобути сею дорогою інтересні для нього, українські землі, і дійсно осягнув був свого — тільки пізніше, вже по смерті Володимира.

Коли викрилися ті інтриги в родині Володимира, не знаємо. Бачимо тільки, що незадовго перед смертю Володимира прийшло у нього до нового конфлікту з Польщею: 1013 р. Болеслав завів згоду з цісарем і рушив на Русь, прибравши собі до помочі Німців і Печенігів. Але під час походу прийшло до бійки між Поляками і їх союзниками Печенігами, Болеслав казав вирізати всіх Печенігів, і похід на тім скінчився, очевидно — не мавши іншого результату крім спустошення руських земель²⁾). На іншім місці Тітмар згадує, що Болеслав уступався за свого зятя Святополка³⁾). Не знати, чи не мав і похід 1013 р. сеї мети⁴⁾; але Болеслав при тім мусів мати й загальніші мотиви, що виступили на верх кілька літ пізніше, і його вмішання в родинні справи Володимира могли бути тільки приводом для політичних плянів — територіальних здобутків.

Так стояли справи з Польщею. Ще менше, а властиво їїчого ми не знаємо, як було з українськими землями на південний від Карпатів. З українськими землями на їх північних згірях землі закарпатські вязались органічно, і прилучення перших було прилученням, певно, і тих других до Київської держави — по скільки в тім часі могла бути якася трівка і скристалізована українська колонізація — чого властиво з певністю сказати не можемо. Вище згаданім літописним текстією говориться, що Володимир в другій половині свого

¹⁾ Тітмар VII. 52. ²⁾ Тітмар VI. 55.

³⁾ in quantum potuit vindicare non desistit — Тітмар VII. 52.

⁴⁾ Линніченко (Взаємные отношения Руси и Польши с. 85) згадувався, що похід Болеслава 1013 р. мав результатом арештовання Святополка; правдоподібніше може бути уважати арешт поводом до походу.

князювання жив у згоді „с князи окольными“ — з Болеславом польським, Стефаном угорським, Одрихом чеським¹). З Чехією Володимир мусів бути в безпосередній стичності, як вона володіла Krakовом (за Болеслава II); хто зна, може були й які конфлікти; може тут лежить зерно тої звістки про похід Володимира на Хорватів²). Коли з Угорщиною Володимирова держава теж стикалася безпосередньо й були які політичні стрічі між ними (а на се може натякати ся загадка літописи), то се могло б мати місце і за Карпатами³). Але і тут може бути у літописця ретроспективне освітлення, з становища пізніших відносин до Угорщини.

Я зазначив уже, що літопись збирає війни Володимира для відбудовання Руської держави головно на перших роках його князювання (перші п'ять років). Як ні бідні й припадкові подані нею відомості, як ні конвенціональне може бути розміщене Володимирових походів між тими роками, але в головнім таке груповання Володимирових війн на перших роках його правління мабуть не довільне. Пізніше дві річки опановали увагу Володимира й усе інше віддалили на другий план. Одна — то боротьба з Печенігами; я говорив про неї вище⁴) і вказав, якого незвичайного напруження вимагала вона від Руси і якою повсесильною грозою висіла над нею. Переказані літописцем епізоди — то тільки припадково заховані в памяті подробиці сієї важкої боротьби: „бѣ рать велика бес переступа“, і добре як у Володимира ставало по за нею сил утримувати попередні територіальні набутки. Другу многоважну сторону в діяльність Володимира несподівано приніс 987 р. Вона виплила з відносин до Візантії.

Останній факт в сих відносинах, зареєстрований нашими джерелами — се угода Візантії з Святославом 971 р. Все дальнє ховається ся в пітьмі. Можемо здогадувати ся, що угода обома сторонами укладалася нещиро й не привела до добрих відносин: на Візантію спадало підозрінє що до смерти Святослава, і добре обзнайомлений сучасник ібн-Яхя каже, що по смерті Святослава Русь з Візантією була в неприязніх відносинах⁵). Але нагла біда примусила Візантію

¹⁾ Андріхомъ в Лавр., в иныхъ хибно — Андроникомъ.

²⁾ Див. вище (с. 202) про Хорватів чеських.

³⁾ Шельонговский в цитованій книжці (*Najst. drogi*), доказуючи брак безпосереднього сполучення між українською Галичиною і поріччям горішньої Висли, веде західні дороги з України через Угорщину, але се дуже натягнено.

⁴⁾ С. 239 — 41.

⁵⁾ Вид. Розена (Императоръ Василій Болгаробойца) с. 177. Однаке звістка ся, кинена прилагідно, може бути й загальною характеристикою

звернути ся за помічю до Руси. Се зрештою була не новина, і ми знаємо такі факти в ріжних формах почавши від часів Олега і до візвання Святослава проти Болгар. Тільки на сей раз помочи треба було против внутрішніх ворогів, ще більш страшних і небезпечніших. Звістний вже нам своїм попереднім повстаннем Варда Фока (братанич імп. Никифора Фоки) знову забунтував. Імператор Василь, внук Константина Порфирородного, що правив разом з братом Константином від смерті Цимісхія, послав був Фоку проти звістного нам теж Варди Скліра, що оголосив себе в М. Азії імператором зараз по смерті Цимісхія (976). Фока переміг Скліра і зайняв всевластие становище в М. Азії, але коли відносини його до імператора попсовались, сам оголосив себе імператором — у вересні 987 р. Повстаннє пішло йому добре, і при кінці того року військо його вже стояло над Босфором. От у сїй великій небезпечності імп. Василь і звернув ся до свого могутного сусіда Володимира.

Володимир згодив ся помогти, але зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру. Василь поставив умову, щоб Володимир в такім разі охрестив ся, і він пристав на се. Ся угода мусіла статись при кінці 987 або що найдальше в перших місяцях 988 р., бо весною чи літом того року Володимир послав вже помічне військо Василю, і той з ним взяв гору над Фокою, витиснув його з побережжа, а на другий рік на весну в битві під Абідосом, де знов брало участь і руське військо, Фока наложив головою¹). Руський помічний

русько-візантійських відносин, тому не треба перецинювати її значення. Деякі, як Успенский, пробують знайти у Візантійців натяки на те, що Володимир з початку піддержував болгарський рух против Візантії, аж доки не увійшов з нею в союз. Але таких натяків властиво нема. Успенский вказує у Льва Диякона (Х. 8) назви „скитський“ в описі подїй 986 р. (*Σχοδική σουγύθεια, μάχαιρα Σχοδική*) і розуміє тут під Скитами Русь, але сам признає, що у Льва „скитський“ прикладається раз і до Болгар (с. 123); отже се й не можна уважати доказом. Про те що похід Володимира на Болгар не можна прикладати до Болгар Дунайських, як робить Успенский і інші, див. вище с. 486.

¹) В літературі зімітало ся питаннє про те, чи Володимир послиав військо, чи сам ходив в Візантію. Се друге виходить з ібн-ель-Атіра (див. низше); те-ж каже ель-Макін і латинський переклад Скіліци. Правдоподібно, се все також недокладності компіляторів, яку бачимо у ель-Макіна. Яхя й Скіліца-Кедрен нічого не кажуть, щоб Володимир сам прибув з своїм військом; оповіданнє Яхі тут особливо важне, воно не лишає можливости припускати особисту участь Володимира, як би навіть звістки Атіра і ель-Макіна були свідомими поправками, а не помилками. Васілевский (Ж. М. Н. П. 1876, III) добавачав на се натяк і в тексті Пселя, але мені здається — зовсім безпідставно. Успенский (Ж. М. Н. П. 1884, IV) признавав похід Володимира в Константино-

корпус, зложений мабуть з ріжноплеменних вояків — словянських, норманських і всяких можливих, зістав ся й на далі в Візантії. Два сучасники — Сиріець ібн Яхя й Вірменин Асохік згадують про участь його в візантійських походах в Азії в 999—1000 р. Й Асохік каже, що се було те військо, котре випросив цар Василь у царя Руси, як видав за нього сестру; тоді-ж, каже він, Русь „увірала в Христа“. По його словам, сієї Руси було „шість тисячів пішаків, узброєних списами й щитами“¹⁾. Почавши від цього часу „руський“ чи то „варязький“ корпус стає повсечасним явищем в візантійській армії й невідмінно фігурує аж до останньої четверти XI в. Сі Варяни становили двірську гвардію, прибічну сторожу імператора; пізніше їх місце заступають західні вояки, особливо Англійці, що переймають і ім'я Варягів²⁾.

Але осягнувши своє — діставши поміч від Володимира і з нею перемігши Фоку, імп. Василь не спішив ся виконати свою обіцянку — видати свою сестру за Володимира. В поглядах Візантійців їх імператор в порівнянню з володарями всього світу, які-б вони сильні і славні не були, стояв на недосяжній висоті; руський же князь, не вважаючи на свої сили, в дипломатичних візантійських кругах не дінів ся високо: з візантійського двірського формулля середини X в. бачимо, що до руського князя писало ся з меншою етікетою ніж до хозарського кагана, не кажучи за болгарського царя³⁾). Видати „пор-

поль, але не з помічним полком, а пізніше; але се вже буде зовсім довільним здогадом (правда, що Й Успенский висловив його дуже неясно, див. с. 308—9). Берте-Делігард думас, що Володимир вирушив був на чолі свого полку — і се той похід „к порогам“: Володимир чекав на нижнім Дніпрі царівни, а не дочекавши ся, звернув своє військо на Корсунь, і вже потім як здобув його і діждав ся приїзду царівни, післав військо в Візантію. Се вже зовсім суперечить нашим джерелам.

¹⁾ Яхя в вид. Розена с. 40, Асохік в рос. перекладі Еміна (1864) с. 200—1.

²⁾ Про се див. основну розвідку Васілевского: Варяго-русская и варяго-англійская дружина в Константинополѣ XI и XII вѣковъ — Ж. М. Н. П. 1874—5, передрукована в „Трудах“ його, т. I (1908).

³⁾ До руського князя писалось так: „Лист Константина і Романа, християнських римських імператорів, до руського князя“ (Гράμματα Констанτίου καὶ Ρωμαίου πρὸς τὸν ἄρχοντα Ρωσίας), і печатка привішувала ся завбільшки в два золотих. З такою-ж етікетою писалось до угорського і до печенізького князя. Але хозарському кагану посылала ся грамота з печаткою в три золотих і надписувалась: „В імя Отца і Сина і св. Духа, единого й едино-правдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднішого й найславнішого кагана Хазарії“ — De ceremoniis II. 48.

фирородну доньку порфирородного імператора візантійського¹ за сього північного варвара — се була така тяжка нечесьть, на яку можна було зважити ся тільки в остатній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немилою справою.

Щоб змусити його, Володимир звернув ся до ахілевої пяти візантійсько-руських відносин — кримських земель Візантії. Ми бачили, як ще в середині Х в., за Ігоря, і потім знову за Святослава візантійське правительство застерегало ся від претензій руських князів на його кримські землі, до яких ті підходили з півночі і зі сходу, від країв хозарських. Тепер Володимир взяв ся до сього слабого місця. Він пішов походом на Крим, обложив його столицю — Херсонес (Корсунь) і по довгій та тяжкій облозі взяв його. Літописна повість, і незалежна від неї друга повість т.зв. корсунська легенда, що пурпуро-поетичних і взагалі літературних елементів, заховали, очевидно, також і деякі вповні реальні подробиці сеї війни, оповідають, що Володимир, приступивши до міста, пробував здобути його приступом, і для того звелів сипати „приспу“ під мури міста, але Корсунянин зробивши траншею під мурами, забирали землю, і так сей замисел не удався. Плян виголодити місто і змусити до піддання також не удавав ся, облога тягла ся 6 місяців без усякого успіху, аж поки зрада одного чоловіка з міста не дала зможи відібрати обложенім воду, і се змусило місто піддатись²). Корсунська легенда називає тим виновником Варяг Жберна, що запискою, пущеною на стрілі в стан Володимира, звернув його увагу на те, що корабельники проносять запаси і воду до міста, і Володимир, перекопавши дорогу їм, перервав сей довіз і змусив місто піддатись. Літописна повість, повторюючи сю звістку про остерогу, пущену на стрілі Володимирови, позиває її автором попа Анастаса, пізнішого соборного священика київського, взятого туди Володимиром, після того як місто піддало ся; по її оповіданню, більш правдоподібному, Анастас вказав Володимирови напрям міських водопроводів, і той перекопавши їх, відібрав воду у міста і тим змусив Корсунянин, що йому піддали ся²). З хронольгічних вкав-

¹⁾ Цінний коментар до наших повістей про корсунську облогу дав недавно Берте-Делягард в статті *Какъ Владимиръ осаждалъ Корсунь* (давніша робота Голицына Рѣчной и морской походъ Владимира — Русская Старина 1886, X); його замітки цінні докладним знанням театра війни, топографії старого Херсонеса і його околиць, хоч з самим трактуванням джерел в сїй студії преважно не можна згодити ся.

²⁾ Сї дві паралельні епізоди корсунської легенди і літописи треба, очевидно, вважати двома обробленнями одної і тої самої теми; тяжко прийняти їх разом — як то робить Берте-Делягард, думаючи, що з початку

зівок грецьких джерел виходило б, що взято Корсунь десь літом 989 р.¹⁾.

Володимирова демонстрація осягнула своє; немила вість про неї спіткала імператора серед дуже трудних обставин. Після смерті Фоки Склір зийшов знову на верх і підняв нове повстання, а з півночі все сильніше долягали Болгари: син Шішмана Симеон по смерті Цимісія підняв східно Болгарію, опанував її, а далі почав воювати візантійські землі під час повстання Фоки; майже разом з упадком Корсуня, болгарські війська опанували Верію, сильну пограничну візантійську кріпость в Тесальоніцькій темі, й стали страшні самому Солуневі, другому місту по Царгороді. Приходилося імп. Василю „зажити пиху з серця“. З Скліром увійшов він в переговори й обсирав його всякими ласками²⁾, а Володимирови мусів виконати свою обіцянку: царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбулося весілля її з Володимиром, а той відступив назад Корсунь Візантії. „вдасть же за в'ено Корсунь Гръкомъ царицѣ дѣля“, як оповідає літописна повість.

Так представляється ся розвій цих подій з комбіновання звісток наших джерел з візантійськими й арабськими. Важна вказівка, яку дають сі джерела, — що по першій умові Василя з Володимиром наступило між ними непорозуміння, і Володимир, виславши вже поміч Візантії, потім взяв Херсонес³⁾. Яка тому була причина, джерела не

Володимир був остережений Жберном і перервав довіз припасу, потім став робити присну і нарешті Анастас порадив йому перекопати водопроводи.

¹⁾ Огняні стовпи на небі, видані 7/IV 989 (Яхя с. 28—9), по словам сучасника Льва Діякона (Х 10), провіщали біду, і дійсно Русь взяла Херсон, а Болгари Верію. З огляду на те, що комета 27/VII 989 провіщає у Льва вже землетрус (що стався в жовтні того ж року), правдоподібно згадують ся, що Корсунь взятоскоріше, ніж з'явилася та друга комета, див. Васілевского Русско-візант. отр. 1. с. с. 156—8, Розен Яхя с. 214—5.

²⁾ Се порозуміння з Скліром стало ся в вересні 989 р. — Яхя с. 25. Очевидно, відносини з Володимиром тоді ще не були полагоджені, внаслідок чого мабуть не став би так понижати ся перед бунтівником.

³⁾ У Кедренса, з поводу загадки про участь Руси в війні з Фокою, пояснюється ся: ἐτούχε γάρ (імператор) σύμμαχίαν προσκαλεσάμενος ἐξ αὐτῶν καὶ κηδεστήν ποιητάμενος τὸν ἀρχούτα τούτων Владیμηρόν ἐπειδή ἔαυτον ἀδελφὴν Αννῆν. Як би брати буквально, то виходило-б, що Володимир вислав військо по шлюбі, але від такого парентетичного пояснення не можна вимагати повної докладності. Ще загальніше каже Зонара. Більш категорично висловляється ся ібн-ель-Атір: імператори „просили у нього (Володимира) помочи й оженили його з своєю сестрою; і

кажуть, але коли зважити, що головне джерело — Яхя відріжняє факт умови про шлюб Володимира від самого шлюбу і каже, що руська поміч прийшла після сїї умови (не після шлюбу), а наші українські джерела кажуть виразно, що аж по корсунським походам цї-сарівну Анну віддано за Володимира¹), то не може бути сумніву в тім, що власне проволока зі сповненням шлюбної умови — так прикрої візантійському дворови²), була причиною війни Володимира з Візантією.

Серед сих подїй якось, видно, непримітно сталося саме охрещення Володимира. Не тільки чужі джерела не дають докладніших відомостей в цій справі³), але, що дивніше, й на Русі при кінці XI в. про се ходили найріжніші оповідання: „се же не свѣдуще право глаголуть, яко крестился есть в Киевѣ, инии же рѣша: въ Василевѣ, друзья же рѣша иначе сказующе“, каже літопись і запевняє, що Володимир охрестився в Корсуні, після того як приїхала його наречена. Однака інше джерело — старе житіє Володимира (включене і в „Память“ мініха Якова), чи властиво уміщена в нім хронологічна табличка Володимирових діл, виразно каже, що він ходив на Корсунь „на третес лѣто“ по охрещенню; корсун-

вона не схотіла вайти за чоловіка іншої релігії і тоді він прийняв християнство, і було се початком християнства у Русі; оженився він з нем і пішов па Варду і вони бились і воювали“. Але коли ми зважимо, що Атір тут компілює, то зовсім зрозуміло буде, як легко він міг помішати умову про шлюб перед висланням помочи і довершеніє шлюбу по тім. Яхя висловлюється дуже докладно, він говорить про умову: „і оженився цар Русі з сестрою імператора, після того як йому поставлено умовою, аби він охрестивсь... І післав (імператор) до нього сестру свою. І коли умовились вони про шлюб, прибули війська від царя Русі...“. Як бачимо — докладно, але при найменьшій недокладності в висловленні вийшло-б, що Володимир вислав військо по шлюбі: так воно вийшло вже у компілятора Яхі ель-Макіна, — нема нічого дивного, що вийшло так і у ібн-ель-Атіра. З огляду на се не можна надавати ваги сим звісткам, а супроти виразних вказівок руських джерел (про них низше), що шлюб Володимира відбувся по поході на Корсунь, вони зовсім відпадають.

¹⁾ На цій точці сходяться незалежні від себе й суперечні в інших точках наші джерела: літописне оповідання про охрещення Володимира і Память чи її джерело.

²⁾ Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia in purpuro nata, gentibus misceatur, сказали в Царгороді за Никифора на таку пропозицію Отона В. (Corpus h. B. XI c. 350).

³⁾ Візантійці — не тільки Лев Діякон та Псель, але й Скіліца (Кедрен) та Зонара, що згадують про шлюб Володимира з царівною, провівчують зовсім охрещення його й Русі.

ський же похід в сім Володимировім житию має на меті тільки здобути християнських людей для проповіді й священників для охрещення Руської землі. Згадана хронольгічна табличка в усікім разі не менш певне джерело, ніж літописна повість, автор котрої не дає нам ніякої запоруки, що його версія автентичніша від тих „инако сказуючих“. Коли зважимо ще, що з огляду на відтягання і вимітки імператора Володимир зного боку мусів усувати все, що могло дати візантійському дворови оправданий повод до таких відтягань (а таким було б певно в першій лінії його поганство), — зовсім певно стає, що він мусів охрестити ся ще перед своєю оружною демонстрацією проти Візантії — перед корсунським походом.

До цього-ж приводять і хронольгії. Літопис оповідає про охрещення Володимира під 988 р., але тут зібрані в однім прагматичнім оповіданню події богатих років і тим самим виключається доказане датування їх. Згадана хронольгічна табличка в житії каже, що Володимир охрестив ся на десятім році по смерті Ярополка (що по її хронольгії умер 978 р.) і по охрещенню жив 28 років (\dagger 1015): се приводить нас до 987 р. Корсунь взято десь літом 989 р. по візантійським джерелам; по табличці воно сталося на третій рік по охрещенню, отже 989 р. Як бачимо, табличка і чужі джерела досить близько сходяться в своїх рахунках і обопільно себе підтверджують. Тому можна з повною правдоподібністю прийняти, що Володимир дійсно охрестив ся перед походом на Корсунь, і то значно скорше. Чи як раз так, як каже табличка — повних два роки перед походом? Се не дуже певно, бо судячи по вищеподаним джерелам, між повстанням Фоки і взяттям Корсуня не минуло двох літ¹⁾. Але рахунок таблички можна виправдати, прийнявши, що Володимир охрестив ся на початку 988 р. (мартівський 987 р.), що автор таблички перевідав роки від сотворення світа на роки між подіями, і як часто бувало, порахував при тім неповні роки²⁾.

¹⁾ Щоб ратувати сей рахунок, умову цісарів з Володимиром перевидають на кінець 986 р., ще перед повстанням Фоки. Але Яхя говорить досить виразно каже, що по руську поміч цісарі звернулися після повстання Фоки.

²⁾ Вихідна точка цього рахунку теж непевна, як я виказую в примітці 11, бо незнати, чи Ярополк дійсно загинув в 978 р. Але вона нам важлива як рахункова підстава таблички; її хибність не буде мати значення, коли будемо виходити з гіпотези, що автор таблички виходив з дати охрещення, означеної роком від сотворення світа. Зрештою можлива й якася інакша помилка при рахунку; в усікім разі лишається ся головне: хрещення Володимира стоять перед походом на Корсунь, відділене від нього певним часом.

При хресті дістав Володимир ім'я Василя — очевидно, на честь свого проектованого шваґра.

Де саме охрестив ся Володимир—не знати¹⁾. Вище чули ми нюговірки, що він хрестив ся в Київі, інші говорили, що в Василеві (теперішнім Василькові), інші — що де інде. Може найпростійшою і найближчою до правди гадкою буде, що таки в Київі. Гадка про Василів, місточко, що могло як раз від нового імені Володимира дістати своє ім'я, дуже привабна, але власне така комбінація й могла ще в XI в. наслідувати гадку, що там охрестив ся Володимир.

Хрещення стало ся без великої помпи і розголосу — хоч і нема підстави думати, що було воно таїним, як думають деякі дослідники, толкуючи тим непевність наших джерел на тім пункті²⁾. Для такої тайnosti також не можна добачити ніяких важких причин.

Наші давні письменники охрещення Володимира виводять виключно з релігійно-моральних мотивів, як се й зовсім натурально для них. „Прииде наль посвѣщеніе Вышняго“, каже найстарший з них — Іларіон, ..., и въсия разум в сердци его, яко разумѣти суету идолъскыя лести, и взыскати единого Бога, сътворыщаго всю тварь видимую и невидимую“. На тім же становищі стоять і Нестор (в житії Бориса і Гліба) натякаючи на якусь „спону“ (перешкоду, прикрість), наведену на нього Богом, щоб спамятати його і навернути на праву віру — „явленіе божие быти ему крестьяну створи ся“. Такі ж загальні натяки на боже просвіщення, вплив Святого Духа повторяються в інших старих памятках; вони проходять провідною гадкою і через літописне оповідання, що до недавна було вихідною точкою й для сучасної історіографії, і тому варта особливої уваги. В ній Володимир малюється запаленим прихильником поганської віри, нечуваним женолюбом і розпустником, але ласка божастереже його. До нього приходять місіонари різних релігій, намовляючи його кождий на свою віру: Болгари-Магометане, „Німці от Рима“, хозарські Жиди, нарешті грецький „фільософ“. Володимир однаке не здається ся. Він постановляє

¹⁾ Літературу про час і обставини охрещення Володимира див. в примітці 12.

²⁾ Сркуль недавно пішов так далеко в сих здогадах, що вважає таїним не тільки хрещення Володимира, але і трактат цісарів з ним і обіцянку руки царівни, і думає, що похід Володимира стався за змовою з цісарями: його діверсія на Корсунь мала оправдати в очах візантійського громадянства таку негідну річ — віддання царівни за Володимира; тому й Анастас, передаючи місто Володимиреви, поступав згідно з волею цісарів і т. і.

„исп�ати о всѣхъ вѣрахъ“. По нараді з боярами й „старцами градскими“ посилає десять мужа на звідни; вони оглядають ріжні обряди і вернувшись, захваляють перед Володимиром грецьку віру; бояре підтримують їх оповідання прикладом покійної кн. Ольги, „яже бѣ мудрѣйши всіхъ чловѣкъ“, і Володимир постановляє охреститись, але ніби для більш відповідної форми іде на Корсунь, змушує імператора видати за нього сестру, а при тім заявляє готовність охреститись. Ale хоч при облозі Корсуня Володимир прирік охреститись, як що візьме місто, і з тим йому присдали цісарі свою сестру,—він ще вагається, і аж чудо—що очі йому чудесно загоїлись, приводить його до хрещення. Охрестивши ся в Корсуні, він побрався з царівною, і забравши з Корсуня священиків і ріжні святощі, вернувся до Києва. Тут насамперед нищить ідоли, а далі збирає з цілого Київського землі на Дніпро, і так сталося всенародне хрещення¹).

Історичну нестійкість цього оповідання виказано тепер вже вповні. Ми бачили, що в дійсності ініціатива в зносинах Володимира з Візантією вийшла не від нього, але від Візантії, й проєкт шлюбу був не оконченою, а вихідною точкою в справі хрещення Володимира. З психольогічного становища беручи, поступовання Володимира в літописі зовсім неймовірне²). Літопись комбінує ріжні перекази, ріжні виводи і мотивування Володимирового хрещення, громадить одні—на другі, так що одно другому входить в дорогу і перебиває. Намови греського місіонера, невважаючи на всії свої аргументи, котрі мусіли очевидно в своїй версії переконати Володимира і привести до хрещення,—кінчать ся нічим, бо Володимир переносить справу на раду бояр, а з сеї наради виходить проба вір через посольства. Мотив посольств збирає всякі аргументи за перевагою грецької віри, але всі заходи кінчать ся новою оцінкою бояр, яка завертає справу назад до пункта, який сам по собі без всяких проб міг рішити справу—посилається ся на приклад мудрої Ольги (мотив, з якого виводить Володимирове хрещення „Память Якова“). По сім похід на Корсунь мав би значине тільки як простий спосіб здійснення вже міцно прийнятого рішення (так як в старім житті Володимир просить Бога „дати“ йому сей город, аби звідти дістати попів і учителів християнства „на всю землю“). Однака з дальшої історії походу виявляється ся, що ніякого певного рішення у Володимира нема; в оповіданні вриваються мотиви з тих версій, де корсунський похід, очевидно, слугує

¹) Іпат. с. 56—80.

²) Сю сторону свого часу докладно виясняв Голубінський в своїй аналізі літописного оповідання.

жив провидінню способом, щоб провести Володимира на християнську віру незалежно від його замірів і плянів: він ухиляється від охрещення до останнього, але хорoba і чудесне одужаннє нарешті приводять його до хреста.

Сей мотив — приведеніс Володимира провидіннем до охрещення проти його волі і свідомості, здається ся, був розвинений в старій традиції на тлі народніх і поетичних оброблень його женолюбства, еротизма, кажучи по теперішньому. Через прізму книжної, церковної письменності пройшли тільки доякі уривки цього старшого Володимирового епосу¹⁾). Літописна повість описує його монстральну похость, котра потрібувала не десятки, а сотні жінок, так що не вдоволяючи ся своїми гаремами, він ще забирає мужніх жінок і дівчат у своїх підданих²⁾). Ріжні фрагменти старих переказів і пісень описують його „сватання“ — заходи дістати жінку то з того, то з другого високого, неприступного роду, — заходи закрашенні суверою, жорстокою закраскою, що кінчать ся наругою мстивого князя над гордою красунею, яка не хотіла його. Так сватає він (в наведеній вище записі) Рогнідь, княжну полоцьку, і зневажений нею, здобуває її силоміць — силою бере місто і вхопивши Рогнідь, безчестить її на очах батьків, а потім убиває її батька. Далі — в корсунській легенді — посилає „воєводу свого Олега“ до „корсунського князя“, просити за себе дочки його; корсунський князь посмівається з такої фантазії „паганого“, тоді Володимир іде під Корсунь, стоять під ним девять місяців і таки здобувши город, знов безчестить княжну³⁾), котрої руки доби-

¹⁾ Пок. Голубинський пробував раціоналізувати ці сотні підложниць, толкуючи, що тут може бути мова про невільниць призначених для торту (І с. 146). Але в дійсності маємо тут поетичний гіперболізм, який зовсім не потрібно раціоналізувати.

²⁾ В сучасній билинній поезії заховалися тільки ослаблені відгомони сеї теми, въ билині про те, як сватав Дунай за Володимира доньку литовського короля: саме сватання Володимира відійшло в сій билині на другий пляв супроти її другого епізода — поєдинку Дуная з „поляницею“, сестрою Володимировою нареченою. В більшості варіантів її все таки литовський король відмовляє ще своєї доньки Володимирові — в деяких відзначається ся досить непочестно про нього (напр. Гильфердинга II с. 102. Бъломор. былины 79), і Дунай змушує його до згоди силою, побиваючи його і його людей. Але в деяких варіантах сей головний мотив атрофірується зовсім, і король відразу дає згоду на шлюб (літературу див. вище с. 436, спеціальна праця Лободи: Русскія былины о сватовствѣ, 1904).

³⁾ Легенда описує се з особливою суверою докладністю: „князя корсунського и со княгинею помалъ, а дщер ихъ к себѣ взялъ въ шатель, а князя и княгиню привяза у шательныя сохи, и съ ихъ дщерикъ

вав ся, і збезчестивши, вже помітус нею—віддає за Варяга Жберна, що йому поміг здобути місто, а сам бере собі ще вищу ціль—царгородську царівну: посилає Олега і Жберна до Царгороду, просити царівни, грозячи, як не дадуть, зробити з Царгородом те саме, що зробив з Корсунем. І виманивши царівну у братів хоче і з нею „безв'єріе (вар. беззаконнє) створити“—аж тут мішасть в се рука божа і наславши сліпоту на нього змушує замість того хрестити ся. „Прельщенъ бысть женою и наконецъ обрѣте благодать божию“, резюмує провідну гадку один з варіантів — через похочу жіночу рука божа спріяла Володимира до правової віри і спасення.

Полишаючи на боці такі надприродні, провіденціальні обяснення Володимирового навернення, мусимо пошукати більш реальних і конкретних мотивів в обставинах Володимирової діяльності, в його становищі володаря і політика. Ми бачили до тепер Володимира в ролі політика, державного мужа в повнім значенні того слова—одного з видатніших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсипану руську державну систему. Він, далі, звязав єю слабко злучену систему земель династичним зв'язком, і се значно змінило її в порівнянню з попередніми часами. Не виключаючи моральних елементів, ми і в іншім многоважнім його ділі — переняття християнства мусимо на сам перед пошукати тих самих державних мотивів: у таких політиків з покликання все перед усім обертається ся наоколо тих державних інтересів.

Ми бачили, що ініціатива союзу вийшла від Візантії. На прошеніє помочи Володимир відповів жаданнє наберє для нас значіння, коли ми перенесемо ся в світогляд людей Х в. Не тільки Рим Старий і Новий (Візантія) вірили в своє вибране становище між державами й народами, як держави над державами, як центри світового життя,—але сим поглядом переняті були і „варварські“ народи. Для них Візантія була ідеалом блеску, слави, культурности, візантійський імператор—недосяжним ідеалом могутності, влади, впливу, престіжа, щось як Людовик XIV в очах сучасних європейських потентатів і потентатиків, тільки ще в значно більшій мірі. За сим імператором стояла традиція „вічного Риму“, авреоля високої культури, слави, могутності, недосяжної величи, від простих смертельників відрізаної стіною штучної, вередливої, невимовно привабної для варварської фантазії церемонії й етікети, де дивним способом лучили ся в чарівнім фокусі

пред ними беззаконство створи, и но трех днех повелъ князя и княгиню убити, а дцер их за боярина Ижбера да". Текстъ у Шахматова Корсунская легенда с. 46—8.

елементи античні з східніми. І варварські володарі навипередки запобігали візантійського двору, щоб у нього перейняти для себе щось із сеї авреолі; як плянети світять відбитим сонечним світом, так вони хотіли взяти на себе щось із сього світового огнища, щоб ним засвітити перед очима своїх варварських підданих і піднести в їх очах себе, свою владу і повагу. Тут була не сама тільки дитяча охота до близкучих цяцьок: організація варварських держав вимагала передо всім піднесення престіжу влади, бо вона звичайно в сих примітивних організаціях занадто низко стояла. З сих мотивів розщібають ся варварські королі й князі за візантійськими реаліями, візантійськими титулами, візантійськими царівнами. Трудно знайти європейську державу, щоб між її інсігніями не було якоїсь „римської“ корони, чи чогось такого іншого. Русь не була виномком.

Пізніший візантійський полігістор Григора (XIV в.) каже, ніби й якийсь руський володар (ὁ Ρωσσός) дістав титул стольника (τοῦ ἐπιτάχεους) ще за часів Константина Вел.¹⁾). Для часів Константина се, розуміється ся, неможливо, але тут може крити ся пам'ять про якийсь факт наділення подібним титулом руського князя дуже давніх часів.

В своїх поученнях синови дід імп. Василя, Константин Порфирородний цуже докладно застосовляється ся над тим, як вимовляється від того рода варварських жадань. Се поученіє о стільки характеристичне і для русько-візантійських відносин, що варто його зачитувати, тим більше, що між тими претендентами на візантійські гонори Константин виразно називає й Русь.

„Коли Хозари, або Турки (себ то Угри), або Русь, пише Константин, або який інший північний чи скитський народ, як то часто буває, почне просити й допевнятись, аби прислано йому царських убрань, або корон, або орнатів (στόλων) за якусь прислугу або поміч, то так вимовляти ся, що такі орнати і корони, звані у нас камелавками, не людьми зроблені“, але прислані від Бога ангелом імп. Константиновн і не можуть бути взяті коли будь з св. Софії, ані кому не будь дані.

„Але перейдім, пише імператор, до іншого рода абсурдних і ганебних жадань, аби послухав і довідав ся ти, як на них гідно й відповідно відказати. Коли який з сих невірних і невизначних північних народів почне допевнятись, аби посвоячити ся з імператором Ромеїв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку видати за імператора або його сина, треба тоді такими доводами відмовити на се

¹⁾ Corpus hist. Byzant. т. XXIV с. 239.

недорічне жаданнє, що й на се є заборона, страшна і непорушна постанова святого і великого Константина“. Вона забороняє імператорови своячити ся з чужими, особливо невірними народами,—виключивши тільки Франків, додає імператор супроти шлюбу Отона з візантійською царівною. Коли-ж би хто покликував ся на факт, що імп. Роман видає свою внучку за болгарського царя Бориса, то на се відповісти, що Роман був чоловік неучений і неписьменний, не був вихований на дворі, і за той шлюб він мав велику ганьбу та й досі мають йому то за зло¹⁾.

Як бачимо, Константин також згадує за руських князів, що вже перед тим допевнялись собі інсігнії від Візантії. Нічого дивного, що Й Володимир, будуючи руську державу, забажав для сїї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цісаря, зихотів приодягнутись авреольою царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цісарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його поєвояченнем з візантійським двором вязалось наданнє якогось візантійського титулу, візантійських інсігній. Се нас приводить до дуже інтересної з культурно-історичного погляду легенди — про т. зв. Мономахові регалії; я мушу спинитись тут коло неї, хоч би як найкоротше²⁾.

В XVI — XVII в. була широко розповсюднена легенда про перенесеніє на Русь царських регалій з Візантії. Найбільш популярна версія, уложеня в літературні форми великоруськими книжниками в 1-й четверті XVI в. і слідом перейпята московським правителством,

¹⁾ De adm. 13.

²⁾ Важійша література: Оболенський Соборная грамота духовенства, Вельтманъ Царский златой вѣнецъ і т. и. — Членія московські 1860, I; Макарій Исторія рус. церкви II с. 288, 1860, I; Прозоровскій Объ утваряхъ приписываемыхъ Владимиру Мономаху — Записки отд. рус. и слав. арх. русского археологич. общества т. III і Труды III зізду т. II (в додатках); Терновскій Изученіе византійской исторіи, II с. 155 і далі; Васильевскій Русско-византійские отрывки, I — Ж. М. Н. П. 1875, ХІ. Regel Analecta byzantino russica с. LVII і далі; И. Толстой О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Записки имп. рус. археол. общ., и. серия т. III; Бѣльевъ Byzantina II с. 216; Ждановъ Русский бытъ въ эпоху гл. I; Кондаковъ Русские клады I с. 60 і далі і його же Русская древности т. V с. 40 і далі; особливо інтересні тут праці Регеля і Жданова. Див. ще мою Исторію Кіївщини с. 126, і вказану низше на с. 509 новійшу полеміку з Кондаковим в справі Мономахової шапки. Okрім того, з літературного боку — статті Веселовскаго в Исторіи русск. словесности Галахова 1880, I с. 409 і далі, Разысканія въ области духовнаго стиха — Записки петерб. акад. т. 45, Пыпина Исторія русской литературы, II гл. 1.

що положило її в основу прав на царський титул¹⁾), оповідає, що Володимир Мономах вислав військо на Греків, іduчи за прикладом давніших походів на Візантію; се військо пустошить візантійські землі: настражений імператор Константин Мономах посилає в Київ послів з дарунками і з царським вінцем, вони коронують Володимира, і той передає царські регалії своїм потомкам. При тім в деяких версіях додається, що Володимир поручив своїм потомкам переховувати ці регалії, але не коронуватись ними, аж до часу, коли поставить Бог царя, — таким був цар Іван IV, що власне використав цю легенду для санкції свого царського титулу²⁾.

Ся легенда, безперечно, досить нової дати. Вона має в собі багато анахронізмів, як в титулах послів, так і в імені імператора: Константин Мономах умер, коли Володимир Мономах мав тільки два роки (тому в деяких пізнійших компіляціях ім'я Константина поправляється ся на Олексія Комнена). В „Слові о погибелі Руської землі“, зложенім десь у в другій половині XIII в., бачимо що йно перші завязки легенди: тут імператор (Мануїл) посилає Володимирові дарунки, аби він „под ним Цесарягорода не взяль“³⁾. Свою пізнійшу форму вона дісталася очевидно в дальших століттях.

Поруч сей версії, прийнятої вкінці в московськім письменстві, були й пиньши. Одна говорить, що Володимир Мономах здобув ті інсігнії під час походу в Крим, від генуезького губернатора м. Кафн⁴⁾. Друге оповіданняє говорило, що царською короною короновано св. Володимира: при тім його війна з Греками перетворила ся в похід на Царгород⁵⁾.

Коли поставити коло себе всі звістні нам перекази, то стає дуже правдоподібним, що вони розвинулися з початкової легенди про те, як Володимир Вел. здобув інсігнії своїм походом на Крим; з цієї початкової легенди пішло дві версії: одна говорила про похід на Крим (що був потім модернізований, і замість Херсонеса і Греків зявилася Кафа і Генуезці), друга оповідала про похід на Царгород, а

¹⁾ Вона вирізана була 1551 р. на царськім місці в московській катедрі.

²⁾ Найранійша редакція сеї версії — Спиридона Савви, у Жданова оп. с. додаток IV, варіанти в закінченню див. у Карамзіна II прим. 220 і Жданова с. 127.

³⁾ Вид. Лопарська с. 24 (Памятники др. письм. ч. 84).

⁴⁾ Герберштайн, пер. Анонімова с. 37 (пор. с. 16), Стрийковський вид. 1846 т. I с. 188, ту ж історію повторюють Петрей, Герера, Де Моріні — Жданов оп. с. 120.

⁵⁾ Сборникъ русскаго истор. общ. т. LIX с. 437, 474, 504, 527 і тексти у Жданова оп. с. с. 62—3.

ім'я „старого Володимира“ заступила іменем його славного правнука-іменника, що теж був посвячений з візантійським домом і мав війну з Візантією¹). Початкову версію — про Володимира Вел. ми маємо тепер тільки вже в скомбіновану з Мономаховою; але се власне промовляє за її давністю²).

Сей літературний вивід вповні відповідає історичним обставинам. Чули ми вище, як руські князі просили у Візантії інсігнії; дуже правдоподібно, що Й Володимир з рукою візантійської царівни дістав якісь інсігнії, не царські (се менш правдоподібно), але напр. корону кесаря, і нею коронував ся. А priori се зовсім правдоподібно. Пробувано підперти сю правдоподібність і позитивними фактами.

Так в патріаршій грамоті 1561 р., що потверджувала права московських царів на їх титул, пробувано прочитати в вишкробані місці згадку про коронованнє Володимира Вел., однаке річ ся зістаеть ся непевною³). З другого боку недавно пробувано довести, що найважнійша з „Мономахових“ регалій — корона (т. зв. шапка Мономаха), відкинувшись пізніші часті, дійсно візантійська корона десь XI — XII в., в такім разі було-б можливо одно з двох, або — що се шапка Володимира Вел., яка в пізнішій традиції була надана його іменнику Мономаху, предку московської династії, що переховала сю памятку, або — се корона Володимира Мономаха — і сей факт власне міг замінити ім'я Володимира Вел. іменем Мономаха в легенді. Однаке візантійська генеальогія короні зістаеть ся непевною, й інші боронять її східнього, і то пізнішого початку⁴). Отже сі до-

¹⁾ Про неї див. в моїй Історії Київщини с. 127.

²⁾ До такого виводу прийшов Жданов ор. с. с. 123 і далі; тільки він при тім думав, що царське вінчання було відомоном шлюбного вінчання Володимира (с. 144 — 5). Посереднім моментом для переходу від Володимира Вел. до Володимира Мономаха він уважає похід Володимира Ярославича за часів Константина Мономаха, але ім'я цього імператора легко могло з явитися за для його іменника — руського Мономаха.

³⁾ Регель *Analecta* с. LXX — I, против того замітка Мілюкова Главных течений русской исторической мысли I¹ с. 157 прим. 2 і Жданова ор. с. 142.

⁴⁾ Візантійського характеру корони боронив Кондаков вище згаданих працях; вкінці він зачислив її, з огляду на деякі дрібні технічні детайлі, до XII в., але цього погляду не мотивував (Клады с. 75). Його виводи викликали ряд заклідів: Соболевский (Мономахова шапка и царский вѣнецъ — Археол. извѣстія 1797, III) уважав її перебіркою княжого клобука. Анучин (Археологическое значение „Мономаховой шапки“ ib. V — VI) боронив можливості орієнタルної роботи. Нарешті покійний уже Філімонов (О времени и происхождении знаменитой шапки Мономаха — Чтенія моск. іст. товариства 1898, II) категорично заявив,

води поки що тільки гіпотетичні. Третій факт маємо певний: се портрети Володимира в царських регаліях на його монетах. Але доказова сила його слаба, бо царські портрети були на візантійських монетах, що служили тут моделями. Отже з історичного становища коронація Володимира зістаеться поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною.

Вертаю ся до попереднього.

Імп. Василь поставив умовою шлюбу з царівною, щоб Володимир охрестив ся. Яхя каже навіть, що він зажадав, аби Володимир охрестив весь свій народ, але се могло звити ся як вивід з пізнішого, хоч і в такім жаданні теж нема нічого неможливого. Для Володимира не було трудності нї в тім нї в сїм. Християнство було найважнішою складовою частиною візантійської культури, в певній мірі — і державного укладу Візантії, тож зближаючись до Візантії, запозичуючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і логічним — приподобитись до неї і в сїм многоважнім моменті, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якісь мірі, яке многоважне політичне значіння буде мати розповсюдження з княжої руки серед народів його держави з їх ріжнородними, але примітивними, слабо виробленими релігійними формами, релігії нової, культурної, з її богатим змістом, виробленими формами, міцною єпархією, релігії що мусіла-б опиратись, як на свою підпору, на княжу власті і звязувати новим культурним узлом ріжнородні народи і області його держави. Розуміється, не маємо права при тім відкидати зовсім мотивів морального характера: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо вповні прийняти, що він сам стояв потім під щирим впливом нової релігії, але не можемо й ігнорувати сїї політичної сторони релігійної справи, навпаки — мусимо як раз з неї виходити.

Справа нової релігії стояла тим лекше, що на Руси християнство не було чимсь зовсім новим. Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних часів мусіла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цілими місяцями пересиджували в Царгороді „коло св. Мами“, в кримських грецьких містах, в Тмуторокані, — ті Русини, що служили вже в початках X в. в Візантії або ходили

що се шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана звідти 1317 р. Узбеку, а той подарував її Каліті. Його праця однаке, скільки миї відомо, не вийшла досі в цілості, й не можна оцінити його аргументації.

туди помічними полками, нарешті — навіть ті руські полки, що грабували візантійські землі — всі вони аж надто мали нагоди пізнати близьче християнство; а при тім впливі, який взагалі мала візантійська культура на перенятливу словянську натуру, при слабості й невиробленності словянської релігії — легко могли підпадти впливу християнства. Життя (Степана Сурозького, Георгія Амастридського) оповідають в формі чуд про враженнє, яке робило християнство на руських розбішаків; чи не мали місця такі впливи, такі враження, тільки в звичайніших, буденніших формах, скрізь де стикав ся світ русько-словянський з грецьким?

Ібн-Хордадбег ще в 2-ій пол. IX в. оповідає про руських купців, що вони називали себе християнами¹⁾), і нема причини приймати це скептично. Християне могли вже й тоді бути між ними.

Так само нема причини відкидати звісток про навернення на християнство якогось значнішого числа Русинів по поході 860 р., заходами візантійського правительства і сархії. Охрестив ся мабуть і сам князь Аскольд. Патр. Фотій каже про вислання на Русь єпископа²⁾. Епископська катедра була і в руській Тмуторокані³⁾.

Від 860-х рр. можемо датувати істновання в Київі якоїсь більшої громади християнської Руси, що не лишила ся без значіння в пізнійшим розвою християнства й християнської культури. Справедливо вказують, що дуже швидкий розвій християнства, духовної верстви, словянського письменства від Володимирових часів не можна собі представити без попереднього — без значніших християнських громад в X в.⁴⁾). Наша Повість згадує церкву св. Іллі в Київі на Подолі над Почайною в першій половині X в.⁵⁾). Щікаво, що ся київська церква присвячена як раз тому святому, що в релігійнім світогляді Словян і Руси спеціально заступив місце бога-громовника Пе-

¹⁾ Вид. де Гуе с. 116. ²⁾ Див. вище с. 404—5, 408.

³⁾ Див. низше. ⁴⁾ Ламанський ор. с. гл. ХХV.

⁵⁾ Повість називає її: „сборная церкви“: Се очевидно переклад грецького καθολικὴ ἐκκλησία в оригінальному тексті умови 944 р., — в умові говорить ся про парохіальну, публичну церкву (в противність домовій). Трудність заходить тільки в тім, що умова говорить теж про присягу християнської Руси в церкві св. Іллі, — отже чи се мова йде про одну, чи про дві церкви св. Іллі, одну в Київі, другу в Царгороді, де б мали присягати відпоручники при уложеню умови? Мені здається ся, що тут іде мова про одну церкву — київську, і в умові наперед заведено перемоніал, як має бути потверджена умова в Київі. Але чи сяк чи так, тільки київська церква св. Іллі зовсім певна: за се ручать доказливі топографічні вказівки Повісті.

руна: се вказує на певне приладження нового релігійного світогляду до давнього.

В трактаті Ігоря з Візантією 944 р. християнська Русь виступає поруч поганської, навіть на першім місці. Очевидно між княжою дружиною, в двірських кругах і взагалі між вищими верствами в Київі було тієї хрещеної Руси вже досить богато. Тим пояснюються факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга охрестила ся сама. Лишаючи на боці питання, де вона охрестилась, мусимо в усікім разі призвати, що познайомилася вона з християнством на ґрунті, в Київі; ідучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою з Київа якогось свого священника Григорія. Святослав, як оповідає літопись, не скотів охрестити ся, хоч як намовляла його мати, але християнству не було ніяких перепон далі розвиватись: „аще кто хотяше волею креститися, не браняху, но ругахуся тому (насмівались)“, зауважає літописець, і тут можуть бути реальні спомини. Християни згадують ся в Київі і в перші роки Володимирового князювання: літопись переказує історію, як в жертву ідолам хотіли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивлення забили і батька і сина¹). Новіші розкопки коло Десятинної церкви викрили чимале християнське цвинтарице з часів перед Володимиром, в близішім сусідстві книжного двору.

До річі. Автор літописного оповідання має то переконання, що перші кийські християни були Варяги: „мнози бо бѣша Варязи християни“ пояснює він з поводу згадки про церкву св. Ілі. Легко пояснити, як склалось у нього таке переконання: княжа дружина, що по умові з Візантією присягала в церкві св. Ілі в 944 р., була на його думку варязька; згадані мученики християни, забиті за Володимира, були теж Варяги²). Але, розуміється, в дійсності такої національної виключності

¹⁾ Іпат. с. 54 — 5, пор. вище с. 326 — 7. Ламанский припускає, що при тій нагоді був погром християн в Київі, і що се привело до напруження між Візантією й Русію, яке згадує Яхя. Я думаю, що про такий погром, коли б він був, наша літопись потрапила б нам сказати де що більше як проубийство Варяга, а для напруження з Візантією були й інші причини.

²⁾ Сей погляд літописи розвивув у своїй історії руської церкви пок. Голубінський (І гл. 2), уважаючи Варягів учителями Руси що до християнства. Він знайшов собі в тім прихильника в пок. Малишевським, що піддержал і далі розвинув сей погляд в своїй рецензії на працю Голубінського (Записки пет. ак. ХІІ с. 52) і в спеціальній статті: Варяги въ начальної історії християнства въ Кіевѣ, 1887. Замітки против сеї теорії новіші у Ламанского ор. с. гл. XII.

Окрім літописи Голубінський покликав ся ще на сагу про Олава Трігвасона, що оповідає, як сей Олав, вихрестивши ся в Греції, привіз

не могло бути: коли Варяги, приходячи на Русь і з Русинами ходячи в грецькі землі, знайомились з християнством і приймали його, то з самими Русинами мусіло се початись ще давніше, бо вони ще частіше знайомилися з християнством, і християнської Руси мусіло бути далеко більше, як тих Варягів.

Таким чином ґрунт для християнства в Київі був уже приготований, і в самій київській княжій династії були християни. Володимир сам мусів близше знати християн, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Тому перехід на християнство не був для нього чимсь незвичайним. Важніше було те, що перемінивши сам релігію, він — чи під впливом Візантії (як каже Яхя), чи з власної ініціативи — доловжив усяких старань до того, щоб ту нову релігію розповсюдити в своїй державі й можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала глубока політична ідея.

Наши відомості про заходи Володимира коло розповсюднення християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумніву, що він дійсно заходився коло розповсюднення його по своїй державі, і то дуже енергічно, не спиняючись і перед певним натиском. Іларіон, що сам, правдоподібно, був свідком сих заходів, виразно свідчить, що Володимир, охрестивши сам, „подвиже ся паче и заповѣда по всей землѣ своей хрестити ся во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славити ся святѣй Троицѣ... и не бысть ни единого же противяще ся благочестному его повелѣнню: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелѣвшаго крещаху ся, понеже бѣ благовѣрие его съ властию съпряжено, и въ едино время вся земля наша въслави Христа съ Отцомъ и съ св. Духомъ“. Не менш категорично висловляється ся старе житие і з ним мніх Яков. Володимир, кажуть вони, „всю землю русскую крести отъ конца и до конца, храмы идолъскія и требища всюду раскопа и посѣче и идолы вся съкруши и всю землю русскую и грады честными церквами украси“.

Літописнь оповідає про все се ширше. Володимир скоро прий-

звідти на Русь епископа і намовив Володимира й його жінку Аллогію (себ то Ольгу) охреститись — *Antiquités russes d'apres les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves, I, 1850* (тут подані три редакції сієї саги). Се оповідання однаке звістне нам в значно пізнійших редакціях (XIII в.) і при загальній тенденції саг — побільшати ролю й значення своїх героїв, не має важного значення; тим більше що одна з сих редакцій — редакція Гаймскрінглі нічого не говорить про участь Олава в охрещенню Руси. В новім виданні (І² с. 256) Голубінський сам уже не привязував до сієї саги особливого значення.

шов з Корсуня до Київа, зараз звелів понищти ідоли: одні побубали, інші попалили, а ідол Перуна привязавши коневи до хвоста стягнули з „гори“ на Дніпро; при тім дванадцять мужа били його палицями; потім викинули ідола в Дніпро, й Володимир звелів відпихати його від берега, аж доки пропливє за пороги; за порогами його викинуло на міліну, „що й досі зеть ся Перуна рѣнь“. Після того Володимир заповів по Київу, аби всі без віймку йшли на ріку, хреститись, і люде радісно сповняли се величне, покладаючись на те, що нова віра мусить бути добра, коли її прийняли князь і бояре. Другого дня грецькі священники з Корсуня і з Царгорода, що приїхали з царівною, охрестили в Дніпрі народ, а Володимир після того звелів ставити церкви на місцях, де були ідоли, „и нача ставити по градомъ церкви и попы, и людис на крещенис приводити по всемъ градомъ и селомъ“¹⁾.

Де що в сім оповіданню оперете, очевидно, на місцевих передказах і має в собі реальне зерно. Так про якесь всенародне охрещеніе людей в Київі говорить ще Й Нестор в житті Бориса і Гліба²⁾, і ми, правдоподібно, маємо тут факт. Про інщеніе ідолів з усякими глазуваннями в Новгороді оповідає Новгородська літопись³⁾. Але маємо й таке, що ніяк не може бути прийняте. Як не звістне було-б у Київі християнство, скільки-б не покладав ся Володимир на вплив своєї влади, про котрий говорить Іларіон,—все таки нагло кликати народ до хрещення на ріку без всякого попереднього приготовлення було б дуже дивно і не тактовно з боку Володимира, а инищти ідолів перше, ніж люде були приєднані до християнства, було-б уже чистою провокацією. Саме літописне оповідання припускає, що бояре Володимирові охрестилися скорше, і се зовсім правдоподібно: скорше можна було привести до хрещення двір, як ціле місто: мусимо припустити довші заходи Володимира коло приготовлення та прихилення до нової віри народу. Все се не стояло зовсім у звязку

¹⁾ Іпат. с. 81.

²⁾ У Нестора вся історія виходить рядом чудъ. Володимир охрестив ся через якусь чудесну іригоду: „сему Богъ спону нѣкаку навѣды и створи быти ему християнину, яко же древле Плакидѣ“ (низше він се називає: „явленіе божие“); хрестивши ся сам, Володимир зараз велить хрестити ся, „вельможамъ своимъ и всѣмъ людемъ“ і се теж виходить моментально: „слышите чудо исполнъ благодати, како вчера заповѣдала всѣмъ требу приносити идоломъ, а днесъ повелѣваетъ хрестити ся... Рівно ж чудом було те, що ніхто не противив ся тому величню, „но акы издавна научени, тако течаху радующе ся къ крещению“ (видання Срезнєвского с. 6 — 7).

³⁾ 1 Новгор. с. 65.

з походом на Корсунь, бо він, по всякій імовірності, мав одинокою метою—змусити імп. Василя, аби вислав нарешті царівну до шлюбу, і виник зовсім несподівано. По літописи справа виглядає так, що аж після свого походу з Корсуня та Царгороду здобув Володимир священників для охрестення, і старе життя Володимира представляє ніби то де инде крім Корсуня Володимир не міг знайти попів і учителів християнства для своїх людей. Але в дійсності він мав іх і в Київі, міг понад те дуже легко дістати скільки йому було потрібно і з Греції, і з Болгарії, і не потрібував для того ходити походом на Греків, а міг свої заходи коло приготовання людности до нової віри повести зразу, як рішив охрестити ся сам.

Не маючи причин приймати безпосередню звязь християнської проповіди з походом на Корсунь, ми однаке тратимо разом з тим і підставу для хронології київського хрещення. 988 рік, під котрим уміщена в літописи ціла історія від походу на Корсунь і далі, вправді може бути роком охрестення Киян, але певності в тім нема. Охрестивши ся сам, Володимир м і г, розуміється ся, зараз забратись до приготовання до християнства бояр і київського люду, та протятом року привести його до всенароднього хрещення. За тим, що се досить скоро сталося по охрестенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрестення Руси безпосередно вяжеться з охрестенням самого Володимира: натяків на якийсь довший час між ними нема. Більше тут поки що неможна сказати.

Що не вважаючи на приготовання, не всі люди йшли так радісно й легко до хресту, як то представляє літопись, нема що казати: для того хіба потрібно-б було чуда, яке й припускає Нестор. Лларіон натоміс підносить вплив страху. Се певно; тільки ледви чи уважав Володимир відповідним брати ся до гострих репресій. Та по за границями більших міст вони були й неможливі.

По більших містах, де були більші осідки дружини й купецтва, що провадило заграничну торговлю, ґрунт був до певної міри приготований, як і в Київі. Се особливо могло бути в містах на великій грецькій путі: по містах близьших до чорноморського побережжа та по таких великих купецько-дружинних гніздах, як Переяслав, Чернігів і т. і. Тут навіть могли бути й церкви. Хрестячи Киян, Володимир, певно, зараз же заходив ся коло росповсюдження християнства по тих інъих більших центрах, наскільки ставало в нього для того відповідних сил—проповідницьких і взагалі церковних. Але безпосередні відомості з них маємо тільки про Новгород. Тут теж оповідається ся, що ідоли понищено, а Перуна з усяким соромом вкинено в воду, але вже про всенародне хрещення нічого не сказано. Досить популярна

в науці звістка т. зв. Якимівської літописи оповідає, що Новгород охрещено силоміць, що люди пробували боронити ся проти присланого для того Добрині, але він їх приборкав, запаливши місце, і з того пішло прислів'є: „Путята (тисяцький Володимира) хрестив мечем, а Добриня огнем“¹). Але на сей Якимівській літописі лежать сліди дуже пізньої руки, і з звісток її трудно користати. В усякім разі треба піднести що про всенародне охрещення ніде окрім Київа немає мови, — так і в Новгороді.

Се має своє значіння. Київ був найбільшим гніздом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусів бути вплив князя й його двору. Що можна було зробити тут, було дуже трудно, а може й не можливо робити по інших містах, а особливо тих, що слабко й недавно звязані були з Київом. Самі громадки навернених до християнства мусіли меншати в міру віддалення від Київа, від християнського світа, і в міру зменшення в них „руських“ кольоній. Таке саме ослаблення впливу нової віри ішло знову „по провінції“ в міру віддалення від більших центрів. Далекі, позбавлені більших торговельних центрів Вятичі ще в другій половині XI в. були поганами, заховували поганський похоронний обряд і десь при кінці XI чи в першій половині ХІІ в. вбили св. Кукшу і його ученика Никона, що проповідували християнство в їх землі²). В Ростові, судячи по агіографічним памяткам, перші два епископи були зовсім *in partibus*, третій — св. Леонтій доперша в 2-ій пол. XI в. встиг ріжними заходами привести частину міської людності до християнства, між іншим — збираючи дітей і научаючи їх християнській вірі, але при тім богато натерпівся всякої муки, а по деяким версіям навіть був замучений; аж пізнішому епископу Ісаї надасть ся охрещення краю³). Та не кажучи вже за такі „ведмежі кути“ Володимировій державі, маємо дуже пророчисте свідоцтво для Новгорода, як там слабко трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгороді виступив волхв „хуля в'єру крестьянську“, то по стороні епископа і християнства став тільки князь із своєю дружиною, „а людє вси идоша за волхва“⁴).

І на Україні по всякій імовірності християнство на початках тало реїтією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуке повільно переходило в народні маси, особливо дальші від куль-

¹) 1 Новг. с. 65, 3 Новг. в Поли. собр. літоп. III с. 207, оповідання Якимівської літописи у Татіщева Ист. Рос. I с. 38—40.

²) Іпат. с. 8, Патерик в вид. Яковлева с. 96—7.

³) Патерик с. 90, Макарий II² с. 27—9, Голубінський I² с. 199.

⁴) Іпат. с. 127.

турних центрів. При кінці XI в. мніх Яков, що жив сам здається в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люди уважають церковне вінчання річкою тільки бояр і князів, а самі поберають ся без церковного благословенства. Рівноож правдоподібно, що й до українських земель належить спостережене митрополита в тій же памятці про жертви людей „бъсомъ, болотомъ и кладезомъ“, не кажучи вже про прояви двоєвірства — укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великий мірі і досі¹⁾). Правда, літописець каже, що Володимир „нача людие на крещение приводити по всемъ градомъ и селомъ“²⁾, але коли зважимо, що між сим простим людом одинокою можливою проповідею була устна, і подумаемо, як то тяжко було приготувати потрібне для таких місій число відповідних проповідників, то сю звістку літописи про села мусимо прийняти з великим скептицизмом; хіба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст³⁾. Християнізація народу в масах поза межами більших культурних центрів мусіла поступати дуже поволі і про неї за часи Володимира не можна ще було й думати. Вона могла бути осягнена тільки протягом довгих віків, спільними силами правительства і єпархії, а ще більше — силою натуруального впливу християнства, як релігії вищої і більш виробленої, втіленої в конкретні форми й обряди.

Взагалі коли зважити перевагу церковних інтересів над всякими іншими в нашім старім письменстві, то аж ударяє ся обставина, що найдавнійша наша літопись і інші повісті про Володимира дають такі мінімальні звістки про початки церковної організації й заходи князів коло неї. Оповівши, як Володимир привів на Русь „попів“ з Корсуня, літопись зовсім нічого не каже про організацію церковної єпархії, аж до поставлення митрополитом звістного Іларіона. Новгородська літопись (т. зв. Перша) говорить під 989 р. загально про охрещене „всієї землі Руської“ й тут каже, що в Київі поставлено митрополита, в Новгороді архієпископа, в інших містах єпископів, попів і дияконів⁴⁾. Згадка про новгородського архієпископа сама виявляє

¹⁾ Правила м. Іоана § 15 і 30, також в т. III гл. 4.

²⁾ Іпат. с. 81.

³⁾ Категоричні фрази старого життя і Памяти Якова про хрещене „всієї Руської землі“ мабуть не розуміють тут Руську землю в ширшим значенні.

⁴⁾ 1 Новгор. с. 65, під тимже роком в 1 Псков. і 2 Новгор. (в додатку).

пізнійший час сеї звістки, бо архієпископи новгородські почали ся тільки з XII ст., і низше в реєстрі митрополітів тоїж літописи не знаходимо ніякої традиції про володимирових митрополітів: першим названий Феопемпіт, з 1030-х рр. Ще грубіший анахронізм містять собі записки інших літописних компіляцій про заснованне митрополії Володимира: тут уже помішано охрещенне Руси за Володимира з охрещенням за патр. Фотия і імп. Василя Македоняніна, і Володимир бере митрополита від патр. Фотия: се баламутство поширило ся головою з церковної устави Володимира, почавши від старших редакцій її¹⁾), і воно дає сильне свідоцтво того, як неясно представляється початок руської ерапхії.

Імення перших митрополітів були також незвістні і зістають ся незвісними й нам²⁾. Більшість компіляцій³⁾ першим митрополитом ставить Леона — його то Володимир узяв „від Фотия патріарха“. Але сього Леона знаємо тільки з полемічної літератури, де оден полемічний утвір проти Латинян надписується ся в деяких кодексах іменем Λέοντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσίᾳ Πρεσβιλάρας — Леона митрополита Переяславського на Русі. Не тільки близше не відомий час його правління, але навіть висловлюється підозріння, чи не був він в дійсності митрополитом болгарським (Преслави болгарської)⁴⁾. В пізнійших каталогах (від XV в.) першим митрополитом пишеться Михаїл, і ряд митрополітів до Іларіона виглядає так: Михаїл, Леон, Іоан, Теопемпіт, Кирил, Іларіон. В Київі стрічаємо ся з пізнішою (XVII в.) традицією про мощі „першого митрополита Михаїла“, що лежать тепер в Печерській лаврі, але тяжко сказати, чи ся київська традиція про мощі вплінула на появу сього першого митрополита в каталогах, чи навпаки. Очевидно, тільки, що в каталогах київських митрополітів Михаїл попав на перше місце в звязку все з тим же переміщенням охрещення Руси в IX і X в., бо в деяких компіляціях

¹⁾ Устава Володимира в Кормчій, писаній коло 1282 р. Проф. Суворов однаке оголосив свою уставу за пізнішу приписку і се досі не пропрено.

²⁾ Важніша література: Макарій Ист. рус. церкви I с. 32 і далі, Голубінський ор. с. I² с. 277 і далі, Малышевский Киевские церковные соборы (Труды К. Дух. Акад. 1883, XII). Лебединцевъ Къ вопросу о кiev. митр. Михаилѣ (Чтения киев. истор. тов. т. X). Павловъ Догадка о происхождении древне-русского предания, которое называется первого русского митрополита Михаиломъ Сириномъ (ib. t. XI., і тамже „Примѣчаніе“ до сього Лебединцева). Шахматовъ Общерусские лѣтописные своды гл. V і його Корсунская легенда (гл. VIII).

³⁾ Воскр., Софійск., Тверськ. й. и.

⁴⁾ Шахматовъ Одинъ изъ источниковъ лѣтописного сказанія о крещеніи Владимира с. 72—3.

говорить ся, що при першім охрещенню Руси за Фотия післано на Русь митрополита Михаїла¹⁾). Стрінувши ся з традицією старших католигів про першого митрополита Леона, він потім уміщується ся то на першім місці, то на другому, по Леоні²⁾.

Я спинився трохи коло цього, аби показати, як неясно стоять справа з початками церковної організації за Володимира. До Ярославових часів не маємо ніяких сучасних відомостей про митрополитів руських: в пам'ятках XI—XII вв. стічаемо тільки отсих трьох митрополитів, або архієпископів: Іоана (десь в 1020-х р.), Теопемпта (в 1030-х) і Ларіона, поставленого 1051 р.³⁾. Титул Леона митрополита Переяславського дав привід до здогаду, що з початку митрополія була не в Київі, а в Переяславі⁴⁾, бо і літопись знає Єфрема епископа Переяславського з 2-ої пол. XI в. з титулом митрополита, а один з кодексів (лаврентійський) при тім пояснює се: „бѣ бо прежде в Переяславли митрополья“⁵⁾. Так поставлена була гіпотеза, що за Володимира резиденцією митрополита був Переяслав,

¹⁾ Як митрополит висланий за Фотия Михаїл виступає напр. в Палінодії — Рус. истор. бібл. IV с. 971, Густинській літоп. с. 253, в пізнійшім Житті Володимира — в Чтеніях київ. іст. тов. П. 2 с. 37. Як на джерелі сеї звістки Лебединцев вказав на сербський переклад Амартола, де посланий Фотием епископ називається ся Михаїлом; інша гадка Павлова, що ім'я Михаїла зявилось на руськім ґрунті, через те, що Михаїла Сінкела, автора внесенного в літопись ісповідання, даного Володимирові, прийняли за руського митрополита, що мовляв дав йому се ісповіданні. Шахматов поставив давніше здогад, що Михаїл зявився як перший митрополит в московській митрополітій компіляції поч. XV в., і відті перейшов в пізнійші компіляції. В новійшій своїй праці (Корсун. легенда с. 67) він думас, що ім'я Михаїла як першого митрополита зявилось уже в корсунській легенді, ще в XI в., відті перейшло в деякі редакції Володимирової устави; при тім він приймає здогад Голубінського, що так дійсно здався митрополит післаний на Русь в IX в., але той іронізовав „таврійським Русам“ (гіпотетичним).

²⁾ Напр. при 1 Новгор. с. 443, Воскрес. I с. 239 etc.

³⁾ Сказання о Борисѣ и Глѣбѣ с. 26, Іпат. с. 108 і 109.

⁴⁾ Література: Макарій I² с. 37—8, Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русской церковью с. 423, Голубинскій I² с. 328 і далі, Малышевскій Кіевскіе церковные соборы; Лебединцевъ Глѣб жили первые кіевскіе митрополиты, въ Переяславѣ или Кіевѣ? — Кіев. Старина 1885, I; Шахматовъ Однѣ изъ источниковъ, 1. с.

⁵⁾ Лаврент. с. 202, інші кодекси сеї редакції не мають сієї гльоси, ані пізнійші компіляції, тілько Никонівська розвиває її: „и живяхъ множе тамо митрополитія кіевстія и вся Руси, и епископи поставляху тамо“ (I. 116). Натомість інші поправляють дивний титул Єфрема на епископа, напр. Воскрес. I. 5, Хлебніковський код. — Іпат. с. 146.

аж Ярослав переніс митрополію до Київа, збудувавши Софійську катедру, тим більше, що деякі пізніші літописні компіляції, оповідаючи про будову Софійської катедри, кажуть при тім, що Ярослав „устави митрополю“ в Київі¹). Інші йдуть іще далі, припускаючи, що до Ярослава взагалі не було на Русі ніякої митрополії, і тільки при нім заявила ся вона²)

Однаке старші джерела не дають підстави для таких здогадів. Стара літопись каже тільки, що Ярослав побудував в Київі митрополію, себто катедральну церкву св. Софії³), а не засновав її як інституцію, і взагалі нічим не можда довести, щоб у Київі не було митрополії перед Ярославом; argumentum a silentio літописи нічого не значить, бо її взагалі вона нічого не каже про єпархічні справи. Навпаки, сучасник Тітмар згадує навіть виразно київського „архієпископа“ при київській кампанії 1018 р.; правда на таке далеке джерело трудно покладати ся⁴), але і старе житіс Володимира (включене в „Память і Похвалу“ Якова), досить високо оцінене в новійшій літературі, теж говорить про митрополитів при Володимирі, і то так, що тяжко розуміти тут митрополітів якихось інакше, а не київських⁵). Традиція про київську митрополію при Володимирі установила ся міцно і вчасно, уже від XIII в. Всі літописні компіляції і взагалі всі ті джерела, що кажуть за усташленнє єпархії за Володимира, вказують на Кіїв і ніяких натяків на Ярославову фундацію або на перенесення митрополії з Переяслава до Кіїва не дають⁶).

Не можна також легковажити і того факта, що константинопольський патріархат в XIV в., застановляючись над перенесенням рези-

¹⁾ Софійськ., Воскр., Никон., Твер. й ін.

²⁾ Так Шахматов Корсунская легенда с. 68. ³⁾ Іпат. с. 106.

⁴⁾ Володимир „праздноваш честно праздники господськыя и три трапезы поставляше в дому своемъ: пръвую митрополиту съ епископы и черноризцы и съ священничьскимъ чиномъ, вторую нищимъ и убогымъ, третю себѣ и боляромъ и всѣмъ мужемъ своимъ“ (Чтенія київ. II с. 15 і 21) — очевидно автор розуміє тут пири в київській резиденції Володимира.

⁵⁾ VIII. 16. Архієпископами руські митрополити XI в. звуться не тільки у Тітмара, але і в інших старих памятках, напр. Несторовім Житії Бориса і Гліба, в заголовку слова Леонтия). Се дало привід Голубінському до гіпотези, що з початку руська церква мала незалежного від патріарха архієпископа (в візантійській церкві архієпископ значить стільки, що автокефальний епископ, отже більше як митрополит), аж пізнійше страстила свою незалежність, і її сеніор став тоді звати ся тільки митрополитом.

⁶⁾ Устава Володимира з рукоп. XIII в.: „взяхъ первого митрополита Леона Кисву“ (Чтенія київ. II. 2 с. 65).

денції руських митрополитів до Москви, нічого не згадував про перенесені митрополії до Київа, хоч такий прецедент був би йому дуже на руку: очевидно, він уважав Київ споконвічною митрополичною резidenцією¹). Що переяславські епископи мали колись титул митрополитів — се можна вважати певним; та коли еп. Єфрем в 2-ій пол. XI в. мав титул митрополита тільки гоноровий, як се всі признають, то могло се мати місце й перед тим, не уймаючи значіння київського епископа, як старшини руської церкви. Піднесу тут, що Яхя каже про „митрополітів і епископів“, післаних на Русь до Володимира для охрещення, в числі многом²); може ся звістка має реальний характер—може митрополитів послано від разу й кількох на Русь.

Але про те, коли саме зявили ся на Русі митрополити й почала ся організуватись церква, як бачимо, нема ніяких доказливих вказівок. Виходити з літописних дат 989 або 991 р. про організацію церкви—не можна, бо звістки під сими роками занадто сумаричні, мають пізніші познаки та до того заходить ще й суперечка між тими датами. Само собою ясно, що Володимир, заходячи ся коло охрещення Руси, потрібував епископів, що візантійське правительство не мало причини робити в тім трудности в тодішніх обставинах, і коли вже поставлялось для Руси кількох епископів, могли від разу поставити їм і митрополита чи митрополітів. Хоч літописна повість, оповідаючи, як Володимир хрестив Русь, мовчить про епископів, але з другого боку з Яхі виходить, що ще перше, ніж поїхала на Русь царівна, вислано туди численних „митрополітів і епископів“. Правда, покладатись дуже на деталічну доказливість Яхі не можна, можна однаке вважати за вповні правдоподібну річ, в кождім разі, що вже за Володимира засновано митрополію і кілька епископій на Русі, а правдоподібно — що се сталося дуже скоро після того, як взагалі виникла справа християнізовання Руси (може ще й перед походом на Корсунь).

Не маємо ніяких певних підвалин і для розвязання питання, які епископії засновано вже за Володимира, й скільки їх було. Над сим питаннем застанилися книжники тільки в XVI в., але не дали (бо й не могли дати) ніякого позитивного результату: по їх думці, за Володимира поставлено епископів в Новгород, Чернігів, Ростов, Володимир³), Білгород (коло Київа), „и по інімъ многим градомъ епископы

¹⁾ Акт 1354 р. — Рус. истор. бібл. VI 2 с. 63=Acta patriarchatus Constantinop. I с. 351. Сю обставину справедливо підніс Лебединцев у згаданій розвідці.

²⁾ Вид. Розена с. 24.

³⁾ Не знати про котрий вони думали, але Володимира на Клязмі тоді ще не було, отже міг би бути тільки Володимир Волинський.

постави“ митрополит Леон¹). Сей здогад звичайно кладеть ся тепер в основу всяких комбінацій про те, скільки було єпископій за Володимира, і при тім звичайно причислюють до вичислених вище ще катедри: тмутороканську, полоцьку і туровську²). Все се, розуміється, має тільки гіпотетичну вартість; якась традиція про єпископів з часів Володимира є властиво тільки для Новгорода (в Новгородській літописі) і ще хиба для Ростова (в житії Леонтия, десь з XII в.). Імена перших єпископів чернігівського, володимирського, білгородського, які стрічаємо вих пізніх компіляціях, мають дуже проблематичну вартість; в сучасних джерелах маємо загадки про провінціальних єпископів тільки в другій половині XI в. Що за Володимира було поставлено більше числа єпископів — се само собою правдоподібно, і се кажуть ріжні джерела — Іларіонове Слово³), літописна повість і житіє. З огляду на вище сказане про розповсюдження християнства можна вважати правдоподібним, що єпископів було поставлено в більші центри дружинної управи, торговлі й культури в Володимировій державі: до сієї категорії дійсно належать крім Київа Новгород, Чернігів і Переяслав: Тмуторокань мав єпископа ще й перед тим⁴). Для Ростова є місцева традиція, як я згадав; нічого не можна закинути проти можливості володимирської й білгородської катедр, але то вже сходить на ховзьку дорогу можливостей. Круг єпископських катедр в головнім уставився в середині XI в., по тім прибуло їх дуже небагато: напевно знаємо як новозасновані тільки смоленську (1137), рязанську (між 1187 і 1207), володимирську на Клязмі (1226) і угровсько-холмську (за Данила); до тих же новозаснованих можна з певною правдоподібністю зачислити галицьку й перемиську. Інших десять катедр (крім київської ще білгородська, юрівська, володимирська, туровська, чернігівська, переяславська, полоцька, новгородська й ростовська) мусіли бути засновані до половини XI в. Але котрі з них існували за Володимира, котрі зявилися вже за Ярослава, докладно означити не можна⁵.

Пам'ять про заходи Володимира коло матеріального забезпечення руської церкви зістала ся в звістці про десятину, надану ним київ-

¹⁾ Никоновська л. I с. 65, Степенная книга I с. 114.

²⁾ Філарет — Исторія рус. церкви I³ с. 113, Макарій I² с. 40, Голубинський I² с. 333.

³⁾ „Пастыри словесныхъ овецъ Христовъ сташа епископии и пророкови и диаконий“.

⁴⁾ В катальогу єпископій з VIII в., що видав de Boor, є й о Торатархі.

⁵⁾ Див. особливо огляд єпархій у Голубінського I² с. 664 і далі.

ській церкві Богородиці. Літописна повість оповідає, що Володимир, коли докінчено сю церкву, сказав: „се даю церкви сей святій Богородицѣ отъ имѣния своего и отъ моихъ градъ десятую часть“¹⁾), а т. зв. церковна устава Володимира поясняє се так: „отъ всего княжего суда десятую вѣкшю, а ис торгу десятую недѣлю, а из домов на всяко лѣто отъ всякого жита“²⁾). Очевидно, тут ішла мова про дотацію київської митрополії, і їй мала б іти десятина від доходів княжого господарства, від торгових і судових доходів з цілої Руської, себ то Київської землї. Той факт, що ми пізнійше стрічаємо ся з десятиною княжих доходів як звичайною формою наділення катедр і по інших руських землях³⁾ (в Новгороді, Смоленську), насуває гадку, що десятина княжих доходів вже за Володимира стала загальною формою забезпечення епископських катедр. Чи була ся форма дотації підказана безпосередньо біблійною практикою, чи був тут і вплив західної церковної організації, лишається ся неясним, бо дуже мало знаємо про західні впливи у нас вих часах³⁾). Великі ріжниці десятини, заведеної на Русі, від десятини західної промовляли-б скоріше против таких впливів: у нас десятина не була загальним податком, а дотацією з княжих доходів, і то лише для епископських катедр.

Крім того пізнійше стрічаємося і з нерухомою власністю катедр чи інших церковних інституцій, але виказати час надання сих дотацій не можна.

Заходячи ся коло розповсюдження християнства, Володимир підтримував заразом і звязані з ним сторони культурного життя, що були з ним нерозлучні—штуку і книжню освіту; і освіта і артистична творчість в Візантії, як і на Заході, тоді передовсім служили релігійним потребам, і тому християнство було заразом ключем, можна сказати, до цілої тодішньої цивілізації. З огляду на се становище, яке Володимир

¹⁾ Іпат. с. 85, 1 Новг. с. 72.

²⁾ Чтенія київські II. 2 с. 66. Саму уставу, безперечно, ми маємо в пізнійших редакціях, але де що в ній по всякій правдоподібності належить ще до практики Володимирових часів, див. літературу сеї справи в т. III гл. 3. Шахматов недавно поставив здогад, що устава входила в одну з редакцій „житія особаго состава“ (корсунської легенди) (Корсун. лег. с. 70).

³⁾ Про західні впливи особливо Суворовъ Слѣды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Ярославль, 1888 і Къ вопросу о занадномъ вліяніи на древне-русское право 1893 (відповідь на критику Павлова). Західні впливи на заведенис десятини на Русі Володимиром признав і Голубінський в новім виданні своєї історії I² с. 505—6.

зайняв взагалі супроти візантійської культури, трудно сказати, з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елементу, чи з змагань до присвоєння самої візантійської культури, котрої основу становило християнство. В тім і в другім разі результат був би той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одноголосно кажуть, що Володимир по охрещенню Киїн забрав ся до будови церков, але не дають майже ніяких близших подробиць про се. Літопись оповідає, що Володимир „повелъ рубити церкви и поставляти по мѣстамъ, идеже стояша кумиры“; так в Київі поставлено церкву св. Василя, Володимирового патрона, на місці, де стояли ідоли Перуна й інші, коло княжого двора. Каже вона також, що ставлено „по градомъ церкви и попы“. Ще загальніше кажуть про се інші джерела (Іларіон, житіє, „Память і похвала“). Близші відомості подає літопись тільки про будову церкви Богородиці в Київі¹): вона каже, що будовали її майстри з Візантії, прикладані для сього, далі що Володимир передав до сеї церкви взяті в Корсуні ікони, церковні річи й хрести, і призначив до неї священиків, приведених з Корсуня.

При сім оповіданню треба мати на увазі істнованне у нас широко розповсюденої корсунської легенди. Як я згадував уже, в землях Руської держави повно було ріжних корсунських річей, з яких декотрі зовсім безпідставно називалися корсунськими²); тому з усікими оповіданнями про корсунські святыни треба бути обережним, і нам далеко інтересніші інші подробиці літописного оповідання. І так літописець і автор життя підчеркують, що церква Богородиці була кам'яна: про інші церкви, ставлені зараз по охрещенню, літопись каже, що Володимир їх „повелъ рубити“, себ то ставити з дерева. Отже кладуться початки камяного будівництва на Русі. Далі — для сеї церкви спроваджуються майстри з Візантії, переймається церковна архітектура.

Нема причин легковажити сї важні культурно-історичні вказівки літописи, тільки їх не треба брати занадто абсолютно. Так камяне будівництво було вже й перед тим: літопись оповідає про камяний княжий „терем“ за часів Ольги, отже у всякім разі уважає його давнішим від Володимира³); і візантійські майстри могли бути на Русі давніше. Але в звязку з новими, церковними течіями візантійське мистецтво на довго бере перевагу над течіями східнimi, що конкурували тут з ним давніше.

¹⁾ Іпат. с. 83. ²⁾ Див. вище с. 283.

³⁾ I Новг. с. 10, Лавр. с. 54, Іпат. с. 35: се місце читається з варіантами, але камяний терем є у всіх версіях.

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополією, і була нею аж до побудовання нової „митрополії“ — св. Софії за Ярослава; інакше не можна собі витолкувати її богатої фундації. Завдяки Володимировій дотації вона звала ся спеціально „Десятинною“. Церква ся не існує, бо завалила ся в 1240 році, але розкопки її фундаментів в XIX ст. показали, що церква була справді велика: навіть беручи її внутрішній, основний „корабель“, вона була не багато менша від пізнішої Софійської катедри¹), але збудована інакше, в простійшим пляні, як потім будували ся звичайно тільки поменші церкви; теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в XIX століттю, далеко не займає цілої площі давньої церкви і не дає поняття про стиль і вигляд старої будови, про которую деякі починають давати нові розкопки її фундаментів: останки старої підлоги, фресків і т. и.

Можна вважати вповні правдоподібним, що Володимир будував і більше камяних церков, тільки на певно не можна їх вказати: всі такі традиції більше або менше сумнівні.

Що Володимир хотів прищепити на Русі візантійську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує переказаний літописемо факт, що він звелів узяти з Корсуня до Київа чотири бронзові фігури коней та дві бронзові статуй — „капища“²), і вони були поставлені в Київі в сусістві Десятинної церкви і княжого двору³.

Про заходи Володимира коло освіти ми маємо властиво одну згадку в оповіданню літописи про праці Володимира для християнства: „нача поимати у нарочитои чади дѣти и даяти на ученис книжное“. Справедливо було завважено, що коли йде мова про дітей „нарочитои чади“, себ то вищих верств суспільності, значніших родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготування кліриків — що виходили не з тих аристократичних, а з інших кругів, а щось більше — прищіпленнє тодішньої візантійської освіти, культурного виховання вищим кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — візантійського світа. І сі змагання не були марні — ми маємо уже з перших поколінь учеників чоло-

¹⁾ Середній корабель старої Десятинної церкви по плянам зробленим в 1-ій пол. XIX в. має 20×38 метрів, ціла площа старих фундаментів $\approx 3 \times 46$, давні частини Софійської катедри 33×30 . Результати нових розкопок ще не опубліковані.

²⁾ Про значіннє цього слова див. Матеріалы для словаря Срезневского sub voce. ³⁾ Іпат. с. 79.

віка, що стоять на висоті тодішньої візантійської культури — се митрополит Іларіон, автор похвального слова Володимирови.

Сама по собі книжна освіта і наука абсолютною новиною на Русі певне не була: коли існували перед Володимиром значніші християнські громади на Русі, то мусіли бути завязки книжності й школи¹⁾. Але з організацією християнської церкви і з опікою правительства попит на неї мусів зрости дуже значно, і вона мусіла розвинутися на далеко ширшу міру. Як саме подавала ся наука, як організоване було наукання — се справа, за браком виразних звісток джерел, неясна й суперечна, і я про неї буду говорити ширше на іншім місці²⁾. Мусимо собі представляти колективну науку, то значить певного роду, школи на візантійський взір у „дідаскалів“ і „маїстрів“ при єпископських катедрах та більших церквах. Вища державна академія в Царгороді, зложеня з кількох професорів, під проводом свого ректора, була в упадку в другій половині Х в. і до середини XI в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимирової доби — хіба для грецької місії давніших часів, але про неї нічого не знаємо³⁾.

Ще одну подробію візантійської культури, пересаджену на руський ґрунт за Володимира тут пригадаю, а то монету⁴⁾. Перед Володимиром ми не маємо якоїсь битої руської монети⁵⁾, за Володимира з'являється золота й срібна, роблені на взірець сучасних візантійських (копіювано штампи монет імп. Василя і Константина). Золоті монети важать як і візантійські соліди коло $\frac{1}{72}$ візантійського фунта

¹⁾ Ламанский в недавній своїй праці поставив гіпотезу, що слов'янська книжність була принесена на Русь Кирилом уже в 860-х роках.

²⁾ Т. III гл. 4.

³⁾ Про тодішнє візантійське шкільництво див. статю Скабаллановича *Византійская наука и школы въ XI в. — Христіанское чтеніе 1884 кн. III — VI*, сюдих відчit Соколова о О народныхъ школахъ въ Византії съ пол. IX до пол. XV в. (дод. до час. Церковныи вѣдомости, 1897, VII).

⁴⁾ Важнійша література: И. Толстой *Древнейшія русскія монеты вел. княж. Киевскаго 1882*, його ж *О древнейшихъ русскихъ монетахъ X — XI в. в Записках имп. русского археол. общества, нова серія т. III* (се головні праці), Н. Чернецов — *Замѣтки о древнейшихъ русскихъ монетахъ — Вѣстникъ археологіи и исторіи т. VI* (1888) і його ж статі в III і IV вип. Сборника снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ Кіевѣ; Н. Л. О древнейшихъ русскихъ монетахъ в. к. Кіевскаго, 1889; ще розвідки Куніка й Бартоломея в III і IV т. *Ізвѣстій археологич. общества*.

⁵⁾ Поминаючи суперечне питання про болгарську монету Святослава — див. прим. 11.

(„золотник“). Вони мають з одного боку образ Спасителя, з другого — дуже нефоремну сидячу фігурку Володимира в царських інсігніях, з хрестом в руках; коло нього геральдична фігура і напис: „Вламиръ (Владимиръ) на столѣ“: одна монета (примірник через се не зовсім певний) має інакше: „Владимиръ а се его злто“. Золоті монети взагалі стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті ріжними штампами — отже не було їх дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховало ся богато (кілька соток); є їх кілька типів, і в науці ведеться суперечка, чи всі вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям цього імені. Перший тип їх дуже подібний до золотих і принадлежність його Володимирові не підлягає сумніву. Важить вони ріжно, напис: „Владимиръ на столѣ“, або „Владимиръ, а се его с(ебро)“, з ріжними відмінами. Інші монети з іменем Володимира ріжняться виконанням фігури князя (на декотрих — особливе т. зв. IV типа, вона зроблена вже далеко ліпше), а ще більше тим, що з другого боку вони мають замість образа Спасителя геральдичну фігуру і наоколо неї напис: „Владимиръ на столѣ“, а з другого боку: „а се его сребро“¹). Походження й значине тієї геральдичної фігури досі не відгадане, але вона повторяється і на інших тодішніх виробах — на цеглі Десятинної церкви. З огляду на нефоремність роботи в порівнянню з візантійськими взірцями, матриці всіх типів Володимирових монет уважають роботою руських монетників.

¹) Принадлежність золотих і срібних монет I типа Володимирові на мій погляд доводиться основно двома фактами: подібністю до штампів сучасників — Василя і Константина (гр. Толстой нефоремність Володимирової фігури досить правдоподібно поясняє тем, що взірцем для неї були поясні портрети на монетах сих цісарів) і друге — псковським скарбом, де кусничок срібника I типа знайшовся з кусничками інших монет, що не йшли далі перших років XI в. Срібняки цього типа знайшлися в київському скарбі 1877 (було їх там більше як сто). Монети інших типів з іменем Володимира належать до категорії „ніжинських срібняків“ (велика находка коло Ніжина 1856 р.) Чернєв доводив, що то мусіли бути чернігівські монети, бо вони не стрічаються в Київщині; його аргументація не особлива, але розуміється ся, може бути непевність, чи се не монети кого-небудь іншого Володимира. Гр. Толстой, боронячи принадлежності і сих типів до Володимира Св., вказує, що монети II і III типа стрілися в скарбах разом з монетами Х і початку XI в. (Шванський і Могилівський скарби), а всі разом — в ніжинському скарбі: монети Шванського і Могилівського скарбів дійсно не йшли далі першої чверті XI в., і се справді факт важний. Хронологія типів виясняється перебитими монетами: є монета з штампом II типа на штампі I типа, і монета з штампом III типа на штампі II типа.

Отсє й усе більше меньше, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення візантійської культури на Україну. Розуміється, се дуже мало в порівнянню з великим значіннем цього моменту в культурній історії українського народу — того повороту, який він тут витворив. В перших віках свого історичного життя Україна займала посереднє становище між впливами орієнタルної культури й візантійської — що зрештою й сама була алляжем античних і орієнタルних елементів. В другій половині X в. на Україні робить ся несвідомий зворот від Сходу до Візантії. Торговля й культурні впливи Сходу по частині ослаблялися самі, по частині були підкопані походами руських князів; заразом Руська держава приходить у все тіснішу стичність з Візантією — політичну й заразом культурну. Володимир свідомо і енергічно попхнув Русь в сім напрямі. Се було як раз тоді, як культивована західно-римською культурою Німеччина шідбивала своїм політичним і культурним впливом західно Словянщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східного Риму — Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була близша географічно, а культура її — і духовна і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоб так сказати — був горячий ясний день, тим часом як над Німеччиною сходила блідоночка зоря. При тім візантійська культура була близша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східними елементами, до котрих Україна була привезена безпосередньо, а й слов'янськими. А предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а візантійській — маліти, тоді не можна було. Візантія стояла і політично і культурно в зеїті своєї сили й слави.

Зворот до візантійської культури в тодішнім становищі Руси був отже вповні природним. В оцінці його супроти пізніших результатів нинішніми часами ріжнуться значно: одним сей зворот до Візантії, а не до Заходу представляється ся дуже спасенним, іншим — фатальним, що затяжів потім над всею дальшою долею східно-слов'янської культури. Перший погляд стрічаємо особливо у росийських славянофілів, другий — у приклонників західної культури й католіцизму. Ми ж у самім сім звороті не бачимо нічого ані особливо спасенного ані фатального. Що ми особливих користей через нього не здобули вкінці, се ясно; але сам по собі сей зворот не був нічим і шкідним. Візантійська культура сама по собі в кождім разі була не гіршою підставою для дальнього культурного розвою, як

Але треба сказати, що на монетах II типа ім'я Володимира читається з такими натяганнями, що воно дуже непевне.

культура римсько-німецька; згірливі погляди на „візантійщину“ нині стали в наукі пережитком. Коли у східного словянства ся візантійська культура виродила ся в візантійщину, в тім винна не вона, а ті обставини, що не дали можности присвоїти візантійську культуру в усій глубині й повноті, в усіх її благородніших прикметах, а потім не дали сим позитивним прикметам її відповідно розвинути ся. Зрештою підданнє візантійській культурі не потягало за собою зовсім якоїсь виключності супроти культури західної; як побачимо в своїм місці — в дальших століттях Україна, особливо західня все більше зближала ся до неї, і візантійські основи цивілізації її не перешкаджали присвоєнню елементів цивілізації західної.

А з становища історичного процесу вистане властиво уже того самого сконстаторання — що зворот Руси до візантійської культури в її тодішніх обставинах був вповні природним.

Для другої половини Володимирового князювання літопись, головне наше джерело, дуже бідна відомостями: маса років пустих. Особливо від 1000 р. почавши. Нічого дивного. Про те, що наповняло сю другу половину, розповів літописець сумарично під кількома роками (988, 996—7), а докладно датованих поодиноких фактів він не мав. В тій половині скupила ся многоважна, многостороння, інтензивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави: дещо дала для її характеристики літопись, дещо мусимо доповнити, комбінуючи свій матеріал.

Передовсім се була християнізація й заціпленнє візантійської культури на Русі. Ми сконстатували, що плянн Володимира були широкі: християнство було тільки одним з моментів у культурній еволюції Русі, до котрої змагав Володимир, хоч заразом — моментом так важним, що він давав переважну закраску цілій тій еволюції. Коротка характеристика літописи, уміщена в кількох рядках — хрещене городів і сел, ставлене церков, научаннє дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керманиця.

Не мало містить в собі також і коротеньке оповіданнє літоциси про Володимирових синів, розсаджених в ріжних руських волостях. Сих синів приходило ся розсаджувати не на порожні крісла: се був цілий переворот у внутрішній організації держави. Пової підростали сі сини, й крок за кроком переводила ся система династичного звязку на місце давніх адміністративних відносин. Поруч із тим мусіла йти многоважна робота коло інших справ внутрішньої організації. До нас від неї долинули тільки глухі, невиразні відгомони. Володимир,

оповідає принаїдно літопись, „думав“ з дружиною „о строенни землинемъ, и о уставѣ земленемъ, и о ратѣхъ“, — про справи устрою й порядку в землях і справи воєнні. Вона дає нам і приклад того, які то справи виникали в тих „думах“ над „земським устроем“. Намного жили ся розбійники, і епископ запитав Володимира, чому він їх не карає? Володимир відповів: „бою ся гріха“. На се епіскопи сказали: Біг поставив тебе на „казнь“ лихим, а на ласку добрим, треба тобі карати розбійників, тільки докладно розбираючи справу. Володимир після цього скасував „вири“ (грошеві карти) і почав розбійників каряти (смертю). Але згодом епіскопи і „старці“ (земська старшина) сказали: багато приходить ся воювати, здались би „вири“ на коней та на зброю. І Володимир пристав на сю раду, і відновлено давню практику кар грошевих¹⁾.

Се оновіданнє в літописи має характеризувати побожний настрій князя, переміну, що стала ся з колишнім грішником. Але вона дає нам характеристичний вирпвок з тих реформ, які при участі дружини, земських заступників і нового культурного елементу — духовенства, переводили ся сильною рукою Володимира у внутрішнім укладі руських земель, для прикладження його до нових політичних і культурних вимог. Тих реформ ми не можемо вислідити навіть в приближенню, але можемо констатувати їх істнованнє.

Ми мусимо тут піднести ще одну сторону у внутрішній діяльнності Володимира.

Літопись, житнє, пізнійші билини залюбки і дуже богато оповідають нам про Володимирові пири: вони стали епічною характеристикою його доби²⁾). Літопись або житие бачать в них знов таки прояв християнського милосердя, дослідники — прояв гуманної, ясної вдачі Володимира: але може бути, що ці „пировання“ мали й трохи глубший індикатор.

Я зверну увагу на те, що ці славні пири робили ся „по вся дни“, „и при князѣ и безъ князя“, значить — не мали на меті самої утіхи князя, друге — що в сих пирах брала участь не тільки дружина, а й громадські люде. На церковні празники Володимир спрощував „старѣшины по всимъ градомъ и люди многы“. Правдоподібно, „старці градскии“ засідали не тільки в раді Володимира, а

¹⁾ „И живише Володимиръ по строеню дѣдно и отню“, кінчить літопись (Іпат. с. 87): думаю, що ці слова по контексту належать спеціально до карної практики, хоч можна б їх брати й незалежно від неї, як затальну характеристику.

²⁾ Чтенія київські с. 15 і 21, Іпат. с. 91.

й на його пирах¹⁾). Як в раді, так і на трапезах стрічалися презентанти суспільності з дружинними і церковними, тут зміцнювалися відносини сих елементів та заглашувався антагонізм їх, що відчувався, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна його виказати явно. В такім разі гроши, що видавалися на сї пирі, а такі потрібні були на „ратъ многу“, не були викинені марно і з політичного погляду.

Та інтенсивна робота коло внутрішньої організації держави велася серед „рати великої бес переступа“ проти Печенігів, до котрої Володимир мусів скупляти на полудню сили з цілої держави. Не повторючи сказаного про се на іншім місці²⁾ пригадаю тут тільки, що при кінці Х і на початку XI в. київська околиця була попросту в бльокаді від Печенігів; що боротьба з ними, при всім напруження, вела ся з дуже перемінним щастем, з небезпеками для особи самого Володимира; що для оборони загрожених околиць велися грандіозні фортифікаційні роботи на великій оборонній лінії й примусова кольонізація полудневих погранич.

Легко зрозуміти, що за сими двома справами — внутрішньою роботою і боротьбою з степом у Володимира не ставало ані охоти ані спромоги заходити ся з іншими сусідами Руської держави. Його задачею супроти них мусіла бути оборона, заховання в цілості набутого. Важніших війн тут не було, в тім можемо покласти ся на нащу літопись, що почавши від 988 р., поза війнами з Печенігами, нотує однією похід під 993 р., як вона каже — на Хорватів³⁾). В дійсності, розуміється ся, було таких фактів більше — такі були війни з Болеславом в 992 і 1013 р., про котрі я казав вище; ще більше, очевидно, вело ся війн поодинокими Володимировими синами з ріжними сусідами їх волостей; але чогось важнішого тут, мабуть, не було — ми знали б певно хоч дещо.

Та боронити цілості держави Володимирові приходило ся не тільки від загорянчих ворогів: на зладжену ним державну систему підіймали руку часом і свої. Династичний звязок, положений Володимиром в основу сїї системи, хоч був міцніший від давнішого, не забезпечав її

¹⁾ Літопис каже, що ті щоденні пирі Володимира робилися „боярмъ, и грыдымъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ муземъ“. Як би виходити з термінології поч. XII в., коли літопись закінчувала ся, то се б була мова тільки про дружину, але чи „бояре, соцькі, десятники“ були в X в. тільки дружинниками, можна сумніватися а рігорі, так само як і при загальнім напрямі Володимировій політиці досить ноймовірно, аби сї прийняття робилося тільки для дружини.

²⁾ С. 240—242. ³⁾ Іпат. с. 83.

вповні від непевностей і порушень. Останні роки житя Володимира власне були охмарені повстаннями його синів. Вище я розповів за якісі замисли одного з старших Володимирових синів — турівського князя Святополка на свого батька. Одиноке наше джерело в сїй справі — Тітмар оповідає, як ми вже бачили, що Святополк за намовою свого тестя Болеслава польського забирав ся до повстання на батька, але Володимир, завчасу довідавши ся, увязнів Святополка. Потім його випущено: перед смертю батька він перебував в Київі на волі, але мабуть без волості, або може мав для резиденції й удержання Вишгород — принаймні бачимо якісі близші відносини й особливу пристильність до нього Вишгородців.

За Святополком виступив з послушності батькови Ярослав, теж оден з старших Володимирових синів. Літопис поясняє, що давнійші новгородські посадники обов'язані були виплачувати річно новгородській залозі (очевидно, висиланий сюди з Київа) тисячу гривен, а дві тисячі присилати батькови до Київа, і се саме мав чинити Ярослав, але перестав присилати гроши до Київа. Володимир постановив оружною рукою приборкати непослушного сина й почав робити приготування: звелів прорубати в лісах дороги для війська та мости мости через ріки й болота. Ярослав не відступив перед сією перспективою боротьби й спровадив собі в великім числі Варягів з-за моря, як колись його батько на Ярополка. Але похід не прийшов до кінця, „Богъ не дастъ дьяволу радости“, каже літопис — Володимир вмер серед сих приготувань і усобиця відограла ся вже по його смерті.

Смерть застала Володимира ще не в старих літах — він ледви чи мав і 60 літ ¹⁾), і застала зовсім не приготуваним, а се поставило його державу в дуже трудні обставини.

Володимир, здається ся, призначав на своє місце одного з молодших синів — Бориса: перед смертю він покликав його до себе в Київ з його Ростовської волости. Але позиція Бориса в Київі не була відповідно приготовлена, а до того в момент смерті Володимира самого Бориса не було в Київі: його вислано з військом на Печенігів, що вступили в Переяславську волость ²⁾). Натомість в Київі перебував на вільній стопі Святополк посварений з батьком, а в Новгороді приготовлявся до війни Ярослав. Се все витворило сильні замішання зараз по смерті Володимира і захитало державою.

Володимир умер 15 липня 1015 р., в своїм дворі на Берестовім (над Дніпром коло пізнішого Печерського монастиря). Смерть

¹⁾ Се виходить з того, що його батько по смерті Ігоря був „великий дѣтескъ“.

²⁾ Іпат. с. 80.

його кілька днів держали в секреті супроти непевних обставин, вкінці вивезено його тіло в церкву Богородиці Десятинної, і тут поховано в мармурянім гробі поруч його жінки Анни, що вмерла 1011 р.¹⁾. В 1240 р. церква упала в київській руїні, і з нею пропали гроби похованих там руських князів. В 1635 р., за митрополита Петра Могили, забравши ся до реставрації Десятинної церкви, мали знайти в її руїнах кости Володимира, „въ мраморномъ гробѣ, идѣже древле положени быша“, але не маємо ніяких близьких звісток про ті прикмети, по яким констатували тоді, що се гріб Володимира, а тепер і самого гроба вже не маємо. Могила задумував перенести ті Володимирові кости з церемонією до Софійської катедри і просив московського царя прислати для цього новий гріб, але гроба з Москви не прислали, і той Володимирів гріб і мощі (окрім кількох костей, що в виді реліквій по тій Могилиній нахідці переховують ся по різних місцях) самі незннати де поділи ся²⁾.

Не вважаючи на Володимирові заслуги християнству, що підносять всі, хто писав про нього в XI в., порівнюючи їх із заслугами Константина, канонізовано його досить пізно. В літописі й старім житії маємо натяки на певну опозицію канонізації Володимира: житіє боронить Володимира від закиду, що він не творить чудес, літопись закидає людям, що йому „не воздають почесті противу оного воздаянью“, та визиває сучасників, аби молилися за Володимиром, аби його Бог прославив (чудами). Очевидно, брак тих чуд був головною причиною, чому отягалися з канонізацією Володимира. Дуже правдоподібно також, що на перешкоді стояли й тодішні аскетичні погляди на християнську святість, бо з ними не мирила ся пам'ять про веселі Володимирові пири й взагалі пам'ять цього „ласкавого князя“. Його стали призначати святым, коли ослабла ся традиція — перші згадки про нього як призначеного святого походять з другої половини XIII в.³⁾.

¹⁾ Іпат. л. 89—90, Тітмар VII. 52. Скіліца-Кедрен однаке кладе смерть Володимирові жінки на пізніше.

²⁾ Акти Южной и Зап. Россія III с. 29, Тегатургіма с. 4, Голубевъ Петръ Могила II с. 426 і далі, Закревський Описаніє Києва I с. 281 і далі. Слова Могили про морморяний гріб Володимира уневажняють здогади, що гріб з червоного шіфера, знайдений в фундаментах Десятинної церкви, в 1824 р., може бути Володимировим гробом, знайденим Могилою. Тепер як Володимирові останки переховують ся: голова в київській Лаврі, рука в Софійській катедрі, нижня щока в московській Успенській катедрі.

³⁾ Малышевский Когда и где впервые установлено празднование памяти св. Владимира (Труды кiev. академії 1882, I), Голубинский Исторія канонізації с. 63—4, Исторія церкви I² с. 185—6.

Старе порівнянне Володимира з Константином дуже відповідне—подібність між ними не обмежується їх заслугами християнству. Константин також передо всім був політик, і з політичних інтересів виходив в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, відродив її. Се можна, *mutatis mutandis*, сказати й про Володимира.

Він розпочав свою роботу тим, що відбудував розсипану державу, але заразом заходився коло того, аби звязати її міцнішою внутрішньою звязкою. Досі властиво одинокому звязку у ній була купецько-дружинна верства, що як кров по жилах, розбігалася по цілій системі Руської держави і звязувала та удержувала її свою одністю й одністю своїх інтересів, що вимагали власне можливого розширення й удержання в цілості сїєї системи. Володимир дав нові, інші звязки.

Передовсім — звязок династичний. Він полягав на тім, що в землях Руської держави посаджено синів одного батька, членів одної династії. З цього розвивається потім погляд, що династія Володимира має монополь, виключне право князювання в землях його держави, що всі землі Володимирової держави — то отчина Володимирової династії; що всі князі! мусять солідарно боронити цілості сїєї отчини, і в тім їх інтерес, бо кождий князь по своїму роду, по своїй принадлежності до династії має право на волость в сїй отчині. Таким чином заложена була хоч слабенька, але все-ж жива центріpetальна тенденція (каку — слабенька, бо значіння цього моменту не треба перецінювати, і поруч нього стояло змагання кожного князя відокремити свою волость і вибитись з під впливу київського князя).

Сильно заважив звязок релігійно-культурний. Володимир запровадив в своїй державі нову віру й доложив рук, аби можливо її розпросторити; разом з релігією розпросторювалась візантійська культура. І та віра й та культура на цілій простороні Володимирової держави опирались на авторитеті Володимира, потім — на його династії, і прихильники їх тим самим мусіли бути прихильниками династії, оборонцями, проповідниками її прав і значіння, як се було з християнством в державі Константина і повторялось потім в ріжних варварських державах, де росповсюдження християнства ішло з гори, від правительства. Чи мало при тім правительство на меті перенести на Русь і те релігійне освящення влади, яке було в Візантії, се тяжше приступити, бо для такої програми треба було занадто близького знати візантійських відносин, і в кождім разі пересадити на Русь сї погляди в значнішій мірі не удало ся.

Не треба легковажити й впливу того нового права, яке витворювалося тепер із звичайового (головно руського, поллянського) через при-

ладження його до нових державних вимог (справа вир за Володимира)¹). Змодифіковане відповідно до державної практики київське звичайове право потім протягом віків популяризується династією й дружиною в землях Володимирої держави й стає підвалиною місцевих прав і практик: ми стрічаємо постанови київських князів в північних кодексах Руської Правди, і ще пізніше одні й тіж правні норми повторюються в місцевих правних пам'ятках різних земель, що колись належали до Руської держави, а давно вже зтратили звязь між собою. Глубокі впливи й пережитки київського права Руської Правди в Литовському Статуті дають найбільш виразисте свідоцтво в цім напрямі, бо право Литовського Статута розвивалося з практики земель полоцьких, найбільш відокремлених в системі Руської держави, найбільш ізольованих від київських впливів і тим часом, бачимо з цього — їх вони стояли вовні під впливами київського права, так само як і письменності й культури.

Се все однаке були звязки більш моральні, культурні. Вони не в силі були удержати Володимироу державу в формі міцно сконсолідованого політичного тіла, однаке жили, відчуваючи, мали свій вплив, і їх не можна легковажити. А в їх еволюції епохальне значине має князювання Володимира.

Дід Володимира наложив головою як звичайній Raubritter за свої „примучування“ в Деревській землі, — „бяшеть бо яко волкъ въсхящая и грабя“, як кажуть про нього Деревляне в літописній ленгенді²). Батько Володимира загинув, як лицар авантурник в далекім поході, зіставивши пам'ять відірваного від ґрунту войовника-вoloцюги. Володимир умірає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люди „снидоша ся бещисла и плакаша ся по немъ — бояре аки заступника земли ихъ, убозин аки заступника и кормителя“³). В цих трохи моментах відбувається еволюція Руської держави в Х в. За князями-войовниками, що збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака, прийшов князь, що заходився коло того, аби під сю будову підложить якісь культурні фундаменти. В тім політичне значине діяльності Володимира і його право на ім'я Великого, котрим називає його Галицька літопис⁴).

В книжній літературі зістала ся про Володимира традиція го-

¹⁾ Недавно ролю Володимира як реформатора правних відносин Руси особливо різко поставив Гец (Goetz) в своїй книжці *Das russische Recht* (1910), але його виводи мають сильно гіпотетичний характер і прийняті досить скептично в наукових кругах.

²⁾ Іпат. с. 35. ³⁾ Іпат. с. 90. ⁴⁾ Іпат. с. 505.

ловно як про апостола християнства, та пам'ять про його християнські чесноти. Джерела свої й чужі сходяться на тім погляді, що той колись роспушний поганець в високій мірі перейнявся потім духом християнства, як релігії любови й милосердя. Почавши від Тітмара, що опирається, правдоподібно, на українській і взагалі східнослов'янській репутації принесені в Німечину вояками, що ходили з Болеславом на Київ,—Іларіон, літопись, старе житие, Похвала Якова—всі ці старші джерела підносять цю сторону характеру Володимира¹⁾. На рахунок цієї чесноти йдуть і ті пири Володимира, котрих глубше політичне значіння пробував явище вияснити. „Кто исповѣсть многыя твоя мощныя милости и дивныя щедроты, яже къ убогимъ творяще, къ сирымъ же и болящимъ“, кличе Іларіон, додаючи, що ті „щедроты и милостия до нынѣ въ человѣцѣхъ поминаемы суть“. Літопись і житие близьше знайомлять нас із сими пепереказами „въ человѣцѣхъ“. Житие оповідає про празникі „трапези“ в Володимировім дворі — ставив він три трапези: одну митрополиту з епископами й іншим духовенством, другу нищим і убогим, третю собі і боярам своїм і всім мужам своїм (вар.: всім людям). Ширше розповідає літопись: Володимир, каже вона, казав усім старцям і убогим приходити на княжий двір і брати собі всякі потрібні припаси й гроші, але що хорі і каліки не могли самі приходити на княжий двір, то він звелів возити возами всякий припас: хліб, мясо, рибу, всякую городину, мед і квас в бочках і питати, де є хорі й убогі, що не можуть ходити, та давати їм усе потрібне. Що дня, чи при князеви, чи без нього, уряджував ся пир на дворі, в „гридниці“, для „бояр, гридей, соцьких, десяцьких і нарочитих мужів“, і не жаловано там нічого²⁾. Трапилося раз, що дружина на підпитку почала відказувати на князя: „ зло есть нашимъ головамъ, да (дав) намъ ести древними лжицами, а не серебряными“, і Володимир казав задоволити ї цю забаганку, зробити срібні ложки, кажучи: „серебром і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду й золото й срібло: і дід і батько мій здобув з дружиною золото й срібло“. Як ба-

¹⁾ Тітмар VIII. 52, Іларіон—Чтенія київські II с. 56—7, Житие і Похвала Якова *ibid.* с. 21—2 і 15, літопись — Новг. с. 73—4, Іпат. с. 86—7.

²⁾ Літопись Переяслава Сузdal'skого розмальовує далі це оповідання: „И бываше на обѣдѣ томъ множество отъ мясъ—и отъ скота и от птицы и от звѣрины и от рыбы драгоценныи и овощиа от ласла (*sic*) и от всякого учиненія рукъ человѣчъ и от питія вина разна и от мѣд разныхъ, перцио же выходила колода безо князя, а при князи 3 колоды на недѣлю, а колода 8 бочекъ“ (с. 34).

чимо, оповіданнє кладе особливий натиск на ласку Володимира до дружини — відгомін спеціально дружинної традиції.

При особливих нагодах, каже літопись, споряжав Володимир пирі для великої маси народу: на свято Спаса, на храм церкви в Василеві (виставленої на памятку, як він виаратовав ся від Печенігів), Володимир робив великий пир, скликав бояр, иосадників і „старійшин“ з усіх міст „и люди многы“, частував і обдаровував їх: на пир готували 300 перевар меду, убогим роздавано 300 гривен срібла. Вісім день тривав сей празник, а по нім безпосередньо наступав на Пречисту храм у Київі — Десятинної церкви, й тут знову робився „празникъ свѣтель“ для „безчисленного множества народа“. „И тако по вся лѣта творяще“ Володимир.

Народня пам'ять ухопила найбільше сї Володимирові пири. В Володимировім ціклю, що переховав ся тепер в народі великоросийським та (в фрагментах) білоруським, але веде свій початок очевидно з півдня, центром все виступає двір Володимира і на нім „почестний пир“. Коло цього центра групуються той епос ріжні походи Володимирових „богатирів“, але в них сам Володимир відограє зовсім пасивну роль: він тільки, пируючи, загадує ріжні поручення своїм „богатирям“, які й ноносять всякі праці для Руської землі:

„А ѿ солнышка да у Владимира
Пированыцио было по третій день.
Солнышко идетъ на вечери,
А почестный пиръ идетъ на весели,
Вси-то на пиру да напивалиси,
Вси же на честномъ да наѣдалиси,
Вси же на пиру и поросхвасталиси.
И спрогоvorитъ солнышко Владиміръ стольне-кіевской:
.Нечѣмъ солнышку Владиміру похвастати!
.Не выправлены дани выходы
.За двѣнадцать годъ да за тринадцать лѣтъ,
.За тринадцать лѣтъ да съ половиною⁴.
Сидять же тутъ три руськихъ могучихъ богатыря:
Старыи козакъ да Илья Муромецъ,
Молодой Добрыня сынъ Никитиничъ,
Михаиль Потыкъ сынъ Ивановичъ.
Испрогоvorить Владиміръ стольне-кіевской:
.Ай же вы три руськихъ могучихъ богатыря!
.Старыи казакъ да Илья Муромецъ,
.Вы съѣздите-тко въ Каменну Орду,
.Въ Каменнѹ-то Орду въ большу землю,
.Повыправте-тко дани выходы
.За двѣнадцать годъ за тринадцать лѣтъ,
.За тринадцать лѣтъ да съ половиною.

,Молодой Добриня сынъ Никитинч!
 ,Съѣздите-тко вы да нѣ-в-большу землю,
 ,Не въ большую-ту землю да въ Золоту орду,
 ,Тамъ выпраятѣ-тко дани выходы
 ,За двѣнадцать годъ за тринадцать лѣтъ,
 ,За тринадцать лѣтъ да съ половиною.
 ,Третий могучий богатырь да Михайло Потыкъ сынъ Ивановичъ
 ,Ты съѣзди-тко въ землю во Подольскую,
 ,Тамъ повыправь-ко ты дани выходы
 ,За двѣнадцать годъ да за тринадцать лѣтъ,
 ,За тринадцать лѣтъ да съ половиною¹⁾.“¹⁾).

При всіх глубоких змінах, які ся билинна традиція перейшла на великоруськім ґрунті²⁾), хто зна — чи не переховала ся в сім моменті реальна пам'ять про ті пізнійші роки Володимирового князювання, коли він перед усім віддавав ся внутрішнім культурним справам своєї держави, зложивши воєнні справи на синів і бояр.

¹⁾) Билина про Михайла Потика—Гильфердингъ I с. 63.

²⁾) Про се особливо праці Халанськаго Великорусскія билины кіевскаго цикла і Миллера Очерки русской народной словесности.

ПРИМІТКИ.

1. Грецька колонізація північного берега Чорного моря.

Грецькі оселі північного берега Чорного Моря мають велику літературу, з котрої вичислимо тільки дещо важливіше або новійше (деяка дрібнійша література в другім виданні).

Загальніше: монографія Бека в II т. *Corpus inscriptionum Graecarum* (розд. XI). Koehler *Gesammelte Schriften I—II*, 1850. Уваровъ *Изслѣдованія о древностяхъ южной Россіи*, 1851 (теж по французьки 1855). Кене *Описаніе музеума кн. В. Кочубея I—II* (теж по французьки 1857). E. Muralt *Les colonies de la côte nord-ouest de la mer Noire depuis le Danube jusqu' au Boug — Mémoires de la sociéte d' archéologie de St. Petersbourg*, II. Беккеръ *Берегъ Понта Евксинскаго отъ Истра до Бориссена — Записки одеські т. III. Thirion De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Thaurica conditae fuerunt*, 1884. Bürchner *Die Besiedelung der Küsten des Schwarzen Meeres durch die Milesier*, 1884. G. Herzberg *Kurze Geschichte der altgriech. Colonisation*, 1892 (Gütersloh). E. Meyer *Geschichte Alterthums* II § 286—9, 419. Толстой і Кондаковъ *Русскія древности* т. I. Кулаковскій: *Прошлое Тавриды*, 1906. Stern *Die griechische Colonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung* (*Klio*, 1909). Латишев—ряд більших і менших статей зібраних в збірнику *Почтъма*, Спб, 1909.

Для Мітрідатової доби: Meyer *Geschichte des Königreichs Pontos*, 1899. Niese *Straboniana* (*Rheinisches Museum* 1887). Th. Reinach *Mithridat Eupator*, нім. пер. Strazzula *Mitridate VI, gli Sciti e il regno Bosporano fino al 62 d. C.*, 1903 Мессіна. Domaszewski *Die Entwicklung der Provinz Moesia*, N. Heidelb. Jahrb. 1891. Premerstein *Die Anfänge der Provinz Moesia* (Jahreshefte d. öster. arch. Inst. 1898). Ростовцевъ *Римскіе гарнізони на Тавріческомъ полуостровѣ* (Ж. М. Н. П. 1900, III), і в другій редакції: *Römische Bestatzungen in der Krim und das Kastell Charax* (*Klio*, 1902).

B. Filow Die Legionen der Provinz Moesia, 1906. Також Момзена Römische Geschichte т. V гл. VII.

Спеціальне. — Для Тіри: Беккера Гражданський бытъ Тиритовъ, 1849. Брунъ Черноморье т. I. Фонь-Штернъ О послѣднихъ раскопкахъ въ Аккерманѣ (Записки од. XXIII — виясняє справу місця давньої Тіри). Кочубинскій Тура (Турастъ)-Бѣлгородъ-Аккерманъ и его новая лапидарная надпись отъ 1454 г. (ibid.).

Для Ольвії — Латишевъ Изслѣдованія объ исторіи и государственномъ строѣ Ольвії, 1887. Hirst The cults of Olbia, 1902, переклад з додатками Латишева в Изв. арх. ком. XXVII. Ростовцевъ Миоридатъ Понтийскій и Ольвія — ib. XVIII. Про новійші нахідки і розкопки окрім Отчетів археол. комісії ще спровоздання фон-Штерна в протоколах одеського іст. тов. — Записки од. т. XXII, Фармаковскаго в Извѣстіях археологической комиссії, вип. III, VIII, XIII.

Для Херсонеса: Кене Изслѣдованія объ исторіи и древностяхъ Херсониса Тавр., 1848. Becker Die Herakleotische Halbinsel, 1856. Rambau L'empire grec au X siècle—Constantin Porphyrogénète, 1870, екскурс про Херсонес с. 484 і далі. Брунъ Черноморье т. I. Латышевъ Эпиграфическая данныя о государственномъ устройствѣ Херсониса Таврич. Ж. М. Н. П. 1884, VI. Статті Мальмберга і Орешнікова про розкопки 1888 і 1889 р. в Матеріалах по археол. Россіи N 7. Бертьє Делагардъ Надпись времени императора Зенона, въ связи съ отрывками изъ исторіи Херсонеса — Записки одеські т. XVI, його-ж Раскопки Херсониса, 1893 (Матеріали по археології Россіи изд. археол. ком. N 12), його-ж О Херсонисѣ, 1911 (Изв. арх. ком. XVI). Schneidewirth Zur Geschichte von Cherson (Sebastopol) in Taurien, Берлін, 1897. Селивановъ О Херсонесѣ Таврическомъ, Од. 1898. Brandys Chersonesos, 1899 Бобринскій Херсонесъ Таврическій, 1905. Памятники христіанскаго Херсонеса т. I—III (1905—11). Справоздання з новійших розкопок Костюшко-Валюжинича в Извѣстіяхъ археол. ком. з pp. 1899—1907.

Для Пантіапея і Боспорського царства: Ашикъ Боспорское царство, 1847. Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854. Леонтьевъ Археологическая розысканія на мѣстѣ древняго Танаиса и въ его окрестностяхъ 1854 (Пропилеи, IV). Герцъ Археологическая топографія Таманского полуострова и Исторический обзор археолог. изслѣдований на Таман. пол.—Собр. соч. т. I і II, 1898. Забѣлинъ Объясненіе Страбоновыхъ свидѣтельствъ о мѣстностяхъ Воспора Ким. — Труди III археол. з'їзда т. II. Орѣшниковъ Босфоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ, 1884. Монографія Латышева, видана у вступу II т. Inscriptiones (1890), потім по росийскіи повторена в збірнику його Pontica, 1909. Паначовний Стародавній грецькі кольонії боспорські в межах теп. Кубанської області — Записки Н. то-

вариства ім. Шевченка т. II. Ortmanu *Der regno Bosporano Spartocidatum*, 1894 (дисерт., Гале). Мельниковъ-Разведенковъ *Боспоръ Киммерийскій въ эпоху Спартокидовъ*, 1896 (Сборникъ для изученія мѣстностей и племенъ Кавказа т. XXI). Кулаковскій *Къ исторіи Боспора Киммерийскаго въ концѣ VI в.—Византійскій временникъ* 1896. Brandys *Bosporos*, 1897 (Pauly-Wissowa *Realencyclopädie*). Mordtmann *Historische Bilder vom Bosporos* (Mitt. d. deut. Ausflugs-Ver.) 1907. Про новійші систематичні розкопки Керчи спровадження Думберга і Шкорпила в *Извѣстіях* і Отчетах археол. ком., про танаїські—*Извѣстія XXV*.

Про понтийську торговлю спеціально Preller *Ueber die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr der alten Welt — Ausgewählte Aufsätze*, herausg. von Köhler, 1864. Спеціально про рибний промисел: Kohler *Τάρχος ou recherches sur l'histoire et sur les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale* (Nouveaux mémoires de l' Acad. de St. Petersbourg, VI s. v. I), теж Bonnel *Beiträge zur Alterthumskunde Russlands* I с. 97—9, де вказана й інша література. Про хлібну торговлю — многословна розвідка G. Perrot *La commerce des céréales en Attique au IV siècle avant notre ère — Athènes et le royaume du Bosphore Cimmérien*, Revue historique 1877. IV. Мищенко Торговля сношенія Асінської республики съ царями Босфора — київські Університ. *Извѣстія* 1878, теж у Латишева Ольвія гл. I. З статей Штерна крім згаданих уже ще: E. von Stern *Sur les relations commerciales entre l'Egypte et les colonies grecques situées sur le bord de la mer Noire—Compte rendu du congrès au Caire* 1909.

Чорноморської торговлі дотикається почасті звітна праця Садовского *Drogi handlowe*, звичайно в німецькім перекладі Коня: *Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flussgebiet der Oder, Weichsel, des Dniepr und Niemen an die Gestade des Baltischen Meeres* (1877), але ся книжка взагалі низька своєї репутації, має багато довільностей і баламутств.

Епіграфічний матеріал зібрав Латишев в *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*, I, II і IV, 1886—1901 (ширші коментарії в Матеріалах по археології Россія вип. 9, 17 і 23) і Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ, 1896. Нахідки останніх літ — в *Извѣстіях* арх. ком. Тексти грецьких авторів для нашого побережжа зібрані Латишевим же п. т. *Извѣстія древнихъ писателей о Скиѳіи и Кавказѣ*. Нуажматичний матеріал найповнійше зібраний у Бурачкова Общиі каталогъ монетъ, принадлежащихъ єллинскимъ колоніямъ на съверномъ берегу Черного моря, 1884, новійше — Подшиваловъ Монеты царей Босфора киммерийскаго в Записках одеського історичного товариства т. XV. Кераміка: Музей Одесского общества истории

т. I—II теракоти Теодозії, Ольбії і Пантікапея, т. III Феодосія и ея керемика (1897—1906) Багато дрібних розвідок і матеріалів в одесських Записках, в Трудах VI археол. зізду і в Ізвѣстіях археолог. комісії.

Дрібнійша бібліографія для Крима див. в показчику Маркевича Tauirса, I—I, для кавказького побережя — в давнійшій праці Miancavova *Bibliographia caucasica et transcaucasica*, 1874.

2. Література Геродотової Скитії. Обясненне Геродотових звісток про Скитію і взагалі скитське питаннє має цілу літературу; назовемо лише важнійше: Zeuss *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (1837). Ukert *Geographie der Griechen und Römer*, III. 2 — *Skythien* (1846). Neumann *Die Hellenen in Skythenlande* (1855). Древности Геродотовой Скиеї, т. I і II, 1865 і 1873. Забѣлинъ Исторія русской жизни I, 1876. Bonnell *Beiträge zur Alterthumskunde Russlands*, I (1882). Sayce *The ancient Empires of the East. Herodotus I—III*, 1883 (против їого скептичніх поглядів виступив Ф. Мищенко з статями: Быль ли Геродотъ въ предѣлах Южной Россії, и Не въ мѣру строгий судъ надъ Геродотомъ — передр. при II т. його перекладу Геродота). Mair *Das Land der Skythen bei Herodot* (Saaz, 1885). Ланпо-Данилевскій Скиескія древности, 1887 (Записки петерб. археологич. общества т. IV). Миллеръ—Осетинскіе этюды т. III (експурс II). Tomaschek *Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden* — *Sitzungsberichte der Wiener Ak.* т. 115 і 117. A. Hauvette *Géographie d' Hérodote* (Revue de phil., 1889). Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. II (!889). Krauth *Das Skythenland nach Herodotus* (Neue Jahrbücher für Phil., 1890, I) і *Die Sieben Flüsse Skythiens nach Herodots Bericht*, 1894 (Erfurt, Festschrift). Мищенко — крім згаданого статі в Ж. М. Н. П. 1896 кн. V і XII, Філолог. Обозрѣнні 1898 і дальші. Браунъ Разысканія (експурс. про Скитію с. 228 і далі, особливо широко про Геррос). Niederle *Slov. stařožitnosti* I (1904). Westberg *Zur Topographie des Herodot* (*Klio* 1904 і 1906). Де-що див. ще в вид. 2. В нашій літературі про Скитів писав богато неб. О. Партицький, але з „словянського“ становища (Велика Словянська держава перед двома тисячами літ, 1889, Старинна істория Галичини, 1804).

Вичисляти ріжні погляди на національність Скитів було-б дуже довго і малоцікаво. Давнійше росповсюднений погляд на Скитів як народ урало-алтайський, що заступали напр. Нібур, Бек, Найман (головна праця цього напряму), скритикував Шіфнер в *Mélanges asiatiques* петерб. академії 1856 т. II і Всецволод Мілер Осетинскіе этюды т. III; з новіших оборонців сеї теорії див. працю Нодя (G. Nagy) про Скитів в вид. угорської академії 1905. Мішаною людністю

вважали Скітів Фр. Мілер, Вамбері, Міщенко, Латишев і сам Всеволод Мілер по часті. Іранський початок Скітів доказано доводив вже Цайс—*Die Deutschen und die Nachbarstämme* с. 285 sg., головно етнольогічними подібностями. Лінгвістичний звязок Скітів з Іранцями доведений був доказано працею Міленгофа *Über Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten* — *Monatsberichte der Berliner Akademie* 1866 (передруковано з додатками в т. III *Deutsche Altertumskunde*). Далішим важним приданням для цієї справи були праці московського професора Вс. Міллера, що виходив з спеціальних студій над Осетинами—*Осетинські этюди* т. III, 1887, *Эпиграфические слѣды иранства на югѣ Россіи* Журналъ Мин. Нар. Просв. 1889. IX (в скороченню війшло в Осет. эт.) і його ж етнольогічна студія: *Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ* *ibid.* 1882, VIII. Сам Мілер однаке уважає Іранцями напевно тільки Сарматів і західніх, оселих Скітів, а східніх, кочових відділяє від них, хоч всі докази їх урало-алтайства признає нестійними. Факти з історії культури і штуки, що в кождім разі вказують на тісні звязки скитсько-сарматської людності з Іранцями передньої Азії, піднесено в згаданій праці Толстого і Кондакова т. II. Далі муши згадати цитовану вже вище розвідку Томашка *Kritik der ältesten Nachrichten ü. Skythischen Norden* і його ж статю в *Ausland* 1883 ч. 36, Soltau *Zur Erklärung der Sprache der Skythen*, Berlin, 1887, Соболевського *Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten* (*Archiv*, XXVII, 1905) і студію Марквартса (Marquart): *Über einige skythisch-iranische Völkernamen*, в його *Untersuchungen zur Geschichte Erans*, II (*Philologus*, 1907).

3. Держава Германаріха і Дніпровий город Готів. Досі дуже мало зроблено для відповідного зрозуміння Йорданової легенди про Германаріхову державу. Правда, ще Кешке (Koepke *Deutsche Forschungen* с. 104 і далі), потім Бессель (I. с. 156—7) пробували відріжнити те що належить в сій легенді народній казі і те що пішло з її літературних перерібок у — Касіодора і Йордана. Реєстр народів вони уважали пізнішими літературним розвитком слів легенди, що Германаріх підбив богато північних народів, і виключали з цього тільки Герулів і Словян — Венедів, припускаючи, що про них могла згадувати і сама сага. На жаль сей здоровий, критичний погляд на Германаріхову легенду, як і скептичні уваги Гріма (*Die deutsche Helden sage* с. 8), Шафарика (I. 18. 7), Пальмана (I с. 46 і далі) не знайшли дальншого розвитку в науці. Констатуючи недорічності в сій легенді, учені все ще не відважують ся попробувати з Германаріховою легендою і що найбільше — пробують її поправити ріжними поправками і штучними поясненнями; на такім ґрунті стоять напр. Вітерсгайм II² с. 2 sq., Міленгоф II с. 83, Dahn *Urgeschichte*

I с. 230, Кауфман Deutsche Geschichte I с. 102—3, Браунъ Розысканія с. 1, Marquart Osteurop. Streifzüge с. 378, Л. Шмідт Geschichte d. deut. Stämme с. 99 і далі i Allg. Gesch. d. German. Völker с. 88 й ін. (Загальний погляд на Германаріхову легенду і літературу її див. Paul Grundriss der germanischen Philologie III² гл. XIV § 39—43, Jireczek Deutsche Heldenrede, 1898). Старання дослідників і досі звернені майже виключно па відшіфрованнє покручених назв підбитих народів. Уже Цаїс (оп. с. 688 і далі) добачив назви Веси, Мери, Мордви й Чемесів в Йорданових Vasina, Merens, Mordens, Imniscaris, і закінчення ens, ans толкував як готські нарости многочного числа. Сею дорогою пішли й пізніші дослідники, приймаючи в значній часті його толковання та пробуючи поправити інші імена цього ряду. Так Коцкінен Tiudos in Aunxis толкував як Чудь на Aunus (Aunuksenmaa), між Ладожським і Чудським озером,—толкованіє, прийняті й Міленгофом, але відкинені Снельманом. Міленгоф (II с. 74 і далі) в Goltescytha бачив Scuti Адама Бременського — словяnsьку Чудь, в Broncas Пермь (Біармію, гот. Begmans). Маріварт Rogastadzans толкує як готський переклад Птолемеївих 'Рóзсжо' — мешканців Поволжа (Rha). В Navego колись бачили навіть Новгород.

Нову дорогу вказав у цій справі Теодор Грінберг в своїй статті Ermanariks Völker (Zeitschrift für deutsches Altertum, т. 38, 1895). Він став на тім становищі, що сей ряд, бувши уривком чи цитатою в якоєсь пісні, містить не самі імення, а й епітети. Свої обяснення дає він більше прикладу, і такий самий безпретенсійний характер має проба реставрації рітмічної цілості сеї цитати:

scýthathiudos inaxungis
uasinobrocans mérrens mórdens
ímniscáns rógastádzans
áthalà ubegénascolda.

Се мало б значити: „Скітські народи, що їздять на возах, мешканців лук — Мерян і Мордван (або й тут Г. готовий бачити епітети), мешканців рівнин — пустельників, народи обовязані до військової помочі.“ Та саме толкованіє—річ другорядна, але основна ідея — звести більшість слів цього ряду до епічних імен, а щільний ряд — до поетичного уривку, дуже цінна. При тім виникає питання, чи в своїм прототипі ся фраза вязала ся з Германаріхом? Се можливо, але так само могла вона бути звязаною з ним доперва в літературній редакції Германаріхової легенди. Друге, ті реальні імення народів, які б знайшли ся в цій фразі—наскільки про них можна думати, що вони дійсно стояли під зверхністю Готів коли небудь, за Германаріхом чи в іншім часі, обо війшли сюди принаймні через спомини про якісні війни і конфлікти з Остготами, а не

притягнені просто з повітря, з чутки, для декорації, як ріжні реальні і легендарні народи пізнішої Олександрової леґенди? На жаль, новіші дослідники не зважали на ці сторони питання, й інтересна проба Грінберга не зробила на них відповідного враження, так само як і давніші вказівки здорового історичного скептицизму. Признаючи глубокі впливи пізнішого поетичного оброблення на Германаріхову леґенду в Йорнандовій версії, вони однаке сліпо держать ся традиції на пункті політичної могутності Германаріха і як я сказав, — головну увагу звертають на дешифрування народів записаних сею леґендою йому в піддані, а не на критику традиції в цім пункті.

Про „Дніпрову столицю“ Германаріха найбільше говорить Hervararsaga (Antiquités russes I с. 196 і новіше видання: Det norske oldskriftselskabs Samlinger, XVII, 1873). В ній виступає Hlödr, нешлюбний син короля Гейдрека що панував в Рейдготії аж до Harvadhfjöll (толкують хорватські, або карпатські гори, вар. havada — стрімкі гори), а столицею мав „Дніпровий город“. По смерті Гейдрека вимагає він від його спадкоємця і сина Ангантира, аби віддав йому половину батьківщини: жадає „(половину) того величного ліса, що зветься Myrkvidhr (темний ліс), ту святу могилу, що лежить при шляху (варіант: в Готських краях), ту гарну скалу в Дніпровських місцях, половину замків що мав Гейдрек.“ Але ся сага досить пізня, може XII—XIII в. (вона має ріжні варіанти, пізніші й давніші частини, докладно час її утворення не звістний, але пізніший характер не підлягає сумніву). Стара пісня про Атилю—Atla-Kvidha, правда, теж каже про „дніпровські місця, славний ліс, званий у людей Темною дібровою“ (Antiqu. russes I с. 35), але сі слова уважають ся пізнішою інтерполяцією, і на те є деякі причини. Пізніша пісня про Hlod'a i Angantheow, опера на Hervararsaga, поясняє се означенням докладніше: „Славний ліс, що зветься Темною дібровою, та свята могила, що стоїть в землі Готів, та славна скала, що стоїть в Дніпрових місцях.“ Й тут, як бачимо, вказівки не йдуть далі загальних прикмет, що хіба гіпотетично можуть прикладати ся до Київа, його печер і гір (мовляв Аскольдової могили). Крім того Birfuson поправляє в Hamdismal, пісні, що на його думку, своїм змістом могла належати до VIII—IX в., хоч по мові пізніші, в однім вірші слово diùpa (djupr —глубокий) на Danpar, і читав: „вони побачили палату Готів і кручі берегів Дніпра.“ Але ся поправка занадто довільна, щоб могла що небудь значити. Таким чином бачимо, що всі згадки про „Дніпровий город“ занадто загальні, аби можна було з певністю бачити в нім Київ, і якісь хоч трошечки докладніші (хоч все ще дуже загальні) вказівки на Київ маємо в памятках пізніх, з часів, коли Київ був світовим містом, і для того під „Дніпровим городом“ могли самі співці його розуміти. (Додам, що граматична аналіза

„Дніпрового города“ вказує, що се властиво не город на Дніпрі, а город якоїсь мітичної особи, званої Danpar або навіть Danp, і вона могла бути приналежена до Дніпра по созвучності).

З огляду бідність і загальність сеї традиції в літературі довго задовольнялись загальною згадкою про „Дніпровий город“, не пропонуючи близьше означити його місця — див. *Antiquités russes* I р. 112, Куніка в *Mélanges russes* t. IV. 5 р. 520. Аж готська теорія, шукаючи, якби звязати Готів з київською Русю, підсунула тут толкованіе про Київ: Кунік, висловуючи її обережно в своїх екскурсах в Каспію (с. 55), виставив здогад, що може в Дніпровим Городі треба бачити Київ (*Danstadir...* Дніпровський город; Київ?). За ним пішов Брун — Черноморье II с. 289, пор. 291, Будилович у своїм рефераті на VIII археологічнім з'їзді, Антонович Публичная лекція по археол. и історії Києва с. 36, Кулаковський Карта Европ. Сарматія с. 31, Браунъ, Разысканія с. 245—6, Prášek Herodot с. 60, Халанський Къ сказаниемъ объ Олегѣ вѣщемъ, I й ин. Ісландський учений Вігфуссон присвятив сьому питанню спеціальну розвідку (*Place of the Hamtheow lay*, в Grimm Centenary, 1886, що видали G. Vigfusson i F. Powell). Він доводив, що Дніпровий город — то Київ, що то була столиця Гіферика і Германаріха (оповідання Йордана про державу Германаріха приймає він вповні). Основну критику його поглядів дали пок. М. Дашкевич в київських Унів. Извѣстіяхъ 1886 — Придніпровье и Кіевъ по нѣкоторымъ памятникамъ древне-сѣверной литературы, Ол. Веселовский в Ж. М. Н. П. 1887, VI і Записки романо-герм. отдѣленія филол. общ., I (Спб., 1888): Кіевъ—градъ Днѣпра, і Heinzel Über die Hervararsage (*Sitzungsberichte* віденської академії т. 114). Недавно повертали коротко до сеї справи Шаровольський у зб. Eranos i Рожнецький (Ізъ історії Києва и Днѣпра въ быльемъ эпосѣ, звѣстія отд. рус. яз. 1911), що теж вважає можливим в Дніпровім городі бачити Київ готських часів. Я застановив ся над сею гіпотезою про Германаріхову столицю головно з огляду на готську теорію (про неї мова в екскурсії II).

4. Антське питання.

Антській справі присвятив я свого часу осібну розвідку в Записках Наук. тов. ім. Шевченка в т. XXI (1898) п. т. Анти; її головні виводи війшли потім в перше виданнє моєї Історії, і я без особливих змін повторю їх і тепер. Працї, які принесло до сього питання останнє десятилітіє, в тім і найновітніша проба перегляду сього питання, дана Л. Нідерле (Antové, 1910), не подали нічого такого, щоб змушувало відступити від основних точок погляду, поставленого тоді. Переглядові питання хочу присвятити осібну статю, а тут обмежує ся кількома замітками що до двох головних теорій, з яких одна бачить в Антах термін політичного характеру, друга — етнографічного.

Що назва Антів мала політичне значіння, таку гадку підніс Кунік в книжці *Ізв'єстія Ал-Бекри*, ч. I (1878) с. 147: він тут каже дуже категорично, що Анти були династії азійського, може черкеського роду, які підбили собі чорноморських Словян, і тому останні відріжняють ся від інших Словян. Невважаючи на повну голословність, завдяки свому категоричному тонові ся гадка пішла в курс: я стрів її, з відкліком до сієї статі Куніка, у Шімана ор. с. т. I с. 18 — 9, у Дені (*Lavisse et Rambaud Histoire générale* I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана. Від Дені прийняв сю гадку Вірт в своїй недавній „Історії Азії і Схід. Європи“ (A. Wirth *Geschichte Asiens und Osteuropas*, Галс, 1905, див. особл. с. 249 — 250). Не постараючись зовсім познайомити ся з відомостями, які маємо про Антів, він для сих азійських Антів знайшов созвучну назву в Удах, бачить в них античних Будинів, Uti, Utītōl, пізнійших Utiguri, Uldini, Euduseoi і т. д., в словянській вимові се мало б звучати як Анти, і Вірт бачить уже тут не династію, а таки черкеське племя, що помандрувало на захід і опанувало Словян (с. 147, 149, 182, 191 — 2, 251 — 3, 272). З такою безпідставною фантазією нема що polemізувати, вистане сказати, що книжка Вірта взагалі має незвичайно фантастичний, характер, до куріозності. Візантійські письменники виразно звуть Антів Словянами, у всім подібними до полуднівих Словян, їх старшини носять виразні словянські імення, так що й про чужу династію трудно думати, — взагалі про таку чужу династію абсолютно нічого не знаємо. Повна політична аморфність, брак сильної влади, який бачимо виразно в оповіданні Прокопія, не позволяють приймати сеї теорії навіть в більше здергливій формі згадку про політичний характер антського імені (.najprędzej polityczny jakiś związek kilku plemion“) як її підняв Потканьский (в згадуваній статі Lachowie i Lechici с. 24) — бо власне не бачимо у Антів ніякої політичної концентрації.

Друга теорія має історію значно старшу.

Уже Цайс висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу Словянства по мові на два великі відділи — західній (чи як він звє — північно-західній) і північно-східно-полуднівий (*Russen und Süd-völker*), і як на паралель вказав на поділ в Повісті временних літ Словянства на Словян і Ляхів: „Словяне і Лахове стоять тут напротив себе зовсім як в давнину Sclaveni i Antae, лише там Sclaveni (= Словене) стоять на заході“ (*Die Deutschen* с. 602 — 4). Сю гадку прийняв був Реслер (*Zeitpunkt* с. 90), і пізнійше Крек (*Einleitung*² с. 205 — 6, на іншім місці, с. 330 він говорить трохи інакше — див. низше). Відповідно до того Анти мали-б означати Русь + полуднівих Словян, Словени — західніх. Але се толковане не відповідає фактам. Одинока обстановка, що могла-б промовляти за таким розуміннем (на неї вказав Шафа-

рик II. 25, 7) се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. II, 15) називає племена на північ від середнього Дунаю Словенами (*Σχλαζγροι*). Але вона не так важна, може показувати тільки, що Прокопій слово *Σχλαζγροι* уважає загальним іменем всіх Словян окрім Антів, або ще скорше — що він уважав сих північних Словян одноплеменними з тими, що займали панонське побереже Дунаю бо розуміється, не міг знати їх близьше. Декотрі учени, відділяючи від Антів Словян полудневих, вважають Антську назву терміном цілої східної групи. В такім напрямі висловився уже Крек (с. 330), в назвах Антів і Словен противставляючи Словян „руських“ і західніх. Ще виразніше поставив сю тезу, проти моого погляду, А. Погодін — що Анти означають взагалі Східніх Словян (Ізъ истории слав. предвижевій с. 27): такі гадки висловляє кінець кінцем і Маркварт Osteurop. Streifzüge с. 2. Сі дослідники не спиняються на трудностях, звязаних з розумінням Антів як цілої східної галузі Словянства, хоч їх розумів уже Шафарик (I. с.), загально висловлюючись, що ми не знаємо, як далеко антське ім'я сягало ва північ. Візантійці ледви чи мислили собі під цею назвою ціле східнословянське розселеніс, мабуть і не звісне їм в цілості, і в своїх згадках про Антів, певно, не мали на гадці північних племен східнословянської галузі: ті Анти чорноморського побережа, про яких вони говорять, були, очевидно, племена полудніві тільки. Такий погляд приймає й Нідерле в остатній статті і тільки через очевидне непорозуміннє (незрозумінне моїх слів) вважає потрібним полемізувати зо мною (с. 11).

Як вищеподані розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широкі, так знов за узьке розуміннє знаходимо у декотрих (нпр. Голубинський Исторія русской церкви I² с. 15), що в Антах бачать самих чорноморських Уличів і Тиверців. Ми не знаємо вказівок, що сі племена займали цілу антську просторонь, яка сягала Дону; та й чому-б як раз сі два руські племена злучались в одній загальній назві?

Вкінці спинимо ся ще на згадках Марквтарта, що в своїх останніх працях взагалі присвятив богату увагу Антам і поставив ряд сміливих згададів і гіпотез, по часті впovні нових, по часті висловлених уже давніші, не стараючи ся звязати їх в певну цілість, і часто навіть суперечачи себі. З огляду на інтерес, викликаний його смілими „набігами“ (Streifzüge) в сферу східноєвропейської історії IV — IX вв. я спиню ся трохи над сими його гіпотезами тим більше, що до них приходить ся вертати ся нераз. Як згадано в тексті, Йорданову звістку про розселеніс Антів від Дністра до Дніпра М. вважає переказом звістки Абллябія, півмітичного джерела Косіодора, що могло б бути писана не десь в початках VI в. За Абллябія, думає він, Анти дійсно сиділи між Дністром і Дніпром тільки, а пізніші, за Прокопія, розширили ся за

Дніпро (Streifzüge c. XXV): вони відповідають Уличам, Тиверцям і Дулібам — сі писменні назви застутили і витіснили згодом назву Антів (c. 193—4). Задумуючися над їх розселенням, М. готов припинити тепер уже, що на Чорноморю до Дністра і Дунаю Анти розселилися аж по переході Готів до Мізії, з кінцем VII і в VIII вв. (c. 194). Літописну пам'ять про боротьбу Дулібів з Обрами М. прикладає до Антів, тотожність імен наводить його на гадку, що Дуліби (часть хіба) тоді перейшли в середні дунайські краї. Він думає, що переговори Юстініана з Обрами скінчилися переселенням їх в Дакію, другим разом здається їйому правдоподібним, що Авари переселили наших Дулібів на средній Дунай, і там сі Дуліби стали завязком чеського королівства (королівство Дулаба у Масуді) (Streifz. c. 123 — 7, Chronologie c. 78). Подібність імен Мезамира і Келааста, антських старшин з часів аварського нападу, з Безмером і Гостуном, болгарськими старшинами в звіснім реєстрі болгарських князів, наводить його на гадку, що Анти в середині VI в. (554 — 558), перед приходом Аварів, панували над Оногундрами-Болгарами (Chron. 80, Str. 147). Се мало діяти ся вже на нових, дакійських осадах Антів. Що більше. В звісній державі Валіана у Масуді і королю Маджаку М. бачить того ж Мезамира і його Антів: Маджак се зменшена, пестлива форма від Мезамира, а Валіана — се Волиняне, себто побужські Дуліби, пізніша назва Антів (Str. 147). Анти виростають таким чином на світову силу, грають ролю якогось політичного ферменту. Їх князі панують под Болгарами, вони дають початок пізнійшій Чехії: їх держава в пізнійшій арабській традиції зістається з центральним політичним вузлом, що звязує під своїм пануванням всі словянські племена. Дуже се все привабне, але спирається на тонкій стеблині — Менандровій традиції про Мезамира. А Мезамир зовсім не надається на ту роль, яку призначує їйому Маркварт. В 2 вид. своєї Історії я взяв під аналіз се Менандрове оповідання про Мезамира — читаць знайде його без особливих змін на с. 368 цього видання. Мезамир зовсім не могутній володар, а просто впливовий, здібний чоловік, з якоїсь родової династії. Могутні володарі не їздять в посольстві. На ролю болгарського зверхника, ані тим менше — короля словянських народів він не надається ся рімузю. А з тим привабні фантазії Марквarta розлітаються як дим.

5. Література східно-словянського розселення.

Підставовою працею для історії східно-словянського розселення в добі „Повісти временних літ“ зістається ся її по пізнішій час книга Н. Барсова (пок. професора варшав. університета) Очерки русской исторической географии, вид. 2, 1885. Він описував ся передо всім на дуже старанній і детальній аналізі звісток літописників, а при тім велику вагу клав на вказівки географічні й хорографічні — назви рік і осад, але переступав

в тім часом межу і хапав ся за дуже далекі й припадкові подобозвучності. Се до певної міри діскредитувало сей метод, так що з пізніших дослідників лише декотрі звертали ся до нього. Зручно й широко ужив сього хоро- і топографічного метода Корсаковъ в цінній монографії Меря и Ростовское княжение, 1872; дуже сильно підносив його цінність Фи-левич в своїй Исторії Древней Руси, т. I (одинокий), 1896, і реферат: О разработкѣ географической номенклатуры (Труды X съѣзда I, і діиску-сія *ibid.* III с. 89), але саме переведеніе сього методу у нього ледви аби могло кого небудь одушевити. Деякі справедливі остороги в статї Соболевского Названія населенныхъ мѣстъ и ихъ значеніе для русской исторической этнографіи (Ж. Старина, 1893).

Праця Барсова послужила вихідною точкою для серії київських монографій по історії поодиноких земель, де історії старої колонізації уділяло ся досить богато місця — такі монографії: П. Голубовского Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1881; Д. Багалія теж Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1882; П. Голубовского Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ — Исторія южнорусскихъ степей IX—XIII в. (богато займається ся полудневою, пограничною з степомъ колоні-зациєю); Н. Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885; М. Андріяшева Очеркъ исторіи Волынской земли до к. XIV в., 1887; мій Очеркъ исторіи Київской земли отъ смерти Ярослава до к. XIV в., 1891; М. Довнаръ-Запольского Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст., 1891; П. Голубовского Исторія Смоленской земли до начала XV ст., 1895; П. Иванова Историческая судьбы Волынской земли до к. XVI ст., 1895; В. Данилевича Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст., 1896; В. Ляскоронского Исторія Переяславской земли до пол. XIV ст., 1897 (нове вид. 1903) Олександра Грушевського Пинское Полѣсье, ч. I, XI—XIII вв., 1901. Між сими дванадцятьма монографіями були розуміється ся і сильнішій слабші, але історично-географічна частина в них дуже часто становить найсильнішшу сторону і зроблена з найбільшим накладом (нпр. монографії Андріяшева, Ляскоронського, Голубовського про Смоленщину).

При тім під впливами пок. Антоновича, ініціативі котрого завдачус наукамъ сю серію монографій, в сих монографіяхъ, особливо від 90-х рр.. робили ся пильні старання використати, як помічний матеріал при історично-географічних дослідах, результати археологічних розслідів. Сею дорогою пішов також київський професор (дух. академії) Завитневичъ в своїх працяхъ, починаючи від першої програмової, щоб так сказати: Область Дреговичей, какъ предметъ археологического изслѣдованія (Труды кіев. дух. акад. 1886, VII). Та хоч я сам був одним з тих, що пробував ужити археологічний матеріал для визначення границъ племенъ, мушу

призвати ся, що з тим трохи поспішив ся і я і інші. Як виявили пізніші археологічні досліди, те що ми готові були брати за характеристичні етнографічні прикмети, й на їх основі тягнути етнографічні межі — показало ся далеко не таким певним; анальгічні форми почали показувати ся на різних племінних територіях, а що все таки досліди лишають ся фрагментаричними, не систематичними, тож, показується, ю говорити про племінні похоронні обряди і про племінні культурно-етнографічні типи у всіх разі тепер ще неможна. Найліпше се задокументували огляди археологічних здобутків, зроблені А. Спіциним: Обозрѣніе иѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи (Труды отдѣленія русской и славянской археологии кн. I, II і IV — в Записках рус. археол. общ., 1896—1899) і Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. И. 1898, VII). Спіцин стоять на становищі тих племінних типів, але на його роботі найліпше видно, яких натягань треба, аби перевести сю племінну систему через нинішній археологічний матеріал¹⁾.

Разом майже зі згаданими працями Спіцина з'явилася інша праця вияснення етнографічної системи східного словянства — на підставі фактів лінгвістики, діалектології: се була праця ак. Шахматова „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчий и русскихъ народностей“. Сама ідея не була нова: гадка про те, що сучасні діалекти відповідають у нас давньому племенному поділові, висловлена була дуже рішучо ще Чубинським і Михальчуком в розвідці „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи“ — в VII т. Трудів етнографической экспедиції въ Юго-западный край. 1874. Але роботи, яка поставила б собі завданнем детайлічно прослідити, о скільки території племен відповідають або не відповідають сучасним діалектичним групам, ми не мали й тепер не маємо. Праця Шахматова будувала власну теорію, нагинаючи під неї, часом дуже свободно, і сучасну діалектологію, й стару етнографію; його провідна ідея — се рішучий вплив політичних організацій, держав XIV і пізнійших віків, що розбили старі племінні групи й стали підвалиною нових „народностей“. Про сю провідну ідею див. мою рецензію в VII т. Записок Наук. Тов. ім. Ш. Про предложене Шахматовым групованиемъ племенъ X—XI вв. будуть говорити зараз нижче.

6. Теорія старої великоросійської кольонізації на Подніпров'ю.

Теорія ся носить ім'я Погодіна, що дав їй вповні виразний вислов, але се були тільки крайні льогітні виводів з тих поглядів про

¹⁾ Прогалини в нашім матеріалі виказують: карта, зроблена ним — в Трудах отд. рус. и сл. арх. т. V с. 407. Але і з заштрихованих тут крайні богато досліджено аж надто посерховно.

тисну звязь Руси київської з Московською державою, які з давна закорінилися в великоруських кругах, в великоросийській книжній традиції. Тим пояснюється обставина, що й теорія Погодіна й її нове видання—теорія Соболевского серед Великоросів майже не стріла опозиції, й боротьбу з нею майже виключно вели Українці.

Сам Погодін каже, що його привели до тих виводів слова Срезневского й Лавровского, ніби в староруських пам'ятках нема прикмет української мови. Сам він давніше, в 1840-х рр. (див. його *Изслѣдованія III* с. 317) думав інакше, але під впливом авторитета фільольгів прийняв сю гадку і даліше вивів з неї, що значить Кияне й не були Українцями, а на доказ того покликував ся ще на брак билинної поезії у Українців, та на брак українських прикмет (!) в характерах полудневих князів і боярства. Розвязує він усе отсє здогадом, що „кіевські Великороссияне“ вийшли на північ по татарськім погромі, а їх місце зайняли Українці „від Карпатських гір“, прийшовши „після Татар“ — очевидно десять дуже скоро, хоч Погодін близше цього часу не означає. Взагалі його стаття, в котрій розвинув він свою теорію (писана в 1851 р. в виді листу до Срезневского й надрукована в 1856 р. в V т. *Извѣстій Академії п. т. Записка о русскомъ языкѣ*, а потім, в тім же році, в VII т. його *Изслѣдованій*), мала характер загального начерка, де він давав тільки загальні гадки, не стараючи ся довести їх до повної докладності, а заразом ставлячи ще більше відважні здогади що до початків слов'янської мови взагалі. Ще фільольгічним аргументам (дуже ділетантським і наївним) дав він тут більше місяця, історичну ж сторону своєї гіпотези попробував уаргументувати доперва відповідаючи Максимовичу на його критику.

Максимович завзято виступив против виводів Погодіна з двома серіями статей (все в *Русский Бесѣдѣ*): „Филологическая письма“ в р. 1856 і „Отвѣтныя письма“ в 1858, з нагоди відповіди Погодіна. Тут він розбирав головно фільольгічні погляди Погодіна, а його теорії про українську міграцію присвятив статю „О мнимомъ запустѣніи Украины“ (1857). В поміч йому прибув потім Ол. Котляревський з статею „Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“ (Основа, 1862, передрукована в I т. його Собрания сочинений), тим часом як теорію Погодіна постараав ся піддержати фільольгічними аргументами П. Лавровский (оден з моральних її батьків) в статтях: „Обзоръ замѣчательнѣйшихъ особенностей нарѣчія малорусскаго въ сравненіи съ великорусскимъ“ (Ж. М. Н. П., 1859) і „По вопросу о южнорусскомъ языке“ (Основа, 1861). Максимович відповів на них своїми „Новыми письмами къ М. П. Погодину о старобытности малорусскаго нарѣчія“ (День, 1763, всі три серії передруковані в III т. Собрания со-

чиненій Максимовича), і сим закінчила ся перша стадія в історії цього питання. В ній особливо вияснена була історична форма питання—безпідставність гіпотези про міграцію київських Великоросів; в тім важна заслуга Максимовича, що розпоряджаючи далеко не повним матеріалом, уставил вірний погляд за справу.

Натомість фільольогічна сторона питання не була висвітлена відповідно, бо обидві сторони розпоряджали ще занадто бідним матеріалом, та й слов'янська діалектологія була ще тоді в пелюшках. Се було причиною, що теорію Погодіна відогріто наново як раз від фільольогічного кінця: зробив се Олексій Соболевский, тодішній професор київського університета, фільольог-спеціаліст. В 1882 р. він прочитав у київськім історичному товаристві реферат: „Какъ говорили въ Киевѣ въ XIV—XV вв.“; в нім він виходив від спостереження, що в пам'ятках, які він уважав київськими, бракує українських фонетичних прикмет (які знаходив у пам'ятках, що зачисляв до галицько-волинських), і на цій підставі поновляв Погодінську гіпотезу. Новиною в його рефераті була фільольогічна аргументація; історичну обстанову теорії Соболевского брав готовою від Погодіва, з тою різницею, що відсував залюдненіс Подніпров'я Українцями аж на XVI в.—се було консеквентно з його точки, але се-ж зводило цілу теорію *ad absurdum* (Погодін добре розумів, що на XVI в. відтягати сеї кольонізації не можна).

Реферат Соболевского викликав цілу бурю в київськім історичному товаристві. З контр-рефератами виступили Антонович, Дашкевич, Жи-тецький, з дрібнішими замітками — Науменко, Мищенко, О. Левицький, Голубовский, Лучицький, Голубев (знову самі Українці, з вітком проф. Голубєва). На жаль, і реферат Соболевского, з тими додатками, які робив він, відповідаючи опонентам (блvзше не піддержал його ніхто), і контр-реферати полишили ся недрукованими, подані були тільки короткі змісти їх в Чтенняхъ товариства (т. II). На ґрунті фільольогії XI—XII вв. Соболевский був сильнішим від своїх опонентів, оперуючи самостійно і старанно, хоч і односторонньо простудованим рукописним матеріалом: опоненти його тим не розпоряджали. Натомість на історичнім ґрунті теорія Соболевского потерпіла сильні удахи, особливо від Антоновича, що перед тим оголосив розвідку, де виступав против гадки про спустінне Київа й Київщини („Кievъ, его судьба и значение съ XVI по XVI столѣтіе“ — в Київській Старині 1882 р., передр. в 1 т. його Монографій), а відповідаючи на теорію Соболевского вказав на кольонізаційний напрям з півночі на південний Україні, як він представляється в люстрacіях з середини XVI в. Соболевский однаке зістав ся при своїм погляді й розвинув його в своїх працях: Очерки изъ истории русского языка, 1884, Лекции по истории русского языка, 1888, і поменьших

статах — Источники кіевского говора, 1885 (Ж. М. Н. П., II), Къ вопросу объ историческихъ судьбахъ Киева, 1885 (київ. Університет. Изв., VII), Населеніе України въ XII вѣкѣ (Ж. Старина, 1895), й ін.

Против фільольгічної сторони теорії Соболєвського тоді виступив ак. Ягіч (Четыре критико-палеографические статьи, 1884, — з приводу Очерків, Критическая замѣтки по истории русского языка, 1889, з приводу Лекцій); основна критика його змусила Соболєвського до деяких поправок в своїй теорії. Важного союзника зате здобув він в Шахматові (теп. академіку петербурськім), що в своїй статті Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, 1894 (Русский Филологический Вѣстник) рішучо прилучив ся до теорії деревлянсько-польянсько-сіверянських Великоросів. Натомість поруч ак. Ягіча виступили в обороні українства київського говора його ученики Мочульський (теп. професор одеського унів.) і Ол. Колесса (дівівського) з розвідками про Житіє Сави (Мочульській — Къ истории малорусского нарѣчія: Житіе св. Саввы, 1894 — Записки новорос. Унів. т. 62, Колеса — *Dialectologische Merkmale des südruss. Denkmals a. d. XIII Jhdte Žitige sv. Savy, 1896 — Archiv für sl. Phil.*, т. 18). З панерів неб. Потебні опубліковано також і його критику теорії Соболевського (Ізвѣстія II: отд. академії, 1896). Сам Ягіч вернув ся потім до сеї справи ще в своїх *Einige Streitfragen* (1898, *Archiv für sl. Phil.* XX). Нарешті проф. Кримський в Київській Старині 1898—9 надрукував широку критичну статю (не скінчену): *Филология и Погодинская гипотеза* де зібрав богатий матеріал (осібно вийшла р. 1904). Як стояла тоді справа в очах незамішаних у ній фільольгітів, може служити показчиком вступна лекція київського фільольго Лободи, де він виразно виступив против теорії Соболевського (Унів. Изв., 1898, III). Нарешті під впливом критики, здається ся — найбільше під впливом останньої статі Ягіча відступив від погодинської теорії ак. Шахматов: в новім обробленню згаданої своєї розвідки (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, Спб., 1899 — з Ж. М. Н. П., IV) він признає й Деревлян і Полян українськими племенами, а що до Київа — каже: „у всякім разі ми не маємо причини не признати київської людності полудневоруською, хоч вона в самім Київі була значно розмішана іншими руськими племенами“ (с. 25). Тільки сам Соболевський нічого не попустив з своїх „гіпотез“, і сердито відказує на „україноманів“, що не хочуть приймати його теорії (Къ истории малорусского нарѣчія, Р. Фил. Вѣстн. 1910).

Серед істориків врода Соболевського відреставрувати „на солідних основах“ Погодинську теорію не знайшла особливого спочуття. Не тільки українські дослідники, а й інші, що близше займалися історією Подніпров'я в XIII—XV в., писали зі становища противного сїй теорії — Зотовъ

О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время (написано ще в 1884 р., але видруковано аж у 1893), Владімірскій-Будановъ Населеніе Юго-западной Россіи отъ половины XIII до половины XV в., 1886 (в ч. VII т. I Архива Юго-западной Россіи — праця звернена головно противъ польскихъ теорій, але виступає, хоч і здержанівійше, також і противъ Погодінської), Лисковонський в названій вище історії Переяславщини; недавно Спіцин в своїхъ „Историко-археологическихъ разысканіяхъ“ (Ж. М. Н. П. 1909, I) піддав критиці деякі згодаги і аргументи за переселеніємъ подніпровянської людности на північний схід — головно пок. Ключевского, що в своїмъ Курсі русской истории (I с. 344 і д.) виступив рішучимъ оборонцемъ Погодінської теорії. Детайлічний переглядъ сього питання і критику аргументівъ про спустінне Київщины з історичного сттновища я дав въ своїмъ Очерку истории Киевской земли, 1891, гл. VI — Київская земля отъ монгольского нашествія до конца XIV в.; він зістаеться й досі найбільш повнимъ переглядомъ питання з історичного боку, й до деякихъ другоряднихъ аргументівъ і детайлів відсилаю до нього читача і тепер. Загальний поглядъ на сю справу знайдуть читачі въ томі III гл. 2 сеї Исторії. Тут же хочу ще сказати кілька слівъ про теорію сіверянськихъ Великоросівъ, яка виринула новішими часами на тлі давнійшої теорії Погодина і Соболевского і представлена поважними іменами Ягіча і Шахматова.

Сеї гадки, що Сіверяне були Великороси, я не можу трактувати інакше якъ уступку, яку роблять згадані учени Погодінської теорії. Зовсімъ виразно видно се у Ягіча: відкидаючи гадку про полянськихъ Великоросівъ на тій підставі, що тяжко припустити такий великоруський клинъ на правімъ боці середъ української кольонізації (сей довід, видко, по тімъ впливнув і на Шахматова), він пише: „За Дніпромъ на широкімъ просторі до сходу і півночі могла мати свою арену уже інша, полуднева східня група племенъ або діалектівъ — се признаю я охочо; Сіверяне Найдавнійшої літописи могли й язиково відріжнати ся від осадниківъ правого боку Дніпра“ (Einige Streitfragen с. 30).

Ш. учений якъ бачимо, ве вказує на те ніякихъ мотивівъ, тільки припускає можливість такого припущення, а властиво — по просту ділити спірну територію міжъ прихильниками і противниками Погодінської теорії, не даючи аргументівъ. Шахматовъ пробував аргументувати: вказував на політичну окремішність Сіверян відъ Полян, на доказъ їхъ етнографічної осібності: „Припустити, що Сіверяне були одноплеменниками Полян й іншихъ полуднево-русскихъ племенъ, не маємо підстави: політична історія Чернигова — з одного боку, Переяслава, що став отчиною владимирськихъ князівъ — з другого, виразно, думаю, свідчить, що Сіверяне ї

Поляне ніколи не могли створити спільного племінного центра, а пізніше — коли Русь розпадала ся на області, утворити одну спільну область” (Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій с. 25). Розуміється, що аргумент зовсім слабкий: політична осібність не доводить принадлежності до двох етнографічних груп; найліпшим доказом той сам Переяслав, що все стремів до політичної осібності від Сіверян і для того піддав ся суздалським князям, з котрим все мали свої пограничні рахунки князі чернігівські; його ціль чисто політична: відокремити ся політично під управою династії далекої, котра не прилучить його як додаток до котрогось з сусідніх князівств (див. т. II гл. 5). Не сильніші й інші аргументи, наведені автором на попереч теорії сіверянських Великоросів. Я не буду спиняти ся тут на них, бо розбираю їх докладніше в статті: Спірні питання староруської етнографії (Статті по славянов'єднню, I). (Пор. також мої замітки, висловлені ак. Ягічу в листі на його запитаннє і подані в його статті *Einige Streitfr.* с. 30, і в моїй рецензії на сюю статю — Записки т. XXVI в. 6).

Ак. Шахматов зачисляв при тім до Сіверян усю лівобічну людність. В новійшій розвідці своїй про Вятирів (1909) він відступив від цього погляду, а з тим не вважає вже потрібним далі підтримувати і гіпотезу про „середньо-русське“ походження Сіверян. Думаю, що інші фільольоги роспрощавши ся з теорією київських Великоросів, дуже скоро дадуть сповій і сіверянським, а з тим і скінчить своє істновання гіпотеза про те, що східні частини нинішньої української території були залюднені давніше племенами великоросийської групи.

7. Література західної української кольонізації. Про польсько-українську границю в Галичині див. передусім стару, але не зовсім перестарілу (принаймні досі не заступлену чимсь ліпшим) працю Зубрицького *Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien*, 1849, с. 23, Czörnig *Ethnographie der österreichischen Monarchie* I с. 49 і далі і його *Ethnographische Karte*, 1855 (арк. 2) і менше видання 1866. Головацькій *Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси* ч. I (вступ) і його *Карпатская Русь* в Ж. М. Н. П., 1875, VI (з наукового погляду не богато інтересного). А. Д(обрянський) *О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со врем. св. Владимира, Ж. М. Н. П.* 1880. III (для польсько-української границі тут по Зубрицькім теж не багато нового), I. Верхратський — інтересна монографія про Замішанців в Записках Наукового товариства ім. Шевченка т. III. Potkański *Granice biskupstwa krakowskiego — Rocznik krakowski*, IV (детальніший студію автор заповів на пізніше, але не сповинив своєї обіцянки). Зато заповів студію Закшевський в конспекті згаданім на с. 489.

Про польсько-українську границю між Вислою та Бугом писалось

чимало, але шкодив публіцистичний елемент, що домішував ся сюди й нераз діскредитував самі факти. Згадаю що важнійше про північну українську границю. Для історичної етнографії — Барсов² гл. V і VI. Крыжановский Русское Забужье — Собрание сочинений т. П. Лонгиновъ Червенские города, 1885. Pleszyński Bojarzy miedzyrzeccy (Bibb. Wisły, XI). Площанский Холмская Русь, I—II, 1899. Филевичъ—История древней Руси I с. 239. Potkański Kraków przed Piastami I. с. с. 106. Народописна карта д-ра Величка. Михальчука Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи (Труды этнogr. экспедиції VII). Григорьевъ О малорусскихъ говорахъ Сѣдлецкой губ. — Древности-Труды славян. ком. археол. общества т. Ш. Соболевской Опытъ русской діалектології (Живая Старина 1892, II). Карский Материалы для изученія сѣверно-малор. и переходныхъ говоровъ (Изв. отд. рус. яз. 1898, III) и йогожъ Бѣлоруссы т. I. Введение къ изученію языка и народной словесности, 1903. I з літератури про Холмщину: Францевъ Карты русского и православного населения Холмской Руси, 1909: Dziewulski Statystuka ludności daw. Lubelskiej i Siedleckiej, 1909; Соболевский Холмская Русь въ этнографическомъ отношении, 1910; Szelągowski Kwestya ruska w swietle historyi, 1911.

Про українську колонізацію на південь від Карпатів крім уже названого: Срезневский Русь Угорская (Вѣстникъ рус. геогр. общ., 1852, IV). Biderman Die ungarischen Ruthenen, I і II, 1862 — 7. Rösler Rumänische Studien гл. VII. Васильевский Византія и Печенѣги Ж. М. Н. II. 1872, XII (дод. Н). Успенский Образование второго Болгарского царства, 1879, дод. V. Кочубинский О русскомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсьѣ в Трудахъ VII з'їзда т. П. Ріč Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 і особл. Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren (Sitzungsberichte der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1888). Филевичъ Исторія древней Руси I, с. 143 і далі і „Отчетъ“ в Варшавских университет. извѣстіяхъ 1896, VIII. Соболевский Какъ давно Русские живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами (Живая Старина, 1894). Кулаковский Гдѣ находилась вичинская епархія константинопольского патріархата — Византійский Временникъ 1897 с. 327 і далі (про дунайскую Русь). Петровъ Предѣлы угрорусской рѣчи въ 1773 г. по официальнымъ даннымъ, Спб. 1911, Когда возникли русскія поселенія на угорской дольной землѣ (Изв. отд. рус. яз., 1911).

Про сучасну Угорську Русь: Петровъ Замѣтки по Угорской Руси (1892, повторено і. т.: Материалы по истории Угорской Руси, IV, 1906) В. Гнатюк Hungaro-ruthenica, 1899 (відбитка критичних заміток з XXVIII т. Записок) і Rusini v Uhrách (Slov. Přehled. 1899). Томашівський Угорські Русини въ світлѣ мадярської урядової статистики, 1903 (Записки Наук. т.

ім. III. т. VI); Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси, 1905 (іб. т. LXVII), Етнографічна карта Угорської Руси, 1910 (Стати по словяновѣдѣнію, III). Дрібнішу літературу подає Францевъ Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси, 1899 (Рус. фил. вѣст. т. 44).

Велика література розвинула ся останніми роками спеціально про західну українсько-словакьку границю; вичислю лише що важнійше: Mišik Akej viery sú Slováci статї в Slovenské Pohlady 1895 і 1896. Соболевский О границѣ Русскихъ и Словаковъ въ Угорщинѣ (Ж. Стар. 1895). Ol. Broch, Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn, 1897. В. Гнатюк Русини Пряшівської епархії та їх говори (Записки т. XXXV), Словаки чи Русини (ibid. т. XLII). Niederle Národopisná mapa uberských Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900, p. 1903, його ж K sporu o ruskoslovanské rozhrani v Uhrach (Slov. Přehled, 1903) i Ješte k sporu o ruskoslovenskou hranici v Uhrách (ibid. 1904). Будиловичъ къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси, 1904. Czambel Slovenska reč a jej miesto v rodine slovanskych jazykov, 1906.

Натомість приглухла останніми літами справа слідів руської кольонізації в Семигородї, що в 1880—90 роках досить інтригувала учені круги і мала свій вплив на теорію карпатської правітчини східного словянства. 1802 р. вийшла брошура Вольфа De vestigiis Ruthenorum in Transilvania; тут описувались останки Русинів в с. Reussdorflein, Великий і Малий Cserged, Bonograd; Вольф всього рахував 130 родин. Його референт в Siebenbürg. Provinzialblätter 1807, II підносив се число до 200. Про сі останки писали в XVIII в. Бел і Венке, і на поч. XIX Едер — (див. про них у Філєвіча Отчет і История 1 гл., і у Кочубинського в Трудах с. 37 і далі). Надежді, що побував в Семигородї на початку 40-х рр., уже не застав сих Русинів, але підніс значінє сих руських осад для історії руської кольонізації (О путешествії по южн. славян. землямъ, Ж. М. Н. П. 1842 ви. IV—VI): „я зовсім переконав ся, незаперечними доказами, що руська стихія ішла на полудневий захід, по обидва боки Карпат, аж до Дунаю, довгі часи перед приходом Мадярів в Панонію“. На потвердженіє вій вказував на семигородських Русинів, і сюю подуванською Русюуважав можливим пояснити літописні легенди про міграцію Словян з над Дунаю, про подорож Кия й т. і. — с. 103—5. Одначе норманізм, устами Куніка в Verifung der Schwed. Rodsen (гл. V), виключив угорських Русинів з історії давньої руської кольонізації. З другого ж боку теорія Шафарика (II § 30), що семигородські Словяни були Болгари, вплинула також на те, що сю руську кольонізацію Семигорода спущено з ока. Публікуючи в перше тексти з Чергеда (Denkschrift віденської академії т. VII, 1856), Мікльосич призначав їх болгарськими, але потім відступив від сієї гадки і чергедські тексти призначав

памяткою мови „дакійських Словян“: *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen* (Denkschrift т. XXXIV с. 125—6, тут видано тексти Едера), теж *Vergleichende Grammatik* III. 201, *Altslovenische Formenlehre* XXV. В 1859 р. в своїх „Словянах в М. Азїї“ виступив з загальними увагами проти Кунікового погляду Ламанський. Але питання про загадкову руську кольонізацію в Угорщині виринуло на верх знову тільки завдяки Реслерови, коли в 1871 р. вийшли його *Rumänische Studien*: за ним піднесли гадку про стару руську кольонізацію на Дунаю Васілевський (1872), Успенський, Гrot, а Кочубинський і Піч заходилися коло того, щоб оперти на фактах сі згадки про руську кольонізацію Семигорода. Однаке супроти руської теорії виступила болгарська, що одиноким словянським елементом семигородської кольонізації вважала Болгар і руське ім'я останніх Семигородських Русинів мала за просте непорозуміння (Мілстіг). Фактично, дуже заплутує справу той факт, коли мова останніх семигородських „Русинів“ справді показується болгарською; але справа руської кольонізації Семигорода може і повинна навіть бути трактована незалежно від тих останків. Ягіч напр., що в рецензії праці Філєвіча досить скептично висловився про руську теорію (*Archiv* XIX с. 237), в пізнішій розвідці (*Archiv* XX с. 22—3) признавав уже певним фактом, що в Семигороді Русь стрічала ся з Болгарами.

8. З української антропольогії й етнольогії.

Антропольогічні студії над сучасним українським типом дуже ще неповні і нечисленні, що найважніше — поминено найліпше законсервоване від не-словянських впливів українське Полісся (див. Записки XVIII, бібл. с. 54). Тому всі означення українського типу поки що можуть ставитись і прийматись тільки з великими застереженнями.

Д. Анучин, найвизначніший антропольог Росії, дав таку характеристику фізичного типу Українців: Українці з фізичного погляду відріжняють ся від Білорусинів і Великоросів середньої Росії насамперед своїм зростом, в середнім вищим на 1—4 см. (по військовим даним 1874—83 рр.). Друга відмінна — більший процент темноволосих (60—90%). темнооких (хоч не рідкі й синьоокі) і темнопікрих, в порівнянню з Білорусинами і Великоросами, а ще більше — в порівнянню з Поляками. Трохи довші ноги (особливо бедра). Голова, і абсолютно і в відносинах до зросту — невелика (теж і внутрішність черепа), чоло і ніс теж, нижня третина лиця має в порівнянню більші розміри. Що до форми — голова коротка й широка (брахіцефальна) переважає, трохи більше ще ніж у Поляків і Великоросів; іноді помічають ся досить високі, випуклі щоки і широкий відступ межі очима, трохи низьке переніссе. (Енциклопедический словарик, від. Брокгауза і Ефрони, т. XVIII, Малоросси).

Український антропольог Ф. Вовк характеризує українську людність в масі своїй як високу ростом, короткоголову, темноволосу і темнооку, з простим і узьким носом, доста короткими руками і т. д., при тім фізичні прикмети прийняті ним за основні (високий зріст, короткоголовість, темна краска) убивають в напрямі з півдневого заходу на північний схід (Українцы въ антропологическомъ отношении, Український Вѣстникъ, 1906, і по німецьки в часоп. *Ukrainische Rundschau*, 1908, *Die Ukrainer in anthropologischer Beleuchtung*).

Пок. Д. Ільченко, опираючи ся на дотеперішніх студіях, загальними ознаками Українця признавав: високий зріст, яснорожевий колір шкіри, темне волосе і очі ясних відтінків, але при тім зазначав, що ваганнє темного типу дуже велике (6—39%), а про такі ознаки як високий зріст і брахіцефалія казав, що й вони ще вимагають перевірки, особливо з огляду на великі варіації українського типу по місцевостям; ясний тип вінуважав сильнішим, здатнішим до життя, бо має більші розміри груди, і признавав його за початковий. — Кубанські козаки, антропологіческий очеркъ (Ізвѣстія импер. общество естествознанія, антропологии и этнogr. т. ХС, 1897).

Талько-Гринцевич, зібравши досить великий матеріал головно в південній Київщині, теж констатував перевагу ясноволосого типу (57%) над темноволосим (42%), чистих бльондинів (20%) над брунетами (25%) (*Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego*, *Zbiór wiadomości* т. XVI).

Питанням про археольгічний словянський тип на підставі археольгічного матеріалу перший соріозно зайняв ся головно Богданов і уважав початковим тип вузьколицій довгоголовий (лептопрозопний доліо-кефалізм); його статі: Матеріали для антропології курганного періоду Москов. губ. (1867, *Ізвѣстія моск. общ. люб. естествозн.* т. IV), Описаніе курганныхъ череповъ Смоленской губ. (Антропол. виставка, I), Курганные черепа области древнихъ Сѣверянъ (з над Псла, *ibid.*), Череpа изъ старыхъ московскихъ кладбищъ (*ibid.*), Древніе Киевляне, по ихъ черепамъ и могиламъ (*ibid.* т. III), Курганные жители Сѣверянской земли (*ibid.*), Доисторические Тверитяне по раскопкамъ кургановъ (*ibid.*), Древніе Новгородцы по ихъ черепамъ (*ibid.*), Къ краніології смоленскихъ курганныхъ череповъ (*ibid.* т. IV); про досліди його над черепами давнійших часів див. вище с. 59. Результати своїх дослідів він звів і подав у своїм рефераті *Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale* (Congrès international à Moscou, I). Досліди Богданова мали однаке ту слабу сторону, що вони часом оперті були на нечисленнім матеріалі, а головно— що він розпоряджав черепами з чужих розкопок і не бувши сам археольгом, не дуже застосовував ся над критерієм словянства тих могил, з котрих були ті черепи (через те найбільш вартні його поміри сїверян-

ських і київських черепів, бо сей матеріал був найбільш певний). Його спостереження, що в старих слов'янських могилах переважає довгоголовий тип, знайшло собі підтвердження в новіших розслідах східнослов'янських могил. Антропологічні поміри з української території, окрім тих праць Богданова, подані були в отсіх публікаціях: Антоновичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ — Материалы по археологии Россіи ч. 11, і Раскопки кургановъ въ Западной Волыни (Труды XI съезда I). Гамченко Житомирскій могильникъ, 1868, Городище и могильникъ на р. Корчеватый (Труды IX съезда т. II) і Раскопки въ бассейнѣ р. Случи (Труды XI съезда т. I). Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ (*ibid.*). Покровскій Антропологическая данныя о типѣ череповъ изъ волынскихъ кургановъ (*ib.* т. II — резюме, результати війшли в статю п. Мельник). Talko-Hryncewicz Przyczynki do poznania swiata kurhanowego Ukrainy (Materiały antropologiczne т. IV (деревлянські й „польські“ могили — поміри останніх попсовани тим, що сюди введені й деякі чорноклобуцькі похорони). Поповъ Анатомическое изслѣдованіе костей, найденныхъ при раскопкахъ кургановъ Харьковской губерніи, реф. II — кости з Ницахськаго могильника (Труды предварит. комитета XII съезда т. I). Загальніші роботи, крім згаданого реферата Богданова, — Niederle O původu Slovanů, 1896, Slovanské Starožitnosti I, 1902 (гл. 2). Sergi De combien le type du crâne de la population actuelle de la Russie centrale diffère-t-il du type antique de l'époque des courganes? (Comptes-rendus du XII congrès international de médecine, II, 1899). Талько-Гринцевичъ Опытъ физической характеристики древнихъ восточныхъ Славянъ (палеоэтнологический очеркъ), 1910 (Статьи по славяновѣдѣнію, III).

Згадана праця Нідерле O původu Sl. з усю рішучістю проголосила первісний слов'янський тип за довгоголовий — на підставі археологично-антропологічного матеріалу, і білявий — на підставі історичних свідоцтв. Обставлена досить солідними аргументами, вона викликала живу діскусію над цим питанням. Перегляд головних моментів її дає Нідерле в Slov. Star. с. 87 і далі. Між аргументами *contra*, які були висунені в цій діскусії, як важніші можна зазначити такі: слов'янство довгоголових небіжчиків не доведене ще. Могили з палинами небіжчиками можуть бути як раз останками короткоголової людності. Що до краски, то звернули на себе увагу досліди Минакова — О цвѣтѣ и формѣ волосъ изъ кургановъ средней Россіи (Труды моск. антроп. отд. т. XIX): він підносить, що останки волося, які він мав (а мав їх з 20 могил Московської, Ярославської й Костромської губерній) всі темні, а білявих не було між ними зовсім. Сі аргументи однаке не в силі забити теорію білявих довгоголовців: досліди Минакова опирають ся на матеріалі з фінської території. Що до довгоголовости, то Нідерле, бороня-

чи свою теорію, справедливо вказав, що попри довгоголову людність ми не бачимо якогось короткоголового типу, в якім могли б добачати людність словянську. Дійсно, коли Словяне при своїм розселенню асимілювали тубильну довгоголову расу, то вони повинні б виступити дуже відмінно, як друга раса по при неї в могильних нахідках X—XI вв., а сього нема. Припустити, що вони всі спалені, неможливо, бо у Словян ми знаємо обидва похоронні типи, і в кождім разі як зник обряд палення, короткоголова людність повинна б виступити перед нами від разу дуже сильно. Взагалі Нідерле досить щасливо боронив свою теорію в новім перегляді; але обстаючи за нею, зводить питання вже тільки на чисельну перевагу ясного й довгоголового типу серед словянської людністю. Інакше сказавши, ми ніколи не знаємо Словян одностайнім антropolоgічним типом. Еволюція його при тім зістаеться все таки неясною. Переход від довгоголового, хоч би й переважного тільки, а не виключного типу, до нинішнього короткоголового, зістаеться і нині справою невиясненою, і в сім головна трудність, звязана з теорією довгоголовості.

Тут же подам важнішу літературу шлюбних і родинних відносин у Словян і в давній Русі, не подану при тексті. Старша література вказана була 2 вид., тут згадаю ще: Bogišić Pravni običaje u Slovena, 1867 й його Zbornik zadašujih pravnih običaja u južnih Slovena, 1874. Забєлинъ Быть русскихъ царинъ, 1869 (вступ). Шпилевский Семейные власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ, 1869. Шапковъ Очеркъ истории русской женщины, 1871 (передруковане в Собраниі-ї сочинений, т. I. 1898). Hanel Věno v právu slovanském (Pravník, 1871). Статтї Смирнова про звичайове східнословянське родинне право і шлюб: Очерки семейныхъ отношений, 1878 і статті в журн. Юридический Вѣстникъ 1878 (V і VII). Черновъ Объ обычномъ семейственномъ и наследственномъ правѣ крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губ. (К. Унив. Изв. 1881, V). Krauss Sitte und Brauch der Südslaven, 1885. М. Ковалевский Нѣкоторыя архаические черты семейного и наследственного права (Юрид. вѣсти, 1885), його Первобытое право, 1886 (випуск 1 рід, в. II родина), Tableau des origines et de l'evolution de la famille et de la propriete, 1890 і Early law and modern custom in Russia (рос. переклад в час. Всемірний Вѣстникъ 1903). Вовк (Volkov) Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L'Anthropologie, 1891—2, перед тим по болгарськи: Свадбарскитъ обреди на словянскитъ народи, в Сборникъ за нар. умоторения, III — V, 1890 — 1). Желобовский Семья по воззрѣніямъ русского народа, 1892 (з Филол. Записок). Krek Zur Geschichte russischer Hochzeitsbräuche, 1893. Охримовичъ Значеніе малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пѣсенъ в истории эволюції семьи (Этнографическое обозрѣніе, т. XI і далѣ, не скічене). Його замітки

в „Житю і слові“ 1895. Krauss Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven, I—III, 1898—1902 (з Кроптадія). Rhamm der Verkehr der Geschlechten unter den Slaven (Globus, 1902). Mr. Г. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (Матеріали до укр. етнол. т. VIII і X). окрім того сюди же належать відповідні розділи в курсах історії рус. права (особливо Леонтовича, В.-Буданова і Самоквасова — Ізслѣдованія по ист. рус. права, I, 1896). Література звичайового права: Якушкинъ Обычное право, т. I, 1875, т. II, 1896.

9. Непевні або хибно до Руси прикладані звістки VII—IX вв.

Ок'їм наведених в тексті звісток про Русь IX в. прикладалося до них ще чимало інших — я іх перейду тут.

Найстарша, нині впovні вичеркнена з історії Руси звістка — т. зв. Табарі (а властиво його персидської перебірки Баламі, 2-ої пол. Х в., бо текста Табарі тоді не було знайдено), про прикаравказьку Русь VII в. Під час походу Омарового воєводи Шахріара на Хозарів (643) король Дербента (Баб-ель-Абваб) Шахріар признає зверхність Арабів і укладає з ними умову, що замість данин він буде воювати з Русю: „я живу між двома ворогами, один — се Хозари, а другий — Русь, вона — то ворог цілого світа, а особливо Арабів, а воювати з нею ніхто не вміє крім тутешніх; замість платити дань, ми будемо воювати з Русию самі і власною зброєю і не будемо їх пускати виходити з іх краю“ — Гаркаві с. 74.

Вперше про сю Русь довідалися в 1820-х рр., але в курс пустив її Дорн 1841 р. (Beiträge zur Gesch. der Kaukas. Länder). Кунік в довшім екскурсії (Berufung II с. 84 sd.) доводив, що та Русь була турецька (на тім більш менше стояв він ще й у перших додатках до „Каспія“, с. 53). Антінорманісти 1860 і 70-х рр. доводили її словянство (Ламанській О Славянахъ с. 142, Гедеоновъ Отрывки в I т. Зап. Ак. Н., Иловайскій О мн. призванії с. 71, Еще о норманизмѣ с. 125). Гаркаві (Сказанія с. 77) глянув вже скептично на сю звістку, але Дорн в своїм Каспію ще рішучо стояв за нею (с. 20). Кунік в своїх пізнійших додатках до Каспія (с. 579 і далі) розвинув ширше скептичний погляд Гаркаві (подав тут і історію питання). Але поки не було відомо текста Табарі, справа зіставала ся неясною, — хоч, розуміється ся, як би Русь і була в тексті Табарі, звістка його не стала б через се певною: як би Русь в VII в. дійсно була таким сильним ворогом Арабів, ми б певно про неї чули і з інших джерел, а Табарі, що пережив руські походи на Каспійське побереже на поч. X в. (умер 922/3 р.), під впливом іх міг перенести Русь в VII в. Аж в 1874 р. Дорн добув з Константинополя текст Табарі для сієї звістки: в нім Руси не знайшлося, Шахріар каже тільки, що він має роботу з завзятим ворогом і з різними народами, в дальшім назва-

ні тільки Аляни й Турки (Каспій, передм. с. XLIV і LV). Таким чином ім'я Руси вставив персидський компілятор, під впливом руських походів Х в., і воно не має ніякого історичного значення. „Табарієва Русь“ тим самим була вичеркнена з історії; Гедеонов і Іловайський в нових виданих своїх розвідок вже поминули її зовсім.

Відпала також звістка Теофана про „руські кораблі“ 773 р., що часто фігуровали, і ще у Іловайського, в перших виданнях статей О мнимомъ призванії Варяговъ (с. 21, в новім виданню автор відступив від них — Разысканія² с. 17) і Еще о норманізмѣ (с. 504). Теофан, оповідаючи про морський похід Константина Копроніма на Болгарію, каже, що він εἰσελθών καὶ αὐτὸς εἰς τὰ ῥόσια χελάνδια ἀπεκίνησε πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὸν Δαυοῦθιν ποταμό — ed. de Boor I с. 466 (видавець ще дав велике Р до ῥόσια). Очевидно літописець каже про „пофарбовані на червоно (ῥόσια) хеландії“ — важкі тягарові кораблі, подібно як у Константина Порфирородного εὗραίσα ῥόσια (De adm. гл. 51). Анастасій бібліотекар (IX в.) так і перекладає Теофанів тексті: ingressus et ipse in rubea chelandia (ed. de Boor II с. 295). Аж Гоар († 1653) в своїм перекладі Теофана переклав се як Russorum chelandia (так воно вийшло з його перекладом і до бонського Corpus). Звідти воно й пішло ходити по історіях, хоч уже Баер в своїх Origines russicae поправив сей переклад і навів згадане місце Константина. Довгу одісю сих руських кораблів оповів Кунік в „Каспію“ Дорна с. 362 — 371, 682, і його екскурс про них, правдоподібно, вже на завсіди виключив сі „червоні хеландії“ з історії Руси.

В першім виданню цього тому (с. 244 і 414) я поставив був як найдавнійшу згадку про руські походи звістку Тактики ціс. Льва про подорожі на Чорне море „північних Скитів“. Зробив я се тому, що новійші дослідники уважали автором тактики ціс. Льва III Ісавріянина († 741) — Цахаріє в Byzantinische Zeitschrift 1894 с. 487, Шенк — ibid. 1896 с. 298, Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Literatur³ с. 636. При тім зазначив я однаке, що подекуди Тактика має виразні відомості IX в. Ще більший натиск на них положив Кулатовский в замітці: „Левъ Мудрый или Левъ Исаурийский былъ авторомъ Тактики“ (Византійський временникъ, 1898), вважаючи погляд Цахаріє-Шенка вповні хибним. Супроти того звістка вертається до своєї давньої дати — кінця IX в.

Ак. Успенський попробував здобути для Руси ще одну звістку — напад на околиці Царгорода якогось поганського народу за імп. Теофіля (Cont. Theoph. IV с. 7), звязуючи його з оповіданням Симеона Льоготета про Ρῶς αφρός (Лев УП. 13) — Патріархъ Ioannъ УП и Русь-Дромиты, Ж. М. Н. П. 1890, I. Все се, розуміється, дуже гіпотетичне.

Не виключеною впovні з наукового обороту, але в високій мірі непевною зістаеть ся згадка про Русь в Херсонесі в Панонській легенді про св. Кирила. Тут оповідається, що св. Кирил в Херсонесі „обрѣть же ту евангеліе и псалтырь русъы писмены писано, и чловѣка обрѣть глаголюща тою бесѣдою и бесѣдовавъ съ нимъ и силу рѣчи приемъ свои бесѣдѣ прикладає разлучи письмена, глаꙑшнаѧ и съгласнаѧ, и въ болу молитву дрѣже, въскорѣ начеть чисти и сказати“ (вид. Мікльосіча, в Denkschr. Wien. Ak. XIX). Найчастіше толкувалася звістка ся так, що мова тут іде про готський переклад св. письма, а що він зветься тут руським, то норманісти се поясняють так, що Варяги, змішавши ся з кримськими Готами, уживали їх книг, і властиво про Варятів тут згадується ся; прихильники ж готської теорії, уважаючи „руське“ ім'я на звою Готів, доводять, що тут мова про кримських Готів; див. Голубинський Св. Кирилъ и Меѳодій первоучители словянскіе, 1885, и Исторія русской церкви I² с. 49, Pastrnek Dějny slov. apostolů Cyrilla a Methodia, 1902 с. 52, Шестаковъ Очерки по ист. Херсонеса с. 54 (Пам. христ. Херсон. III)¹). Обидва обясненія дуже непевні, як зовсім справедливо виказав Ламанский — Житіе св. Кирила какъ религіозно-этическое сказаніе, Ж. М. Н. П. 1903 IV с. 374 і далі (зам Ламанский, як перед тим Срезневский і Будилович, бачить тут Русина-Словянина). Але сама звістка легенди дуже непевна і може бути значно пізнійшою. Цілий ряд учених уважали її інтерполяцією — Горський, Бодянский, и. Макарій, Гільфердинг, Кунік, Ватенбах. Против сього вказувано (Будилович, Васілевский), що сі слова читаються ся в усіх кодексах легенди; але ж бо й ціла вона повна баламутств, мотивів чисто легендарних, очевидно — пізнійшого походження, так що й зачисляючи наведену звістку про руські книги до основного тексту, ніяк не можна її трактувати як поважне джерело для відносин 2-ої пол. IX в., не вважаючи на деякі архаїчні подробиці оповідання про Кирилову місію. Див. критику її в цитованій праці Ламанского і у Франка Святій Климент у Корсуні (1906) ст. 219 і д.

Про Марквартову Русь VI в. низше в екскурсії II.

10. Похід Руси на Царгород в 860 році.

Джерела: Cumont — Anecdota Bruxellensia, I — Chroniques Byzantines du manuscrit 11376 (Recueil de travaux publiés par le faculté de philosophie et lettres de l' université de Gand, IX); тут видано хроніку від Цезаря до Романа III (XI в.), де міститься ся хронологічна дата походу Руси і звістка, що її побито: μηνὶ Ιουνίῳ τῇ (!νοδικτῶνς) η ἔτους ,στέη', τῷ ε' ἔτει τῆς ἐπιχρατείας αὐτοῦ (Михаїла) ἡλθόν Ῥώς σὺν ναυσὶ δαχοσίαις,

¹) Давнійша бібліографія питання — Архангельський Св. Кирилъ и Меѳодій, Казань, 1885, дод. с. 25.

οι διὰ πρεσβειῶν τῆς πανυμνήτου θεοτόκου κατεκυριεύθησαν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καὶ κατὰ κράτος ἡττήθησάν τε καὶ ἡφανίσθησαν (с. 33). Сю звістку про побіду над Русю боронив de Boor (див. низше), доводячи, що то записка сучасна, але вона противить ся оповіданню Фотия і венецької хроніки і не варта довіря. 2) Казання Фотия—видані кілька разів (Lexicon Vindobonense Наука, Спб. 1867, у Мілера Fragmenta hist. graec. 1870, часопись 'Αλγύθεα, 1881, Записки петерб. академії 1906; переклад на основі тих видань в моїх Віймках с. 22 і далі, бібліографія в посмертній статті Куніка (такоже в Записках петерб. акад. 1906): О трехъ спискахъ Фотиевыхъ бѣсѣдъ 865 г. 3) Так званий Симеон Лъоготет, або псевдо - Лъоготет, і оперті на нім компіляції — Corpus hist. Byzant. t. XXXVIII р. 674, Лев Граматик ib. т. XL с. 123, продовження хроніки Амартола в вид. Муральта — Ученыя Записки петерб. акад. т. VI с. 736 — 7. Про Симеонову хроніку і її компілятивні редакції розвідки: Patzig Leo Grammaticus und seine Sippe (Byzantinische Zeitschrift 1895). Васильевский Хроника Логоєта (Византійський Временникъ 1895). De Boor Die Chronik des Logotheten (Byz. Zeitschrift, 1897). De Boor зачав випускати критичний текст Амартола (Georgii Monachi Chronicon, 1 — II томи 1904 р. у Тейбнера) і заповідає осібний том з його продовженнями. 4) Венецька хроніка Іоана (нап. коло 1009 р.) — Monumenta Germ. hist., Scriptores VII с. 18, тут інтересне число кораблів — 360 замість 200 грецьких джерел, і закінченіс: et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est. Побіжні згадки про руський напад у Никити Пафлагонського в біографії патріарха Ігнатія — Migne Patrologiae series graeca т. 105 с. 375, 516, 525. До нього ж прикладають настя в посланні папи Николая I до царя Михаїла (Migne т. 119 с. 954), але се не певно.

Давнійша література сього походу, що оберталась головно коло дати походу, по нахідці Юмона перестаріла ся (найважнійше з неї: Куніка Berufung der Rodsen гл. X і Ізвѣстія ал-Бекри екскурс II, Голубинского Исторія рус. церкви I гл. I). Новіша: Васільевский в Визант. Временнику 1894, с. 258 і далі. De Boor Der Angriff der Rhos auf Byzanz (Byz. Zeitschrift 1895). Лопаревъ Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы примѣнительно къ нашествію Русскихъ ва Византію въ 860 г. (Виз. Врем., 1895, IV) і відповідь Васільевского Авары, а не Русскіе, Оеодоръ, а не Георгій (ib. 1896, I — вказує, що наведена Лопаревим звістка зовсім не належить до походу 860 р., а до аварського походу VII в.). Васильевъ Византія и Арабы, т. I (820 — 867) с. 189 і далі. Ламанскій Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-этическое произведение (Ж. М. Н. П. 1903, VI і XII) — спеціально застосовується ся над питанієм про побіду над Русю (збивас згаданий

погляд de Boog-a) і над довгістю облоги — збиває гадку про те, що облога потягнула ся довше як рік — така гадка опирається на даті увільнення Царгорода в Прольогу, щід 7 липня. З інших гадок, які підносять ак. Ламанський, згадаю ще зодгад, що Русинів наслали на Царгород Араби (VI с. 359 і ХІІІ. с. 383). Вона однаке не має підперття в джерелах і мало правдоподібна.

Вкінці згадаю, що русько-візантійськими відносинами 860-х рр починається серія візантійських мініатюр на русько-візантійські теми: в мадридськім кодексі Свіліци, з XIV вв. маємо мініатюри, де представлений візантійський єпископ-місіонер перед руським князем (чудо з евангелієм), потім наступають: руська флота (похід Ігоря), авдієнція Ольги, ряд образків з війни Святослава з Візантією і друга серія — з походу Володимира Ярославовича (коротка характеристика їх у Кондакова — Русські клади I, 212). Другу таку серію візантійських мініатюр маємо в ватиканському кодексі хроніки Манасії, теж з XIV в. (болгарська війна Святослава). Мініатюри сі не виступовани досі і навіть не видані в цілості (найбільше їх зібрано в публікаціях Шлюмберже (див. низше), тому трудно сказати рішуче слово про історичну вартість цих образків, але реальність представлення Русі на них дуже сумнівна. Теж треба сказати ї про слов'янські мініатюри пізніших рукописей. Найбогатшу колекцію їх дає виданий недавно з усіма ілюстраціями Радивилівський кодекс літописи — Памятники древней письменности CXVIII, Радивиловская или Кенигсбергская літопись, Спб., 1902, про сі мініатюри розвідка Сизова в Ізвістіях отд. рус. языка 1905.

11. Грецько-болгарські війни Святослава і хронольогія 960 і 970-х рр.

Література русько-болгарсько-візантійської війни досить значна. Крім загальних курсів, стара монографія (чи збірка виписок з джерел) А. Черткова Описаніє войны в. кн. Святослава Игоревича противъ Волгаръ и Грековъ, 1843 (з початку в Рус. ист. сб. т. VI). Срезневські Слѣди глаголицы въ памяти. Х в. (Ізвістія II отд. пет. ак., VII с. 341 — 5 — про рік смерти Святослава, 973, на основі Льва Д.). Сюди ж належать спеціальні розвідки про рік смерти Святослава Ламбіна, Куніка і Васілевського в т. XXVIII Записок петерб. академії (ї осібно, 1876); з них Ламбін і Васілевський переходятъ критично хронольогію війни Святослава з Цимісхіемъ, Ламбін боронить 972, Кунік і Васілевський 973 р. Е. Бѣловъ — Борбъ в. кн. кiev. Святослава Игоревича съ имп. I. Цимісхіемъ, Ж. М. Н. П. 1873, ХІІІ. М. Дриновъ — Южные Славяне и Византія въ X в., Чтенія московскі 1875, III, с. 91 і далі. Jirechek Geschichte der Bulgaren гл. X. Васильевский Русско-византійские отрывки, IV, Ж. М. Н. П. 1876, VI (передруковано в томі його Тру-

дів). Courret La Russie à Constantinople (Revue de quest. historiques, 1876, I). G. Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle Nicéphore Phocas, 1890 і його - ж L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle, 1896. Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896. Westberg — Die Swjatoslaw-Chronologie von 967 — 973 (в його Ibrâhim's-ibn-Jakûbs Reisebericht в Mémoires de l'acad. série VIII, III — боронить літописну хронологію, а дату смерті 973 р.). Знайво: О посольствѣ Калокіра въ Киевъ (Ж. М. Н. П. 1907, IV) і О походахъ Святослава на Востокъ ib. 1908, XII). Шахматовъ Разысканія гл. IV. Тут же згадаю ще питаніє про болгарську монету Святослава. Сї монети стали відомі від 1830-х рр.; вони мають з одного боку фігуру князя, з другого — образ Спасителя і напись: Святославъ пр Блгари (цар Болгаром). Було дві гадки: одні бачили в сїм Святославі болгарського царя (1296 — 1322), інші — нашого Святослава. Останній погляд висловив вперше росийський нумізмат Савелев, пізнійше Ер'єр (Wiener Numismat. Monatshefte, V с. 110 і далі) і Чернєв (Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ, 1888 с. 79 і далі, тут і література питання); вони вказують на примітивність виробу й подібність до монет Симеона, а образ Спасителя на монеті поганського князя пояснюють болгарською монетною традицією.

Джерелами для історії Святославового походу служать: Лев Дијакон, Скіліца, наша літопись і деякі другорядні. Лев з Калої (в Малій Азії) родився коло 950 р., в чині диякона брав участь в болгарським поході імп. Василя Македоняніна (986) і кілька років пізнійше описав сучасні події, від смерті Константина Порфирородного до смерті Цимісія (959 — 975), в десяти книгах своєї Історії, що становить дуже важне, бо одиноке сучасне джерело для сього часу. Він визначається взагалі докладністю і значною об'єктивністю (трохи є стороннічтво для Візантії — див. Krumbacher Geschichte der byzantinischen Literatur² с. с. 267). Його історія видана в XI томі бонського корпуса і в CXVII т. Патрольогії Мінія; для історії русько-візантійської війни — се перше джерело. Скіліца писав свою хроніку світа в XI в., користав між іншими і з Льва Дијакона, але поруч нього і з інших джерел. Його оповідання про русько-візантійську війну взагалі дуже близьке до Льва, але є деякі подробиці, яких не має Лев, і виглядаєскоріше так, як би Лев і Скіліца користали місцями з одного джерела, ріжним способом скороочуючи його. Ся частина Скіліци увійшла майже без усіх перевірок в хроніку Кедрена (писав при кінці XI або на початку XII в.), і з нього приходить ся користати в сїй Кедреновій хроніці, бо грецький

текст Скіліци не виданий досі (є тільки латинський переклад, виданий 1570 р.). Кедрена маємо в болгарському корпусі т. XXXIII і в Патрольогії Міня т. CXXII. Про відносини Скіліци й ін. хроністів до Льва спеціальна розвідка: Warterberg Leon Diakonos und die Chronisten, Byz. Zeitschr. 1897. Про серію мініаторів з болгарської війни Святослава в мадридському кодексі Скіліци див. в прим. 10.

Отже на брак джерел для болгарської війни Святослава скаржитися не можна, але деякі моменти в ній лишають ся неясними, а головно велики трудності задає хронольгія. Головні з цих трудностей я зазначу тут і умотивую свій погляд на них. Початок кампанії літопись датує 967 р., але, як бачили ми, по Хаукалю 968 р. Святослав воював при волзькі краї. З візантійців Лев кладе місію Колокіра на 965|6 р. (індикт 9), Скіліца Кедрен на 966|7 (інд. 10), а прихід Святослава — на серпень 968 р. (інд. 11) (Лев близьше не означає часу приходу). Я не буду входити в те, яким способом вийшла тут ріжниця в рахунку між Львом і Скіліцою-Кедреном, тільки піднесу, що з огляду на зазначені в тексті обставини походу Святослава ми повинні б прийняти дату Скіліци-Кедрена; але вона має трудність, бо Скіліца-Кедрен рахує по індиктам і роках царства, і тут у нього виходить суперечність, як порівняти отсі дати: індикт 7 липень — другий рік Никифора (с. 361), індикт 10 червень — четвертий рік Никифора (с. 372); отже мусить бути помилка або в році царства (967), або в індикті (968). Але що його рахунков по індиктам сходить ся з його рахунком по роках світа, а в рахунку на роки царства він не згоджується ся з Львом, то безпечніше здається ся прийняти дату індикта. Отже Святослав прийшов до Болгарії 968 р.

Друга трудність — означити перерву, коли Святослав вернувся до Київа. Літопись датує її 968 — 970 рр., так що на болгарську і грецьку кампанію у неї лишається ся не повних два роки. Можливо, що хронольгія літописи оперта тут на даті смерті Ольги; в поквалі Ользі Якова мніха рахується, що Ольга умерла 15 років по охрещенню, 11|VII 969 р.; се відповідає датам охрещення і смерті Ольги і в літописі (тільки що то було б на п'ятнадцятім, не по п'ятнадцятьох роках). Але зістается ся питанням на скільки рахунков похвали тут самостійний від хронольгії літописи (пор. вище с. 451). Коли дійсно охрестила ся Ольга, невідомо, а як брати дату подорожі її до Царгороду, то вона в літописи зовсім хибна (тож рахувати, як Васілевський, від дати дійсної подорожі Ольги до Царгорода до її смерті 14 років, се значить громадити непевності). Отже дати літописи і похвали самі по собі не дають нічого певного. З Візантійців згадує про перерву в Святославовій війні Скіліца-Кедрен. Згадавши про похід Святослава і починені ним спустошення п'ятого року царства, він

каже, що Русь слідом вернула ся до дому, „а на шестий рік царства прийшла знову походом на Болгарію і починила подібно як попереду, або ще й гірше“ (с. 372)¹⁾. Отже перерва не тривала двох років. Коли зважити що Никифор перед смертю енергічно заберав ся до боротьби з огляду на успіхи Святослава (а загинув він в грудні 969 р.), то, очевидно, Святослав ще в першій половині 969 р. мусів вернутися до Болгарії. Се б на стільки згожувалося ся з літописю, що і в ній Святослав вертає на Русь вже на другий рік болгарської війни. Тоді побут Святослава в Київі прийшлося б обмежити кількома місяцями.

Тепер приходимо до найбільшої трудності — року Цимісхієвого походу на Святослава. Лев Диякон зовсім виразно каже, що він стався на третій рік Цимісхієвого царства — 972 р., бо як раз перед походом, при кінці другого року царства, Цимісхій урядив своє весілля (VII. 9); тоді б Святослав мав загинути весною 973 р., як се й приймають деякотрі. Тим часом в літописі умова Святослава з Греками, що закінчила війну, датована липнем 971 р., індикта 14, і смерть Святослава положена під 972 р. І се має собі повне підтвердження в хронології Яхі (писав у 1-ій пол. XI в. і для візантійських подій мабуть користав з раніших грецьких записів, близше про нього див. на с. 574). У Яхі Цимісхій воює в Болгарії в 971 р., а в осені 972 р. бачимо його вже на скочі (перешов Евфрат в вересні-жовтні 972 р.) — Яхя с. 181 — 4. Вказівки Скліцци-Кедренса (с. 392) не мають особливого значіння: унього Цимісхій забирається до походу на Русь на другім році царства (отже 971 р.), але неясно, чи се дата приготувань, чи походу, а що другий рік царства кінчується як раз в грудні 971 р., то се зовсім міняє рахунок. Зонара, як чистий коміллятор, не має тут зовсім ніякого значіння (він виразно кладе похід на другий рік царства). І так виходить виразна суперечність; по однім боці сучасник Лев (правда — дуже неохочий до докладних дат), по другим Яхя (власне дуже богатий на дати). Справу може рішити зовсім просто дата документа — умови Цимісхія з Святославом; однака тут насувається питання — чи дата не вставлена на щідставі літочисленні хронології, або чи не перемінена? Я уважаю се неправдоподібним: адже умова Ігоря не має дати, як літописець не уважав потрібним її доповнити, а в умові Святослава маємо і рік, і індикт — значить треба припустити свідоме підроблювання. При тім же хронології версії київської й суздалської, де князювання Ярополка починається від 973 р. (в новгородській — від 972), дата умови скоріше пере-

¹⁾ Шахматов одмітив до цього ще приписку на маргінезі болгарського перекладу Манаасії: „При семъ Никифоръ цари плѣниша Русь Българскую землю по двацці въ двѣю лѣту“ (Разыск. с. 121).

шкоджала, аніж надавала ся, бо незнати куди дівається ся цілий рік (між поворотом Святослава і князівством Ярополка).

Коротко зводичи сказане вище, я уважаю правдоподібним початок війни 968 р., доволі коротку перерву на початку 969 р., остатню кампанію 971 р. і смерть Святослава 973 р. Але з огляду на всі ті труднощі будемо уважати сі дати тільки правдоподібними; а застановився я над ними тому, що ся справа має вже цілу літературу.

Хронольогія перших років Володимирового панування в Київі дає знову ріжні непевності. Маємо тут два головні рахунки—в літописі і в житії Володимира, включені в похвалу Якова, і вони не годяться між собою. Літопись рахує Ярополкового князювання 8 років, житіє каже, що Володимир сів в Київі „въ осмое лѣто“ по смерті батька; се можна-б погодити, прийнявши, що літопись рахує неповних 8 років, але літопись кладе в результаті початок Володимирового князівства на 980 рік, а житіє на червень 978 р.: „сѣде въ Кіевѣ князь Володимир въ осмое лѣто по смерти отца своего Святослава мѣсяца іюня въ 11 въ лѣто в 6486, крести же ся Володимерь князь въ 10-е лѣто по убієніи брата своего Ярополка“. При тім однак і літопись (с. 10) і житіє рахують однаково Володимирове князювання в Київі на 37 років (в житії він, як бачимо, охрестився „въ десятое лѣто“ по смерті Ярополка, а по охрещенню живше „28 лѣтъ“), а смерть його всі згідно кладуть на 1015 р. Додати ще треба, що в 1 Новгородській літописі початок Ярополкового князівства кладеться на той же 972 р., що й смерть Святослава, а в інших на новий 973 р., хоч це абсурд, бо смерть Святослава, з огляду що стала ся весною, і без того положена на новий рік (зимівка його в Білобережжі стояла під 971 р., „веснѣ же приспѣвъши (тут вставляється ся 972 р.—рахуючи від 1 марта) поїде Святославъ въ порогы“, і вбили його), так що виходило-б, ніби минув рік між смертю Святослава і князюванням Ярополка, тим часом се поняття рівнозначні, бо Ярополк і без того сидів у Київі, і літопись нотує тільки правний момент, а не якийсь новий факт.

Зовсім ясно, що в основі сієї хронольогії лежить рахунок літ князювання: 8 літ Ярополкового князювання і 37 літ Володимирового. Але від смерті Святослава десь в березні 972 р. до смерті Володимира в липні 1015 минуло всього 43 р. і 4 місяці. Се пробують поправити, приймаючи, що літа панування Ярополка в дійсності треба рахувати не від смерті Святослава, а від посадження Ярополка; кладучи се на р. 970, дістають до смерті Володимира повних 45 літ, і смерть Ярополка припадає на р. 978, як у житії (так недавно рахував Сркуль, 1. с.). Однак 970 р. як початок Ярополкового панування не дуже правдоподібний, і треба б в такім разі брати 969, а житіє виразно рахує Воло-

димирів прихід до Київа на восьмий рік від смерті його батька. Очевидно, літа князювань рахують ся не повно: Ярополк умер на восьмій році князювання (коли прийняти дату життя — 11|VI, то буде 7 рік і два-три місяці), Володимир на 37-ім (по житию по 36 роках і 1 місяцю). Але коли так, то ми приймаючи роком смерти Святослава 972 р., мусимо положити смерть Ярополка на літо 979 р. Розуміється, як і рік смерті Святослава, і ся дата тільки правдоподібна.

Цікаво, звідки міг узятись день смерті Ярополка? Очевидно, що тільки з якоїсь сучасної церковної записки, але як він туди зайдов? Як знаємо, в т. зв. Якимовській літописі, виданій Татіщевим, річ представляється так, що Ярополк був прихильником християнства; ся Якимівська літопись — джерело дуже баламутне (декотрі уважають її просто фальсифікатом), і її звістка маловартна; але незалежно від неї досить можливо, що Ярополк був прихильний християнству: він виростав при Ользі, і як старший — міг більше перейняти з її впливу; жінка його була Грекиня-християнка. Шахматов пробував вивести дату його смерті з записки про смерть мучеників Варягів, що мала, мовляв, дату 12 липня 978 р.; але се йому не вдало ся, на мій погляд — його мірковання занадто вийшли штучні (Разыск. с. 26). Так само не вдоволяє мене його гіпотеза, що хронологія життя опирається на хронології старшої редакції літописи — т. зв. древнійшого свода (на сій підставі хронологічну таблицю життя — подій по охрещенню Володимира, Шахматов включає в свою реконструкцію „Древнійшого свода“). Так як тепер стоїть справа, ми мусимо констатувати тільки незалежність хронології звісток життя-Похвали від літописи. (Питання про відносини життя і Похвали Якова і про залежність або незалежність життя Похвали від літописи зістають ся неясним і суперечними: див. Соболевского Памятники древне-русской литературы посвященные Владимиру св., Никольский материалы для современного списка русскихъ писателей, 1906, Шахматовъ Корсунская легенда гл. II і Разысканія гл. II, інша література у Нікольського ор. с.; що до авторства Якова, монаха печерського монастира, кандидата на ігуменство по смерті Теодосія, автора послання до в. кн. Дмитрия і канонічних запитань до митроп. Іоана, — теж зістаеть ся досі велике заганене, пор. цитовані праці Шахматова, де він висловлюється ся раз за, другий раз — против авторства сього Якова, але треба призвати, що підстави того авторства незвичайно слабкі).

12. Охрещення Володимира і Руси.

Питання про час і обставини охрещення Володимира мають уже чималу літературу. Але не кажучи за давніші писання, що взагалі стояли на ґрунті літописної традиції, ся література властиво має свою вихідною точкою розвідку пок. Голубінского в Журналі Мін. Нар.

Прос. 1871, що потім увійшла в його Історію церкви т. I гл. 2 (1880). Він взяв літописну повість під дуже скептичну аналізу, але для реконструкції подій не ужив чужих письменників, а головно Похвалу Якова. Натомість Васілевський в статті Русско-византійські отримки, II. Къ исторія 976—986 г. (Ж. М. Н. П. 1876, III, передр. в Трудах II) притягнув звістки візантійських і арабських джерел, між ними ель-Макіна, що користав з Яхі. Потім 1883 р. вийшли витяги з самого Яхі видані бар. Розеном, з важним коментарем (Імператорські Василій Болгаробойца. Извлечения изъ лѣтописи Яхы Антиохійского). Наближенне дев'ятьсотлітнього ювілею охрестення Руси, що мав святкувати ся в Росії, звернуло особливу увагу на ці питання і спеціально на рік охрестення. Вичислю головнійше з літератури тих років: Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковью, 1878, гл. VI. Рецензії Малишевського на Голубінського (Отчетъ о присужд. узаров. премії) і Успенського на Розена (Ж. М. Н. П., 1884, IV,—се властиво самостійна робота, з аналізою джерел і деякими гіпотезами). Линніченко Сучасенное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси (Труды Кіев. Духовной Акад. 1886, VII, — головні погляди Розена і полеміка з Успенським, рік прийнято 989 для Володимирового й загальноного охрестення). П. Л(ебединцев) Когда и где совершилось крещение Киевлянъ при св. Владиміре (К. Старина, 1887, IX — традиційний погляд). Завитневачъ О мѣстѣ и времени крещенія св. Владимира и о годѣ крещенія Киевлянъ (з поводу статті Лебединцева)—Труды Акад. 1888, I, і Владимірський сборникъ виданий тою ж академією, де уміщено статті також інших авторів до сеї справи. Соболевський Годъ крещенія Владимира св. (в т. III Чтений київ. істор. товариства, див. ще справозданнє з діспути Соболевського і Завитневича в кіївськім товаристві там же т. III с. 5 і далі, також Ж. М. Н. П. 1888, VI: Соболевский боронив літописної традиції, тим часом як Завитневич виходив з хронології Якова й приймав роки 987 і 990).

Пізнійша література: Regel Analecta byzantino - russica 1891 с. XXI—LXXII і далі. Schlumberger L'épopée byzantine, I, 1896, гл. XI. Ламанський Славянское житіє св. Кирила гл. XXV (Ж. М. Н. П. 1904, I). Шестаковъ Памятники правосл. Херсонеса, III, 1908. Сюди ж входить ряд праць що трактують традицію про Володимира з історично літературного становища — крім цитованих уже праць Мілера, Жданова, Халанського, Лободи, присвячених традиції поетичній, сюди належать особливо, по згаданій уже публікації Соболевського: Памятники древне-русской литературы, посвященные Владимиру св. (збірка текстів зі вступними замітками, в II т. Чтений київ. істор. тов.), такі новійші праці: Никольского Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго

сказанія о св. Владімірі (Христ. Чтеніе 1902, VII) і його Матеріали для поврем. списка писателей (1906) і Матеріали для історії древнерусськ. духовної письменності (Сборникъ отд. рус. яз. т. 82, 1907). Шахматовъ Одинъ изъ источниковъ лѣтописного сказанія о крещеніи Владимира, 1904 (з Сборника харьк. филол. тов.), Корсунская легенда о крещеніи Владимира, 1906 (з Сборника на честь Ламанского), Разысканія о лѣтоп. сводахъ гл. V. Srkulj Drei Fragen aus der Taufe des heil. Vladimir, 1907 (Archiv XXIX). А. Бертьє-Делагардъ: Какъ Владимиръ осаждалъ Корсунь (Ізвѣстія отд. рус. языка 1909)—останній праці ви-вликані головно „Корсунскою легендою“ Шахматова, як і замітки Шестакова, передруковані в додатках до названої вище праці.

Головною підставою для зверхиої, фактичної історії сих подій в новійшій літературі став Яхя,звістний з іменем давнійше, але опублікований і введений в круг джерел доперва бар. Розеном. Яхя син Саїда був православний Грек з Єгипта, лікар з професії, пізнійше жив в Антіохії. Він був своїком александрийського патріарха Евтихія († 939/40) і повів далі арабську хроніку свого Евтихія, що мала титул „Дороге намисто“ і кінчила ся 857/8 р. В першій редакції свою хроніку Яхя написав перед 1014/5 р., потім переробив і повів далі, також по арабськи, не знати як далеко (кінця не маємо, але певно доходила вона до 1031 р.). Для візантійських відомостей 2-ої пол. Х в., дуже у нього богатих, з дуже докладними датами, Яхя мусів використати якісь місцеві грецькі записи, нам незвістні.

З опублікованням текстів Яхі стратили значине відомості про русько-візантійські справи арабського письменника XIII в. ель-Макіна († 1273), бо показалося, що він тут тільки скорочує Яхю; натомість оповідання ібн-ель-Атіра (теж XIII в., † 1233) має в собі дещо, чого не міг він узяти з Яхі, але джерело сих відмінних звісток невідоме. Текст ель-Макіна видано в Лейдені 1625, ібн-ель-Атіра видав 1851 р. (і далі) Торнберг; уривки з них в перекладі в Записках петерб. академії т. XXIV (Куникъ О запискѣ готского топарха с. 147), у Васілевськаго в Ж. М. Н. П. 1876, III, в примітках до Яхі Розена с. 199 і далі.

Звістки Византійців дуже короткі й дуже мало дають інтересного супроти Яхі й ібн-ель-Атіра. З них Псель, що писав в 2-ій пол. XI в., згадує тільки про поміч від Володимира (шікава його замітка, що імператор бачив неохоту до себе в народі); текст виданий в *Bibliotheca Graeca mediæ aevi ed. Sathas*, т. IV с. 10. Лев Діякон, оповідаючи про війну з Фокою, нічого не згадує про Русь (Х. 9). Скіллица-Кедрин (с. 444) і за ним Зонара (XVII. 7, ed. Dindorf VI р. 114) згадують про поміч і шлюб Володимира з царівною і прислану ним поміч, але так коротко, що з них не видно, чи скорше була прислана поміч, чи Володимир наперед оженився з царівною.

З наших, українських джерел довго опиралося все на літописнім оповіданню. Голубінський поруч із гострою критикою його висунув на передній план „Пам'ять і похвалу“ т. зв. мніха Якова, як джерело більш певне і самостійне. Против такої високої оцінки „Похвали“ виступив Соболевский, вважаючи її твором пізшіштим, опертим на житті Володимира. Потім по довгій перерві по тих працях до книжної традиції про Володимира уявя ся Нікольський і особливо докладно спинився коло неї Шахматов в книжці Корсунская легенда. Сими новійшими працями поруч літописи намічено такі старі книжні утвори присвячені Володимирові:

„Древне житие“, як його назава Соболевский, включене в „Пам'ять і похвалу“, звісне осібно тільки в пізніших рукописях, XVI в., видане в згаданій збірці текстів Соболевским.

„Пам'ять і Похвала“ мніха Якова; в тій формі, як її тепер маємо, вона досить механічно злучена з кількох кусків: крім „древнього жития“ війшла сюди похвала Володимира і похвала Ользі; літературу див. вище с. 572; друковано богато разів.

Проложне житие Володимира, звісне в коротшій редакції в рукописях прологів XIV в., текст в збірці Соболевского; в ріжних рукописях має ріжні додатки і вставки — так ширша редакція, видана тамже щід ч. V, має вставку з корсунської легенди, або т. зв. „жития особаго состава.“ Про се проложне житие крім названих в горі праць ще статейка Шахматова в Ізвѣстіяхъ академіи наукъ 1907: Какъ назывался первый русский святой мученикъ.

Житие торжественника, або як його звати „звичайне“, обычное житіе, звісне в рукописях XV—XVI вв., видане в збірці Соболевского щід ч. III. Особливу редакцію його, з цікавими відмінами містить білоруський збірник XVI в., теп. Чудова монастиря, котрому Шахматов в своїм перекладі присвячує особливий розділ (Корсун. лег. VI).

„Слово о томъ какъ крестися Владиміръ возмѧ Корсунъ“, звісне в богатьох рукописях XV—XVII в., в деяких з іменем „грішного Теодосія“ як зве себе автор чи компілятор в закінченню. Видане Нікольським в „Матеріалах духов. письменности.“

Шарешті — Корсунська легенда або „житіе особаго состава“, дуже інтересна, найбільше закрашена легендою повість про Володимира, завважена Ждановим і Халанським в літописнім збірнику XVII в. петерб. публич. бібл. і опублікована в повнійшій редакції у Шахматова (Корсун. легенда гл. VII), з збірника XVII в. бібліотеки Плітіна (теп. академії наук), де вона творить осібну статю п. заг. „Житіе в. кн. Владимира самодержца руския земли“.

Філіація сих повістей і їх хронологія не установлені докладно і в літературі на сім пункта висловлювалися найріжніші гадки. Так напр.

м. Макарій, Голубінський й ін. вважали „звичайне житie“ прототипом літописного оповідання, а „Память і похвалу“ самостійним від нього твором XI. в. Тим часом Соболевський вважає літописне оповідання прототипом „звичайного жития“, а Шахматов бачить в звичайнім житию перевербку літописів під впливами древніаго і проложного жития — воно відсувається ся таким чином на далекий плян філіації, тим часом як Соболевський вважав проложне житие витягом з звичайного. Нікольський вважав джерелом літописного оповідання „Слово якож крестися...“ Шахматов же бачить в нім витяг з літописного оповідання, але з деяким запозичилим з корсун. легенди. Про велики вагання в поглядах на Похвалу т. зв. Якова згадував я вище (с. 572) і т. д.

Взагалі не вважаючи на велике поступи останніх літ (особливо студій Шахматова) все богоцтво рукописної традиції не використано ще й тепер, і тому даремно було б силкувати ся розвязати сі питання безповоротно і уставити філіацію сеї традиції вповні певно і всесторонньо. Основним питанням тут зістається ся все таки склад літописного оповідання. Поруч нього визначають ся особливо замітними екстраваганціями „Древне житие“ (включене в „Похвалу“) і корсунська легенда („Житие особаго состава“), пробу реконструкції котрої дав Шахматов в Корсун. легенді (с. 46 і далі), але питання їх походження кінець кінем позмінно приводять до питання про літописне оповідання.

Аналізи його, почавши від Голубінського, виразно виказали нельоїгності і суперечності в його укладі; перед нами очевидно контамінація ріжних оповідань про охрещене — правдоподібно з кількох книжних утворів, що дають себе знати в громадженню ріжних мотивів і ріжних доріг, котрі приводять Володимира до охрещення. Шахматов, справедливо підносячи сі суперечності і нельоїгності, вважає літописне оповідання за комбінацію двох джерел. Одно — се перша редакція літописи („древнійшій сводъ“), що оповідала про охрещене Володимира в Київі, під впливом проповіді місіонера, підтриманої боярами, що підкріпили її прикладом Ольги; Шахматов дає її реконструкцію, пропустивши пробу вір через посольства і оповіданне про похід на Корсунь. Друге — се повість про охрещене Володимира в Корсуні, або корсунська легенда, котру Шахматов пробує реконструювати на основі Плітінської повісті, доповнюючи її іншими елементами, з літописи з інших повістей (так він вставляє сюди коротку звістку про пробу вір через посольство й іваші епізоди — Корсун. лег. с. 110 і далі). Оповідання першої редакції літописи по думці Шахматова не мало в собі нічого реального, се був чисто літературний утвір — перевербка болгарської повісті про охрещене болгарського князя Бориса, де в чім лише приправлена до місцевих обставин. Далеко більше історичного мала в собі повість про охрещене Володи-

мира в Корсуні, хоч сам факт хрещення Володимира в Корсуні не історичний, а з другого боку — повість використала для самої війни легендарні й поетичні джерела — „біліну“ про сватаннє Володимира. По гадці Шахматова, ся повість, або корсунська легенда, як її називають для короткості, зявила ся серед корсунських попів київської катедри, потомків виведеного з Корсуня духовенства, що підчеркували нею тісні церковні звязки Руси з Візантією, і завдяки більшому богацтву фактичного матеріалу вона взяла перевагу над оповіданням першої редакції літописи при дальших перерібках її.

Невважаючи на богатий матеріал традиції, використаний Шахматовим, і весь дотеп його комбінацій, не вважаю справу розвязаною його гіпотезами. Не переконує мене його гадка, що оповідання першої редакції було таке пусте — що автор не міг нічого знайти в традиції про Володимирове охрещення, так що звернув ся до болгарської повісті про Бориса; доказів на невільничі черпання з цього болгарського джерела Шахматов, по моєму, не дає, хоч його здогад і поспішив прийняти Сркуль. З другого боку не дуже промовляє до переконання його гадка, що саме в правовірних церковних грецько-руських кругах соборного духовенства були в основу повісті про охрещення положені народні поетичні утвори про сватаннє Володимира, дуже мало созвучні християнським мотивам і не перероблені ними. Нарешті — по-за конструкцією Шахматова лишається ся один з визначних епізодів — київське посольство для оцінки ріжних вір. В корсунськім епізоді, куди його вставляє Ш., йому нема місця: візантійський двір не має ще ніяких запевнень Володимира і хапається ся за надію охрещення, як за обставину, що може дати якийсь можливий вид відданю царівни за Володимира: „єда како [тебе ради] обратить его (Володимира) Господъ“. Перед сим нема місця ніяким рішенням Володимира в справі християнської віри, він хоче тільки царівни, і по приході її пробує ще викрутити ся від охрещення, аж Бог чудом його примушує.

Треба сказати, що зроблене Володимиром „испитаніє о всѣхъ вѣрахъ“, хоч як белетристично виглядає в літопісній повісті, однаке знаходить собі паралелі в чужесторонніх джерелах. Одна така звістка знайшла ся в жidівських рукописах зібраних Фірковичем, в видѣ записки з р. 986 про прихід київських послів до хозарського кагана, аби розвидати ся про релігію (видана Хвольсоном в I т. Сборника статей по єврейской истории 1866). Проф. Гаркаві призначав сю записку фальсіфікатом — фальсіфікатів в колекції Фірковича взагалі показало ся чимало (статті в Ізвѣстіях рус. археологического общества т. УШ, Ж. М. Н. П. 1877, VII, і Altjudische Denkmäler aus der Krim, 1876). Невважаючи на оборону її іншими гебраїстами (Берхінъ Єврейскій документъ о по-

сольствѣ св. Владимира для испытанія вѣръ—Киев. Старина 1884, XI, пор. замітку Голубовскаго тамже 1885, III), ся записка зістась ся дуже сумнівою, незалежно навіть від підозріlosti свого джерела — колекції Фірковича. Важішша інъща звістка, перська, в „Збірнику анекдот“ Магомета аль-Ауфі, XIII в. Навязуючи до старої характеристики Русинів (у ібн-Русте й ин.) як народу, що живе виключно з війни, се оповідання каже, що прийнявши християнство, Русини не могли вже воювати, але що не мали іншого способу до прожитку, то вкінці рішили ся прийняти магометанство, й цар „Буладмір“ вислав послів в Ховарезм — заявити про се бажаннє. Володар Ховарезма прийняв іх дуже радо і післав дарунки й магометанського імама (духовного), научти Русь магометанству. Русини прийняли магометанство й почали знову воювати. Звістку сю опублікував ще Гамер — Hammer Sur les origines russes, 1827, але в дуже попсованій формі, без імені Володимира, так що вона дала декому, навіть Куніку повід до ріжних дивоглядних виводів — Kunik Ergänzende Bemerkungen zu den Untersuchungen über die Zeit der Abfasung des Lebens des heil. Georg von Amastris, Bulletin de l'academie, XXVII. В оригінальній формі опубліковав її Бартольд в 1896 р. — Новое мусульманское извѣстіе о русскихъ, Записки восточного отдѣленія русского археол. общества т. IX.

Питанне, як толкувати собі сю звістку? Прийняти, що се літературне запозичене, покручений відгомін оповідання літописної повісті про послів, висланих Володимиром на „испытаніе“? Таких запозичень одначе у східніх письменників не знаємо більше. Чи оповідання літописної повісті не байка, і Володимир, рішивши ся з звісних нам мотивів завести на Руси християнство, дійсно для декорума зробив наперед таке „испытаніе“ і розіслав послів? Само по собі в тім також не було б нічого неможливого. В кождім разі з сим епізодом треба бути обережним і не викидати його як просту літературну видумку.

Посольства до Володимира від представників ріжних релігій, котрі Шахматов вважає також літературною видумкою, теж останніми часами своїх оборонців в Сркулі і Берте-Делягарді, які припускають тут сліди ріжних посольств — тільки в справах більш політичних, ніж релігійних.

ЕКСКУРСИ.

I. Найдавнійша київська літопись.

Таке чи інше розуміннє найдавнішого періода нашої історії стоять в тісній залежності від такого чи іншого погляду на нашу найдавнійшу літопись — її генезу, склад, джерела і т. і., бо від того залежить наш погляд на переважну більшість звісток, які ми маємо для цього періоду. Для того мусимо взглянути в сю справу трохи близше, що б було яснішим і умотивованім наше становище до відомостей, які вона подає нам.

Найдавнійшою (инакше Початковою, Начальною, Несторовою) літописею звать ся компіляція, зроблена в Київі на початку ХІ в. Ми не маємо її осібно, а тільки в складі тих літописних збірників, куди вона увійшла як складова, звичайно — вступна частина. В більш чистій формі вона переходила в двох збірниках. Одну версію маємо в волинськім збірнику, закінченім десь при кінці ХІІІ в. — це полуздневна версія. Найдавнійший її кодекс (рукопись) — Іпатський, званий по імені костромського Іпатського монастиря (в північній Росії), де він переховувався, писаний (як показує знак на папері) не скоршев як в 20-х рр. XV в. (коло р. 1425, як приймають). Другий відмінний кодекс — Хлебніковський, списаний в XVI в. судячи по письму; від нього ідуть кілька новіших копій: т. зв. Погодінський — списаний, як тепер згадують ся в 1621 р. в Животові, в Браславщині, Єрмолаївський списаний з Хлебнікова в XVIII в., Нарушевичівський (або Краківський), списаний з Погодінського. Другу версію, північну маємо в суздальськім збірнику, закінченім на початку XIV в.; найдавнійший її кодекс — Лаврентійський, званий так по імені писара, ченця Лаврентия, що списав її, правдоподібно — в самім Суздалі, 1377 р.; новіші кодексы: Радивілівський (инакше —

Кенігсберський), Академічний (инакше — Троїцький) і Троїцький (згорів 1812 р. і заховався тільки в варіантах до 907 р.), всі з XV століття. Поза тим, в більш або менш змінених формах заховалася Найдавнійша літопись в інших численних компіляціях.

В найстарішій — Лаврентіївському кодексі Найдавнійша літопись титулується так: „Се повѣсти времѧнъ лѣтъ, откуду есть пошла Русская земля, кто в Киевѣ нача первѣ княжити, и откуда Русская земля стала есть“. Сей титул повторяється і в інших кодексах і компіляціях, але з деякими відмінами; найбільш інтересне те, що в кодексах полудневої версії додано: „Повѣсть... черноризца Феодосьева манастиря Печерского“, а в одному з кодексів (Хлебніковському) маємо ще й ім'я: „Нестора черноризця“. Низше побачимо, що отсюди титул, по всякий правдоподібності, належить тільки до першої, вступної частини літописи, а тепер спинимося на отсім іменній літописці.

Ім'я Нестора в титулі „Повѣсти“ вийшло з давньої традиції, що Нестор, печерський монах XI в., автор житій Феодосія та Бориса і Гліба, був автором літописи. Сю традицію ми знаходимо вже в Печерському Патерику (XIII в.), і завдяки його популярності сей поглядъ став широко розповсюдненим,— хоч і не загальним (бо напр. редактор Никонівської компіляції уважав літописцем Сильвестра). Окрім звісного нам Хлебніковського кодекса ім'я Нестора стояло в титулі ще кількох (Татіщев знов їх три), і се в звязку з традицією Патерика давало на разі, як можна було гадати, певну відповідь на питання, звідки зявилася Найдавнійша літопись: її, мовляв, написав київський монах XI в. преподобний Нестор. На початках наукових студій давньої руської історії се уважалось певним. Було тільки певне вагання що до границі — де кінчить ся ота Нестрова літопись; але вже Мілер в 1775 р. вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю Найдавнійшої літописи. Так справа на початку здавалася ясно. Літопись уважалася одноцильною працею Нестора, і на сїм ґрунті став звістний первоначальник наукової критики давньої руської історії Шлещер. Він поставив першою задачою наукової роботи — відреставрувати „дійсного Нестора“ методом фільологічної критики, і його „Нестор“ на довго став провідником в студіях давньої руської історії. Під впливом його поглядів досить непримітно проминуло перші гадки про компілятивний характер літописи, висловлені особливо Строевим, в передмові до його видання Софійського временника (1820).

До докладнішої аналізи літописи привели доперва т.зв. „скептики“, московський професор М. Каченовский та його ученики, що рядом статей в 1820-х і 30-х рр. попробували збити певність літописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведено до неї

умови з Греками — фальсіфікати, що се робота пізнійша і т. і. Хоч як се було нестійне в цілості, але при тім були висловлені й деякі важні гадки, напр. що Нестор міг бути автором якоє монастирської хроніки, але не літописи й т. і. В результаті се привело до докладнійших студій над літописю зі сторони її оборонців, і так появилися дві важні аналізи — Погодіна, й особливо Буткова. Новий імпульс до аналітичних праць дали потім статті професора московської академії Казанцева (почавши від 1849 р.), де він виступив з сильними аргументами проти погляду, що автором чи редактором літописи був Нестор. Його аргументи були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішучо захітаний, і разом з тим на перший план виступили питання про складові частини літописи, її джерела й редакторську роботу. На розвій цього останнього питання особливо вплинула боротьба норманістів з антинорманістами, що в 1860 і 70-х рр. зачіпала кардинальні питання генези літописи. В результаті з'явилось ся кілька визначних праць, присвячених аналізі літописи. Срезневський в своїх „Чтєніях“ (1862 р.) попробував вирішити з літописи давнійші циклі записок; в полеміці Геденова і Куніка про початок Руси вияснено було комбінативний характер літописного оповідання про початок Руси; в 1868 р. вийшла праця Бестужева-Рюміна про склад літописей, де він призначав нашу літопись по просту архивом, в котрім переходились ріжнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над виясненням її компілятивного характеру.

З кінцем 1860-х рр. студії над Найдавнійшою літописю затихли, але дальші роботи над давньою руською історією вносили до них важні гадки й спостереження. Важне значіннє напр. мали скептичні замітки Лловайского про вступні частини літописи, або напр. принагідно переведена деякими ученими реабілітація звісток, що не ввійшли в Найдавнійшу літопись в її чистійших версіях, а знаходяться тільки в пізнійших компіляціях. Потім важний поворот в студіях над літописю зробив 1890 рр. петербурзький академік Шахматов рядом спостережень над хронологією й взагалі укладом літописи, а особливо тою увагою, яку звернув він на 1 Новгородську літопись другої радакції: він довів зовсім певно, що ми маємо в її вступній частині самостійну версію літописи, і до того — старшу ніж та, яку маємо в ширших версіях Повісті, полуночевій і північній. Виявилося при тім ще ясніше, що для вияснення питань, звязаних з Найдавнійшою літописею, дуже важне значіннє часом мають пізнійші, навіть дуже пізні компіляції, поминені в давнійших археографічних плянах і видавництвах (так друга редакція 1 Новг. літописи, що тепер здо-

була таке першорядне значіннє, була опублікована тільки 1888 р., а богато компіляцій зовсім не видано, або є тільки давні, малоприступні, неповні й непоправні видання). В результаті, тим часом як при кінці 60-х рр., по кількох визначних працях, присвячених літописи (Сухомілова, Срезневського, Костомарова, Бестужева-Рюміна), справа літописи здавала ся майже вичерпаною, тепер вона була поставлена на ново й цілий ряд питань стало на чергу, для свого розвязання потрібуючи попереду ще археографічної роботи. Остання книга Шахматова (Разысканія о древнійших літописныхъ сводахъ, 1908), що збирає разом результати його пятнадцятилітньої праці над літописю, повинна послужити точкою виходу для дальших, дуже ще довгих студій над нею.

В сім огляді я не маю ані спромоги ані потреби переходити всі питання, звязані з Найдавнійшою літописю й обмежу ся кількома, найбільш важними для нас, а то про склад літопису, про час появи ріжніх її частин і про історичну їх вартість. Почнемо від першого.

Я вище вже натякнув, що титул: Повість временних літ і т. д. не може прикладати ся до цілої літописи, аж до початків XII в. „Повість“, як каже титул, оповідала йно про початки „Руської“ (собто Полянської, Київської) землі та про найперших князів її („кто въ Киевѣ нача первѣ княжити“), отже се мало бути оповіданні про події, що не доходили навіть до кінця Х в., бо інакше-б у самім титулі згадано було про епохальну для кожного київського книжника подію—охрещеніє Русі, як згадано в коротшій версії (так називаю я вступну часть 1 Новг. л.): „и како избра Богъ страну нашу на послѣднє время“. З другого боку, в Повість мусіло входити що найменьше князуваннє Ігоря, — бо Олега її коротша редакція зовсім не вважала за князя.

Цікаво, очевидно, було-б докладнійше виріжнити сю властиву „Повість“ з цілої літописи. Се й попробував зробити Срезневський. Він вказав, що в хронологічній таблиці князів, уміщений в літописі під 852 р. є певна ріжніця в рахуванню років до Святослава і після нього: „оть п'єрваго лѣта Олгова до п'єрваго лѣта Игорева лѣть 31: оть п'єрваго лѣта Игорева до п'єрваго лѣта Святославля лѣть 33; оть п'єрваго лѣта Святославля до п'єрваго лѣта Ярополча лѣть 28: Ярополкъ княжи лѣть 8; Володимерь княжи лѣть 37: Ярославъ княжн лѣть 40“. На сїй основі Срезневський поставив здогад про три циклії відомостей в літописі: один до смерті Святослава, другий до смерті Ярослава, третій — по нїй. Okрім того він вказував, що звістки з болгарської та візантійської історії в літописі уриваються на 943 р.: він бачив тут доказ, що на тім році уривалась якась давнійша літо-

пись. Се останнє спостереження тепер не має значіння, від коли цій ряд подібних звісток обяснено з продовження Амартола чи оперного на нім хронографа. Але гадка, що одна з редакцій Повісти могла кінчити ся смертю Святослава, не стратила певної імовірності і тепер, тим більше, що в полудневій і північній версії тут дійсно ніби закінчення: „И бысть всехъ лѣтъ княжения Святославля лѣтъ 28, и нача княжити Ярополкъ“. Але найстарша редакція Повісти могла кінчити ся ще скорше, на смерти Ігоря іпр., або на пімстї Ольги, а не доходити до смерти Святослава.

Вже тспер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повістю я буду називати вступну частину Найдавнішої літописи, конвенціонально приймаючи її кіпцем смерть Святослава), — редакції, яку маємо в полудневій і північній версії Найдавнішої літописи, ми маємо ще самостійну й старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тім його велика заслуга в історії цього питання. В сїй Новгородській літописи 2-ої ред.¹⁾ недостачу звісток до 1017 р. доповінено оповіданням, що від 945 р. (смерть Ігоря) хоч ріжнить ся значними прогалинами та варіантами від ширшої редакції літописи, полудневої та північної версії, все таки досить близьке до них. Але до 945 р. воно ріжнить ся від них ще більше: хронольгія в новгородській версії зовсім відмінна і є кардинальні ріжниці в самих звістках (як от про Аскольда і Дира, або що Олег не був князь, а воєвода Ігоря); є деякі звістки, я"их не маємо в ширших версіях (про війну Ігоря з Уличами), загалом же взявши новгородська версія далеко коротша від ширшої редакції і богато матеріалу в ній бракує, тому можемо звати її коротшою (або новгородською) редакцією²⁾.

Тепер виникає важне й невияснене ще питання, як розуміти ріжницю в відносинах коротшої редакції до ширшої перед 945 р. і по нім? Границею сей рік ледви міг бути: оповідання коротшої редакції під 945 р., що належить вже до другої частини, безпосередно звязане з посереднім (під р. 922—942). Тим часом єсть виразні ріжниці перед і по сїм році: особливо кидаеться в очі ріжниця в хронольгізації: до 945 хронольгія короткої версії вповні відмінна від ширшої, з 945 згождається з нею. Можна-б припустити, що від 945 р. коротша версія в пізнійшій Повісти лишила ся менше зміненою,

¹⁾ Так зветься 1 Новг. л. із вступними доповненнями до дефектного Синодального кодекса.

²⁾ Шахматов зве новгородську редакцію літописи „Начальним сводом“, а ширшу — Повістю врем. літ, не відріжняючи вступної частини, себто властивої Повісти від дальших частей Найдавнішої літописи.

тим часом як частина до 944 р. була вповні перероблена й доповнена новими редакторами, котрих роботу маємо в пізнійшій Повісті, і відтіння така ріжниця перед і по 945 р. Але можна поставити ще інший здогад: що від 945 р. друга редакція 1 Новгородської літописів була доповнена з іншого джерела—редактор відписував не з Повісти тієї коротшої редакції, як до р. 945, а з іншої. Я-б се уважав найбільш правдоподібним уважаючи на ту зміну в хронологізації, але розуміється ся, все се ще буде тільки здогад: до виясненняї справи поможуть з часом дальші студії над невиданими літописинами компіляціями. Поки-ж що ми маємо для Повісти до 945 р. дві редакції—коротку й ширшу (останню в двох версіях — полуднівій і північній), і для часу від 945 також дві—коротшу (новгородську) і розширену (в двох версіях — полуднівій і північній).

Чи коротка версія, переведена в новгородській редакції (до 945 р.) заховала ся в початковим виді, а не скорочена? В теперішнім віді вона, в порівненню з ширшою редакцією, виглядає голям кістяком, як буде видко з цього побіжного огляду:

коротка редакція:

—	ширша редакція:
—	етнографія загальна
—	етнографія слов'янська і руська
—	путь із Варяг в Греки і св. Андрій
—	кіївські брати
—	2 і 3-їй етнографічний огляд
—	хозарська дань
—	хронологічна таблиця
—	охрещення Болгарів
—	прихід варязьких князів
—	Аскольд і Дир
—	прихід на Царгород
—	Олег в Київі
—	походи Олега
—	Угри
—	Кирил і Мефодій
920 Похід Ігоря на Царгород	907 похід Олега на Царгород
922 Психід Олега на Царгород	1 умова з Греками
—	2 умова з Греками
922 смерть Олега	912 смерть Олега
—	походи Ігоря і византійські звістки
—	похід Ігоря на Царгород (в короткій ред. під 920 р.)
—	2-й похід
—	умова з Греками
945—смерть Ігоря, а далі інша редакція, близьша до ширшої Повісти.	

Як на просте скороченіс чогось анальгічного з ширшою редакцією зміст короткої редакції виглядає занадто пляновим — є певна сущльність в тім кістяку; про скороченіс звітної нам ширшої редакції не може бути ані мови з огляду на кардинальні ріжниці; тільки деякі скорочення (купюри) початкової редакції тут можливі. Написана була ся стара Повість, очевидно, без років. Ті кілька років, які бачимо в короткій редакції,—то пізніші, досить незручні вставки: так 854 р.—що має означати, мабуть, початок царювання імп. Михаїла, поставлено над всім оповіданнем від київських братів аж до походу Ігоря на Царгород; історію Ігоря механічно розділено між кількома роками. Так само обидва оповідання взяті з грецького джерела: про похід на Царгород за імп. Михаїла та Ігорів похід—се вставки додані вже пізніше; вложені вони не на місці: похід на Царгород між київськими братами і хозарською даню (саме оповіданіс має тут сліди розриву: „по сихъ лѣтехъ братіа сіи пзгибоша“...), похід Ігоря—перед походом Олега. Се уміщеніс іх саме показує, що сі додатки зроблені не з ширшої редакції, а незалежно від неї; на се вказують і інші подробиці: оповіданіс про Ігоревий похід не звязане з Аскольдом і Диром, оповіданіс про Ігоревий похід не має звісток з життя Василя Нов., є й язикові відміни.

Порівнюючи обидві редакції Повісти, ширшу й коротку, можна приблизно відреставрувати старшу редакцію її, що оповідала про київських братів, хозарську дань, прихід варязьких князів до Новгорода, а потім Ігоря до Київа, про похід Олега на Царгород і війни Ігоря з Уличами й Деревлянами, та про його смерть,—те що Шахматов зве „начальним сводом“. В своїй останній праці він попробував піти ще далі: вилучивши пізніші додатки і зміни, дійти ще старшої, першої редакції літописи котру, він зве „древнійшим кіевским сводом“. По його гадці, в результаті тої аналітичної роботи, дісталимо таку запись:

Легенда про київських братів, що кінчила ся словами: „и по сихъ братии держати почаша родъ ихъ къняженне въ Поляхъ; и бѣша ратьни съ Древлянами и съ Угличи“.

Варяги Півночи — їх пануваніс у Словен і ин. (без покликання Рюрика і братів), їх князь Олег, похід його на Смоленськ і Київ, де він знаходить Аскольда і Дира.

Похід Олега на Царгород і смерть.

Ігор — його війни з Деревлянами і Уличами, деревлянська дань і смерть Ігоря (в іншій формі, де конфлікт виходив між Ігорем і Свєнельдичем Мстишево).

Похід Ольги на Деревлян (без історії пімсти) і її розпорядження.

Подоріж Ольги до Царгороду і охрещеніс, її намови Святослава на християнство.

Святослав — його походи на Хозар, Вятичів і Болгарів.

Прихід Печенігів на Київ і смерть Ольги.

Друга болгарська кампанія Святослава і смерть його.

Усобиця Ярополка і Олега, і т. д.

Шахматов думає, що ся літопись була зладжена при київській митрополичій катедрі коло р. 1039 і доведена до 1037 року, а пізніше, в 1070-х рр. (1073) вона була доповнена в Печерському монастирі „великим Никоном“ і коло р. 1095 там же продовжена і скомбінована з новгородською перерібкою літописи 1039 року — так повстав „Начальний свод“, старша редакція Повісті, а потім в 1116 і 1118 — дві ширші редакції її.

Полишаючи на боці отсю генеалогію редакцій, дуже складну і гіпотетичну, я спиню ся трохи коло даної Шахматовим реконструкції першої літописної записи. Вважаю її дуже цінною як пробу, як імпульс до дальшої аналітичної роботи; його помічення над слідами нізькіших вставок і змін в літописнім тексті часто дуже влучні; але дану ним пробу реконструкції вважаю далекою ще від розвязання питання про обсяг і склад першої літописної записи.

Я не певний навіть, чи взагалі при теперішнім стані нашого матеріалу, без нових відкритий в сфері літописної традиції ми можемо надіяти ся на скільки небудь докладну реконструкцію тої першої літописи. В даній тепер пробі Шахматов подекуди спиняється ще на півдорозі — напр. ледво чи вдоволить кого зроблений ним розділ оповідання про Варягів між київською літописею і її новгородською перерібкою, або полищеннє в київський літописи Аскольда і Дира в такій неумотивованій формі (по всякій правдоподібності Аскольд і Дир в початковій редакції були звязані з легендою про київських братів, як сказано було вище), і т. д. Правда не легко відріжнити контамінацію, переведену пізнішими редакторами, від того що могло зазнати ся уже в першій редакції з комбіновання ріжних переказів (або переказів з письменними звістками). З другого боку я думаю, що перша редакція літописи в кождім разі ледви чи сягала так далеко, аж до р. 1037, як приймає Шахматов, і належало б пошукати коротшого літописного цикла, відповідно до сказаного вище.

Не маючи змоги вилучити в чистім виді першу редакцію літописи, не можемо ставити собі завдання — з її змісту докладно визначити час її написання. Та непевність і вагання в літописнім представленню основних фактів і видносин з початків X в., яке помічаємо вже в ранішіх редакціях (особливо вагання що до Олега і його видносин до Ігоря), показують в кождім разі, що поза XI вік на-

зад початків сей літописи виносити ніяк не годить ся¹). Деякі подробиці літописного оповідання досить виразно вказують на середній десятилітія XI віку як на той час, коли йшла ся літописна редакція — хоч ми звичайно й не можемо ствердити, що певна фраза була вже в першій редакції літописи. Напр. поясненіє: „Дирева могила за святою Ириною“, що читається в короткій редакції, вказує на часи не давніші від 1030—1040-х років, бо та частина міста, де стояв монастир св. Ірини, була забудовна вже по 30-х р. XI в. З другого боку читаючи в коротшій версії при оповіданню про усобицю Святославичів, що могила Олега „єсть и до сего дня“ коло Овруча, мусимо міркувати, що се писало ся до перенесення Олегових гостей до київської церкви Богородиці, записаного під р. 1044²). В оповіданні про контрибуцію наложену на Новгородців за Олега стояло: „єже и нынѣ даютъ“, як заховало ся в Никон. літ., з того в 1 Новг. вийшло: „єже не даютъ“, а в полуд. і півн. версіях по правлено: „єже до смерти Ярославлѣ даяше Варягом“, — отже се писало ся не пізніше половини XI в. Таке ж значинне мають пояснення під 945 р. (в коротшій і ширшій редакції), що Свенельд був „отець Мъстишинъ“, — се виясненне могло мати значинне тоді тільки, як ще був у свіжій памяті сей Мстиша, або пояснення топографії Київа в історії пімти Ольги фактами з другої половини XI в.: „городъ же бывше Киевъ идеже есть нынѣ дворъ Воротиславъ и Чудинъ“ — Никифора і Чудина ми знаємо, оба були визначними боярами в момент смерті Ярослава (згадують ся в Рус. Правді Акад. § 18), і до цього часу мусить належати се поясненне.

Ширші редакції мають сліди пізнішого часу. Так в етнограф-

¹⁾ Мушу піднести, що в першій редакції варязької теорії Новісті, як ми можемо собі представити її, прихід Варягів на Русь припадав на часи пізнійші від тих, на які паде він в останній редакції її. Перша редакція не знала довгого правління Ігоря, його неповнолітства, і т. д. Все те, що свійська традиція донесла про Ігоря, містило ся легко в двох десятилітіях перед його смертю; на сі часи припадав і легендарний похід Руси на Грецію, датований потім 907 роком; тому що в народній традиції раніші події закривають ся пізнішими, ледво аби перший укладчик Новісті представляв сей похід старшим від 940-х років (від походу 941 року). Прихід Рурика в Новгород і Аскольда в Київ супроти того припали-б, в представленню автора, десь на початки Х, найдальше — на кінець IX в. Їх пересунули потім о кілька десятиріч на зад письменні звістки про Русь (звістки грецьких хроністів і умови), віднайдені пізнійше редактором, чи редакторами Новісті (тому їй зявилася така маса порожніх років при Ігорі), а в першій редакції початки варязької Руси ледви чи представляли ся старшими від самого кінця IX або початку X віку.

²⁾ 1 Новг. с. 26, Лавр. с. 151.

фічнім огляді (Іпат. с. 9) і в оповіданню про Угрів (с. 14) згадуються Половці, що вказувало-б на час не раніший останньої чверті XI в., бо Русь близьше познайомилася з Половцями тільки в 1060-х рр. Таке-ж значине має згадка тамже, що поганський похоронний обряд заховався досі у Вятичів,—значить інші племена були вже тоді християнізовані. Для північної редакції маємо на решті докладну дату, коли вона була закінчена, — се приписка під 1110 р.: „игуменъ Сильвестръ святого Михаила написахъ книги си лѣтописецъ... въ 6624, индикта 9 лѣта“, отже 1116 р. Для полудневої редакції такої дати не маємо, але у всякім разі вона була закінчена після смерті Святополка і Давида Ігоревича († 1113), як видно з хронологічної таблички під 852 р. і згадки про смерть Давида під 1097 р., в заведений до літописи повісті Василя. Вказати докладну границю, де кінчиться найдавнійша літопись в полудневій версії, дуже трудно: під 1110 і 1111 р. маємо тут одну повість про похід на Половців, і здається, що до неїже належить ще оповідання про смерть Святополка; можливо що вона була закінчена трохи пізніше, ніж північна¹⁾). Коротша версія новгородська мусить бути ранішою, але у всякім разі належить теж не старшим часам як кінець XI в.

Таким чином Найдавнійша літопись була результатом досить інтензивної роботи протягом значного часу — яких 60-и літ, передишовши кілька редакцій. Скільки рук робило над нею? На се питання, на жаль, не можна відповісти. Можливо, ще значну частину редакційної роботи доконала та сама рука: той самий книжник, що уложив початкову редакцію Повісті временних літ, міг трудитися над її розширеннем (певна одностайність в деяких тенденціях, напр. в поглядах на початок Руси, руської династії і на її династичні права, може наводити на таку гадку — хіба б припустити, що пізніший редактор перейнявся виложеннями в старшій редакції гадками й розвинув їх потім в цілу систему). Але цілу редакційну роботу надати одному перу неможливо, хоч би з огляду на той значний простір часу, тай ріжні суперечності, що досить слідні в теперішнім тексті.

Я згадував про традиційний погляд, що редактором був Нестор. Доводи Казанского збили сей погляд²⁾ (до них де що доложив недавніми часами Щепкін, як низше); вони довели, що Нестор,

¹⁾ Шахматов приймає 1118 р., але більш гіпотетично.

²⁾ Найбільше виразна суперечність така: Нестор в житії Теодосія каже, що не застав уже Теодосія живого, вступаючи до Печерського монастиря, а в літописі оповідає, чи редактор, каже про себе, в першій особі, що прийшовши до Печерського монастиря, був пострижений Теодосієм.

автор жития Теодосія та „Чтенія“ про Бориса і Гліба, не міг бути автором літописи, бо для історії подій, описаних в тих його утворах, в літописи ужито зовсім інших джерел. Пробовано се поправити тим, що мовляв Нестор не був автором Найдавнішої літописи, а автором печерської літописи, що увійшла як складова частина в Найдавнішу літопись, але се стрічає ся з тією-ж труднощю: як раз печерські події, описані в Найдавнішій літописи, десь аж до кінця 80-х рр., не могли бути описані Нестором: вони перечать ся з житием Теодосія і в фактах і в загальнім освітленню печерських подій. Коли традиція (досить пізня, ХІІІ в.) про літописательство Нестора має що в собі, то його можна уважити або автором печерських записок з кінця XI та початку XII в. (се ще найскорше), або одним з останніх редакторів. Шахматов, що в ранійших своїх працях силкував ся оборонити літописательство Нестора, в новійшій уже спиняється на Никонії, характеризованім у Нестора як чоловік книжний і письменний: по його думці, бувши тмутораканським ігуменом, Никон відти приніс сучасні відомості в літопись і ріжні старші хозарські і тмутораканські перекази і легенди. Можливості такої не бачу підстав заперечувати, але і певних доказів Никонової роботи також не бачу¹⁾). Богацтво печерських звісток з другої половини XI в. робить правдоподібною гадку, що літопись перейшла в сім часі через руки когось з печерської братії — може був ним і Никон. Здалеко більшою правдоподібністю, майже — з певністю, можна назвати одного з пізнійших редакторів її — видубицького ігумена Сильвестра, що підписав ся в загаданій приписці 1116 р. На простого переписувача він був занадто визначним чоловіком, з другого боку — брак відомостей про Видубицький монастир не позволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в.

Як поворотні точки, де кінчилася літопись в ріжні стадії розвою, крім третьої четверти X в. (між смертью Ігоря і Володимировим хрещенням) з значною правдоподібністю можна прийняти ще 1030 — 1040 рр.: тут дійсно відчувається прогалина, по котрій наступає як вступ до чогось нового запись про смерть Ярослава і його роз-

¹⁾ Серія тмутораканських звісток, навіть як би вони були принесені Никоном, могли бути вписані іншим літописцем; але вони могли мати зявити ся і не через безпосередні звязки Київа з Тмутораканем, а з кругом дружинних чернігівських, тому що говорили про княжат чернігівських (в тім і перекази про Мстислава тмутораканського). А хозарські перекази вказані Шахматовим дуже мало мають в собі хозарського: легенда про хозарську дань не хозарська, а київська.

порядження. Вказані далі Шахматовим як такі поворотні моменти записи під 1073 і 1093 рр. також мають що за собою, але не виступають так певно. Пізніші руки перейшли по літописи і загладили богато. Через се наші мірковання про розвій літопис все ще мусять мати загальний і приблизний характер.

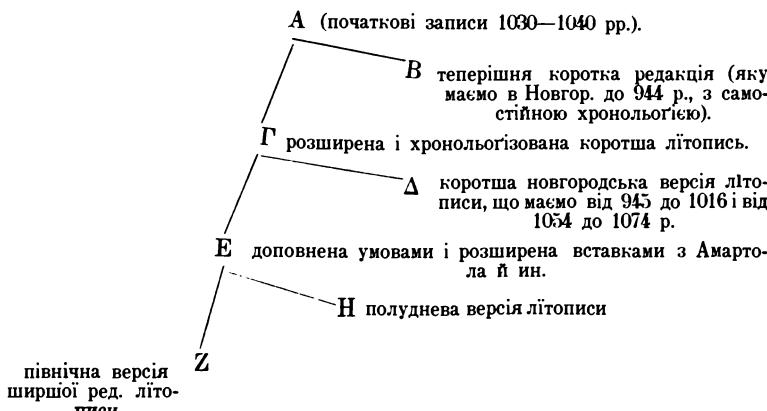
Ті найстаріші часи літописи, що могли бути описані в 1030—40-х рр., без літ (означимо їх буквою А для схематичного перегляду), маємо в Новгородській літописи вже доповнені деякими звістками грецького (чи грецько-болгарського) походження і незручно розбиті на роки: над вступною частиною поставлено 854 р., події з часів Ігоря розділені на кілька років, решту виповнено порожніми роками; в 2-ій редакції Новгородської літописи маємо сюю частину до року 944 (в ії теперішнім виді назвім її В).

Незалежно від неї стара запись (А) кількома наворотами протягом другої половини XI віку була продовжена, розширенна, перероблена й хронольгізована — доведена до тої стадії, яку звemo коротшою редакцією (Г), а Шахматов називає Начальним сводом: в досить чистім виді маємо се в 1 Новгор., від р. 945 до 1016 і від 1054 до 1074. Тут нема ще вступних географічно-етнографічних оглядів, вставок з Амартола, нема русько-візантійських трактатів, нема ще деяких переказів — напр. останої пімсти Ольги (спалення Коростена) ¹⁾.

Сі доповнення одержала літопись потім, переходячи в стадію, которую звemo ширшою редакцією (Е). Редакційна робота робила ся й тепер не від разу, а кількома наворотами і можливо — кількома руками. Так напр. на вступі сей етнографічний огляд українських племен дається ся трома наворотами: повтореніє вступних слів „Поляном живущимъ о собѣ“ вказує на кілька вставок, зроблених ріжними часами. Сю ширшу редакцію продовжену до 2-го десятиліття XII в., маємо в двох версіях, північній і полудневій.

Таким чином коротка схема розвою літописної роботи була б така:

¹⁾ Чи при тім київська літопись була скомбінована з новгородською, як думає Шахматов, се мені не ясно і я ще бачу на се доказів. Новгородські погляди, новгородська тентенція, як я її назував, проходить глибоко в концепцію літописи і вона комбінує на ріжних місцях зовсім явним образом перекази київські з новгородськими (початок київських князів, діяльність Ольги, Володимира, війна Ярослава з Святополком), але власне через те я б скорше вважав се не пізнішою контамінацією, а такою комбінацією, яка лежить в основі літописи, коли на першої, то перших редакцій.

Якими джерелами при тім розпоряджали укладчики літописи, ми вже по частині бачили. Почнемо від старшої редакції, як ми її означали вище: київські брати, хозарська дань, Аскольд і Дир, прихід варязьких князів, Ігор в Київі, Олегів похід на Царгород і його смерть, війни з Уличами. Памятаємо при тім, що в теперішнім тексті можливо є деякі скорочення, що оповіданнє мабуть ішло далі, але тут ми будемо тримати ся того, що виріжнili з його теперішнього складу в 2-ій ред. Новг., з перед 945 р. Отже тут ми не маємо нічого взятого з чужих джерел, виключивши тільки цитати з біблії з нагоди епізоду про хозарську дань, нічого взагалі з писаних джерел, — се збірка передказів і комбінацій редактора. Виріжнiti сї комбінації не всюди можна на певно. Я не буду твердити на певно, чи напр. пояснені, що Аскольд і Дир були Варяги, або що Ігор був син Рюрика, а Олег його воєвода, або оповіданнє, що Ігор прийшов з Новгорода й забив Аскольда і Дири — то все комбінації виключно самого укладчика літописи. Але вище я показував, як на тих точках була слаба традиція, як ріжнородно укладались тоді ті перекази й імена в зовсім відмінні комбінації, тому й тут признаю дуже велику участь комбінаціям автора сей початкової редакції. Як на правдиві передкази напевно можна вказати на епізоди про київських братів, хозарську дань, похід Олега на Царгород, війну Ігоря з Уличами. Звістки сучасника в сїй редакції — тільки пояснення, напр. де могили Аскольда, Дири, Олега.

При дальших редакціях сей частини, включно до поч. ХІІ в., використано цілій ряд писаних джерел, переважно чужих. Так ужито звістки Георгія Амартола з його продовженням; звідси взято окрім історії походу Руси на Царгород за імп. Михаїла та Ігоревої експеди-

ції, ще загальний етнографічно-географічний огляд на вступі, приклади з всесвітньої історії — дивні звичаї різних народів, в паралель поганським звичаям руських народів (Іпат. с. 8—9, тут він і цитується: „глаголеть Георгий в літописці“), „волъхвования отъ чародѣйства“ з нагоди смерти Олега (с. 24—5). Від Амартола також ідуть дрібні звістки про грецько-болгарські події з другої половини IX і першої X в., введені в літопись уже при її хронольгізації¹). Зістається ся однаке непевним, наскільки користала вона безпосередно з самого Амартола, а не з якоїсь історичної компіляції, що черпала з Амартола тільки між іншим — бо деякі хронологічні неспорозуміння редакторів літописів вияснюють ся власне за посередництвом таких власне компіляцій²). Для хронології ужито хронологічну працю патр. Никифора Хроноγραфсконъ бѫторѹ (Літописець вскорѣ“, або „вкратцѣ“, як він зветься в слов'янськім перекладі)³; з нього взята хронологічна схема під 852 р. (як се довів Шахматов). В оповіданню про похід Ігоря 941 р. окрім Амартола користано безпосередно чи посередно з жития Василя Нового, як ми бачили вище (с. 440). Оповідання про Кирила и Методия (с. 15—16) взято з якоїсь осібної повісті, близької до панонських житий.

Осібну категорію становлять русько-візантійські умови — дві въ цілості і одна в парафразі й уривках (під 907 р.).

Слідів користання з свійських, місцевих книжних творів, писаних повістей в сїй часті не помітно ніде, так само і з яких небудь давнійших свійських річних записок. Сухомлінового часу поставив був теорію, що наші літописи розвинулися з пасхальних табличок з короткими аналітичними записками, але такі короткі аналітичні записи належать до свіжійших редакторських верств в нашій літописі, а слідів пасхальних таблиць в давній Русі досі не викрито. Срезневский пробував довести істновання в літописі записок ще з X в., але

¹⁾ Виказ місць взятих з Амартола див. у Сухомлінова, де автор виказує й інші писані джерела, і у Шахматова Хронологія.

²⁾ Шахматов поставив був здогад, що редактор Повісти користав з певної енциклопедії (принесеної мабуть з Болгарії), де були м. і. хроніка Амартола, хронологія Никифора, біблійно-апокрифічна історія, котрої слід масово в літопісній повісті про Володимира (Начальний літописний сводъ и его источники, пор. Йогож Древнеболгарская энциклопедія X в.). Здогад сей однаке має впovні гіпотетичний характер, і здається ся, сам Шахматов тепер не дуже стоїть за ним.

³⁾ Він виданий з старшого кодекса (ХІІІ в.) в I т. Полного Собр. літоп., і з Никон. збірника — в т. IX, компіляцію його фрагментів з уривками з Амартола вид. Бѣлокуровъ п. т. Русский літописи по рукописи Н. П. Никифорова, Мва, 1898.

більшість вказаних ним звісток очевидно взята з чужих джерел, або пізніше викомбінована і тепер тільки одна звістка з Х в. зістаеться загадкою — се комета під 911 р. Здогади Ламбіна і новіші — Ламанского про більші письменні матеріали з Х в. використані в літописи, вповні теоретичні. Шахматов в своїй останній аналізі літописи також прийшов по виводу, що до часів Ольги не видно сліду використання якихось свійських писаних джерел¹).

В другій половині Х вв. редакційні верстви відріжнити ще тяжче. Присутність посторонніх книжних утворів відчувається місцями дуже сильно, але виріжнити їх докладно незвичайно трудно, майже неможливо. Шахматов, перевівши свою останню аналізу літописи, припускає такі книжні джерела, використані в літописи:

болгарська літопись, що оповідала про війни Святослава²),

сказаніє про кн. Ольгу — її подорож до Царгорода, державні труди і смерть,

сказаніє про Варягів мучеників,

сказаніє про Володимира,

фундаційна грамота Володимира церкві Богородиці Десятинній,

сказаніє про Бориса і Гліба.

З цих гіпотетичних джерел болгарська літопись зовсім сумнівна — всі наведені покази на неї мало значать, а головно, що трудно в болгарськім джерелі припускати таке змальоване Святослава, як бачимо в літописи (а вона на думку Шахматова зачерпнула се оповіданнє з тої болгарської літописи). Фундаційна грамота Володимира могла входити в повість про нього. Щолітописець використав якісь книжні повісти чи слова про Ольгу, мучеників - Варягів, Володимира, Бориса і Гліба, се вповні можливо, і навіть в розмірах ширших, ніж припускає Шахматів. Діло в тім, що Шахматов при своїй реконструкції першої редакції літописи припускає значні утрати з неї — пропуски пороблені при перерібці — і тому ріжні екстраваганції супротив літописи, які ми знаходимо в писаннях про Ольгу, Володимира і т. д. по за літопису, занадто зводить до першої, утраченої редакції літописи, а тим самим до мінімума приводить самостійність тих писань від літописи: так напр. вплив сказаніє про Володимира він зводить до самої похвали крещеню, сказаніє про Бориса і Гліба до „короткої записи вишгородської церкви про убієні, похорон, віднайденіс мощей, прославлені і чуда від них“ — власне через те

¹⁾ Див. особливо резюме в гл. XVIII.

²⁾ Її вплив він добачає також в загадці літописця, що Греки прийняли Олега за св. Димитрія в його поході під Царгород.

що забагато кладе на рахунок гіпотетичної першої редакції літописи, хоч сама редакція приймає, що не можна на рахунок літописців писати всесоюзної агітологічної роботи, з котрою ми стрічаємося в літописі (часто з очевидними фрагментами тільки).

Деякі книжні запозичення, які маємо в сій часті літописи, могли дістати ся сею посередньою дорогою — через використані літописцем книжні „сказанія“, напр. в промові фільософа уривки з Палеї, або джерела спільногого з нею, а в уста самого Володимира вложені ісповіданні віри, не зовсім православні („піваріанське“), викрите недавно Нікольським в осібнім виді в рукоп. ХІІ — ХІІІ в. під назвою „Написанія о вѣрѣ“ (Сухомлінов вказував раніше на ісповіданні Михаїла Сінкела, включене в Святославів збірник 1073 р., але літописне ісповіданнє ріжнить ся від нього).

Старих літописних записок не видно і в сій часті. До такого виводу прийшов і Шахматов. Пок. Кунік вказав на ряд записок, що можуть походити з княжого помянника¹), але вони починають ся від р. 1100 (роки уродження і смерти осіб з княжої родини), перед тим їх не видко.

Як я казав уже, Повість і її продовження з початку мали форму прагматичного оповідання, і аж пізніше розділено його на роки, а при тім пододавано і коротких записок, зачерпнених з ріжних джерел чужих і свійських або викомбінованих, з роками. Се була робота анальгічна з пізнішою Галицько-волинською літописею, котру автор теж писав без років і аж пізніше заміряв їх визначити (Іпат. с. 544), тільки не зробив сього. Такий прагматичний характер мало оповіданнє, правдоподібно, аж до часів Ярослава — напр. до 1026 р. Сліди пізнішого вставлювання річних чисел для першої частини я вказував вже вище; для дальшої вкажу напр. на р. 988.

Для хронологізації редактор мав перед усім дві головні опорні точки. Перша — звістка про Русь, себто про похід її на Царгород, з датою викомбінованою з грецьких джерел — викомбінованою хибно, але як саме, сього й досі ми не знаємо напевно, не вважаючи на недавні виводи Шахматова²). На сій даті оперте все датованнє перших подій, аж до приходу Олега до Києва. Друга крайня опорна точка для вирахування дат — се дата смерті Володимира, відома з письменних джерел (1015 р.). Деякі посередні дати редактор міг вивести теж з візантійських джерел (як напр. для походу Ігоря 941 р.). Для другої половини X в. міг він знайти деякі хронологічні вказів-

¹⁾ Извѣстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Влади-
мировича, 1896. ²⁾ Найновійші — Розмежування с. 98.

ки в тих „сказаніях“ про Ольгу, Володимира й ін., використаних в літописи—може рік смерти Ольги, хоч в деяких випадках міг мати самі дні без року (напр. при смерті Ярополка). Натомість датами русько-византійських умов міг він покористувати ся хіба для поправок, тому що — як ми вище вивели з огляду на новгородську редакцію, ці умови були введені в літопись уже по довершенню хронольогічного поділу.

Чи мав редактор якісь свійські хронольогічні таблиці, що помогли-б йому означити граници князювань і розложить події? Се питання дуже інтересне для нашої історії, але порішити його поки що не можна. Срезневский висловив здогад, що редактор міг мати такі записи, де по роках князювань означені були визначніші події. Ми дійсно маємо одну таку табличку, для часів Володимира, в старім житті його: „по свяtem же крещенії поживе бл. кн. Володимерь 28 лѣть; на другое лѣто по крещенії къ порогомъ ходи, на третіе лѣто Корсунь городъ взя, на 4-ое лѣто церковь камену св. Богородица заложи“ і т. д. Але вона не має прикмет глубокої давнини і могла з'явити ся, так як і літописні дати, з пізніших пригадок¹). В ширшій версії літописи під 852 р. маємо табличку князівств — я навів її вище; вона згоджується з роками літописи що до князівств Олега й Ігоря²), можна погодити її й для Святослава та Ярополка, тільки для князювання Володимира рішучо бракує одного року. Коли зважити, що початки деяких князівств в літописи відділені під осінні роки від попередніх як би навмисно, аби натягнути рік, то се наводить гадку, що ся табличка була взірцем для редактора при останній хронольогізації і до неї він притягав факти, а не табличка обрахована на підставі дат літописи. Далі, я вище, в історичнім огляді підносив факти, що вказують на спізнення літописних дат: так східні походи Святослава в дійсності стали ся років на два пізнійше, подорож Ольги до Царго-

¹⁾ Шахматов думає, що ся табличка була в старшій редакції літописі і відті взята старим житием.

²⁾ Срезневский думав протицно, але він не звернув уваги, що звичайно тоді зараховували і перший і останній рік князівства, отже рахували роком більше ніж мі; відповідно до того маємо: Олег сів в Київі 882 р., умер 912 — отже 31, як в таблиці, Ігор сів 913, умер 945, отже 33, як в таблиці; рахуючи початок Святославового князівства 945 р., будем мати до його смерті під 972 р. теж 28 р., як в таблиці; однака в усіх версіях титул про початок Святославового князівства стоїть під 946 р. — може се недогляд самого редактора. Для Ярополка від 973 до 980 р. теж здобудемо 8 років, але для Володимира тоді забракне один рік рішучо.

роду теж о два роки; я підніс деякі факти, що промовляють і за пізнішими роками смерти Олега й Ігоря. Як би признати, що редактор, роскладаючи роки за табличкою, де рахувались неповні роки, відчислив цілі роки, то се нам обяснило-б сю справу: і так вже на часах Святослава й Ольги ми мали-б ріжниції два роки, на часах Ігоря три, на часах Олега чотири: в дійсності, коли табличка була добра, він мав би вмерти в 915 — 6 р. Однакове спізненне подорожи Ольги й походів Святослава вказувало-б і ще інше: що ці факти в якісь табличці датовані були роками князівств, і спізнилися через хибний рахунок при хронологізації літописи. Але наскільки ці всі рахунки самостійні взагалі від літописи — не тільки від останньої хронології, а і від старших редакцій її, се зістаеться неясним.

Як на народні перекази в сих дальших частях літописи можна на певно вказати, окрім вказаного вище, ще другий похід Ігоря на Візантию, деревську війну по смерті Ігоря (цікаво, що останнього епізоду Ольгиної піმти в новгородській версії бракує, вона додана при пізнішій редакції), більшу частину з оповідання про подоріж Ольги до Царгорода (сватанне імператора, посольство його до Києва), історію Святослава. Історія Володимира теж має богато елементів народніх переказів: війни синів Святослава, Володимирові пири; дечого-і тут бракує в коротший (новгородський) версії: напр. під 993 р. тут тільки коротка звістка: „иде Володимиръ на Хорваты“, в ширшій додано зі словами: „Пришедши же ему съ войны Хороватской...“ чисто народній переказ про боротьбу отрока з Печенігом і заснованнє Переяслава; так само до порожнього 997 р. (як у новгородській) дописано такий же народній переказ про білгородський кисіль. Трудно уставити напевно — чи тут маємо пізніші додатки ширшої редакції — чи скорочення в новгородській версії.

Що до устних оповідань свідків, то з них користано, розуміється, широко, але вказівки на них дуже рідкі: під 1106 р., записуючи смерть девядесятлітнього боярина Яня, літописець згадує: „у негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписах в літописицъ“, — але що власне, не поясняє. Масмо оповіданнє Юряти Роговича під 1096 р., та не можна бути певним, чи се оповіданнє було записано безпосередньо редактором, чи перейшло до нього через якесь сказаннє або що.

Осібну категорію становлять пісні; подекуди ясно бачимо сліди їх — напр. в описі Лиственської битви (під 1024 р.):

„и бывши нощи, бысть тьма, и громове, и молъниѧ и дождь яко посвѣтѧша мъльниѧ, и блисташа ся оружья, слико же мъльніѧ освѣтѧ-

ше, только мечи видяху, и такъ другъ друга убиваше,¹⁾ и бѣ гроза велика, и сѣча сильна и страшна“,

або в звістці про смерть Романа Святославича (під 1079 р.):

„и суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Святославля і внука Ярославля“.

Робота самих редакторів не скрізь видна і не скрізь однака. Найбільше її видно у вступній частині, де відкривався безкрай простір злогадам і комбінаціям. Вкажу кілька найбільш виразних прикладів. Така історія розселення Словян з Дунаю під натиском Волохів (Іпат. с. 3 — 4 і 6 — 7), в нїйдаремно старалися відкрити якусь дійсну історію, і ще найнеправдоподібніше, що єю теорію літописець уложив під впливом сучасного розпросторення Волохів в дунайських краях. Далі — комбінація подорожі Андрія з варязько-грецьким путем — що то мовляв Андрій іхав через Київ до Риму. Історія міграцій чужих народів — тут Хозари, через непорозуміннє, виступили въ ролї „білих Угрів“. Історія запrosин варязьких князів на Русь в порівнянню з коротеньким оповіданням старшої редакції розвинена далі в інтересах норманської теорії, напр. до слів: „идоша за море к Варягомъ“ додано: „сіце бо звахуться ты Варяги Русь, яко се друзие звут ся Свес, друзьяи Урмани...“ і т. і., або многозначний додаток: „пояша по собѣ въю Русь“. Аскольд і Дир поставлені в певну звязь з Руріком і розповіджено, як вони заявилися в Київі, чого не було в короткій редакції; так само пізнійше вложені імена Аскольда і Дири в оповіданні Амартола — в короткій редакції їх там нема. Супроти знайдених звісток, що Олег був князем, і супроти погляду старшої редакції, що він був тільки воєводою Ігоря, заявилися компромісний погляд, що він правив як опікун і своєк Ігоря. Завівши до Повісті історію про Кирила й Методія з її категоричною заявовою, що Русь — се словяnsкий нарід („Слов'янську языку... отъ негоже языка и мы есме Русь; а Слов'яnskъ языкъ и Рускыи одинъ“), редакторъ спішиться сей погляд привести до згоди з свою варязькою теорією: „отъ Варягъ бо прозваша ся Русю, а п'рвъе бѣша Слов'яне“. Але в менш важких справах автор не дав так про сумнечності — напр. маючи історію про побут Андрія в Київі, він лишає в оповіданні про Володимира слова диявола, що на Руси не було апостолів (Іпат. с. 80).

Аналіза літописи дала нам спроможність слідити за тим, як поволі, протягом десятоліть збералися в нїй матеріали. Але разом з тим при тих редакціях не одно й відпадало. Таких відпадків лиши-

¹⁾ Ся фраза упущена в Іпат., Лавр. і под. кодексах, а заховала ся лише в пізніших компіляціях.

ло ся нам дещо в короткій редакції літописи, дещо в пізніших компіляціях. Що було причиною того, що та чи інша звістка не вийшла в останній редакції, се не всюди можна пояснити. Дуже часто могло се стати ся через недогляд: напр. бачимо, що в останній редакції не вішов початок переказу про Ігоря — його війна з Уличами, а тільки продовження — повстання Деревлян; переставляючи записи, легко було щось упустити; але де що могло викидатись і свідомо. Поки на давню літопись дивились як на одноцільну працю, доти сі відпадки дуже легковажено (особливо се гостро виступає у Карамзіна). Тепер, коли ми бачимо, яку довгу і повільну редакційну роботу переходила літопись, які переміни при тім робились, сі відпадки в наших очах мають не менше значіння, як і заведене в літопись. Розуміється, треба тільки відріжнати те, що по всякій імовірності належить до записок XI—XII в., від пізніших комбінацій (як напр. вивід Руси від річки Руси в Воскресенській літ.), від пізніших записок (як численні звістки Никонів. літ. про богатирів) або простих непорозумінь (нпр. похід Прусів, що помилкою зроблено з напасти від „прузів“ — сарани, і т. д.). З цього погляду сі екстраваганції пізніших компіляцій ще вимагають критичної перевірки.

На тім кінчу свій екскурс; додам тільки ще дещо з бібліографії.

Видання Найдавнішої літописі: перше видання, з Радивилівського кодекса, з скороченнями, вийшло 1767 р. (Бібліотека російська історическая, I, з передмовою Шлепера). Нове видання на підставі кодексів північної групи, розпочате Тимковським на початку XIX в., доведене було тільки до 1019 р. (1824). Аж в І т. Польного собрання літописей 1846 р. видано суздальський літописний збірник, і в нім Найд. літопись північної версії; до варіантів ужито кодекси полудневої версії, а самої полу-дневої версії не видано: вона вийшла аж 1871 р. в двох виданнях: Літопись по Іпатійському списку (весь волинський збірник) і Пов'єсть врем'янихъ лѣтъ по Іпатійському списку — фототипічне видання самої Найдавнішої літописі; в 1908 р. вийшло нове видання II тому польного собрання з повним текстом волинського збірника. Північна версія була видана ще кілька разів: Літопись по Лаврентьевському списку, 1872 р. (нове видання 1897 р.) і крім того сама Пов'єсть в фототипічному виданні: Пов'єсть врем. лѣтъ по Лавр. списку, 1872 і в звичайнім 1910; готовується нове видання I тома Польного собрання. Радивилівський кодекс виданий фототипічно з його численними мініатюрами в р. 1902 в двох томах п. т. Радивилівська або Кенигсбергська Літопись (Памятники древней письменности, ХCVIII). Зведеній текст найдавнішої літописі з варіантами й доповненнями з усіх виданих літописних збірників: Сводная літопись, составленная по всімъ изданнымъ спискамъ літописи Л. Лейбовичъ, 1876.

Видання інших літописей і літописних компіляцій: Новгородська найдавніші і пізніші — в III і IV т. Польного собрання літописей, 1841 і 1848. Новгородська літопись по синодальному списку (1 і 2 редакції), 1888; крім того фототипічне видання синодального кодекса, 1888.

Новгородські літописи (друга і третя) 1879. Россійская літопись по списку Софійському велика Новгорода, 1795. Літописець, содежацій въ себѣ Россійскую исторію отъ 6360 до 7106 года, 1781 і 1819 р. (тут Архангелогородський літописець, близький до 2-ої ред. 1 Новг.). Софійскій временникъ, вид. Строев 1820 р. (два томи). I Псковська—осібне вид. 1837 р. Погодіна і потім в Полном соб. т. IV. Літопись Переяславля Суздальского (блізька до півн. версії Повісти, але з деякими додатками) — з одної рукописі вид. 1851 р. кн. Оболенский, з іншого, фрагментарного кодекса Белокуров, 1898, п. т. Русская літопись. В Полном собранні літописей крім вказаних вийшли ще: в V і VI т. вибріки з Софійських літописей, в т. VII і VIII Воскресенська, в IX—XIII Никонівська (1 вид. 1767—1792 р., 8 томів), в XV — Тверська літ. (готується нове видання), в XVI — Збірник Авраамка, в XVII т. літопись Семіонівська (ще не вийшла), в XX літоп. вид. Львова, в XXI Степенна книга, в XXII Хронограф, в XXIII Єрмолинська (не вийшла). Найдавнійшу літопись сі компіляції мають переважно в скороченнях; найближчий до ширшої версії текст старої літописи в Воскресенській, найбогатшій екстраваганціями — в Никонівській.

Важнішша література Найдавнійшої літописі: Татіщев в I т. Історії Россійскої гл. V—VII. Мілльєръ О первомъ літописцѣ россійскомъ (Ежемъсячныя сочиненія, 1755). Schlözer Probe russischer Annalen, 1767, і Nestor, russische Annalen 1802—9, 5 томів (рос. переклад Язикова, 1809—19, 3 томи). Строева передмова до Софійського временника, 1820, югож О византійскихъ источникахъ Нестора (Труды моск. ист. тов., 1828).

З писани скептиків головніше: Каченовского О кожанныхъ день-гахъ (Вѣстник Европы, 1827 і 1828), О Русской Правдѣ (ibid. 1829), О баснословномъ времени въ россійской исторіи (Ученые Записки моск. унів., 1833); Скромненка (С. Строева) О недостовѣрности древней русской исторіи и ложности мнѣнія касательно древности рус. літописей (Сынъ Отечества, 1834), О первобытномъ видѣ и источникахъ нынѣ намъ извѣстныхъ літописей (ib. 1835), Кто писаль нынѣ намъ извѣстныя літописи (ib. 1835) (се відповіді на полеміку Погодіна). Про них — Иконниковъ Скептическая школа въ русской исторіографіи — Унів. изв. кнів. 1871 і осібно. Реакція против виводів скептиків: Погодіна Несторъ — друковало ся в часоп. Русская Бібліотека від 1834 р., осібно 1836, передрук в I т. Изслѣданій; Бутковъ Оборона літописи Несторової отъ напѣта скептиківъ, 1840. З тих ласів ще: Переvoщиковъ О русскихъ літописяхъ, 1 вид. 1836. Кубаревъ Несторъ (Рус. истор. сборникъ, IV, 1842). Ивановъ Краткій обзоръ русскихъ временниковъ (Уч. Зап. Казан., 1843 — описано кодекси). Полѣновъ Бібліографическое обозрѣніе русскихъ літописей (Ж. М. Н. П. 1849).

Полеміка про авторство Нестора: Казанскій Еще вопросъ о Несторѣ, Дополненіе къ вопросу о Несторѣ (Временникъ, I і III, 1849), відповідь Буткова — Современникъ, 1850, відповідь Казанского—Отечественные Записки, 1851, югож: Критический разборъ свидѣтельствъ Патерика Печ. о літописи Нестора (Врем. VII, 1850, „Примітки“ до неї Шевирьова ib. X, 1851). Объясненіе нѣкоторыхъ недоумѣній касательно літописи Нестора (ib. XIII, 1852).

Дальша, докладнійша аналіза літописи: Соловьевъ Исторія Россіи,

особл. т. Ш гл. I. Сухомлиновъ О древней русской лѣтописи какъ памятникъ литературнъ — Ученыя зап. II отд. акад. наукъ т. III (1856), йогож О преданіяхъ въ древней рус. лѣтоп. (Основа, 1861). Костомаровъ Лекціи по русской истории, I (1861), йогож — Преданія первоначальной русской лѣтописи (Вѣстнвкъ Европы 1873, потім в XIII т. Монографій). Срезневскій Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ (Записки акад. наукъ, II, 1862 і осібно, тут три перші статі: чотири дальші, в часті видруковані, ве були тоді випущені, й вийшли доперва в Извѣстіях отд. рус. языка 1903, I). Білярскій Замѣчаніе о языкомъ Сказаний о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (Записки акад. 1862). Бестужевъ-Рюминъ О составѣ русскихъ лѣтописей (Лѣтопись археогр. ком. IV, 1868). Дисертація Леже (Léger) De Nestore regum russicarum scriptore, 1868 виходила з перестарілихъ поглядів, і для неї література і полеміка 50-х і 60 рр. не існувала, новійші виводи Леже використав уже в передмові до свого перекладу лѣтописи: Chronique dite de Nestor (Publications de l'École des langues orientales vivantes, 1884). З літератури 70-х і 80-х рр. згадаю: Ламбінь — з їого численнихъ статей (деякі зістались недруковані) особливо Источникъ лѣтописного сказанія о началѣ Руси, Ж. М. Н. П., 1874, VI і VІІ. Иловайскій — Еще о норманізмѣ, гл. IV і V (1872, передр. в Разысканіях). Погодинъ Борбак не на животъ, а на смерть съ учеными ересями, 1874. Голубинскій Исторія русской церкви (1880, т. I гл. 2 — аналіза повісти про Володимира). Маркевичъ О лѣтописяхъ, I (Записки одеськ. унів., т. XXXVI, 1883, і осібно). Архангельскій Первые труды по изученію нач. рус. лѣтописи (кінчить ся 40-ми роками, Уч. зап. казан. ун. 1886 і осібно).

Найнovійша література — в справі авторства чи редакторства Нестора: Шахматовъ Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житії Феодосія (Извѣстія отд. рус. языка, 1896, рецензія моя в Записках Н. тов. ім. III. т. XVII). Е. Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv für sl. Philologie т. XIX, 1897). Мос: Нестор і лїтопись (Привіт, ювілейний збірник д-ра Франка, 1898). Відповідь Шахматова на статю Щепкіна в Извѣстіях, 1898, I. В справі редакції лїтописи і її джерел праці Шахматова: О начальномъ кievскомъ лѣтописномъ сводѣ (Чтенія москов. іст. тов. 1897, III і осібно), Исходная точка лѣтосчислія Повѣсти времененныхъ лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1897, III), Хронологія древнійшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (ib. кн. IV, рецензія в Записках т. XXI), Древнійша редакції Повѣсти времененныхъ лѣтъ (ib. кн. VII, статя лишилась недокінчена, автор підходить до поставленихъ в ній питань на ново, і з іншого боку в статі Общерусские своды). Києвопечерскій Патерикъ и Печерская лїтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III), Начальний лїтописний сводъ и его источники, 1900 (Юбилейный сборникъ В. О. Миллера — Извѣстія моск. общ. люб. антроп. и этнogr. т. 97), Древнеболгарская энциклопедія Х в. Визант. врем. 1900, — оцінка в Записках т. 40 і 45), Общерусские лѣтописные своды XIV в XV вѣковъ (Ж. М. Н. П. 1900, IX і X, 1901, XI — тут про найдавнійшу лїтопись в гл. IV, оцінка в Записках т. LIX). Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik, 1893 (слабеньке). Истrintъ Одинъ только переводъ Псевдокаллиссеона, а древнеболгарская энциклопедія Х вѣка — мнимая (Визант. врем. 1903) — рецензія на статю Шахматова. Нарешті, з останніхъ праці Шахматова (поми-

наючи спеціальнійші, вичислені вище) — Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1905.

Про інші літописні збірники і компіляції головніше: окрім згаданих праць Шахматова: О начальномъ кiev. сводѣ, Древнѣйш. редакціи и Общеруссіе своды, ще його-ж: Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XIV в. (Ізв. отд. рус. яз. 1901). Ермолинская лѣтопись и Ростовской владычній сводъ (ib. 1903) і замітки про Никонівську компіляцію (ib. 1900, з поводу книги Лихачева). Далі: Сениговъ Ізслѣдованія о новгородскихъ лѣтописяхъ и Россійской исторії Татищева, 1887. Янишъ Новгородская лѣтопись и ея московская передѣлки, 1878. Тихомировъ О сборникѣ именемомъ Тверской лѣтописью (Ж. М. Н. II., 1876, II), його ж Нѣсколько замѣтокъ о новгородскихъ лѣтописяхъ (Ж. М. Н. II., 1891, IX) і Обозрѣніе состава московскихъ лѣтописныхъ сводовъ (Лѣтопись занятій археогр. ком. X, 1895) — огляд пізнійших частин Воскр., Никон., Соф., і 4 Новг. л. Полѣновъ Обозрѣніе лѣтописи Переяславля Судальского (Ученые записки II отд. петерб. акад. I. 1854). Лавровский Ізслѣдованіе о лѣтописи Якимовской (ib. II, 1856). Про Степенну книгу розвідка Васенка. Про компіляцію Татищева — вищено названа праця Сенігова; але і видана Татищевим Якимівська лїтопись і його власна компіляція вимагають ще нової критичної оцінки. Важнійші екстравагантні пізнійших компіляцій супроти текста Лаврент. кодекса зібрали Бестужев-Рюмін в згаданій вище праці; регабілітації їх присвятив кілька сторін Шахматов в згаданій праці Общеруссіе своды (Х с. 164 і далі). Ширший, дуже інтересний звід версій з пізнійших компіляцій і парафраз зробив Гіляров п. т. Преданія русской начальной лѣтописи, 1878 (вийшло лише в 1890-х рр.), але тільки до смерти Ольги. Шерглід рукописного матеріалу: Шиловъ, Описание рукописей содержащихъ лѣтописные тексты, 1910 (Лѣтоп. зан. археогр. ком. XXII).

Дрібнійша література у Иконникова Опытъ русской исторіографіи, т. II.

II. Норманська теорія.

Історію норманської теорії в історіографії треба почати від Повісти времінних літ, бо автори і редактори її, особливо останніх редакцій виходили з переконання, що Русь — то один з варязьких народів, а Варяги — се північно-германські народи на балтійськім побережju: „сице бо звахутъ ся ты Варяги Русь, яко се друзии зовутъ ся Свеб (Шведи), друзии же Урмани (Нормани), Англяне, инии Готе (Готланд) — тако и си“. Варягами на Руси X—XI в. звалися дружини, зложені переважно чи виключно з Скандинавів; редактор Повісти виразно відріжняє їх від Словян і як видно з наведеного тексту, уважає назву Варягів етнографічно — загальним іменем північно-германських, чи властиво — скандинавських народів. Се зовсім ясно у нього, і зовсім природно пізніше ми стрічаємо толковання, що варязькі князі були „Німці“, як то читаемо в численних перерібках Повісті¹⁾, або Шведи, як в Новгороді 1613 р. мотивували вибір на володаря шведського королевича тим, що й перші князі прийшли звідти²⁾. З початком наукових студій над історією Русі, в ХУІІІ в., оповіданнє Повісти про початки Руської держави прийнято просто як доімат, зовсім отже природно, що „Варяги-Русь“ за Повістю уважалися Норманами; а що наукові студії розпочалися Німцями або взагалі ученими, далеко ліпше об znajомленими з світом германським, ніж словянським, тож для старо-русського права і інституцій, назв і термінів традицій і переказів знаходилися паралелі чи джерела в германських мовах і реаліях, там збираліся нові потвердження до тих моментів, які привели автора Повісти до

¹⁾ Див. напр. гравюра IX у Гілярова Предання с. 107.

²⁾ Так принаймні оповідає про се сучасний шведський історик Відекінд в своїй Historia bellum sueco-moscoviticu, від котрої деякі норманісти ведуть новішу норманістичну літературу.

Його теорії, і се все обставило норманську теорію дуже важкою артилерією, так що за нею виглядала вона дуже солідно. До певної міри прилучалось до того ще й саме словянське зневіре в свої сили на полі полутичної та культурної роботи та німецьке легковаженне словянського елементу. Се все, повторяю, складалось зовсім природно, а першою причиною зіставала ся сама Повість і її канонічний авторитет; так що закиди деяких росийських шовиністів, що в норманській теорії бачили трохи не інтригу проти Словян (нпр. Коялович в своїй *Історії русского самосознанія, и ін.*), зовсім безпідставні.

Готліб Сігфрід Баер (р. 1694 † 1738), перший учений в повному значенню того слова, що звернув ся до студій коло історії Руси, закликаний до заснованої тоді петербурзької академії наук, перший науково уаргументував норманську теорію і навів важні докази з чужих джерел: вказав на звістку Бертинських аналів, на „руські“ імена на порогів у Константина Порфирородного, звязав Варягів з скандинауськими *Vaering'* ами та византійськими *Варαγγ'* ами; не спеціалізуючи близше, він уважав сих Варягів „благородними з Скандинавії і Данії, союзниками і наемниками Русинів“. Його розвідки: *De Varagis, Origines Russicae, Geographia Ross. ex Constantino Porphurogen.* і ін. друкувалися в *Commentarii Academiae scient. Petrop.* і зібрані в *Opuscula ed. Klotz, Halle, 1770*. За ним пішов в сім напрямі цілий ряд праць — переважно німецьких та скандинауських письменників; з поміж них треба піднести особливо розвідку Штрубе де Пірмон (теж петербурзького академіка) *Sur l'origine et les changements des lois russes*, 1766, де руському праву вперше дано паралелі з північно-германського права, звістні вже нам праці Шлецера, та орієнталіста Фреїа, де звістки східних письменників коментовано з погляду норманської теорії (*Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte*, 1823, і дрібніші статі). З інших праць згадаємо: Бьорнера *Schediasma... de Varegis... primis Russorum dynastis*, 1743—4. Thunmann *Untersuchungen über die älteste Ceschichte der nordlichen Völker* 1772, *Untersuchungen ü. ä. G. d. östlichen Völker* 1774. F. Krug (найбільш крайній і консеквентний норманіст) *Zur Münzkunde Russlands* 1805, *Kritischer Versuch zur Aufklärung der Byzant. Chronologie* 1807, *Forschungen in der älteren Geschichte Russlands. I—II*, 1842. Lehrberg *Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands*, 1816 (Константинові імена порогів) і т. і.

Перші прояви опозиції сьому канонічному поглядові не мали наукової вартості. Академічна промова 1749 р. петербурзького академіка Г. Ф. Мілера: *Origines gentis et nominis Russorum*, уложеня з

норманського становища, була поводом до першого нападу на норманістів зі сторони Ломоносова. Але його полеміка не могла мати значення: так ненаукові були мотиви її в порівнянні з науковим характером норманської теорії. Поле здобули норманісти: „законоположник“ історії Руси Шлецер канонізував норманізм в „Несторі“, книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії Росії не тільки для слов'янського, а й взагалі європейського світу.

Важніший напад повів славний в розвою історіографії Руси Густав Еверс (\dagger 1830) в своїх *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen*, I—II, 1814. Ся праця піднесла цілий ряд важних закидів проти норманської теорії: вказувала на неймовірність призвання недавніх ворогів, виступала проти виводу імен з самих скандинавських пнів та доводила, що Скандинави були тільки наемниками на Русі, відкидала вивід Руси з *Ruotsi* і *Rosslagen'a*, вказувала на мовчаннє північних джерел, підносила *argumentum a silentio*, доводила неможливість, аби Варяги занесли християнство до Києва. Збиваючи аргументи норманістів, Еверс налягав заразом на істнованне Руси здавна в Чорноморщині і ся сторона була піддержана слідом іншим дорпатським ученим — Найманом в розвідці *Über älteste Wohnsitze der Russen*. Та як то було і з пізнішими антінорманістами, сі позитивні сторони праці Еверса діскредитовані були хибами в його пробах власного реконструювання історії Руси (виводи, що Волохи — Болгари, що київські князі були з Хозарів, Аскольд і Дир — Угри, притяганнє до Руси біблійного Роша і Роксоланів¹), і взагалі його праця не мала того впливу, який би могла й повинна була мати її критична сторона.

Більше сенсаційна, але меньш важна в своїй основі була атака скептичної школи Каченовского: признаючи, що літописи були зложені в XIII—XIV в., вона тим самим уважала її літописну історію початків Руси мітом. Разом з нею виступила слов'янська теорія — що Варяги були балтійські Словяне: писання Максимовича (Откуда идетъ Русская земля 1837), Венелина (Скандинавоманія 1842) й ін., але з дуже слабим аргументуванням.

Сі атаки з ріжніх боків на норманську теорію відбили два учні, петербурські академіки, що від того часу зайняли становище патронів норманізму, М. Погодін свою дісертацією О происхожде-

¹) Русь з Роксоланами однаке звязували й пізніше — не тільки Лловайський, але й Антонович (Публичная лекція, 1897), й ін.

нії Руси, 1825 (нове перероблене видання в II т. Ізслѣдований 1846 — Происхождение Варяговъ-Руси) і Ернст (Арист) Кунік двотомовою працею *Berufung der Schwedischen Rudeu durch Finnen und Slawen*, 1844—5. Сі книжки, особливо Кунікова, досі зістаються найбільш повними викладами норманської теорії. Обидва учени пірньяли на себе й на далі обовязок боронити норманську теорію. Кунік як досить методично вишколений ерудит однаке добре розумів, що „самими покликаннями на „почтенного“ Нестора нічого не зробиш, по части через те, що батько історії норманізму записав передказ про утвореніс Руської держави аж 250 років по сїй подїї, по части через те, що в нїм є деякі хиби, і ними дехто покористувався, правда — що досить довільно“. Відчуваючи вагу піднесених закидів і слабі сторони теорії, Кунік неустанно шукав нових опор норманізму. Полішивши на боці Повість він звернувся до джерел візантійських та західніх, коментував з норманського погляду звістки Арабів (їого коментарі в Каспію Дорна, „Разысканія“ при текстах аль-Бекри вид. Розеном, и. ин., потім він на сю дорогу пустив свого учня Вестберга), підтягав під норманську теорію звістки про Русь перед 860 р. (розвідки про кагана 839 р. в Записках Академії Наукъ т. VI, в Разысканіях IV, про амастрідську і сурозьку Русь — в Bulletin hist.-phil. de l'Academie, 1845 і 1881, і в Записках Ак. Н. т. XXIV). Призначавши комбінаційні елементи в Повісти по доказах Гедеонова, він переніс цілу вагу з історичних доказів на фольклорічні та етнольгічні (став ударяти на „водобоязькість“ Слов'ян і на поділ народів на морські і сухопутні), а в кінці, видно — трятачи надію устояти ся з норманізмом, висунув ґотську теорію („Каспій“ с. 430 і далі). Не те Погодін: чоловік досить слабої наукової школи, він до кінця безграницю вірив в Повість; характеристичне було його аргументоване проти поправок в хронології Повісти, спеціально — проти відсувування назад року призвання Рурика: мовляв інакше Ігор мусів би родити ся скоршe, а тим часом під Київом, коли він приїхав з Олегом, несли його на руках. При такій безграницій вірі для нього й після критики Гедеонова в традиційній історії початків Руси зіставалося ся все „просто, ясно“ (Записки Ак. Наукъ VI. 459).

По виданню дісертацій Погодіна й Куніка поле знову задержали норманісти. Видаючи 1846 р. нове видання своєї праці, Погодін був тієї гадки, що справа початку Руси „найменьше може перемінити ся через які небудь нові нахідки“ (Ізслѣдованія I р. VII). Плезяда істориків, що виступила в 40-х рр.,уважала норманізм питанем порушеним (Беляєв, Кавеліп, Соловйов і ін.). Однаке не минуло й двад-

цати літ, як напади на норманську теорію поновилися ще з більшою силою; очевидно, в дійсності справа стояла зовсім не так „просто, ясно“. На самого Погодіна зробила значне враження праця петербургського славіста В. Ламанского О Славянахъ въ Малой Азии, Африкѣ и Испаніи, 1859 р., де автор виступив з многостороннею критикою Кунікової *Berufung*. Великого розголосу наробив дуже популярний тоді в росийській суспільноті Костомаров своїм „Началом Руси“, 1860, де Русь виводила ся з Литви, з над Німана, і викликаний ним публичний діспут Костомарова з Погодіним; сам Костомаров пізнійше відступив від своєї дійсно — дуже слабої теорії¹⁾), але кредит норманізму був зовсім захітаний в ширших кругах; тодішня гумористична російська часопись „Іскра“ дала цікаву карикатуру з поводу норманського діспуту: на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки („непомнище родства“), і суд просить їх і публіку за виясненiem справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діяло ся перед самим тисячоліттям початку Руської держави, коли ставився монумент тисячоліття в Новгороді).

Далеко важніші були, хоч не зробили враження поза кругами спеціalistiv, „Отривки о варяжскомъ въпросѣ“ С. Гедеонова (Записки Академії Наукъ, I і II, 1862—3, більша частина їх, перероблена і доповнена, видана була осібно в 1876 р. в двох томах під титулом „Варяги и Русь, историческое изслѣдованіе“). Се була найсоліднійша праця з усіх, що з'явилася досі проти норманської теорії. Написана з відповідною ерудицією, вона давала детальну критику всіх тих свідоцтв, на котрих опирала ся норманська теорія. З цілім натиском автор вказував на приналежність руського імені полу-дневим краям і на неправдоподібні виводи цього імені норманістами з финського *Ruotsi*, шведського *Roslagen'a*, вказував на брак слідів норманізму в руській мові, праві і т. і., на ту недорічність, в яку впадав норманізм на цім пункті (*reductio ad absurdum*), пригадував на ново *argumentum a silentio*. Особливо-ж важною заслугою його було вияснення систематизму, комбінативного характера Повісти, хоч сам Гедеонов при тім приймав літописну легенду про призваніє князів і бачив в Варягах балтийських Словян, подібно як і видана слідом *Исторія русской жизни Забеліна* (I т. 1876, II 1879). Ця балтийська теорія була власне слабою стороною цілої роботи Гедеонова і в значній мірі ослабляла значине його критики норманізму, — як попадали в фальшиве положеніє всі, хто приймаючи легенду Погодіна.

¹⁾ Се не перешкодило зявляти ся й пізнійше оборонцям сеї теорії — див. напр. реферати Вісендорфа і Лапцкого на IX археол. зізді.

вісти, збивав при тім норманізм: очевидно бо, що ся легенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізму (бо й автора її до сієї теорії привело, правдоподібно, передовсім значине Норманів я Руси в X—XI в.), а усуваючи норманізм і зістаючи ся з легендою призвання Варягів, автори всяких „балтийських“, „литовських“, „фінських“ і ін. теорій повисали безнадійно в повітрі, й безрадне становище їх на полі реконструкції руської історії тільки вигідніше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на безсумнівних фактах.

У всякім разі праця Гедеонова мала великий вплив в науці. Крайній норманізм Круга, з його „норреню“ (норманською мовою), скандинавською мітольготою, скандинавським побутом на Русі, здавало ся, забито було безповоротно; значине історичних доказів норманізму було підіване, норманістам прийшло ся зробити ряд уступок. Норманізм був захитаний тим більше, що від кінця 50-х рр. вийшов ряд солідних розвідок, що не займаючи ся норманізмом спеціально, стояли виразно на антінорманськім становищі, як Ізслѣдованія объ уголовномъ правѣ Русской Правды Лянгѣ 1859, О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славян Ол. Котляревскаго 1868, Извѣстія Ибн-Даста Хвольсона 1896, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянах и Русскихъ Гаркави 1870.

Почавши від 1871 р. почав свої атаки на норманську теорію московський учений Дмитро Іловайский (О мнимомъ призваніи Варяговъ, 1871, Еще о норманизмѣ, 1872 і численні дрібніші полемічні замітки—все се зібрано в книжці Розысканія о началѣ Руси, 1 вид. 1876, друге — доповнене пізнішою полемікою — 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1886 і Вторая дополнительная полемика, 1902, резюме в популярній формі — Откуда пошла Русская земля, в II т. Собрания сочинений). Від сього часу він приймає на себе як спеціальну задачу на кождім місці воювати з норманізмом і літописною легендою. Правда, що антінорманісти могли собі часто бажати менш енергічного, але більш обережного адвоката: фільольгія, котрою Іловайский хотів побивати фільольгію норманістів, бувала часто страшна; його науковий метод дуже слабий — він розрубував питання, замість розвязувати (як напр. поправка Slavorum замість Sueonum в звістці 839 р.); його власні теорії (Роксоляни — Русь, Гуни і Болгари — Словяне і т. і.) були ще менш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антінорманізмом не виходила на здорове сьому останньому; але енергія Іловайского і ширене антінорманської теорії через підручники робили своє. Ще важнійше було, що

Іловайский не обмежив ся, як переважна більшість антінорманістів, толкованням на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її легенди, признавши саме призваніє вигадкою пізнійшого книжника: се було новим виданням скептицизму Каченовського, консеквентним виводом із спостережень про систематизм Повісти, які з усею рішучістю висловив Гедеонов, хоч і не прийняв погляду Іловайского про непевність літописної легенди. Канонічне значине „Нестора“ було рішучо-захитане.

Боротьбу з сими нападами на норманську теорію вів Погодін в ряді статей, зібраних 1874 р. під характеристичним титулом: „Борьба не на животъ, а на смерть съ новыми историческими ересями“. З Гедеоновим полемізував він спільно з Куніком (в VI т. Записок Акад. Н.). Полеміка Погодіна, мабуть, нікого не переконала; сам його союзник Кунік, видно, не був з неї задоволений (Каспій с. 456 — 8). Він розумів труднощі норманізму, хоч держав ся його і традиції Повісти¹⁾). Його полемічно-сатирична стаття „Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ (aux marins d'eaу douce“), написана на адресу Костомарова в 1877 і тоді-ж надрукована, так і не була ним пущена в світ. Недописаними лишилися його „Разысканія“, друковані як додаток до текстів аль-Бекри (перша частина вийшла в 1878 р., друга видана вже по його смерті, доперва в 1903 р.). Він перервав з кінцем 70-х рр. ю розпочату і видруковану вже в значній частині роботу, лишив невиданими кілька інших статей (Дополненія къ „Варягамъ и Руси“ Гедеонова, Галиндо и черноморская Русь) і до смерті своїї, що наступила в 1899 р. не дав уже зих питань, що займали його до кінця, ніякої більшої публікації, очевидно — стрінувшись ся з цілим рядом трудностей і непевностей, для яких треба було вступних студий, критичного освітлення матеріалу, і т. д. Він шукав — і не знаходив нових доста сильних точок опertia для традиційного норманізму, „після того як принаймні — в руській науці, признато за неможливе розвязати варязько-руське питаніє чисто історичною дорогою“, як писав він у „Каспію“ (с. 460). Дійсно, Кунікові екскурси мали не ліпшу долю, як Погодінська „Борьба“; „не вважаючи на богато гарного, основного і користного“, як свого часу Кунік писав про „Борьбу“ Погодіна (Каспій с. 457) вони не могли помогти норманізму. Поділ народів на сухопутні й морські,

¹⁾ Свої вірні традиції погляди на початкову історію Руси виложив він в своїх посмертних Разысканіях — Извѣстія ал-Бекри, II, 1903 с. 105 і далі. Не дурно він норманістів з вдоволеннем титулував „Несторовцями“.

рекомендований Куніком, розуміється, не міг нікому промовити до фантазії, особливо коли сам же Кунік розводився про морські походи Словян VІІ в.; норманські імена ще менше могли підперти легенду про призвание, ніж історичні докази, полищені на боці Куніком; присутність мореходної Руси на півдні перед 862 р., заперечувана Куніком, слідом була зміцнена розвідкою Васілівського про Амастридську легенду (Русско - византійські отримки, VІІІ. Ж. М. Н. П. 1878, П — III, передруковані в Русско-византійських ізслідуваннях 1893), що доводила її приналежність до 1-ої пол. IX в., а за тим пішло нове видання Хордадбега де Ге (1989), що відсунуло Хордадбегову звістку про Русь на кілька десять літ назад, і розвідка того-ж Васілівського про Сурозьку легенду (1893).

Не могла мати ніякого впливу й талановита та науково написана книжка Вільгельма Томсена, звітного лінгвіста: *The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state*, 1877, три виклади, читані ним в Оксфорді 1876 р. (німецький переклад Борнемана *Der Ursprung des russischen Staates*, Гота 1879, російський — Амона, Начало русского государства, 1891, з московських „Чтений“). Похвально прийнята в наукових кругах, особливо західних, де норманізм тішився і далі повним кредитом, ся книжка й досі зістаеть ся користним підручником, але вона не приносila нічого нового, бувши тільки перегляненім і поправленим зводом старих доводів норманізму, і не йшла властиво далі старої дісертації Куніка.

Се була остання спеціальна монографія з норманського становища; по ній ніхто з норманістів не здобувся на енергію чи на відвагу дати нову рецензію норманської теорії по всіх тих заданих їй ударах. З другого боку нещасливі й ненаукові комбінації деяких антінорманістів (Лловайского, Забеліна і самого Гедеонова), як я вже згадував, діскредітували непомалу й антінорманізм. Норманізм був рішучо захищаний в своїх основах, але в результаті справа початків Руси зістала ся невиясненою. Коли в 1880 р. виступив пок. Ключевский із своїми студіями про початки руської суспільно-політичної організації (Боярская дума древней Руси — статті друкувались в Русской Мысли 1880 р. і увійшли в скороченню в його книгу під тією-ж назвою), він сї початки старався освітлити незалежно не тільки від норманізму, але й від літописної легенди. В монографіях поодиноких земель давньої Руси, що почали виходити в Київі почавши від 1881 р., літописна легенда або признавала ся непевною або зовсім відкидалась. Деякі хопились готської теорії: її висував, хоч ще дуже обережно, Кунік уже в Каспію (с. 430 і далі).

Хоч Томсен перестерігав заздалегід від готської теорії, бо та „тягне за собою неможливу плутанину“ (відч. I), вона була на якийсь час, в 1890-х рр., розбудила надій. Проба Будиловича — ширше розвинути її уаргументовати сю теорію на археологічнім зізді 1890 р. була принята з інтересом і надіями (див. напр. справозданнє в К. Старині 1890, III с. 476—7 й ін.). Але сії надії скоро упали, коли дійсно виступила та „неможлива плутаниця“, і виявилося, що самі оборонці теорії не можуть піти далі дуже неясних натяків. Власне такий характер мав відчуті Успенського на IX археологічнім зізді (див. його протоколи в II т. Трудів зізду) — він давав ще далеко менше, ніж реферат Будиловича, й інтерес до готської теорії, розбуджений Будиловичом, упав зараз. Щікаво, що обидва реферати не були навіть друковані, і таким чином готська теорія не була навіть поставлена в літературі¹⁾ хоч якось докладніше.

Дійсно, вона не могла мати виглядів. Вивід руського імені від готського *hrôdh (слава) — ся головна точка, *pièce de resistance* готської теорії, піднесена Куніком і піддержаня пізнішими готистами, стрічається з безко нечними трудностями, як показав Браун в своїй спеціальній студії: Гипотеза проф. Будиловича о готскомъ происхождении названия „Русь“ (Записки филологического общества при петербургскомъ унив.) і потім в книзі Разысканія въ области гото-словянскихъ отношеній (с. 2 і далі). Він виказав, що імена Hrôdhigutôs — Славно-готи, Hrôdhgotaland — Славноготія, від яких хочуть вивести та руське ім'я, історично незвісні, а переход *hrôdh в *Русь* противить ся лінгвістичним спостереженням²⁾. Васілівский в своїй студії про Сурожську легенду (Русско-византійська ізслѣдованія — в IX т. Лѣтописи археографической комиссии) попробував був призвати кримським Готам „всѣ извѣстія о Руси и русскихъ до половины IX вѣка“, але в такій неясній формі, що його гадку приходилося доперва відгадувати; і дійсно, дуже трудно припустити, що то дрібні кольонії християнських Готів, добре звістних в царгородських кругах, виступали в тих поганських варварах руських походів, не кажучи вже, що нема найменьшого сліду, аби кримські Готи носили руське ім'я.

Потім в іншій формі і з іншої сторони попробував підійти

¹⁾ Ширше справозданнє з реферата Будиловича в Ж. М. Н. П. 1890 VI с. 25 — 9.

²⁾ Він признає однакає можливим предложеній Куніком вивід з *hrôdh фінського Ruotsi; але така комбінація старої норманської теорії з готською ледво чи поможе котрій з них.

до сеї справи звісний німецький орієнталіст Маркварт в своїй, багато згадуваній вище книзі: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (1903). Лишаючи на боці проби виводу руського імені від Готів, він підніс ріжні сумніви (з лінгвістичного становища) що до виводів руського імені предложених нормайлістами і поставив іншу гіпотезу: грецьке 'Рѡς походить від старого імені Герулів Нгðs, що задержалося мовляв в місцевій традиції і потім пренесене було на скандінавських авантурників. Підставою послужив йому реєстр чорноморських і прикаспійських народів в „Церковній історії“ Захарії Ретора, сирійського письменника середини VI віку: тут разом з історичними народами, вибраними з ріжних джерел і уміщеними поруч Алянів, виступають в сусідстві їх, далі в глибину края ріжні казкові народи — карли, песиголовці і амазонки, і при цьому оповідається про зносини амазонок з сусіднім народом Нгðs — „з довгим тілом, ще не має зброї, і коні його не можуть носити, бо має довге тіло (чи довгі кінчини)“. Німецькі прекладчики цієї історії бачили в цій назві загальне означення, з грецького Ἡρωες, але Маркварт бачить тут називу народу, від котрої пішло пізніше 'Рѡς, а в самім народі вгадує Герулів. По його думці велике тіло цього народу і брак кінної їзди вказують на його германське походження, а сусідство з Алянами і Амазонками — на найбільш східне з чорноморських германських племен — Герулів; назву Нгðs він добачує в Йорданових Розомонах (див. вище с. 144), а пізніше, коли заявилися тут норманські вікінги (в IX в.), на них перенесено сю герульську назву з огляду на їх подібність до герульських напастників (с. 353 і д.).

Я згадую сю гіпотезу з огляду на авторитетне імя її автора: завдяки сьому авторитетові вона збудила була деякі надії, особливо між людьми, які далі стояли від справи; але від першого дотику критики мусіла вона упасти. Прогалина, з одного боку, між дійсними Герулами, що емігрували відсіч по гунськім погромі і могли зістати ся хіба в дрібних останках, з другого — між згадкою сирійського письменника і появою 'Рѡς в IX віці; непевність самого імені Нгðs і брак всяких доказів його реального істновання; мало правдоподібна можливість перенесення її на вікінгів, які з'явилися на дніпровій дорозі, тим часом як ті Нгðs мали бути в прикаспійських сторонах — все се робить мало правдоподібною сю дуже штучну і складну гіпотезу¹⁾. Тому сам Маркварт, очевидно відчуваючи всі слабкі сторони її,

¹⁾ Пор. критичні замітки до Марквартової гіпотези Кулаковского: *Новые домыслы о происхождении имени Русь* (Універс. ізвѣстія київські 1906, VI).

вагаєть ся між нею і іншим припущенням — що ці Hrōs VI в. се були скандинавські Руси, які волзькою дорогою мовляв уже тоді могли ходити на азовське побереже — від герульських емігрантів довідавши ся про ці сторони (*sic!*).

Вивід Руси від Готів мабуть замкнений. Готська теорія держить ся в значенні гіпотези про особливe значеніe Готів в суспільно-політичній і культурній еволюції східного Словянства. Кунік в своїм „Открытии письмі“ зазначив був її досить сильно і висловив гадку, що богато слідів, які виводилися від Норманів, треба виводити від Готів. Але се його „Письмо“ не було опубліковане в своїм часі й не могло зробити впливу на ширші круги. Теорію готських впливів поставив в 1899 р. наново Браун в згаданій праці: Разысканія въ области гото-слав. отношений. Заперечуючи вивід Руси від Готів, він також признає незвичайний вплив їх на словянську взагалі й спеціально руську культуру й суспільно-політичну еволюцію — „готську епоху“ як один з найважніших моментів „въ исторії до-рюриковського періоду“ (с. 18 — 21, пор. 335). Але все се автор тільки обіцяв довести, і наперед уже сказати можна, що в його представленню дуже богато і сильно побільшено. Навіть його учитель і прихильник Вессловский мусів в своїй — дуже прихильній рецензії його книги (Ізвѣстія рус. яз. 1900, I с. 21 — 2) обмежити розмахів свого ученика. Дати Готам таку роль в культурній і політичній історії Руси буде ще тяжче, ніж було з Норманами, і надії норманістів, що від Готів можна буде вивести все те, що не удалося вивести від Норманів, ледво чи здійняти ся.

Зрештою разом з упадком готської теорії Руси ми помічаємо в останніх часах нове оживленie норманізму. Ряд праць що вийшли в сих роках, роблять таке вражінne. Розумію Разысканія Брауна і його менший роботу (особливо Фріандъ і Шимонъ синовья варяжского князя Африканы, Извѣстія отд. рус. яз. 1902); Ст. Рожнеского (ученика проф. Томсена) *Rerun und Thor* (Archiv für sl. Phil. 1901), де автор дає ревізію норманської теорії, і новійшу студію Ізъ исторії Києва и Днѣпра въ былевомъ эпосѣ (1911); публікації Вестберга, навіяні впливами Куніка — *Ibrahim's-ibn-Jakub's Reisebericht* (Mémoires de l' Academie 1898), теж в новім виданні п. т. Коментарій на записку Ибр. ибн-Якуба, 1903, Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Mémores 1899), Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ (Ж. М. Н. П. 1908); ак. Шахматова Сказаніе о призваніи Варяговъ (Ізв. отд. рус. яз. 1904), й ін. Коли додати ще праці інших дослідників, що вийшли в тім-же часі й принагідно також підчеркують норманські погляди досить сильно (як

Ламанского про Кирила й Методія, Халанского про традицію про Олега й ін.), то се справді складається на образ відродження норманства, яке можна-б назвати неонорманізмом. При тім сих нових дослідників, що виступили під сим знаком, характеризує нераз велике норманське завзяте. Браун, відкидаючи готьку теорію, проголошує норманську теорію безсумнівним фактом, аксіомою. Рожнєцкий жалує, що норманісти попустили поле битви антінорманістам і зазначає точки до дальшої роботи в дусі крайнього норманізму. Вестберг, менше обережний ніж його учитель Кунік, безпardonно викидає ті свідоцтва, які норманістам ненаручні, або підставляє північну, скандинавську Русь замість полуночної — напр. оголошує за пізнішу гльосу згадку Руцинів у ібн-Хордадбега, бачить Балтийське море в Руськім морі Масуді, скандинавських пиратів в звістці ібн-Хаукаля про погром Болгаря і Хозара (*Beiträge*). Піппінг і за ним Корф воскрешують старі погляди Круга на широке розповсюдження скандинавської мови навіть в глухих деревеских лісах, і т. д.

Сей норманський запал, се канонізоване літописної традиції й варязької доктрини не вищє наукі нічого доброго. З такою канонізацією неможливий плодотворний науковий поступ. 1875 р., пишучи про *Варугомах-ю*, як він її назував, Кунік гірко згадував про зроблені норманістами закиди, що норманська теорія тяжко зашкодила наукі руської історії (Каспій с. 461). Але як неважне обвинувачене норманістів в „німецькій інтризі“, так справедливий сей закид про шкідливість норманізму. „Проста, ясна“ норманська легенда закривала початки суспільно-політичного життя, Русь перед 862 р., здіймала з історика обовязок шукати слідів суспільної еволюції в самім народі, бо історія розпочиналась „від порожнього місця“ — від приходу Норманів. Справедливо писав Гедеонов (Варяги и Русь I с. VI): „чи міг хто приступити до многотрудного студіювання, хоч би з словянського погляду, мови, правних прикмет релігійних віровань і т. і. в трактатах Олега, Ігоря, Святослава, коли в його за плечима мара норманізму товче: „трактати — скандинавська прикмета, писані вони по грецьки й шведськи; формула: „мы отъ рода русскаго“ значить: „ми з роду Шведи“; Перун і Велес — се скандинавські Тор і Одін“. Хочете ви знати про стрій, броню — підсуваютъ норманські килими Бає, хочете про побут, релігію — скандинавські саги“. Літописна легенда ставала чистим прокрустовим ложем для фактів нашої початкової історії: Шлецер положив своє вето на Аскольдову Русь: Амастридська і Сурозька легенди пересовувались наперед, бо яка-ж могла бути Русь на Чорнім морю перед 860 р., а найобективніший і найсолідніший з норманістів Кунік в своїх посмертних працах кладе

натиск на те, що до Аскольда словянська Русь не могла плавати, бо належала до водобоязьких!

Калічене йшло глибше, в саму основу. Історія Руси, починаючи з такого нечуваного початку, від кореня відріжняла ся від історії інших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї, як то виразно заявив Погодін в передмові до своєї книги „Древняя русская история“: виникла словянофільська теорія про виреченіс політичних прав і брак боротьби в історії Руси, теорії відвічної пасивності словянського елементу і потреби чужих творчих елементів для нього. З цього погляду вегетивний результат попередньої полеміки — діскредитоване норманської легенди, має своє значіннє. Може кождий приймати на віру чи не приймати літописну легенду, але не може будувати виключно на цій основі, мусить шукати глибших основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури і т. і. и. Апріорне канонізоване варязької доктрини стає важким кроком назад.

Оглянувши історію норманської теорії, зведім до купи й пeregлянмо головні підвалини її. Почнемо від історичних доказів.

Під 839 р. продовжене Бертинських анналів (автором його уважають Пруденція Галіндо, еп. Труа, † 861), французька урядова двірська літопись, оповідає, як ми вже знаємо¹⁾, про прихід до Людвіка Побожного, в Інгельгайм, послів що „звали себе чи свій нарід Русию“ й прийшли були до Теофіля від свого короля, „призвищем хакана“ — misit etiam cum eisdem quosdam, qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, chacanus vocabulo, ad se (Теофіля) amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat. Теофіль просив Людвіка переслати їх від себе в їх краї, бо дорога, котрою прибули вони до Теофіля, ішла „серед варварських, незвичайно диких і великих народів“, і Теофіль бояв ся їх посылати назад тією дорогою. Людовик, розпитуючи сих послів Руси, довідав ся, що вони з роду Шведи (quorum adventus causam imperator diligenter investigans, comperit eos gentis esse Sueonum), і впав на гадку, що то може шпигуни (Франція тоді терпіла від Норманів), тому задержав їх у себе, щоб довідати ся, чи дійсно вони не мали зліх намірів²⁾.

Ширший коментар до цього тексту у Куніка Berufung II. 197 sq., Гедеонова II розд. XVIII, Томсена відч. II, далі: Gutzeit Die

¹⁾ Див. вище ст. 394, 356, 402, 404.

²⁾ Monumenta Germaniae hist., I. 434. Про результат Людовикових розвідувань літопись нічого не каже.

Nachricht über die Rhos des Jahres 839, 1882, і його ж Untersuchungeu über Gegenstände der ältesten Geschichte Russlands, 1890, Успенского Патр. Іоаннъ VII Грамматикъ и Русь-Дромиты — Ж. М. Н. П. 1890, I с. 26 і далі, Васілієвского Русско-визант. изслѣдованія с. СХХІІ і далі, Куніка Извѣстія ал-Бекри II, роз. III (крім того мала лишити ся не видана інъша розвідка його про се).

Норманісти ударяють на те, що тут Русь показується *gens Sueonum*. Де сиділа тоді ся Русь — чи в Швеції, чи в Київі, чи десь в Чудській землі (як думав Кунік в *Mélanges russes* V. 15 і Томсен I. с.), се близше не вияснено у них. Трудність робить тільки той русько-норманський каганат. Тому старші норманісти толковали *chacanus vocabulo* як „на ім'я Гакон“ (Штрубе, Шлесцер, недавно Гутцайт) — толкованне дуже натягнене; Кунік присвятив сій називі специальну розвідку в *Записках Ак. Н. т. VI* і в ній теж прихиляється ся до гадки, що се ім'я, а не титул, але зіставляє в кінці справу непорішеною. Тож почавши від Круга, пробовали також витолковувати, чому-б той норманський володар міг називатись каганом; припускали, що сим титулом візантійський імператор від себе потитулував норманського князя, і вказували на лист Людовика II до імп. Василя (Mon. Germ. h. Scr. III. 523), де він полемізує з ним, що хаганом не називав ся володар ані Хозарів, ані Норманів (*chaganum vero non praelatum Avarum, non Gazagorum, non Nortmannorum pincipat gererimus*). Та тільки не знати, чи *Nortmanni* стояли в листі візантійського імператора, і дуже можливо що там стояли якісь *Борето: Схўда*, як припускає Гедеонов, себто можливо знов та-ки Русини, котрих так зве Тактика Льва¹⁾.

Розуміється ся ці Русини, посли руського кагана були, правдоподібно, якісь північні Германці, що служили у „руського кагана“ — мабуть київського князя (бо каганами, як ми бачили, титулують ся руські князі ще в XI—XII в.), і були послами від нього і від Руси (Rhos). Зауважу, що слова: *se id est gentem suam*, можливо, треба перекласти так: „вони, чи властиво іх народ (що іх післав) — називається ся Русь“. Піднесу ще справедливу увагу Васіліевского (СХХІV), що Франки добре знали Норвежців і Данів, тому ім'я Шведів має скоріше означати, що се не були ані Норвежці, ані Дані, а якісь північні Германці. Поправку Іловайского Slavorum я згадував: розуміється ся — вона неможлива.

Далі, арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катіб (писав

¹⁾ Vice versa Кунік в своїх Разысканіях (IV) толкує *Борето: Схўда* Льва як переклад слова *Normanni*.

891—2 р. в Єгипті) оповідає про звістний нам з інших джерел напад на Севілю Норманів 844 р. в таких словах: „В се місто увійшли погани (в тексті: Маджус — Мағог), звані Рус, 223 р. (геджри, себто 843/4), вони брали в неволю, грабували, палили й забивали“ (вид. Гаркаві с. 63). Сю звістку пустив в курс Френ під гучним титулом: *Ein neuer Beleg, dass die Gründer des russischen Staates Nordmänner waren* (*Bulletin de l'Acad.*, 1838, t. IV). По тім про неї писали Кунік *Berufung* II. 285 і далі, Разысканія V с. 151 і далі, Гедеонов розд. IX, Гаркаві *Сказанія* с. 66,288, Томсен відч. II, *Gutzeit Erläuterungen zur ältesten Geschichte Russlands* с. 19, Вестберг *Beiträge* VI і Къ аналізу, IV. Норманістам в ній важне ототожнене Руси з Норманами; при тім вони однаке признають, що се субективний здогад аль-Якубі, бо іспанські джерела Норманів Русю не називають, і сам їх він не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побереже і самий Царгород, він міг здогадувати ся, що похід 844 р. зробила ся Русь, подібно як сей здогад пізнійше в гіпотетичній формі висловив Масуді, оповідаючи про той самий напад: „Андалузькі люди думали, ніби се поганський народ, що приходить в їх край через протоку Океана, але не ту, де стоять мідяні маяки (Гібралтар): я-ж думаю, а Біг знає ліпше (форма обережної гадки), що ся протока сполучається з морем Маютіс (Азовським) і Найтас (Чорним), і що той народ — Русь, згадувана у нас вище, бо ніхто крім неї не їздить сим морем, що злучається з океаном“ (Гаркаві с. 129). По тім всім ототожнене аль-Якубі має дуже мало ваги; в найліпшім разі воно-було анальгічним із звісткою Ліудпранда, тільки менш важним¹⁾.

В посмертних Разысканіях Куніка звістний орієнталіст де Гуе звертає увагу на подібне поміщене Руси з Норманами у ібн-Хаукаля. Що він каже Святославу по погромі Болгара іти походом на „Візантію і Іспанію“, „Рум і Андалуз“, ми вже бачили (с. 461). На іншім місці він каже, що на Іспанію нападають кораблі „Руси, Турків, Словян і Печенігів“, отже тутъ перенесено на норманські походи цілу обстанову нашої Руси. Розуміється ся, се непорозуміннє чисто теоретичне, і по попередніх таких фактах у Якубі й Масуді не має особливого інтересу — хоч Вестберг і хоче брати зовсім реально

¹⁾ Ламанський, потім Гаркаві піднесли були навіть ряд гадок за тим, що слова: „звані Русь“ се пізнійша інтерполяція, взята з Масуді (оп. с. с. 67); Гаркаві вказує, що пізнійші арабські письменники, пишучи про той напад, не згадують про Русь, і що Масуді покликав ся-б на аль-Якубі, та може й рішучійше-б висловив свою гадку, як би бачив ті слова в тексті Якубі. Против цього Кунік Разысканія і Вестберг I. с.

сю звістку: що напастники, спустошивши Болгар, вертали ся потім до Скандинавії через Середземне море й Гібралтар (*Beiträge V*).

Анальгічні іномішання маемо і у західніх письменників. Венеціанський хроніст диякон Іоан (писав на початку XI в.), оповідаючи про похід Руси на Царгород каже, що його зробили *Normannorum gentes*: *eo tempore Normannorum gentes cum trecentis sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt i. t. d.* (M. Gerin. hist. VII. 18, без року). В пізнійшій хроніці Біондо (XV в.) се вже оповідається так: *Normanni, praeda in Aquitania et caeteris Galliarum regionibus facta satiati, classem 360 navium Constantinopolim duxere* (Blondi Historiarum... deades p. 177 — Каспій 375). Кунік, що пустив сю звістку в курс¹⁾, здогадував ся, що Іоан зачерпнув свою звістку з італійської сучасної записки; розуміється — се тільки здогад, а що се не був наочний съвідок, то тут, очевидно, могло (властиво — мусіло) стати ся теж, що з Якубі й Масуді: як той надав норманський похід близше йому звітній Руси, так Іоан чи його джерело надало руський похід близше йому звітним Норманам.

Заговоривши про похід 860 р., мушу згадати, що навіть в словах казань і послання Фотія про Русь, як про народ „славнозвістний, що підбив сусідні народи, прийшов здалека“ і т. і., деякі бачили доказ, що то Нормани (Круг, Кунік П. 369). Сей доказ згадую більше як куріоз; Томсен вже ані згадав про нього.

Анальгічна з звіткою Іоанна, але далеко важніша звістка еп. Ліудпранда († 972). В своїй *Antapodosis*, писаній між 958 і 962 р. (обіймає час 893—950 р.), він оповідає про похід Ігоря на Византию 941 р. на підставі оповідання свого вітчима, теж Ліудпранда на ім'я, що був того року послом в Візантії, і каже: „Є народ в північних краях,—Греки його звуть з огляду на фізичний вигляд „рудими“, а ми задля положення їх краю — нордманами, бо по німецьки *nord* значить північ, а тащ чоловік, отже північних людей можемо звати нордманами (*Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios* (ρωσοι), *pos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippe Teutonum nord — aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus).* Далі Ліудпранд оповідає про похід „короля цього народу на ім'я Інгера“ (*inger*) і каже, що взяті в неволю Ігореві вояки були постинані в присутності його вітчима — *Monum. Gerin hist. Script.*, III. 331. Про сю звістку ширше у Гедеонова розд. XIX, Томсена відч. II. Вона служить одним

¹⁾ Каспій I. с., про неї ще Томсен, відч. II.

з головних історичних доказів норманізму. Але коли Ліудпранд старший не виходив тут з якоїсь теоретичної комбінації, а бачив Ігоревих вояків і пізнав між ними Норманів, то се свідчило-б тільки, що їх чимало було в Ігоревім війську, а се й без того мусимо припустити. Ся звістка-б значила стільки-ж, що й оповідання 839 р. Тільки біда в тім, що Ліудпранд не каже виразно, що то були Нормани, а висловляється ся так, що виглядає се на гру слів (*Wortspiel*): „можна назвати їх Норманами, бо вони живуть на півночі“. На іншім місці (с. 277) він каже: „Константинополь... має з півночі Угрів, Піценаків (Печенігів), Хозарів і Русів, котрих ми звемо іншим іменем Норманами (*quos alio nomine nos Nordmannes appellamus*) ; се „звемо“ не менше підозріле, бо Русь на заході певно не звали Норманами; в ліпшім разі воно може натякати на „Норманів“ в руськім війську, а в гіршім може бути відкликом до вище наведеної гри слів.

Про той же похід 941 р. оповідає Симеон Льоготет (першої пол. X в.), і в цім оповіданні називає Русь „Дромітами з роду Франків“ (*κατέπλευσαν οἱ Ῥῶς, οἱ καὶ Δρομῖται λεγόμενοι, οἱ ἐξ γένους τῶν Φράγγων ὄντες* — ed.: Bonn. p. 746). Ся примітка про франкський початок Руси, очевидно, зачерпнена з Ґльоси (*ib. p. 707*), що теж ледво чи належить самому Симеону (див. у Успенского Ж. М. Н. П. 1890, I с. 19). З сюз звісткою, повтореною в продовженню Амартола і Теофана, взагалі трудно щось зробити; деякі норманісти підносили, що Франками в Візантії звали народи германського роду (Круг I. 293 sq., Кунік II. 397), але в дійсності се слово уживало ся в дуже широкім значінню, обіймаючи *tam Latinos quam Teutones* (*Corpus hist. Byz.* XI. p. 357, інші тексти у Гедеонова II с. ХСП). Тому Томсен вже й не завів цього тексту між доказами.

Для повності згадаємо ще про текст Ібрагіма ібн-Якуба (2-ої пол. X в.): „Краї Словян тягнуть ся від Сирійського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночі опанували деякі з них і мешкають поміж ними й досу“ (Ізвѣстія с. 46). Кунік (Ізвѣстія ал-Бекри I с. 106) і за ним Вестберг (Комментарій) бачили тут, розумість ся, Норманів. Та тільки низше ібн-Якуб, кажучи, що „головнійші народи півночі говорять по словянськи, бо перемішалися з ними“, пояснює зараз: „як наприклад народ ал-Тршкін і Анклій¹), і Баджнакія (Печеніги), і Русь, і Хозари“ — отсе й народи півночі!

¹⁾ Анклій уважають за Угрів, „Ογγροι: Тршкін Вестберг“ поправляє на Тедески — Німці.

Від історичних доказів перейдім до лінгвістичних, безперечно — далеко певнійших і яснійших, ніж історичні.

На першім місці стоять тут імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного. Оповідаючи про торговельні подорожі Русинів до Царгороду, каже він про Дніпрові пороги та приточує імена сих порогів „по руски і словянськи“ (*ρωσιστὶ καὶ σλαβενιστὶ*); перший поріг зветься Есупі (*'Εσσουπῆ*), „що по руски і словянськи значить: не спати“; другий „по руски Ульворсі (*Οὐλβορσῖ*), а по словянськи Остров'яни прах (*'Οστροβουνίπραχ*), що значить острів порога“; третій „*Γελανδρί*, що по словянськи значить: гук порога (*γέλος φραγμός*)“; четвертий по русські *'Αειφόρ*¹⁾, по словянськи Несасить (*Νεασσήτη*), бо в скалах того порога криються пеликані (*πελεκάνοι*); п'ятий „по русські Вароуфрос, по словянськи Воулуктрас, бо чинить велике озеро (*λαμπή*, попр. на *δινήν* вир)“; шостий „по русські *Δεέντη*, по словянськи *Вероύτζη*, себто варенне води (*βράσμα νέρου*, врісти — варитись, кипіти)“; семий „по русські *Στρούχουν* (вар. *vulg. Στρούβουν*), по словянськи *Ναπρεῖή*, себ-то малий поріг“.

Почавши від Ваєра, що перший звернув увагу на цю звістку й „руські“ імена став обясняти з північно-німецького, утворила ся ціла література для толковання сих назв: Штрубе *Dissertation sur les anciens Russes* 1785, Тунман *Untersuchungen ü. d. Gesch. der östl. V.*, Лерберга *Untersuchungen*, Куніка *Berufung* II розд. X, Погодіна *Изслѣданія* II с. 71 і далі (іде за Лербергом), Цайса *Die Deutschen* с. 557 і далі, Munch — передр. в його *Samlende Afhandlinger* II, Rafn *Antiquités de l'Orient* 1856, Срезневский — *Извѣстія* II отд. Ак. Н. т. VIII (1860), Дювернуа *О просхожденіи Варягъ-Руси — Чтенія московскі 1862, Юрьевичъ О мнимыхъ норманнскихъ именахъ въ рус. ист. — въ Запискахъ одеськаго истор. тов., VI, Гедеоновъ Варяги и Русь розд. XX, Иловайскій Разысканія²* с. 126 і 346, В. Мілер *Названія днѣпровскихъ пороговъ* у К. Багрянородного в Трудахъ моск. археол. тов. т. V, Томсен — відч. П. Gutzeit Kaiser Konstantins Namen der Dneprfâlle, 1879 і потім в *Untersuchungen*, розд. 3. Найнівіше: Pipping *De skandinaviska Dnijergatmen*, 1910 (*Studier i nordisk filologie*, Гельсінгфорс). В нашій літературі: Партицький *Скандинавщина в давній Русі* (Львів, 1887), й інші статті його ж.

Словянство „словянських“ імен у Константина не будило ніяких сумнівів. Хоч деякі з сих імен мусять бути попсовані, а толковання, дане їм у Константина, може не завсіди бути добрим, все-ж таки слогож.

¹⁾ В виданнях хибно *'Αειφόρ* — див. у Томсена.

виянство майже всіх дас себе знати, і деякі передані навіть дуже добре, як Островний праг—'Остробоу́ніпрах. Неясить—пеликан (може Й Ненасить—теперішній Ненаситець); інші імена толкують так: *Воулжтрак* — вльняний праг (волна = хвиля), теперішній Волний або Вовниський, *Вероут¹η* върлации, *Ναπρε²η* толкують „напоріже“; 'Ессоуп³ — (н)есильни¹), *Геланубрі* уважають „руським“ іменем, що через помилку або через упущене в тексті вийшло „словянським“.

Трудніша справа з „руськими“ іменами; почавши від Баєра норманісти обясняли їх з північно-німецьких пнів. Деякі імена досить добре обяснюють ся з них, як *Вароуфірос* з *baru* (хвилі, genet.) + *fors* (водоспад) (се відповідало-б і словянській назві), деякі яко-тако, але знов декотрі рішучо не дають ся. В потіху норманістам треба признати, що проби вивести сі імена з інших мов (а виводили їх і з словянської мови, і з усіх можливих аж до угорської включно—як Юр'евич), теж не дають ся. Я наведу тут найбільш популярні обяснення:

'Ессоуп³ — ne suefe (Лерберг), ne sofi (Томсен) — не спи.

Оулзорсі — *holm* (острів + *fors* (поріг), паралель до словянського (звичайне толкованне).

Геланубрі — *gellandi* або *gjalandi*, partic., звінкий.

'Аєфір — давніше толковане з голанд. *ðuevar* (чит. єфар — бузько) багато дебатовалось і відкидалось германістами; Томсен толкүс: *ei* (все) + *forr* (бурхливий).

Леанті *gloandi*, partic. — близкучий, розярений (Кунік), *hlaejandi* — partic. від сміяється (Томсен).

Стробоу (*Στρόβον*) — цього імені норманісти не вміють обяснити (Томсен вказує на швед. *struck* — малий водоспад). Правдо-подібніше, що се словянська назва.

З того, що деякі „руські“ назви добре толкують ся з північно-германських слів, норманісти виводили, що Русь була норманським народом. З таким виводом не треба спішити ся: імя Руси не було принесено Норманами, вони сами, приходячи на Русь, на службу руських князів, приймали його. Коли зважимо, як іх богато було в Х в. на Русі, і яку важину ролю вони відогравали в воєнних походах, а певно—і в торговельних подорожах до Греції, не буде дивним, що вони мали свої назви для деяких визначніших місць на „пути з Варяг з Греки“, і що Константину поруч тих імен, якими називали пороги „Словяне“ — може сусідні Уличі, прийшли до рук імена „руських“ „гречників“, київ-

¹⁾ Н дійсно могло легко пропасті, бо попереднє слово кінчить ся на *υ* грецьке.

ської „варязько-руської“ дружини. Чи їх імена були перекладом місцевих словянських (як то виходило-б з Константина) — всі чи по частині, чи всі були „варязькі“ — не можемо напевно сказати; скоріше, що ні: були між ними й перекладені, й оригінальні варязькі і словянські дублети — напр. київські. А що Константин скрізь відріжняє київську дружину — Русь від „підвластних Словян“, то й не диво, що він поставив поруч себе імена „руські“ — дружинні і „словянські“ — правдоподібно місцеві, які мала для них словянська людність з-над порогів.

Другу серію філььогічних доказів становлять особисті імена Х в. Головна пайка їх — в умовах з Греками Олега і особливо Ігоря; в сумі маємо тут звиш 70 імен князів, бояр, купців, дружинників, переданих більш або меньш одностайно в кодексах літописи; до того ще прилучається ся кілька десять імен Х в., передказаних Повістю або (зрідка) посторонніми джерелами. Більш завзяті норманісти обясняли їх всі за порядком із скандинавських пнів, так що Блуд був не чим як сканд. Blótr, Люд сканд. Liótr (Кунік II с. 162), а навіть Володимир виводився з сканд. Valdeimar.

Безперечно, в результаті знайдеться богато зовсім певно скандинавських, як Якун — Гакон, Бруни — Brúni, Ігельд — Ingjaldr, Руар — Hróag, Турд — Þórðr, Фруди — Fródi і т. і. (пор. вище с. 424). Се річ зовсім зрозуміла, бо й без того знаємо, що „Варяги“ на Русі грали визначну роль в Х в. Імена в договорах доводять, що особливо в 1-ій половині Х століття в старшій княжій дружині Варягів було дуже велике число. Не так ясна справа з іменами київських князів. Норманісти виводять їх з скандинавських пнів, але сей скандинавізм не зовсім певний.

Третя серія філььогічних доказів се ніби норманські слова в українській і російській мові, особливо технічні терміни. У давніших норманістів сих слів значила ся спора купа. Такі напр. слова як боярин, паломник, огнищанин, люд, гости, ряд, шляг, лодя уважались норманськими. Великі спустошення зробив в сім каталогу ще Срезневский в своїх *Мыслях* обз истории русского языка, 1849 (передр. 1887), дод. I. Після того сей аргумент зійшов на далекий плян серед інших доводів норманістів. Томсен, спеціаліст у філььогії, признає, що заходить великі труднощі при означенню того, що треба уважати норманізмом, а що спільним словянсько-германським словом, або словом нерейнятим в інших словянсько-германських стичностях; „з більшою або меньшою правдоподібністю“ він уважав скандинавізмами 17 слів (ящик, грида, кербъ, кнутъ, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скотъ, стуль, стягъ, Судъ, тнвунъ, шнека, ябетникъ,

якірь). Але й се невелике число прийшло ся зменьшити, виріжняючи тільки те, що не могло з явитись інакше як через Варягів: коли викинути північні провінціалізми, що могли в сусістві Шведів перейти незалежно від Варягів (рюша — верша, шнека — човен і т. і.), слова спільні або такі, що могли бути передніаті від інших Германців, не конче від Варягів (про се пізніші праці: Tamm—Slaviska Låndord från nordiska språk, 1882, Bugge Oldsvenske Navne i Kinsland (Arkiv for Nordisk Filologi, II й ін.). Зістаєть ся кілька справді цікавих паралелей: гридь — сканд. grid господа, Суд (Боспор тракійський і Золотий Ріг) — сканд. sund протока, тивун (тіун) сканд. þjonn слуга, невільник. Але пригадавши численні ватаги Варягів на Русі, можемо хиба подивуватись, що так мало вони по собі лишили сліду в мові.

Осібну серію доказів колись становили правні звичаї, релігія, побут східніх Словян, що виводилися з скандинавських. Шлецер, Кругт, Погодін бачили скандинавське скрізь — в праві, релігії, культурі, побуті. Погодін напр. бачив норманські прикмети в руськім звичаю святати дівчину у її батька, в політамії старшини, в вихованню князівських дітей „кормильцями“, в тім що Русь любила жіночу красу, що вона волочила човни по землі переходячи з ріки в ріку, спиняла ся на островах,—не кажучи вже про релігійні погляди, кріаву пісту, систему грошевих кар (композицій), інститут 12 присяжників, постанов Р. Правди про холопів, коней і т. і. (Ізслѣдованія Ш. с. 237, 379, 418). „Оглядаючи сї закони, звичаї, уряди і їх назви, бачимо ясно, що всі належали до народа прихожого, норманського — німецького“, каже він. Згодом коли всі ті подібності стали пояснені ся анальтоїями, що стрічають ся у найріжніших народів на однакових степенях розвою, коли напр. для постанови Р. Правди про всіданнє на чужого коня (се найвизначніші подібність з скандинавським) знайшли ся паралелі з одного боку в праві Франків, а з другого — в законодавстві Візантії (в еклозії Льва і Константина, VIII в.) — сї виводи з скандинавського побуту, права і т. і. стратили всяке значінне. Томсен (відч. Ш), твердячи за певне, „що в звичаях, суспільнім житю й державних інституціях Руси довго зіставались познанки скандинавського впливу“, вирік ся вишукування слідів сього впливу, признавши се за „питаніє в високій мірі трудне“. Кунік в своїм Открыт-ім письмі уже висловив погляд, що ті сліди норманства в руськім державнім праві й житю треба виводити від Готів, і сею дорогою, як я згадував, хотять іти деякі новіші дослідники. Пережитком колишнього лишили ся Кунікові „етнольогічні“ доводи, що Словяне був народ сухопутний, а Варяги — мореходний, отже всі морські походи

належать до Варягів. (Цікаво однаке, що корабельні терміни на Руси не скандинавські, а грецькі). Однаке можливо, що і в сій сфері ми ще побачимо поворот до паралельного студіювання руських і скандинавських стариностей, більш обережне і методичне, ніж ті старі проби. Так знову підімається ся питання про аналогії й запозичення в Рус. Правді з нагоди згоданої праці Геца *Das russische Recht*.

На закінченню цього екскурсу про норманську теорію треба ще сказати про її Ахілеву п'яту — вивід руського імені. Автор Повісті не міг його вивести, і для того вислав цілу варязьку Русь до Новогорода, без останку. Норманісти не задовольнились сим і почали шукати останків скандинавської Русі. Ще в XVIII віці Тунман (*Untersuchungen ü. d. Gesch. d. östl. V. c. 369*) вказав на те, що фінські племена звуть Швецію *Ruotsi* (*Rutsi*, *Ruotsi*, *Ruotti* Фіни властіві, *Rötsi* — Водь, *Röts* — Ети); він виставив здогад, що під сим пірейнятим від Фінів іменем стали звістні Шведи у східніх Словоян і звідти зявилось збірне ім'я — Русь. Сю гадку прийняв потім Шлецер, боронив Кунік і Томсен, і її тримають ся новійші норманісти. Против Тунманівсько-Шлецерової теорії аргументував уже Еверс, доводячи, що ім'я Руси існувало вже перед Варягами в полуднево-руських краях. Не без впливу його аргументів деякі норманісти (як Погодін, Соловйов) залишили проби вивести ім'я Руси з Швеції; але інші стовпів норманізму тримали ся й тримають ся *Ruotsi* й досі. Що до значіння й початку цієї назви нема однаке повної згоди. Шлецер виводив їю назгу від шведської країни *Roslagen*, *Roslag* (побереже Уплянда, властиво — громади гребців веслярів), але се обясненне було захитане, і хоч Томсен пребував (досить здержано) його боронити (відч. III), невдоволений давнішими обясненнями Кунік (в Каспію) пустив ся вже шукати інших обяснень, і вкінці спинив ся на звістнім уже нам готськім **hrōdh*. Браун, розбивши вивід Руси від **hrōdh*, як ми бачили, уважає можливим з **hrōdh* виводити *Ruotsi* (хоч саме уживання такої народної назви зложеної з пня **hrōdh* уважає сумнівним)¹⁾.

Так чи інакше з сих теорій виходить, що Шведи самі себе не

¹⁾ Виводи *Ruotsi* з фінської мови досі не вдавали ся. Вивід з **hrōdh* ще збільшує комплікацію цього виводу: треба припускати, що Готи так себе звали (а цього не знаємо), що се ім'я було приняте Фінами, що ці останні перенесли їю назгу на Готланд і полудневої Швеції (а що як тодішні Фіни не приймали теорії етнографічної одностії шведських Гаутів з Готами виславськими?), що вкінці воно стало означати людність Швеції взагалі, і що ся людність, прийшовши в слов'янсько-фінські землі, сама прийняла се ім'я — її самій незвістне.

звали Русю, а звали так їх в східній Європі Фіни і Словяне. Однак прийшовши на Русь, Шведи залишають своє питоменне ім'я і вже в першій половині IX в. приймають се чуже, фінське ім'я — звуть себе Русю в посольстві 839 р., як потім в умові з Греками: „мы отъ рода Рускаго“ (911). Се вже одно не дуже правдоподібне. Ще дивніше, що Словяне прийняли для Шведів ім'я Руси, коли було для них власне ім'я — Свєї, а для тих приходжих ніби Шведів, властиво — взагалі Скандинавів, ще й інше ім'я — Варяги, що уживалося в етнографічному значенню, і однаке прийнялося для тих приходнів чуже і Словянам і тим приходням фінське ім'я Руси. При тім в X в. не тільки в Київі, а очевидно — і в Новгороді (бо сама літопись свідчить про тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з Варяг в Греки) не підозрівали, що Русь — то Шведи, і прийнявши два століття перед тим від Фінів се ім'я, яке Фіни й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противінім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лазили по Руси Варяги: через те автор Повісті і вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Новгородці, що перед усім з поміж словянських племен мусіли перейняти від Фінів руську назву Скандинавів, теж уживали її тільки в приложені до варязьких дружинників і династів осілих на Україні, а в своїх традиціях знали тільки Варягів¹⁾.

Такі незвичайні труднощі виплывають з цієї теорії. І головне, що розбиває її зовсім — се льокалізація руського імені на київській околиці й істновання Руси в полудневих краях тоді ще, коли першого скандинавсько-руського князя, Ігоревого батька з його братами не могло бути її на світі.

¹⁾ Такі зодгади ставить ак. Шахматов в названій вище праці (Сказ. о призв. Варяговъ), пробуючи погодити літописні теорії з історичними фактами: в IX або ще і в VIII в. Скандинави набігали для здобичі і мандрували для торговлі в східно-європейські землі; на півночі їх знали як даньщиков і грабителів; на Україні з її вищою культурою і суспільним устроєм вони виступають в ролі дружинників і купців, що забирають владу в свої руки — через те тут руське ім'я перейшло на південно-західні землі, тим часом як в північних воно зіставалося етнографічним іменем для варязьких напастників. Але дивним дивом не льокалізувалося воно на півночі довго й потім, коли противі полудневих руських князів Новгородці спровадили собі варязьких конунгів і „роль Варягів на півночі стала анальгічною з ролею Варяго-Русів на полудні“ (с. 63). Ті труднощі, з якими прийшлося ся стрінути ся такому глубокому знавцеві літописної традиції, мириачи її з історичними даними, найкраще показують малу історичну стійкість літописної теорії.

Пояснення скорочених цитат.

- Іпат. — Іпатська літопись, вид. 1871 р.
- Лавр. — Лаврецтіївська літопись, вид. 1872 р.
- Новг. або 1 Новг. — Новгородська літопись по синодальному хоратейному списку, 1888.
- Софійська, Воскресенська, Никонівська, Тверська літопись — Полне собраціє рус. літописей.
- Параграфи умов Руси з Греками — по поділу хрестоматії Владімірсько-Буданова.
- Р. Правда Кар. і Ак. — Руська Правда, кодекси Карамзінський і Академічний, поділ на параграфи Калачова.
- Правила м. Іоана — Русская ист. бібліотека т. VI і прийнятій там поділ на параграфи.
- Житіє Феодосія — вид. Бодянського, числа значать листи цього видання.
- Наука Мономаха — текст і сторони в вид. Лаврентіївської літописі 1872 р.
- Слово о полку Ігоревім — римські цифри означають поділ на глави, прийнятий в вид. Огоновського, Львів., 1876.
- Патерик — у вид. Яковлєва (Памятники рус. литератури XII и XIII в.).
- Inscr. — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.
- Plin. — Plinii Naturalis Historia, ed. Detlefsen.
- Птолемей — поділ на параграфи Ноббе.
- Iord. — Iordanis Getica, вид. Момзена (M. Germ. hist.).
- Corpus scriptorum hist. Byz — болинське вид., з цього цитуються тексти візантійських письменників, які не мають новіших видань — як Historici graeci minores ed. Dindorf, Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta ed. Boissevain, de Boor, Büttner-Wobst, Прокопій вид. Наигу, Теофан і Никифор вид. de Boor.
- Mon. Germ. h. — Monumenta Germaniae historica, серія Scriptores.
- Mon. Pol. h. — Monumenta Poloniae historica, Львів 1864 і д.
- Гаркави — Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ.
- Ібн-Росте, або ібн-Русте — давнійше званій ібн-Дастом: Ізвѣстія ибнъ-Даста, вид. Хвольсон, 1869.
- Рюйсброк, Pubrus — Recueil des voyages publié par la société de géographie, IV, 1839.

- Карамзін — Исторія Россійская, вид. Ейнерлінга, 1842.
- Солов'йов — Исторія Россіи, стереотипове вид. тов. „Общественная Польза“.
- Krek² — G. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, вид. 2.
- Записки — Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.
- Записки київ. — Записки українського наукового товариства в Київі.
- Записки одеські — Записки одесского общества истории и древностей.
- Матеріали етнол. — Матеріали до українсько-руської етнольгії, вид. наук. тов. ім. Шевченка у Львові.
- К. Ст. — Київська Старина.
- Чтения київ. — Чтения исторического общества Нестора лѣтоп. в Київі.
- Чтение моск. — Чтения въ обществѣ истории и древностей при московскомъ университѣтѣ.
- Ж. М. Н. П. — Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.
- Ж. Ст. — Живая Старина, вид. Русского географ. общества.
- Изв. отд. рус. яз. — Извѣстія отдѣленія русскаго языка академіи наукъ, нова серія, з 1896 р.
- Труды отд. сл. и рус. арх. — Записки импер. археолог. общ., нова серія,
- Труды отдѣленія славян. и русск. археол.
- Archiv — Archiv für slavische Philologie.
- I. F. — Indogermanische Forschungen.
- Kwart. hist. — Kwartalnik historyczny, вих. у Львові.
-

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РІЧЕЙ.

- Абу-Джармі с. 233.
Авари с. 160, 161, 197, 169, 170,
171, 176, 180, 181, 182, 183,
235, 549.
Авхати, Авхети с. 110, 122, 124.
Агатирси с. 129, 134.
Азовське море і поморсь с. 21, 71,
102, 119, 120, 123, 144, 158,
160, 166, 176, 179, 194, 195,
239, 417, 418, 441, 442, 463.
Акаціри с. 157, 227, 228.
Аксютинецька могила с. 56.
Алдан кн. с. 424.
Александропольська могила див.
Лутова.
Алустон с. 96.
Алязони с. 109, 110, 251.
Аляни с. 112, 121, 124, 126, 153,
154, 166, 231.
Амадоби с. 117, 118.
Амастридського Георгія житие с.
393.
'Андрофаг' с. 110, 117, 118.
Анна жінка Володимира В. с. 496—
500, 532.
Анти с. 155, 161, 165, 166, 167,
168, 169, 172 — 182, 194,
546—549, іх історія с. 177—
182, іх устрій с. 366—372.
антропологічний тип—археольо-
гічний с. 8, 32, 46—47,
59, 64—65, 307—309, 560—
561, 562;—український с. 8,
65, 133, 306 — 309, 557,
559—560—слов'янський с. 64,
65, 306;—309, 560—61, 562;—
індоєвропейський с. 64.
Арістей с. 105, 108.
Арта 196, 296.
Археанактиди с. 97.
Аръфастъ кн. с. 424.
Аскольд князь. кн. с. 381, 383,
389, 405—411, 413, 418, 585.
Атанаріх с. 155.
Атей цар с. 120.
Атеней м. с. 97.
Атиля с. 154, 156, 158, 166,
167, 228.
Баби камінні с. 58.
Балаклавська бухта с. 91.
Вароў с. 157.
Бастарни с. 70, 71, 89, 120, 121,
129, 131, 132, 136, 137, 138,
139, 140, 143, 147, 163.
Березань о. с. 88, 283, 290.
Березина й ІІ басейн с. 74, 186.
Бересте і Берестейська волость
с. 36, 209.
Берладь, місто с. 222.
Берладники с. 242.
Берн кн. с. 424.
Бесарабія с. 13, 42, 130.
Беси с. 130, 131, 132.
Біла вежа див. Саркел.
Білгород, місто с. 189, 240, 241,
303, 361, 390—392, 521.

В сей показчик заведено тільки імена і річи безпосередно звязані з темою, вказаві для них ті місця книги, ще дають більше як саму згадку; для скорочення-ж не внесено сюди те, що читач може легко собі відшукати за помочию дальше поданого „Змісту“

- Білобереже с. 290, 477.
 Білоозеро, місто с. 422.
 Білорусини і українсько-білоруські стичності с. 171, 187, 219.
 Більче Золоте, село і річка с. 37.
 Блуд, боярин с. 479, 482.
 Бог (чорноморський), ріка, і Побоже с. 10, 74, 109, 116, 201, 204, 205, 206, 414.
 Бож (Boz) кн. с. 165, 177, 368.
 Войці с. 212, 213.
 Бойребіста с. 129, 134.
 Болгар, місто, і Болгари волзькі с. 291, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 415, 461, 462, 486.
 Болгари і Болгарія дунайська с. 75, 135, 158, 168, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 228, 230, 235, 466—468, 471, 549, 558—559.
 Болгари Чорні с. 160, 231, 286, 417.
 Болоховці с. 376.
 Борани нар. с. 146.
 Борис кн. с. 487, 532.
 Боспор кімерійський і Боспорське царство с. 86, 95, 96, 98, 99, 100, 106, 540, 541.
 Бравлин кн. с. 393, 410, 418—419.
 Бродники с. 195, 242.
 Буг (вислянський) і Побуже с. 6, 9, 36, 51, 53, 206, 209, 214, 219, 237, 303, 489—490, 556—557.
 Будераж с. с. 38.
 Будини нар. с. 103, 116, 547.
 Бужане нар. с. 205—207, 373, див. ще Дуліби і Волинь.
 Бужськ м. с. 207.
 Буковина с. 7, 136.
 Буртаси, народ с. 297, 389, 461, 462.
 Вали с. 130, 241.
 Валівана с. 208, 549.
 Вандали на Подунав'ю с. 141.
 ваг с. 157, 160.
- Варяги с. 380—382, 384, 385—387, 398, 480, 482—483 484, 512, 532, 565, 602 і далі.
 Василев, місто с. 240, 303, 500.
 Васильківці с. с. 37.
 Васьковичі с. с. 38.
 Великоросси с. 185, 188, 198, 552—555; теорія давньої великоросійської колонізації на Україні с. 198—200, 551—555.
 Венеди с. 70, 71, 72, 74, 148, 163.
 Вепр ріка с. 214, 219.
 верв'я с. 360.
 Весь, народ с. 185.
 весілля українське с. 341—5, 351.
 Висла й й поріч с. 28, 70, 71, 72, 74, 164, 171, 214, 217, 218, 219, 556—557; пам'ять Русі над Вислою с. 218.
 Вислок р. с. 214, 219.
 Вислока р. с. 214, 218.
 Витичев м. с. 283, 413.
 Вишгород м. с. 35, 189, 254, 283, 390, 391, 392, 413, 445, 447.
 Вишевичі село с. 44.
 Вишеньки село с. 35.
 Вишеслав князь с. 487.
 Візантія див. Греки.
 Війттар король с. 165, 177, 368.
 Вітімер король с. 154.
 Волга і Поволже с. 73, 119, 160, 194, 236, 291, 459, 460, 461, 463.
 Волинь край с. 11, 12, 36, 38, 43, 76, 198, 206, 207, 208, 209, 308, 487.
 Волинь, місто с. 208, 209.
 Волиняне с. 206, 207, 208, 209, 373, див. ще Дуліби і Волинь.
 Володава м. с. 36.
 Володарев м. с. 303.
 Володимир Великий кн. с. 218, 240, 241, 469, 479—538, 571, 577—578.
 Володимир Волинський м. с. 487, 521, 522.
 Володимир на Клязьмі с. 522.

- Волоське с. с. 36.
- Волохи с. 244, 225, 226; волосько-руські стичності с. 135, 136, 221—226.
- Волхв—Волх с. 436.
- Вороніж р. с. 30.
- Ворскла р. с. 11.
- Вольга Святославич кн. с. 435—6.
- Всеволод кн. с. 487.
- Вябр р. с. 138.
- Вятиті, нар. с. 171, 188, 193, 253, 255, 339, 364, 373, 410, 415, 416, 426, 460, 485, 487, 516, 588.
- Галицько-волинська височина с. 9, 10, 11.
- Галич м. с. 138.
- Галичина с. 3, 7, 11, 12, 41, 76, 198, 292, 296.
- Гальштатська культура на Україні с. 50, 53.
- Гаральд кор. норвеж. с. 449.
- Harfadha с. 211.
- Гатне, село с. 51, 53.
- Гелон, місто с. 103.
- Георгій острів с. 325.
- Германаріх і його держава с. 148, 165, 178, 543—545.
- Гермесові близниці, ур. с. 52.
- Геродот с. 106.
- Герули с. 143, 145, 146, 147, 148, 156, 164, 611.
- Гліб кн. с. 487.
- Голад (Галінда) с. 72, 74.
- Гомель, місто с. 188.
- гончарство с. 34, 37, 38, 39, 262—263.
- Горезувіт м. с. 96.
- Горинь р. і Погоріна с. 36, 308.
- городища с. 38, 361—362.
- Городиця с. с. 37.
- горючий камень (бурштин, янтар) с. 71, 101, 102, 291.
- Греці на Україні с. 84—106; грецькі культурні впливи на нашій території с. 55, 86, 87, 96, 101—102, 104, 278—290, 382, 523—529, 539—542;
- грецько (візантійсько)-руські відносини с. 179, 382, 394—395, 402—404, 414, 430—434, 439—443, 495—511.
- Гуд кн. с. 424.
- Гунар кн. с. 424.
- Гуни с. 100, 126, 132, 150—158, 165, 166, 167—178, в Азії 150—152; в Європі 154—155, іх етнографія с. 153.
- Гучва р. с. 208.
- Гепіди на Дунаю с. 141, 145, 147, 157.
- Гети с. 89, 121, 128, 129, 134, 142.
- Горгипія м. с. 98.
- Готи с. 70, 72, 87, 131, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 165, 177, 545—546.
- Готи на Чорноморії с. 142—149; готський стиль с. 57; готська теорія початку Руси с. 156, 546, 565, 610—612.
- Даки с. 129, 134.
- Дакія с. 130, 135, 140, 145, 147, 170, 179.
- Danparstad с. 149, 546.
- дворище с. 355.
- Декебал с. 129.
- Деревляни, деревлянська земля с. 200, 201, 236, 241, 259, 308, 364, 373—375, 412, 418, 424—6, 437, 438, 447, 448, 457, 469, 479, 554, іх пілоб с. 389, іх культура с. 253, похорон с. 65, 270, 333.
- Десна і Подесене с. 6, 9, 10, 11, 39, 73, 171, 193, 294, 295, 303.
- Джурин р. с. 37.
- Дир київський князь с. 381, 383, 389, 405—410, 413, 414, 418, 587.
- Дін і Подоне с. 6—10, 13, 21, 50, 55, 73, 109, 119, 124, 143, 154, 172, 177, 188, 228, 234, 236, 237, 242, 295, 415—418, 461, 462, 487, 548; ту-

- тешня слов'янська кольонізація с. 194—196.
- Діофант воєвода с. 94.
- Дніпро і Подніпров'є с. 9, 21, 35, 39, 51, 55, 56, 70, 73, 74, 81, 86, 103, 109, 115, 117, 118, 121, 144, 145, 149, 154, 157, 172, 177, 184, 193—195, 334, 236—241, 243, 264, 279, 394—98, 412,—414, 415, 418, 487, 619—621,—Дніпровська дорога с. 282, 291, 303, Дніпровський лиман с. 89, 91, див. ще Білобереже; імена дніпровських порогів с. 619—621.
- Дністер і Подністров'є с. 9 — 10, 37, 45, 70, 74, 87, 103, 106, 116, 128, 129, 130, 131, 132, 145, 154, 163, 172, 176, 177, 201, 202, 205, 222, 234, 236, 237.
- Добриня, боярин с. 249, 470, 480, 483.
- Добруджа с. 122, 128, 157.
- Должик с. с. 52.
- домашній звірята с. 38—39, 254, 255, 256.
- Донець р. с. 42, 53,—місто с. 195, Донецька височина с. 21.
- Дорогобуж м. с. 303.
- Драговичі і їх земля с. 186, 200, 257, 374, 411, 419, 425, 426, 487; етнографічна приналежність с. 186; територія с. 187.
- Дроміхайт кор. с. 128.
- Дубецько м. с. 216.
- Дулibi нар. с. 181, 200, 206, 208, 209, 241, 373, 410, 419, 542; їх територія с. 213.
- Дунаєць р. с. 214.
- Дунай і Подунав'є с. 6, 70, 102, 103, 110, 119, 122, 128, 129, 120, 138, 141, 143, 144, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 176, 177, 181, 182, 201, 206, 221, 222, 223—224,
- 225, 233, 234, 236, 237, 232, 243, 282; його українська кольонізація с. 221—226;
- Евлис (?) кн. с. 424.
- Елеуферія, Етерія острів с. 283, 290.
- Елек с. 424.
- Жберн Варяг с. 505.
- Збруч р. с. 37, 130.
- Звенигород м. с. 303.
- Звенигородка м. с. 23.
- Звіждень м. с. 303.
- Зеленча р. с. 37.
- Ібн-ель-Хасан с. 403.
- Ібн-Хауваль с. 460—461.
- Ібрагім ібн-Якуб с. 489.
- Ігор князь київський с. 239, 383, 405, 406, 410, 411, 413, 414, 418, 424, 426, 437—446, 585.
- Ізборськ місто с. 184, 422, 224.
- Ізяслав кн. с. 487.
- Інгуль р. с. 284.
- Інгулець р. с. 109.
- Індійське царство в білинах с. 436, 445.
- індоєвропейська родина с. 8, 60—61, 62;—її правітчина с. 61, 62, 108;—її розділ с. 66—67;—її пракультура с. 61 і д., 244 і д. див. ще антрополо-гічний тип.
- Іранці, іранські племена у нас с. 68, 73, 108, 112—114, 118—127.
- Ірпень р. с. 180, 241.
- Ісіаків порт с. 88.
- Іскоростень м. с. 438, 448, 449.
- Істриан порт. с. 88.
- Ітиль місто с. 229, 230, 294, 295, 296, 300, 301, 302, 331, 415, 461.
- Кавказ с. 6, 13.
- Калішіді с. 89, 104, 110.
- Калокір, магістр. 467, 474.
- Камінець м. с. 29.
- хадос с. 166.
- Капустинці с. с. 37.
- Карагодеуші могила с. 55.

- Карійці на Чорноморю с. 84, 85, 107.
- Каркіна м. с. 91.
- Карпати с. 9, 70, 76, 130—131, 132, 145, 147, 155, 162, 163, 165, 211, 212, 213, 214, 220.
- Карпатські краї с. 71, 75, 147, 206;—іх руська колонізація с. 214—219, 220—226, 238.
- Карпн нар. с. 131, 132, 139, 146, 147.
- Каффобоючоу м. с. 138.
- Касоги с. 460, 462.
- Катеринослав м. с. 36, Катеринославщина с. 56.
- Кафа м. с. с. 97.
- Кедрен, історик с. 568—569.
- Келагаст с. 549.
- Кельти в Карпатах с. 137—138.
- Керкініт м. с. 91.
- Керч м. с. 55, 97, 155, 229, 234, 401.
- Київ с. 11, 12, 29, 34, 54, 149, 189, 190—191, 192, 237, 239, 240, 241, 254, 259, 264, 279, 283, 296, 302, 303, 365, 374—375, 388, 389, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 397—9, 399, 400, 406, 407, 408, 411, 412, 415, 416, 418, 410, 422, 423, 427—428, 465, 468, 469, 482—483, 500, 503, 511, 515, 516, 519—520, 521—525, 545—546, 552, 554, 555, 571, 585—587. Київщина с. 55, 86, 103, 190, 515—516, див. ще Поляне, Дніпро.
- Кий князь с. 352, 379, 382—3.
- Кирил св. 405.
- Кирилівська улиця в Києві с. 34, 38.
- Киселі, рід с. 439.
- кисти похоронні с. 43, 44.
- Кіммерійці с. 105, 106, 107, 108.
- Клеяк кн. с. 424.
- Клеческ м. с. 469.
- Клітіата с. 463.
- Кодима р. с. 36.
- Колець м. с. 469.
- Колодисте с. с. 37.
- Конка р. с. 109.
- Константин Порфирородний с. 446.
- копія с. 363.
- Коралі нар. с. 124.
- Корсунь місто (в Київщині) с. 281; Корсунь кримський див. Херсонес.
- Корчеськ м. с. 303.
- Костенки, село с. 30.
- Костюшки, нар. с. 130, 131, 132.
- Копиловці с. 37.
- Красна р. с. 35,
- Краснокутська могила с. 56.
- Кремінчук м. с. 23.
- Кремінна с. с. 216.
- Кривий Ріг с. 30.
- Кривичі с. 171, 184, 410, 425, 480;—іх територія с. 184—186.
- Крілов м. с. 281.
- Крим с. 91, 02, 96, 97, 98, 103, 127, 155, 229, 231, 288, 447, 498.
- Кримська стан. с. 55.
- Кринички с. с. 37.
- Крутібородинці с. с. 37.
- Кубань ріка с. 42, 462.
- Кул-оба могила с. 55.
- Курськ м. с. 294, 363.
- Кутургурі с. 159 (див. Болгари).
- ла Тіле-ська культура на Україні с. 54.
- Лаборець р. с. 214.
- Лампад м. с. 97.
- Лев Днякон с. 568—9.
- Лежайськ м. с. 215.
- Левкон архонт с. 97, 99.
- Леон митрополит рус. с. 518.
- Либедь р. с. 10, 465.
- Лиса гора (коло Києва) с. 34.
- Литовці с. 68, 70, 71, 148, 164, 171; литовська колонізація с. 70—71;—сліди її с. 187.
- ліси 9, 10, 11, 12, 189.
- Лугова (Александропольська) могила с. 56.
- Луцьк м. с. 204, 209.
- Лучане с. 201, 202, 203, 236.
- Любеч м. 283, 410, 413, 414, 415, 422.

- Люблін м. с. 217, 218.
 Лют, боярин с. 433, 478.
 Льонгобарди на Дунаю с. 141.
 Мал, князь с. 375, 376, 377, 438,
 448, 469—470.
 Маджак кор. с. 377.
 Мала Русь, ім'я с. 1.
 Малко Любочанин с. 469.
 Малуша с. 469—470.
 мальована посуда с. 34, 44, 55.
 Масагети с. 125.
 Махнівка м. с. 281.
 μέδος с. 166.
 Мезамир с. 181, 368, 549.
 Мѣлѧ́γγλѧ́сѹ с. 110, 118.
 Меоти, народ с. 98, 102, 104.
 Меотида, Меотийське озеро див.
 Азовське море.
 Мерл р. с. 281.
 Мертвий Донець 98.
 Меря, народ с. 73, 149, 185.
 Минське князівство с. 186.
 Михаїл митрополит рус. с. 518.
 Михайлівський скарб, е. 54.
 Мізія с. 87, 91, 126, 129, 130,
 131, 135, 146, 159, 169.
 Мізинь с. с. 29—31.
 Мілєт і мілєтська колонізація с.
 85, 86.
 Мільниця м. с. 37.
 Мітрідат II Евпатор с. 91, 99,
 121, 539.
 мова українська с. 4—5.
 могили с. 33, 30, 41, 51, 52, 53,
 55—59, 307—309, 333—334,
 див. ще деревлянські і сіверянинські похорони.
 Мордва народ е. 73, 149.
 Мощаниця Велика і Мала село с. 36.
 Мстислав Володимирович кн. с. 487.
 Мстиша бояр. с. 438, 470, 587.
 Мурома і м. Муром с. 185, 416,
 422, 487.
 Mursianus lacus с. 167.
 Наревъ р. с. 214, 219.
 Неври с. 110, 119, 117.
 Недвигівка слобода с. 99.
 Нестор с. 515, 580—581, 588—
 489.
- Никон с. 589.
 Ніскіничі с. с. 439.
 Нічлава р. с. 37.
 Ніжин м. с. 281.
 Ніконіон м. с. 88.
 Німан і Понімане с. 11, 74, 76,
 218.
 Німфей м. с. 86, 98.
 Новгород Великий с. 184, 283, 411,
 413, 414, 419—420, 421, 469,
 482, 486, 487, 515—516, 521
 —522, 532.
 Новгород-Сіверський повіт с. 36,
 410.
 Новгородські Словени с. 184, 425,
 480.
 Noviodunum місто с. 137, 167.
 Норинь ріка с. 36.
 Обри с. 190 (див. Авари).
 Овруч, Вручий м. с. 23, 469, 479.
 Одес (Ордес) місто с. 88.
 Одеса м. с. 88.
 Ока й її басейн с. 11, 73, 171,
 188, 416, 459, 460, 463.
 Олег кн. київ. с. 235, 383, 405,
 406, 409—411, 413, 418, 419,
 421, 429—437, 478—479, 585,
 587.
 Олег воєвода Володимира В. с. 504.
 Олександровка с. с. 281.
 Олеше м. с. 242, 290, 413.
 Ольбія с. 85, 86, 88, 89, 91, 104,
 118, 129, 283, 540—1.
 Ольга княгиня с. 424, 445, 446—
 458, 467, 468—469, 512, 513.
 Орель р. с. 234.
 Осетини с. 106, 111, 114, 126,
 див. ще Аляни і Яси.
 Остер р. с. 103, 241.
 Офіуса м. с. 87.
 Палене небіжчиків с. 41, 44, 331 і
 далі.
 Палляц цар с. 94.
 Пантікал р. с. 109.
 Пантівалей м. с. 85, 88, 96, 102,
 540.
 Паралити нар. с. 110, 119.
 Парутинно-Ілінське с. с. 88.
 Певкіни нар. с. 139.

- Шевчорськ м. с. 217.
 передмісцева культура на Україні с. 34, 39, 44, 45, 82.
 Переяслав с. 91.
 Перешиль м. с. 485, 488.
 Пересічен м. с. 204, 413, 437.
 Пересопниця м. с. 302.
 Переяслав м. с. 240, 241, 303, 374, 415, 422, 519, 555—6;
 Переяславщина с. 517, 532.
 Переїзд цар с. 99.
 Петрені с. с. 37.
 Печениги с. 190, 193, 196, 205, 230, 231, 233, 235, 236—238, 239, 240, 241, 283, 290, 414, 439, 464, 465—468, 473, 476, 495, 531, 532.
 печери с. 27, 29, 32, 34, 35.
 Пинськ і Пинщина с. 187.
 Пироговка с. с. 36.
 Підгородище с. с. 362.
 Піепор цар с. 131.
 Піщанці с. 486.
 Плоське с. с. 281.
 Плявцій Сільван с. 95, 99.
 Повість времінних літ с. 75, 183, 379—383, 384, 385, 386, 387, 389, 580, 582—583, 602.
 Поділе російське с. 29, 43, 103;—
 галицьке с. 37, 43, 130.
 Полемон цар с. 98.
 Поліен с. 120.
 Поліссє с. 44.
 Половці с. 97, 235, 237, 241, 290, 588.
 Полоцьк м. с. 184, 413, 414, 420, 422, 427, 480, 487, 522.
 Полоцька земля с. 186.
 Полтавщина с. 29, 55.
 Поляки, Польща і русько-польські відносини с. 4—5, 7, 171, 214—219, 419, 288—294.
 Поляне, полянська земля с. 188—191, 236, 239, 259, 265, 314, 339, 342, 388, 389, 390, 391, 392, 395—396, 487, 554—555; Іх територія с. 188—190; Іх шлюб с. 339—40; похорон с. 268, 333, див. ще Київ, Київщина.
 полянське питання (великоросизм Полян) див. Великороси.
 Попрад р. с. 214.
 Порохник м. с. 217.
 похоронні обряди с. 40, 41—42, 43, 44, 331—336, похоронні поля с. 53—4, див. ще під Полянами, Деровлянами, Сіверянами.
 правітчина українська с. 80—81, 107—108;—слов'янська с. 79—80, слов'яно-литовська 74, іndoєвропейська с. 62, 63.
 праслов'янська культура с. 274 і далі, *passim*.
 Предслав кн. с. 424.
 Преорка передм. с. 34.
 Пріп'ять і її басейн с. 9, 10, 11, 74, 185, 303; прип'ятьсько-деснянська низина с. 9.
 Протогена декрет с. 89—90.
 Прут р. с. 10, 37, 45, 130, 131.
 Псков м. с. 184, 487.
 пчільництво с. 257—8.
 Радимин, село с. 36, 38.
 Радимичі с. 171, 187, 193, 339, 410, 411, 415, 485, 487.
 Раставиця р. с. 190.
 Рижанівська могила с. 53.
 римські впливи і справи на наші території с. 78, 91, 94, 95, 99, 100, 129, 130; нахідки римської монети с. 281.
 Рогволод кн. с. 427.
 Рогнідь княг. с. 470, 480, 482.
 Родня м. с. 190, 241, 413, 482.
 Роксолані с. 71, 94, 123, 124.
 Ромен м. с. 56, 281.
 'Роб' с. 611—12.
 Ростов м. с. 422, 487, 516, 521—522.
 Росія р. с. 190, 193, 241, 242.
 Рурик кн. с. 382, 416.
 Русь-Поляне с. 190—192, 202, 379, 384—385, 388, 393—394, 582, 611—612.
 руське ім'я с. 1, 190—193, 387—388, 582.
 руська колонізація див. україн-

- ська — її західні границі с. 213—226, 488—493.
- руські походи с. 398—399, 415—417, 430—436, 439—445, 616—617.
- Руське (Чорне) море с. 284.
- Руський порт с. 242.
- Ришів м. с. 216.
- Савдарати нар. с. 118, 120, 124.
- Савири нар. с. 161, 228.
- Савмак цар. с. 99.
- Савромат цар. с. 100.
- Саї нар. с. 120, 124.
- Самара р. с. 11.
- Самош р. с. 129.
- Саксін м. с. 302.
- Сарагури нар. с. 228.
- Саркел м. 195, 231, 236, 460, 461.
- Сармати с. 56, 70, 71, 111, 119—123, 125, 126, 137; сарматська теорія початку Словян с. 81—83.
- Свенельд воєвода с. 204, 205, 413, 424, 426, 438, 478—9, 479.
- Святополк син Володимира кн. с. 307, 487, 494, 531—532.
- Святослав син Ігоря київський кн. с. 232, 239, 410, 411, 414, 416, 418, 419, 421, 422, 445, 458—477, 512.
- Святослав Ярославич кн. с. 310.
- Севруки с. 199.
- Сейм і Посеме с. 11, 193, 194, 295 і 303.
- Селище село с. 29.
- Семендер м. с. 194, 301, 461.
- Семигород (Трансильванія), Семигородські гори с. 45, 129, 135, 221; — його українська кольонізація с. 221, 224, 225, 558, 559.
- Сербія Біла с. 211—213.
- Серет дунайський р. с. 10, 129, 132,—дністровський с. 34.
- Сильвестр ігумен с. 589.
- Сіди нар. с. 98.
- Сіверяні і Сіверщина с. 190, 193, 196, 259, 339, 365, 410, 411, 415, 425, 487; територія Сіверян с. 198, 555—556, теорія їх великоросизму с. 197—199, 555—556; — їх культура с. 253; — похорон с. 257, 259, 262, 265, 267, 270, 415; — їх шлюб с. 340.
- Сінна ст. с. 98.
- Сіраки нар. с. 100, 121.
- скелети скорочені с. 41; фарбовані на червоно с. 42.
- Скити с. 56, 89, 90, 100, 102, 103, 105, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 134, 150, 161, 542, 543; скитська етнографія с. 110, 111, 542—543; скитська культура с. 52; скитський побут с. 113—116.
- скитсько-сарматський похоронний тип с. 114—115; скитсько-сарматський археологічний тип с. 56, 112—113.
- Скіліца с. 567, 568—569.
- Скіль цар с. 89.
- Скіляк т. зв. с. 92.
- Скімн т. зв. с. 87.
- Скіри нар. с. 89, 120, 132, 137, 140, 143.
- скотарство на Україні с. 38, 254—258.
- Славія с. 196.
- Склір, магістр с. 472, 473, 496, 499.
- Словаки і українсько- словацькі стичності с. 11, 214—215, 220, 558.
- Словянщина, Словяне с. 65, 68, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 102, 111, 116, 132, 141; їх ім'я с. 77; діференціація с. 79, 80; словянська міграція с. 80, 81, 162—171; див. ще: антроп. тип, прасловянська правітчина, українська кольонізація.
- Словянсько-литовська група с. 67, 68, її розділ с. 68, слові-литовська культура с. 248.

- Случ р. с. 9, 200, 308.
 Сміла м. с. 36.
 Смоленськ м. с. 184, 283, 413,
 414, 422, 487, 522.
 Сож р. с. 6, 171, 187, 193.
 Соломянка, передмістя с. 34.
 Спартакиди с. 97, 99.
 Spali нар. с. 142.
 Спори (Σπόροι) с. 18, 142.
 Станислав кн. 487.
 Стир р. с. 209.
 Столично с. с. 281.
 Страбон с. 121.
 Стугна р. с. 85, 189, 190, 241.
 Студениця м. с. 29.
 Сугром місто с. 462.
 Судини нар. с. 72, 74.
 Судислав кн. 487.
 Сула і Посуле с. 193, 194, 241.
 Сурожського Стефана життя с.
 393.
 Сфандр с. 424.
 Сфенкел с. 474.
 Сфирк кн. с. 424.
 „Суличі“ с. 193.
 Сян і Посянє с. 10, 70, 130, 214,
 218.
 Сяноч м. с. 218.
 Таври нар. с. 92, 100, 110.
 Табаристан с. 403, 433—434.
 Тамань с. 98.
 Таматарха див. Тмуторокань.
 Танаїс м. с. 98, 102.
 Татари с. 97.
 Теодосія м. с. 85, 86, 97, 99, 102.
 Терехтемврів м. с. 35.
 Тетерев р. с. 9, 334.
 Тиверці с. 201, 205, 206, 237,
 242, 418, 548; іх територія с. 205—206.
 Тикич р. с. 36.
 Тиса і Потисе с. 8, 124, 129,
 130, 143, 156, 214.
 тисача с. 390—2.
 Tipa м. с. 85, 87, 91, 103, 129,
 540.
 Tipareti с. 128, 131, 139.
 Tisamatи с. 120, 124.
- Тмуторокань с. 195, 229, 242,
 417, 461, 486, 487, 511, 522.
 Тор, бог с. 319.
 торгова українська с. 85, 101,
 278—305, 338, 339, 394—395,
 463.
 Торки с. 230, 231, 236, 464,
 486.
 Тракийські народи і віливи с.
 69, 70, 77, 82, 120, 168; Траки дунайські і карпатські с.
 128—135; іх побут с. 134.
 Тракія с. 155, 170, 178.
 Траянові валы с. 130.
 третичний чоловік с. 26.
 Трипілє с. с. 35.
 Трубеж р. с. 193, 241.
 Тудко кн. с. 424.
 Тудор кн. с. 424.
 Тур Варяг с. 319.
 Турд кн. с. 424.
 Турецькі орди — див. Печеніги,
 Торки, Половці і урало-алтайські елементи.
 Турки (Ту-гю) с. 160.
 Турков м. с. 186, 487, 522.
 Уг р. с. 215.
 Угорська Україна с. 3, 214—215,
 220—226, 557—558.
 Угорське передмістя в Київі с.
 407.
 Угрі с. 7, 75, 214—215, 221,
 223, 224, 226, 229, 231, 232,
 235, 419, 473.
 Удай р. с. 29.
 Узи див. Торки.
 Україна, український — ім'я с. 4—3;
 українська територія с. 6;—
 мова с. 4, приналежність с.
 6—7; численність с. 7;—кіль-
 онізація с. 13, 75—6, 165—8,
 177, 186—243, ії західні гра-
 ници с. 213—226, 488—493;
 див ще антропологічний тип.
 Уличі с. 201, 202, 203, 204, 205,
 236, 238, 241, 242, 410, 413,
 437, 548; іх територія с. 205,
 Улучичі див. Уличі.

- Умаль с. 23.
 Унуг'ундури див. Болгари.
 урало-алтайські елементи на Україні с. 111, 150—153, 158 і далі, також див. Фіни, Турацькі орди.
 Уругунди с. 143, 146.
 Утургурти див. Болгари.
 Уш р. с. 36.
 Фанагорія с. 85, 98, 417, див. ще Тмуторокань.
 Фіни с. 70, 72, 112; фінська вольонізація с. 69, 73, 75; сліди її с. 185.
 Фінікіяне с. 84, 85.
 Флорівська гора с. 34.
 Фотій патр. с. 393, 402, 393—404.
 Харакс м. с. 97.
 Харківщина с. 42, 47.
 Херсонес (Корсунь) с. 85, 92, 93, 94, 96, 99, 121, 283, 401, 414, 417, 475, 498—503, 524—5, 540—1, 565.
 Херсонщина с. 52.
 Хильдудій маґістр с. 178, 179, 371.
 хліборобство на Україні с. 39, 247—253.
 Ходота кн. 375.
 Хозари с. 96, 100, 226—227, 228—233, 236, 395—397, 415, 416, 460, 461, 462, 463, 464, 486; їх зверхність на Україні с. 396, 397.
 Хорвати (українські ніби) с. 210, 211, 410, 486, 493—539; Хорватія Біла с. 210, 211, 213.
 Червень м. с. 208, 209, 485, 488—493.
- Червенські городи с. 208, 364, 373, 493.
 Черна м. с. 162.
 Чернігів м. с. 260, 265, 283, 365, 415, 422, 521—522, 555, 556; Чернігівщина с. 29, 190.
 Чехи, чеська держава с. 419, 488—493, 549.
 Чичерськ м. с. 188.
 Чорнобиль м. 281.
 Чорноморське побереже, Чорноморське море с. 6, 18, 21, 83, 84, 85, 86, 105, 106, 143, 164, 167, 170, 393. Чорноморські степи с. 155, 158, 234.
 Чортомлицька могила с. 55.
 Чудь, народ с. 149, 480, 544.
 Шаповалівка, село с. 30.
 Шипинці с. с. 34.
 Юрів місто с. 522.
 Юріва гора с. 36.
 Юрковиця с. 34.
 Язиги с. 71, 121, 123, 124, 128, 143.
 Якимівська літопись с. 483—4.
 Яков мніх с. 517, 572.
 Якун кн. с. 399, 424.
 Ямінд кн. с. 424.
 Янкович с. 51, 53.
 Ярополк син Святополка київський кн. 478—482, 484, 532, 571.
 Ярополк Ізяславич кн. с. 310.
 Ярослав князь с. 310, 487.
 Ярослав місто с. 214.
 Ясениця с. с. 216.
 Яси с. 460, 462, див. Осетини.
 Ятвяги с. 585, 488.
 Яхя с. 574.

З М И С Т

М. Грушевський і його історична праця —	I-XXX
проф. Б. Крупинського	XXXI
Вступне слово	XXXII
Передмова до першого видання	XXXII
I. Вступні замітки	c. 1—20
Термінологія (с. 1), українське ім'я (с. 2), затемнене появлення української національності (с. 3), звичайна історична схема (с. 4), спори про самостійність (с. 5). Нинішня українська територія (с. 6) і численність українського народу (с. 7), еволюція української народності (с. 8), фізичні прикмети території (с. 9) і вплив їх на кольонізацію (с. 11); хвилювання кольонізації (с. 12), їх значіннє в еволюції українського життя (с. 13), формування українського етнічного типу (с. 14), доля народності (с. 15). Основні принципи досліду української історії — державність і недержавність (с. 16), перевага внутрішньої історії над зовнішністю (с. 17), відносини гльотики й археології до історії (с. 18), початок історичного життя (с. 19), поділ на періоди (с. 20), загальний проспект праці (с. 21).	
II. З перед-історичних глубин	c. 21—83
Археологічні сліди життя на українській території:	
Українська територія в останніх геологічних формах (с. 21), кліматичні зміни (с. 22), ледова доба (с. 23), розширення ледівця і його вагання (с. 24), впливи ледової доби на життя (с. 25), початки людського життя (с. 26), сліди діловіального чоловіка на заході (с. 27), його побут (ст. 28), сліди палеолітичної культури на Україні (с. 29), важливіші стації (с. 30), палеолітична культура (с. 31). Неолітична культура (с. 32), її розширення на Україні (с. 33), важливіші огнища — осади київські (с. 34), середнього Подніпров'я (с. 35) й інші (с. 36), „передмікенська культура“ (с. 36). Неолітична техніка (с. 37) і господарство (с. 38): духовий розвій — елементи артистичної творчості (с. 39), культ небіжчиків (с. 40), похоронні типи (с. 41), розширення деяких культур (с. 43), культура глиняних мазанок, т. зв. передмікенська (с. 44), антропологочний тип людності (с. 46). Початки металічної культури: мідь (с. 47) і бронза (с. 48), питання про бронзову культуру на Україні (с. 49), її перехідний характер (с. 51); початки залізної культури (с. 52), перехідні типи (с. 53), похоронні поля (с. 54—5), культура північної України (с. 54), культура степова і передстепова: течії антична (с. 55) і азійська (с. 56), „скітсько-сарматський“ тип (с. 56), готський стиль (с. 57), слов'янські типи (с. 57—8), сліди Тюрків (с. 58); антропологочний тип людності (с. 59).	

Справа етнографічної приналежності людності:

Проби лінгвістичного освітлення (с. 60), питання про іndoевропейську правітчину і пра-культуру (с. 61); теорії іndoевропейської правітчини (с. 62); „іndoевропейська раса“ (с. 63), мішання типів (с. 64), негативність результатів для нашої території (с. 65), комбінований історично-лінгвістичний метод (с. 66). Діференціація іndoевропейської родини (с. 67) й виріжнене словянської групи (с. 68), словянсько-литовська спільність (с. 68—9) і словяно-литовська територія (с. 69), границя західна — германська (с. 70) і східна — фінська (с. 75), границя словяно-литовська (с. 74); традиція дунайської правітчини (с. 75), теорія карпатської правітчини (с. 76). Перші історічні звістки про Словянство (с. 77), імена (с. 78); діференціація Слованства (с. 79); східно-словянська правітчина (с. 89), словянська кольонізація на нашій території перед міграцією (с. 81), культурна еволюція сеї території (с. 82), культурна еволюція словянської правітчини (с. 83).

ІІІ. Історічні дані з часів перед словянським розселенням с. 84—161

Грецькі кольонії:

Чорноморські торговельні факторії (с. 84) й грецька кольонізація (с. 85); Мілет і інші метрополії (с. 85—6), розвій кольонізації (с. 86—7). Значніші грецькі осади: Тира й II околиця (с. 87), Березань (с. 88) і Ольбія (с. 89), Каркіна і Керкініт (с. 91). Херсонес (с. 92), понтійська (с. 94) і римська протекція (с. 95), візантійська доба (с. 96). Полуднєве кримське побережжя (с. 97). Пантікапей (с. 97—8), Фанагорія і Танаїс (с. 98). Боспорське царство (с. 99), юдівська кольонізація (с. 100). Грецька чорноморська торгівля (с. 101) і господарство (с. 102), культурні впливи ІІІ на чорноморську і далішу людність (с. 103).

Степова людність:

Перші звістки (с. 105); перекази про Кімерійців (с. 106); Скити (с. 107) і їх мандрівка (с. 108), Геродотова Скітія (с. 109); національність Скітів, Сарматів і Алянів (с. 111), культура й побут Скітів (с. 112), релігія (с. 113), похоронний обряд (с. 114), державний устрій (с. 115). Нескитські народи античних джерел: Неври (с. 116), Андрофаги-Амадови (с. 117), Мелянхляйни (с. 118), Будини (с. 118—9). Упадок Скітів (с. 119—26); мандрівка Сарматів (с. 121), ІІІ племена (с. 121—2), побут (с. 123). Аляни (с. 124) і їх побут (с. 125), їх останки (с. 126).

Західні краї:

Тракийська кольонізація (с. 127), Гети (с. 128) й Даки (с. 129), римська окупація (с. 120—130), карпатські народи: Беси, Койсто-боки, Карпи (с. 131), їх національність (с. 132); тракийська культура й побут (с. 134); останки тракийської кольонізації — румунське питання (с. 125). Бастарни (с. 136). Сліди кельтизма в карпатських і дунайських краях, (с. 137).

Східно-германська міграція:

Перші симптоми (с. 140), мандрівка Готів (с. 141), Готи на Чорноморі (с. 143), їх розселення і племена (с. 144), Готи в Дакії (с. 145), їх походи на римські землі (с. 146); Германаріх і Германаріхова легенда (с. 149), „Дніпровий город“ Готів (с. 149).

Турецько-фінський похід:

Загальний погляд (с. 156), вихідна точка (с. 151); Хун-ну і Гуни (с. 152), їх етнографічна приналежність (с. 153); Гуни в Європі і їх поход (с. 154), погром Готів (с. 155), їх остання на Чорноморі (с. 156). Гунська держава й її упадок (с. 157). Болгарська орда (с. 158), її мандрівка (с. 159). Аварська орда (с. 160), її мандрівка (с. 161).

IV. Слов'янська колонізація і турецький натиск . с. 162—243

Велике слов'янське розселення:

Сліди розширення Словян перед великою міграцією (с. 162). Велике слов'янське розселення (с. 163), розширення на заході (с. 164) і на півдні (с. 165), Словяне в чорноморських краях (с. 166), на Балканськім півострові (с. 167) і на середнім Дунаю (с. 169), Словяне на сході (с. 171—2). Українська кольонізація: Анти і Словени (с. 172), значине цих назв (с. 173), історія античного імені (с. 174), значине поділу на Словен і Антів (с. 175), тодішність Антів з українськими племенами (с. 176), їх історія (с. 177), походи (с. 178), війна з Словянами (с. 179), боротьба з Аварами (с. 180), останні звітки про Антів (с. 182).

Східнослов'янська кольонізація IX—XI в.

Наші відомості (с. 183). Північна група: Кривичі і Новгородські Словене (с. 184), Дреговичі (с. 186), Радимичі й Вятичі (с. 187). Польсько-литовська група: Поляне (с. 188), їх територія (с. 189), руське ім'я (с. 190), літописна теорія про Русь (с. 191); Сіверяні (с. 193), кольонізація Подоння (с. 194), теорія великоросизму Полян і Сіверян (с. 197), її нестійність (с. 198). Деревлянє (с. 200), Уличі (с. 201), їх мандрівка (с. 203), Тверці (с. 205), Дулбі (с. 206), Бужане і Волиняне (с. 207), Червенські городи (с. 208), літописні „Хорваті“ (с. 210), „Біла Хорватія“ і хорватське питання (с. 211). Західня українська кольонізація (с. 213), її сучасний вигляд (с. 214); польсько-українська етнографічна границя (с. 215), польщеннє (с. 216); пам'ять Руси над Вислою (с. 217); мішані території (с. 218). Українсько-блоруська границя (с. 219). Закарпатська Русь—границя словацька (с. 220) й угорська (с. 221), Семигород (с. 221—2), Русь на Дунаї (с. 222—3); старшинні західної кольонізації (с. 223), її мішані території (с. 224), її страти (с. 225).

Турецький похід і колонізаційні утрати Х в.

Турецький міграція (с. 226), Хозари (с. 227), хазарська держава (с. 228), її характер (с. 229) і культурне значення (с. 230), турецький на-тиск (с. 231), мандрівка Угрів (с. 232), їх побут на Чорноморі (с. 233), напади на Слов'ян (с. 234). Печенігі (с. 235), іх мандрівка (с. 236) і напады (с. 237), ослаблення української кольоцізації на Чорноморі (с. 238), боротьба з Печенігами в Х—XI в. (с. 239), скріплення границь (с. 241), останки слов'янської людності в степах (с. 242).

V. Матеріальна культура українських племен в часах розселення
i по ним відповідає звичаючому періоду. С. 244—305

Господарство:

Джерела до пізнання культури і побуту (с. 244). Хліборобство — лінгвістичні вказівки (с. 247), роди рослин (с. 248) техніка хліборобства

(с. 249), городництво (с. 250) і садівництво (с. 251), історичні звістки (с. 252), історичні й археологічні вказівки (с. 253). Скотарство (с. 254), лінгвістичний матеріал (с. 255), птиця (с. 256), пчільництво (с. 257), археологічні й історичні звістки (с. 257—8), ловецтво (с. 259), рибальство (с. 260). Оброблювання продуктів: кушенірство (с. 261), ткацтво (с. 262), гончарство (с. 263), „древоділє“ (с. 263—4), металічні вироби (с. 265).

Побут: пожива і питє — факти лінгвістичні (с. 266), археологічні й історичні (с. 267); одежа (с. 269), археологічні останки старого костюма (с. 270), історичні описи і образки (с. 271), житло (с. 272), хатне урядження (с. 273), обстановка подвіря (с. 274), ізда (с. 274—5), зброя (с. 275—6), музичні інструменти й забавки (с. 277).

Торговля:

Найдавніші сліди торговлі (с. 278), головні напрями найдавнішої торговлі й культурних зносин — півдневий і східний (с. 279), західний (с. 280); монетні скарби (с. 281). Торговля в часах по великім розселенням: Дніпровська дорога (с. 282), чорноморська торговля (с. 284), Русь в Царгороді (с. 285), звістки про середземну торговлю (с. 286), предмети русько-візантійської торговлі (с. 287); торговля з Кримом (с. 289) і степовими ордами (с. 290). Північна торговля (с. 291), торговля з центральною Європою (с. 292). Східня торговля (с. 293), Болгар (с. 294) і Ітиль (с. 295), Араби в Київі (с. 296), предмети східної торговлі — руський експорт (с. 277), арабський імпорт (с. 299), упадок торговлі (с. 301), час розцвіту східної торговлі — монетні дати (с. 300—1). Внутрішня торговля й її предмети (с. 302), Київ і головні торговельні дороги (с. 303), відносини ввозу до вивозу (с. 304), розвій кредиту (с. 305).

VI. Людність і її суспільний побут с. 306—365

Чоловік:

Фізичний тип — давні описи (с. 306), археологічні дані (с. 308), країногеографічне питання (с. 308—9), носи голови (с. 309), чистота (с. 310). Вдача (с. 310), античні звістки (с. 311), людяність (с. 312), піни (с. 313), війна (с. 214). Релігійний світогляд (с. 315), боги (с. 316). Сварог (с. 317), Перун (с. 319), Даждьбог і Хорс (с. 320), Велес, Сварожич (с. 321), темні сили (с. 322), теоморфізм (с. 323), менші божества (с. 324), культ (с. 325), питання про людські жертви (с. 326), волхви (с. 328), віра в долю (с. 329). Ідея посмертного життя (с. 330), похоронний обряд (с. 331) — історичні оповідання (с. 332), археологічні факти: паленіє (с. 333) й похорон небіжчиків (с. 334); тризна (с. 335), культ небіжчиків предків (с. 336). Поганський календар (с. 337), свята (с. 338).

Родина і суспільна організація:

Шлюб — оповідання Повісти (с. 339), форми шлюбу (с. 340), вказівки сучасного весільного обряду (с. 341), питання про сліди примітивних форм супружества (с. 342); патріархальна родина (с. 344), факти лінгвістичні (с. 345) й історичні (с. 346); становище жінки (с. 347), супружка вірність (с. 348), забивання жінок (с. 349), становище вдови (с. 350), влада батька (с. 351). Рід (с. 351), рід „Повісти“ (с. 352), широка родина (с. 353), задруга (с. 354), дворище (с. 355) і посябрана

(с. 356). Племя (с. 357). Упадок родового устрою (с. 358). Сільська громада (с. 359), верви (с. 360). Город (с. 361), городища (с. 362);городські союзи (с. 363), системи городів (с. 364), волости-землі (с. 365).

VII. Початки Руської держави с. 366—428

Завязки політичного устрою українських племен:

Політичний устрій в часах розселення (с. 366), власті у Антів (с. 367), племінні начальники (с. 368), віче (с. 369), ширші організації (с. 370). Звістки з Х—XI вв.: племінний устрій (с. 372), його живучість (с. 373), городські волости (с. 374), князі (с. 375), становище князів супроти віча (с. 376), ширші політичні організації (с. 377), Масудієва Валінала (с. 378).

Початки Київської держави:

Київські перекази (с. 379), теорія Повісти времінних літ—тенденція варязька (с. 380), тенденція новгородська (с. 381), концепція „Повісти“ (с. 382), хиткість традиції (с. 383), комбінації (с. 384), недорічності „Повісти“ (с. 385), вагання новійшої історіографії (с. 386), поправки варязької теорії (с. 387). Початок руського імені (с. 388), початки політичної організації в Київщині (с. 389), десяточна організація (с. 390); можливий початок її (с. 391), розвій дружинних сил Київа (с. 392), звітки про них (с. 393); хронологія початків Київської держави (с. 394). Хозарська зверхність (с. 395), згадки про її вплив на політичну організацію Русі (с. 396). Роль торговельних центрів (с. 397). Варязькі дружини (с. 398) й іх значіння (с. 399), розвій княжої влади (с. 400). Звістки про Русь IX в.: життя Георгія Амадридського й Стефана Сурозького (с. 401), похід 860 р. (с. 402), похід на Табарістан (с. 403), дипломатичні зносини: руські послі 839 р. і церковна місія 860-х рр. (с. 404). Найдавнійші київські князі (с. 405), непевності традиції (с. 406), Аскольд (с. 407), Дир (с. 408), Олеги (с. 409), каталог найдавніших князів (с. 410).

Сформовання Київської держави:

Схема „Повісти“ (с. 410), регресивний метод досліду (с. 411), ріжні форми залежності від Київа (с. 412), прилучені земель на Дніпровій дорозі (с. 413), кольонії в фінських землях (с. 371), лівобічні землі (с. 415), Подонє (с. 416), азовське побереже (с. 417), Деревська земля (с. 418) і дальші західні (с. 419); Новгород і північні землі (с. 420), значіння Новгорода в руській політичній системі (с. 421). Територія держави в початках Х в. (с. 422), союз державних і торговельних інтересів (с. 423). Князівства середини Х в. (с. 424), розвій їх залежності (с. 425), організація Руської держави Х віку (с. 426), централістичні і децентралістичні тенденції (с. 427), становище київського князя (с. 428).

VIII. Від Олега до Святослава с. 429—477

Часи Олега:

Традиція про Олега (с. 429); похід на Візантію (с. 430), русько-візантійські умови (с. 431), Русь у візантійськім війську (с. 433); походи на каспійське побереже (с. 435), билини про Вольгу й похід на Індійське царство (с. 390), кінець Олега (с. 436).

Ігор і Ольга:

Традиція про Ігоря (с. 437), війни з Уличами та Деревлянами (с. 438), похід на Візантію (с. 439), трактат 944 р. (с. 441) і другий похід Повісти (с. 442); похід на каспійське побереже (с. 443), уклад держави за Ігоря і характеристика його (с. 444); хронольгія (с. 445). Регентство Ольги: Олег і Ольга в традиції (с. 446), деревська війна (с. 447), легенди Повісти (с. 448) і сучасні відгомони (с. 449), подорож до Царгорода — літописне оповідання (с. 450), її хрещення (с. 451), побут в Царгороді по візантійським звісткам (с. 452), літописні спомини (с. 454), посольство до Оттона (с. 455), хронольгічні дані (с. 456), внутрішня діяльність (с. 457).

Святослав: Характеристика Святослава в традиції (с. 458), хідії походи (с. 459), війни з Вятачами (с. 460), погром Хозарії (с. 461), війна на Подоню (с. 462), „Уривки Газе“ (с. 463), упадок Хозарії (с. 464), русько-печенізькі відносини (с. 465). Болгарська справа (с. 466). пропозиція Візантії Святославу (с. 467), перша болгарська війна (с. 468), Святослав у Київі і смерть Ольги (с. 469), події руських воло-стей (с. 470), друга болгарська війна (с. 471), політика Цімісхія (с. 472), русько-візантійська війна 971 р. (с. 473), облога Доростола (с. 474), згода (с. 475), справа Печенігів (с. 476), смерть Святослава (с. 477).

IX. Закінчення будови Руської держави; часи Володимира Великого 478—538

Святославичі :

Літописна традиція про війну Ярополка і Олега (с. 478), її причини (с. 479), становище Володимира і легенда про Рогнідь (с. 480), війна з Полоцьком (с. 481), конфлікт з Ярополком (с. 482), літописне оповідання про похід Володимира на Ярополка (с. 483), оповідання Левківської літописі і новітні проби освітлення своєї війни (с. 484).

Відбудоване держави.

Літописні звістки про Володимирові походи (с. 485), війна з Вя-
тичами, Радимичами й Болгарами (с. 486); склад Володимирової держа-
ви і уділи синів (с. 487). Справа західних земель: прилученіє Забужжя
(с. 488), справа принадлежності західної України до Польщі (с. 489) і
Чехії (с. 490), вартисті літописної традиції (с. 491), західні границі Во-
лодимирової держави (с. 492), русько-польські (с. 493) й інші західні
відносини (с. 494). Боротьба з Печенігами (с. 495).

Христіанізація Руської держави:

Русько-візантійські відносини (с. 496), союз (с. 497), напруженне і похід на Херсонес (с. 498), капітуляція Візантії і шлюб Володимира (с. 499); о хрещені Володимира (с. 500), його час і обставини (с. 501), літописна повість про о хрещені (с. 502), її комбінативний характер (с. 503), останки поетичних оброблень історії Володимирового шлюбу (с. 504), політичні мотиви шлюбу й о хрещені (с. 505); заходи варварських володарів коло візантійського двору (с. 506); легенда про коронацію Володимира (с. 507); історичні доводи (с. 509). О хрещені Русі: його політичне значіння (с. 510), християнство на Русі перед Володимиром (с. 511); Варяги-християнє (с. 512), заходи Володимира ко-

до християнізації (с. 513); охрещення Київ (с. 514), розповсюджене християнства (с. 515); християнство на провінції (с. 516).

Справи другої половини Володимирового князювання:

Організація церкви (с. 517), питання про першого митрополіта (с. 518), про місце митрополії (с. 519), час її засновання (с. 520); епіскопські катедри (с. 521); дотація церкви (с. 522). Інші культурні заходи Володимира (с. 523), візантійська штукатурка (с. 524), освіта (с. 525), школи (с. 526), монета (с. 527). Значіння звороту Володимира до Візантії (с. 528), ретроспективні оцінки візантійських впливів (с. 528—9). Інші справи другої половини Володимирового князювання: переведене династичного звязку (с. 529), праводавство (с. 530), зближення до громади—пирі (с. 530—1), загорянська політика (с. 531); боротьба з синами (с. 532). Смерть Володимира (с. 532—3) і канонізація (с. 533), політичне та культурне значіння Володимирового князювання (с. 534), книжна (с. 535) і народна (с. 537) традиція про нього, Володимир в билинах (с. 538).

Примітки	с. 539—578.
1. Грецька кольвізація північного берега Чорного моря	539
2. Література Геродотової Скітії	542
3. Держава Германаріха і „Днішровий город“ Готів	543
4. Аантське питання	546
5. Література східно-словянського розселення	549
6. Теорія старої великоросійської кольонізації на Подніпров'ю	551
7. Література західної границі української кольонізації	556
8. З української антропології й етнольогії	559
9. Непевні або хибно до Русі прикладані звістки з VII—IX століття	563
10. Похід Русі на Царгород в 860 році	565
11. Грецько-болгарські війни Святослава і хронольгія 960—970-х рр.	567
12. Охрещене Володимира і Русі	572

Екскурсія: І. Найдавніші літописи с. 579—601

Версії й кодекси Найдавнішої літописи (с. 579). Традиція про Нестора (с. 580). Огляд студій над літописю (с. 581—1). Повість временних літ, як складова частина літописи (с. 582), її новгородська версія (с. 583), коротка редакція Повісти (с. 584), проби реконструкції першої редакції (с. 585), час укладання її (с. 586), хронологічна перспектива перших редакцій (с. 587), дальша редакція Найдавнішої літописи (с. 588), час їх і питання про редакторів (с. 588—9), поділ на складові частини (с. 589—90) і схема розвою літописи (с. 591). Джерела короткої Повісти (с. 591) і пізніших редакцій її (с. 592), джерела дальших частей Найдавнішої літописи — книжні джерела (с. 593), джерела хронології (с. 594), табличка князівств (с. 595), устні джерела (с. 572), перекази і поетичні твори (с. 596—7), редакторська робота (с. 597); екстраваганції компіляцій (с. 598). Бібліографія: видання літописей (с. 598—9), література Найдавнішої літописи (с. 600), літописних збірників і компіляцій (с. 601).

II. Норманська теорія	c. 602—624
”Повість“ як вихідна точка (с. 602); історія норманізму—XVIII вік (с. 603), Еверс і скептики (с. 614). Шогодін і Кунік (с. 605), Костомаров і Гедеонов (с. 606), Іловайський і пря 1870-х рр. (с. 607), Кунік (с. 608) і Томсен (с. 609), готська теорія (с. 610), гіпотеза Маркварта (с. 611), новійше оживлення норманізма (с. 612). Значине норманізма (с. 613). Його історичні докази: Берлинські аннали (с. 614), ібн-Катіб (с. 616), диякон Іоан (с. 617), Ліудпранд (с. 617—8), Симеон Льоготет і Ібрагім ібн-Якуб (с. 618). Фільольгічні докази: імена Дніпрових порогів (с. 619), імена особисті і технічні терміни (с. 621). Інші докази (с. 622). Вивід руського імені (с. 623).	
Пояснення скорочених цитат	c. 625—626
Показчик імен і річей	c. 627—636
Зміст	c. 657—643
Перегляд II—VIII томів „Історії“	c. 645—647

Перегляд II—VIII томів „ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ“.

ТОМ ДРУГИЙ, в другім виданні, 1905, стор. 633.

Зміст: I. Часи Ярослава.

II. Розгляд Руської держави в XI—XII в.

III. Упадок Києва (до татарського походу 1240 р.).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку: Турово-пинська земля)—територія, городи, жите політичне й культурне.

V. Чернігівщина й Переяславщина.

VI. Волинь і Побуже.

VII. Прикарпатські краї: Галичина й Угорська Русь.

VIII. Степи; останки словянської кольонізації в степах; турецька кольонізація степів: Печеніги, Торки, Половці, Монголи-Татари.

Картки: а) Київщина і Турово-Пинщина в XI—XIII в. б) Чернігівщина й Переяславщина; в) Західна Україна.

ТОМ ТРЕТИЙ, в другім виданні, 1905, ст. 587.

Зміст: I. Галицько-волинська держава (XII—XIV в.): утворення її за Романа, часи Данила і його наступників.

II. Події провів в другій половині XIII і на початку XIV століття, під татарською зверхністю.

III. Політичний і суспільний устрій українських земель в XI—XIII століттях: державна система, княжі відносини, політична організація земель, управа, суд, вісіння і фінансова справа, організація церковна й її історія; суспільні верстви.

IV. Побут і культура: Відносини економічні. Право як культурно-побутове явище. Побут: відносини родинні; хиби суспільності в представлению моралістів; образки життя. Християнство і його культурні впливи. Творчість артистична. Школа і освіта. Книжність і творчість літературна; письменство перекладне й оригінальне.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ, в другім виданні, 1907, ст. 538.

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею; Литва збирас українські землі; боротьба за Галицько-волинську спадщину й прилучення до в. кн. Литовського волостей Чернігівських, Київщини й Поділля.

II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі на переломі XIV і XV століття: польсько-угорський спрі за Галичину; династична унія Литви й Польщі й опозиція против прилучення до Польщі в в. кн. Литовським; переміни в устрою і відносинах в. кн. литовського.

III. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі в XV столітті. Події по смерті Витовта; часи Казимира й в. кн. Олександра; ослаблення унії; відносини національні, руська іредента.

IV. Зміни в українських стенах і на Чорноморю. Сформовання кримської орди й татарські спустошення.

V. Прилучення українських земель до Польщі—справа унії в XVI в. і прилучення українських земель до Польщі в 1569 р.

Карта: українські землі в складі Польско-Литовської держави перед 1569 р.

ТОМ ПЯТИЙ, в першім виданні, 1905, ст. 687.

I. Загальний погляд на суспільно-політичну еволюцію українських земель під литовським і польським режимом (XIV—XVII вік).

II. Еволюція суспільного устрою: Пани-шляхта—сформовання шляхетської й магнатської верстви в українських землях.

III. Селянство—його категорії, обмеження особистих прав, панщинна й історія.

IV. Міщанство, український елемент в містах. Духовенство чорне й біле (світське).

V. Управа світська: останки староруської схеми й іх еволюція, перенесення польської адміністративної системи й польського устрою ва Україну і сформовання свого польського устрою в XVI—XVII вв. Організація міська. Сільський устрій.

VI. Організація церковна: єпархіальні відносини XIV—XVI вв., державне становище православної церкви в Польщі й в. кн. Литовськім, внутрішній устрій і життя її; розстрій православної церкви в XVI віці.

VII. Утворення уніатської церкви: проби унії в XIV—XV віці, заходи коло унії в 2-їй пол. XVI в. і її переведення в 1590-х рр., берестейський собор 1596 р. і становище супроти нього суспільності.

ТОМ ШЕСТИЙ, в першім виданні, 1907, ст. 670.

I. Економічне життя українських земель в XIV—XVII вв.: торгівля в XIV—XVI вв., її організація; державна регламентація; реміснича організація; упадок міського життя.

II. Господарство сільське XIV—XVII-го в.: старе хуторство; пролетарізація селянства; форми промислу звязані з сільським господарством.

III. Відносини культурні й національні: національний склад і національні елементи в шляхетстві, міщанстві й селянстві.

IV. Побут і культура: релігійні і національні традиції в українській суспільності, культурне життя і побут.

V. Культурно-і релігійно-національний рух на Україні в XVI в., національне відродження і початки культурно-національної боротьби, брацький рух.

VI. Боротьба за унію і против неї по її проголошенню; літературна полеміка і політична боротьба, натиск правителів і погром православних в перших десятиліттях XVII в.

ТОМ СЕМИЙ, в першім виданні, 1909, ст. 628.

Зміст: I. Східно-південна Україна в XV—XVI вв.

II. Початки української козачини.

III. Зріст і організація козачини в передостанніх десятиліттях XVI віку.

IV. Перші козацькі війни.

V. Східна Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значення козацтва.

VII. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зрист і розвій козаччини.

VIII. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітній рух і відновлення православної єпархії.

VIII. Від Хотина до Курукова (1622—1625)

ТОМ ВОСЬМИЙ (має вийти в 1913 р.).

I. В атмосфері лояльності (1626—8).

II Конфлікт і війна 1630 р.

III Безкороліве і „заспокоєні православних“, релігійна справа в 1630-х рр.

IV. Козацькі справи в 1631—1637 рр.

V. Війни 1637—8 рр.

VI. „Золотий спокій“ 1638—1647 р; кольонізація Задніпрова.

VII. „Початок і причина війни Хмельницького“

VIII. Хмельницький і повстання 1648 р.

IX. Кампанія 1649 р. і зборівський трактат.

X. Кампанія 1651 р. і прилучення до Москви.

ІНЬШІ ВИДАННЯ ТОГОЖ АВТОРА.

Розвідки й матеріали до історії України-Руси, кн. II—V	6 р. 00 к.
Люстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV (Жерела до історії України-Руси т. I, II, III і VII)	5 , 00 "
Вступний виклад з історії давньої Руси, 1894	0 , 10 "
Віймики з жерел до історії України-Руси, кн. I—до пол. XI в., 1895 .	1 , 00 "
Описи Ратенського староства, 1898	0 , 10 "
Хмельницький і Хмельницина, 2 вид., 1899	0 , 10 "
Звенигород галицький, 1899	0 , 35 "
Шохоронне поле в с. Чехах, 1899	0 , 80 "
Справа українсько-руського університету у Львові, 1899	0 , 25 "
Хронологія подій Галицько-волинської літописи, 1901	0 , 50 "
Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, 1902	0 , 25 "
Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в., 1903	0 , 10 "
Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східного словянства, 1904	0 , 10 "
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних сту-діях східної Європи, 1904	0 , 15 "
Спірні питання староруської етнографії, 1904	0 , 25 "
Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин За-хідної України, ч. I, 1905	1 , 50 "
Про старі часи на Україні (популярна історія України, з ілюстра-ціями), 1907	0 , 20 "
За український маслак (в справі Холмщини), 1907	0 , 08 "
Справа українських катедр і наші наукові потреби, 1907	0 , 15 "
З біжучої хвилі. Статі на теми дня, 1907	0 , 50 "

Про українську мову й українську справу. Статті й замітки, 1907 . . . 0 р. 12 к.	
Господарство польськогомагната на Задніпров'ю перед Хмельни-	
чиною, 1908	0 " 15 "
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності, 1909 . 0 " 10 "	
Дмитро Вишневецький-Байда в поезії й історії 1909	0 " 25 "
Про батька козацького Б. Хмельницького, популярне оповідання з ілюстраціями, 1910	0 " 25 "
Наша політика. Статті на теми біжучої політики Галичини, 1911 . . . 0 " 60 "	
Ілюстрована історія України	2 " — "
Нові конструкції початків славянського і українського життя, 1911 . 0 " 15 "	
Про українську мову і українську школу, 1912	0 " 10 "
Культурно національний рух на Україні в XVI–XVII віках, попу-	
лярний огляд з богатма ілюстраціями, 1912	1 " 35 "

Очеркъ истории Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV	
столѣтія, 1891	2 р. 75 к.
Волынскій вопросъ 1098—1102 г., 1891	— " 30 "
Къ вопросу о Волоховѣ, 1893	— " 15 "
Барское старство, 1893	2 " 25 "
Акты Барского старства т. I—II, 1893-4 (Архивъ Юго-зап. Россіи,	
ч. VII, т. 1 и 2)	4 " — "
Львовское Ученое общество им. Шевченка и его вклады въ изученіе	
Южной Руси, 1904	— " 80 "
Еще о грамотахъ кн. Льва галицкаго (по поводу статьи проф. Лин-	
ниченка), 1904	— " 15 "
Очеркъ истории украинскаго народа, 3 виданіе, 1911	2 " 50 "
Украинство въ Россіи, его запросы и нужды, 1906	— " 25 "
Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиції, 2 вид., 1907	— " 30 "
Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. Статьи и замѣтки, 1907	1 " — "
Украинский вопросъ, 1907	— " 15 "
Единство или распаденіе Россіи? 1907	— " 8 "
Автономія и национальный вопросъ, 1907	— " 8 "
Движеніе политической и обществ. украинской мысли въ XIX ст.,—	8 "
Вопросъ объ украинскихъ кафедрахъ и нужды украинской науки, 1907.—	20 "
Киевская Русь, т. I: Введеніе. Територія и населеніе въ эпоху обра-	
зованія государства, 1911	3 " — "
Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, autorisierte Ueber-	
setzung aus der 2. ukrainischen Ausgabe, I Band (Kommissions-	
verlag von B. G. Teubner in Leipzig)	18 Mark

